Indian Botanic Garden Library
BOTANICAL SURVEY OF INDIA

CLASS NO 582
BOOK NO ARUM — 1
ACC. NO B-2948

INDIAN BOTANIC GARDEN
19/8/64
No. B. 2948
CALCUTTA

RUMPHIUS GEDENKBOEK 1702—1902.

RUMPHIUS GEDENKBOEK

ROYAL BOTANIC GARDEN CALCUTTA
LIBRARY

1702-1902

INDIAN BOTANIC GARDEN
LIBRARY
No. B-2948
CALCUTTA

UITGEGEVEN DOOR HET
KOLONIAAL MUSEUM TE HAARLEM

15 JUNI 1902

]NHOUD.

BLADZIJDE.

Jnleiding. Door M. GRESHOFF. VI1
Met aanhangsel: Beschrijving der J{u?nphius-medaille.

I. J. E. HEERES, Rumphius' Levensloop. . . . . *J—J6*)* J
Met aanhangsel: over eenige J^umphius-manuscripten.

11. F. DE HAAN, Rumphius en Valentijn als geschiedschrijvers van Ambon. . . . . *j — 9* \y

III. J. J. VERWIJNEN, Eene bladzijde uit de geschiedenis der vestiging van het Nederlandsch gezag in de Ambonsche kwartieren. . . . . *1—20* 26

IV. J. P. LOTSY, Over de in Nederland aanwezige botanische handschriften van Rumphius . *J—I3* 46

V. K. GOEBEL, Rumphius als botanischer Naturforscher. . . . . *y—4* -^

VI. O. WARBURG, Die botanische Erforschung der Molukken seit Rumpf's Zeiten . . . . *1—16* 63
Mit Anhang: lleber 1{umphia Amboinensis "L.

VI1. C. HARTWICH, Ueber in Rumphius' ,,Herbarium Amboinense" erwaehnte Amerikanische Pflanzen. . . . . *7—J0* y&

VI11. M. WEBER, lets over Walvischvangst in den Indischen Archipel. . . . . *,—y* 89

IX. R. SEMON, Einige neue Ambonesische Raritäten. . . . . *t—4* g4

X. J. G. DE MAN, Over de Crustacea („Weeke Schaalvisschen") in Rumphius' Rariteitkamer. . *,—7* 08

XI. R. HORST, Over de ,,Wawo" van Rumphius. . . . . *t—4*]O^

XII. E. VON MARTENS, Die Mollusken (Conchylien) und die iibrigen wirbellosen Thiere im Rumpf'schen Raritätkammer. . . . . *}—I8* 109

II11. A. WICHMANN, Het aandeel van Rumphius in het mineralogisch en geologisch onderzoek van den Indischen Archipel. . . . . *;—2<s* 137

XIV. G. P. ROUFFAER en W. C. MULLER, Eerste proeve van eene Rumphius-Bibliographie . /— *56* 165

*) Dc vcrschillende bijdragcn hebben eigen cursicf-pagineering, naast de doorloopendc vermelding der bladzijden van het Gedenkboek.

I N L E I D I N G.

In dezen tijd van levendige belangstelling voor het natuurkundig onderzoek der tropische gewesten, een onderzoek dot wel het schoonste arbeidsveld kan vinden in het gezegend Indisch eilandenrijk, is de bijzondere hulde verklaarbaar, die door dit Gedenkboek gebracht wordt aan de nagedachienis van den eersten natuurvorscher van Nederlandsch-Indie, aan GEORGE EVERHARD RUMPHIUS.

Wij weten niet met zekerheid plaats en tijd zijner geboorte, maar wij weten, dot hij op den 15[en] Juni 1702 *is overleden op het eiland Amboina, waar hij veertig jaren lang met onverdroten ijver arbeidde. Er is derhalve reeds voor lang overwogen, of het toen naderend jaar* 1902 *niet behoorde gekenmerkt te worden door eene waardige herdenking van Rumphius, of niet zijn lev en en werken voor onzen tijd dan op nieuw in helder licht waren te plaatsen }*

*Door velen is deze vraag bevestigend beantwoord *). Gaarne wenschte men zijne nagedachtenis te eeren, door op dien gedenkdag aangewezen te zien, wat er sedert de dagen van Rumphius, en als onmiddellijk gevolg zijner vruchtbare werkzaamheid, in Insulinde op natuurwetenschappelijk gebied bereikt is, en wat er nog te bereiken valt. Kon het wezen, dan zou deze Rumphius-dag niet slechts eene herdenking van het verledene zijn, doch vooral ook van beteekenis worden voor de toekomst.*

De middelen, gekozen om in dien zin den 15[den] Juni 1902 *te vieren, zijn de uitgave van dit* Rumphius-Gedenkboek *en van eene* Rumphius-Gedenkpenning. *Hun beider ontstaan en beieekenis zij hier kortelijk toegelicht*

Noemt men, gelijk zijne tijdgenooten deden, onzen Rumphius den Plinius Indicus, *dan onderschat men door die vergelijking zeker zijne verdiensten als oorspronkelijk en zelfstandig natuuronderzoeker, doch men kenschetst met dien titel toch den zeldzaam veelzijdigen arbeid van den man, die door zijne*

**) Het denkbeeld eener Rumphius-hulde iverd allerwegen met instemming ontvangen. Het zij vergund te dezer plaatse eenige desbetreffende woorden te vermelden, die een geacht natuuronderzoeker kort na zijn terugkeer uit Insulinde tot de redactie van dit Gedenkboek richtte:*

Im Genusse der reichen Fauna des Malayischen Archipels, namentlich der wunderbaren Bevb'lkerung seiner Korallenbdnke, war ich stets der schdnen Darstellung eingedenk, welche zuerst der grosse Georg Eberhard Rumpf in seiner »Amboinsche Raritdten-Kammer[33] davon gegeben hatte.

GEORG EBERHARD RUMPF, *der im Malayischen Archipel die Lebensverhdltnisse und Formen der YLovzWznthiere sorgfaltig beobachtete, war einer der ersten Naturforscher, welcher die animate Natur dieser Pflanzenthiere richtig erkannte.*

Ernst Haeckel.

geboorte en opleiding aan Duitschland, *door zijn arbeid en lev en aan* Nederland *heeft behoord. Rumphius zoo te schetsen, als hij in zijne werken voor ons staat, en dat met al de wetenschap van onzen tijd, is het doel geweest van eenige geleerden en geletterden, die zich tot het samenstellen van dit Nederlandsch-Duitsch Gedenkboek wèl hebben willen vereenigen.*

Er is verband gebracht tusschen deze uitgave en de, eveneens onder de hoede van het Koloniaal Museum te Haarlem vervaardigde, Rumphius-Medaille', welke te samen in de handen zijner vereerders in vele landen zullen komen. Vertrouwen wij, dat dit Gedenkboek tot de kennis en de waardeering van Rumphius zal bijdragen, zoo hopen wij, dat de Medaille niet alleen een schoon en blijvend herinneringsstuk zal zijn, doch ook, dat zij nog eene hoogere wijding zal kunnen verwerven. Het voornemen bestaat, in de toekomst de gouden penning, die Rumphius' beeltenis draagt, op gezette tijden uit te reiken aan natuur-onderzoekers, die geoordeeld worden groote verdiensten zich verworven te hebben voor het onderzoek van den Nederlandsch-Indischen archipel, bepaaldelijk het oostelijk gedeelte daarvan. Het kan immers de aandacht niet ontgaan, dat er op wetenschappelijk gebied in de Molukken niet zooveel gewerkt werd als wel noodig is: het Gedenkboek toont op menige bladzijde de leemten onzer kennis, en leert op beschamende wijze, hoe vele vragen, reeds door Rumphius gesteld, nog onbeantwoord bleven. Eene toelichting en verklaring van dit feit past niet in deze inleiding. Maar wel zij het geoorloofd, ook hier den wensch uit te spreken: dat er eenmaal op de plaats, waar Rumphius leefde, onder Neerland's bescherming een Rumphius-Station *moge verrijzen voor het natuurhistorisch onderzoek dier verre gewesten.*

Een woord van hartelijken dank aan alien, die tot deze Rumphius-viering hebben medegewerkt

In de eerste plaats geldt de dank hen, die voldeden aan de uitnoodiging, een deel van Rumphius' werk, dat ook het hunne is, in dit Gedenkboek te willen schetsen, of op andere wijze aan deze uitgave deel te nemen. Van den veelzijdigen en aanzienlijken, van den moeilijken en zorgvuldigen arbeid, te zijner eere hier bijeengebracht, geldt ten voile, wat ergens in dit geschrift naar waarheid van Rumphius zelven is getuigd: all for love, nothing for reward.

In de tweede plaats zij dank gebracht aan hen, die door materieelen steun het tot stand komen van dit Rumphius-Gedenkboek hebben mogelijk gemaakt, in het biiznnH^ u J. r> J vy^uuuer aan net Bestuur der reeas genoemde instelling, en eenigen harer vrienden.*

Met erkentelijkheid zij ook vermeld, dat Hare Majes.ei, de Koningin der Nederlanden, *Hare Doorluchtige Moeder en Hoar Genial, en* Zijne Majestei, de Duitsche Keizer, *van Hunne hooge belan$_{gs}$telling in dezen Nederlandsch-Duitschen herinneringsdag hebben willen getuigen.*

HAARLEM, *15 Juni 1902.*

*De Redac*eur van het Rumphius-Gedenkboek,*

M. GRESHOFF,

Directeur van het Koloniaal Museum.

BE5CHRJJV1NG DER RUMPHIUS-MEDAILLE.

De vtn)rj!l|dc KTtoctMt h<i Iwiiiliejild mi C. E. RUM mm* in den tqd /Ijnet bllndhchl. mur JIM bcfctnde ponret. da(door zijn' loon gctecJtthd *uteri,* *n dst *U kupcrj^iavuK <fe bcidc groofe gtdniktc wcHiEn *»n RUHIWIU* «ittt, fj. her Aniboiucfie Kruldbtwb en dt AmtxiriKlir Kvrittirbitnei. OndcY *ijn« hetfttn;* 11 ui Jc iji<J, 4Un RIIMKHIU> in den jarc ifrSi door de ,,Ai"-dcmi» *Utt&tm* CafiwWTBm" (iCgtven. til, PL1N1US INUJtUS. (Naur den Hpmennb;hrn •iliHjvfl ttlirr crfyi.lop>l(fiF<hc ..Hi'lgrin Naiunfit'. ol- *C^tut* Pu-im SttuNrmt, dht hi ;o n. C. hi} dc iiiiluniin'tj vin den Veiuvliu 'omkronji. He) Ljttjnwne vets, hctH-clk d<r voarksnr ilci' meibilk tr Je«q gceft. in. mtt ecne kleine *ij*LginR. InI hiisihrift voot RvH'poiii' *portrct,* dar d«>r den iuc!nn«lij;^L gcuvcrncur van Amluliu N. SqtiMMi in i(*n werd vervaardigd:

Qntcut \ithctvt ccuJw Tun ji«av** mtnlb MU«>,
HI nemo me 11 Li Jctt^at un v ideal:
RUMIWIU* hk vulr 11 M Ocmluuii uriglut, lolut
Bttfp fid< ci Edhfno: i-ineta itkfr oput.

In cent vrtjc overselling (vail *Or. A.* H G] Inidi dji vcmjc kit velgi:

Bliiul WII 1 ticluunJllti oof, ilotlt htWer tfctoclr«ti<ipqd
vtn hno, *mltm* jjrthrt wruiifi nujj tufut.inJ cvtnctrde,
jRfrn nuim it Rnwiii-, *Jt Duiisil; "| jjchtMJfftlintt.
Hollandsch 11Jl* hart en ml- *JJs w^rt tu-^i Ll ;T= «Mrdc.

D* keerzijde geeft eene silhouette van de plaats, waar Rumphius hr> groo*mt* ^ed«!t« mi ilfn lever doorlmcliT. en wsor jljnc beroemde urerken onitiiuut /i(ri hti *tjXmi* AmiHjinj. H*T (cvendlg gezicht op Ambon's reede, met kasteel en stad, «n met d« Iwtjjtn i>p d*ti nchltrgrond. n oitttccmi aan Mue plin in de eery* ultjpw v»n hei boet van Wouter Schouten vnn H»»r)cm: Gedcnlt. w»»rdf([c Rtwii naar Oost-Indiën lAmwerdun, *ttiyt,}.* Bonn Jrcsi men, «Ji h«i dot] annwijjr id i>p>i'lirilt dcr ntcdnilh;: *Ju m*icrinm GtvrgH Eurihjfdi* Tfe^Y *JiwJiru ant, wtnvf(i* -JI^ J^urtth. Oniler Maw *\enl\tic* «de wupcni von *jjne vadenuj Hanau ttq dcu Me(n, BMI hct «ti.to«dclljfc (nor nj ner geboorte (1627). eo aen tic UHtm /ijdr. daiir Aitihuma 8ccn eigen wapen heeft, hfll dwr J. P. C™ ifigciidd 01 nL aJgtnicsn geM^a aangenomen NcdolMKUclt-IndiMt, wnpen, n),)N< tw,ir<l w Je lauwerkrans, «„, hct Imm) «irt RxmnNiu*' cvcrlilden (ijot). Tusschen deze btfldc IKIJWM, omgtvert *nn* cm wt|e m doi M*lult«h«ii krulijnagcllworo (CaryopJiyUuu ormjitukunl, t*t,t not de titels zijne T in druk wirgtgeven wrktn, «1. het AjabffFi«he Kruidboek en d< RuriuitJamtrt v™n, van dm ^Khriftcn. write *i\Uen* lit handsthiirt «n Jccp||<r, Jwurttmfl (rurd<n. nl. ik Amhoi»cli£ Historie en d< Un4b«itiii|tiji$T „ ten sJoiiff «n dt hotken, die slechts te H d « k luf on, kwamtn. hL Jlc over Land-. Urirt- en Zeegedierte. De medaille draagt het jaartal van de herdenking en de vervaardiging (1902), en den naam der instelling, die haar Dei slaan. *M.* hn Koloniaal Museum te Haarlem.

Voorzijde.

Keerzijde.

D< Rumpliluik.Mi.-.iaiik hi letnirJlpJ Join «a in iff Koninklijke Fal>«L rfcr fern* C. f Brocss te Utredii. *Qk* ,«|cCJlln werd, naar de voorhanden historische gegevens, samengesteld door Dr. J. Humiib* « Hj,«|<m. *lit* medaille ii«fi een nUddeJlitn // 5 c.M. "i Il m nivcr en tiroiu gc»l»gin. *Ah* dtnet tier uitgjvc (1 rnitlJl dc in'iwi door h« KoJtmiitil Museum vtnpreidt NtderJ. en Duf»«Jw ch-cublrc hci -ntljpndc: ,,Tt mlevendigcn t)< herinnering llfi ilucn uitnemenden geleerde ™ - • Molukken". („zur Wiederbelebung des Andenkens an diesen hervorragenden Gtlehrtwx und an dessen Thätigfcdi luf <(en Molukken").

DAGTEEKEN1NG DER U1TGAVE van het RUMPH1US-GEDENKBOEK.

15 JUN1 1902.

Bit geschrift is gedrukt op Nederlandsch 'Normaalpapier.

Merk-· S'B. (\.N.V. Maastricht).
Samenstelling: lompen met 25 °jo surrogaat, zonder houtstijp.
Aschgehalte : 5 °/o-
Breeklengte: WOO M.
T{ekbaarheid: 3 °/o.

INDIAN BOTANIC GARDEN
LIBRARY
No.....
CALCUTTA

RUMPHIUS' LEVENSLOOP.

Naar de mededeelingen van P. A. LEUPE *)

DOOR

MR. J. E. HEERES.

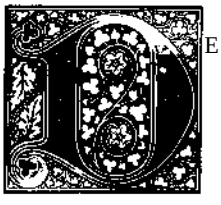

E geboorteplaats van den man, die, Duitscher van af komst, Nederlander is geworden door werkkring, door leven, door sterven, is nog steeds niet met zekerheid vastgesteld, ofschoon men weet dat „de plaetse sijner geboorte in Hoochduytslandt" is gelegen 2). Men heeft gedacht aan Hanau 3); immers hij noemt zich zelf als afkomstig van deze stad, toen hij in 1652 dienst nam bij onze Oost-Indische Compagnie: ‚JEURIAEN RUMPH van Hanau" 4). Maar deze plaatsbepaling behoeft volstrekt geen betrekking te hebben op de geboorteplaats, zij kan zeer goed beteekenen de woonplaats zijner familie in den tijd der dienstneming: ^als zoodanig treedt zij zeer dikwijls op in de boeken der Compagnie. En in Hanau was RUMPF'S vader, AUGUST of AUGUSTUS, met der woon gevestigd in die dagen.

Bovengenoemde uitlating kan dan ook moeilijk worden aangenomen als voldingend bewijs ten gunste van de Mainstad. En verder bewijs daarvoor ontbreekt. Wat meer is, bij een onderzoek, ingesteld in de doopboeken van verschillende kerken daar ter plaatse over de jaren 1619 tot 1645, binnen welken termijn het geboortejaar van onzen JEURIAEN valt, werd geen geboorte onder de Hanau'sche RUMPFEN — er waren er toen meer van dien naam — geconstateerd, waarbij die doopnaam, of de meer deftige vorm daarvan: GEORG, werd gegeven. Wei bleek, dat in 1639 en eenige jaren later daar woonde AUGUST RUMPF, wiens vrouw ANNE ELIZABETH hem in 1639 en 1645 een tweetal kinderen schonk 5). Deze AUGUST RUMPF was „Baumeister" (architect) en ook GEORG'S vader van denzelfden naam wordt door zijn zoon „bouwmeester van Hanau" genoemd en — in 1663 — als „mijnen ouden vader" aangewezen. Waarschijnlijk al is het niet zeker, hebben wij hier dus te doen met den vader van RUMPHIUS.

Deze woonde dan in 1639 te Hanau. Zijn beroemde zoon, wiens voile naam GEORG EVERARD luidt, is geboren ongeveer 1627 of 1628. Waar? Zelf zegt hij 6), dat hij geboortig is uit het graafschap Solms, terwijl er zijn, die meenen, dat zijn wieg stond te Münzenberg in de Wetterau. Deze beide- gegevens behoeven niet

---

*) Zeer gaarne gaf ik indertijd gevolg aan het voorstel van DR. M. GRESHOFF, om voor dit Gedenkboek eene levensschets van RUMPHIUS samen te stellen. Al spoedig bleek mij echter, dat ik weinig nieuws meer kon vertellen, vooral niet na wat P. A. LEUPE had medegedeeld in zijne bijdrage: GEORGIUS EVERARDUS RUMPHIUS, *Amboinsch Natuurkundige der zeventiende eeuw* (Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, XII, 1871). Aan den anderen kant werd gemeend, dat deze levensschets, zooals zij daar lag, minder geschikt was om in het Gedenkboek te worden overgenomen: vandaar dat ik haar heb omgewerkt; hier en daar aangevuld, ook met manuscripte aanteekeningen van LEUPE, thans berustende in de bibliotheek van het Koloniaal Museum te Haarlem, en van anderen, hier en daar echter ook, soms zeer, verkort. Ik stel er prijs op, te verklaren, dat ook in hare omwerking deze levensbeschrijving is van de hand van LEUPE allereerst: hem komt de eer toe, uit het oud-koloniaal archief de bouwstoffen daarvoor te hebben opgedolven. Voor zoover ik niet uitdrukkelijk het tegendeel meld, is dan LEUPE's opstel mijn bron voor wat ik hier mede deel. Natuurlijk, dat deze schets slechts geeft de uiterlijke data van het rijke leven. Ik waag het immers niet, RUMPHIUS' verdiensten als wetenschappelijk man te herdenken, laat staan te beschrijven. Met eene enkele uitzondering valt dit niet op het terrein mijner studien. Daarvoor dienen de afzonderlijke bijdragen der geleerden, hierachter opgenomen, en waarnaar ik heb verwezen. Mijn schets is niets dan een draad, om het verband aan te geven.

2) LEUPE, bldz. 8.

3) Zóo nog in de laatste uitgave van MINERS *Konvernitwm-LeAikoiu* XIV (I896), S. 1022.

4) In een schrijven aan de Bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie van 20 Augustus 1663, hierachter als Bijlage opgenomen.

5) Mededeeling van den heer BEGEER JR. te Hanau aan Dr. GRESHOFF.

6) Vgl. A. G. E. TH. HENSCHEL, *Vita G. E. Rwuphii, Plinii Indici* (Vratislaviae, apud Schulzium, MDCCCXXX1II), p. 2—4 en de da HKNSCHEL.'S boekje geeft een zeer goed overzicht van wat in zijn tijd bekend was van RUMPHIUS' leven. Niet altijd is hij echter iuist • VAirvmvi . ^ b esprieen bronnen hem begrepen. 1S olet bteeds S oed door

met elkander te strijden. Mttnzenberg was toen ein „Ganerbschaft" 1), in gemeenschappelijk bezit der geslachten Solms-Braunfels, Stolberg en Hanau 2). De verhoiiding tusschen de drie aanzienlijke geslachten verklaart enkele bijzonderheden in het leven der RUMPF'S op gemakkelijke wijze. Immers het verklaart 'svaders verplaatsing, althans verhuizing. van Mttnzenberg naar Hanau, toen bestuurd door Graaf PHILIPP MORITZ van Hanau-Munzenberg, als'zeer natmirlijk. Misschien is hij wel naar die stad met der woon gegaan, toen deze graaf, die na den slag bij Nordlinoen in 1634 uit Hanau was gevlucht, daar in 1636 terugkeerde, nadat het door de Keizerlijke troepen was belegerd geweest. Vermoedelijk zal de stad toen - na de belegering - architecten noodig hebben gehad: minstens twee^RuMPFFN JOACHIM en AUGUST, staan in de Hanauer archieven van dien tijd als bouwmeesters bekend; de eene trouwens reeds 'sedert minstens 1623.

De RUMPF'S van Hanau behoorden tot de Evangelische kerk3). De stad was een toevluchtsoord geweest van uitgeweken Nederlanders, die door den vader van Pinupp MORITZ, PmiJPP LUDWIG II (1580-1612) aastvrij waren ontvangen. Zoo groode onze GKORO EVERARO in eene protestantsche omgeving op. Hanau had in de laatste jaren moeilijke tijden doorleefd, maar ook dagen van grooten opbloei, vooral dan sedert op het eind der ,6de ecuw de Nederlandsche uitgewekenen zich daar hadden gevestigd. Aanzienlijk werd zij uitgebreid, industrie en handd blociden. Maar ,n den ao-jangen oorlog werd zij herhaalde malen, dan door de Keizerlijke troepen, dan door de Zweden belegerd, geblokkeerd, berend. Men mag op grond daarvan aannemen, dat bouwmeesters als de RUMPFEN waren, een goede welvarende positie in de stad innamen en dat ook de vader van JORG onder de burgers een plaats niet zonder beteekems bekleedde. Hiermede is in overeenstemming de opvoeding, welke hij aan zijn zoon gaf: deze bezocht het gymnasium te Hanau. Hy bleef in deze stad tot zijn i8de jaar.

Daarna begon al spoedig een avontuurlijk leven. Rij nr. Jongen RuM1>K scm>t de lust te zijn ontwaakt, meer van de wereld te gaan zien dan Hanau en oiwevino- hem k™ w A Sving nem konden bieden en hy aanvaardde eene o-ele^enheid daartoe, toen deze zich aanbood, en wel in de aanbiedino-en l-,*m 1 aanmecungen, hem gedaan door een Graaf LUDWIG VON SOLMS-GREIFFENSTEIN (-BRAUNFELS), die, onder voorgeven zulks te doen, vmi de repLibiek van Venetie, inderdaad soldaten wierf voor de Nederlandsche West-Indische Compagnie. GEORG EVERA™ ; 1 u , eraaau => en in de meening, dienst te nemen voor een garnizoen in Italic eino- nn £-VERARD, m zyne lust ket kle ne Hanau te ver aten, landgenoot in. Onder het bednegehjk voorgeven, dat de reis voorspiegehngen van *71m* vorste ken van Holland uit, werden RUMPK, en vele lotgenooten gebracht naar T Per heepsgelegenhe.d bestemming naar Brazilie. De bodem zou Amerika' niet bereiken Nederlanders in Brazilie in die dagen op vijandelijken voet waren 1649, in Noord- en Zuid-Lusitanie door vermoedelijk thans weder was hy de omgeving, waarin hij was geplaatst. Zijne aandacht werd getrokken zijn zucht om de geheimen der natuur te doorgronden en ook thans weder op het Iberisch schiereiland hoorde omtrent de wonderen van het Ooste'n verhalen, welke hij

En als hij de woonplaats van zijn vader terugziet na zoovel blijkt het hem zelf duidelijk, dat die lotgevallen niet in hem nebbed maar ook dat zijn leerzucht, zijn wetenschappelijke zin, zich vooral gevestCd Amboinaes gewassen etc." was „wel het meeste oogmerck waerom (hij niet juist de gewassen van Ambon geweest zijn, waarmede hij begeven" zou*). Nu zullen het vermoedelijk de Oostersche flora en fauna in 'talgemeen zijn geest hebben verv

Hoe het zij, al spoedig moet zijn besluit zijn tot wetenschappelijke onderzoekingen te kunnen bevredigen militairen rang van adelborst, dus zonder een officiersoo genomen, en wel bij de Kamer 5) Amsterdam. Met het vertrokken, zag RUAPF in de laatste dagen van Juni 16s, dat jaar llit Texel

i) Eene soort gemeenschappelijk bezit, in de Wetterau niet ongebruikelik

3) Mededeeling van prof. Dr. HERMANN Graf zv SOLMS-LAUBACH

S) Mededeeling van den heer BEGEER te Hanau.

•) Missive van RUMPHIUS aan den gouverneur van Ambon, 18 Juli

s) Zooals men weet, waren de Bewindhebbers (Directeureni er O. I. C. verdeeld in z.g. Kamers: te Amsterdam, Middlh

A. VAN DER CHIJS, *Dagh-Register gehouden int Casteel Batavia Anno 1653* (Batavia, 's Hage, 1888), blds.

warcn onrusti^c tia^rn voor '« Compagnio'i wtaat in her o<tii(pn, dc <Ltjjf«, da! Rvwf vonr het eerst
I Hiitri*^K;tt :urhipf."i luinstJu.iijuilt'. Op lit- AfflbQiMaltttidi en de
haar lupnajwdoi een vend, tfatf i HWfc i» >lit: »tr»A;uji, wdlce wj gevolgd
op Ka:aha's vaI in 164 , was gebleken slechts een geJworgeni tijdelijke ri^A te Jl,.t (j.ititijn wns opgehaald
voor "i lAwxiixc schaawspi*J. *lw slechts een vervolg was op wat vroeger had plaats pwoaden, M. rust zoude
worden terugge(rjit V.IK 0 . dit*. under tlrti [ini A ii mine it rn Snficnntnmittiii vi>>r
de Molttldum, Ambon rn ifcuvfn, met tmibqwrkte mai-ht m brt OwrtcB vn den A pad. ^jtAfnaAgB
maanden n:i *Jt: aankorTOfl *. de „Muyden" te Batavia terg — .en 20 C inler ir.j;, — van het tooneel zijner verricht Miy«.
Spoedig ilnariju, ili-n s Xw mber, ging i> aflmind apolenw t ,-,n messier niiuJu v.m icbetKn no. d"(Umti'nu-lic
quartieren J. Ln vcniwerldijt \a B toe «« t n<m nanr tV t^ntda^reepi vfitivkkwi. i \c\cn
zou vlijtin. .Mrlipinit in h«[miUiicn van 1666 kon de g ..v*ertiwir \IIII AmbOa v lifm / r ^ m , dot hij .En dese
landen nn al omtreni Jc i,\ >' Benaiw hij vtnnt.tak'n jtu<c tlait h hij o[i l«;i find \>an 1633 op
Ambon gekomen: hrrn .ildi.ui.i trtnunen DII VI ichepn daw tan. Vast swat il;it hij in 1(154 op oua der
Ambon-eilanden — op KitTtn-Curiun 11 tuiuiiolidll — v«rti.-i-l>k U.

Kort (Lur\>]> — in *ui^a* — wad hij 111 bet officierscorps opgenomen: in nmd vault/:ic-. BDSjfei d
hfj jjelnruikt voor jjenfcxvt-Tbtaani beden, inimcn bchnlvt vaftndtig (fs-ij — h«l va.i- .i«h itlw—
„fabryck" (injjfniiiir, geme-pffideiO: zoekt overplaatsing bij een anderen tak
da! liij was ngdwrt in allr^-lcy KJ.ICII \nin .I«m<rf iljro VJD tin luiTTK-tii
van ivi*eiinsifrt" [4]) — liij worth TIOHIS, taw. IV iwnna^ ^n,,.,lr
nmU in 1654, .->;nii;er!niil *iU* <lu tiuuii'-- nut AttiUiit. 11
nttttttctu — ^il htm hicj-lm [• *pna* *iju
gekomen, fft'fijk lite htm liUnr in <lit
opzicht te pis kivitm. lut'i) hij i" t^tfUCBkl tot irir\r
Augustus 1662 op Banda fortificatie- :-M,i\ v.in
werken ontwierp [5]; w 11 hij in 1673 Larika, eene vestiging tier CJKnjiMffniE
te rapporteeren had Dtfffdu vtlrttefking — met de reloute Rotterdam — aan de
van Iw.'t kiitfi.[1]*-} Viet [6]. westkust van \mbon'a nwnklijV •
H* [7]. ,0 dwf «* van
oorde <l, lit; liij b dee
waardigheid
gelijck beter
IIII'tl-[1] zou „cunnen praesteren" [8]. Jj,,,
hi) nK vajndrit lilt;U«Mr had ^tilaiui"
tit-M iiii:i.-nitii;.Hlit![i!uii V < M * II, >i i!lrrV
kijk op zijn munschen. Want R(
had vole hootantghcdcft wdfce hem
juist i;csfhikt m^.iktv wur dvicl ainMcn.Tiii[1]: hij wu ^Tltlckcn te zijn >«;n man v,m iiLicht^nTi begaaemheyt, ilit; sich
hed wel oa de humeuren Uer Atuboimakm «•«•; te schicken, lid Knttudi M:irifi h m d a en sduyvendij". [11]) Hij

MJ.JI, ••») lien tijil iiii-i I'oimiU
hi tDopmi. iti 1650 wsLt xijn ganuHten
h>Jt luiotcct Vtciviii. iln /ctcj van oils
iH^iiunr D[i Amlxiii I'II omii^i ende
tjil:iflJim. J '<: ^oldaicn-ltiophaan Scivh?!
liem ithlur tlrti: hij w«s -tut dc miliiairc
char^ii: nfcL \uil guhlflHCttrt" en vof-

[1]) Vgl. klerschen de bijlage van J. J. VETHUYSEN: Eene landrijdt uit de geschiedenis van de vestiging van het Nederlandsch gezag in de Ambonsche bnurtieren,
[2]) Vgl. mijne Overzichten voor de geschiedenis der Nederlanders in den Maleischen Archipel, III (s'Gravenhage, Nijhoff, 1895), blz. XXXIX.
[3]) Dagh-Register 1658, blz. 131, 141.
[4]) Alhans Thanjsen VALENTIJN, Beschrijving van Amboina, II (Dordrecht, Amsterdam, MDCCXXIV), A, blz. 37, spreekt van eene teekening van hem van het dorp Kambelan. De teekening is thans gereproduceerd onder n°. VII (zooeben blz. 8 en 9).
[5]) Missive van den gouverneur en Raad van Amboina aan G. G. & R., 26 September 1662.
[6]) Dagh-Register 1663, blz. 235; Missive van den gouverneur van Banda aan G. G. & R., 29 September 1662.
[7]) Het rapport is te vinden bij VALENTIJN, t. a. p., II, 8, blz. 238, v.
[8]) De gewone stedelijke bestuurder in dienst der O. I. C. was: assistent, vaderlandsch koopman, opperkoopman.
[9]) Men weet, dat het eiland Amboina door den pas een Bugineesch woord verbeeld in twee schiereilanden: Hitoe en Leitimor. Het kasteel Victoria ligt op het zuidelijk schiereiland Leitimor.
[10]) Missive van gouverneur en Raad van Amboina aan G. G. & Raden, 9 September 1657. Vlak daarna datum is Kwaco dus tot bezit van Larika bestemd geworden.
[11]) Zijne kennis van 't Maleisch blijkt o.a. uit wat woordt medegedeeld op blz. 424 van: C. A. L. van TAUVENRAAIJ en BAUER, De Hervormde Kerk in Nederlandsch
Oe (vgl. VALENTIJN, Amboina, III, blz. 61), waarvan blijkt, dat in 1664 Kwaco'tje werd aangewezen om na zijn Maleische benaming van den predikant Jacobus
MORLANUS. [.lnk ai zal hij schrijft in een brief aan den raad-G. G. JACOBUS CAMPHUYS, dd. 29 Juni 1695, thans bewaarde op de Universiteits-bibliotheek te Leiden:
•u vreuse dat Meester CAMPHUYS GRAAFFS een Maleyts Woordenboek op Batavia op de Gouverneurs-plaetse opgelegt heeft en tegenwoordig onder UEdelheyt
I r a alle onnoodigheden uit een mijn Maleyts Lexicon. Wanneer dienthalven het weleheure te Jebbien, als zynde niet gemaakt om publiecq te worden, soude tot
mijn spect[illegible] handen voor 8[illegible] jaren door my geschreven van het begin tot het woort Pandan in de letter P; en het volgende is een andere hand».

werd clan ook als zoodanig gewaardeerd en reeds in 1660 werd hem door den gouverneur en Raad van Ambon de tijdelijk opengevallen post van „opperhooft", ook wel „subaltern hoofd", over geheel Hitoe 1) toevertrouwd met den provisioneelen rang van koopman. In deze waardigheid was hij tevens lid van den politieken Raad van Ambon. Hila aan Hitoe's noordkust werd zijne standplaats. Tegelijkertijd werd hij door HUSTAERDT en Ambon's Politieken Raad aan de Hooge Regeering te Batavia voorgedragen voor de definitieve vervulling dier betrekking voor 't geval zij voor goed mocht komen te vaceeren 2). Gouverneur-Generaal en Raden keurden deze voordracht goed en bij hunnen brief van 17 Februari 1662 gaven zij te kennen, dat zij aan RUMPF de qualiteit van koopman hadden verleend, onder een nieuw verband 3) van vijf jaren, op eene bezoldiging van zestig gulden 's maands.

Ueze, die inmiddels in 1661 had bedankt voor de hem door Gouverneur en Raad met algemeene stemmen aangeboden betrekking van fiscaal4) van Ambon, sleet in het fort Amsterdam te Hila eenige jaren van zijn leven. Vermoedelijk te midden van zijn gezin; althans in 1669 is er sprake van zijne vrouw, zijn zoon, zijne dochters. Zijn leven daar zal aangenaam geweest zijn: eene eervolle positie met ruime inkomsten; tijd voor bezigheden buiten die welke zijn ambtsplicht hem oplegde; een mooie streek5); een huiselijk leven waren in die dagen zijn deel. Zijne dagen werden ingenomen, behalve door zijne officieele werkzaamheden, door studien welke voorbereidden de geschriften die, hem zelven tot eeuwigen roem, der Oost-Indische Compagnie tot niet geringe eer, der wetenschap tot ongemeen voordeel, zouden strekken.

Het blijkt uit den brief van 20 Augustus 1663, door hem gericht tot de Bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie ter Kamer Amsterdam, welke — volgens de voorschriftcn van die dagen — door tusschenkomst van den Gouverneur van Ambon, toen SIMON COS, die HUSTAKRDT had vervangen, en van de Hooge Regeering te Batavia diende te worden verzonden. Het is een voor de kennis van RUMPF (toen reeds zich schrijvende GEORGIUS EVERARDUS RUMPHIUS) belangrijk document, vooral wat betreft zijne wetenschappelijke onderzoekingen. Immers, hij vertelt daarin, hoe hij begonnen was „een werck, daer innen in 't Latijn beschreven werden sodanige planten, gewassen, gedierten etc. als „(hem) in de tijd van (zijne) residentie in Indien te sien voorgecomen syn ende noch sullen voorcomen". Maar wetenschappelijke arbcid op het eiland Ambon, zoover van de centra der Europeesche beschaving, viel moeilijk: noodzakelijke hulpmiddelen ontbraken. Vandaar RUMPHIUS[1] klacht geuit te „Hila binnen de fortresse Amsterdam op de „custe Hittoe in Amboyna": „Alsoo ick my dan met dese onbesochte ende tot noch toe weynich bekende materie ingelaten hebbe in een werck, daerin ick weynich voorgangers ofte leytslieden vinde, ende de paden overal verwerret door "malcander loopen, soo ben ick hiertoe alderhande goede ende geprobeerde autheuren benoodigt, dewelcke my tot "een compas in dese Indiaensche wiklernisse ende steunsel van de memorie mochten dienen". Deze te bekomen „aing in die dagen moeilijk; slechts de Bewindhebbers konden helpen. RUMPHIUS verzocht dan ook niet anders, clan dat deze, zijne „Hooggebiedende Heeren", wildcn toelaten en zorgdragen, dat de „boecken, instrumental etc.", welke door zijne vrienden te Amsterdam voor hem waren of nog zouden worden gekocht, in goede orde aan boord hunner schepen naar Indie werden gezonden, in de hoop, dat zij hem zouden bereiken, "seecker ende ongeschent (gelyck men wenscht „te hebben 't geene met goet geld betaelt wordt). Bescheid.n bede in bescheiden vorm door den bescheiden man oeuit I

JOAN MAKTSUYKEK was Gouverneur-Generaal (1653-1678). Hy had eene wetenschappelijke opleiding gehad, was te Leuvcn in de rechten gepromoveerd en heeft in Indie herhaaldelijk blijken gegeven van meer dan gewonen wetenschappelijken zin *). Bij hem moest een dergelijk verzoek in goede aarde vallen. Hij zond dan ook RUMPHUS brief aan de Bewindhebbers „met voorschryven, dat Haei Ed. beheven consent te drager tot het oversturen van alsulcke instrumenten en boecken, als (RUMPHIUS) tot syne studie gevorderd heeft". Er ligt voor ons een komische „tint over het beschermende van den toon, waarin deze aanbeveling aan de Bewindhebbers is geschreven: er wordt daarin zoo goedig nederbuigend gesproken van „eenen GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS", die „den naem heeft van een bequaem ende leergierig persoon, daarenboven van een goed leven is" 7). Maar het is goed bedoeld en, wat voor

---

1) Vgl. de hijn. opgewonden beschrijving v.n V.L.K.N.T.y.N, t. a. p., U A, bid, 100, v, Het «oppe.hoofd heeft hier een Prin-
« vgl M. A. VAN RHEEDE VAN DE RKOOT, de Gouverneurs.generaal en Commissarissen-generaal van Nederlandsch-Indië (Gmv.) I cven.

2) Missive van de Heeren XVII (d. w., Bewindhebbers der O. I. C.) 9 December 1661, VAN STOCK, M, 1891). 1, w, M-

3) Missive 26 September 1660

4) Ambtenaar van het Openbaar Ministerie.

5) I.a benaming voor den tijd, waarvoor men zich verbond aan 's Compagnie's Dienst.

6) Vgl. de hijn. opgewonden beschrijving v.n V.L.K.N.T.y.N, t. a. p., U A, bid, 100, v, Het «oppe.hoofd heeft hier een Prin-
« vgl M. A. VAN RHEEDE VAN DE RKOOT, de Gouverneurs.generaal en Commissarissen-generaal van Nederlandsch-Indië (Gmv.) I cven.

7) Missive van de Heeren XVII (d. w., Bewindhebbers der O. I. C.) 9 December 1661, VAN STOCK, M, 1891). 1, w, M-

den man, leergierig en goed van leven, de hoofdzaak was, het verzoek werd ingewilligd door de Bewindhebbers ter Kamer Amsterdam !). De boeken, „voor hem op syn ordre ingecocht", mochten onder factuur der Compagnie naar Indie worden verzonden, ,.mits dat alvorens op het packhuys sullen worden gevisiteert". Naïeve RUMPF, die toch verzekerd had, dat die boeken niet waren „perticulier coopmanschap (met welcke beuselingen (hij zich) noyt (had) „vercleenen willen"), maar slechts zouden dienen om hem te vergemakkelijken zijne „lucubrationes", zijne studiën in de uren, die zijn dagtaak hem overlieten. „Perticulier coopmanschap" beuzelingen! Hoe weinig kende hij de koop-lieden-bewindhebbers! Beuzelingen de kanker, die wroette in 't Compagnie 's ingewand! Maar toch, de boeken zouden worden verzonden en alweder, dit was de hoofdzaak. Trouwens, het was niet de eerste maal geweest, het zou zeker niet de laatste maal zijn, dat de Hooge Regeering te Batavia en de Bewindhebbers in Nederland toonden, dat zij wetenschappelijke studie wilden bevorderen, al beschouwden velen hunner deze misschien op hunne beurt veelal als beuzelingen, veelal — tot het resultaat soms bleek te zijn ook van zuiver practisch nut.

In het begin van 1666 werd RUMPHIUS voor een korten tijcl van zijn taak te Hila afgeroepen. Toen toch kwam open de waardigheid van „secunde" of „tweede persoon" in het Ambonsche gouvernement, welke in rang onmiddelijk op den gouverneur volgde. De toenmalige gouverneur PIETKR MARVILLE nu benoemde daartoe in overleg met den Raad van politie RUMPHIUS, „althans subaltern hoofdresident in Hitoe, een persoon . . . genouchsaem bekent, en die tot dat ampt de vereyschte bequaemheyt is hebbende" 2). Hij moet inderdaad zich in een zeer goeden en grooten roep verheugd hebben, dat MARVILLE, die erkent van hem „noch geen recht oordeel" te hebben, omdat hij nog „niet lang met hem omgegaen" had, hem toch tot die gewichtige betrekking roept. Deze geeft dan ook in voor RUMPHIUS zeer vleiende bewoordingen rekenschap van zijne goede opinie omtrent hem aan de Hooge Regeering te Batavia[3]). „Hij heeft den roem en oock het uyterlyck aensien, te syn een man van goede kennisse en ervarentheyt in dese lariden, bysonder op de kust van Hitoe. Van een goet en statigh leven en van een onbillycken [4]), maer nedrigen en heuschen ommegangh, en vooral van een conscientieux en oprecht gemoet, niet gierigh ofte inhaligh." Et\ hij draagt voor aan G.-G. & Raden, om RUMPHIUS „absoluyt" in zijne nieuwe waardigheid „te bevestigen", terwijl hij meent, dat deze hem „in veele dingen, bysonder in de sterckte bouwcunst zeer wel in de handt comen" zoude.

De Hooge Regeering te Batavia ging met deze aanbeveling niet volkomen mede. RUMPHIUS, die reeds, voor September 1666, zijn nieuwen werkkring had aanvaard, zij het voorloopig, werd daarin door haar niet bevestigd. Dit echter om redenen, gelegen buiten diens bekwaamheden. Ook Gouverneur-Generaal en Raden toch telden deze niet licht. „Coopman RUMPHIUS" ZOU weder „in zyn ouden dienst als subaltern Hoofd op de kust van Hitoe worden gebruyckt, alwaer" — en hier komt de goede opinie ook van de Hooge Regeering te hemwaart aan den dag — „alwaer in desen sorgelycken tyt wel een goeden toesicht vereyscht wordt" [5]). Den 8 Maart 1667 volgde hij dit bevel op en vertrok naar Hila, echter niet zonder een stoffelijk blijk te hebben ontvangen van de tevredenheid des'heeren MARVILLE[6]) en de Ambonsche raadspersonen over de wijze, waarop hij zich had gekweten „in de provisionele bedieninge van 't secunde persoons ampt." Op zijn verzoek toch werd hem „in erfpacht toegestaen en in vryen eygendom vergunt seker stuckie landt, by hem sedert syn aenwesen hier aen 't Casteel beslagen?), gelegen aen de S. O. syde van 't Stadhuys aen des Casteels pleyn." Kostelijk is de verdere motiveering van dit besluitS): „dewyl hetselve by vercoopinge geoordeelt wort doch niet meer te sullen opbrengen als ongeveer 100 rycksdaelders."

Inmiddels waren de vijf jaren, waarvoor hij zich in 1662 had verbonden, verstreken, en duidelijker dan v66r dien tijd kwam thans aan den dag de strijd in zijn Wnnenste gevoerd tusschen den ambtenaar en den man der wetenschap, den geleerde. Niet, dat hij niet met ijver en toewijding zijne ambtenaarsplichten had vervuld: zijne promotie en de lof zijner chefs getuigen dit; maar meer dan aan de vervulling zijner openbare plichten, hing zijn hart aan zijne boeken en aan zijn studieveld in het vrije: aan zijne studeerkamers binnen en buiten's huis. Zijn „teoenwoordige

*) Bij resolutie van 21 Mei 1665.
[2]) Gouv. en Raad aan G. G. & R. 27 April 1666.
[3]) Bij schrijven van 28 April 1666.
[4]) Ik vermoed, dat LEUPE hier verkeerd heeft gelezen, maar had niet meer de gelegenheid, deze en andere aanhalingen met liet origineel te vergelijken.
[5]) Missive van G. G. & R. aan den Gouverneur en Raad van Ambon, 23 Nov. 1666.
[6]) Wat VALENTIJN, t. a. p., bldz. 222 meldt, dat MARVILLE hem in 1666, na zijn optreden als secunde, «in 't Stadhuis zetten* Met, heb ik niet hevestigd gevonden.
[7]) Heeft hij misschien hier later zijn tuin van zeldzame Ambonsche planten aangelegd?
[8]) Van 27 Februari 1667.

coopmanschap", zijne betrekking van koopman en opperhoofd van Hitoe, was hem een middel, om zijn levensonderhoud te winnen, „welcke masque" — zoo schreef hij eens — „ick voor dese tyt dragen moet, om het dagelijxse broot voor my en de myne te winnen"[1]). Hij wendde zich tot de Hooge Regeering om zijn ontslag uit zijne tegenwoordige betrekking en om verlof, naar Batavia te mogen vertrekken. Niet dadelijk echter: hij vroeg toestemming om v66r zijn terugkomst een maand of 8, IO op Ambon te mogen vertoeven buiten eenige „bedieninge ende administrate" der Compagnie: een verloftijd, te besteden „tot de geruste bevorderinge van syne curieuse studien" 2). Het verzoek werd niet ingewilligd in den vorm waarin het was gedaan geworden: niet als ambteloos burger mocht RUMPHIUS op het terrein zijner wetenschappelijke nasporingen blijven vertoeven. Maar de Hooge Regeering koos een middenweg: zij verlangde, dat hij althans nog een jaar op Ambon zoude blijven, maar gaf hem de zekerheid, dat hij niet verplaatst zoude worden b.v. naar het kasteel Victoria, maar dat hij op Hitoe's kust zoude in functie blijven, waar hij, volgens eigen zeggen, „door de mindere occupatiën meerder tydt ende beter gelegentheyt heeft gehadt als aen "t groote Casteel, om d[1] opgemelde curieuse studiën te bevorderen." Hem mocht „soo veel leedigen tydt gegundt" worden „als sonder verachteringe van 's Comp. dienst geschieden kon" : een nieuw blijk, dat MAETSUYKER gaarne die studiën wilde bevorderen.

Zoo bleef RUMPHIUS te Hila wonen, geruster dan voorheen zijne vrije uren aan zijn wetenschappelijken arbeid wijdende S). Zijne dagen h.er waren echter geteld. Bij schrijven van 7 Februari 1669 werd hem verlof <regeven, naar Batavia te vertrekken. Het zou echter niet gebeuren. Toevallige omstandigheden 4) vertraagden *Am* vertrek en met toestemming zijner superieuren bleef hij, waar hij was. Hem zOu daar treffen een der grootste rampen welkezij" leven hebben versomberd. Den 9 Mei 1670 schreven Gouverneur en Raad aan de Hooxe Re_Keerin«r • Deh coopman RUMPHIUS is nu sedert eetrige weken bhnd geworden." Een tragedie in enkele woorde,^ Hoe moeVhet hem te moedc zijn geweest, hem, den geleerde, den nauwkeurigen wetenschappdijken ondmoeker, toen deze bezoekine hem trof. Algeheele blindheid was het toen niet 5): zelf spreekt hij nog van „het weynigje ligt tot (synen) eenigen troost in (syn) een *oog* overgebleven" c). Maar het moet een mtermate groot beletsel zijn geweest voor zijne studL en "bracht een groQte verandering teweeg in zijne positie als ambtenaar.

De betrekking van opperhoofd „der costelycke cust van Hitoe" was volkomen terecht — in de ooden van Ambon's gouverneur — JACOB COPS was in die dagen detitulans — een gewichtip-e ^^wiLnuge, en men mag dezen overheidspersoon niet al te lasUg vallen, dat hi, meende maa^egelen te moeten nemen met het Oog op de treun.e ziekte /aardoor tam^ iras geteoffen; a\ zou men \ievev hebben gezien, dat Mj kiescher en human* was op.etrtden te^nover den ~~zoo verdienstelijken man, zooals gelukkig Gouvemeur-Generaal en Raden dit deden en daarioor verbeterden, wat

1) Missive van RUMnuus aan Gouverneur en Raad van Ambon, 18 Juli 1699.

2) G. G. & R. aan gouverneur en Raad van Ambon, 14 Februari 1668.

3) Wat LEUPE mddt (bM». 10, 11, 61) omtrent zijne beschrijvingen van een komeet(?) en andere natuurverschijnselen Uit

4) Ik rekende niet noodig, over te nemen wit LEUPE hieromtrent uitvoerig verhaalt op bldz. n_14,

5) RUMPHIUS noemt zijne oogziekte eene suffusio of cataracta nigra. Zij schijnt in volslagen blindheid geeindigd te zijn. Men staat voor het onbegrijpelijk feit, hoe RUMPHIUS nog zoo lang met de objectieve natuurwaarneming is voortgegaan: zonder de hulp van zijn zoon PAULUS AUGUSTUS en zijner assistenten, bepaaldelijk van den kundigen SIPMAN, zou dit onmogelijk geweest zijn, zelfs al wilde men aannemen, dat RUMPHIUS niet volslagen blind geweest ware; hij zelf gewangt echter in het Ambonsch Kruidboek, dat dit is «in een droeve lange nacht met een geleende pen en oogen voortgebracht».

Prof. Dr. W. KOSTER GZN., te Leiden, heeft op verzoek van Dr. GREBHOFF uit RUMPHIUS' geschriften de aard zijner ziekte onderzocht. en deelt daaromtrent het volgende mede:

«Het woord cataracta nigra heeft tegenwoordig de beteekenis van eene verduistering der lens, waarbij deze intensief donkerbruin, tot op zwart af, wordt. In vroeger tijd werd onder cataracta nigra verstaan elk ooglijden, waarbij het oog uiterlijk weinig verandering toonde, de pupil zwart bleef, maar het gezichtsvermogen verdween. Sedert het gebruik van den oogspiegel is gebleken, dat die toestand zeer uiteenloopende oorzaken kan hebben.

«In vele gevallen is die cataracta nigra (de zwarte staar) eene ziekte, die wij tegenwoordig *Glaucoma simplex* noemen. Deze ziekte berust op eene intraoculaire drukverhooging. De verschijnselen daarbij zijn of zeer gering, of wel er bestaat vrij heftige hoofdpijn bij. Het gezichtsvermogen verdwijnt meer of minder snel. In den regel is de patiënt in den loop van een drie jaren blind of bijna blind. Het oog is somtijds gevoelig voor licht in dien zin, dat het pijnlijk is. Deze symptomen vinden wij bij RUMPHIUS vermeld. De daar genoemde «sinkinge» zullen wel als zenuwzinkingen, waarschijnlijk hoofdpijn boven de oogen, opgevat moeten worden. De sterke inspanning, congestie naar het hoofd, bij RUMPHIUS het dagelijksch wandelen in de hitte der zon om planten te verzamelen, kan het glaucoom bevorderd doen uitbreken. Een andere ziek past mogelijk op de door RUMPHIUS genoemde verschijnselen. Bij zeer sterk zonlicht kan chorioïditis bijiichter leidTdeze ziekte niet zoo dikwijls en niet zoo spoedig tot geheele blindheid/Ooratrophie[1] van "ltbrekeiU maar dit" lijden is'nieT pljnUJk", weUs er Vichtschuw'^n hierbij in den regel sterkere hoofdpijnen optreden. Toch zijn deze beide ziekten niet geheel uittesluiten 7) ge.1ChtSZenvuv bTM<* ik als diagnose voor onwnarschijnl^'^ moeten zijn.

«Het glaucoma simplex heeft, wanneer het niet tijdig behandeld wordt, zeker geheele blindheid ten gevolge. Somtijds blijft er een schijn van lichtperceptie gedurende lange jaren over, echter is deze zoo gering, dat de patiënt blind genoemd moet worden. Het bestaat in de mogelijkheid, in een klein gedeelte van het gezichtsveld nog iets omtrent kleuren, verder licht en donker van elkaar te onderscheiden; ook eenige beweging, als van de hand over het oog, kan worden waargenomen: vormen kunnen echter niet worden herkend. Het is mogelijk dat bij RUMPHIUS, die toen ter tijde nog geene doeltreffende behandeling van zijn glaucoom heeft kunnen ondergaan, nog lang een dergelijke lichtschemer is overgebleven. Er zijn nog eenige voorbeelden van blinden-natuuronderzoek... slinger-échappement voor een uurwerk gevonden heeft.» ...d. een Italiaan die in denzelfden tijd als Huygens een

6) Missive van RUMPHIUS aan Gouverneur en Raad, 17 Mei 1670.

COPS misdreven had. Maar — deze was een inferieur ambtenaar, hoe hoog ook geplaatst; MAETSUYKER deed alles uit de volheid zijner zoo goed als onbetwiste macht: de eerste moest veel voorzichtiger handelen. Toch blijft zijne houding te betreuren.

Al heel spoedig toch na het bekend worden van de ramp, welke RUMPHIUS had getroffen, beslootl) Ambon's Gouverneur met zijn Politieken raad, hem aan het Kasteel te ontbieden, „om te vernemen wat hope tot zyne beterschap zij, geoordeelt hy zoo blyvende den vereysten dienst van hem niet te trecken sal wezen." Onze geleerde was onaangenaam door dit schrijven getroffen en er klinkt een klacht in de aandoenlijke bewoordingen, waarin zijn antwoord 2) op dit opontbod was vervat. Zij luidden:

„Ick hebbe uyt UEd. missive van gisteren de ordre verstaen, dat ick eens naer 't Casteel soude opcomen, waerop onderdanig tot antwoord diene, dat my voor dese reys ondoenelyck vallen sal eenige reyse aen te nemen, alsoo 't minste aenschouws van het stercke dageligt het weynige ligt tot mynen eenigen troost in myn *6€n* oog overgebleven soodaenig krenckt, dat ik eenige dagen daernae niets becennen can. Boven dat is myn hoofd geduurig met sinkinge geplaegt dat ick het stercke schudden by 't overdragen 3) ende varen niet soude verdragen connen.; gelyck onlangs by myn overcomen tot myn nadeel ondervonden hebbe. Aengesien dan dat ick deze reyse niet soude connen ondernemen, sonder myn accident in een ongeneesbaeren staet te setten, en soude dan nog by myn overcomen misschien weynig dienst connen doen, soo wil ick hoopen ende hiermede eerbiedig versocht hebben, dat UEd. gelieve hiervan my te verontschuldigen."

Maar zijn verzoek werd niet ingewilligd. De Gouverneur schreef hem den 20 Mei 1670 terug, onder betuiging van leedwezen over zijn toestand : „Dat daer de verduystering van UEd. gesicht nu al een geruymen tyt heeft geduirt, en dat by onverwacht voorval niet wel gerust souden connen syn op de versekering der costelycke cust van Hitoe, hebben wy heden in Rade van Amboina goet gevonden, UEd. persoon by provisie te doen vervangen. . . ., wes UEd. sich gelieft gereed te maecken tot het doen van transport, sonder anders. . . . ."

Hoezeer RUMPHIUS door dit antwoord moge teleurgesteld zijn, hij had te gehoorzamen. Maar het viel hem niet gemakkelijk: zijn schrijven van 22 Mei doet dit zien. „D' onverwagte ordre van myn comptoir over te geven, is my gisteren met UEd. missive toegebragt, dewelcke nu soo vast gestelt synde, my onderdanig zal onderwerpen. . . . Ick vertrouw echter, dat met myn vervanger een bequaem vaertuygh herwaerts sal comen, waarop ick myn huysraet ende party van myn familie sal connen inbarqueeren. Hoe ick myn persoon sail overbrengen, is my nog onbekent, doch hoope dat my Godt tegens die tyt soo veel stercken sal, dat uyt den nood een deugt connen maecken. . . . ." En RUMPHIUS ging over den landweg en kwam den 21 Juni aan het kasteel Victoria aan met een deel zijner familie. Zijne boeken en schrifturen hadden onder de hoede van andere zijner familieleden reeds over zee de Nederlandsche hoofdplaats op Ambon bereikt. Hij was daar gekomen met zijne bezwaren, met zijne grieven. In Batavia hoopte hij ze verzacht te krijgen en werkelijk, eene voldoening van de zijde van MAETSUYCKER en de Raden van Indië bleef niet uit. Zij schreven den 29 December 1670 aan de Ambonsche autoriteiten het volgende, wat aan den zoo smartelijk beproefden geleerde jn Rade van Politie werd mefegedeeld den 20 Januari 1671: „Op (het request 4) van den Coopman RUMPHIUS. . . . is geresolveert en besloten, (zijn) gagie vooreerst noch tot nader ordre sal blyven voortloopen, alsoo noch niet buyten hope van genesinge schynt te wesen, te meer syne langduyrige, goede en onopspraeckelyke diensten en dat het oock misschien noch op Hitoe met syn persoon wel wat had mogen aangesien worden: sonder nochtans boven de gagie hem iet anders wegen de Comp. goet te doen, gelyck hier een gebruyck is met personen die geen dienst en doen. Maer is evenwel in opsien van syn persoon verstaen, dat in Rade des Gouverneurs, oock van Justitie als andere Comp. vergaderingen, daarinne voor desen plachte verschynen, oock nu (vermogens synde) sal hebben te verschynen, besonders oock overal syn oude sitplaets en rang, sonder vercleyninge in dien deele." *Z66* bleef hij, hoog op de ladder der Ambonsche ambtenaren-hierarchie, de Compagnie dienen en, al schenen zijne openbare werkzaamheden niet vele, niet drukkend, te zullen worden, toch was hij lid van den Politieken raad, lid van den Raad van Justitie, waarbij in Februari werd gevoegd hel lidmaatschap van Commissaris en Praeses in het College

---

[1]) 13 Mei 1670.

[2]) 17 Mei 1670.

[3]) Nam hij nl. den weg over land, dan zou hij gedragen moeten worden over bergachtige gedeelten.

) Van 20 September 1670.

van Huwelijkszaken 1). En voorzoover zijne positie was een otium, het was zeer zeker vooral aan wetenschappelijke onderzoekingen 2).

Helaas, al spoedig weder verdonkerd door een nieuwe, onherstelbare eiland Ambon geteisterd door een geweldige aardbeving3) vrouw en de jongste dochter van Rumphius, Victoria op dien dag - door zeeckere Sineese vrouw aengeroepen en dreuning willende wegloopen, de muur van 't buys achter op den smoorden, onaengesien deselve soo spoedig als mogelyck was voren voorby 't selve huys om een avondwandeling aegaen had zulcks geweygerd; waeraen de schickinge Codes tot zyn behoud zoude ongetwyffdd, mits zyn blindheyd, geen ontkomen voor hem by deze zyne lycken te zien zitten, alsmede aen gepast."

Hoezeer ook onder deze verliezen gebukt, in de publieke werkzaamheden aan den dag. Herhaaldelijk treedt zijn aandeel .-.sideratien, ingegeven bij den Koopman, GEORGIUS EVERHARD ,,Victoria"5); terwijl van 23 Augustus 1686 dagteekent een den oud-coopman GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUSS)- terwijl blijkt uit de archieven van Ambon van die dag commissaris-politiek vertegenwoordigde hij meennalen de Zijn voorzitterschap van het College van huwelijksche zaken met to cler Kle.ne zaken s). Maar toch, zyne studenten waren voor hem than, zeer beslist een bdangnjke arbe.d over de geschiedenis van Amboina »), A,nbonsche la,v besch njvmge'M!). ..AnjbonseCruytboeck gesalveerd", zoodat althans deze resultaten van diens werkzaamheden bij den brand, waarbij „veele andere schriften en boecken vernield" werden, behoude

Met onverdroten ijver hervatte ook na deze a hem helpers afstond en hulpmiddelen verschafte dat v66r ,69a de eerste boeken van zi^n

P Herbanum of

---

1) Zie over dit college b.v. G. C. KLE DE REUS, *Geschichtlicher Ueberblic Ostindischen Campagnie.* (Batavia, 's Hage, 1894

2) Ik neem het volgende nog over'van LEUPE'S

"Hier™ gaen 8 stucx Chineesche boecken To"scripte aantceekeningen een brief van Ambons gouverneur aan de Hooge Regeering, 20 September 1672: van den E.Heer Oud Gouverneur MARVILLE zal. nagelaiene goederen voor historie boecken gemeynt, maer naderhant bevonden, het schriften waren die gepresumeert worden vant Papen Eyland Namhay op de Custe van Chiaa gekregen te syn; connende van de gemeene man niet gelesen off verstaen worden, gelyck het opschrift op deselve breder uytwyst, dat oock te verstaen geeft om wat reden die worden overgesonden».

3) VALENTIJN, *Ambon*, II, bldz. 230 vv. geeft daarvan eene beschrijving.

4) «Om te besien het spelen <lcr Sinesen met papieren paerden, op hunnen tegenwoordigen nieuwejaerstyd». (Dagregister van het kasteel Victoria.

5) Gedrukt bij VALKNTIJN, t. a. p., bids. 238 vv.

6) Gedrukt bij LEUPE, bid/. 42—44. Ik vond niet noodig, het te herdrukken.

7) VALKNTIJN, Ambon, HI, A, bldz. 148. Vgl. nog bldz. 63, v.

8) Vgl. KLERK DE REUS, t. a' p., s. 159.

9) VALENTIJN, t. a. PM bldz 243.

10) Zie hicrover de bijdrage van DR. F. DE HAAN, getiteld *Rumphius en Valentijn als geschiedschrijvers van Ambon*; en mijne opmerkingen over de Landbeschrijving.

11) Zie mijn opmerkingen achter deze levenschets.

12) Zie over deze en de verdere vele lotgevallen van dit werk hierachter d bijdrage van DR. J. P. L.. Kollewijn: *Over de in Nederland aanwezige handschriften van Rumphius.*

in 1690 of 1691 van Ambon naar Batavia was gezonden; dat in 1693 de ,,Landbeschrijving" naar Batavia kon worden verscheept, ,,door deszelfs autheur gecorrigeert en in zijn presentie gecollationeert", en dat daarheen tevens overgebracht werd van de Ambonse Historie ,,een exemplaer dat (op Ambon) nog overig" was, ,,en door RUMPHIUS van zijne fouten verbeterd". En steeds ging- hij met verbeteren en vermeerderen voort. Niettegenstaande „zijn ouderdom ende aengroeyende swackheden" bleef hij aan den arbeid, „om de geesten wat werck te geven, zonder het welck hy anders soro-t in melancholy zijne dagen te sullen moeten eindigen": deze woorden van den gouverneur en Raad van Ambon aan de Hooge Regeering, van 20 Mei 1697, teekenen geheel den man, die tot zijn laatste levensjaar werkzaam bleef. Werkzaam en bescheiden. Immers in hetzelfde schrijven luidt het nog: ,,Onder den coopman RUMPHIUS berusten nog eenige andere schriften doch van minder belangh, en die hij derhalven Uw Hoog Edelen niet zeer durft aanprysen, z*ynde de Amboinsche Rariteytkamer 1), bestaande in drie boecken, ende noch drie andere boecken van land-, lugt- ende zee- ..gedierte deser eylanden, om welcke te perfectioneren hy zelffs weynigh moed heeft wegens zyn ouderdom ende ,.aengroeyende swackheden". De gebreken van den ouden dag deden zich sedert hoe langer hoe meer gevoelen, ook op zijn lust en kracht tot arbeid Op zijn herhaald verzoek werd hij bij besluit van den Politieken raad& ontslagen van het voorzitterschap van het ..Collegie des kleynen Gerigts- en Huwelyckszaecken 2), daar hij ,,door syne accresserende ,,ouderdom veele debiliteyten onderhevig" was geworden. Het einde naderde. Dit eincle bracht nog in 1701 „het laetste werck van syn Herbario, synde een auctuarium off een toegifft" 3), maar het was toch het einde. Ieder zao-'het Toch smart het te lezen, hoe werd uitgesproken, dat ,,van dien ouden heer niets meer te verwachten" was* als ..uytgeleeft hebbende" *). Inderdaad, de 75-jarige RUMPHIUS had „ uytgeleeft": hij stierf den 15^ juni 1702 5).

Zóo waren de mijlpalen op den langen weg van RUMPHIUS' belangwekkend leven, waarvan het ..uitgeleefd zijn" de eindpaal was. De mijlpalen en de eindpaal: uiterlijke kenteekenen, meer niet. Zij spreken 6f in 't geheel niet óf slechts ternauwernood van het intiem leven van den grooten man, nòg minder dan weinig van zijn eio-en ik, van zijn gemoedsleven, van het zèlf doorleefde leven. Toch ontbreken niet alle aanwijzingen in dit opzicht, hoe'gerino- in aantal zij zijn, en vooral hoe sober van inhoud. Het leven van RUMPHIUS is een leven geweest van werken en v^ooral van werken in stilte. Want niet in de eerste plaats treft ons in hem de ambtenaar, de hooggeplaatste ambtenaar zelfs der Compagme. Zonder twijfel is h.j als zoodanig niet geweest zonder beteekenis, maar de dagen, waarin hij crelegenheid had, zijne hoedanigheden in wijden kring te gebruiken, waren voor het gouvernement, waarin hij werkzaanTwas dao-en van geen bijzonder gewicht. Ambon had zijne geschiedenis in hoofdzaak reeds achter den ru- in de jaren "die RUMP.IIUS als hoofdambtenaar meer op den voorgrond zagen: de Compagnie en DK VI.AMINGH VAN OUDSIIOORN hadden den stroom van zijn historie geleid naar een moeras, waarin slechts nu en dan daarvan nog de sporen — en dan troebel - zouden zijn na te gaan, waaruit hij later weder zou te voorschijn treden, maar dan als een stroompje zonder beteekenis bijna zonder beweging. In RUMP'S dagen beteekende Ambon weinig meer voor een hoofdambtenaar met aroote «aven' met hooge talenten. De openbare persoon in RUMPHIUS treft ons weinig of niet. De man van de wetenschap de geleerde, treedt in hem op den voorgrond. Zijn openbaar leven was voor hem een ,,masque." Pas wanneer hij dit had afgelegd, was hij zich zelf. Niet zijn bureau, maar zijn tuin, de natuur, waren zijne werkplaatsen. Zoo is hij vooral in zijne huiselijke omgeving te zoeken, vermoedelijk ook in den huiselijken kring. Wij zouden zoo gaarne hier RUMPHIUS in zijne intimiteit bespieden. Heeft de man, die door de rampen, de groote, droeve rampen, welke hem hebben getroffen, misschien vergoeding daarvoor gevonden in een stil huiselijk geluk? Wij weten het niet, maar is er voor ons geen reden, te denken dat *z66* is, wat wij zoo gaarne zouden wenschen?

RUMPHIUS is - misschien al spoedig- na zijn komst op Ambon - gehuwd. Zijne vrouw SUSANNA nam deel aan zijn leven, aan zijn werk. Zij, ,,sijne eerste levensgesellinne", kwam om bij de aardbeving van 1674. Een tw edG vrcruw nam in latere jaren hare plaats in. Zijn eerste echt werd met kinderen gezegend. Omtrent enkekTd'ier

---

1) Zie hierachter de bijclragen van Prof. E. VON MARTENS, Prof. C. WTCHMANN, Dr. R. HORST, en Dr. J. Dt MAN.

2) Missive van Gouverneur en Raad aan de Hooge Regeering, dd. 24 September 1700.

3) Idem, 24 September 1701.

4) Idem, 19 Mei 1702.

5) VAI.ENTIJN, t. a. p., II, C, bid/. 26: den 13 Juni. Maar de datum 15 Juni. opgegeven in een biief van den trouveineur ™ P 1 gouveineur en Raad van Ambon van 23 September 1702, verdient meer vertrouwen.

kinderen zijn berichten tot ons gekomen, en deze wijzen op een gelukkige verhouding tusschen vader en kinderen zooals de cchtelijke gemeenschap gelukkig zal zijn geweest. Een bescheiden, zich niet spoedig gevend maar opgeruimde, opgewekte i) persoonlijkheid als hij, opgeruimd zelfs in zijne blindheid, zou zich niet geult hebben' zooals hij deed bij de lijken van vrouw en dochter, als niet mèt haar leven een deel van eigen levensgeluk was heen^eo-aan • ..Erbermelyck was het dien man by deze zyne lycken te zien zitten, alsmede aen te hooren zyne weeklachr be de op dit toeval ende zyne blindheyt gepast." De aardbeving van 1674 had een gelukkig gezin uiteengerukt' Maar de overgebleven leden sloten zich weder aaneen. Van hen treedt na den vader het meest op den voorgrond de zoon PAULUS AUGUSTUS. Deze was Compagnie's ambtenaar geworden, als zijn vader was, maar ook had hij' ' geerfd van \s vaders wetenschappelijken zin. *Z66* kon hij hem in de dagen van blindheid tot steun zijn bij' dfens onderzoekingen. Zijn ambtelijke loopbaan is eenvoudig: in 1687 treffen wij hem aan als assistent, tevens secretary van den Raad van Justitie te Ambon, waarheen hij uit Batavia in het vorige jaar in de betrekking van boekhouder was overgeplaatst; in 1690 wordt hij onderkoopman en „hoofd" op vaders oud kantoor Larika • In 169 wordt hi" bevorderd tot koopman, maar in zijne betrekking gehandhaafd. In 1705 werd hij wegens ziekte daa'ruit onthevTnV in 'tvolgend jaar stierf hij 3). Zijn vader heeft hij dus niet lang overleefd. Deze laatste hp^ft Jr. *A** -x •• ' ' **A 1 !\ ¨ «. 1 r-i i- •• t 1 1 1 carnere van zan zoon** meegeleefd; zijne wetenschappehjke verdiensten zijn mede belobnd geworden door de bevo d' ' g zc . Imm toen in 1697 het ..Ambonsche Kruytboek" in Nederland was gekomen, ste ld e de commisTuitT B^ndhrf>b^' belast met het nazien der brieven en papieren uit Indie gekomen, voor, >>om voorn. RUMPUS eenigermaten ovei deszelfs veelvukhgen arbeydt d.eswegen te recompenses en wel door zijn 2Oon van onderkoopman te bevorderen tot koopman*)` l)e Heeren XV,, I gmgen op d,t denkbeeld m: de zoon werd bevorderd, om 's vaders „prysel T moeyte met onbelo ont te laeten en dezen „by provuae eenigennate dieswegen te remunereren" 5). !„ 1699 kon PAULUS AUGUSTUS zijn nieuwen rang- gaan innemen C). Het was een nleiste 1694 toch was deze laatste benoemd tot opperhoofd van Hitoe. Deze aanstellinl *7 ^ ^^ f****** "^ *"* in 1695 was hij reeds weder te Larika teruggekeerd. Zijn *vJJlZlT* m^ ' ^ ^ TM ^ ^ ^ k -kter: hem Hila te behouden, maar het mocht niet gelukken. Zelfs de voorspraak van °» TM 7 ^ ^^ ^ ' ^ tG oud-gouverneur-generaal JOANNES CAMPIIUYS, mocht niet baten. Deze schreeft "^ oo8g^JaAXste vrienden . den Zuyder voorstadt van Batavia den 2 Mart. 1695"[7]) het volgende: Met de c *L*tinuatie van UE. soon PAULUS AUGU«TUS op het comptoir Hitoe en heeft het voor tegenwoordigh nogh niet willen gelu 'ken, SCh o o n 1Ck eeni 8"e Heeren tot syn fa vein- daerover hebbe aengesproken; daer meerder comt (seyt het spreekwoo"^ mo min d er w y cken - Do gh dit moet UE. niet verstaen van meerder verstant, kennisse, bequaemheyt, neerstWh g e t etrouwheyt en voomheyt, want dan quam het met des E. Comp*. belangh en de reghtveerdigheyt overeen rna ^ '- ^ en vermogende vrunden, waermede ick meen dat de Heeren onse Mees^ ^ VOOrnamentI y ck van meerder gunst te h wel eens bedro § en sou de connen vinden. Dan wat sal men seggen ? Het is en blyft niet alleen d^ ^^ "^ hoe older hoe beuser." Het was een oud-gouverneur-generaal, die dit zeide' ^ ^^ *Werdt,* maer deselve wordt nogh

Van meer belang echter dan PAULUS AUGUSTUS' loopbaan is voo r on schappelijken arbeid. Na den brand van t68 7 was hij een dergenen, wdfce m \ *T** Verhoudin^ tot «jns vaders weten- werk stelden, om de schade in de Bfiguren", in „schriften en boecken" te h n ste ming der autorit^en, zich aan het met dit doel naar Ambon gezonden ,,teeckenaer" PHIUPS VAN EIJCK ersteilen. Met den door de Hooge Reaeerino- reeds in ,690 of ,691 kon een gedeelte van het ,)Ambonse Cruytboeck" — hierom ging het ~ -ar Batavia worden gezonden. Deze en andere hulp werd verleend door of met toestemming van de Indische autoriteiten: zoowel die

---

') Zijne opgewektheid en opgeruimdlieid komt, vvil he' mij i voorkoi »en, zoo duidelijk aan den lag in zijne brieven, b.v. in dien aan C A Mim›Ys van 29 Juni 1695, afijedrukt hij Ltui'K hid/.. 53 (Uijlage VII).

•j V.,.,.-,.,., t.' a ,, U C, h.d, M, ,v- h m deie jaai-lallen niet geheel en al JUlbt<

3) Zijne weduwc, ANNA WOLKMAN, hertrouwde met C, RAKD ADRIANA AUGUSTA, huwde met een anderen stiefzoon van VALFNTITV BAB LEYDKKKER> stiefzoon van VALENTIJN. Hij had een zoon en twee dochters. Een der laatsten, *Uyt en t' Huys-reyzen*, VI. 2, B, bldz. 152).

/ _. . n h_ m 1V Le Datavia, 9 October ,697

•) Mlssive Gouv. en Raad .van Ambon aan de H. R. te B a j ! "

>) In de Leidsche Universiteitsbibliotheek. Afeedn.Wf 1 •• r ^^ ^ ept. 1699.

-) De **Bewindhebbers.** g , blJ LEUrE al^ bijlage V, bldz. 50, v.

van Ambon, als die te Batavia en in Nederland. Dit alles moet voor RUMPHIUS eene groote genoegdoening zijn geweest: het was toch eene waardeering met de daad van zijn wetenschappelijk werk. Eene dergelijke waardeering is hem herhaalde malen geworden. Reeds bleek, hoe hem in 1668 werd verzekerd, dat hem zooveel mogelijk gelegenheid en tijd zouden worsen geschonken, „om d' opgemelde curieuse studiën te bevorderen"; hoe hem na zijne blindheid eene eervolle positie werd gewaarborgd. Het was onder MAETSUYKER'S bestuur. Maar ook later *ging* de Hooge Regeering op dezen weg voort: in 1679 b.v. — onder RIJKLOF VAN GOENS — werd hem een klerk toegevoegd voor de voltooiing zijner geschiedenis van Ambon; 1) in 't volgende jaar kreeg hij als hulp den „provisioneelen assistent DANIEL CRUL" [2]). En toen later in 1696 RUMPHIUS bevreesd was, dat „zijne Botanise Schriften, die hy van tyd tot tyd overgesonden had naar Batavia, „na zyne gissinge wat confuys" lagen, bleek geen bezwaar te bestaan, dat hij zijne beide toenmalige „klercken, namentlyck den provisioned adsistent JOIIAN PHILIP SIPMAN ende den teyckenaer PHILIP VAN EIJCK" naar Batavia zond, om „de voorschreven papieren in behoorlycke ordre te brengen" en ze voor verzending naar patria gereed te maken 3). En *z66* meer.

Ook in Batavia zelf ontbrak het niet aan zorg voor zijne geschriften, welke daar berustten of eene korte wijle bewaard werden op him reis naar Nederland. Vooral in dit opzicht is met dien van RUMPHIUS verbonden de naam van den oud-gouverneur-generaal JOANNES CAMPHUYS, den liefhebber en bevorderaar van het natuurhistorisch onderzoek in Nederlandsch-Indië. Deze, die het bestuur voerde van 1684 tot 1691, zal nog aan 't bewind zijn geweest, toen de zes eerste boeken daarvan in Batavia kwaraen. Hij liet ze afschrijven, zoodat, toen het origineel in 1692 met het schip Waterland op reis naar patria „sneuvelde", een nieuwe „weergae off copye" [4]) konde worden vervaardigd, en in 1696 verzonden. Ook de overige gedeelten werden later „onder opsigt" van dezen toen reeds afgetreden bewindsman gecopieerd. Na CAMPHUYS' overlijden, den 18 Juli 1695, was het het lid van den Raad van Indië, ISAAK DE ST. MARTIN, welke zich het lot aantrok der geschriften van RUMPHIUS, voorzoover zij te Batavia berustten. Het was in overeenstemming met een opdracht van CAMPHUYS aan DE ST. MARTIN, vier dagen voor zijn dood op zijn sterfbed gedaan [5]).

En in Nederland?

Ook de Bewindhebbers der Compagnie stelden in RUMPHIUS' studiën belang en deden het hunne — het blefck reeds — om ze te vergemakkelijken. Wat meer is, zij waardeerden ze, — wij zagen het — al was het een waardeering op hunne wijze: door den zoon van onderkoopman te bevorderen tot koopman op *f* 60 — 's maands. Nog meer: het Ambonsche Kruidboek werd met een zekeren eerbied bekeken en behandeld: „welck werck, als van een bysondere curieusheyt, en waerinne verscheyde nutte en aenmerkenswaerdige saecken soude kunnen vervat staen" (deze veronderstelling is heerlijk!). . . . hebben goetgevonden, dat onder 't opsight van den Advocaat [6]) SCOTT byeengebraght off ingenayt sal worden, om ter naester vergaderingh van de Seventiene geproduceert, en wyders overwogen te worden, hoedanigh men daermede in 't verder sal handelen". Zoo decreteerden de Commissarissen voor het nazien der Indische brieven 7). En de Heeren XVII bevonden dat het „werck met veel kennisse, studie ende applicatie samengestelt ende uytgewrocht was 8).

RUMPHIUS was zeker niet ongevoelig voor deze en dergelijke blijken van belangstelling. In een brief aan DE ST MARTIN van 8 Juni 1694 [9]) gewaagt hij met ingenomenheid van „de recommandatie" van syne „Heeren Gebieders", welke hem zijn weg deden vervolgen. Deze aansporing — zij het dan gegeven op hunne wijze — strekt den bestuurders der Compagnie, in Nederland zoowel als in Indië, tot eer, een eer, die kan wegen in de schaal, waarmede zij gewogen wordt. Vooral omdat het volstrekt niet de eerste maal was of de laatste zou zijn, dat de Compagnie zich zoude aantrekken de wetenschappelijke onderzoekingen van hare ambtenaren.

Geen wonder, dat eene dergelijke aansporing RUMPHIUS aangenaam aandeed. Maar toch, wij zouden gaarne eens willen weten, wat hij meer op prijs stelde, de goedkeuring zijner superieuren, die in deftigen trant prezen zijne

---

1) Missive der Hooge Regeering aan G. en R. van Ambon. 23 Sept. 1679.

2) Missive van G. en R. van Ambon aan G. G. en R., 17 Aug. 1680.

3) Missive van G. en R. van Ambon aan G. G. en R., 15 Juli 1696.

4) Brief van CAMPHUYS aan RUMPHIUS, 2 Maart 1695.

5) „Memorie ofte hetgeen Syne Hoog Edelheyt J. CAMPHUYS, op zyn sieckbedde CORNELIS CHASIELMN geordonneeit heeft aan te teeckenen. wegens de kruydeboecken van d' HR. RUMPHILS de dato 14 Juli 1695."

6) De advocaat der O. I. C. was haar eerste ambtenaar. In ernst, Bewindhebbers telden de zaak met licht!

7) Veibaal 16 Aug. 1697.

8) Missive der XV11 aan de Hooge Regeering, 9 Oct. 1697.

9) Op de Univ. Bibl. te Leiden. LLUFE, bijlage IV, bldz. 47.

kennisse, studie ende applicatie", of de waardeering, welke hij ondervond van die onder zijne tijdgenooten, welke „mee er of minder in staat waren zijne werkzaamheden op den juisten prijs te schatten. En ook die waardeering is hem niet ontgaan | jot ver over de grenzen van zijn Ambon heeft in zijne dagen zijn naam weerklonken, en omgekeerd, 1 ce namen van hen, die betrekkingen met hem onderhielden, zij mochten genoemd worden, ook hunne namen hadden een goeden klank. Daar waren in Indie zelf JOANNES CAMPHUIJS, HERBERT DE JAGER, Dr. WILLEM TEN RHIJNE en anderen; daar waren in Nederland geleerden aan Leiden's universfteit 1). In Duitschland werd zijn naam met eere genoemd. COSIMO DE MEDICI III, de toenmalige Groothertog van Toskane, kocht van hem „eenige rariteyten van horentges en zeegewassen", die de Bewindhebbers toestonden, dat met 's Compagnie's schepen naar hier zouden worden vervoerd, „ten respecte van den opgemelten Groothertogh" 2).

En zou RUMPF misschien niet nbg hooger dan de promotie zijns zoons, nog hdoger dan zijn „Princen leven" op Hila, geschat hebben de waardeerende uiting van de Academia Naturae Curiosorum te Weenen, die hem in 1681 tot haar lid benoemde,'en, toen zij volgens haar gewoonte haar nieuw lid een bijnaam diende te vereeren, hem dien schonk van Plinius Indicus. Een titel, die zelfs de Bewindhebbers imponeerde 3),

Ook hier dus waardeering!

Na zijn dood uitte deze zich blijvend, door de uitgave zijner geschriften in de eerste plaats. Niet alleen door die van zijn beide magistrale werken onder eigen naam*), maar ook, door het misbruik van zijn arbeid gemaakt &). Zoo heeft zoowel de i8de als de i9de eeuw haar tol der waardeermg en dankbaarheid aan RUMPHIUS gebracht, in Nederland en daarbuiten°). En thans, in het begin der twmtigste eeuw, nog de erkentelijke hulde van dit feestwerk, naast die eener RUMPHIUS-medaille!

* *

In ,8=4 had de bekende reis plaats naar het Oosten van da, Archill door dan gonverneur-generaal VAN DER Cara,.». Ook A.bon -rd b~cht D,r lag R« begrlve, Zelf had hij bij lijn levJ zijne |aatste rustplaafc aangeseven, jaren te voren, reeds m.ns.ens ,n^68₇. Toen„och ^^ ^ toenm-'' e crouv > ur van Ambon aan zijn opvolger*): ..Onder de vergunde erve„ buyten de s,ad ,,,, Bron<%ebrnyck is J ^ TM ot re tee „ aan dde. coud-doppman d. B, G. E. R»™,.S verleent; breed langs der, wgg „„achterJa er f 5 en diep 7 roeden". Toen opp»»,5,5jjipp-I-Myfj.*** TTM TTM «**»»• "^^**Wo r dde plaas dę ^ thuin" van R m.H llros). V« UKK CM«.,» pta»* » "en t™, van he, h,,,, waar de groott geleerde eens gewoond,een ecnvoudig kede,,kteekeen voor de,, n,an, »,ens naam ,„ eere „ TOrfen gehouden in alle ko «^n W tijden.

1) Zie M. B. VALENTINI, *Museum museorum* (Francofurti, 1704—1714). II. — *Historia Simplicium reformata. Accedit India litterata.* (t. a. p., 1716).

2) Resoluties der Heeren XVII, 20 Juni en 8 Augustus 1680.

3) Verbaal 16 Aug. 1697. — RUMPHIUS schreef er over aan TEN RHYNE in een postscriptum achter een brief van 20 Mei 1683: „Aliquot abhinc annis Collegium Naturae Curiosorum in Germania bullam invitatoriam mihi transmisit, quâ me Collegii sui membrum constituit, et quidem, pro more illorum, sub Plinii Indici nomine".

4) Zie hierachter de bibliographie van G. P. ROUFFAER en verschillende der opstellen

5) Ik doel hier natuurlijk op het plagiaat, door FRANÇOIS VALENTIJN gepleegd. Daar, wat betreft de «Ambonsche historie» hierop bepaaldelijk gewezen wordt door Dr. F. DE HAAN in zijne reeds genoemde bijdrage, laat ik dit hier buiten bespreking. De Landbeschrijving behandel ik hierachter. Misschien ook hebben de onuitgegeven «drie boecken van land-, lugt-, en de zeegedierte», (zie hiervoor bldz. 9) van Ambon ter grondslag gelegen aan VALENTIJN'S «Verhandeling der dieren van Amboina», (Deel III, bldz 263 v.v.), onderverdeeld in «Land-Dieren», «Vogelen» en «Water-Dieren» en heeft VALENTIJN veel baat gevonden bij zijne «Korte beschrijving der boomen, planten, heesters en gewassen, in de Eilanden van Ambonia vallende» (Deel III, bldz 153, v. v) van RUMPHIUS Herbarium. En zijne «Korte beschrijving Is die ook aan VALENTIJN bekend geweest? VALENTIJN was predikant op Ambon van 1686—1687, 1688—1694 en van 1707—1712 (VALENTIJN, III, bldz. 141) In de beide eerste perioden had hij gelegenheid met RUMPHIUS bekend te worden en deze kennismaking is meer dan een vluchtige geweest. Buitendien bestonden er banden van aanverwantschap tusschen de familien VALENTIJN en RUMPHIUS, (Zie hiervoor bldz. 10). De gelegenheid voor VALENTIJN, om de geschriften van RUMPHIUS te leeren kennen, bestond en .... VALENTIJN heeft ze gebruikt.

6) Zie hieromtrent ook G. P. ROUFFAER'S bibliographie in dit Gedenkboek.

7) Schriftelyck berigt 18 Augustus 1887.

8) VALKNTIJN, II, A, bldz. 125.

BIJLAGE.

Aen d'Ed. ErenLveste Achtbare, Wyse, Voorsienige, Seer bescheydene Heeren, d'Ed. Heeren Bewinthebberen van de Oost-Indische Compagnie, residerende ter Gamer Amsterdam.

Ilooggebiedtnde Heeren^ myne Heeren!

U Achtbaren gelieven een jonghstigh oore te verleenen, aen dit cleen versoeck van den ondergeschreven U Achtbaerhedens nedrigen dienaer, dewelcke genootsaeckt is met dit ootmoedich versoeckschrift U. A. A. moejelyck te vallen, alsoo tot seecker syn voorneemen U. A. A. gunstige hulpe ten hoogsten van doen heeft.

'T is dan aldus dat ick begonnen heb een werck, daer innen int Latyn beschreven werden, sodanige planten, gewassen, gedierten etc. als my in de tyt van myne residentie in Inclien te sien, voorgecomen syn, ende noch sullen voorcomen. Welcke rechte benaemingen, soo uyt de oude Griecxe, Arabische ende Latynsche, als nieuwe autheuren, van my uytgesocht, met malcanderen vergeleecken ende onderscheyden, haere behoorlycke Figuren (voor soo veel const in my is) nae 't leven afgebeelt; overal bygevoeght haere eygenschappen ende crachten, soowel uyt de oude ende voorgaende scribenten als insonderheyt door eygen ervaringe op 't neerstigst uytgewroght, deels oock selfs ondersocht ende byeengedraegen syn, daerby dan noch verscheydene andere ondersoeckinge Scientiam Physicam et Mathematicam aengaende, verhandelt werden; alles met meerder moeyte, neerstigheyt ende geschicter methode dan betrouwe tot noch toe geschiet is.

Alsoo ick my dan met dese onbesochte ende tot noch toe weynich bekende materie ingelaten hebbe, in een werck daerin ick weynich voorgangers ofte leytslieden vinde, ende de paden overal verwenet door malcander loopen, soo ben ick hiertoe alderhande goede ende geprobeerde autheuren benoodight, dewelcke my tot een compas in dese Indiaensche wildernisse ende steunsel van de memorie mochlen dienen. Dese nu heb ick eenige jaeren herwaerts van sommige vrienden in Amsterdam ende daer omtrent woonende geeyscht, dat se op myne costen opgesocht ende in Indien mochten gesonden worden; maer behalven verscheyde beletselen, dewelcke dit myn verlangen tot noch toe verachtert ende vruchteloos gehouden hebben, is niet het cleenste geweest de quade ende verkeerde bestellingen op de herwaerts tendeerende schepen etc., gelyck alreede niet sonder schade bevondcn hebbe.

Aengesien dan Achtbare Heeren dit myn voorneemen een werck is, 't welck wel nu ter tyt noch geringhachtich schynt, ende meest tot myne private oeffeninge streckt, nochtans bedenckende dat weleer uyt cleene beginselen, prysweerdige wercken gevolght syn; oock dese myne lucubrationes noch den eenen of den anderen genereusen geest, tot dienst ende vermaeck souden connen strecken, jae, dat selfs noch veele Europeanen, insonderheyt die onder U. A. A. hooghloffelycke regeeringe hun in dese Oostersche Landen ophouden, uyt myne schriften heden ofte morgen eenige profyt ende dienst staen te trecken, ende dat insonderheyt in 't stuck van preservatie haerer gesontheyt, daer wy in Indien tot noch toe seer om verlegen syn, wegens oncunde der middelen, die ons dickwils voor de voeten liggen. Ende al dorf ick sulck juyst niet in den hooghsten graed van myne schriften beloven, soo ben ick doch verseeckert dat dese myne beginselen soo veel spoor aen de nacomelingen sullen geven, das se te yveriger ende lichter dit of diergelycke wercken tot eene perfectie sullen trachten te brengen, want tot dusdanigh voorneemen meer als eenen menschenleven vereyscht werd.

Soo hebbe ick .dierhalven my verstout (de saecke sulcx vereyschende ende my van de vrienden int Patiia aengeraden synde) met dit nederigh geschrift U. A. A. lastigh te vallen, seer instandelyck ende met aller eerbiedigheyt, mits desen versoeckende om een cleene hulpe van U. A. A., sonder dewelcke ick tot myn voornemen qualyck can geraecken; dat het U. A. A. mochte gelieven toetestaen, dat soodanige boecken, instrumenten etc. dewelcke ick door seeckere vrienden in Amsterdam, insonderheyt door den Eerwaerdigen Ds. Joannes Rulicium, predicant derselver stadt, op mynen eygen costen voortaen sal laeten incoopen, aen U. A. A. behandight, onder derselver goede recommandatie, op U. A. A. schepen gadeslaen, ende alhier in Indien te rechte aen my mochten werden bestelt. Want de vrienden my aenschryven, dattet anders al te veel oncosten ende moeyte met sich sleept, eer men se aen boort brenge, ende dan noch qualyck aen boort vvillen g'admitteert worden, uyt suspicie als oft perticuliere coopmanschappen waeren, ende dan voorts van de overbrengers soo qtiaelyck verwaert, bedorven overgebracht ende verkeert gelevert werden, dattet voor my ongeraeden soude syn sulcx meer te waegen.

Uierhalven nootsaeckelijck goetvinde dese saecke aen U. A. A. te openbaeren, ende U Aghtbaerhedens hulpe hiertoe te versoecken, betrouwe dat U. A. A. considereerende, dat dit geen perticulier coopmanschap is (met welcke beuselingen ick my noyt hebbe vercleenen willen) maer daerentegen dese myne Lucubrationes heden ofte morgen, soo niet tot sonderlinge profyt, edoch ten minsten tot U. A. A. lof ende eere cunnen strecken, niet ongenegen sullen zyn, de opgekochte boecken met U Aghtbaerhedens recommandatie aen boort laten brengen, ende ordre geven, dat se seecker ende ongeschent (gelyck men wenscht te hebben 't geene met goet geld betaelt wordt) aen my mochten bestelt worden.

Oock vorders dat U. A. A. gelieven uyt myne te goet staende gagie ter earner Amsterdam, van waer ick A^{0}. 1652, in de maand December voor Adelborst, onder den naem van Jeuriaen Ruraph van Hanau, uytgevaren ben met 't jacht Muyden, aen de voorsz. Predicant Ds. Rulicium, of andere van my procuratie toonende, te betaelen, soodanige penningen als in de toegesonden reeckeningen ofte schyeboecken deser provincie blycken sal my te competeeren; om daervan door Ds. Rulicium, of desselfs 'gesubstitueerdens, soo wel de opgecochte boecken te betaelen, als om eene recognitie van my uyt kinderlycke plight aen mynen ouden vader, genaemt Augustus Rumph, Bouwmeester van Hanau, toegeleght af te senden; byaldien het U. A. A. mochte gelieven, dat de andere opgecochte boecken, van my alhier aen de E. Comp. te deser provincie souden betaelt worden, soude my soo veel aengenamer ende gelegener comen, om niet jaerlycx rekeninge over te senden.

Voor welcke hulpe ick tegens U. A. A. behalven myne plichtige onderdanicheyt, ten hooghsten danckbaer sal thonen, ende sodanigh 't sy in desen als in myn ordinaris toebetrout officie my dragen, dat het U. A. A. voor dese en andere hulpe noyt sal berouwen. Ende hiermede eene gunstige resolutie verhoopende, sal Edele, Erentveste, Achtbare. Wyse, Voorsienige Heeren, U Achtbaerheden al te samen tot voorspoedige, wyse regeeringe ende alien welstant, in des Alderhooghsten genadigen schut ende schirm bevolen laeten, verblyvende.

(Onder stond) U. A. A. onderdanighsten en nederighsten Dienaer
(Was geteek.) GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS van Hanau,
p. t. Coopman ende Opperhooft van de
Custe Hittoe op 't voorsz. Eylant.

(Ter zijde stond)

Hila binnen de fortresse Amsterdam op de Custe Hittoe in Amboyna, desen 20 August! A°. 1663.

In aansluiting aan deze levensschets van RUMPHIUS, wensch ik hier eenige Wzonderheden mede te deelen omtrent RUMPHIUS' „ZaW-*beschrijvmg van Jut Amhonsche Gouvernement".*

Den ii Januari 1687, bij den zwaren brand, welke Ambon teisterde, dan Vede schriften «» boecken" van RUUPIIIUS ..vernielt": daaronder ook het exemplaar van „de Ambonsche Landbeschrijvinge", dat '11 schappehjken arbeul moet dus toen reeds eenigen tijd geleden voltooid z n geweest > Dit resultaat van zijn weten-

Gelukkig bestond daarvan nog een „afschrift": het was tevindenh H geleent is"' Al.hans was dit het geval in ,687. De toenmalige gO'llverneur , 3 («'S²), dien't selve van den ondercoopman VEECKENS ») vol.loend belang, om by zyn aftreden z.jn opvolger bepaald te wijzen op dit werk van RUMPUS van u.tgeschreven werden, om 't eene ter secretary te plaetsen ende t andere aen d n p, deze C0P -ieruvt het wel weder dubbelt mag gebeurd. Maar de copie van toen is met de Landbeschriiivinw, in, Ed RUMPHIUS wedcr tl de toemnalige gouverneur N.coi^s SCHAOKK een pxdaapadaa enZdfden Vo<- -aarb hhTT de volgende inHchtiggen aan Gouverneur-Generaa, aen f U S Comben C amen nu <>ck «ack Ld Lan'l' Jwe Wan Van se Se T T , If **autheur gecorrigeert ende in zyn presentie gecollationeert**, ingevolge tot advertentie van de lezers, ontrent eenige dingen onderte«kening dbeschryvmge van Amboina, door desselfs occurerende, die een ieder niet bekend zijn. 'Verseeck nde wyde. nette correctien, die er nog mochten wezen overgebleven eenen correct ende zonder vicien schryven".

Dit exemplaar is blijkbaar niet naar patria gezonden. was gevraagd om nog een copie er van en tevens van de „groote Ambonsche Gouvernement gaf dadelijk aan dezen wenk gehoor, en kon d schryving en groote Landkaert is reeds de vereyschte ordre gesteld gezonden".?) Dit gebeurde dan ook: den 25 September werden

Nog echter was dit werk niet volledig. Den October 1687 sch" affsenden van de Ambonsche Land-beschryving in dato 25 September van alle de successive Ambonsche Heeren Gouverneurs UHFdplh werden ingevuld".).

Uit bovenstaande aanteekeningen blijkt, dat herhaalde malen een afschrift eigenlijk origineel, het *Urschrift,* is verloren geraakt. Verder, dat deze copieen naar de hoofdstad van Neerlands Indie: in 1693 en 1697. Een exemplaar kwamen in particuliere handen: in die van RUMPHIUS zelf, in die van een zijner er twee afschriften in ons land bewaard gebleven en wel beiden in Den Haas? een in de Koninklijke Bibliotheek.

Het eerste behoort tot het archief der Kamer Zeeland en is uit Atnboin band als de meeste Indische papieren van die Kamer, en bevat, behalve schutblad daarbij behoord een kaart «>), welke thans los bij de kaartenvevzameling van het Rijksarchief wordt het genoemd. Op het schutblad luidt: „De generale Land-beschrijving van het Ambonsche Gouvernement, en Ternataansche en Portugeese regeringe, en hoe de Nederlanders eerstmaal daerin

---

9 Mei 1678, zooals blijkt uit het slot van het exemplaar (copie van de tweede helft der 18de eeuw) in de bibliotheek van het Koninklijk Instituut voor de Taal-, Land- en Volkenkunde voor Neêrlands-Indië. Het jaartal 1674 komt nog herhaalde malen voor in het oudste der tot ons gekomen lezingen der Landbeschrijving, dat van de Koninklijke Bibliotheek, waarover beneden. Dat nu de Landbeschrijving zou geschreven zijn na de Historie in beperkten zin, is moeilijk aanneembaar. Immers welken zin zou het gehad hebben, om, indien de Ambonsche Historie eerder voltooid was geworden dan de Landbeschrijving, daaraan nog toe te voegen de zuiver geschiedkundige hoofdstukken 15—21 (zie hierachter, bldz. 16), welke bij de Historie behooren en dan ook, in omgewerkten vorm, daarvan uitmaken de hoofdstukken 1—3 (begin). Deze dubbele plaatsing echter is redelijk goed te verklaren, als men aanneemt, dat de Landbeschrijving met de Historie oorspronkelijk een geheel uitmaakte, en het topographisch gedeelte het eerst is voltooid. Toen men echter zag, dat het werk te volumineus werd en men tot een splitsing besloot, heeft men — tamelijk willekeurig — de geschiedenis der Portugezen en der Nederlanders op Ambon tot 1601 gevoegd bij het eerste gedeelte, dat der Landbeschrijving. Toen bleek het echter, dat de Ambonsche Historie op die wijze een begin miste: men heeft toen enkele der hoofdstukken 15—21 in omgewerkten vorm als dat begin gebruikt. De titels dier omgewerkt hoofdstukken luid wat daar onder begrepen sijn..... Portugeesen komen in Amboina....." — 2. „Summaris verhaal van Amboina tot — 3. „De komste van ANDREA FURTADO in Amboina ....." Zelfs de beginwoorden der Historie zijn ontleend aan navoigende Historie moet men voor eerst weeten, dat onder \ Gouvernement van Amboina bewenpl

=) JOANNKS MORIS was in die dagen koopman in dienst der O. I. C. op de Ambon

3) ARRAIIAM VEKENS of VEECKENS was toen daar onderkoopman. (VALENTIJN, t. a. p.)

4) Schriftelyck berigt, door den heer Gouverneur PADORUGGE voor zijn opvolger den *Evtrardm Rumfhius,* bldz. 20, v.)

5) LKUI'E, t. a. p., bid/. 21, v.

•) Van het loopende jaar.

7) Vgl. LEUPE, t. a. p., bldz. 25.

8) LEUPE, t. a. p., bldz. 26.

9) Er berustte nog een ex. der Landbeschrijving zoowel als van de Historie ter Secretary, uit Batavia overgekomen papieren. (Met aanteekening van LEUPE in zijn eigen exemplaar van zijne levensbeschrijving van RUMPHIUS, thans op het Koloniaal Museum te Haarlem).

10) Volgens aanteekeningen van LEUPE op het titel-(schut-)blad, en bij No. 1325 der kaarten.

11) No. 1325 van deel I van P. A. LEUPE's *Inventaris der verzameling kaarten berustende in het Rijks-Archief.* ('s Gravenhage, MARTINUS NIJHOFF, 1867).

12) De indeeling is in capita, de onderverdeeling wordt aangegeven in margine. De titels der hoofdstukken zijn met enkele verkortingen: Caput 1. Beschrijvinge van de Ambonsche Eijlanden in 't gemeen en in 't bijsonder van Amboina. — 2. Beschrijvinge van groot Amboina, off de cust van Hitoe. En eerstelijk van de vier hoofden, die het selve Landt geregeert hebben, haar opcomen en geschlaghten (sic), mitsgaders het eerste en principaalste Oelij off gespanschap. — 3. Van de negorijen des Lands Hitoe. — 4. Van de resterende dorpen, leggende op de West hoek van groot Amboina. — 5. Van de Christen Negorijen in Amboina, sorterende onder 't Casteel Victoria, van Leij Timor en desselfs negorijen. — 6. Van de drie Uliasserse Eijlanden Oma. Liassar, Nussalaut. — 7. Van de Negorijen in Amboina, sorterende en eerstelijk van Paperue. — 8. Van Cleen Ceram zijnde het halve Eijlandt Hoeamohet anders Warneela. — 9. Van Loehoe en zijne campons, nevens de andere Negorijen daeronder sorterende. — 10. Van Groot Ceram, en eerstelijk van desselfs negorijen aen de Noordsijde aen strand gelegen. — 11. De resterende Negorijen aan de Suijd syde van Groot Ceram, als mede Ceram Laut. — 12. Van de Alphoeresen, dat zijn wilde Berghwoonders op het Eijland Ceram, haer manier van Leven, draght en Religie mits-

Gouvern", soo als die nae malkander geregeert hebben", bijgewerkt tot na 2 April 1697, toen WILLEM OEMS VAN WIJNGAARDEN deze waardigheid ging bekleeden, eene waardigheid welke hij tot 1701 vervulde. Het handschrift vvordt besloten met een alphabetisch „Register op de Ambonse Landbeschrijving".

De copie, waarvan wij nu spreken, kan niet zijn een dergenen, welke wij zoo juist noemden. Immers het is in 1700 uit Ambon verzonden. Maar overigens voldoet het aan bijna alles, wat omtrent het werk in zijne verschillende perioden sedert 1693 is gezegd. A an *bijna* alles: immers de „kleine voorreden, dienende tot advertentie van de lezers" schijnt [1]) te ontbreken, ook de „verklaring van namen en woorden", terwijl daarentegen het „bequaem register", de „groote Landkaert" en de „Lyst van alle de successieve Ambonsche Heeren Gouverneurs" aanvvezig zijn. Men mag dan aannemen, dat wij hier te doen hebben, niet met een der bovenbedoelde exemplaren, maar met een afschrift, ongeveer denzelfden tijd ten behoeve der Kamer Zeeland vervaardigd, en met bijna alle en daaronder belangrijke aanvullingen, door RUMPHIUS in zijn werk aangebracht sedert den brand van 1687.

En nu het tweede Haagsche exemplaar? Het is een klein 8° boekdeel, in een net leeren bandje, met den rugtitel: „Beschrijving van Ambon Gouverne", en bevat 255 keurig beschreven, oorspronkelijk ongepagineerde, bladen. De kaart ontbreekt, de lijst der gouverneurs en het register eveneens. Overigens is het boekje volledig, behoudens een enkele vveglating van den copiist[2]).

Er zijn er onder deze weglatingen, welke ons iets wijzer maken omtrent den ouderdom van dit, het tweede, handschrift. Het is geschreven met een ongeveer gelijktijdige hand: dit lijdt geen twijfel. Maar terwijl het eerstgenoemde manuscript dagteekent van ongeveer 1697 tot 1700, kan dat van de Koninklijke Bibliotheek niet jonger zijn dan ongeveer 1691, of liever kan het voorbeeld, waarnaar het is gecopieerd — het is een afschrift in de tweede macht — niet jonger dan ongeveer dit jaar wezen, is het veel ouder zelfs. Immers, uit het exemplaar van het Rijksarchief blijkt, dat dit een aangevuld exemplaar is: dat daarin alinea's, woorden en vooral getallen zijn ingevoegd, welke niet voorkomen in een vroeger. Achter den titel van caput 5 zijn in dit exemplaar de woorden geplaatst: „eri sijn van hier voortaan de sterkten der negorijen gesteld volgens de sielbeschrijvinge gemaakt Ao. 1691". Deze woorden ontbreken in het exemplaar van de Koninklijke Bibliotheek en inderdaad zijn ook de resultaten der Ambonsche volkstelling van 1691, welke dan wel zijn gebruikt in het handschrift der Kamer Zeeland, niet opgenomen in de copie van de Koninklijke Bibliotheek.

Nu zijn trouwens ook reeds in de vroegere capita van het exemplaar op het Rijksarchief cijfers opgenomen, ontleend aan de „sielbeschrijvinge" van 1691. Het maakt den indruk, overgeschreven te zijn van een voorbeeld, bij welks redactie de resultaten dier volkstelling in de eerste capita *bij wijze van aanvulling* op een reeds gereed zijnd gedeelte zijn aangebracht, terwijl van hoofdstuk 5 af die resultaten *on der het redigeeren* nog konden worden geplaatst. Waarschijnlijk heeft dus aan de copie der Kamer Zeeland ten grondslag gelegen een exemplaar van ongeveer 1691—1692.

Zou de conclusie niet voor de hand liggen, dat dit voorbeeld een der exemplaren is, welke — het bleek boven — tusschen 1687 [en 16]93 zijn gereed gemaakt, „en door deszelfs autheur gecorrigeert"?

De cijfers der volkstelling van 1691 nu ontbreken in het exemplaar van de Koninklijke Bibliotheek. Trouwens op vele plaatsen [8]) zijn zelfs de cijfers van v66r. 1691, welke in de capita 1—4 van het handschrift van het Rijksarchief voorkomen, in dat andere oningevuld gebleven; terwijl het op meer dan den plaats niet zoover is bijgewerkt *).

Alle deze verschillen vvijzen op een vroegere afkomst van dit exemplaar, of liever van het exemplaar waarnaar het is gecopieerd, want dit laatste is het geval, zooals uit het handschrift zelf blijkt [5]).

Wanneer men nu met dit alles in verband brengt het feit, dat in het 8° exemplaar ontbreken de lijst der gouverneurs, het register, de kaart, alle welke zijn vervaardigd in de periode ongeveer 1693—1697, terwijl de telling van het jaar 1668 blijkbaar is aangenomen als de jongste [6]), dan is de conclusie zeker niet gewaagd, dat wij hier te doen hebben met een copie naar een exemplaar niet alleen ouder in jaren dat dat, hetwelk ten grondslag lag aan het exemplaar der Kamer Zeeland, maar naar een exemplaar van een ander type. Het exemplaar in de Koninklijke Bibliotheek zal zijn gecopieerd naar de Landbeschrijving, zooals RUMPHIUS die gereed had op het oogenblik van den brand; dat van het Rijksarchief naar de na den brand aangevulde en gewijzigde Landbeschrijving. Misschien is het een exemplaar van RUMPHIUS zelf of van een zijner bekenden 7), maar dit is louter een gissing.

---

gaeders van de drie principaalste Radjas Sahoelau, Soemit, en Sisseoeloe. — 13. Van de Eijlanden Manipa, Kelangh en de Bonoa. — 14. Van de Eijlanden Bouro en de Amblauw. — 15. Summaris verhael van Amboinas Toestandt onder de Regeering der Portugesen tot op die tijd dat de Nederlanders daer hebben beginnen te handelen. — 19. Reden en occasie, waerom de Nederlanders in Jndia sijn gecomen. — 17. De tweede schipvaert der Hollanders... waer in Amboina, Banda en de Moluccos ontdekt werden. — 18. Summaris Verhael van de Moluxe Eijlanden en Ternataansche Coningen. Hoe datse nae malkander geregeert hebben. — 18. Summaris Verhael van 't Huijs Tommagola, daeruijt de qvimelahas gesproten sijn, die in Amboina geregeert hebben. — 20 Steven van der Hagen eerste voijagie naer Oost Indien. — 21. De comste van Andrea Furtado de Mendosa.

*) MUschien fs hierme de bedoeld het begin van caput 1, en met de „verklaring" enkele omschrijvingen in het register.

[2]) Er ijn no enkele verschillen tusschen dit H.S. en dat van 't R.A., behalve die waarover ik in den tekst spreek, b.v. verschillen in spelling, vergissingen van den copi.st. Ook'ontbreifen in het eerstgenoemde de marginal en is daarvan de stijl wat meer verzorgd.

[3]) Ik vind niet noodig, dit hier te noemen. Een enkel voorbeeld slechts. Op folio 40vo wordt gegeven het aantal zielen van Hennelelu: „zijn sterk 56 mannen, 176 zielen en 24 datis". In het HS. op het R.A. dezelfde cijfers, maar gevolgd door de woorden: „maar A° 1691 mannen 54; zielen 244 en datijs 27." Daar het M.S. van de K.B. van ouder afkomst is dan dat van het R.A., zijn de eerste cijfers dus van vóór 1691. Ik haal dit voorbeeld aan, juist omdat daaruit blijkt de chronologische voorrang van die eerste cijfers. Op andere plaatsen in de copie van het R.A. blijkt die minder duidelijk, b.v. bij Binau (bldz. 34): „Hedendaags (dit woord komt ook voor in 't HS. op de K.B.) zijn ze sterk 58 mannen, 128 sielen en 25 datijs. Maar A° 1691 mannen 45: sielen 128 en datijs 23". Of bij Hennelale: „Sij sijn sterk omtrent 50 mannen... Sij sijn A° 1691 sterk geweest mannen 82" enz. Uit deze laatste zinsnede zoude men bijna opmaken, dat de eerste cijfers van vroeger dagteekenen. Een bewijs voor mijne meening is nog, dat in het HS. van de K.B. zielsbeschrijving van dit jaar later moet zijn ingevuld, en

Zoover over de in ons land bewaard gebleven pYPmnior[a], -n i- waarmede het werk werd ondernomen. Landbeschrijving van Ambon. Thans iets over de bedoeling,

Het eerste hoofdstuk begint aldus: „Tot beter verstand van d h t gouvernement van Amboina begreepen, en wat het selve voor landen zijn et haer eijgenschappen en volkeren." M. a. w. de Landbeschrijving is een groot werk van historischen aard, gewijd aan Ambon en omliggende eilanden. Het eerste deel van FURTADO DE MENDOSA, sijn zeeslagh voor Bantam tegen de Hollanders (zie hoofdstuk 2), hetwelk dea titel heeft „De coraste van ANDREA Ihamahoe, wert bevredigt met Loehoe, vertrekt naer Ternaten", hoofdstuk a[3] en de cust van Hitoe, crijgt slagen voor t midden in den slag bij Bantam. Dit abrupte slot wordt verklaard[1]) als volgt: Ambonsche historie, dewelke voor desen een continueerend boek hiervan is geweest, tweede deel, te weten: In het begin van d twee boeken verdeelt, waar van dit het eerste is onder den naam van „De Ambonsche historie".

De Landbeschrijving, zooals wij die kennen, heeft dus opgeslokt de eerste hoofdstuk 14. Het vijftiende caput begint dan ook op de volgende wijze: Amboina *gtabsolveerd*)* hebben, zullen wij voortvaeren ende alhier vendle „hoe de Portugesen gecomen sijn". De Ambonsche historie in beperkten zin begint dus *hier* in deelen hiermefi met in overeenstemming te doen zijn: *rubrica non est lex.*

De waarde dezer topographie moet in den tijd, dat zij werd geschreven, zeer bekwaam man, met bij uitstek wetenschappelijken zin. 't Is niet te verwonderen[4]) als zij «as door een Ged.ukt M nooit en ofschoon *j in de dagen van haar ontstaan minstens evenzeer als b. v. VALENTIN S topograprusche u.teenzettmgen •) betreffende Ambon, toch 2ou deze 2ir van oenoemden Ambonschen predikant en die van anderen ons omtrent het Ambon d naast d.t alles RUMPHIUS' Landbesch.ijv.ng dikw,jls met vrucht nog kan worden geraadpleegd alweder de uitnemende eigenschappen van den man der wetenschap RUMPHIUS, topograaf niet zoo hoog worden aangeslagen a,s dat als beoefenaar vJde

Delft, Mei ,90,.

P. S. Wat RUMPHIUS' Ambonsche Historie betreft, vier exempkren daarv in de *Library of the Advocates* en is daaraan geschonken door J. CRAWFURD zijn mij bekend vestigde, heb ik nog niet gezien; ik hoop het echter nog in een der bibliotheken te kunnen bestud — alle copieën — bezith het algemeen Rijksarchief het oudste; dan volgt in anciënniteit Volkenkunde van NeSrlands Indie te 's-Gravenhage; eindelijk dat van de Academie der Wetenschappen te Turijn.

Het eerstgenoemde (R. A.) maakt op mij den indruk, te zijn een niet nauwkeurig is niet volledig. Het bevat de 26 eerste hoofdstukken en daarmede ook het „Eijnde van het eerste deel"; de tweede: caput 30 tot het eind, en is aangeduid als „het 2de deel." te Batavia of naar eenzelfde model: immers de folio-aandmding 262, enz wordt ook in ontbreekt. -Eindelijk het Turijnsche exemplaar (T.), dat ik ten gebruike ontving door bemiddeling van den bekenden Italiaanschen reiziger graaf CARLO VIDUA, welke op zijn daaronder de Molukken be/.ocht. Op Ambon was hij van 19 April tot 3 jjuli 1830 «) en hij VIDUA zelf copieerde de marginalen in een doorloopend register („Je prefere les sommaires en a la tete des chapitres"). Het eerste deel („tot de Regeering van d'E. Heer Gouverneur verder dan Caput V, dat zelfs niet geheel is opgenomen. Dan teekent VIDUA er by aan: „Manca Il resto", Het exemplaar op Ambon, waarnaar deze copie is vervaardigd, was dus evenmin comple*t*. Ret tweede deel van de Ambonsche landbeschrijvinge, en het andere onder den naam van hoofdstuk XV, heeft men goedgekeurd, de splitsing

---

1) Deze verklaring komt niet voor in 't exemplaar op de K. B.

2) Vergelijk hiervóór, bldz. 14, noot 1.

3) Ik cursiveer.

4) Dit blijkt o.a. uit de afschriften, die zij lieten maken: zie hiervoor bldz. 14.

5) Zooals LEUPE, *Rumphius*, bldz. 35, reeds opmerkte, heeft de Landbeschrijving tot grondslag gestrekt aan VALENTIJN'S *Beschrijvinge van Ambonia*. Hoezeer ook omgewerkt en met latere gegevens aangevuld, de overeenkomst — soms letterlijk nagenoeg — is te sterk, dan dat dit niet dadelijk zoude in het oog springen.

6) Op de andere onderlinge verschillen in de drie mij bekende exemplaren spreek ik hier niet: zij zijn m. i. daarover van niet voldoende beteekenis. De titel en het slot, voorzoover dit in de verschillende handschriften voorkomt, is met enkele spellingwijzigingen gelijk aan de lezingen bij Dr. DE HAAN.

7) Zie Dr. F. DE HAAN's bijdrage.

8) Zie zijne brieven in het *Tijdschrift van Neêrlands Indië*, 5de jaargang (1843), I, bldz. 352, v.v.

9) Als curiosum moge dan in deze copie is gebonden het ontwerp van het grafschrift op RUMPHIUS' gedenksteen, met de potloodaanteekening »Goedgekeurd en de oprichting geautoriseerd. V. D. C (apellen).*

ki. Mi'lin <<;t i*ii\K i KI KKX TR AMBON-

RUMPHIUS EN VALENT1JN ALS GESCHIEDSCHRIJVERS VAN AMBON

DOOR

DR. F. DE HA AN.

VAN RUMPHIUS' werken zijn te Batavia slechts twee handschriften aanwezig.

Het eerste, eigendom van het Bataviaasch Genootschap (No. V van 's Genootschaps verzameling Nederlandsche handschriften), is een door verschillende handen naar het schijnt in het laatst der 18e eeuw geschreven foliant bonder paginatuur of register, doch voorzien van marginalia, bevattend het eerste deel (de 29 eerste capita) van RUMPHIUS[1] Ambonsche Historie. De titel is dezelfde als die van het onder te noemen tweede handschrift; aan het slot van het werk volgt in eene hand van omstreeks 1800. een ,,Berigt", 4 bladzijden groot, (de copie van een officieel stuk), omtrent de verhouding der Comp. tot de Collegien ter Admiraliteit in zake behaalde prijsgelden. Ofschoon daarboven staat ,,*23* Cap[1]", heeft dit stuk niets met RUMPHIUS[7] werk te maken. Dit handschrift, hetwelk van schrijffouten wemelt, is door ons niet opzettelijk met het andere of met VALENTIJN vergeleken.

Het tweede handschrift berust in 's Lands Archief (NO. 317 en 318 der afdeeling Ambon) en is eveneens een ongepagineerde foliant. Vooraan komen vijf bladen met wapen-afbeeldingen, namelijk in Oostindischen inkt de wapens van FREDRICK HOUTMAN, CASPAR JANSZ. (dit schild is blank gelaten), ADRYAEN BLOCK MAERTEN, HERMAN SPEULT, JAN VAN BROEKUM, ARTUS GIJSELS, PHILIPS LUCASZ, JOCHEM ROELOFS DEUTECOM, JAN OTTENS, ANTONI CAEN, GER\RD DEMER ARNOLT D. VLAMING V. OUTSHOORN, WILLEM VERBEECK, JACOB HUSTERDT, SIMON COS, JOHAN VAN DAM (blank o-elaten)! JACOB COPS, PITER MARVILE, en verder in goud en kleuren de wapens van A NTH. HURDT, ROBBERT DE VicQ^hierna is een wapen uitgescheurd), DIRCK DE HAAS, N[S] SCHAGHEN, (hierna zijn weder twee wapens uitgescheurd), ADR· VAN DER STEL, PIETER GABRY en STEPH^ VERSLU[5]. Mocht men hieruit willen opmaken, dat het handschrift wercl vervaardigd en met de wapens der Ambonsche Gouverneurs voorzien tijdens PIETER MARVILLE, en dat later, in den tijd dat STEPHANUS VERSLUIJS het gezag voerde, de reeks wapens wercl bijgewerkt, dan zou men eene vergissing begaan, aangezien MARVILLE in 1667 overleed en het manuscript van lateren datum is. De titel luidt: "De Ambonse Historie Behelsende een Cort verhaal der Gedenckwaardigste Geschiedenissen zoo in vrede als oorlog: voorgevallen sedert dat de Nederlandse Oostindische Comp. Het besit in Amboina gehadt Heeft. Beschreven Door GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS Eerst Coopman en opperhooft Ter Custe Hitoe, daarnae Raads Persoon in Amboina aent Casteel Victoria"·

Het werk bestaat uit twee deelen. Het eerste draagt tot afzonderlijken titel: ,,De Ambonse Historie Beschrijft een seer kort verhaal van de Gedenkwaardigste Geschiedenissen voorgevallen zedert dat de nederlandse oostindische Comp. 't Besit in Ambon Heefft Gehad tot de Regeering van d' E. Heer Gouverneur GERARD DEMMER sijnde 't iste Deel." Dit deel is door twee verschillende handen omstreeks het jaar 1700 geschreven; de eerste dezer twee handen heeft er slechts weinig aan gedaan. Dat het eene copie is, blijkt hieruit, dat in margine niet alleen de jaartallen der gebeurtenissen benevens eene korte zaakaanduiding staan, maar ook de cijfers der bladzijden van het oorspronkelijke handschrift, en wel steeds naast den regel waarnevens het origineel die cijfers droeg. Dit eerste deel bevat 26 capita en eindigt met het vertrek van GERARD DEMMER in 1647; aan het slot staat in dezelfde hand: ,,Eijnde van het Eerste Deel." Daarna volgen in eene latere hand (van ongeveer 1750) caput 27 tot 29, eindigend met 1650;

aan het slot van caput 29 staat weder: „Eijnde van het Eerste Deel." Dit bijo-P^u.- j J 1
heeft in margine wel jaartallen en inhoudsopgaven, doch met de cijfers der bla[17iirU« u • • 1 TT. if
een register, weder in de oudere hand; dit register slaat uitsluitend on dp <>TM.r•ouos
gedeelte van het eerste deel) behalve dat s. v. JAN PAYS het getal a« staat te V, ^ '' origineel (h* ^^
in het jongere gedeelte van het handschrift voorkomt. Ik zou geneigd zijn, hieruit WIJ ^zaak« ^aarnaar wordt venvezen,
RUMPHIUS oorspronkelijk zijn werk eindigde met het vertrek van GERARD DaiME 2 geVolgtrekkin« te maken>, dat
dat hij het later voortzette tot 1650 zonder het register bij te werken waarin alle^ ^ ^^ rGgiSter vervaardl2de;
werd bijgeschreven. De copifet van ons handschrift moet dan het nog ni* T" ^^ bizonderheld omtrent JAN PAYS
benevens het tweede deel, dat, door de voortzetting van het eerste, niet bij 't ^oortgezette orIgineel hebben gebruikt,

Dit tweede deel draagt denzelfden titel als het eerste doch bevat de orSprOnkelijke eerste deel aansloot.
den Superintendent, Commiss. en Adm'. den WelEdelen aehtb" Heer AJ ^eurtenissen
S " iicci rVRNOLD DE VIANV rv J
regering van den Edelen Agtbaren Heer JACOB HUSTARD, Zijnde Het 2e D 1" Het b en kijndigende onder de
in margine jaartallen, inhoudsopgaven en de folio-aanduiding van het oriri 1 u • ^^ CaPut 3° tot 41 ! en gee^c
folio 404. De laatste daarin vermelde gebeurtenis, het overUjderv van d C* *mnend ^ij folio 262 en eindigend met
opvo\gmg van MAX. DE JONG, valt in 1664; ook dit tweede deel is derhaW UVerneur SlM0N Cos en de provisioneele
had gelegen, want HUST\¥&OT was reeds m 1662 afgetreden. i\an ,^. ander voortgezet, dan in RUMPHIUS plan
geslooten en g coWationeert, Ambo'ma aan 't Casteel Victoria den <* u - VTM dit tweede ^eel staat: „Ald»s
herschreven in 't Jaar 1687, voleijnd den 31" ber Ten huijse 1e ai Uo 1678, en op 't nieuws g« corrigeert en
RUMPHIUS, oud Coopman en raadspersoon van Amboina". Ook d e e* Uom Pome van S'. GEORGIUS EVERHARDUS
tusschenpoozen aan zijne Ambonsche Historie heeft gewerkt. Aan'h W oorden bewi Jzen- d^ RUMPHIUS met lange
register, naar het schijnt in dezelfde hand, die het tweede deel en 1^ slot ^ Zij" tweede ^eel vol-t weder een
omvat het tweede deel zooals het voltooid werd, tot folio 404. het oUdere gedeelte van het eerste& schreef; het

Dit is alles wat te Batavia van RUMPHIUS' historische werke n i iu
waarvan hij ergens in bovengenoemd werk gewag maakt (eene ,atere handUVef^ ' T "groote Ambonsche historic1
,s in Indie met meer voorhanden, hetgeen te betreuren is, in zooverre ons daard*****"*Wo^en: BUndbeschrijving")
na te gaan, hoevee VALENTIJN ook aan dat werk heeft ontleend. A1 dadelijk '^ **.****** wordt benomen om
VALENTIJNS overzichtskaart van „de Landvoogdy van Amboina met H» u ec -r Wl Jzen wii On A ,..., -A A*t
legenda kort na r668 vervaardigd schijnt, tot de Landbeschrijving vfn ? Ond-hoorige Eyland^ ^K d e
„Caart van het Eyland Amboina in 't bijsonder" achter biz. 96. RuMPHIUs heeft behoord ' Wenke bi*kens A ue

Om nu bij ons handschrift te blijven: de meening, dat VALENT • ' GVenalS ^ ^ ^
RUMPHIUS' Ambonse Historie heeft nageschreven, vindt op het eerste ^ m 2^Ue At^bons 1 .
begint met een uitvoerig excerpt van het geschiedwerk van den Ambon8 ezicht ^ ^ ^ ^estlai^* Zaake, eenvoudlg
biz. 14 met hem klaar is en geeft derhalve in één adem de inlandsche^ ne RIDJA U] ^ laatV' -en lmm** VALENTIJN
tijd, waarna hij genoodzaakt is weer uit andere bronnen met de koms t ? d r Uletlosvoor hl J oP
daarentegen, ofschoon hij op verschillende plaatsen bewijst, het werk vanl? PortUSeezen aan te Van Ambon tot VAN DIEMEN'S
begint met een kort overzicht van de Ambonsche eilanden, hetwelk natuurli^ ^ kennei^ en ^^ RuMPHIUS
VALENTIJN'S uitvoerige „Beschryvinge van Amboina"; de inlandsche oer-geschl^ nIet in ^geHV^ hebben Sebruikt'
spoedig over te gaan tot een kort verhaal van de Javaansche en* T ^ eUlS laat ^uMp ^ ^ ^an komen met
invoering van den Islam, de komst der Portugeezen en hunne vestig-ine ernat aansche j^olonisatie Van Ambon, de
hierin blijkt de meerderheid van den geschiedschrijver RUMPHIUS boven d eerst op Hitoe, daarna o ^ L e ^^mor- Reeds
zijn geene feiten van belang wier onderling verband hem ontgaat; voor den 1 en ve2ame^ar VAT LENTIJN: Voor den eerste
massa zijner folianten kan doen aanzwellen. Het nageslacht moge VALENTIJ aatste hee^ a^es waard G Wat ^e impo sallte
ontkennen kan het niet, dat hemzelven alle begrip van de waarde of wa erke teli^ Zl jn vo or z ^ne Verza nielvvoede,
ontbreekt en dat de zelfbeperking van een RUMPHIUS op een beter ontw'kk ar eio osheid 2^ner samen^e^arkte schatten
VALENTIJN obit heeft kunnen roemen. ineeld denk verno ren wijs *' ^an waar0p

De eerste gaat nu voort met een aan PETRO MAFFEIO ontleend „nad er k .
Portugeezen in de Molukken, waaraan hij eenige opheldernde ,,aanteijkeni o-^^" omtrent <\
misschien het een of ander aan RUMPHIUS ontleenend, volgt nog, naar het sch" * ** tOevoegt- e ontc*ekkingen der
ijnt zelfstandig, andere rortugeesche en

(2)

inlandsche bronnen ; ook het tweede caput van RUMPHIUS (Ambon onder de Portugeezen en komst der Nederlanders) berust op een beperkter bronnenstudie dan VALENTIJN'S beschrijving derzelfde gebeurtenissen. Daarentegen vertoont reeds het derde caput (het vervolg van de geschiedenis der Portugeezen) eene opvallende overeenkomst met het verhaal van VALENTIJN die (biz. 21) de expeditie van ANDREA FURTADO tegen Ambon aan RUMPHIUS schijnt te hebben ontleend, zooals niet alleen uit sommige uitdrukkingen blijkt, welke bij beide schrijvers voorkomen, maar vooral ook uit de overeenstemming in de volgorde van feiten en eigennamen; op biz. 22 en in de eerste kolom van biz. 23 staat niets, wat niet tevens bij RUMPHIUS is te vinden en, als gezegd, in dezelfde volgorde; daarentegen veroorlooft VALENTIJN zich, het sobere verhaal van zijn voorbeeld aan te lengen (ik weet er geen passender woord voor) met sonore phrasen, die op een hedendaagsch lezer niet altijd den aangenaamsten indruk maken. Ook weet hij (zooals in kolom 2 van biz. 23 en kolom 1 van 24) het een en ander mede te deelen wat blijkbaar aan de plaatselijke overlevering is ontleend, terwijl sommige zaken welke RUMPHIUS vermeldt (zooals omtrent de Ternatanen op Ambon) door VALENTIJN elders worden geplaatst (op biz. 18 en 24). Deze laatste bewaart dus nog zekere zelfstandigheid; ook het vierde caput van zijn voorganger (de tochten der Nederlanders naar het Oosten en hunne vestiging op Ambon) is lang niet zoo uitvoerig als het overeenkomstige verhaal van VALENTIJN; waar deze (biz. 28, 2 l) en 29) hem schijnt te volgen, geeft hij toch meer dan RUMPHIUS, zoodat de mogelijkheid niet is uitgesloten dat beiden uit eene zelfde bron putten. Ook VALENTIJN'S biz. 31—33 zijn veel uitvoeriger dan RUMPHIUS' verhaal; maar geleidelijk begint de overeenstemming tusschen beiden zoo treffend te worden dat de lezer voor het dilemma wordt gesteld: òf RUMPHIUS en VALENTIJN volgen beide op slaafsche wijze een zelfden schrijver, òf VALENTIJN schrijft eenvoudig RUMPHIUS na.

Het is derhalve eerst zaak, na te gaan welke bronnen door laatstgenoemde kunnen zijn gebruikt. RUMPHIUS zelf noemt slechts RIDJALI, de Portugeezen MAFFEIO en JARICO, en „de gedruckte voyagie van CORNELIS MATELIEFF". Ongetwijfeld gebruikte hij ook andere oude reisverhalen, doch deze konden hem slechts voor zijne eerste en minst belangrijke capita van dienst zijn. In hoeverre RIDJALI is gebruikt, is niet uit te maken; uit de korte vermelding hier en daar van dezen inlandschen auteur zou men opmaken dat RUMPHIUS hem, na zijn werk voltooid te hebben, eens doorlas en op enkele plaatsen RIDJALI'S afwijkende meening of mededeeling aanstipte.

De voornaamste bron echter zal voor RUMPHIUS het Ambonsche Dagregister geweest zijn. Reeds het kroniekachtige van zijn geschiedverhaal, waarbij de chronologische volgorde der gebeurtenissen streng wordt volgehouden, zoodat tot ergernis van den lezer elk oogenblik de draad wordt afgebroken om na eenige bladzijden verder te worden gesponnen, wijst op eene bron waaruit dag voor dag en maand voor maand kon worden geput. Daarenboven geeft RUMPHIUS sommige berichten welke met zijne Ambonsche historie weinig of niets te maken hebben, doch die zeer zeker op hunne plaats waren in het Dagregister, waaruit hij ze zonder nadenken overnam; zoo eene korte beschrijving van het beleg van Batavia in 1629, de uitroeping van den G.-G. VAN DER LIJN te Ambon in Jan. 1647 en die van MAETSUYKER in Jan. 1654. Daar komt bij, dat RUMPHIUS bij eene gebeurtenis van 1629 het Bandasche Dagregister aanhaaltS), en, wat de deur dicht doet, onder het jaar 1635 schrijft hij: „Dezen JOCHUM ROELOFSZ *[de Gouverneur van Ambon*, VAN DEUTECOM) heeft van d'eerste twee jaren sijner regeeringe weijnig aenteijkeninge gehouden, vermits hij een persoon was„ niet bij d' pen opgevoed." Dit bewijst £n dat de Gouverneur in dien tijd, toen het ambtelijk leven van een Ambonsch Landvoogd nog niet tot een geesteloos sleurbestaan was gewbrden, maar doortastend handelen een vereischte was, zoodat het Dagregister een belangrijk archiefstuk mocht heeten, persoonlijk dit register bijhield, evenals de schippers, zijne voorgangers, him scheepsjournaal hadden bijgehouden; 6n ook dat RUMPHIUS in verlegenheid geraakte, wanneer het Dagregister hem in den steek liet. Van daar dan ook, dat hij op den rand van zijn handschrift voortdurend het aan zijne bron ontleende jaartal aanteekende. Nu beginnen die jaartallen in het door mij gebruikte manuscript eerst met 1608; ik acht het daarom niet onwaarschijnlijk, dat het oudste door RUMPHIUS

[1] Het ciifer I of 2 achter eene bladzijde-opgave duidt de kolom aan.

[2] Dit pleit er ook voor, dat er wel degelijk afzonderlijke Aanteekeningen van RUMPHIUS over Banda hebben bestaan, die in 1756 door den Raad-Extr. R. DE KLERK vlijtig gebruikt konden worden, en dan ook door dezen aangehaald werden als „d'aanteekeningen van de Heer RUMPHIUS"' die hem „prealabel dienden". Door Mr. N. P. VAN DE BERG is dit betwijfeld in zijne Nota over DE KLERK'S „Eerbiedig Bencht wegens^ den Staat van Banda en de Eijlanden onder dat Gouvernement sorterende, van 9 Nov. 1756 L den Gouv,Gen. MOSSEL; zie Not. Bat. Gen. X (1872), Bijlage E. en daar vooral p.LXXR LXXV waar hij staande houdt dat DE KLERK VALENTUN nageschreven meet hebben. De tijd heeft mij echter ontbroken om op eene vergelijking dezer Bandasche Zaaken te gaan, zooals VALENTIJN ze geeft, en zooals DE KLERK dS naa!z^oc bron RUMPHIUS ze voorstelt. DE KLERK'S „Eerb,ed,g Bencht" ts in 1894 door de zorg van den heer C. A. M. VAN VLIET te 's Gravenhage afzonderlijk uitgegeven.

geraadpleegde Dagregister dat van dit jaar is geweest. De groote waarde A n vertrouwbaarheid en kortheid, terwijl belangrijke stukkèn Loals inJeW dezelfde wijze daarin werden geresumeerd als in het Bataviasche Da

De tweede vraag is dan, of RUMPHIUS deze bron eenisrermaf"^?6" afschreef. A priori nu is het niet aan te nemen dat een man L van wien of wat ook zou kunnen zijn. Wat dpl Z1 eene gemoedelijke platheid, welke men in zijn Herbarium nieT te vinden in de beschrijving van zekere belegering waarbij ee^Tfi waagt, een kanonskogel „na zijn gat krijgt"; dergelijke huishoudelik° hebben ontleend, maar even waarschijnlijk is heC dat zij hem 2 het statig Latijn waarin zijn Herbarium oorspronkelijk werd echter het Dagregister niet botweg gecopieerd werd, blijkt vermeldt, die langen tijd na het jaar zijn voorgevalleii waarmee op de handelingen der Ambonsche autoriteiten, welke aanmerkinte Dagregister kunnen hebben gestaan; zoo keurt hij af, dat vijanden beschermde; zoo spreekt hij datzelfde jaar een OTTENS; hij laakt het, dat in 1643 de Raad Ordinair van vertrok, alvorens den oorlog te hebben beëindigd.

Is hiermede bewezen dat RUMPHIUS niet woord voor w hij door VALENTIJN op eene wijze werd nageschreven welke pecus! op onze lippen brengt. Want VALENTIJN zegt bijv. was"; de verwijzingen naar latere gebeurtenissen vindt men bij hem die naar zaken, welke 22 jaar later zijn voorgevallen; dat Loehoe evenzoo af als zijne bron en blz. 37, 2 vindt men bij hem eene heeft. Dit alles kan geen toeval zijn. Nog meer afdoend is verhaal van inlanders „bij Kitsjil Alys aanwesen *gissinge {hier)boven bij zijn aankomst* gesteld hebben"; dit personage eene aardbeving plaats had. Hier wordt dus op eene bewezen, dat de treffende overeeiürtemming tusachen beide schrijvers navolgen van een zelfde voorbeeld, doch daaraan, dat VALENTIJN

Bij alle overeenkomst is er echter ook nadat de imitator hij de eerste staaltjes zijner vaardigheid, omstreeks blz. 33 beide schrijvers.

In de eerste plaats vindt men talrijke aiwijkingen die als schrijf- of vooral in datums en getaUen. De schrijffouten kunnen natuurlijk RUMPHIUS worden gesteld als op die van VALENTIJN den juisten datum of het juurte getal geeft. Een paar druk- onjuiste gevolgtrekkingen zou kunnen maken, zijn deze. Op blz. 87 leest men dat maand n Rijksdaalders hoofdgeld betaalden; in plaats van dit onzinnig ii/2 Rd»., hetgeen vrij wat beter overeenkomt met het te Batavia betaalde hoofdgeld maand (Ned. Ind. Plakaatboek I, 76; vergelijk II, 23; 86; 123; 160; VALENTIJN dat het volk van Radja SAHOELAU uit 11350 mannen bestond; dit onverklaarbaar bij vergelijking met RUMPHIUS teruggebracht tot 1350. Op blz. 93,2 spreekt hij aewapend"; wie er over verbaasd staat dat Japan vuurwapenen exporteerde, kan bij RUMPHIUS roers" waren.

Het een en ander bewijst, dat men aan onzen tekst van VALENTIJN niet eene

toekennen en dat vele onverklaarbare zaken eenvoudig moeten worden beschouwd, hetzij als schrijffouten van den excerpeerenden of copieerenden auteur, dan wel als drukfeilen.

Eene andere reeks verschillen tusschen onze beide schrijvers is hieraan haren oorsprong verschuldigd, dat VALENTIJN, die wat haastig gebakerd moet zijn geweest en nooit veel tijd tot nadenken had, dikwijls verkeerd heeft begrepen wat zijn origineel te lezen gaf, en dan niet is teruggedeinsd voor het schrijven van klinkklaren onzin. Zoo geeft hij biz. 95 den strijd tegen ASSAHOEDI veel te kort en onjuist weder, en schrijft dan op biz. 96 dat de vijanden „ook eenig volk van ons afsneden," hetgeen in 't verband der zaken nonsens is, doch verklaard wordt door RUMPHIUS' mededeeling, dat de tegenpartij aan onze belegeraars „den pas afgesneden *{heeft)* datse niet weder aan strand konden komen". Op diezelfde biz. leest men, dat KAKIALI zegt te willen verhuizen; bij RUMPHIUS echter raadt hij den onzen aan, zulks te doen. Op biz. 104 laat hij VALK met de hongi vertrekken, terwijl bij RUMPHIUS de Gouverneur VAN DEN HEUVEL met de hongi in zee steekt en uit het vervolg blijkt, dat VALENTIJN'S mededeeling eenvoudig verzonnen is. Op diezelfde biz. laat hij eerst Luciela veroveren, doch gaat daarna bedaard met de belegering dierzelfde plaats voort; uit RUMPHIUS ziet men, dat een voorwerk was veroverd. Op biz. 116 verdraait hij de overeenkomst, door VAN DIEMEN met Makassar aangegaan; eene bepaling daarvan was, dat wanneer Makassaarsche handelaren door de onzen in verboden wateren werden aangetroffen en aangetast, de vrede niet door deze gewelddadigheden zou worden verbroken; uit VALENTIJN ZOU men zulks nooit opmaken. Op biz. 39, 1 schrijft de laatste, dat VAN SPEULT drie jaar op Cambello had gelegen; RUMPHIUS spreekt hier wel van zekeren termijn van drie jaar, doch in een heel ander verband; de haastige dominé schijnt zich den tijd niet te hebben gegund om te lezen wat er stond. Op biz. 41 beweert hij iets omtrent eene boete van 1800 patolen, hetgeen niet aldus bij RUMPHIUS te lezen is en dan ook wordt weerlegd door het contract, dat onmiddellijk hierop volgt. Volgens VALENTIJN (biz. 135, 1 aan 't einde) gebeurde er iets „tot tweemaal toe", volgens den ander „voor de tweede rijs." Bij RUMPHIUS zendt zeker hoofd aan zijne vijanden een musketkogel, wat kruit enz., om him te dreigen dat zij te vuur en te zwaard zullen worden aangetast wanneer zij zich niet onderwerpen; VALENTIJN biz. 140, 1 maakt daarvan dat „hy hen ook van geweer voorzien had." Even dwaas is zijne vergissing op biz. 216,2 waar hij de vijanden voor zeker fort dat zij belegeren „de scheen-angels" in brand laat steken; immers, men brandt randjoe's niet af, maar men trekt die uit; deze domheid staat dan ook niet bij RUMPHIUS, die van het verbranden der „pegge pegge" spreekt; VALENTIJN, ofschoon hij zoo lang op Ambon had doorgestaan en zoo gaarne blufte op zijne kennis van inlandsche talen, wist blijkbaar niet wat dit woord beduidde, vond het niet de moeite waard er naar te vragen en schreef maar lukraak wat neer; de juiste verklaring vindt men o. a. in het Herbarium Amboinense (V, 2e stuk, biz. 424) waar gesproken wordt van „doornachtige heiningen, pegga-pegga genaamt." Eenvoudig slordigheden zijn bijv., dat VALENTIJN biz. 183, 2 iemand laat dreigen „by de beenen" te zullen worden opgehangen, terwijl RUMPHIUS zegt „aan een boom"; en dat hij op biz. 195,2 geheel verkeerd de mededeeling weergeeft dat DE VLAMING Assahoedi wilde aantasten en den Majoor VERHEIDEN daartoe overhaalde.

Dit alles toont voldoende dat VALENTIJN geen ernstig onderzoeker is geweest, maar een verzamelaar, in wiens oog quantiteit van meer belang was dan qualiteit. Eenvoudig overgeschreven heeft hij RUMPHIUS echter niet. Zijn procedé bestaat uit verschillende manipulaties, waarvan de eerste is, dat hij zijn auteur excerpeert. Zoo komt het, dat RUMPHIUS dikwijls, ofschoon zijn stijl veel gedrongener is dan die van den domine", veel meer plaatsruimte aan eene gebeurtenis toekent dan laatstgenoemde. Zoo zijn de 6 regels op biz. 125 omtrent Anin en Laala bij RUMPHIUS driekwart bladzijde; de alinea op biz. 126, 1 over de expeditie tegen Cambello neemt bij hem ruim eene pagina in, en de laatste alinea der tweede kolom aldaar, meer dan eene halve; de beraadslagingen op biz. 215 over den oorlog met Makassar, den tocht naar Goram enz., staan bij RUMPHIUS heel veel uitvoeriger. Trouwens, tegen het einde begint de haastigheid van VALENTIJN ZOO toe te nemen, dat hij op biz. 216 de heele expeditie tegen die van Ceram en Laoet in 1660 en de oorlogsverrichtingen aldaar verzwijgt, behalve een enkel daaruitgerukt feitje (de laatste alinea op biz. 216), dat in zijne eenzaamheid eene allerzonderlingste vertooning maakt, en het vredestractaat, dat hij op pag. 217 geeft, zonder in het minst te laten bespeuren op welke wijze de oorlogvoerende partij er toch wel toe kwam om vrede te sluiten.

Verder laat VALENTIJN stelselmatig bijna alles uit wat RUMPHIUS omtrent de bevordering der Christelijke religie zegt; deze bizonderheden legde hij ter zijde voor zijne Zaaken van den Godsdienst; evenzoo sneed hij alles weg wat RUMPHIUS nu en dan omtrent andere gewesten, Banda, Solor, Timor, Ternate in zijn verhaal inweefde, ten einde zulks onder het betrekkelijke hoofd in te lasschen.

geraadpleegde Dagregister dat van dit jaar is geweest. De groote waarde der Dagregisters lag in hunne zakelijkheid, vertrouwbaarheid en kortheid, terwijl belangrijke stukken (zooals ingekomen rapporten en brieven) vermoedelijk op dezelfde wijze daarin werden geresumeerd als in het Bataviasche Dagregister.

De tweede vraag is dan, of RUMPHIUS deze bron eenigermate zelfstandig gebruikte dan wel klakkeloos daaruit afschreef. A priori nu is het niet aan te nemen dat een man van zijne toewijding en zijne talenten een slaafsch navoker van wien of wat ook zou kunnen zijn. Wat den stijl van zijne Ambonse Historie betreft, deze vertoont nu en dan eene gemoedelijke platheid, welke men in zijn Herbarium niet aantreft; het fraaiste bloempje van die schakeering is te vinden in de beschrijving van zekere belegering waarbij een officier, die zich wat te dicht bij 's viiands werken waagt, een kanonskogel „na zijn gat knjgt"; dergehjke huishoudelijke uitdrukkinaen kan R™» KUMPHIUS aan zijn Daoregister hebben ontleend, maar even waarschijnhjk is het, dat zy hem zoo goedals andere h^rko a cbLndarae mannen op de tong lacen; het statig Latijn waann zijn Herbarium oorspronkehjk werd opgesteld, Het natuurlijk niets echter het Dagregister niet botweg gecopieerd werd, blijkt eerstens hieruit, dat RUMPHIUS vermeldt, die langen tijd na het jaar zijn voorgevallen waarmee hij bezig » ten tweedemaal op de handelingen der Ambonsche autoriteiten, welke aanmerkingen onmogelijk in het voor den Gouverneur gehouden Dagregister kunnen hebben gestaan; zoo keurt hij af, dat men in 1637 de bevolF vijanden beschermde; zoo spreekt hij datzelfde jaar een eigen oordeel uit over dT Loehoe erneurs VAN OTTENS; hij laakt het, dat in 1643 de Raad Ordinair van Indie CAFN DEUTECOM en vertrok, alvorens den oorlog te hebben beeindigd.

Is hiermede bewezen dat RUMPHIUS niet woord voor woord zijne bron hij door VALENTIJN op eene wijze werd nageschreven welke onwillekeurig het pecus! op onze lippen brengt. Want VALENTIJN zegt bijv. van CAEN (blz. 142) dat hij RUMPHIUS die naar zaken, welke 22 jaar later zijn voorgevallen; dat Loehoe in den evenzoo af als zijne bron en blz. 37, 2 vindt men bij hem eene aanhaling van heeft. Dit alles kan geen toeval zijn. Nog meer afdoend is dit- RUMPHIUS die eveneens verhaal van inlanders „bij Kitsjil Alys aanwesen een groote aardbeving gissinge {hier)boven bij zijn aankomst gesteld hebben"; nu zegt VALENTIJN dit personage eene aardbeving plaats had. Hier wordt dus op eene wijze, welke bewezen, dat de treffende overeenstemming tusschen beide schrijvers niet is navolgen van een zelfde voorbeeld, doch daaraan, dat VALENTIJN zich met de

Bij alle overeenkomst is er echter, ook nadat de imitator zijn handwerk hij de eerste staaltjes zijner vaardigheid, omstreeks blz. 33 beide schrijvers.

In de eerste plaats vindt men talrijke afwijkingen die als schrijf- vooral in datums en getallen. De schrijffouten kunnen natuurlijk RUMPHIUS worden gesteld als op die van VALENTIJN; ik heb echter eene fraaie en heldere hand schreef (zooals ik opmaak uit de drukproeven vrij slordig is geschied, zoodat bij de afwijkingen VALENTIJN den juisten datum of het juiste getal geeft. Een onjuiste gevolgtrekkingen zou kunnen maken, zyn deze. Op blz. 87 maand n Rijksdaalders hoofdgeld betaalden; in plaats van dit maand (Ned. Ind. Plakaatboek I, ;6; vergelijk II, VALENTIJN dat het volk van Radja SAHOELAU uit 1,350 mannen bij vergelijking met RUMPHIUS teruggebracht tot 1350. Op blz. gewapend"; wie er over verbaasd staat, dat Japan vuurwapenen roers" waren.

Het een en ander bewijst, dat men aan onzen tekst van VALENTIJN niet

hoogere autoriteit mag

toekennen en dat vele onverklaarbare zaken eenvoudig moeten worden beschouwd, hetzij als schrijffouten van den excerpeerenden of copieerenden auteur, dan wel als drukfeilen.

Eene andere reeks verschillen tusschen onze beide schrijvers is hieraan haren oorsprong verschuldigd dat VALENTIJN, die wat haastig gebakerd moet zijn geweest en nooit veel tijd tot nadenken had, dikwijls verkeerd heeft begrepen wat zyn ongineel te lezen gaf, en dan niet is teruggedeinsd voor het schrijven van klinkklaren onzin. Zoo geeit nij biz. 95 den stnjd tegen ASSAHOEDI veel te kort en onjuist weder, en schrijft dan op biz. 96 dat de vijanden „ook eenig volk van ons afsneden." hetgeen in 't verband der zaken nonsens is, doch verklaard wordt door RUMPHIUS' mededeelmg, dat de tegenpartij aan onze belegeraars „den pas afgesneden *{heeft)* datse niet weder aan strand 1-onden komen". Op diezelfde biz. leest men, dat KAKIALI zegt te willen verhuizen; bij RUMPHIUS echter raadt hij den onzen aan, zulks te doen. Op biz. 104 laat hij VALK met de hongi vertrekken, terwijl bij RUMPHIUS de Gouverneur VAN DEN HEUVEL met de hongi in zee steekt en uit het vervolg blijkt. dat VALENTIJN'S mededeeling eenvoudig venonnen is. Op dezelfde bk. laat hij eerst Luciela veroveren, doch gaat daarna bedaard met de belegering dierzelfde nlaats voort; uit RUMPHIUS ziet men, dat een voorwerk was veroverd. Op biz. 116 verdraait hij de overeenkomst door VAN DIEMEN met Makassar aangegaan; eene bepaling daarvan was, dat wanneer Makassaarsche handelaren doo'r de onzen in verboden wateren werden aangetroffen en aangetast, de vrede niet door deze gewelddadigheden zou worden verbroken; uit VALENTIJN ZOU men zulks nooit opmaken. Op biz. 39) : schrijft de laatste, dat VAN SPEULT dl op Cambelo had gelegen; RUMPHIUS spreekt hier wel van zekeren termijn van drie jaar, doch in een heel ander verband; de haastige domine schynt zich den tijd niet te hebben gegund om te lezen wat er stond. Op bfc *1* beweerthy lets omtrent eene boete van 1800 patolen, hetgeen niet aldus bij RUMPHIUS te lezen is en dan ook wordt weerlegd door het contract, dat onmiddellijk hierop volgt. Volgens VALENTIJN (biz. :35, 1 aan 't einde) cebeurde er iets „tot tweemaal toe", volgens den ander „voor de tweede rijs" Bij RUMPHIUS zendt zeker hoofd aan zijne vijanden een musketkogel, wat kruit enz., om him te dreigen dat zij te vuur en te zwaard zullen worden aano-etast wanneer zy zich met onderwerpen; VALENTIJN biz. 140, 1 maakt daarvan dat „hy hen ook van geweer voorzien had" Even dwaas is zyne vergissing op biz. *216,2* waar hij de vijanden voor zeker fort dat zij belegeren „de scheen-anels" in brand laat steken; immers, men brandt randjoe's niet af, maar men trekt die uit; deze domheid staat dan ook niet by RUMPHIUS, die van het verbranden der „pegge pegge" spreekt; VALENTIJN, ofschoon hij zoo lano- op Ambon had gestaan en zoo gaarne blufte op zijne kennis van inlandsche talen, wist blijkbaar niet wat dit woord beduidde vond het met de moeite waard er naar te vragen en schreef maar lukraak wat neer; de juiste veridarina vindt men o a in het Herbarium Amboinense (V, 2e stuk, biz. 424) waar gesproken wordt van „doornachtige heinin^en p e ^ ^ a genaamt." Lenvoudig slordigheden zijn bijv., dat VALENTIJN biz. 183> *2* iemand laat dreigen by de beenen te worden opgehangen, terwijl RUMPHIUS zegt „aan een boom"; en dat hij op biz. 1951 2 geheel "verkeerd de mededeelmo- weergeeft, dat DE VLAMING Assahoedi wilde aantasten en den Majoor VERHEIDEN daartoe overhaalde

Dit alles toont voldoende dat VALENTIJN geen ernstig onderzoeker is geweest, maar een verzamelaar in wien oog quantiteit van meer belang was dan qualiteit. Eenvoudig overgeschreven heeft hij RUMPHIUS echter niet Zijn proced bestaat uit verschillende manipulaties, waarvan de eerste is, dat hij zijn auteur excerpeert 7nn i-n , u /j -o.

^pcciL. AOO komt het, dat RUMPHIUS

dikwyls, ofschoon zyn styl veel gedrongener is dan die van den domine, veel meer plaatsruimte a en beu ni toekent dan laatstgenoemde. Zoo zijn de 6 regels op biz. 125 omtrent Anin en Laala bij RuMPHiusTrie'kwlrfbladztde de alinea op biz. 126, 1 over de expeditie tegen Cambello neemt bij hem ruim eene naoina ;„ J . - der tweede kolom aldaar, meer dan eene halve; de beraadslag-ino-en op biz . is, ny^i. A*s n H^gina in, en de laatste alinea tocht naar Goram enz., staan bij RUMPHIUS heel veel uitvoeriger. Trouwens teo-en het einH K • oorlog met Makassar den einae oegint de haastigheid van VALENTIJN zoo toe te nemen, dat hy op biz. 216 de heele expeditie tegen die van Cer am l aoet in 66 d oorlogsverrichtingen aldaar verzwijgt, behalve e6n enkel daaruitgerukt feitje (de laatste alinea op biz. 216), dat in G enzaamheid eene allerzonderlingste vertooning maakt, en het vredestractaat, dat hij op nap- 217 gee t, zond zh t minst te laten bespeuren op welke wijze de oorlogvoerende partij er toch wel toe kwam om vr d e te sluiten. er In e

Verder laat VALENTIJN stelselmatig bijna alles uit wat RUMPHIUS omtrent de bevorderin d er Ch stel k zegt; deze bizonderheden legde hij ter zijde voor zijne Zaaken van den Godsdienst- eveii7nn u- U'e^igie

"D KUMPHIUS nu en dan omtrent andere eewesten, Banda, Solor, Timor, Ternate in ziin vprKa^i • n onder het betrekkelijke hoofd in te lasschen.

mW6efde, te„ eindez„Iks

Bekort hij aldus zijn auteur, hij voegt ook heel wat top van A- dlen aard zijn in de eerste plaats vele mededeehngen, denkelijk uit mondelinge traditie of persoonlijke kennismaking ges roten werk optreclende mannen. Hiertoe behoort .at ttz. 38, x omtrent BLO" Taa-at H DE geweest, biz. 104; dat VAN DEN HEUVEL tot geeseling werd veroordeeld (de r-er H UTECOM VrOegerkor P oraal WaS andere bizonderheden omtrent zijn later levenslot, biz. 105- dat OTTENS ^-had G Strafkent RUMPHIUS wel), en sommige van den persoon van DE VLAMING, biz. 155, omtrent wien RUMPHIUS alleen eed ordbair Werd> blz„ I2„, 2; de beschrijving was in staatszaken; de mededeeling omtrent DE VLAMING'S reis na -ar -avia blz. eelt dat hij Latijn verstond en ervaren evenmin wat biz. 205 omtrent HUSTAERDT'S vroegere diensten te]ezen sta t d '^ *S ^ RUMPHIUS niet te vmden; 206, en de personalia omtrent hem en Cos op biz. 219, waarb L a e beschrijving van diens persoon op blz. navolger, schrijft dat HUSTAERDT door XVII<=" tot Raad Extraordinair' noteer> dat RUMPHIUS, geheel in strijd met zijn omtrent Cos op biz'. 220 zijn aan eerstgenoemde onbekend. Het o^bl^ aangGWezen doc^ bedankte; ook de personalia bij RUMPHIUS met vindt ter plaatse waar zijn navolger d\e' geeSl a*!™* ^^ wd e ens, dat men een naam of zaak zaak aan eene reeds eerder gescbrevene bkdzijde toegev^J' ZQQ blz.**K V^ENTIJN heeft dan den naam of de overfeed; biz. 55 de eerste vesting van Chineezen op Ambon (het f ' *" BoetOn ^ P^ts wa, waar BUK van Mamalo ZICh later met Kap.tan HITOE verzoenden; biz QI 2 (^ 162 5 staat bij R. niet). blz Q 2' dat die met ARTUS GI;SELS naar Batavia ging; blz. ,30, 2 clen naam 9 ^ ^ " ^ ™ U — = Wz 105 dat TAMAI** 8chuld,gen ResKlent op Hda, ABRAHAM PITTAVIN. Va„ KIME^AHA LOEIIOE·S ffloed blz 155 dien van den

Een fraai voorbeeld, hoe slordig VALENTIJN Ook hierin te fort op Noesa Laoet, Beverwijk. Hij weet uit RUMPHIUS *(doch* "^ gaat, is op blz . we aldus heette, voegt den naam er alvast aan toe, e i oP eene ^ere pV.,, 95, l dena™ van het nieuwe te copieeren dat het fort pas een paar j later 1 " ^ T^" ^ #_1 * vJl^T ^ ^ ^gSen' ^ ^ ^ 2o4) 2oo goeduit RuMPHIUS

Ook vele andere zaken dan personalia heeft VALE bewerking van RUMPHIUS toegevoegd. Tot deze categorie behoren IJN tlJdenS Zijn verb lijst o Ambon Vernoi" en en aan zijne kolom 1 van 24 meegedeekle; het blz. 39, 2 vermelde omtrenT"' Zooals ik reeds zeid e heden blz. 45, 1 omtrent de Ioge der Engekchen te Amb ^ goUden hoedbanden' hCt ' kolom 2 Van U z. 23 ^ der Engelschen; de schenking van gouden hoedbanden do"' 1ee, een paar details ^1^ ^ Ze elfde § - de bizondef dat VAN DEUTECOM een Ambonsch hoofd sloeg, die daarop PHILIPS LUCASSE Z 3 en 54 Omtrent het proces het verongelukken van het schip Maasland blz. i77; de T^ 0 1ede Zon^ dat ^ ^ §3; het be"cht blz. i«5 verzending van JAN PAYS naar Batavia, blz. 182; de twee"^ ^ den berg Heli\ *Coracora,s* van ons aftroondel omtrent denzelfden persoon; de mededeeling omtrent het W ^ ^ alinea's van b/ eSar> bIz, 181> J en 183,1; de Orangkaja van Hoelong de persoon was die den Kapitan Laq"^111^ Van DE VLA^7 ^ de drie eerste van 188 blz. 200; die, blz. *201,1*, dat de nalatige en in hechtenis gestelde offi^' ^ dat "^ar?' Uz„ IQ4>2; die dat de der hoofden welke kort daarna de Makassaren overvielen; het bericht o b]Cler ^^ zi-> ne fo"J *o Makassaren sneuvelden, op Timor is bij RUMPHIUS veel korter, en van het schip Hillegaartsbe Z, 2oJ omtrent d ^ / ^ ^ ^ ^ ' en de namen als de tweede lezing aldaar omtrent den dood van den Vaandrig R^ ^ 2o2) is bV"h^ ^ Majoor VERHEIDE^ omtrent den bouw eener nieuwe kerk te Ambon, het afbranden van UITENDIJK; ook oih eeme vee"min iets te vinden het College van Schepenen blz. 219. eene kerk ^Tbl ™hr^t het bericht blz ^09, 2

Voorts is er een categorie van zaken, welke wel bij VALENTIJN e n de opheffina van troffen, zonder dat ik kan nagaan of zulks te wijten is aan slordigheid va H "'^ of and ers k- fantasie of betweterij, dan wel aan het gebruiken van eene of J" 7o CopUst van W'! RuMl> »ius worden aan-e- niet bij RUMPHIUS de datum blz 33, * der komst van SIMON JANSZ H O ^ -J niet g ^ ^ ^ de , aan's Domini blz. 36, *2* over HOUTMAN, d.e h.er mets ter zake doet en aan eene andere br'" ^ na^n ^^ brOn. Zoo staat omtrent CASPAR JANSZ zegt en de verdere mededeelingen omtrent dien £? ** ^ <*»i£5 £5 ^ ' ^ di^ssie maanden duurde, blz. 40; de klachten van den Commissaris VAN DEN H 1,8' 1 laat VALENTIJN iemand op 5 Juni komen, terwijl hij bij R. op ^ ^ tegen RTUS ^n Hoet Oemoei, dHe in Kasteel, b" R. m het Stad hUiS: Wat blZ_ 123,J aan het einde te Vertrek^ op h ^ > bl, 95; op BIz. Wakkasihoe enz., zegt laatstgenoemde niet; waar VALENTIJN blz „, Vlnden is o'f ' 122> 1 W J

Mh d d Junb bl, 28, „ is bij hem ,m onde t, noemt RUMPHIUS

tien jonken meebracht, is

RUMPHIUS onbekend; bij VALENTIJN komt die man op Ambon, bij hem op Boeroe; dat de reduiten Baguala enz., aan Hz" 146 veel schade leden, vermeldt RUMPHIUS niet, evenmin biz. 162 den naam van het rif „Sangory's droogte" en dat de Boetonners de schipbreukelingen wilden overvallen, en zulks door den Sultan van Ternate werd verhinderd; de omwentelino- in laatstgemeld rijk staat biz. 165 uitvoeriger dan bij RUMPHIUS, evenals ook biz. 168 de reis van DE VLAMING van Batavia derwaarts; dat, biz. 193, zekere gevangenen door Luitenant KELLER naar het Kasteel Victoria werden gebracht en in de keten geklonken, vindt men bij RUMPHIUS evenmin als biz. 195, 2 de namen der bij Kahoela o-esneuvēlde Nederlandsche officieren en de omstandigheid, biz. 197, 2, dat de afgezette Radja van Boeton gekrist werd.

HI- dat VALENTIJN het een en ander van deze zaken heeft ontleend aan LIVINUS BOR, dien ik niet met tern hebTe^eleken; men ziet echter, dat het aantal en het belang dezer mededeelingen niet bijster groot is, en hij dus, ook al neett mj uic heeft. Van veel meer belang is, dat VALENTIJN ook archiefstukken heeft ingezien, die zyn voorganger ongebruikt had gelaten.

In plaa Heeren XVII- welke hij zelfstandig of uit het Dagregister putte 6f uit het brievenboek. Daartoe behooren de voWnde niet bij RUMPHIUS voorkomende mededeelingen: biz. 52,2 het verbod van XVII- om weder zoons van Ambōrișche hoofden naar Nederland te zenden; het niet onbelangrijke rapport van GILLES SEIJST (VALENTIJN noemt hem: VAN ZEYST) biz 59 waarvan RUMPHIUS slechts een mager uittreksel geeft; de orders uit Batavia biz. 202,2 en 203,1; d 1 biź 209 1 ' omtrent het inhouden van een deel der nagelgelden; de extracten uit de brieven der Regeenng e t, Hz Tio 2^213 1 en 2; de datum van den brief biz. 215,2; de extracten op biz. 216; 218,2 aan het einde; 219,1 de eerste alinea.

In de tweede plaats geeft RUMPHIUS nooit eene acte of contract in extenso; hij vergenoegt zich met een kort resumė, waarbij nij een padi maici dero-eli'ke stukken zwijgt hij geheel. VALENTIJN daarentegen, verheugd weer eene meuwe vondst te hebben gedaan, s^Tt^lke'acte en elk contact uit dat hij in handen kan krijgen en de talrijke door hem ingelaschte stukken van sc nj t e e ac niet alle worden aangeduid, daar zij bij het doorbladeren van het werk van zelf in dezen aard (zij oenoevcu mv,i h t vallen) o-even aan zijne Ambonsche Zaaken hare voornaamste waarde. Zijne slordigheid verlaat hem daarbij echter niet; nu en dan copieert hij eerst het resume bij RUMPHIUS en geeft daarna het origineel; zoo bijv. op biz. 34, 2; 5g; *7A* 101 Een volkomen overbodig stuk is de acte van approbatie biz. 80; op eene verkeerde plaats staat de acte bt .85 (zie biz. *86* aan het einde), terwijl op biz. 45 VALENTIJN'S tekst plotseling, zonder een woord van overgang, door een officieel stuk wordt afgebroken, dat als met de hooivork in het werk is gesmeten.

Zien wij hier dus den verzamelaar in het voile vuur van zijn ijver, wij zullen hem thans als stylist beschouwen.

Wij merken eerst op, dat RUMPHIUS, schoon Duitscher van geboorte en opvoeding, merkwaardig goed Hollandsch scrre- wii herinneren ons niet, ergens, hetzij in zijn Herbarium of zijne Ambonsche Historie, een in het oog vail end C nisme te hebben ontmoet; zijne schrijfwijze is, zooals reeds gezegd werd, nu en dan wat plat en huishoudelijk, Germanisme gebrek, dat hij echter met zijne tijdgenooten evenzeer gemeen had als zijne voorliefde voor in onze oogen een zijn stiil geboren plantenbeschrijver, sober, zaakrijk, nu en dan pittig. basterdwoorden; ovengens

VALENTIJN is in sommige opzichten zijn tegenvoeter. 'd is hii oansch niet vrij, doch men kan dikwijls zeggen dat zijn gemoedehjke schnjftrant de grootste, Van pat.net soms de eenlo'e, attractie uitmaakt v<m u overio-ens dorre en vervelende geschiedenissen, waaronder, helaas, het verhaal der Amb che orloo-en moet worden meegeteld. Daarentegen is hij punst; RUMPHIUS basterdwoorden zet hij stelselmat r i n he^Ned^landsch over; een Admiraal zelfs wordt bij hem een Zeevoogd, een Gouverneur een Landvoogd, een Directeur een Bestierder. Dat hij daarbij nu en dan kort en pittig weet te spreken, schijnt min of meer in den toenmaais alo-emeenen spreeK- en srhriiftrant van de Nederlandsche taal te hebben gelegen, eene pittigheid die, zooals bekend, het scherpst aan den dag treecii mj pjt bii HOOFT, maar waarvan men bijvoorbeeld uit LIVINUS. BOR evenzeer treffende

In aanhalen Volcrt VALENTIJN echter zijne persoonlyke neiging, dan is hij breedsprak.g. staa tip<; yon kunnca cldliiiciicit. biaaujcb zou K bekwaamheid in het stuk van aanlengen volgt hier beneden, waarbij men RUMPHIUS' en pioe je soberheid ziet uitdijen in kwabbige toelicntingen

RUMPHIUS, folio 30.

,,Kort nae de veroveringe van Outoemoerij heeft den Gouverneur de geheele maght der Ambonsche corcorren vergadert, zoo van 's Casteels onderdaenen als van de bondgenoten op Hitoe en Loehoe, bijeenbrengende 35 stux corcorren waerop waeren 3500 en daaronder 60 blancke soldaten. Hiermede is hij uijtgevaeren in November deszelven jaers om de inlanders overal in goede devotie te houden, regt te doen en insonderheijdt de veelvoudige strooperijen te beletten, bij die van Bonoa, Kelang en Assahoedij doenmaals zeer g'oeffent Men hadde dikwils geklaagt over de menschroverij deser volkeren bij den Quimelaha Sabbadijn, maar noijt satisfactie daarover bekomen, alsoo hij voorgaf dat hij se niet dwingen konde. Den Gouverneur nam dan voor, deselve met gewelt aen te tasten, zettende de Steven vooreerst nae Bonoa, alwaer de snootste rovers woonden, die zedert den uijttogt der Portugeesen verscheijde persoonen uijt de Oeliassers en Amboina gerooft hadden en tot geen restitutie verstaan wilden. Hij zou se wel met wapenen aengedaen hebben, dog door tusschenspreeken van den gewoonlyken middelaar, den Cap[n] HITOE, nevens de Orangkaijen van Ihamahoe wierde de saak bemiddelt, dat die van Bonoa tot restitutie van de geroofde persoonen *(zoitden overgaan)* off bij overlijden in plaats van een Orangkaij zoude betaelen hondert patoolen en voor een gemeen man zestig d°, voorts tot een amende opbrengen 1800 patolen met een corcorre van vier nadjos, en beloven him voortaan sonder roven te geneeren."

VALENTIJN, bladz. 40.

„Om egter den schrik nog meer onder de quaadwilligen te brengen, en ook andre, die nu en dan de hoorns opstaken, in toom te houden, vond deze Landvoogd goed alle de Cora Cora's zoo van de onderhoorige Orang-Kaja's, als die van de Loehoenesen, en Hitoeesen, aan 't Kasteel te beroepen, om met deze Hongi nade buiten-Eilanden te gaan, en de rooveryen, die men daar pleegde, te beletten. Het getal der Cora Cora's aan 't Kasteel te zamengekomen, bestond in 35 welbemande vaartuigen, waar op tusschen de drie en vierduizend weerbare mannen waren, bij welke hy 60 Europiaanen voegde. Hier mede vertrok hy in de maand November 1618, om alle geschillen, die zig hier en daar opdeden, te beslegten; maar voor al om die van Bonoa, Kelang en Assahoedi, die, alzoo zy geen ander middel om te bestaan hadden, zich niet dan met menschen-rooven ophielden, te beteugelen, en tot een andere wyze van leven te brengen; te meer, alzoo hy wel dikwils daar over aan den Ternataanschen Stadhouder, waar onder zy eigentlyk stonden, geklaagt, maar van tyd tot tyd bevonden had, dat daar ontrent geen ordre ter wereld gesteld wierd, of dat zy zich ten minsten zeer weinig aan de zelve lieten gelegen zyn. Hy rukte dierhalven eerst na Bonoa, de snoodste roovers in dit eansch o-ewest, en geboren menschen-dieven, die zich niet ontzagen, alzoo zy ook stoute Zeelieden waren, met hunne vaartuigen tot in de Uliassers te gaan rooven, en de stranden aldaar niet alleen zeer onveilig te maken, maar zelf ook de menschen van 'tland van Amboina, en van de stranden van Leytimor te komen wegnemen. Hy eischte de menschen, die zy gerooft hadden, weer; dog zy hadden de stoutheid van die te weigeren. Hy tastte hen dierhalven met geweld aan; doch zy, ziende dat het hem ernst was, en dat zy niet in staat waren om zoo grooten vloot lang tegen te staan, quamen door tusschenspraak van eenige Orang Raja's, voond door che van Capitein Hrro$_{E}$, $_{en}$ die van Ihamahoe zoo verre, dat zy beloofden het geroofde weder te zullen geven en die gene d,e nog leefden, over te zullen leveren, of zo zy mogten overleden zyn, dan voor ider Orang Kaja honderd, en voor een gemeen man zestig petoien op fc 21llell brengen, tgeen men bevond met een boete, hen opgelegt, in het petolen (zekere zyde kleed Jn) uit te maken; behalven dat zy nog een C(J^ van vier Gnadjo's beloofden te gjeven, en zich voortaan van 't rooven te zullen onthouden".

Zonder dat dus VALENTIJN iets meer zegt dan RUMPHIUS, weet hij een veel grooter aantal woorden ten papiere te brengen; hij neemt de uitdrukkingen „snootste rovers" en „tusschenspraak", van zijn model over, omdat hem geene betere hivallen, verandert de basterdwoorden in Nederlandsche, voegt hier en daar eenige volkomen overtollige toelichtingen in en begaat ten slotte, waar het feiten betreft (de betaalde boete) eene vergissing, hetzij uit slordigheid of uit betweterij. Zijne wijze van bewerken maakt den indruk van groote zelfvoldaanheid, doch het hierboven medeo-edeelde staaltje is daarvan lang niet het kraste. Een fraai voorbeeld geeft zijne beschouwing omtrent den in 1631 tan zijn eind geraakten Ternataanschen Prins AaLi. RUMPHIUS geeft dezen de getuigenis mede in het graf, dat hij was geweest „waarlijk een moedig prins, die een beter lot was waardig geweest, de Nederlandsche natie redelijk toegedaan'en die aan 't Ternataensche rijk wel verdient hadde dat hij voor den gespanjolieerden HAMSA tot d'koninklijke kroon verheven was." VALENTIJN daarentegen, ofschoon alles wat AaLi betreft aan RUMPHIUS ontleenende, geeft bij 'smans dood zijn oordeel aldus weer (biz. 85): „hebbende niet veel voor zich zelven, zeer weinig voor zynen Koning, en noch 't minste voor ons uitgericht; dan dat hij onze arme Amboineesen meer uitgemergeld had. Hy was wel van reen quaden inborst, maar geen man van uitvoering, en geheel op zyn vermaak gezet." Zooveel ontzag heeft VALENTIJN dus voor den zegsman, dien hij bijna bladzij voor bladzij naschrijft. Nu en dan geeft hij bovendien aan zijne fantasie den vrijen teugel; zoo op bladz. 66,2 bij de verklaring van het feit, dat geene nagelen geleverd werden, waaromtrent RUMPHIUS het stilzwijgen bewaart.

Alles samenvattend, geloof ik dat VALENTIJN inderdaad in het denkbeeld zal hebben verkeerd, dat de Ambonsche Zaaken apres tout zijn eigen werk waren. Zijn kwaad geweten spreekt echter uit een paar bizonderheden. In de eerste plaats heeft hij dikwijls geheel noodeloos de indeeling van zijn geschrift in hoofdstukken anders genomen clan die bii RUMPHIUS was; dat niettemin op enkele plaatsen een hoofdstuk bij beide schrijvers tegelijk aanvangt (bij VALENTIJN biz. 37; 57; 84; 105; 150) en aan die stof zelve, die hier en daar een rustpunt volstrekt vereischte, misschien ook gedeeltelijk aan VALENTIJN'S gebrek aan attentie by zyn streven om, evenals een vos die het kippenhok heeft bezocht, zijne sporen uit te wisschen.

Ten anderen- in het tweede deelte zijner Ambonsche Zaaken, waann hij voortdurend en byna alleen RUMPHIUS volet, noemt hij T n s naam enkel op biz. 45, en wel geheel ter loops („'t reduitje van den ouden Heer *Rumphius* zaar), terwijl RUMPHIUS in RUMPHIUS' Ambonsche Historie diens eigen naam twee malen voorkomt: in 1659 vermeldt hij namelijk dat zeker Coopman G. E. RUMPHIUS" naar Goeli Goeli werd gezonden om de bestaande houten versterkingen tot eene steenen. te veruuuwcu, dat zeker kapitein [illegible] VALENTIJN neemt bladz. 215 dit bericht over, noemt den Kapitein maar laat RUMPHIUS in 1662 door den Gouverneur Cos met RUMPHIUS ondernomen „om in Banda ciessells raadsopste, besluiten> kunnen wij niet anders clan ons leedwezen uitdrukken, dat RUMPHIUS geen betere wijze van bewerking dan een kroniekachtig aaneenrijgen van gebeurtenissen, die hij niet belangwekkend weet te maken. Men kan zelfs zeggen, dat VALENTIJN'S werk waarde bijzet, de oorspronkelijke acten en contracten, onderzoeker overbhjit, en verzaak de anecdoten die de lectuur der Ambonsche Zaaken nog eenigszins dragelijk ontbreekt bij RUMPHIUS e VATFNTITN eerst-genietbaarder begint te worden als hij zijn RUMPHIUS mist, en zich genoodzaakt ziet meer uit eigen ondervmding te gaan putten.

Toevoor zijne geschiedschrijving heeft gevonden clan de dorre historie der oorlogen en woelingen in het Echter wat hij meedeelt, den indruk van betrouwbaarheid.

Daarmee is derd slechts eene poovere nalezing van weinig beteekenende details voor een lateren

Batavia, Februari 1902.

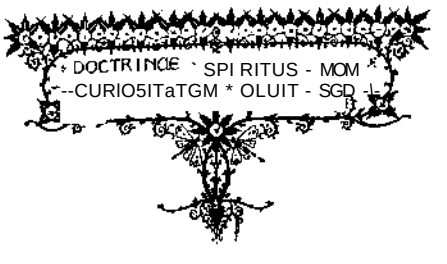

EENE BLADZIJDE UIT DE GESCHIEDENIS DER VESTIGING VAN HET NEDERLANDSCH GEZAG W DE AMBONSCHE KWARTIEREN[1])

DOOR

J. J. VERWIJNEN,

Bibliothecaris van het Koloniaal Museum.

EN jaar, nadat op aanraden van den kardinaal GRANVELIF P had uitgesproken en hem vogelvrij verklaarde, werd S " - H"""* II den ban oVer prins WILLEM , is 8i door de te 's-Gravenhage vergaderde algemene staten van Nederlanden i[1] danen van hunne verplichtingen jegens hem ontslagen D plechtig a^ezworen, en zijne onder- met voeten had getreden de privilegien, die hij h"- ' -& at was Vol Ni« alleen dat PHILIPS H g zijne huidigin g "' ,555 ^ezworen had te zuflen handhaven, maar hij weigerde ook bij voortduring den gereformeerden <rodsd. le het hem niet gelukte, zijne voormalige onderdanen door wapengeweld ten 01 d "^ "' ^ Nederlailden te dulden. Toen bron hunner welvaart te vernietigen, door de Baskische en andere Spaansch" " * *hKngtn*, trach«e hij de voornaatnste zeeschen handel te sluiten. e en portugeesche havens voor him over-

Doch niet door dezen maatregel werden onze voorouderen er toe hen toegankelijk waren, waar zij de Aziatische kust-producten af haalden ^ l ^ ^ ' om> "" de markten niet meer voor landen met voordeel van de hand te zetten, naar de gewesten te stevenen" df daama '" de oVeris e Europeesche gewassen voortbrachten. ' le de kostelijke en kostbare tropische

Niet uit nooddwang, noch als redmiddel om him handel voor ond l^ang te behoede»- ondernamen onze voorouders hun eerste tochten naar Indië, 't Lag in de lijn der bedrijvighekl ondernemingsgeest van de jeugdige in 1581 gestichte Nederlandsche republiek, om de vleugels wijder uit te slaan vermogen dreef er haar toe de Nederlandsche handelsvloot de wateren te laten doo k 'aar niet te bedwJngen expansie- die niemand toebehooren. De reizen naar het verre Oosten kwamen wel voort ^k r lieven van de ?roote wereldzeefin. het resultaat van rijpe, wel doordachte en rijkelijk gesteunde handelsoverwe eigen drift en bweging; zij waren politieke gebeurtenissen begunstigd. Waren het niet de burgermeesters en J ngen, en werden door den loop der n hepenen van Amsterdam, die den 1sten November 1596 met fier zelfbewustzijn aan de algemeene staten konden schrij n, wier handelsvloot die van Engeland en Frankrijk samen overtrof, van Engeland 0Tf| dat ^ koop lieden hunner veste, naar de oogen behoefden te zien. Niet ontmoedigd door de mislukte pogingen * hankelijk waren en dat rijk niet Noordelijke IJszee te vinden, trachtte men het doel om de Zuid te bereiken p 1 om den wea & nao 1 ^ door de die in 1594 de „Compagnie van Verre" oprichtten, voor wier rekening 4 vaartuigen („Mauri het warpr AA Sterdam msche kooplieden, en het „Duyfke", te samen bemand met 249 koppen en gewapend met 66 metalen - en 36 Steenstukken) werden uitgerust, die de fortuin zuidwaarts zouden beproeven. Als passagiers bevonden zich aan boord H ^ORNELIS DE H ^TMAN, aail WIC

[1]) Voor het samenstellen van dit opstel, zijn werken van navolgende schrijvers geraadpleegd: DR. P. ^ BERG, J. BOWRING, DR. S. A. BUDDINGH, MR. J. A. v. D. CHIJS, J. CRAWFURD, M. DASSEN, J. B. J. VAN DOREN, MR y LDAEUS> DR. H. Ho JHR. MR. J. K. J. DE JONGE, S. KALFF, G. C. KLERK DE REUS, Prof. G. LAUTS, P. A. LEUPE, E. W. A. LUDEKING W HEERES. ^R. ^EMEYER I L. B« MR. N. P. v. » de Dagh-Registers gehouden int Casteel Batavia en de Nederlandsch-Indische Plakaatboeken. L. ^ITTER^ PA N HUKVJLL F JAGOR^ TILF en F. VALENTIJN Voorts

het beleid van den tocht was opgedragen, GERRIT VAN BÓNNINGEN en REYNIER VAN HELL, alien kommiezen (kooplieden) die met de nautische zaken geen bemoeienis hadden, doch als gedelegeerden en gemachtigden van him principaal de Compagnie van Verre, moesten optreden.

Den 2ien April 1595 stak de kleine vloot in zee, om den verren en gevaarvollen tocht naar Oo'st-Indie' te ondernemen die voor ons land zulke zegenrijke gevolgen heeft gehad. Na 4 maanden reis, zeilden de koene zeevaarders de Kaap de Goede Hoop om, deden wegens ziekte onder het scheepsvolk Madagaskar aan — het San Lorenzo der Portugeezen — hetwelk den 12^ Februari 1596 werd verlaten, kregen den 5d-Juni d.a. v. het eiland Engano bij Sumatra's zuidwestkust in zicht en 17 dagen later, dus na een reis van 446 dagen, wapperde voor het eerst de Nederlandsche vlag op de ree van Bantam. Het zoo vurig gewenschte doel was bereikt: de eerste Nederlanders hadden op Java vasten voet ore zet! Ongeveer 80 jaar v66r hen, hadden de Portugeezen er zich reeds gevestigd, en hoewel huri staatkundigen invloed op Java vrij gering was, hadden zij den handel nagenoeg geheel alleen in handen; te verwonderen is het niet, dat zij de onverwachte verschijning dier ,,Fiamingos", zooals DE HOUTMAN en diens tochtgenooten door hen werden aangeduid, als ongewenschte mededingers met wangunstige oogen aanzagen. Het gelukte aan DE HOUTMAN, om met den rijksbestierder van Bantam — nà Mataram het voornaamste Javaansche rijk — den 3^ jun een verdrag van handel en vriendschap te sluiten, waardoor de Nederlanders met de inboorlingen ongehinderd handel konden drijven. Op him aanraden kocht DE HOUTMAN van den rijksbestierder een belangrijke partij peper, doch wijl de voorraad op 't oogenblik niet voldoende was, zou op den aanstaanden oogst gewacht worden, waarmede eenige maanden gemoeid waren. In dien tusschentijd wisten de Portugeezen de argwaan van den rijksbestierder jegens de nieuw aangekomenen op-aande te maken, en toen de peper geleverd moest worden, weigerde hij de koopwaar af te staan, ofschoon ze reeds gedeeltelijk betaald was. De door deze onvriendelijke handeling ontstane gespannen verhouding, sloeg tot openbare vijandelijkheden over, (waaraan wij, volgens VAN DER DOES, die als adelborst a/b van de ,,Hollandia" diende, ook gedeeltelijk zelf schuld hadden) toen DE HOUTMAN, VAN HELL en eenige anderen, ofschoon gewaarschuwd niet aan wal te komen, toch den rijksbestierder gingen opzoeken en door hem in zijne woning verraderlijk werden gevangen genomen. Nadat de vloot tijdelijk het anker gelicht had, om aan de overzijde van Straat Sunda, aan Sumatra's zuidkust, water in te nemen, was zij weer den 2den October voor Bantam terug; onderhandelingen tot vrijlating der gevangenen werden aangeknoopt en deze tegen losgeld vrijgelaten; de vrede was alzoo hersteld. Maar kort daarna ontstonden er opnieuw moeilijkheden. In plaats van te trachten deze op minnelijke wijze nit den weg te ruimen, beschoten de Nederlanders de stad, vernielden eenige Bantamsche vaartuigen en namen 2 jonken met een voile lading specerijen, die trouwens al gekocht was, maar, naar aanleiding van de gerezen geschillen, niet door eigenaars dorst te worden afgestaan.

Den 6den November verliet de vloot de ree van Bantam en bereikte, na eerst Jacatra te hebben aangedaan den 2den December Sidajoe, waar de dicht onder den wal ankerende „Amsterdam" en het ,,Duyfke" door de inlanders met teekenen van vriendschap werden begroet. Onder voorwendsel dat de adipatih van Sidajoe de schepen kwam bezoeken, naderden zes sterk bemande prauwen, overmeesterden de ..Amsterdam" en vermoordden alle op het dek aanwezige personen, waaronder VAN HELL en SCHELLINGER. Dank zij de tegenwoordigheid van geest der overige equipage en die van het ,,Duyfke", werden de aanvallers met een verlies van 120 man teruggedreven; aan onzen kant waren 12 dooden en 4 gewonden. Na 't gebeurde verhaalden de schepen naar Madoera's zuidwal, en nauwelijks lagen ze voor anker, of een tolk kwam langs zij van de ..Amsterdam", met verzoek om namens den vorst van Arissabaja (ten noorden van het tegenwoordig Bangkalang) den hoofden der onderneming eenige geschenken te mogen aanbieden. Met te begrijpen wantrouwen werd de bezoeker en de hem volgende drie prauwen, waarin zich de vorst met talrijk gevolg moest bevinden, aangezien, en, beducht voor eene herhaling van 't drama, dat slechts 3 dagen geleden aan boord van de ..Amsterdam" was afgespeeld, verwees men den ongewenschten gast naar de ..Mauritius", waarheen in allerijl een bemande sloep werd gezonden, om zoo noodig bijstand te verleenen. De prauwen naderden de „Amsterdam", en voor verraad beducht, zonden eenige matrozen, zonder daartoe order te hebben ontvangen, de prauwen een lading schroot toe, waarvan de uitwerking verschrikkelijk was. De uitgezondenen - weldra door anderen gevolgd - herschieten hoorende, dachten dat de strijd ontbrand was en vielen de prauwen aan, veroverden de grootste, en brachten de bemanning aan boord, waar 't nu bleek. dat eene zeer noodlottige en diep betreurde vergissing had plaats gehad die aan tal van inlanders, waaronder de vorst van Arissabaja, het leven had gekost Zooveel mogelijk werden de geslagen wonden, in den uitgebreiden zin des woords, geheeld, en leedwezen over het gebeurde betuigd aan de gevan-

genen, die spoedig naar den wal werden gebracht. Daarmede eindigde het zoo onaangename voorval door CRAWFURD op een onnauwkeurige en voor ons beleedigende wijze medegedeeld.

Ongelukkiger wijze Het de eensgezindheid aan boord veel te wenschen over; er waren twee die tegen elkaar inwerkten. Reeds bij het verlaten van Bantam, stonden DE HOUTMAN en anderen e r ^ T*0 " " " ^ " ' f niet als afgeloopen zou beschouwen voor en aleer de Molukken waren bereikt en men er m • W *!, "^ e op, d jT betrekkingen had aangeknoopt, doch de kapiteins, of, zooals men ze in die dagen noemden ^ ^ bevolking hanuels- gedeelte van de reeds sterk gedunde equipage, wilden van dat voornemen niets weten en s ppers, en een groot Toen nu DE HOUTMAN opnieuw met zijn voorstel voor den dag kwam, en hij een t o- v langden terug te keeren. het gebeurde niet minder op was geworden, stelde hij voor van elkander te scheiden et^alnT" n ontmoette, die er na al reis opzagen, met de „Hollandia" en het „Duyfke" hem naar de Molukken te'voWn ' " dl6, " letten de verder C (25 December) stierf plotseling de schipper MULLENAER, (die vermoedelijk, zooals F R « • Staande ^ pre inge, schrijft) door DE HOUTMAN was vergiftigd (?). Niet onwaarschijnlijk is het dat MULLEN^ " o" Does zijn dagboek „door dat onverwachte sterfgeval was het gemeene volk zoo gealtereerd -eworden dT TA ^^ bezweek, want „hadden begeerd de reis wijder te verzoeken, met algemeene stemmen riepetTdat het meer 1 ege " ^ ^ * ^^ ^ „eer men van deze venijnige lucht geïnfecteerd werd" *). Door straat Bali 2), en na e ^ * Stijd WaS naar huis te zeilen, aan de Balineesche kust, werd den 26« Februari 1597 langs Java's zuidkust defter 6" ^^ ^ ^ ' ^ ** " ^ ^ kwam de vloot, met uitzondering van de „Amsterdam", die wegens invaliditeit en ? Ug toch * Voor goed aanvaard en gebrek daarna verbrand, den 14^ Augustus 1597 te Texel binnen. Was het materieel voordeel^ PerSoned Was verlatene„ belang, hetgeen trouwens ook niet verwacht mocht worden, des te o-moter W «, *" i^, ** reisvan ge«n overwegend ^ IICL rnoreel ^ die ^ A de vlag gewapperd van Holland, dat weldra zou toonen dat het de marhr k« * j. P wereldzeeen naa het trotsche Spanje bewezen de roemrijke zeven provincien, dat zij niet alleen zijn o & n eer^le^^en ^ an verslaan, maar zich ook krachtig gevoelden om ter wille van den handel in h no verwinnelijke vloot wisten te et verre oo t d staat aan te binden; aan het verbaasd Europa, dat in den ekonomischen stri'd d ^^ r^ ^^ met<^'en machtigen parti] kon worden, waarmede rekening was te houden. e kleine Nec^erlandsche republiek een

Aan het hoofd van den tweeden tocht, die met 8 schepen, almede uit A msterd stond JAKOB CORNELISZ VAN NECK; tweede bevelhebber was WYBRAND VAN WARW ^ ^ ^ ^ Werc l onder nomen, die in 1596 op het in de Noordelijke IJszee gelegen eiland Nova Zembla overw" ijck, JAC oB VAN ^EEMSKER(:K» dezelfde kooplieden de reis mede. Den isten Mei 1598 stak de vloot te Texel in zee en interd V ^ ^ Gen^e an(^eren, maakten als an..erde d ^ 26st ^ ^ 0Vem:) waar ze beter werd ontvangen, dan na het vroeger gebeurde mocht verwacht w H er te Bantam* or..en , v ^ W'ARWIJCK weg van de overige schepen gescheiden, en Hep den i8deQ Augustus van dat ia had zich onder ar een d ^ **n ^ zu^oost kust van het toen onbewoonde Ilha do Ceene gelegen natuurlijke havens binnen; ter eere va n prns M de bezoekers het eiland: Mauritius. Bij aankomst te Bantam op 1 Januari i599trof - *\ A ^TS VAN NASSAU noemden die met eene rijke lading (o. a. 600,000 pond peper, 250,000 pond kruidnagelen 2 VAN NARVVIJC^ nog de andere schepen, foelie) op het punt stonden naar Nederland terug te keeren, waar zij den igden'i y ooo ^ond mus kaatnoot en 200 pon^ bleef hij en VAN HEEMSKERCK met de vier grootste schepen achter, om de Moluksch ju aa k Wamen, 'I ^P ^ast van VAN NECK de reis aanvaard en den 3dTM Maart 1599 kwam VAN WARWIJCK voor Hitoe W e et. a den ^P te zoeken. Weldra werd

WCSteli Jke ^ dre ad d van Ambon 3).

>) G. LAUTS citeert dit uit: „'T eerste Boek. Histone van Indien, waer inne verhaelt is de av onturen die de Hollantsche sch e pen b e Je geiu /iju. G. M. A. W. L. Tot Middelburg in 1598 of 1601."

9) De vloot dacht Balembangan aan te doen, tea einde daar levensmiddelen in te nemen do h <|- c ^ H kon U,et Omdat de st ad. - h Hindoeisme op Java — door de Mohammedanen nauw was ingesloten. Na den val van Balembangan was daa rn

3, In het begin der i6*e eeuw was Malakka de voornaamste handelsplaats van oostelijk Voor-Indie^e ^ Voorgoed de macht der Hi^doeT ^^ bolWerk T^L of Javaansche kooplieden uit de Molukken (voornamelijk de Handa-eilanden) werden aangebracht. Toen nu de ?0T ^^ ^ hoo Wmarkt voor ^^ dat ^^ ^ ^ tusschen twee partijen, die hen om geheel verschillende redenen vijandig werden: aan den eenen kant ontstonnrd^611 ^ in Indie vesti rd SpeCer jen die erdoor Maleis che delaren (Arabieren, Egyptenaren, enz.;, aan den anderen kant joegen zij de inboorlingen tegen zich in 't harnas do G V1^ndschap -TM naijver ^ ^^ StoDden ih al zeer spoe dig middelen tot het Christendom wilden bekeeren; overal waar de Portugeezen zich vertoonden stieten zij zoowel 0D ^ ^ fauatieken ijver ^ ^ ^ Westen komende ha o, steedts met grobre moeite konnen ze dunne schepen met specerijen beladen. De mohammedaan aan handel in den weg gelegd, verminderden niet, toen AFFONSO D'ALBUQUERQUE in 1511 Malakka veroverde, waarna de Javaansche ingezetenen, die zich nu ook tegen de Portugeezen verklaard hadden, de stad verlieten en zich noordwaarts daarvan vestigden. Om aan het gebrek aan specerijen voor goed een einde te maken, zond D'ALBUQUERQUE drie schepen onder ANTONIO D'ABREO, SIMON ALFONSO en FRANCISCO SERRANO naar de Molukken, om daar het zoo begeerde artikel in te slaan, welke opdracht naar behooren werd uitgevoerd. Gezamenlijk keerde men van Banda naar Malakka terug, doch onderweg leed SERRANO schipbreuk bij een klein onbewoond eiland (een der drie Schildpad-eilanden?); 't gelukte den schipbreukelingen het land te bereiken, van waar zij kort daarna door eenige te Bato-china (Halmaheira) te huis behoorende kooplieden (die vandaar naar Banda kruidnagelen hadden gebracht en nu huiswaarts keerden) werden afgehaald en naar het aan de kust van Hitoe (Ambon) gelegen plaatsje Asiloeloe overgebracht. De bewoners ontvingen de vreemde bezoekers vriendelijk, hopende dat deze hen in hun oorlog tegen die van Hoamohel (westelijk gedeelte van het eiland Ceram) zouden steunen. In 1512 kwam SERRANO te Ternate, dat van ouds de hegemonie in den

Van de opperhoofden (orangkaja's) vernam men, dat de te Hitoe aanwezige voorraad specerijen niet voldoende was om er de schepen mede te vullen, waarna HEEMSKERCK met twee vaartuigen naar Banda stevende, om daar in het tekort te voorzien l). Dank zijne geschiktheid, om met inlanders om te gaan, slaagde hij naar wensch en keerde toen naar het vaderland terug, waar hij den 19^en^ Mei 1600 aankwam; bijna vier maanden eerder dan VAN WARWIJCK. De factuur nagelen, te Amsterdam aangebracht, was de eerste partij van dien aard, ingeladen ter plaatste waar ze geoogst was.

In Nederland breidden zich gaandeweg het aantal handelslichamen en reederijen uit, die schepen naar Indië zonden; zoo lagen er b. v. den 19^en^ November 1600 op Bantam's re£ zes Hollandsche vaartuigen, die aan even zooveel eigenaars behoorden; ten einde te Bantam de markt niet voor elkander te bederven, kwamen de gezamenlijke kooplieden overeen, bij het inkoopen niet tegen elkander op te bieden. Aan het eind der 16^en^ eeuw, waren er in Holland en Zeeland 8 groote handelscompagnieën of ,,kamers" (n.l. 2 te Amsterdam, 2 te Middelburg, 3 te Rotterdam en 1 te Delft). De Amsterdamsche waren verreweg het belangrijkst. Uit naijver trachtte iedere stad, zetel van zoo'n compagnie of ,,kamer", de ander ten opzichte van den handel, moeilijkheden in den weg te leggen, hetgeen de staten-generaal reeds in 1599 aanleiding gaf, den bewindhebbers dier compagnieën ten sterkste aan te bevelen, zich onderling met elkander te verstaan. Men sloeg de handen ineen, en zoo kwam, dank zij ook de invloedrijke tusschenkomst van JOHAN VAN OLDENBARNEVELT, bij octrooi van 20 Maart 1602, de bekende en door haar monopolie zoo machtige Algemeene Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie tot stand, met een kapitaal van ruim 63/5 millioen gulden, waarvan Amsterdam voor de helft inschreef. Het aantal directeuren, waaraan de algemeene leiding der zaken was opgedragen, bedroeg 17; zij zijn in de geschiedenis bekend als de vergadering van Zeventienen, meer nog als Heeren XVII.

Molukschen archipel bezat; de koning BAAB OELLAH, die in het belang der welvaart van zijn land met de vreemdelingen handelsbetrekkingen wilde aanknoopen, ontving SERRANO en zijn medgezellen met welwillendheid en oprechtheid; hij stond ze een stuk grond af om er een fort te bouwen en bood aan, om uitsluitend aan hen alle kruidnagelen te verkoopen, die in zijn gebied geoogst werden. Op verzoek van den Koning bleef SERRANO geruimen tijd te Ternate, en door zijn toedoen gelukte het den Portugeezen gaandeweg in verschillende deelen van den Molukschen archipel, zooals te Tidore, Solor en Ambon, vasten voet te krijgen; dit ging hun zooveel te gemakkelijker, omdat zij daar geen mededingers hadden, die de Portugeesche kolonisatieplannen konden dwarsboomen. Aan die alleenheerschappij kwam een einde, toen op het alleronverwachts in October 1521 twee Spaansche schepen voor Tidore verschenen, die daar onder bijzondere omstandigheden waren te recht gekomen. Na de ontdekking van Amerika in 1492, deelde paus ALEXANDER VI bij het verdrag van Tordesillas, 7 Juni 1494, het nieuw ontdekte werelddeel door een demarkatielijn, die 2270 K.M. westwaarts van de Azorische of Vlaamsche eilanden liep, in twee helften; de oostelijke strook kwam aan Portugal, de westelijke aan Spanje. MAGELLAAN, die onder D'ALBUQUERQUE de tocht naar Indië had medegemaakt en daar zijnde, van zijn vriend SERRANO een 'en ander had vernomen omtrent diens ontdekking van de Molukken en van de daar heerschende toestanden, meende bij zijn terugkomst in Portugal, dat de door hem aan den koning en het land bewezen diensten niet naar behooren waren erkend, en trad uit wrevel daarover in Spaanschen dienst. Den 10n Augustus 1519 zeilde hij met 5 schepen uit de haven van St. Lucas de Baramedo, om, in westelijke richting varende, zóó de Molukken te ontdekken en ze dan voor KAREL V in bezit te nemen. Dit verraderlijk voornemen gelukte, dank ook de vervalschte zeekaarten, waarop de Molukken veel te westelijk waren geteekend! Door de straat, die later zijn naam zou dragen, bereikte hij, steeds in westelijke richting koersende, in 1521 de Philippijnen, waar hij, en tal zijner medereizigers, den 27n April van dat jaar in een gevecht tegen de inboorlingen sneuvelde; de twee schepen, die zoo onverwacht voor Tidore opdoemden, behoorden tot MAGELLAAN's vloot! ALMANSOR, de koning van dat rijkje (Tidore) ontving de Spanjaarden goed, en, naïverig op de voorkeur door de Portugeezen aan zijn Ternataanschen collega gegeven, steunde hij de nieuwe gasten in hun handel. verklaarde zich als vazal van KAREL V, GH VUUAU "V... ... verbond zich met de Spanjaarden om de Portugeezen te verdrijven.

Drommen Portugeesche monniken en priesters, doordrongen van het Jezuitisme, deinsden voor geen middel terug, om de inboorlingen te bekeeren. Deze sloten zich nauwer aaneen, naarmate ae f^ge brok^ codsdienstoorlog. Met den tragischen dood van den dapperen en door zijn volk zoo zeer beminden koning van Ternate HAIR, kenmerkte zich als een bijna ona P tu g chen landvoogd DIEGO LOPEZ werd vermoord, Hep hun rijk in de Molukken ten einde. Wei werd LOPEZ voor het plegen van die in 1565 op aanstoken van den or daarmede was de wraakzucht van HAIR'S zoon, kaitsjil UABOE, niet bekoeld: geholpen door zijne onderdanen, en in deze euveldaad gevankelijk naar Goa gebracht, maar vereeniging met de Tidoreezen en de uit alle deelen van den archipel toegestroomde hulptroepen, beoorloogde BABOE de Portugeezen met ongekende hevigheid; hun hoofdvesting op Ternate, Gamoelamoe, werd na een zevenjarig beleg verplicht zich in 1572 over te geven. Onbegrijpelijk is het, dat na den val van dat bolwerk, BABOE een deel van den behaalden buit aan de Tidoreezen weigerde, die, daarover ontstemd, den Portugeezen toestonden zich op Tidore te vestigen.

Nadat in 1580 ALVA Portugal voor PHILIPS II had veroverd, voerde de priesterheerschappij in de Molukken haar macht ten top; in BABOE zagen zij hun meest verbitterden tegenstander, en viel hij in handen der Jezuieten, dan zou hun wraak bloedig zijn! 't Gelukte hun maar al te zeer, hem in 1583 door verraad te krijgen; na eerst in het fort Victoria te Ambon te zijn opgesloten, werd hij naar Goa overgebracht doch onderweg vermoord, zijn lijk in stukken gehakt, de deelen ingezouten, en in dien toestand te Goa aangebracht. Gedurende de moeilijke tijden, die de Portugeezen in de Molukken doorleefden, bood de regeering te Malakka hen zoo goed als geen hulp; 't lag dus voor de hand, dat zij die zochten bij de op de Philippijnen aanwezige Spanjaarden; dit konden de Portugeezen met des te meer klem doen, omdat tegelijk met de Portugeesche kroon ook hare bezittingen en handelsbronnen in deze gewesten feitelijk onder het gebied van PHILIPS II waren gekomen, niettegenstaande hij den 15n November 1582 te Lissabon had gezworen, dat de vroegere door Portugal veroverde landen, niet van de Portugeesche kroon zouden worden gescheiden.

Een van de voornaamste grondbezitters op Ternate, de graaf PAUL DE LIMA, die na deQ val yan Gamoelamoe, evenal Is zoo velen anderen, van zijne bezittingen was verdreven, gelukte het de zoo vurig verlangde hulp van den Spaanschen gouverneur der Philippijnen te verkrijgen; de verbondenen vertrokken naar Ternate, maar veel belangrijks voerden hunne schepen er niet uit. Te Malakka werd de door de Portugeezen gedane stap zeer hoog opgenomen; had men er wellicht nog over gedacht, om, toen de positie der Portugeezen zoo hachelijk was, ze bij te staan, nu zij bij de Spanjaarden hadden aangeklopt, welke handeling als eene onpatriotische daad werd uitgekreten. hadden zij de kans om geholpen te worden voorgoed bij de regeering verspeeld. En steun was van de Philippijnen ook niet meer te wachten: de dreigende houding van China en Japan noopte de Spanjaarden ten zeerste op hun hoede te wezen, terwijl deze het bovendien veel te druk hadden met hunne rooftochten naar de bewoners der kuststreken die zich nog niet hadden onderworpen. Deze omstandigheden stelden SAHID BERKAT, BAAB OELLAH's zoon en opvolger, in staat met goed gevolg de oorlog tegen de Portugeezen vol te houden. Nederlanders voor het eerst in de Molukken kwamen. De door alle eeuwen heen begeerde Specerij-eilanden, die rijk gezegende as de to and, en toch zoo ongelukkige dalanlngroep- stond andere testers te ontvangen).

I N WARWICK reisde naar Ternate en st.chte daar een factory, waarvan FIAMK V« OER DOKS het hoofd was.

DE JONGE Dl. II, bl. 206.

De belangrijkheid van den specerijhandel, waarmede in Europa buitengewoon groote winsten werden behaald, bewoog de O.-I. compagnie, zich van de eilanden, die de eenige groeiplaatsen van dat geurig product zijn, meester te maken, of m. a. w. de daar gevestigde Portugeezen en Spanjaarden weg te jagen. Ter uitvoering van dit beslist vijandig oogmerk, rustte de compagnie een vloot uit van 12 schepen, die in December 1603, onder bevel van STEVEN VAN DER HAGHEN en CORNELLS BASTIAENSZ. als vice-admiraal, de reis via Voor-Indië en Java naar de Molukken ondernam. Getrouw aan zijn opdracht, ging VAN DER HAGHEN tegen de Portugeezen aanvallend te werk; zoo nam hij onderweg een van Malakka komend vaartuig, met niemand minder aan boord dan de Portugeesche gouverneur der Molukken., die van Malakka naar zijne standplaats terugkeerde! Met 9 schepen liep VAN DER HAGHEN den 9en Februari 1605 de baai van Ambon in, des anderen daags werd geland en terstond naar het op Lei-Timor gelegen kasteel der Portugeezen gemarcheerd, om die sterkte en hoofdvesting in naam van prins MAURITS op te eischen. Het onverwachte gebeurde; zonder dat er van weerszijden een schot was gelost, gaf de gouverneur GASPAR DE MALO de met 30 stukken bewapende en rijk van munitie voorziene vesting met hare bezetting van 600 man bij verdrag over. Een 46, volgens anderen 40 of 30, Portugeesche huisgezinnen mochten op Ambon blijven, nadat zij ons trouw hadden gezworen; de overigen werden naar Manila en Solor overgebracht. Zonder slag of stoot had de jeugdige O.-I. compagnie den sleutel der Molukken in handen gekregen, de Hollandsche vlag wapperde op Ambon, het kleine eiland, dat, uit een historisch oogpunt beschouwd, steeds den eersten rang in de Molukken zal innemen, omdat het de bakermat is geweest van het Nederlandsch gezag in Oost-Indie. VAN DER HAGHEN, die reeds in 1600 te Ambon was geweest en een goeden indruk bij de bevolking had achtergelaten 1), viel het niet moeilijk om de toen ter tijde door hem met de hoofden gesloten overeenkomst betreffende den alleenhandel in specerijen, en de wederzijdsche eerbiediging van elkanders godsdienst, te vernieuwen. Bij zijn vertrek stelde hij als gouverneur van Ambon aan FREDERIK DE HOUTMAN (een broeder van den vroeger genoemden CORNELIS), wiens eerste werk was de inlandsche hoofden van Lei-Timor onderwerping en trouw aan het Nederlandsch gezag te laten zweren; hij achtte dit noodig, wijl Lei-Timor in 1602 door DE MENDOSO was veroverd en dus de bewoners onderdanen waren van Spanje en Portugal. Met die van Hitoe, het westelijkste en grootste gedeelte van Ambon, was het anders gesteld, deze landstreek hadden de Portugeezen niet kunnen bemachtigen, en waren de bewoners gebleven onderdanen van den koning van Ternate, de eed door hen voor DE HOUTMAN afgelegd, beoogde dus niet een erkenning van het Nederlandsche oppergezag, maar een belotte, om als onze bondgenooten de staten-generaal getrouw te blijven

De eerste ondernemingen der Nederlanders in de Molukken werden door twee omstandigheden boven verwachting begunstigd. In him streven, om de Portugeezen uit die gewesten te verdrijven, vonden zij steun bij de inboorlingen, die onder rechtstreeksch Portugeesch bestuur stonden. Hit un zucht, om dat oehate Portugeesche juk van zich af te werpen, zagen zy in ons gewenschte bondgenooten wien, aan wie met al gewillig beloften van trouw werden afgelegd, maar tevens de verzekenng werd gegeven, dat aan nien aan de Nederlanders specerijen zouden worden verkocht. Gevreesde Europeesche concurrenten op de Europeesche markt konden schaden, waren er, behalve de Portugeezen nog, die onS worden afgerekend!

Maar, hetgeen trouwens wel was te voorzien, de nieuwe mededingers lieten niet lang jaar voor dat de O.-I. compagnie tot stand kwam, was er te Londen eene maatschappij gevormd, Hollandsche zuster, op Indie deed varen, om daar handel te drijven. Het recht daartoe; evenals hare om die gevreesde concurrenten, die de tusschen ons en de inlanders gesloten contracten als beschouwen, toch zooveel mogelijk den voet dwars te zetten, bracht het eigenbelang mede de eilanden door ons in bezit werden genomen. Alle plaatsen te bezetten waar Engelschen konden vertoonen, ging echter niet, evenmin ze door wapengeweld te keeren. Bij de Engelschen zich te Bantam, en bezochten van daar uit de Molukken. Door het bleek inboorlingen, die met ons overeenkomsten betreffende den alleenhandel hadden aangegaan, ook te Banda, het nootmuskaateiland bij uitnemendheid, waar de bewoners aan hun Gens hun beloften: *zoo*

1) Op verzoek der Amboneezen belegerde VAN DER HAGHEN de Portugeesche sterkte op Lei-Timor, doch moest opbreken. Door de inboorlingen werd voor ons een fort gebouvvd, het eerste Nederlandsche in de Molukken. Hitoeezen: >Kota **Warwijck«.**

HERMANSZOON gesloten contract, door VAN DER HAGHEN in 1605 en 2 jaar later door P. VAN SORT nog eens in herinnering gebracht, klaarblijkelijk niet veel waarde meer hechtten, want toen de admiraal VERHOEVEN in Februari 1609 met 9 schepen voor Banda kwam, trof hij er een aan de Engelsch-Oost-Indische Maatschappij toebehoorend schip, waarvan de kapitein zich met de Bandaneezen èn met de bewoners van Poeloe (eiland) Ay en Poeloe Run omtrent de levering van specerijen had verstaan. Deze handeling was de aanleiding tot een oorlog met de Bandaneezen, waarin zij het doodvonnis zouden ondergaan, dat HENRIQ'S BROUWER reeds in zijn advies aan den gouverneur-generaal BOTH over de Banda-eilanden (Mei 1612) over de bewoners had uitgesproken. ,,Nadat zijn advies menigmaal te hebben overdacht en gepondereert was de overtreffelijke zaak, die hij in zijn eigen gemoed meer en meermaal gedebateerd had, om de nooteboomen om te houwen en daarna te verbranden, hetgeen een wonderlijke schrik en verbaasdheid zou geven. Er was voor ons niet veel aan gelegen of er veel noten verloren gaan, als anderen ze maar niet in handen krijgen, toevoer van levensmiddelen naar Ba^nda" moest belet worden, en de eilanden, die niet konden worden afgesloten. gewelddadig ontvolken" BROUWER eindigt zijn advies met de woorden: ,,dat hij God Almachtig bidt, dat Hij Zijne genadige zegen in deze zaken wil verleenen tot welvaart van ons vaderland"·

Met enkele tusschenpoozen werd de oorlog jarenlang gevoerd, en het „spel", zooals COEN die worstehng noemde, nam een einde toen de mooie Banda-groep met hare 15000 inwoners verwoest en de bevolking weo-o-evoerd, alles ter wille van het monopohe en de hooge dividenden der O.-I. uitgemoord of gewelddadig was eenieszins ontstelden, toen zij vernamen, dat hun orders z6o nauwkeung waren compagnie, wier directeuren wel ccmi, Laat het eens nu genoeg zijn, zij hebben hunne vergaande trouwloosheid duur uitgevoerd. Aan LOEN scnre\en z.ij. „ genoeg betaald. 't Zal ontzag maar geen gunst baren"

Met dat al waren de Engelschen niet uit de Molukken verdwenen. Volgens de op 2 Mei 1619 tusschen de Nederlandsch O I en de Engelsch O.-I. compagnie gesloten overeenkomst, waarbij o. a. was bepaald, dat beide partiien aezamenlijke tochten zouden ondernemen, om in het Oosten den handel van Spanje en Portugal te vernietigen, Kne-elsche compagnie zich te Ambon vestigen; 2 jaren later hadden ze kantoren te Ambon Hitoe en Lantor, ram en bleven, na de verovenng van Banda, het in de onmiddelijke nabijheid van Run crgleg-en eilandie r\anaKa u cnerpriien ookochten. Toch was hunne aanwezigheid den Nederlanders een doom in Jrezamenhke rekenino' de specenjcn u Hip met een o-loeiende haat bezield was tegen de ,,superbe en onverdragelijke natie, die t oog, vooral van LOEN, cue »
't seroent was dat in den boezem der compagnie was geraakt .

A Heeren XVII aan hunnen eersten landvoogd PIETER BOTH medegegeven instructie, kwam o. a. T aeli'k zoro- te dragen, dat de handel van de Molukken, Ambon en Banda daaronder begrepen, ten voor „zoovee moge maakt worden aan de compagnie, zoodat aan geene andere natie ter wereld eenenmale kunne dengeen die ons goeddunkt". Onder het begrip van ,,geene andere daarvan lets in an e beo-repen de bewoners van den Indischen archipel, die alzoo overgeleverd waren natie ter were , hunne dienaren. Hoe of dat systeem werkte, leert ons een brief van ADRIAEN aan het welnemen d t n t op door.hem den ten Mei 1614 aan BOTH geschreven: ,,Wel is waarachtig, dat VAN DE VELDE, der portugeezen in Solor, dezelve is geweest een weeldige, wellustige en rijke plaats, maar gedurende de resih enie vrijelijk genietende den Timorschen handel, dat nu geheel de redenen van a zu en veroveren van het kasteel en de oorlogen, die alle ruine en destructie met haar is verandert, door d et inn liberteit en vrijheid had, om voor haar particulier te handelen en negotieren, brengen, daarnevens, dat de Indische zaken bij de hand hebben, den Hollanders of den natien hetwelk zoo lang e worden toegelaten, waarom de plaatsen, die alhier in deze Indien van ons werden met haar wonen e me an De wel ijdele, doch eerlijke REAEL verstoutte zich den 20en Augustus geconquesteert, moeten vergaan en aecimcc te rdienen ,,Wij zijn ook zoo nauw op onze winsten en verdiensten gesteld, dat wij 1618 aan Heeren Ayii te sciiii ken waren niet de mannen, die de O.-I. compagnie moest hebben! JAN PIETERSZOON

Die zoo dur en te sp principal en wenschten gedienc te worden. COEN, hoe groot zijn talenten ook waren, COEN begreep beter hoe zij p h volmaakte type van den hartstochtelijken voorstander der imperialistische zou, had hij in onze dagen g de Indische verloochende politiek kunnen gelden. ,,1 er wine

rechtsgevoel, alle eerlijkheid, alle menschelijkheid 1). Aan zijne lastgevers schrijft hij: „daar is ter wereld niets dat den mensch beter recht verleent dan macht en geweld bij 't recht gevoegd". Wat er van dat „recht" is overgebleven bij den man, die de inlanders als zijne natuurlijke vijanden beschouwde, en meende een goed werk te doen ^lien godloosen hoop te verdelgen", heeft de geschiedenis geleerd!

Is in vorenstaande bladzijden op beknopte wijze melding gemaakt, onder welke omstandigheden de Nederlanders zich op Java en in de Molukken vestigden, het ligt buiten het bestek van dit opstel een uitvoerig relaas te geven van Ambon's geschiedenis gedurende het tijdvak, hetwelk besloten is tusschen het bestuur van I,E HOUTMAN en degeh^eele onderwerping van Ambon aan ons gezag, zes jaar voor RUMPHIUS' komst aldaar (16-M

In het kort zij hier in herinnering gebracht de in 1623 plaats gehad hebbende -ebeurtenis, bekend als de „Conspiratie van Ambon" welke door een Japansch soldaat op de pijnbank aan het licht werd o-ebracht. Yol-ens he* hadden de te Ambon gevestigde Engelsche kooplieden, vertegenwoordigers van de Engelsch-Owt_Indische compag»^ie, het plan gesmeed om het fort Victoria te overrompelen en de Nederlanders te vermoorden. Gcvanecneenomen en aan & watertortuur onderworpen (sommigen, door het houden van brandende kaarsen onder de oksels en dkbogen). bekende» de beschuld.gden het hun ten laste gelegde. De toenmalige gouverneur van Ambon HFRM.N VAN SPECIT hield ** geding; 8 Engelschen, o Japanners en , Portugees werden den 9« Maart ,623 ter'dood .ebracht. Deze #* oefening, in Engeland de Ambonsche moord genoemd, werd, zooals wel was te voorzien, daar hoog opgenomcn, <* haalde ons bijna een oorlog met dat land op den hals.

Reeds voor dat dit drama was afgespeeld, openbaarde er zich te Ambon Pn r • vreden-heid jegens de Nederlanders. Hadden deze tot nu toe, overeenkomX H • ? 1 • Ceram een geest van ontevrec , u j 1 1 ^vcreenKomstig de met de bewoners eesloten overeenkomst^en> de te verkoop aangeboden nagelen met baar geld betaald, nu dwon^en ?i\ -<\r inK v g esloten ovee ,. ,aan in ., „ ,• 11 1 •• 1 ,.., ""jugen zij cle inboorhno-en hun waar af te staan ruil van kleedingstukken, kramenjen, en dergehjke artikelen. Alleen zii die in A^e • 1 . » . mtéd Victoria woonden, onderwierpen zich aan dien gedwongen ruilhandel cLh , K onmiddelll Jke "abijheid van t ka* ^ (West-Ceram) gelegen Loehoe en Kambelo namen meidie nieuweto^tart n en werd op West-Ceram hoe langer hoe krachtiger, en VAN SP^EULT op het og^en genoegen. De ^eeSt Vao L r geweld te breken, trachtte door middel van de hem trouw gebleven kapitein HITOE T "^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ v den Ternataanschen prins de kimelaha LELIAT.O, [die in ,624 den in de Mnlal.°1 EHL2) en vandente ^ehoe gevestig schen prins HIDAJAD was opgevolgd, de gemoederen tot bedaren te bren^n do Tl chieden zoo bekenden Ter schen prins HIDAJAD was opgevolgd, de gemoederen tot bed b ^ , d. ELI ATo gafaan het zoet *gfllUt ^on) gehoor en eischte zelfs dat de eilanden Boeroe, Amblau en Manipa, Hatoehaha (Ha Latoholoy, Larike en Wakasihoe ontruimd zouden worden! Intusscheri, s ch T f roekoe)> ^ oP HitOG (West„Am ^ Batavia om hulp, en stelde voor Loehoe met kracht aan te tasten, om, zoodTa Zl ^ ^^ (September 1624) 't, de nagel- en vruchtboomen te verwoesten, hetgeen de bewoners zou noodzaken^ld^ onS Vanhadden meestergeniaa ol 1 in één dag aan den sluikhandel een einde worden gemaakt. Nu trof het juist a d t^ ^^ * trekkeiV> zoodoend^ % in 1623 onder bevel van JACQUES L'HERMITE uit Nederland vertrokken VIOOI-'L'HE ^ Batavia W&S aan gekomen ..e g-evolcrd door GHEEN HUIJGEN SCHAPENHAM, die op last van den Muvwn'.. ERMITE was op reis overleden en ° p naar Ambon vertrok, om zich daar ter beschikkmg van VAN SPEULT te stellen. D <-ARI»ENTIER met 4 scn^v «, naar Loehoe, Kambelo, Lesidi en Erang ondernomen. Aan deze expeditie die v^ ^ ^ 1625 werd een hongi-tod^ ^ deel VAN SPEULT, zijn aangewezen opvolger. de ruwe en hardvochtige' JAN G^ ^ ^ tOt 23 ^uni duurde, na ^ tiidens den tocht goede diensten kon bewijzen, en SCHAPENHAM. Uit het tivi. AN RCLiM- die als gewezen stu urman lezen J 6nS de exPed^e bijgehouden journaal,

---

1) TIELE, DI. I, bl. LIV.

2) Aan den orangkaja Tepie, de voornaamste der vier Hitoeesche hoofden, was indertijd, wegens bewezen diensten aan de Portugeezen, door hem den titel kapitein HITOE verleend.

3) Hongi beteekent geraas, getier, bekin hongi = geraas. getier maken. In de Ambonsche geschiedenis is het woord hongi synoniem met oorlogsvloot. De eerste hongi-tocht, waarvan de Nederl. Indische geschiedenis gewag maakt, werd op last van DE HOUTMAN in 1607 ondernomen, om eenige wederspannigen, die het — volgens VALENTIJN — „in hun hert nog met de Portugeezen hielden" te straffen. Deze hongi- of oorlogsvloot bestond uit 4 vaartuigen, die naar hun lomp model en trage vaart door de inboorlingen met een Kora-Kora (schildpad) werden vergeleken en daarom korakora's heeten. Een groote hongi-vloot, samengesteld uit te Hitoe en Loehoe te huis behoorende korakora's, vertrok later onder persoonlijk bevel van DE HOUTMAN naar Ceram, „om de wederspannigen onder hun wettigen Heer te brengen". De gouverneur van SPEULT ondernam in 1618 een hongi-tocht bestaande uit 35 welbewapende korakora's met bijna 4000 man aan boord, ten einde de bewoners van Bonoa, Kelang en Assahoedi voor hun zeerooverijen te straffen. Was het oorspronkelijk doel dier tochten, ongehoorzame of oproerige eilandenbewoners tot rede te brengen, VAN SPEULT was de eerste die de Ambonsche oorlogsvloot dienstbaar maakte tot het uitroeien van nagel- en muskaatboomen. Ook nog tot andere doeleinden dienden hongi-tochten. Vreeslo de Edele compagnie voor een te ruimen pluk, dan werd tegen den tijd dat de kruidnagelboomen in bloei stonden (de kruidnagel is de gedrooade, nog ongeopende, bloesem) en alle handen voor den oogst noodig waren, de mannelijke bevolking opgeroepen om te scheppen of te pangaaijen. De tocht werd zoo lang gerekt, dat de vrucht (de aan vluchtige olie zeer arme moernagel) was gerijpt: de Amboneés vond dan bij zijn terugkomst een zoo goed als waardeloos product aan zijn bomen.

wij, hoe met koele wreedheid tienduizenden nagel- en ooftboomen werden verwoest, en ruim 200 vaartuigen verbrand hoe benden soldaten het land introkken, om dorpen, huizen en alles wat binnen het bereik van bijl en brandfakkel lag, te vernielen, het zoo bloeiende Hoamohel in een woestenij herschapen, en eene bevolking van ongeveer 17000 zielen nagenoeg broodeloos werd gemaakt.

Het vuur, dat men dacht te hebben gebluscht, flikkerde weder op ; de verboden handel met de Makassaren „de haentjes van 't Oosten", en Javanen, ontlook op nieuw en wel in die mate, dat de commissaris der drie oostersche landvoogdijen GILLES VAN ZEIJST, die den 17" Maart 1627 te Ambon was aangekomen, in zijn rapport aan de regeering te Batavia over den toestand in de Molukken, in September van dat jaar als zijne meening te kennen gaf „geen vreemd vaartuig te Ambon te dulden, door ze weg te nemen of te verbranden". Had de afstraffing van Banda in 1621, en vier jaar later de verwoesting van Hoamohel nog niet voldoende geholpen, dan moest maar weer op nieuw een hongi-tocht op touw worden gezet; de gouverneur ARTUS GIJSELS raadt, in 1631, de regeering te Batavia deze ook aan, doch verzwijgt niet de nadeelige gevolgen, die er voor de Edele compagnie aan dergelijke tochten zijn verbonden; ze kosten veel geld en bij de inboorlingen wekken ze diepe haat en verachting jegens de Nederlanders op. Maar besloot men te Batavia tot den tocht, dan flink toeslaan. En er werd geslagen! Den 13" April 1632 werd Iha op 't eiland Saparoea met 9 compagnieen, ieder sterk 75 „blancke koppen" en 10 Amb. compagnieën, aangetast. Wel kon de sterkte niet worden vermeesterd doch met voldoening kon GIJSELS den 23" Mei 1632 aan den gouverneur-generaal JACQ. SPECX schrijven „ dat hij zoo veel heeft verricht als de tijd heeft willen toelaten en al het kwaad gedaan dat in ons vermogen is".

Bijzonder goede diensten deden de 300 „boeren" d. i. Alfoeren (als koppensnellers) bekend. Zij zeiden, dat het haar schande zou wezen, zoo zonder hoofden terug te komen. En, schrijft GIJSELS verder — „alzoo wij deze soldaten zonder geld of rantsoen konden houden, hebben wij haar niet afgeslagen, mogen zien dat haar ieder hoofd met een oude parang betalen, en het is nooit gezien dat 300 boeren op een eiland gesmeten zijn. Dientengevolge zijn die van Iha hiermede meer benard, dan of wij duizend Nederlanders op 't land gelaten hadden. Zij zullen haar tuinen niet kunnen gebruiken, 't is al opgehetten en afgehouwen wat rondom de negorijen staat. Ik geloof als de lieden beneden komen 1), dat zij bij elkander zullen gaan zitten weenen, want zoodanige jammer, geloof ik, is in Ambon niet gezien. Dit Iha is den lusthof geweest van gansch Ambon en 't vermakelijkste land dat gevonden kan worden."

Nog geen jaar later namen 7 goed bewapende vaartuigen, 4 sloepen en 29 korakora's, bemand met 500 soldaten, 250 matrozen (met bijlen gewapend) en omstreeks 2000 Amboneezen, van 28 Februari tot 20 Mei 1633 onder aanvoering van GIJSELS en den commandeur ADRIAAN ANTHEUNISSEN, die uit Batavia met 336 man ter versterking was gezonden, het ongelukkige Ceram, doch nu het oostelijk gedeelte, onderhanden. Vooraf werden de westelijk van Ceram gelegen eilanden bezocht; de negorij Massawooi (eiland Manipa) den 5° Maart verbrand, 2 dagen later het sterke Kelang (op het eiland van'dien naam) na een verwoeden tegenstand genomen2), en den 16* d.a.v. het op een hoogte gelegen en "eveneens versterkte Erang, (hetwelk van de in 1625 doorstane ellende eenigszins was bekomen) evenees tot een puinhoop gemaakt; tot het einde Maart bleven daar 1000 man, om het vernielingswerk te voltooien. Moordende en plunderende ging het nu oostwaarts langs de zuidkust naar Ceram-Laut, het hoofddoel van de onderneming. De compagnie bereikte haar doel; daar, waar men zich had vertoond, was alles met den grond gelijk gemaakt: het handeldrijven met „vreemden" was voor goed afgeleerd, de invloed van Ternate gefnuikt, en de bewoners gedwongen het Nederlandsch gezag te erkennen.

Terwijl GIJSELS voor Ceram doende was, kreeg Ambon onverwacht bezoek (10 Maart 1633) van ANTONIO VAN DEN HEUVEL, advokaat-fiskaal te Batavia, die door de regeering aldaar als Xommissaris in de kwartieren van de Molukkos, Ambon en Banda" was uitgezonden, om den stand van zaken in die „kwartieren" op te nemen. Na te Ambon de zaken eens bekeken te hebben, op eene wyze, die van wemig welwillendheid jegens GIJSELS getuigde vertrok de commissaris naar Banda, en, na een kort oponthoud aldaar, met eenige vaartuigen naar Ceram 's zuidkust' waar VAN DEN HEUVEL zich bij GIJSELS voegde en de excursie naar Ceram-Laut medemaakte. De afbrekende critiek die VAN DEN HEUVEL op het doen en laten van Ambon's gouverneur uitoefende, maakte de verhouding tusschen die twee autoriteiten verre van aangenaam. Later sloeg deze tot openlyke vijandschap over, toen VAN DEN HEUVEL GIJSELS

1) L. T. W. Z. wanneer zij uit het gebergte, waarheen zij gevlucht waren, weder naar de vlakten terugkeerden.

2) Ironisch klinkt de verzekering van GIJSELS aan twee gevangen genomen Kelangers, dat, waren de Nederlanders niet zoo onvriendelijk ontvangen het volstrekt niet cke bedoeling van de compagnie was geweest, om hun negorij te verwoesten; de tuchtiging betrof eigenlijk de daar verblijf houdende vreemdelingen (Javanen en Makassaren).

bij de regeering aanklaagde (Sept. 1633), omdat hij zich ten koste van de E. compagnie op allerlei wijzen zou hebben verreikt welke beschuldigingen later door GIJSELS voldoende werden weerlegd. Voorshands moest te Ambon worden samen gewerkt. Tijdens de moeilijkheden, die de Ambon omringende eilanden der compagnie opleverden, was het op Ambon en meer in het bijzonder op Hitoe, vrij rustig gebleven, dank zij de groote invloed van den nu reeds bejaarden kapitein HITOE TEPIL, die, wellicht uit eigenbelang en berekening, de Nederlanders steeds trouw was gebleven en on* zoowel op Banda als Hoamohel goede diensten had bewezen. In 1617 was het aan hem te danken, dat een poging tot oproer in de geboorte werd gesmoord; de toenmalige gouverneur ADRIAEN BLOCQ MARTENSZ., had n. 1. in 1615 een uit 7 voorname inlanders bestaande landraad, eene soort Raad van Justitie, ingesteld, die alle door inboorlingen begane overtredingen moest onderzoeken en de schuldigen volgens de heerschende adat straffen, de overige inlandsche hoofden waren verplicht de uitspraken te eerbiedigen. Deze, het niet kunnende verkroppen, dat zij voor die betrekking niet in aanmerking waren gekomen, namen zoowel tegen de Nederlanders, als tegen de overige orangkaja's eene vijandehjke houding aan en uitten bij iedere voorkomende gelegenheid hun wrevel; door tusschenkomst van kapitein HITOE, die bij alle voorkomende bisbilles als stootkussen dienst deed, werd, om aan de grieven der misnoegden een einde te maken, door VAN DER SPEULT in 1618 de bestaande landraad ontbonden en een nieuwe geformeerd, waarin 14 hoofden z tting namen, aan wien men den titel van orangkaja camera gaf. Wijl de hand van den eenvoudigen inlander gauw gevuld is, kregen de nieuw benoemden 6f een gouden keten of dito ring; sommigen een gouden hoedband waarop te lezen stond ,,Doorl. Hoog. Mo. Heren. Staten. En. Nassou. Onderdanigh".

GIJSELS had met kapitein HITOE minder op; hij verdacht hem in stilte te heulen met de Ternatanen, hetgeen wel in strijd zou wezen met zijne in 1621 voor COEN afgelegde verklaring van niet onder den koning van Ternate te staan noch te willen staan, doch den scherpzinnigen GIJSELS ontging het niet, dat kapitein HITOE en diens zo^n HALEVI, die later wederrechtelijk den titel van hoekoem aannam, zich hoe langer hoe meer het gezag begonnen a^al te matigen, en, daar waar het kon, trachten ons den voet dwars te zetten.

De wolken, die zich aan den politieken horizon vertoonden, pakten zich hoe langer hoe meer te zaani boven Ambon. Op Klein-Ceram waar naar kapitein HITOE'S raad als Nederlandsch bondgenoot (onderdaan kon men hem i^liet noemen) nog wel eens geluisterd werd, was men niet langer van hem gediend; de bewoners verklaarden openlijk den Koning van Ternate of diens stadhouder als heer te erkennen. Op Ambon zelf heerschte groote ontevredenheid weg^enS de zware hongi-diensten; nauwlijks waren de menschen tehuis om hun kleeren te drogen, of ze werden op nieuw v^oor het deelnemen aan zoo'n tocht naar 't kasteel Victoria ontboden; de verbittering werd zoo groot ,,dat de bevolki^ liever hun korakora's, in brand zouden steken en naar het gebergte vluchten, dan aan de o-ehate hongi's deel te nemen; dat de Nederlanders z66 veeleischend waren, hadden ze niet gedacht". Was het oolT niet te veel van h^el1 geeischt, hun nagelen uitsluitend aan de compagnie te moeten afstaan op voorwaarden, die deze geliefde te bepalen, wanned de gelegenheid zich aanbood om voor hun produkt bij vreemde kooplieden betere prijzen te bedino-en ? Ook bracht de wijze, waarop de onzen te werk gingen tegen alien, die hen dorsten te weerstreven of zich aan verboden handel seining maakten, de gemoederen in gisting.

Twee jaar na het overlijden van HALEVI, stierf diens vader, de oude kapitein TFPII • on^eveer een maand voor de terugkomst van GIJSELS. De orangkaja's wezen tot TEPIL'S opvolger aan diens broeder den oran<rkaja B o ^ * ' Maar een andere zoon van den" overledene, KAKIALT, wist GIJSELS hn VAN DEN HFITVI,I f u ' * · 1 nitein HITOE te benoemen; eene keus die de onzen al spoedig zou berouwen. Het nieuwe ^ u r* r • TMl) voor zich en zijne onderdanen, getrouw te zullen zijn aan de staten-generaal, den Dr' d · ^ie, den gouverneur, den raden van Indië, en in het bijzonder den gouverneur van A Y™*' ^ ver eenigde compa*. ^ staan in de oorlogen, die zij mochten voeren, zelfs tegen den kimelaha I OEHOF D ? " ^ ^ autoriteite" 'J name genoemd, om zijn voorgenomen huwelijk met KAKIALI'S ziister te verhindere ^ welk * Verbintenis later totn tot stand kwam. Verder bezwoer de nieuw benoemde aan niemand anders nagelen' t^ verk OOpenda" aan de kooplie ^ van de Edele compagnie. Kort daarna vertrok VAN DEN HEUVEL naar Ternat ^ voor een nieuwe hongi-tocht, om de aan de bocht van Kambelo gelegen lamls h^ " ^ ^ GIJSELS zich weer ^A, LELIATO steun verleenden, en deze aan ,,vreemden" het drijven vln handel toe ^ ^ ^ rCden ^ brenge ll ^ immers, de vreemden betaalden de baharl) nagelen met 100 tot 120 rijksdarid verwondere meer dan de

i)~T~bahar = 525 of 531 Amsterdamsche ponden.

compagnie gaf. De eenige manier, om de schuldigen te straffen, bestond in het toepaesen van het oude middel Den 4en September 1633 was de vloot in de baai van Kambelo; de bewoners van de groote negorijen Seroelau, Heneda (welke meer dan 400 vvoningen telde) en Pilera, wel wetende welk lot zij hadden te verwachten, verlieten hunne negorijen en vluchtten naar het gebergte. Aan onze aanmaning van terug te keeren, voldeden zij niet, doch verklaarden, zelfs trouw te blijven aan den stadhouder (dus aan Ternate). De roof en brandtooneelen, reeds elders afgespeeld, werden hier herhaald; na het verrichten dier daden, trok de vloot den 13 d. a. v. op Hitoe-Lama (Hitoe) terug, om van daar uit Wai-Poeteh (Hoamohel) te gaan bestoken; den volgenden dag ontmoette GIJSELS te Hila, KAKIALI, die over de verwoesting van Seroelau ten zeerste ontstemd was, omdat dit gebied, zooals hij verklaarde, tot zijn land behoorde. Bij wijze van troost-reden voegde GIJSELS hem toe, dat geheel Hitoe gelijk lot 2011 treffen, wanneer hij er niet voor zorgde dat de nagelen uitsluitend aan de compagnie werden afgeleverd. De voorgenomen tocht naar Wai-Poeteh liet GIJSELS voorloopig vlren, toen hij vernam dat de kimelaha Soeli had overrompeld; bij terugkomst te Victoria Week het gerucht een loos alarm te zijn geweest. Op bladz. 7 is reeds gezegd, dat in 1618 van SPEULT Assahoedi (oostkust van Hoamohel) had getuchtigd voor gepleegde zeeroverijen, de gestraften betaalden de opgelegde boeten en beloofden beterschap. Van SPEULT scheen in die beloften niet veel vertrouwen te hebben gehad, want in het deswege opgemaakte document staat o. a. aangeteekend „dat bij de Heeren" (n. 1. de contractanten aan onze zijde) „voor zeker gehouden werd, dat de exter haar huppelen niet en zal agterwegen blijven (als wezende zij luiden van over ettelijke 100 jaren gewoon, hun met rooven te erneren), waarover te bedugten staat zij haar eerlang wederom zullen te buiten gaan," enz' Het „huppelen" was klaarblijkelijk weer aan den gang, waarom GIJSELS in October 1633 besloot Assahoedi aan te tasten; de plaats werd den 26" dier maand nauw ingesloten, doch de belegeraars stuitten op zoo'n geduchten tegenstand, dat hoewel bijna meester van het even ten noorden van Assahoedi gelegen Hennetello, zij den 8n November het beleg moesten opbreken; na versterking te hebben ontvangen keerde men terug en toen gelukte het Assahoedi in de asch te leggen. Op de terugtocht werd het nog verlaten Lesidi aangedaan en nog een 400 tal nagelboomen vernield. Toch eenmaal uit zijnde, wilde GIJSELS verder gaan en Sotela een bezoek brengen, doch de bemanning van de hongi-vloot gaf zoo duidelijk te kennen, dat zij nu genoeg „geschept" hadden en naar hun negorijen verlangden, om voor hun eigen boomen te kunnen zorgen, dat GIJSELS wel verplicht was aan hun verlangen te voldoen. Tehuis gekomen Het hij\ om den kimelaha meer in bedwang te kunnen hebben, zoowel te Loehoe (oostkust Hoamohel) als te Larike (zuidwestkust van Hitoe) een steenen reduit bouwen.

Zoo plechtig kon KAKIALI geen trouw gezworen hebben, of 't Week al spoedig, dat hij het met den op Hoamohel aanwezigen Ternatanen eens was. Een der ons trouw gebleven hoofden, KAJOEAN, waarschuwde GIJSELS (December 1633) voor KAKIALI, doch deze speelde den onnoozele, verzekerde zelfs, dat hij onze beste vriend was, van wien men ?een kwaad moest denken, en maakte den gouverneur opmerkzaam op de handelingen van den kimalaha LOEHOE, enz? Medio Januari 1634 ontving GIJSELS bezoek van den Ternataanschen gezant SADAHA, die, door zijn vorst HAMDJA' met de hoogste macht bekleed, de bestaande geschillen op eene voor ons gunstige wijze moest bijleggen. Den orangkaja's van Loehoe werd door hem het handeldrijven met Javanen en Makassaren verboden, den op Boeroe aanwezigen stadhouder FAKIRI opgedragen zijne beide zonen (of neven) de kimelaha's LELIATO en LOEHOE tot rede te brengen (die later naar Ternate werden teruggeroepen) en hij met zijn hoofd voor de rust van de Ambonsche districten verantwoordelijk cresteld. Veel werkte SADAHA'S bezoek niet uit. Bij de bespreking der rechten op het door ons in de Molukken bezette^ebied, verlangde de gezant, dat eenige landstreken op Ceram, Ambon en de Oeliasers, die volgens hem aan HAMDJA toebehoorden, door de Nederlanders werden losgelaten, hetgeen GIJSELS beslist weigerde. Degevoelens van vriendschap die SADAHA zeide voor ons te koesteren, verflauwden merkbaar, toen deze kwestie om het landbezit niet op eene voor beide' partijen gunstige wijze kon worden beslist. Dit was nu de derde keer; in 1625 en 1628 had LELUTO reeds de aanspraken van zijn souverein op het door ons bezet gebied verdedigd, doch, evenals nu, te vergeefsch. KAKIALI maakte van de minder gunstige stemming van SADAHA gebruik, om by de Makassaren de hulp voor de kimelaha's in te roepen in hun strijd tegen de Nederlanders, en wraak te nemen voor de door hen op Ceram en elders aangebrachte verwoestingen. En niet te vergeefs! 43 Makassaarsche jonken zetten te Kelang, Manipa en Kambelo 2000 goed bewapende en rijk van allerlei ooriogstuig voorziene inlanders aan wal; laatstgenoemde plaats werd versterkt en met LOEHOE en KAKIALI raad gehouden om Ambon op het zwakste punt aan te vallen. Te midden van de moeilijke tijden die GXJSELS doorleefde, had VAN DEN HEUVEL de regeenng te Batata weten te bepraten, hem tot gouverneur

van Ambon te benoemen; inderdaad vertrok hij als zoodanig den 18d« Februari 1634 met een vrij talrijke scheepsmacht naar zijn nieuwe bestemming, doch hij hield zóó lang voor Makassar en Boeton op, niettegenstaande Ambon toch zeer dringend naar hulp uitzag, dat hij eerst den 4™ Mei op zijne bestemming aankwam en vier dagen later het bestuur overnam. In eene memorie voor zijn opvolger bestemd, ontvouwde GIJSELS zijne zienswijze omtrent den stand van zaken te Ambon; hij achtte het noodig dat zich daar 500 of 600 blanken vestigden, ter versterking van het Nederlandsch gezag; in de baai van Kambelo moest eene vaste positie door ons worden ingenomen, want het kruisen voor Ambon, Banda en Makassar gaf op zich zelf niet veel; de vijandige gezindheid van KAKIALI jegens de' Nederlanders was boven alle twijfel verheven; overal trachtte hij ons af breuk te doen. De hoofden van Hitoe matigden zich de souvereiniteit aan voor de geheele zuidkust van Ceram, en van de eilanden Bonoa, Iha, enz. GIJSELS wantrouwde vooral de mohamniedaansche bevolking, en als zoodanig stond Loehoe, Kambelo, Lesidi en Erang niet best bij hem aangeschreven, in tegenstelling met negorijen zooals Lokki en andere, waarvan de bewoners tot het heidendom behoorden. VAN DEN HEUVEL, die door de regeering was uitgezonden in het vaste vertrouwen, dat hij de zaken van de compagnie met meer lust en ijver als zijn „predecesseur" zou behartigen en waarnemen, een blijk willende geven van zijn ijver, had nauwelijks het bestuur overgenomen, of hij vertrok zonder GIJSELS geraadpleegd te hebben, naar de kust van Hitoe, om met de orangkaja's te overleggen hoe of KAKIALI tot reden zou zijn te brengen. Deze werd met het toonen van een „vrundelick samblant ende een goede mine" uitgenoodigd, om in de vergadering te verschijnen, waaraan hij na herhaalde aanmaning gevolg gaf, doch wel wetend dat qui se fait brebis, le loup le mange, bracht 250 gewapende mannen mede, op welke verschijning VAN DEN HEUVEL niet had gerekend, en zoo de plannen die hij met KAKIALI voor had, niet dorst uit te voeren. Kort daarna stak deze met een aantal korakora's naar Warau dicht bij Luciëla over, om daar opnieuw eene vergadering te beleggen waarbij de twee kimelaha's werden uitgenoodigd tegenwoordig te wezen; ook KAKIALI met zijn aanhang verscheen, die zeer vriendelijk nu verzocht werd aan boord te komen, waaraan hij, van drie hoofden vergezeld, gevolg gaf. De Hitoeëzen, die de zaak niet schenen te vertrouwen, maakten alarm en voeren met hun korakora's weg, tot Luciëla door VAN DEN HEUVEL achtervolgd, moest deze de jacht eindelijk opgeven, doch KAKIALI en 11 orangkaja's had hij in zijn macht en zette ze den 20sten Mei 1634 in het kasteel Victoria gevangen. Als verklaring van KAKIALI'S gevangenneming werden elf redenen opgegeven, waarvan de laatste was, dat hij bij de voorgaande vergadering 250 gewapende mannen had medegebracht. Met uitzondering van KAKIALI en TAMALESSI hoofd van Wackel (Hitoe), liet VAN DEN HEUVEL zijne gevangenen binnen weinige dagen los en werd den 28sten Mei met hen een nieuw contract gemaakt waarbij zij voor zich en hunne nakomelingen bezworen „eeuwiglijk den kapitein HITOE niet meer als hoofd te erkennen, doch „alleen den gouverneur, verder zooveel korakora's te maken, gereed te houden en te [illegible] „zou gelieve te bepalen; alle vijanden van de E. compagnie, wie t ook mocht wezen zouden [illegible] wat de kruidnagel-kwestie betrof, werd afzonderlijk gestipuleerd, dat het moesten zijn „zuivere en drooge [illegible] VAN DEN HEUVEL, die alleen met den predikant HELMICHIO te rade [illegible] hetgeen hij verricht had en gaf daarvan (30 Mei) hoog op naar Batavia, waar de reiseering, op de rooskleunge berichten afgaande, in Augustus 1634 aan Heeren XVII schreef, dat de „apprehentie" van v. D. HEUVEL staat in Amboina grootelicx verbetert en verseeckert had". Alleen GIJSELS, die nog te Ambon was en het doen laten van zijn opvolger gade sloeg hechtte aan die z. g. n. onderwerping der Hitoeezen weinig gewicht. De vinding zou weldra leeren, dat hij zich niet had vergist. Nauwelijks was GIJSELS naar Batavia vertrokken of de Hitoeezen, die VAN DEN HEUVEL hoe langer hoe minder begonnen te vertrouwen, trokken hun verzamelden zich in een daar kort te voren door KAKIALI aangelegde versterking Wawani, waar hun die zich over het verraderlijk gevangennemen van den kapitein HITOE wilden wreken 400 gezonden, die zich in de vlakte voor Wawani legerden; de Hitoeezen lieten den gouverneur waren terug te komen, mits KAKIALI in vrijheid werd gesteld, hetgeen VAN DEN HEUVEL te vergeefs trachtte te vermeesteren. Evenmin gelukte in Augustus een poging om de door hen bezette sterkte bij Oering (noordoostkust van Ambon) te drijven. (Deze Nederlanders — en tegen den zin van den toenmaligen kapitein HITOE TEPIL — herbouwd Behalve de kwestie KAKIALI, die veel kwaad bloed zette, werden de moeilijkheden de vader (of oom) van de twee kimelaha's Hoamohel verliet en zich weer te Boer het credrang was; ook had. VAN DEN HEUVEL- — trouwens op hooger last — de do-

1 Zijn voorganger aangelegde sterkte

op Loehoe al dadelijk na zijn komst laten slechten, van welk6 gelegenheid SADAHA gebruikt maakte om wonende en ons goedgezinde orangkaja's, gevankelijk naar Ternate te voeren. En, tot overmaat van de Oeliasers, evenals de andere inlanders ontstemd door de aanhoudende en zware hono-i-dienst ook van hen vergde op de kust van Hitoe nagelen te komen plukken. Met zoete wooden en gemoederen voorloopig tot bedaren gebracht. De algemeene toestand was echter zoo, dat BROUWER den 27« December 1634 aan HH. XVII schreef, dat de „overgrootte verhoopte apprehentie ende vast settinge zijn altemael in roock verdweenen ende staen de saecken aldaer

Te Batavia had men van VAN DEN HEUVEL'S diensten genoeg; tot zijn opvolger werd benoemd, met de titel van vice-gouverneur, JOCHEM ROELOFSZOON VAN DEUTECOM, kapitein bij de landmacht te Batavia die in gezeis van GIJSELS, aan wien als commissaris der Oostersche gewesten en „visitateur der kantnrpn van Ambon en Banda" het opperbestuur was toevertrouwd, met 8 schepen den 5* Januan 1635 te Ambon aankwam. Overeenkomstig zijne instructie werden terstond de voorbereidende maatregelen genomen om Luciela, de verblijfplaats der Ternatanen, aan te tasten. Den *2jen* was de geheele strydmacht voor de te beleg-eren plaats te belegeren zoo lang het raseeren der aan de kimelaha's toebehoorende boomen duurde, maaralleen den 15en Maart besloot geen aanval te wagen, doch met een *120* valide manschappen verschillende (15) aan de bocht van Kambelo gelegen negorijen met de daarbij staande vrucht- en nagelboomen te vernielen. Na ruim 14 dagen was men van die tocht naar Luciela terug, van de *700* man waarmede het beleg was begonnen waren nog 292 eenigszins welvarende" over. Met deze zwakke macht konden de operaties niet worden voortgezet en werd het beleg opgebroken. De wijze waarop VAN DEUTECOM de belegering leidde, kon allesbehalve de goedkeuring verwerven van de gouverneur-generaal BROUWER haalt in zijn brief aan HH. XVII, dd. 4 Januari 1636 verschillende aan, dat als „onervaeren crijgsluyden" was gehandeld. GIJSELS, die niet blind was voor de overvolle welk het echec voor de Nederlanders kon en zou hebben, trachtte de pil te vergulden, door bondgenooten vrienden danen „inteprenten" en te doen gelooven, dat het nooit de bedoeling geweest was Luciela te vermpen, maaralleen handeling was al voldoende, om de onrust van onze vrienden en bondgenooten te doen bedaren; hoe langer hoe grooter, Noesalaoet stond tegen het Nederlandsche gezag op, door openlijk partij te kiezen, de spanning werd over de kling gejaagd, De overdreven ijver van een rondreizend predikant JACOBUS VERTRECHT, die op eigen gelegenheid de namen van de op Lei-Timor aanwezige Christen-Amboneezen opteekende, om daardoor „een nette schets staat der Ambonsche scholen en kerken te hebben" wekte bij die eenvoudige lieden de angst, dat men wild gevangenen moesten worden weggevoerd naar dat verre en voor hen zoo onbekende Batavia. Immers de ketenen geklonken ook him kapitein HITOE KAHIALI gebracht (September 1635), en welk Jot bedreiging pijnbank had hij voor VAN DEN HEUVEL bekend met den koning van Makassar en de kimelaha's, die zelfs uit Bantam (Java) hulp ontvingen; de bevolking van het op dat eiland aanwezige fortje werd saamgespannen.

Het wegvoeren van KAKIALI verontrustte met alleen de inboorlmgen, die voor het lot hunner oranG-kaja's bevreesd begonnen te worden, ook de sultan van Ternate HAMDJA nam deze geweldpleging, aan een zijner voornaamste onderdanen begaan, te wreken. Heuvel op, en de kimelaha LOEHOE, die naar Ternate was teruggekeerd, liet niet na het opflikkerend vuur aan te blazen. Had in die dagen Makassar en Ternate krachtig toegetast en LELIATO voldoende hulp ontvangen dan was wellicht gelukt de E. compagnie uit de Molukken te verdrijven. In September 1635 vertrok GIJSELS met hem de gevangenen hiervoren genoemd. Als raad van Indie ontvouwde GIJSELS zijne meening omtrent de voor de Ambonsche kwartieren te nemen maatregelen; „de basis daarvan is", zegt hij „met alle middelen het doel trachten te bereiken welk de E. compagnie zich voor oogen stelt, n.l. dat de nagelen in niemand anders handen komen dan in de hunne; hij deelt het inzicht van zijn heeren en meesters, „dat het doelwit bereikt zal worden door oorlog, het uitroeien van alle nagel-, vrucht- en sagoboomen, en des te eer, wanneer de Bataviasche vloot haar werk goed verricht, want de compagnie moest een vloot zenden, van de Amboneezen konden de zware hongi-diensten niet worden, Luciela moet vallen, eveneens Lokki en Wai-Poeteh".

„De toestand te Hitoe was alleen ter plaatse te beoordeelen; 't behoefde nu nog niet te worden, Bovendien zou men een land moeten beoorlogen, hetwelk's handel nog voordeel opleverde; wH men een Wor ^ VerWoest- dan kon Wawani verwoest worden, de bewoners zouden dan gedwongen zijn geweest' uit de h^ Voorbeeld StelIen, Dergen na de vlakten

terug te keeren", enzt. Deze nota fen het dringend verzoek van VAN DEUTECOM om hulp, die tevens voorstelde KAKIALI los te laten en hem weer als kapitein HITOE te erkennen, deed de regeering besluiten de nieuw benoemde gouverneur-generaal ANTONIO VAN DIEMEN, vergezeld van de extraordinaires raden ANTHONIO CAEN en JOAN OTTENS met 17 schepen en 2000 man naar Ambon te zenden (30 December), alwaar men den 19TM Januari 1637 aankwam. OTTENS, die daartoe te voren in een sloep naar het nabijliggend Hila was gezonden om berichten in te winnen, werd door een Ternataansche korakora fel beschoten, bij wijze van voorproef, hoe de toestand daar was. LELIATO speelde er zoo de baas, dat geen enkel vaartuig, met ons goed gezinden bemand, zich op zee dorst te wagen; met 30 korakora's, was hij Ceram's zuidkust langs gegaan, alwaar verscheidene orangkajas hem trouw bezwoeren, de loge of versterking van de compagnie op het eiland Oma werd ingesloten, alle handel op Hitoe stond stil, daar groot gebrek aan rijst en sago heerschte. Bijna alle de. Nederlanders goed gezinde christelijke inboorlingen van Soya Kelang, Ema, Hoetoemoeri, en de mohammedaansche districten Hatoehaha, Iha en Mahoe, Kailolo op de Oeliasers, waren Ternataansch gezind. VAN DIEMEN aarzelde niet om het geducht versterkte Luciëla zoo spoedig mogelijk aan te tasten; ruim 1500 man onder aanvoering van de raden hiervoren genoemd en VAN DEUTECOM bestormden de vesting, die na heftigen weerstand werd genomen, en de omgeving verwoest; LELIATO en het grootste gedeelte zijner krijgsmacht ontsnapte. VAN DIEMEN Het terstond de behaalde overwinning links en rechts bekend maken, om zoodoende de gemoederen der afgevallenen en weifelenden te polzen; evenmin werd verzweegen dat KAKIALI en TAMALESSI, zij het dan nog als gevangenen, terug waren. Wei was zijn voornemen geweest de onwilligen hardhandig aan te pakken, maar excursies in bergachtig terrein te ondernemen met Europeanen, omhangen met zware en onhandige wapens, tegen een talrijke en vrij goed bewapende inlandsche vijand, achtte VAN DIEMEN te onraadzaam, dan dat hij niet zou trachten de bevolking door overreding naar beneden te lokken; werkelijk kwamen verschillende hoofden van Saparoea en Lei-Timor aan 't kasteel. Als redenen hunner ontevredenheid gaven zij o. a. op, dat de kooplieden hen met het gewicht bedrogen, hun tegenzin in het gedwongen kerkgaan, hetgeen zij voor zelf niet noodig achtten, enz., doch de voornaamste grief was, dat wanneer er voor de hongi-tochten geen „scheppers" genoeg waren, de ontbrekenden door de compagnie's officieren met den blooten degen naar de vaartuigen gedreven werden.1)

VAN DIEMEN nam de misnoegden in genade aan, en beloofde dat hij op de klachten zou letten. De Hitoeëzen waren veeleischender en niet zoo toeschietelijk, zij verklaarden in geen onderhandeling te willen treden, voor en aleer de twee gevangenen in vrijheid waren. VAN DIEMEN kon deze stijfhoofdigen niet leeren een andere toon aan te slaan omdat hij voor alles Hatoehaha (Haroekoe) moest straffen. Den 2- Februari vertrok een sterke macht (1056 man) aangevuld met 454 „boeren" derwaarts; na de verovering en verwoesting van Kailolo ging het naar Alakka, waar de tegenstand zoo groot was, dat de aanvallers met bebloede koppen afdeinsden en naar het strand teruotrokken. Tot de afdoening der verdere zaken liet VAN DIEMEN de „boeren" achter, die zoo beestachtig huishielden, dat de bevolking, ten einde raad, eindelijk het hoofd in de school lei. In April d.a.v. was VAN DIEMEN voor Luciela, waar hij werd opgewacht door den broeder van den Ternataanschen koning HAMDJA, den kapitein laout kaitsjil SIBORI, die hem een brief van HAMDJA overhandigde, waarin deze schreef, dat niet zijn onderdanen op Ceram, maar de kimelaha's zich ongehoorzaam aan de compagnie betoonden, doch zij zouden hun straf niet misloopen, om die reden hield hij reeds den kimdaha LOEHOE te Ternate gevangen. Als klein geschenk voor het onderhouden der vriendschap bood HAMDJA VAN DIEMEN *2* bahar na-elen aan.

Ook voor LELIATO was een brief, doch minder vriendelijk gesteld. SIBORI, die LELIATO evankelii voor zijn heer moest brengen, ontbood den kimelaha, om hem diens lastgeving voor te lezen, aan welke oproepin. na W dralen werd voldaan. LELIATO was zoo voorzichtig, 500 gewapende volgelingen mede te breng[en], moedelijk oorzaak was, dat de uitwerking van den brief verre beneden de verwachting bleef. LELIATO stoorde zich niet aan, en nog minder aan den koninkhjken gezant,: van een gevangeneming was, dank zij de 500 man, sprake.

Na het slechten van Luciela, keerde VAN DIEMEN naar Hitoe terug; de Hitoeezen die [illegible] zijne gevangenen bleven aandringen, dreigde hij met de vernieling hunner boomen. Om [illegible] bedreiging klem bij

1) Deze klachten waren inderdaad niet overdreven. De predikant te Ambon JUSTUS HEURNIUS, schreef den 17n Sept. 1636 aan HH. XVII over het pangayen: roeien of scheppen, en de behandeling aan boord. »dat de roeiers gedurende de tochten, welke soms 4 weken en langer duurden, een leven hadden. ellendiger dan eenige slaaf op Ambon. Dag en nacht moesten zij roeien met een door het binnen spattende zeewater nat lichaam; van verscheidene verzweert en verrot het onderlijf door de aanhoudende vochtigheid. Doch deze ongemakken waren nog wel te overkomen, maar de bevolking heeft zoo onophoudelijk aan hongi-tochten moeten deelnemen, dat zij geen tijd gehad hebben hun hoeven of tuinen te bezaaien en te beplanten, zoodat ze tot groote armoede vervallen, vrouwen en kinderen gebrek moesten lijden en 't geen zij aan sieraden, enz., bezaten, moesten verkoopen om niet van gebrek om te komen. De bejegening was meer dan erg. Van nachtrust was geen sprake, met stokslagen werden de roeiers bedreigd, wanneer zij in 6 uur geen afstand aflegden, waarvoor gewoonlijk 12 uur noodig was; hun eten werd met de voeten vertrapt, de pangayers geschopt en met rotans afgeranseld; de scheepsofficieren schelden de mindere man en de orangkaja's uit voor schelmen, beesten, honden enz. Van twee korakora's die een weinig achter bleven, werden de hoofden in boeien geslagen.« »Dit", zegt HEURNIUS, »was het vuur dat haar gemoed 't welk met de andere miscontenten als met zwavel opgevuld was, gansch ontstak zoodat, gelijk de opperhoofden der dorpen nu openlijk verklaren, dat de oorzaak is dezer ontstane oproerigheid en van 't wegloopen van het volk naar 't gebergte.«

zetten, liet VAN DIEMEN de Lei-Timoreezen, die aan de tocht naar Lucïela hadden deelgenomen, met bijlen en hakmessen aan land gaan; op verzoek van de orangkaja's van Lei-Timor zag de gouverneur van het plan af TAMALESSI werd ontslagen en door diens tusschenkomst kwamen eenige orangkaja's van Wawani hun opwachting maken bij VAN DIEMEN, wien zij hunne grieven blootlegden; in hun verzoek, om KAKIALI IOS te laten kon de gouverneur voorloopig niet treden, doch zou hij op een in 't kasteel Victoria te houden landdag trachten alle geschillen bij te leggen. De landdag duurde van half- tot bijna einde Mei; aanwezig waren o. a. SIBORI, die vertelde, dat hij nuttelooze pogingen had aangewend om LELIATO naar het kasteel te doen komen; de hoofden van Lei-Timor, die, van de min of meer afvallige landen e. a., en, om de zaken met Hitoe meteen in 't reine te brengen, ontsloeg VAN DIEMEN KAKIALI. De bestaande kwestie's werden nu geleidelijk afgehandeld, de voorstellen der inlanders, eerst barsch ontvangen, zooveel mogelijk ingewilligd — behalve hun verzoek ,,dat de E. compagnie de korakora's, naarmate zij dienst deden, geliefde heel, of half te betalen". Bij een uitvoerige acte (i Juni 1637) werd KAKIALI in zijne vroegere waardigheid van kapitein HITOE erkend. Mocht het blijken, ,,dat de gedane beloften van trouw worden geschonden, dan zouden alle rebellen zonder genade en barmhartigheid door ons met de uiterste gestrengheid met de wapens worden aangevallen, vervolgd en vernietigd", met deze woorden werden de orangkaja's naar huis gezonden, nadat ieder met een klein geschenk vereerd was. 1) *Z66* schreef JAN OTTENS, die den *21*"* Mei vw DEUTECOM als gouverneur had opgevolgd, den 12" September 1637 aan Heeren XVII, en terecht kon hij er nog bijvoegen, ,,dat aan vele troebelen en veel onrust in deze kwartieren in hoofdzaak een einde was gemaakt, kapitein HITOE houdt zich volkomen rustig, en SIBORI toont veel ijver om LELIATO'S aanhang te verminderen".

Kort na VAN DIEMEN'S vertrek (14 Juni), liepen er reeds kwade geruchten van KAKIALI'S handelingen, die van weinig welwillendheid jegens de onzen getuigde; zijn huwelijk met de dochter van een onzer hevigste tegenstanders, den Kaitsjil LACXMAN, het hoofd van Kambelo, gaf te denken; met den koning van Makassar stond hij in verbinding, (die hem echter niet openlijk hulp kon verleenen, omdat VAN DIEMEN op zijne reis naar Batavia, Makasser aandeed en met den koning vrede had gesloten); van de nagelen, door hem opgekocht, stond hij slechts de helft aan de Nederlanders af, de rest ging naar Kambelo; in plaats van in de buurt van 't kasteel Victoria te wonen, bleef hij in het sterke Wawani; toen OTTENS in October een hongi-tocht tegen LELIATO ZOU ondernemen weigerde de bevolking van Alang, Lilibooi, Wakasihoe en andere negorijen, op KAKIALI'S aanstoken, daaraan deel te nemen. Voor "het oogenblik kon OTTENS niet anders doen, dan de ons goed gezinde hoofden voor kapitein HITOE te waarschuwen, en aan SIBORI mocht het gelukken de orangkaja's van Lesidi voor de onzen te winnen; zijne Positie was echter vrij lastig, omdat hij niet ,,pijlen" kon hoe in het algemeen de verhouding van zijn vorst met de ons niet gunstig gezinde bevolking op Klein-Ceram was.

VAN DIEMEN vertrok (Januari 1638), vergezeld van den extraordinaris raad ANTHONIO CAEN, met *12* schepen en jachten, met .650 koppen bemand, op nieuw naar Ambon om ..met den koning van Ternate alle de overgebleven openstaande differenten aldaar af te handelen"; den 24- Februari d. a. v. op de plaats van bestemming aangekomen, trof hij HAMDJA nog niet; in afwachting van diens komst, werd Banda bezocht, waar juist een Engelschman voornemens was Poeloe Run te bezetten, waaraan VAN DIEMENS komst nog b.j tijds een einde maakte. Intusschen was HAMDJA met 11 korakoras te Manipa geland, maar scheen niet veel haast te hebben VAN DIEMEN op te zoeken, die met zijn vloot den 18- April voor Hila ankerde en *12* dagen later naar Kambelo verzeilde, waar ongeveer 50 groote en Weine Makassaarsche, Maleische en Javaansche vaartuigen aan 't strand lagen om nagelen in te nemen. Langer dan VAN DIEMEN lief was, bleef HAMDJA ,,semmelen", waarop deze ,,seneus" werd aangemaand te komen opdaaen waaraan Z. M. den 3^en^ Mei gevolg gaf." „Vrij wat gealtereert, nedergezeten wezende", zeide hij: ,,dat nu de tijd gekomen was, waar hij zoo lang naar gewenscht had, doch nu in des generaals macht was kon deze hem dooden "aar Nederland of Batavia voeren". Zoo'n vaart hep het met. Veel lust tot spreken had Z. M. dien dao- niet behalve zijn verzoek, om de vreemde vaartuigen, die daar nog steeds lagen, ongehinderd te laten vertrekken, schoot VAN DIEMEN in de volgende bijeenkomst met HAMDJA, die erg „t>m.de" was, niet veel op. Om aan diens vele frivole praatjes" een einde te maken, waarschuwde VAN DIEMEN hem, dat over de bestaande kwesties niet verder zou worden gesproken, alvorens de ,,vreemdelingen" vertrokken en de kimelaha's LOEHOE en LELUTO naar behooren

^ *We* secretau, vau · den landraad, de Christen-A.nbonees JAN PAV,, d.e later een voomame rol >n de Ambonsche ge.chiedeois speelde ontvin
:^allevereenng". *S eVmeeas* eeQ

waren-gestraft. LOEHOK, die zich in het gevolg van HAMDJA bevond, en LEUATO, werden toen den „« Mei door hem gevangen genomen. De vaartuigen, die, met uitzondering van de Bantammers, .een aanstalten maakten te vertrekken, en een 200 aan het strand staande huizen, werden ondanks h«* 1, • [illegible] aanstalten maakten Kort na dit gebeurde vertrok VAN DXKM$_{EN}$, en spoedig na hem H i r T met L$_n$ [illegible] HAMDJA, verbrand. bijeenkomst werd gehouden, tot het bijwonen wLvan ook *K* [illegible] on, waar de plechtige uitvluchten, zich wijselijk, niet Het $_z$ien. Het resultaat van de gehouden J a 7 [illegible] maken van all lei zaken „te netter bewijs" te hebben), het opmaken eener acte van renovat [illegible] een plooibare en ..thnide" HAMOJA dies beloofde wat VAN DIEMEN' wenschte [illegible] waarbij de opgenomen bepalingen als: de regeling der grensscheiding tusschen de E 'co/" [illegible] uitVOeri^e staatsst f kwartieren, de belofte, dat de sultan, of zijn opvolger van de compare J [illegible] Ternate TM de ABlbonSC J$_f$e ordinaire geregtigheid" 4000 realen van achten, mits de onzen zekerheid [illegible] ontVange„ „boVen szens Moluccos of in de Ambonsche kwartieren vaJJende, 't zij groot of klein gew [illegible] zeker wel de voomaamste: dat de Nederlanders een erkend recht verkre^r' [illegible] hU„ handen kwamen„, WaS op de koning-slanden" forten en sterkten te bouwen en er garnizoen te^do [illegible] laatSCn partij in het contract omschreven, waren te hoog gesteld en het nako [illegible] de eene beloofd, dan dat nu met zekerheid en zonder zorg de toekomst kon word [illegible] de andere partij te plechtig

't Lot der twee gevangenen kimelaha's was als volgt; [illegible] gegaan- nam op HAUDJA'S verzoek LEUATO mede, ten einde, almede vola [illegible] IEMEN naar Batavia terug en af te rekenen — hetgeen geschiedde, want hij werd in 1643 onth [illegible] voor goed met hem prins aan te bevelen. LOEHOE werd door zijn heer in vriiheid [illegible] e genade van d^{en} nog even voor zijne afreis vernam. Ook OTTENS was met die invrijhe'd [illegible] gename tijding VAN DIEMEN bij het loslaten van LOEHOE had gezegd, dat deze zijn slaaf was, die kwa [illegible] want hoewel HAMDJA wanneer hij (HAMDJA) het maar hebben wilde, leerde de ondervindino- [illegible] hem riep, of hem kon krijgen de „slaaf was onmiddellijk naar Hoamohel vertrokken en daar voor zi"n [illegible] orden ijdele klanken waren; hem te Kambelo een bezoek wilde brengen. Onder den rook van het k [illegible] meester niet te spreken, toen deze hij vreesde, dat nu zijn zoo hoog opgeiiemelde komst geen ander practisch [illegible] et best te bevallen, spelen van LELIATO, hem door de Nederlanders „nog wel een slecht nao- [illegible] d, dan het in onze handen ontgaan, vertrok hij naar Manipa; wel waarschuwde OTTENS hem [illegible] te eerder te aanvaarden voor hij LOEHOE tot rede had gebracht, doch t [illegible] gustus 1638) de tehuisreis met voor goed naar Ternate terug. Tot aan zijn dood, die 10 jaar later voorvi [illegible] er 1638 keerde hij de voorwaarden, in de overeenkomst van Juni 1638 bedongen, met ern [illegible] een enkele poging o^m gewillige dienaren, zooals de toekomst leeren zou.

Hoewel OTTENS in zijne poging om Kambelo aan te tasten (April [illegible] schreef 18 December 1639 aan H.H. XVII, dat hij er zich niet genoeg overVo [illegible] VAN DIEMEN „dit werk zoo loszinnig onderleid heeft", en in datzelfde schrijven tevens word [illegible] dat de gouverneur consorten naar him uiterste vermogen tegen den staat der compagnie boudee [illegible] KIALI, LOEHOE en daarmede ons de handen volgevende, en in de Ambonsche landen alles [illegible] n vreemden proteeren, werd ondernomen en gedirigeerd, bij welke perfidieusen hoop geen politick, [illegible] Van HAMDJA en diens raad zwang zijn", was toch volgens het inzicht van den gouverneur en raden, „het aan [illegible] J$_5$ loosheid en leugens in voor haar hebbend respect bij dat van de vorige jaren vergeleken, z66 dat God loTd [illegible] Pagnie staat^en het noch d^1 ander langer behoeven te simuleeren". Dat beloofde wat voor die landen! [illegible] geboren, dat met d'een

Het jaar 1640 verliep betrekkelijk vrij kalm; LOEHOE'S en KAKIALI'S v$_{er}$ [illegible] hunner landgenooten, op Klein-Ceram „dapper gekrenkt". Ten einde „door Godes [illegible] door het afvallen van vele dempen en de Ambonsche kwartieren in gewenschte posture te brengen", kon we* [illegible] uwloozen hoop te OTTENS worden voldaan om een aanzienlijke macht te zenden, maar bestond bij [illegible] niet aan het verzoek van voornemen in het volgende jaar de gevraagde hulp te verleenen. OTTENS ZOU dit [illegible] van Batavia toch *het* overleed hij en werd den 20^n Februari 1642 opgevolgd door ANTHONIO CAEN, ordiuaris [illegible] beleven, den i$_4$n Augustus Molukken, die bij zijn komst onmiddellijk met kracht de zaken begon aan te pakke [illegible] land vo d der

***** noocl^ was

KAKIALI had met 800 man Larike (Hitoe) aangetast en verwoest, iman RADJALII) in 1639 door KAKIALI naar Makassar gezonden met verzoek om hulp, (niet, zooals hij voorgaf, tegen de Nederlanders, maar tegen het ons goed gezinde hoofd KAJOEAN) liep eenige dorpen op Hitoe af en voerde de bevolking naar Wawani om te beletten, dat zij KAJOEAN zouden steunen, en een Makassaarsche vloot, bestaande uit 36 jonken, met 1200 goed bewapende mannen, was wachtende juist toen CAEN te Ambon aankwam, wien 't gelukte een gedeelte der flotilje te verwoesten, doch de bemanning ontsnapte en voegde zich onder aanvoering van DAVN BOLECAN, een broeder van den koning van Makassar, bij KAKIALI, die de bewoners van Hila, doch vruchteloos, tot het kiezen van zijne partij poogde over te halen. Op wraak van den 'kapitein HITOE beducht, vluchtte de bevolking naar Hitoelama, hetwelk nu door de verbondenen, voornamelijk door de Makassaren, werd bestormd, maar dank zij de dappere verdediging der onzen afgeslagen. Om zich hierover te wreken stak DAYN BOLECAN het kwartier van KAJOEAN in brand. Op diens verzoek werd het garnizoen van Hitoelama *versterkt, omdat KAKIALI dreigde de plaats opnieuw* aan te vaJJen. Jn *die dagen (23* Maart 1642) kwam te Ambon de extraordinaris raad en advokaat-fiskaal GERARD DEMMER, CAEN aflossen, doch deze wenschte zoo lang- te blijven totdat de toestand verbeterd was, hetgeen zich voorloopig niet liet aanzien, immers de Makassaren ontvingen voortdurend versterking, de ons tot dusverre goed gezinde BAROS, orangkaja van het- belangrijke Mamala (op Hitoe) koos KAKIALI'S partij; Laala op Klein-Ceram werd door LOEHOE, die met KAKIALI'S zuster huwde, verbrand; KAJOAN ontstemd over eene onrechtmatige terechtwijzing van CAEN, verklaarde zich voortaan onzijdig te willen houden' Een belangrijk voordeel voor de Nederlanders was de tusschen de Makassaren en KAKIALI ontstane tweedracht' hetgeen de bewoners van Kambelo aanleiding gaf met ons vrede te sluiten, waarvan den 20° Augustus 1642 een contract in optima forma werd opgemaakt; ook LOEHOE, bevreesd, dat te eeniger tijd het voor hem ongunstig kon afloopen, bood zijne onderwerping aan en beloofde de overeenkomsten getrouw te zullen nakomen. Den 13" van de volgende maand, nam DEMMER het bestuur voor goed over, en vertrok CAEN naar Batavia. De rust op Klein-Ceram stelde DEMMER in staat zijn voile aandacht te wijden aan het fnuiken van KAKIALI'S verzet, en daartoe was de val van net sterke Wawani noodig. Als inleiding tot de krijgsoperaties deed DEMMER, om toevoer van levensmiddelen te beletten, het strand van Wawani door korakora's blokkeeren, doch moest wegens de invallende west-mouson de blokkade in November opheffen: echter was het hem voor dien tijd gelukt, KAKIALI'S vooruitgeschoven posten Nau en Binau te vermeesteren. Een bode naar den kapitein HITOE gezonden, om hem tot onderwerping aan te manen, kwam met de boodschap terug, dat hij op nieuw den oorlog tegen de Nederlanders had gez^woren en dien eed zou houden. Nauwelijks was de vloot voor 't kasteel terug, toen CAEN, nu als ..superintendent, veldheer en zeevoogd der oostersche gewesten" met versterking terug kwam. Terwijl DEMMER en CAEN besprekingen hidden over de te nemen maatregelen, ontving eerstgenoemde (11 Februari 1643) een brief van HAMDJA, waarbij hij verzocht LOEHOE niet los te laten, (N. B. wij maakten toen van zijne diensten gebruik) ,,doordien hij een schelm is, mij in een kwaden naam brengt, mijne geregtigheden verduistert en principalijk de E. comp.'s handel heeft te niet gedaan DEMMER of CAEN konden met LOEHOE handelen naar welgevallen, hem op de plaats laten dooden of naar Batavia of Ternate brengen; op laatstgenoemde plaats zag men hem echter niet gaarne. Behalve LOEHOE moest diens moeder DJIA zijne zuster FATIMA en broeder AKI-WANI zijn lot deelen. Het edel tweetal, in plaats van LOEHOE te waarschuwen voor het onheil, dat hem en de zijnen dreigde, hield het bericht achter, omdat men hem bij de belegering van Wawani noodig had, en, om geen argwaan te wekken, ,,werd hij in alle gelegenheden zeer minnelijk behandeld". De operaties tegen het sterke Wawani begonnen (April) met de verlaten negoryen op Hitoe's kust te verbranden en alle boomen te kappen Einde April kwam DEMMER persoonlijk met zijne vloot voor Wawani, hij beloofde de Makassaren vrijen aftocht - mits ze de nagelen achterlieten tegen den prijs — n.l. de monopolieprijs — die de compagnie gewoon was te betalen 'Deze was zoo berekend, dat de verkoopers ,,slechts" 2/5 verlies leden (De E. compagnie deelde sedert jaren 39 0/ dividend uit De Makassaren verwaardigden zich niet op dat voorstel te antwoorden en de ,,veldheer", dat dralen moede be"oi toen de werken der belegerden te bombardeeren. Achtereenvolgens werden, nadat men meester van het strand de in het bergachtig terrein opgeworpen bolwerken verwoest, en alles wat door vuur vernield kon worden pakhuizen vol nagelen, in de asch gelegd. Den 4den Mei werd KAKIALI'S hoofdvesting Wawani aangetast door hem gedane uitval verleerde de aanvaJJers *voov het oogenblik zóo* de lust van verder door te tasten! was, waronder doch at ze

Een geleeid Mohammedaansch pnester, .chrijver van een Ambonsche geschiedenis.

„alsof men wonderen uitgericht had", naar het kasteel „Victoria" terugkeerden; de vloot bleef voor Wawani kruisen om den toevoer van levensmiddelen enz. te beletten. In Mei belegde CAEN op 't kasteel eene vergadering; tal van orangkaja's waren opgeroepen, zoomede LOEHOE, die zich aan onze zijde dapper gedragen had. Wat er in het gemoed van dien inlander omging, toen CAEN hem de noodlottige tijding voorlas, valt licht te begrijpen, evenzoo de minachting, die hij gevoeld zal hebben voor hen, die zich tot gewillige werktuigen maakten van HAMDjA, van wien bewijzen te over waren, dat alleen zijne machteloosheid hem dwong, vriendschap voor ons te huichelen. In plaats van LOEHOE, die terstond met zijn eveneens ter vergadering aanwezige breeder AKI-WANI gevangen werd genomen, was door HAMDJA tot kimelaha benoemd MADJERA, zoon van den vroegeren Ternataanschen stadhouder SOBADIN „niet sender „tegenspreken van de Raden des Rycx in Tarnaten, edogh den Coningh conformeert sich creheel met ons, sulex „niemant sich tegen 't proponerende ende Conings doen derff opposeren" (VAN DIEMEN - „ December 164" - aan H. H. XVII). CAEN droeg den nieuwen titularis op de vrouwen van LOEHOE, zijne zuster en dochter berevens AKI-WANI'S vrouwen, de slaven en goederen, af te halen en naar Victoria te brengen. Bijzonder gene.en deze opdracht uit te voeren, toonde MADJERA zich niet, doch — „van natuijren seer scruoulencs ^nA , - o .. , » r , •• • 1 1-1 . r^ Hn T • 1 , lpuieus ende vreesachtich tegen ons zynde — gaf h.j emdehjk toe. Den 3- Jum kwamen de gevangenen binnen, en werden in 't kasteel opgesloten, doch LOEHOE s dochter, die 5 jaar geleden HAMDJA S bijzit geweest was, werd door HP ^ A U - ^ rhe rr » 4. 1-1 • u IJ» 1 * IT e Ambon aanwezige Europeescne juffrouwen „statelijk ingehaald en later op HAMDJA's last naar Ternate aezondpn n 1 T «nE J u i/u A A wJ TT ^ gezonden. Den i7^ T uni werd LOEHOE, met zijne moeder, zuster, halfbroeder AKI-WANI en HAMUA RADJA BIRANP(G) ook een snooden roervink", voor het kasteel rj 1 1 u A 1 J 1 Victoria onthoofd „gelyck bevoren, ende oock daer na noch andere onwrn^ « 1 A J \ - u om geruste personen, creaturen van Aly, dien wegh „p;epasseert waren, ende apperend oock al eemge meer sullen voWn, omm* vreui jeren" (VAN D.MEN, als voren). Wie, behalve LEUATO, die andere Tnature qiiartiere" da duchtig is huisgehouden, blijkt uit een brief van CAEN aan de regeering te B J^IA" *" ^ ^ ^ ^ V schrijft, dat den 3en t. v. drie hoofdschuldigen van Kambelo in'de gevanaenis wa ren gedood •t kasteel Victoria nog een bloedgericht was gehouden i). En al dele moordt i *" dCn Vol nenden ^ ' " DIEMEN tot de door hem medegedeelde. „aangename tijdingen (daarvoor God a A °°l. TM % be hoorden, volgens VAN zich tot beul van den laffen HAMDJA had verlaagd, was de broeder TOnT ^ '" Voordat ^ E„ Com? ^^ Nau, Binau, Hennelale en andere negorijen op Hitoe, in 't kasteel gekomen, o L0EKOBfeSI met de orangkaja's van aan te bieden, doch CAEN verlangde in geen onderhandeling te treden, ind ^ ' " Zljn naam hunne onderwer P tng giffenis verzocht. Deze verscheen, doch moest toen hooren, dat zoolana KAKU T °L0EKoBfesi niet Persoonlijk vef, dood of levend, aan niemand genade kon bewezen worden. TOLOEKOBL moesTv "^ **** mede^"ebracht, hetzij doch behoefde zonder hem niet terug te komen. 't Lag voor de hand, dat kapitein S J 6 " 1 ^ 611 om KAKIAL1 te hal^ en eenigen zijner volgelingeu zou laten overrompelen; de orangkaja's bleef dus 11 "^ ZiCh "'^ door ToLOEKoBto ! te verlaten, en, hun de toegang tot het kasteel ontzegd zijnde, „besloten ze op ^^ ^^ keUS oVer dan. ^ ^ Vreemd genoeg vertrok 5 Juli CAEN (naar Ternate), niettegenstaande hT^ ^ gaan WOnen naar Ambon had gezonden, volstrekt nog niet was bereikt, doch "hij meende we 1 doel Waarvoor de regeering hem grootendeels in handen der compagnie was. „Met de volgende" schreef hij naar^B ^. kunnen gaan> omdat Hitoe berichten, dat KAKIALI door nood en ellende is omgekomen, hetgeen God a eve^ , atavia, "ho pen wij U te kunnen dapperen Ambonees donker uit te zien. De door hem ingenomen stelling was zoo o- l Begon ^ inderdaad voor dieo niet was te veroveren, er bleef voor DEMMER, die nu weder de geheele& leidin ^ gek oZen> dat ze van landzijde bijna KAKIALI alien toevoer af te snijden, en het rondom de vesting gelegen terrein zoov T^* ^d' "^ anders over> dao hem afgevallen negorijen werden gedwongen hun dorpen te verwoesten, en de b ^ mogell Jk oPente leggen. De van Volgens reeds vroeger bekomen berichten, heerschte er in KAKIALI'S omgeving ver ^^ moeSten zich elders vestigen. werden te voorschijn gehaald, om den honger te stillen. In de uiterste benauwdhdT nkkd ^ keellende; begraven fijk en hunne onderwerping aan en verzochten voor zich èn KAKIALI vergiffenis; doch te ode" ^ hem ^ etrouw geblevenen Makassaren was genade. Den 6n Augustus vernam men van eene vrouw uit Wa Gngeefs: Voor hem, noch voor de wani, het daar uit te houden en zich niet meer op de Makassaren kunnende verlaten, met beh ^ KAKIAU> ? een kans ziendC C ulPvane entothemovergeloopen

i) Het schrijven van VAN DIEMEN bevestigt dus den door BOKEMEYEK medegedeelden brief van CAEN

„, DASSEN zegt terecht: „het was das eene nuttelooze gruweldaad, die op de nagedachtenis van 1)^17'^ ^ "^ ** « « « ! « spreekt. hunne verrigtmgen bewaarf. « ^KN a, blijven ^^ ^. lang de geschiedenis

Spanjaard FRANCISCO DE TOYRA, Kapaha had weten te bereiken, en er met de orangkaja's had overlegd over de beste wijze om op Makassar bij de daar aanwezige Portugeezen, Spanjaarden en Engelschen hulp tegen de Nederlanders te zoeken. In afwachting van een vaartuig, dat hem derwaarts zou overbrengen, ging KAKIALI naar Wawani terug. DE TOYRA, gelijk een rat het zinkend schip verlatende, meldde zich bij DEMMER en verzocht, dat hem, door het bedrijven van een kloeke daad vergiffenis voor zijne desertie naar den vijand zou worden geschonken; de gouverneur ging dadelijk op het voorstel in, en beloofde DE TOYRA zijne vrijheid en 200 realen van achten, indien hij KAKIALI ons in handen speelde of hem vermoordde. De ellendeling zeide, dat hem dit niet moeilijk zou vallen, omdat KAKIALI hem blindelings vertrouwde. Den 16n Augustus was de Spanjaard in Wawani terug, sloop des nachts in KAKIALI \S slaapvertrek en stak den slapende overhoop. Den volgenden avond hoorden de belegeraars in het gebergte het donderen van het geschud : den afscheidsgroet aan den gevallene, die zijn bedreigd en ellendig bestaan hooger had gesteld, dan te bukk'en voor het gezag eener hebzuchtige handelscompagnie. Volgens dien Spanjaard lagen als beschermende posten om Wawani 160 uitgehongerde en zwakke Makassaren, Maleiers en Boetoneezen; een aanval op de vesting had nu grooten kans van slagen. Met 230 soldaten, inlanders en matrozen, werd den 24" Juli de versterking bestormd, en na eene zwakke verdediging van een uur genomen; de enkele uitgehongerden doodgeslagen, of gedwongen, wilden ze niet in de handen der veroveraars vallen, in den afgrond te springen. Zij, die ontsnapten, werden niet vervolgd, omdat, zooals men veronderstelde, zij vanzelf wel in onze handen zouden vallen.

Kort na KAKIALI'S dood, was CAEN van zijne reis naar Ternate teruggekeerd en belegde den 5^ en 6en September op nieuw eene vergadering, waar een brief van HAMDJA werd voorgelezen, die den gouverneur machtigde namens hem zijne landen in de Ambonsche kwartieren te regeeren, er recht te spreken en alle weerspannigen te straffen ; tevens werd MADJERA plechtig als kimelaha van Loehoe bevestigd en ten slotte koning's last geopenbaard, om verschillende onder HAMDJA'S gezag staande hoofden, zooals de kipatih en iman van Kambelo, die van Loeloe en de kaitsjil LAKIAMANA met den dood te straffen. Van de genoemden waren in onze macht: ·de zoon van den kipatih van Kambelo, de broeder van den chatieb LANOERO van Boana en den kipatih van Loehoe, aan wie wij het vonnis konden voltrekken, hetgeen den 7™ September 1643 door middel van het zwaard geschiedde. De nu onthalsden waren, voor zoover blijkt, niet alien door HAMDJA bij name genoemd, maar CAEN en DEMMER meenden geheel in den geest van zijne Ternataansche majesteit te handelen met te ,,decapiteeren" een ieder, die de E. compagnie dorst weerstreven. In hunne opvatting vergisten zij zich niet, want 20 April 1644 schreef HAMDJA aan DEMMER: ,,Ondertusschen verzoek ik U. E. iemand van mijn volk, den hals verbeurende, daarmede maar voort te gaan".

In de vergadering hiervoren genoemd, verscheen KAJOEAN en eenige andere hoofden van Hitoe, om vrede te verzoeken, doch ook zij kregen alleen dan gehoor, wanneer ze de voornaamste en ons kwalijk gezinde orangkaja's benevens den patih TOEBAN, PATI WANI en RADJALI in handen speelden.

CAEN ,,vrij wat handig van aard" vertrok onverwacht naar Batavia (12 September), en liet de verdere regeling der zaken aan DEMMER over, die weldra de orangkaja's bijeenriep en him mededeelde, dat door den dood van KAKIALI en de inname van Wawani de regeering te Batavia Hitoe als overwonnen beschouwde (,,met den swaerde geconquesteert hebbende") en het bestuur der vier hoofden, zoomede dat van den kapitein HITOE, had • afgeschaft. Voor TANAHITOEMESEN - een der vier hoofden - die juist bezig was zijne vrienden te bewerken hem tot kapitein HITOE te verkiezen, was DEMMER'S tijding eene groote teleurstelling, maar wijl deze waardigheid van Portugeeschen oorsprong was, legde men zich bij de genomen beslissing stilzwijgend neer. Niet zoo met het afschaffen van de peering der vier hoofden ; dit college was een overoude Hitoesche instelling, waarvan het opheffen al dadelijk ten gevolge had, dat TOLOEKABESI zich beslist en openlijk tegen ons verklaarde, en de afvalligen beloofde bij te staan in hun verzet tegen het Nederlandsch gezag. VALENTIJN zegt, dat ,,het voor DEMMER een haglijke zaak was, dit groot lid (n-1. het vierhoofdig bestuur) van den Ambonschen staat zoo schielijk af te zetten en de Ambonsche afgeknotte ader van regeering zoo gevoelig toe te schroeien", en wel mocht DEMMER „ vigilant genoegh" zijn (zooals VAN DIEMEN aan HH. XVII schrijft") om 't Amboins gouverne wel ende tot contentement (te) dirigeeren, ende waar(te)nemen". Eene fout, door hem en CAEN na de inname van Wawani begaan, zou zich geduck wreken. In plaats van de vluchtenden ^ te zetten, liet men ze ongemoeid en stelde hen daardoor in staat zich te Kapaha te verzamelen en daar te nestelen. DEMMER, voor het oogenblik onmachtig hen aan te tasten, liet ze met rust, ook nu in het vertrouwen dat de bevolking, door ellende gedwongen, vrijwillig haar schuilplaats zou verlaten.

Een „quaet instrument", de kipatih van Kambelo en LOUWADYN, iman van Kambelo, werden in November 1643 gevangen genomen en naar het kasteel gebracht. Hoewel him vonnis reeds lang klaar lag, om hen LELIATO, LOEHOE en anderen te laten „verselschappen", gebruikte DEMMER ze nog eenige maanden als lokvogels voor de weerspannigen te Kapaha, die lieten weten, dat zoolang de oude regeering niet hersteld was, zij niet naar de vlakte dachten terug te keeren. In Maart 1644 waren te Ambon (Victoria) aanwezig twee Ternataansche gezanten [1]), de kimelaha MADJERA en verscheidene meestal op de omliggende eilanden als Ceram, Boana, Amblau, Kelang, enz. tehuis behoorende orangkaja's en kipatih's tot het bijwonen van eene door DEMMER belegde vergadering, die na afloop der samenkomst het oogenblik nu geschikt achtte de gevangenen ter dood te brengen; den 4en der maand werden ze op 't plein van het kasteel onthoofd „twelck, nae uytterlyck, scheen de spectateurs wel te gevallen. In voegen dat nu de mutins alle van cant syn, die coningh HAMDJA te sterven verordineert hadde". Behalve de ..mutins" door HAMDJA „te sterven verordineert" waren er nog 9 waarmede DEMMER eigener gelegenheid zou afrekenen, 't waren de hoofden'van Lilibooi en Alang, „roervinken die 't Christen gelove verloochent ende Moor waren geworden". Schuldig verklaard aan „moord", werden er den 30- Augustus 1644 te Victoria 5 onthoofd, de anderen Het men toekijken om zich aan het voorbeeld te spiegelen. Eenige maanden te voren (Apnl) deed DEMMER eene mislukte poging een belangrijk strate-isch punt voor Kapaha te bezetten; de vesting zelf aan te tasten was onmogelijk. Gelegen op het plateau van een hoogen zeer steilen berg scheen de vesting, die slechts langs 3 smalle voetpaden was te bereiken, „onwinbaer en van geen mensch anders als van God alleen vermeesterd te kunnen worden". Haar defensief vermogen werd niet weinig verhoogd door de uitstekende levende en doode amjdmiddden waarover TO.OEKOBÈ*, die het bevel voerde, ruimschoots kon beschikken Onderbevelhebbers waren: zijn broeder PATI WANI, de orangkaja BACKER, zoon van Aru en TEUSEMA, (halfbroeder van KABAU); een zoon van laatsgenoemde 2; 2 kd T T ™ Ho h reeds in staat .bequamdyck een musquet te voeren", stond in de rfjen van de ' kl" f rSChoenen o„twassen, doC Geen wonder dat DEMMER nog eens het „vossenvel" aantrok, ten einde door ^2ookloeke Jon^ weerbare mannenlokken! 't Antwoord hem door PAT: WANI uit naam van TOELOEKOÈSI woord „ de belegerde» tot zlA bewee, dat mVundee, door onde- vinding wijs geworden, wist welke waarde de woorden van DEMMER en die H ' schelmen en niet te vertrouwen. Zij maakten wel vrede, en gaven elkander^ Compa«nie bezaten „Zij waren daarna vatten zij den eenen voor den anderen en slaan him 't hoofd voor de v o ^ ^ ^^ ^^ ^ ^"^ "^

Geen middel Het DEMMER onbeproefd, de sterkte in handen te kriW , doch Te vergeefs trachtte hij (in October) eene hoogte te bezetten, van waar zooals ^ gduk ^ ^ "^ gUnSUg„ worden genomen; wel gelukte hem dit na groot verlies in Februari, maar toeiTbT ^^ ^^ ondcr VUUf ^ aanvaller zoo weinig waarde te bezitten, dat het terstond werd prijsgegeven Er^1 GGk - ^ begeerde punt Vo01 eef vroeger Wawani, Kapaha door honger te doen vallen; al wat in de" burnt stond w "^^ ****** ^^ ^ ^^Ae de toevoer zooveel mogelijk belet, maar de welgerichte kanonkogels door TOLOEK v Werd platgetreden en van zeeZ^ & maakten de mazen van het net zoo groot, dat daar door de vijand ongestraft vanT ^^blokkeerenden afe ezonden, Vooral de voorraad in Zuid-Ceram scheen onuitputtelijk en om den^aanvoer " ^ noodige kon worden voorzien- Hoewaloi, Kamarian en andere negorijen met den grond gelijk gemaakt; 0 0 1 ^ ^^ ** StoPpen> werden ^^^ „zeer straf" aangesproken, omdat hij hen verdacht van in stilte de belegerde'n m G HltOeezen werden door DKM>IER

Op voorwaarde dat de oude Ambonsche regeeringsvorm zou worden ^ Gt noodi,?e te steunen.

' was TOLOEKOÈSI in Juli tot vredesonderhandelingen genegen; op „toezeggi ng ^ ^ ^ andere S rieven opgeheven. van den iman van Lesidi en eenige andere ons goedgezinde orangkaja's op We ^a ^^ be^af hi J zich, vergez elcl „te bevredigen". Maar BAROS, die de zaak niet best vertrouwde, raadde TOLOF.111^ rkaSteel> Omm et den gouverneur te vervolgen voor en alleer DEMMER 2 of 3 opperkooplieden als gijzelaars naar K^^ ^ ^ Augustus] de reis "I** in goede aarde bij TOLOEKOÈSI en zijn raadslieden, waaronder RADJALI, die naar de ^ geZOnden; dit advieS ^ de orangkaja's waren over deze handelwijze zeer ontstemd en verweten BAROS d VCStmg teru gkeerden. De iman en gelegd, de vrede gesloten en Ambon tot rust zou zijn gekeerd. DEMMER dacht eve^' ^ - ^ gGen kink in de" ^ ^ het geheim werd gehoord, uit vrees, Sat wanneer zijne zaak voor de landraad Tw^' hijnam BAROS gevangen, die i0

am — zoo S Gt b d e ^^ er

[1] Zij had verscheidene orangkaja's een gezamenlijke boete van 7300> rijksdaalders opgeleod dat bedrag waren de gezanten overgekomen; zij konden slechts 5875 rijksdaalder, bijeenschrapen", dat v "o' ^ev voelen ym h Cat -ULMKK, dTnaar B^tavia schreef'dat de oorlog de mcnschcn zoo vemrmd had ,dat nj qualyck ^^ \ ^ mager^1 ^ wederspannigheid". Tot inni ng van HAMDJA van hun zoo'n buitensporig hooge boete invorderde. J hebben, om haer ^Zeten en zeer veel was'\ Te wond eren is, 1eLKte lichaam te bedecken1' toesfond dat

dingen medium uiiiekken die ,een generate revoltc enrfe vlwchi in 't gEbetgte ofte mcdc naur Capaha veroirsaecken mochten[jl]- 't Proces w.!- spoedig af^«ioo|>L-n .Jtsten OWdJBn Judas Baros" werc I den 4" Scptcm(jer als «n .permrl*aicnr vanrle ^eiucctur ruste" het limsfil voor dfi 'iocien gdejfd.

Tolokonest hleef aan *ijn «K:JI: benoeming van etrt fcaj>itcin Hrroe t-u vier hoofden des biifis door de Hitoeez cn. vast nomten — en Demmer gaf [ni]« [we]- [>e oorlo]£ [wcn] opowu* voortjEetct un eindigde het jaar 1645 zonder dat de jiouvennwr. ictr tot zijn vctdriet, ctni)i voonfed had lithaJild. Ik> bewooera *van* HTtoe waren er het ergste aan ior:; ten rechtc of ten onrechte venJatbt van m^t Kapaha *tr,* huniun. vcrlnKnJ *DsAviOM* Iain het visschen· welke [Ieuj]. harde mantre^l /oo'n vcrbittering tc tjfttfc ^raoht. di« de twvolfeinj; - hot-.wl tc v«r[K]t:t.fs _ *Ac* liulj, [v].in de koningen van Wafcsaaw, liilore en AijeJi tegen bet Nt^cJ-lin<lv:h n*ynj,' inrici>cn. Ala mhJdel om In mqa nwgdljfe te bewegen j,. vuchvangst weder toe tc staan, rfocgcfl *de* mwooera van Mumala en Mi'nnv Lamn cenfgc tmnner ha hoofd ttf [cn]. braducn ilwc Mo«%e lichaamsdeelen naar t btftee^ vooijpivendi! .kc yi^ vail deli vijand afkomstig waren ; DJUHCR; W*[s] om-erbidddijk. zijn besluit bJeefgehandlwa/«L

Hct wa* fiiet tc voorzicn. wanneer rfer vesting rou v^lltn. twyiv.il [cr] vtil^rns or-crloopers, fektk aan levens-middelen begon ic hecra:licn[f] to ondw de {M*®«*W de aw nood^ge hennanie «^ vcrl.n.k.n. En toch, ved spoediger dan icmancT had ktinmtn d^fecn. rtd lict «<«*« Kiijjaha. Ec« gevaiypffl jewwaea |ong« inhnder wc« ^ een weg, lang^ wajfeen men den vijand onvta-wacht ton be^magwi. Odder iiaiivotrin^ van j^[n] fcapinan Iacob Verheijden, wcnl. in den miclit van 2+ J«ni *i^h. mti* nirm 100 man bet boww tw^ptuk ondtnwnwai en jrondrr verlies [mL!L] ^unstii- gcvttfe befexooml. *Oe* in hun s]aap pwervafleftet), sprun^cji ttorebraa op, mftnigeen, die in wanhoop ecn goed h«;nkomcii Kocht. .«orttc \TIII * «eUc bw^wsuden in den aJi^on.l on van.J danr «n efleridig einde. „Wij kunncn" ^hrijft DWMBK den t6* Ai^iiRtns a«n de ragatring-, .Cod Atmachtig row Eeno^zoaa) danfetn, hij onze vijanden juiid op d«eo n»dit, <lanr andt-Ts dlttjd tdt watt UJJ dun dig ju^r ^oediJ w;icht gdumdea heeft, Ieeft doen slapen" ..... *Vemail* en «n^d«#ieid ».arcn <le mntaaic «n Ttm u« „11

[l]t Wis ben en don voornwwWM hoofden gdukt K oflWiaptWl.dod»tora l:n :•.„., [v]|. dat Demmer verschillende orangkaja.'a van Miiot «n hem gevangen bidd begaf hij /ich vriiwitlij. miar *t tented; mochc Tolokonest ver-trouwen in PntWSM'ii .:drlm.H^h'-heK.I gaEtetd hcbbwi, dan lulled ilfi ".'bbntal win I'm W01 tn BA«M waarschuwing, l»n de wdi,.•• dagen, d>• hfi nog had te (jtwa, onopb^idfjk in dia owren hubbea geklcnktt. D.- 3rd September viel hij do^r bcuiKhnndu).

Na i3cn val van Kapaha was het venet t'd.nik-n ; *on<U-r* den mdmk [v]*n hit diet verwaebe gebeurde, onderwiet^ en a'ch tit- mVaili^n en iv..it;^n.)(rn ; '''"I[1] Krl[r]("[-]. . . . .•"[w]l;[n] ll:[n]jli[n]"[n]. "^ d,- [w]ncn van : Laksama w, do omoKfcHJa »*• [k]:[r], Elise klv r:rl *l [t]ttam Ru,IAI1, kwffln[n] llJ, [s]t eer te VTtao^ dan dtt door omt plechtig wju bentroitn. dat »j nicw te tftwhten hadden. Hun wantr«n«t:n was n- h ^ p w J

,.\1!' dc AruK'jis.h.- piOTtnden « vdW*eiO zijn ntt ten wmcnutaJ in sii-wwiwhi. ni-M-n onderdanigheid gebracht an dc compagnie vaft *!c TWITB oorloKSk^tn oniUwt. Jaar vuor den A.....,< ndtm «, ,uvi[ri] row moet gedankt %**. too schrecf DMI^EK den J J* April (647 a[311] *[le] retymrinR. 01 in gdijkeu rin bedBrtW Arnold de V] uitsn van Ot nonxw d«e woonkn. fcort nadat tlwe<!en4™ S o m b e r 1647 pBUWXH ftjagouvcraeor van Ambon h a[1] o[p] gevolgd.

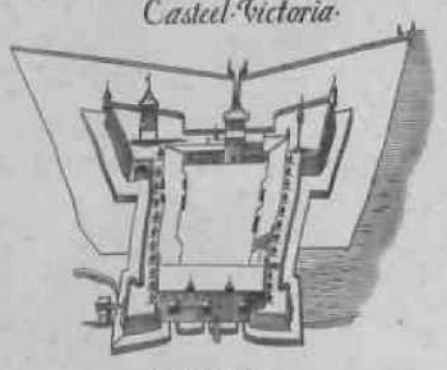

Naar Kaart 1332
van 't Rijks Archief.

OVER DE IN NEDERLAND AANWEZIGE BOTANISCHE HANDSCHRIFTEN VAN RUMPHIUS

DOOR

DR. J. P. LOTSY.

Daar de groote beteekenis van G. E. RUMPHIUS vooral ook ligt op botanisch gebied, zoo scheen het een nuttige taak, ter gelegenheid van zijnen gedenkdag na te gaan, wat er van de door hem uit Amboina naar het moederland gezondene botanische handschriften thans nog voorhanden is; en dit te meer, aangezien in de catalog worden venneld: te Leiden, twee ongeveer volledige handschriften van zijn Cruydtboek; te Amsterdam een oriaineel handschrift van datzelfde werk, en te Utrecht het ongined toevoegsel of Auctuarium, terwijl ook Leiden een ooLronkeliik exempt van dit laatste werk zou bezitten. Het zal hier onder bhjken, dat de aanwezigheid van al die verschillende handschriften volkomen verklaarbaar is, dank zij vooral de biographische studie van P. A. LEUPE 1). Zonder diens arbeid zou het zeer bezwaarlijk zijn geweest, de geschiedems der thans nog voorhandene manuscripten vast te stellen

Reeds dadelijk wensch ik op te merken, dat hoe zorgvuldig en vooral hoe volkomen *eerlijk* ook Prof. BURMA*'5 uitgave van RUMPHIUS' Cruydtboek zij dit groote werk, de eemge vorm waarin RUMPHIU, gesc hri onder de botanici * bekend geworden, niet een juist denkbeeld van de fraaie platen geeft, welke zich in het handschrift vooral te Leiden, bevinden. RUMPHXUS heeft eerst plan gehad zijn werk geheel van gekleurde platen te voorzien, die In ook in * zes eerste deelen voorkomen; later zijn er meer en meer zwarte teekeningen vervaardigd. Hier air xeproduceeren ite ook één gekleurde, om duidelijk te laten zien *hoe* voortreffelijk ook deze oorspronkelijke bestemd, waren.

bijzonderen dank te betuigen aan Dr. P. C. MOLHUYSEN, Conservator der handschriften van de ^ ^ ^che Universiteit, voor de voortdurende hulp mij gedurende het onderzoek verleend; zonder zijn deskundigen raad, zou ik op het mij zoo ongewone gebied van geschiedkundige naspeuring vele malen verdwaald zijn.

Leiden, Maart 1902.

.) P. A. LEUPE. GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS, Ambonsch natuurkundige der zeventiende eeuw. Natuurkundige Verh. der Kon. Akademie. Deel XII. Amsterdam 1871.

>) De hiervoor noodige photographieo wcrden door Dr. J. W. C. GOETHART, Conservator aan 's Rijks Herbarium te Leiden, vervaardigd, waarvoor 1'k hem hier gaarne dank zeg.

(1)

OORSPRONKELIJKE AFBEEUHNG VAN U6t A«B« SCI KKi II-H--I K. t.

KOLONIAAL MUS 11M TI HAARLEM.

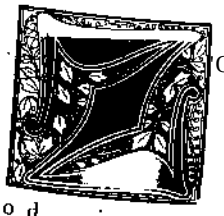

OOALS bekend is, vertrok RUMPHIUS waarschijnlijk in 1653 van Batavia naar Amboina. In een brief van 20 Aug. 1663 aan de „Bewinthebberen" der O. I. Compagnie, residerende ter calmer Amstel, schrijft hij: „'T is dan aldus dat ick begonnen heb een werck, daer innen int Jaer 1653 van Batavia naer Amboina verplaetst, werden, sodanige planten, *gewassen*, gedierten etc. als my in de tyt van myne residentie in Indien te sien, voorgecomen syn, ende noch sullen *voorcomen*. Weicke rechte benaemingen, soo uyt de Arabische ende Latynsche, als nieuwe autheuren, van my uytgesocht, met malcanderen derscheyden, haere behoorlycke Figuren *(voor soo veel const in my is)* ter naer 't leven afgebeelt [1]) (LEUPE p. 40).

Uit dezen brief, die als bijlage I voorkomt in P. A. LEUPE'S levensbeschrijving (uitg. **1871**), blijkt dat RUMPHIUS toen ter tijde *zelf* de teekeningen voor zijn Kruidboek maakte, en hij die niet door anderen liet vervaardigen. Dit zelf-vervaardigen van die teekeningen kan hoogstens tot het begin van 1670 hebben plaats gehad, op dat tijdstip RUMPHIUS het ongeluk trof, het gezicht te verliezen. Het was met deze lakonieke woorden dat Gouverneur en Raad (van Amboina) aan de Hooge Regeering van dit treurig-ernstig geval [2]), dat zij reeds in 1670): „Den Coopman RUMPHIUS IS nu sedert eenige weken blind geworden". Op 17 Februari 1674 verloor RUMPHIUS bij eene aardbeving zijne vrouw en zijn jongste dochter; het spreekt van zelf dat deze ramp grooten invloed op zijn werkkracht uitoefende, zoodat het niet te verwonderen is, dat wij v66r 1679 niets meer van zijn arbeid vernemen tot het jaar dat jaar *werd hem* door de Hooge Regeering nog een klerk toegestaan (Missive van 22 Februari 1679), gezonden van de Amboinsche Historie, welk werk kort daarna *(23* Sept. 1679) naar het vaderland konde worden gezonden. Dit WCrkj alS Zfjnde Van niet„botanischen aard> interesseert ons hier verder niet. Op 17 Januari 1687 brak te Amboina een zware brand uit> waarbij een S'tedeelte van RuMPHIUS, »boeken, handschriften en bijeenverzamelde zeldzaamheden" verloren gingen. In de volgende bewoordingen maakte de Gouverneur, DIRCK DE HAES deze ramp voor 200 verre zij RUMPHIUS betrof, aan de Hooge Regeering bekend [3]).

„UEd. Hoogachtbare hebben mede *gdieven* in hare missive van den 17 February 1680 aen de Oud-Coopman G. E. RUMPHIUS te recommanderen, dat hij na voltooying van de Amboinse Historie het Amboinse Cruytboeck zou trachten te volmaecken; nu is *'t* zelfde zoo goet als ten evnde gebracht, en warpn °ock alreeds voor zeven honderd ende 20 capittden, waeruyt de twaelf boecken des geheelen wercx bes n, c'e helft van de nodig-e figuren *zoo door Item[1])* als andere teyckenaers vervaerdigt, maar zyn yn deselvrdo^n laetsten brand op den elfden January deses jaers, nevens veele andere schriften en boecken vernielt *principael werck ter neeuwer noot gestabileert [4]).* **Indien dat UEd. H.Achtb. meeninge** werck tot volkomentheyt gebracht werde, zoo zal het aenstaende \aet eeu tocke^ elfde worden, dewelcke nevens desselfs soon AUGUSTUS RUMPHIUS *)* omtrent ander halff of d'e schade zouden vergoeden connen; akoo geoordeelt wert, dat gemelte *JZl-* WGrck zonder figuren weynig nut ende aensien zoude hebben".

Deze brand verklaart wel, waarom wij in 't handschrift der Leidsche Bibliotheek geen enkele teekening aantreffen welke door RUMPHIUS zelf gemaakt is. Hij toch werd in 1670 blind en al de verzamelde teekeningen zijn in 1687 verbrand, zoodat het natuurlijk voor hem onmogelijk was zelve nieuwe te maken. Alle zoeken in het handschrift, of soms een toevallig geredde origineele teekening van RUMPHIUS aanwezig ware, was vergeefs, alhoewel de mogelijkheid bestaat dat enkele niet onderteekende platen, bv. de plaat van Cap. I (Auctuarium), van onzen RUMPHIUS afkomstig zijn.

De Hooge Regeering gaf gaarne gehoor aan het verzoek van RUMPHIUS in bovenstaanden brief vervat, en schreef

---

1) Ik cursiveer.
2) p. 14.
3) LEUPE p. 20. Lees aldaar „February" in plaats van „January", zie toch LEUPE's noot 5 op p. 18.
4) PAULUS AUGUSTUS RUMPHIUS was het jaar te voren (1686, van Batavia als Boekhouder naar Amboina verplaatst.

(*)

dienaangaande naar Amboina (3 Maart 1688, LEUPE p. 21): „'t Is jammer dat het Ambon*: Kruytboeck van den E. RUMPHIUS en dat 't selve met de fio-uren door den jongsten brand vernielt is, doch weder goet dat de minute nog behouden is gebleven, t~e feStaUreert werck oversulcx door desselfs soon PAULUS AUGUSTUS, nevens een goed teeckenaer weder in i[1]^ jaer afgeteeken g ^K van so ude kunnen werden. Te dien eynde senden wy UEd. hiernevens een teeckenaer, met name Pun."* ^ na de Amsterdam, zynde een scheepsjongen in 's Comp. dienst, en door zyn jonge iaren *u- Wn>w*[TM*cr] onderrigting van desselis soon verder aen te leeren."

In het, in handschrift te Leiden aanwezige, „ Appendix of Aenhang op de 6: eerste deelen van het ^ w s t Cruydeboeck", komt eene teekening van dezen PHILIPS VAN EYCK, en door hem onderteekend, voor. Het ^ ^e ^ ^\ teekening van „Mangostana" (Garcinia Mangostana) en draagt als onderschrift: „PHILIP : v: EYCK *): Fecit den 28 ma ar). ^ VAN EYCK moet dus minstens 4 jaren lang voor RUMPHIUS geteekend hebben (inderdaad tot 1696, dus 8 ja n tot it appendix bestaat uit 25 pagina's schrift, gevolgd door een ..Register van de nieuwe figuren, welke g ehor ^2", 6 eerste deelen van 't Ambonse Cruydeboeck, als mede tot den appendix van 't selve; afgesonden in Sept b a° Ruyt ^ terwijl onder de laatste pagina staat: „Aldus gedaen, en in *September des jaers* 1692 *weggesonden ntet* & r uit *Civetkat, onder de Secretarys papier en* , en dat door RUMPHIUS zelf onderteekend is. Het Appendix is dus W ^ . ^ t e Ambon'verzonden. Dit komt dan ook goed overeen met eene opgave in LEUPE, 1. c. p. 21: „Onder zijne leldlng ^^«'. men dan ook zoo ijverig, dat de zes eerste boeken van zijn Herbarium reeds in 1692 op reis naar het vaderlant den ^ Daar de zes eerste boeken met het schip Waterland te gronde gingen, moeten zij v66r Sept. 1692 verzon all 4er aeweest en moet het appendix, dat thans te Leiden met de origineele teekeningen aanwezig is, dus met een ^ SLhip zijn verzonden. Op p. 22 vinden wij bij LEUPE: ..Wanneer de zes eerste boeken van het Herban«^n ^ ifl Amboina naar Batavia *zijn verzonden,* hebben wij tot dus verre niet kunnen opsporen, doch vermoeden dat kening of 1691 is geschied, want op het register der *van Amboina afgezonden papieren* enz. leest men onder dagtee' ^ 1690 gent 1692: .Een bundeltje met seyldoeck benayt, gemerckt A.K.B. daerin eenige figuren met een *f' den'. Van 24 r. Van het Ambons Kruytboeck, volgens een apart register", zonder dat wij verder hierover iets in de brieven vernield vf het Het volgens *Rumphius 'onderteekening* in Sept. ,692 met de fl uyt de Civetkat afgezonden Appendix- *. het *W r* bedoelde „bundeltje met seyldoeck benayt", » dus klaarblijkelijk een en hetzelfde werk. *zoodat zonder f*jf* het 'Tns in de bMiotheek te Leiden aanwezige ,Ap Pend IX of Aenh angsel o P de* 6- ,,,,,, *deele r* (niet te verW arren *t*** Aularium ») of Toegift), *het origineele o P* 24 *Sept. ^ p er Xivetkaf van Amboina verzonden, handschrift is-*

T EUPE aaat op p. 22 verder:

Maar & no. was het einde niet daar van de rampen, die het ongelukki.e Herbarium (Cn^Ubocck) *#* en de tre..en. ff Ght" in .687 een groot gedeelte van het destnds gereed zi nde (nl. de platen) door een brand ri^ K *1* die in ,69» naar het vaderland waren gezonden, g.ngen met het schip „Waterland" te ^n.l e"; (op 12 Sept. zes boeken die in 109 nige Fransche schepen in den grond geboord).

1692, op 45° N-B- door eC & Fr O k l i aoed verloren. Oorspronkelijke teekenina en Van R . . t niet bevat Dit han sc dnnft is dus voor ie ke .. » cn v an RUMPHIUS kan het hebben, daar RUMPHIUS na 1687 (toen de teke niet meer in staat was zelf te teekenen. Het mag wel een geluk geacht w . CAMPHUYS ze had laten afschrijven mpr de Waterland op reis gingen. [3])

V66r dat Ze H^L rd. D& bloem^ onderaan rechts, is niet door v. E Yci ^ ——————V J ^ e teekemng vind, men hie»=h«« B « ^ A ogiervan is he. bloeijsel in A mboina aiet te rtBdaf^^-»t in h« R^Uur d« .^ figuren elk clan on Hamvh kan biicetekeml verden van bovengenoemd appendix « cMnt- „Mangestane, Lib. I, ^V- J ' DE RUYTER, nl. *Ph\llanthu*<.

[1]) Uit het Auctuarium reproduceeren wij hierachter een teeke ng Q

[2]) Van dezen CAMPHUYS wordt in dit Gedenkboek elders gewaagd, zoodat wij met *het volgende kunnen volsta* , met V. D. AA en LEUPE ontleend: Na zijn afreize als *G. G. op 24 Sept. 1691, begaf hij zich naar zijn lusthuis, dat hij had doen bouwen buiten de Nieuwpoort* (van Batavia) aan de rivier, aan den weg van Djakatra, bij hetwelk hij eenen tuin had waarin de zeldzaamste gewassen van Indië groeiden. Een bij LEUPE p. 48-51 afgedrukte brief van CAMPHUYS *aan RUMPHIUS draagt dan ook tot onderschrift:* „*Uyt myn Thuyn* gelegen in de Zuyder Voorstadt van Batavia den 2 Mart. 1695". Ook had hij op het *eilandje Edam, dat hem toebehoorde, een huisje naar de Japansche wijze* gebouwd, met een uitgebreide menagerie van vreemde dieren. Den 9en July *1694 (zie LEUPE p. 52)* adresseerde *dan ook Dr.* WILLEM TEN RHYNE (over RUMPHIUS' Cruydtboek schrijvende) zijn brief: «Aen den *Edelen, gestrengen, welwysen, seer voorsienigen en* geacht *generesuyen Heere*, Myn Heere JOANNES CAMPHUYS, Oud-Gouverneur-Generaal van Neer*landts Indiën, thans residerende op den Eylande Edam*". Nog op zijn sterfbed hield hij zich met RUMPHIUS' werk bezig, want 4 dagen voor zijn dood (18 Juli 1695) dicteerde hij *het volgende (zie* LEUPE p. *56)* aan CORNELIS CHASTELEIN. (Deze CHASTELEIN liet later de laatste hand leggen aan de copie van RUMPHIUS' Kruydtboek, zie hieronder).

„De Figuren van de ses eerste Amboinse kruyde boecken van RUMPHIUS zijn dubbelt getekent; synde 't eene voor syn Edelheyt [nl. CAMPHUYS zelf] en 't ander om nae 't vaderlant te senden, gemaeckt. Het eene stel vereert syn Edelht CAMPHUYS aen d' E. Heer Majoor ISAAC DE ST. MARTIN. Sullende het tweede stel mede aen gemelte Heer ST. MARTIN overgegeven werden, met versoeck om onder syn E. opsigt, ende 't oogh van den Heer TEN RHYNE, daeraen d' Heer RUMPHIUS dierwegen geschreven heeft, het selve te laeten voltoyen, waarnae oock soude kunnen te passe komen de brieven dierwegen aen d'Hr. RUMPHIUS afgegaen en by syn Edt. oock weder van daer ontfangen. Item een bondeltje met verscheyde papiertjes, die saeck concernerende, hebbende den Chirurgyn CHRISTIAEN GERARDS, deselve kruydeboecken en teeckeningen syn Edt. by een briefjen afgeeyst„ dogh 't welck niet heeft kunnen geloven met de mening en Intentie van d'Hr. RUMPHIUS overeen te komen, nadien syn E. gelyck hij hadde kunnen doen, aan syn Edt. CAMPHUYS het minste daervan niet geschreven heeft."

(3)

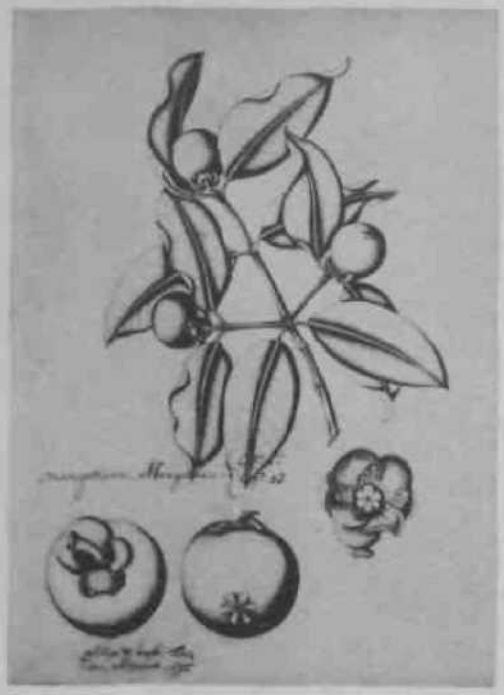

GARCINIA MANGOSTANA.

Verklaarde plantgraphische reproductie van de overgeschilderde teekening
icf CULL.* * *Itf* i. M l« *it L^it* . *vervaardigd Appendix.*

PHYLLANTHUS.

Verklaarde plantgraphische reproductie ***tc-*** *de overgeschilderde teek.* ***•••tftr.***
P. DE RUITER, *in het te Leiden aanwezige Auctarium p. 6.*

QUISQUALIS SPEC.

Verkleinde plantgraphische reproductie van de overgeschilderde teekening van Pet. v. Eyck,
in het te Leiden aanwezige Tab. 7. Cap. 88. tegenover p. 71.

ANGRAECUM.

Verkleinde plantgraphische reproductie van de overgeschilderde teekening van
Jo. Hoeberom, *in het te Leiden aanwezige Auctarium p. 107.*

„Ze werden nu andermaal, vermeerderd met nog drie boeken — sedert van Amboina bij de Hooge Regeering ingekomen — met het schip Sir Janslandt in 1696 aan de Bewindhebbers gezonden" en wel per brief van 8 February 1696 (zie LEUPE p. 22) nl.:

„De minuyte der ses eerste boeken van het Ambons Kruydtboeck van den Coopman G. E. RUMPHIUS, met het schone schip Waterland in den jare 1692 verongeluckt ofte te gronde gegaen zynde, zyn uyt de copyen die de Heer Out-Gouverneur-Generaal CAMPHUYS Z. G. daervan gehouden hadde, zoo goet als het heeft konnen geschieden, weder in 't geheel gecopieert, en te zamen nevens nog de dry volgende boecken, zoodanig ons die jongst uyt Ambon van den gemelden RUMPHIUS zijn toegecomen, in een casse affgepackt, dewelcke nu met het schip Sir Jansland. nog mede tot UEd. Agtb. overgaet, zynde buytendien ook nog een affschrift van het register op voorsz. boecken te vinden, in de casse met papieren van onse secretarye".

Zijn deze negen boeken nu te Leiden? *Zonder twijfel is dit het geval met boek*i,% en<)* (de zes eerste boeken laten wij voorloopig buiten beschouwing), want deze boeken 7, 8 en 9 bevatten *oorspronkelijke* teekeningen van P.(AULUS) A.(UGUSTUS) RUMPHIUS, *waarvan wij hierachter er eén reproduceeren*, PIETER DE RUYTER, PHILIP VAN EYCK en J^S. HOGEBOOM. Eene teekening van DE RUYTER Lib. 7, achter p. 142, draagt de dagteekening Ultim° Maart 1694, terwijl een teekening van J^S. HOGEBOOM Lib. 9, Cap. 66 vóór p. 550, het jaartal 1685 draagt, evenwel met een andere hand, dan die handteekening, geschreven, en terwijl geheel aan het einde van Lib. 9, Cap. 90 (achter p. 605) eene teekening van Appendix laciniata (Aroideae) voorkomt met het opschrift RUMPHIUS Junior fecit. Of dit een broeder van P. A. RUMPHIUS of wel dezelfde is, schijnt mij moeielijk uit te maken. De laatste teekening van het boek is van VAN EYCK en beeldt Cussutha (Cassytha) af, terwijl uit den text blijkt, dat RUMPHIUS de haustorien zeer goed gezien heeft: „de voeten van den vis Polypus gelykende, namentlyck korte vingers van witachtige wratten gemaekt, waermede sy haer aen de voorn: takken vast setten, en haer voordeel uyt een vreemt liggaem trecken, op de selfde manier als het Viscum doet, dierhalve moet men dese pootjens, voor syne wortels houden, die op den geheelen struyk soo verspreydt syn, dat men niet raden kan welcke de eerste hooftwortel sy, daer hy syn eerste begin van genomen heeft".

Wij hebben gezien, dat RUMPHIUS in hetzelfde jaar, waarin de eerste bezending (de zes eerste boeken) naar het vaderland verloren ging, een Appendix daarop had gemaakt, dat per Civetkat naar Batavia werd verzonden. HieromtrentzegtLEUPEp. 23:

„Zoodra was hem de mare van het ongelukkige schip Waterland niet ter ooren gekomen, of hij beijverde zich het reeds afgezondene te verbeteren en te vermeerderen, en dit met zooveel ijver, dat de Gouverneur SCHAGHEN reeds op den 30 *Sept.* 1694 aan de Hooge Regeering kon schrijven: „Den Oud-Coopman G. E. RUMPHIUS verstaen hebbende, dat de ses eerste deelen van het Ambonse Kruydtboeck op het ongelukkige schip Waterlant te gronde ende verlooren zyn gegaen, heeft zich sedert beneerstigt eenige verbetering ende vermeerdering op deselve deelen te maecken, *zynde den aanhangsel off appendix overgesonden voor twee jaren, daer ingetrocken.* En aengesien dat hy mede verstaen heeft, dat deselve onder opsigt van den Wel-Edelen Heer Oud-Generael JOANNES CAMPHUYS staen gecopieert te worden, zoo heeft hij de voorschreven *vermeerdering*•, bestaende in ontrent 33 vellen schrifts en 102 nieuwe figuren, in een bundeltje in wit linnen benayt ende gemerckt *A. K. B.*, onder andere secretarys papieren UHEdelh. willen toesenden, om den gemelde Heer CAMPHUYS te behandigen, opdat het onder het copieren by het principale werck mogt bygevoegt worden, *waerdoor dan de voorheen gesondene appendix niet noodig zal zyn".*

Waar is nu deze vermeerdering, dit *Tweede Appendix?*

Deze vermeerdering bevindt zich, althans ten deele, in de bibliotheek der Rijks-Universiteit te Utrecht (d. w. z. eene blijkbaar te Batavia gemaakte copie), waar zij onder den naam van Auctuarium 1) staat ingeschreven. Het bewijs hiervoor vinde men in het volgende:

---

[1]) V66r in dit Utrechtsche handschrift staat:
„Auctuarium van het Amboinsch Kruidboek, door GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS — in den jare 1704 uit Indie naar Amsterdam overgezonden, in 1852 aan de Academische Bibliotheek ten geschenke gegeven door den Heer Mr. F. M. N. EYCK TOT ZUILICHEM." Hoe het in diens bezit geraakte wordt duidelijk, als wij het volgende weten: JOHANNES BURMAN, de bewerker van het Kruidboek van RUMPHIUS had een zoon: NICOLAAS LAURENS (geb. 1734) med. doctor en hoogleeraar te Amsterdam, gehuwd met ANNA MARIA VERKOLJE (in 1770), zij hadden een dochter FRANCINA JOHANNA BURMAN (geb. te Amsterdam 14 Mei 1780, gest. te Maartensdijk 22 Aug. 1843), tweede vrouw van Mr. MAURITS JACOB EYCK, sedert 1818 Heer van Zuylichem. Deze Heer EYCK had bij deze, zijne tweede vrouw, een zoon Mr. F. N. M. (*niet* F. M. N). EYCK Heer v. Zuylichem, burgemeester van Maartensdijk etc. (geb. te Utrecht 26 Aug. 1806, gest. te Maartensdijk 1 Jan. 1876); deze, dus een achterkleinzoon van JOHANNES BURMAN, gaf in 1852 het handschrift aan de Bibliotheek te Utrecht ten geschenke.
Het handschrift bestaat uit 2 dln.; n.l. 1 dl. text, en 1 dl. teekeningen, voor het kleinste gedeelte bij dien text behoorende, plus eenige potloodcopiën en andere, zelfs gekleurde, copiën die met dien text niets te maken hebben. Origineel zijn o.a. blz. 4, *Wilde Jamboes*, *Lib. I Cap.* 35, PHILIP V. EYCK fecit; blz. 16, *Cassuvium*, *Lib.* I *Cap.* 59, P. DE RUYTER fecit; blz. 23, *Bilacus. Lib. I Cap.* 68, PHILIP V. EYCK fecit, Tamarindus op Bat^a. getyckent; Lib. 2, Caput 32, gekleurd, origineel?
De tekst van dl. I telt 80 dubbele folio's, of 40 vellen schrifts", en kan dus *niet* de oorspronkelijke wezen. De teekeningen van dl. II moesten 102 zijn, doch er zijn er maar — buiten de Titelplaat vooraan, en den Haemanthus achteraan — 54, waarvan slechts 18 overeenstemmen met de lijst in dl. I der teekeningen die er *moesten* wezen; en wel de platen behoorende bij Lib. I, Cap. 35. 37, 58 (dubbel), 59, 64, 65, 69; Lib. II, Cap. 18, 47; Lib. III, Cap. 16, 45 (dubbel); Lib. IV, Cap. 33, 69^a en 69^b, 71; Lib. V, Cap. 21; Lib. VI, Cap. 40^a (dubbel) en 40^b. Er ontbreken dus 84 platen, welke aanwezig moesten zijn; en er zijn er 36, die er niet behoefden te wezen.

Te Leiden bevinden zich twee RUMPHius-handschriften, het eene in 1, in ,r , kar is het origineele handschrift, behalve natuurlijk de zes eersteboeken , — t in 7 din. gebonden, exempt rijk gebonden, handschrift in 13 din. nu wel olijkt het *I Z l t. T a C* op zijn sterfbed aan den Raad van Indie' DE ST. MARTIN « J r 1 UYS beh o o rd hebbe „ de « * I dien G.G.telkensmet de van Ambon nagezonden werlen *T J. Z* bv „ t ie boek van het oorspronkelijke handschrift Cap. 8, r8, 21, 25, 26, 29, 30, 3141, van BURMAN, dus veel later bijgeschreven) 2), terwijl in het exemplaar (klaarblijkelijk eene slordigheid van den cophst) zijn bijgeschreven (Cap. 20 is met de hand geschreven). Cap. 20. In het oorspronkelijke handschrift (d. w. z., voor zoover het in Batavia verbleven copie), staat in dit Cap. 20 slechts een klein feit vermeld, dat in het handschrift van den G. G. CAMPHUYS daarentegen een groot stuk, dat totaal van de Tafel van Cananga in het handschrift van den BURMAN bezorgden *druk* het kleine stukje over Cananga voorkomt, dit Hooftstuk op de volgende wyze verbetert." Nu vindt men het verbetering, doch eene van geheel anderen aard dan die hier door BURMAN drukt dus af het oorspronkelijke stukje van RUMPHIUS. Hoe dit te verklaren? Wij hebben *a*. een oorspronkelijken tekst van CAMPHUYS, en *c*. een geheel ander stukje in den text van CAMPHUYS; terwijl wij welke het voorheen gezonden appendix overbodig maakt.

De gang van zaken moet dus deze geweest zijn: In de eerste zes Boeken kwam het kleine stukje van RUMPHIUS over Cananga en werd weer gecopieerd na het verlies dier eerste zes Boeken en dien vorm te Leiden aanwezig. Ondertusschen kreeg CAMPHUYS zeer zeker laten voegen bij dit eerste stukje. Merkwtardigerwijze anders. Die twee stukjes moeten dus later weer vernietigd zijn en zou rechtvaardigen, zou een in het tot nog toe onbekende 2e Appendix Nu het handschrift van het Utrechtsche „Auctuarium" blijkt dit vermiste hoogst waarschijnlijk, want daar vinden wij zoowaar onder Caput 20 Lib. 3 worden": *en mat nu volgt is dat, wat in Qtmplaiys' handschrift staat'* het voorgaande over dit hoofdstuk moest vernietigd worden en dit moest hier eene fout maakt door het oorspronkelijke stukje over Cananga te doen *in de plaats* moest komen. Voor in deze vermeerdering staat; „Register der figuren gesonden werden en tot de ses Eerste Boecken van 't ambonsche Cmyde-Boeck" Brief Schaghen, op de vorige biz.) 102 figuren vermeld worden; van deze het Utrechtsche handschrift te vinden. Waar zijn die? De text gaat, zooals vanzelf

Nu wij toch op deze wijze met het handschrift in het bezit van CAMPHUYS de aandacht gevraagd voor *eene belangrijke vondst.* RUMPHIUS heeft de zending vergezeld doen gaan van een geleide-brief aan Heeren Bewindhebbers dd. Amboina hss. v66raan in dl. I aanwezig is, en dan ook door BURMAN als „Dedicatio" van Tom. I (1741). De waarschijnlijkheid sprak er voor, dat er ook een zijn voor de laatste 6 Boeken; te meer daar deze wel vergezeld gingen van een ook op den eersten geleide-brief van 1690 eene „Voorreden aan den Leser" was

En, inderdaad .... v66rin Liber VII der copie-CAMPHUYS *bevindt zich* nog toe onbekende Opdracht — *nu echter aan de Hooge Regeerms te Batavia* —

der laatste 6 Boeken:

[1]) Dit wordt nog bevestigd door de volgende recente mededeeling van Dr. F. DE HAAN te Batavia aan den heer G. P. ROUFFAER: „De personalia van CAMPHUYS heb ik doorgewerkt; ik vond daarin dat in 1723 een exemplaar van het Herbarium Amb. in handschrift, 13 deelen in rood leer gebonden (sic), bij testament vermaakt wordt aan de Bibl. der Leidsche Academie door den zen man der vrouw van den overleden zoon van CHASTELEIN, welke zoon een der eigenaamen van CAMPHUYS was." Zie nog biz. 12, noot 1.

[2]) Zie het facsimile van den text hierachter.

„Edele Hoog Gebiedende Heeren,

Alsoo ick voor 5: Jaeren 1) het eerste deel off de ses eerste boecken van 't ambonse Cruydeboek na batavia overgesonden en aen de Edele Heeren Bewinthebberen van de Oostindisse Compag- onse betaelsheeren, opgedragen, oock in 't volgende Jaer aengenaemlyck verstaen hebbe dat sukx door U Hoog Edelheedens met een kloeck schip naar Holland bestelt zy, hoewel tot myn leetweesen met een ongeluckige uytkomst door oorlogs rampen op Zee, welckx herstelling ick egter in 't korte verhope te verneemen, zoo heb ick billick g'agt het tweede deel off de ses laetse boecken van datselve werck aen U hoog Edelh- op te offeren, - met een onderdanig versoeck, dat U hoog Eedlh^ns^ gelieven mochten hetselve werck onder u doorluchtige naemen en bescherming verders 'na 't Vaderland voort te senden. opdat het met Hooggemelte onse Heeren Meesters believen aan 't ligt mogte komen. Ick heb hiertoe soo veel meer reden gehad, niet alleen, om dat het op het begeeren en recommandatie van U Hoog Edelheedens voorsaten tot perfectie is gebragt, maar oock omdat sommige heeren en Leeden van U Hoog Edelh-s tafel uyt een genereusen yver en affectie tot derlycke studiën haere gunstelycke hulpe my hier toe beweesen hebben. Ick wil dan hoopen dat U hoog Edelheed-hetselve sullen aensien als een werck met veele moeyten en in lange Jaeren gemaackt en hetwelck tot het gemeene beste, insonderht dergeenen die hier in India woonen sal kunnen strecken, en gevolgelyck de gunstige voorsorge dragen, dat het met de eerste en seeckere gelegentheyt na ons lief vaderland mag voortgesonden werden, dogh alles aen U hoog Edelheed- wyser dispositie beveelende. Laet toe, HoogGebiedende Heeren, dat den Oostindischen PLINIUS het exempel van den Ouden PLINIUS• navolge dewelcke syne natuurkondigeschriften opgedragen heeftaen synen VESPASIANUS gelyck hy synen patroon noemd. Ondertussen sal ik god bidden dat hy U hoog Edelh™* regeering meer ende meer met Zeegeningen en voortgang in dese wyduytgestreckte landen gelieve te begenadigen tot welvaart van onse heeren meesters en goede onses vaderlands en dergeenen die onder U hoog Edelh^ens^ hoogloflycke Regeering in dese landen woonen, Twelck van herte wenscht

U HoogEdelheedens
onderdanigen en verpligten dienaar,
GEORGIUS EVERHARDUS, RUMPHIUS".

Amboina aen 't Casteel VICTORIA.
UltO; Septemb: 1695:

Dat RUMPHIUS ook nadat zijn handschrift, naar Batavia was verzonden, nog steeds op verbetering bedacht blijft blijkt uit 't volgende.

In 1696 schreef men 2) van Amboina (zie LEUPE p. 23—24): „Den Oud-Coopman G. E. RUMPHIUS verstaen hebbende, dat syne Botanische schriften, die hy van tyd tot tyd overgesonden heeft, nae 't overlyden van den Edelen Heer Oud-Gouverneur-Generael JOANNES CAMPHUYS, getransporteert zyn aen den Edelen Heer Raed Ordinairis ISAACQ DE ST. MARTIN, en na zyne gissinge wat confuys leggen, soo heeft hy noodig g'agt, met ons advys, syne beyde klercken, namentlyck den provisioned Adsistent JOHAN PHILIP SIPMAN.3) per desen, ende den teyckenaar PHILIP VAN EYCK, per onsen laesten bodem over te senden, om onder opsigt van welgemelde Heer ST. MARTIN, de voorsz. papieren in behoorlycke ordre te brengen; zoo in schrift*) als in figuren, het manquerende by te setten, volgens medegegeven notulen en soodanig te schicken, dat se neffens de drie resterende boecken, dewelcke met deses jaers laeste schip etaen nagesonden te worden, 5) bequaem mogen zyn, indien 't UHEdelh. gelieven goed te vinden, en de gelegentheyt sig presenteert, met d'aenstaende besending nae 't Vaderland voortgeschickt te worden".

„Hy vertrouwt, dat het door voornoemde syne beyde klercken sal konnen g'effectueert worden, *alsoo sy 't meeste deel van dat werck opgemaeckt* ende gevolgelyck grondige kennisse daer aff hebben, 't welck verrigt synde is haerlieder voornemen, onder UHoogEdelh. consent, met de eerste gelegentheyt te repatrieeren, dewyl haer verbonden tyd ten vollen g'expireert is".

---

1) Bus in 1690. Zie trouwens de „Opdragt" aan de Bewindhebbers van de eerste 6 Boeken dd. Amboina, 20 Sept. 1690, voorin dl. Ivan Burman's uitgave afgedrukt.
2) Missive van den Gouverneur van Amboina aan de Hooge Regeering van 15 Juli 1696.
a) Geb. 1666 te Darmstadt, in 1699 van de Kamer Rotterdam als onderkoopman uitgevaren, in 1725 als Raad van Indie te Batavia begraven. Een zoon van SIPMAN, PHILIPPUS ANGEIXS, geb. 4 Mei 1702 staat in het Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae, Hagae Comitum 1875, p. 905 ingeschreven op 13 Juni 1726 als PHILIPPUS ANGELUS SIPMAN Amboinensis 25 (Aet.) en studeerde Jura.
4) Het exemplaar van Camphuys draagt dan ook de sporen van velerlei correctie, doch alleen in Lib. I—II.
B) Niet alleen Boek 10--12 heeft Camphuys dus nooit gezien, maar evenmin Boek 7—9; want deze waren eerst in Jan. 1696 (zie Leupe p. 23 bovenaan, en verg. de Voorreede van den Autheur voor Boek 7 -12 dd. 31 Dec. 1695) van Ambon verzonden, terwijl Camphuys reeds op 18 Juli 1695 te Batavia overleden was.

Aan den Heer ST. MARTIN schreef RUMPHIUS met dezelfde gelegenheid (zie LEUPE p. 56):

„Ba ta vi'a.

Aen den Edele Heer ISAAC DE ST. MARTIN.
Raed ordinaris van India.

WelEdele Eerntfeste Agtb\ Welwyse Manhafte, Voorsienige, seer bescheyden en Genereusen Heer,

Myn Heer!

Dewyl ick uit aenschryven van de Batavisse vrunden verstaen heb, dat myne Botanisse schriften, die ik van jaer tot jaer overgesonden heb, na f't overlyden van den Edele Heer JOHANNES CAMPHUYS SaK, hoewel ick tot noghtoe geen berigt off brieven daarover bekomen hebbe, aan UEdele behandigt zyn, om deselve soo veel mogelyk is in orde te brengen, en bequaem maeken (om) na 't vaderlandt te zenden. Soo kan ick my niet anders inbeelden als dat gemelde schriften UEdele vry wat -confuys ter hand zullen gekomen zijn, om welke te redden niemand ligt de bequaemheyt hebben zal, die daerin niet geverseerd is Ick laat my egter anders niet voorstaan, als dat de Hooge Regeering nogh al genegen zal zyn deselve schriften na 't Vaderland te zenden, gelyck deselve oock uyt het Vaderlant schier jaerlyx van my g'eyscht werden, met vermaening dat ick doch daerin niet draeg (traag) zoude zyn. Om nu na myn vermogen daerin te voorsien, soo heb ick nodig g'agt, met advys van onsen Gouverneur, twee van myne clercquen met dit schip over te senden, te weten, JOHAN PHILIP SIPMAN, een persoon in de medicynen geverseerd en *gepromoveerd^)*, die by de vier jaeren voor Assistent by my gedient [dus *sinds* 1692], en gevolgelyck grondige kennisse van myne schriften heeft, aan dewelke ick dan een memory medegegeven heb, hoe van tyd tot tyd myne schriften en figuren overgesonden syn, wat daerin verandert eil bijgevoegt heeft moeten worden, op wiens kennisse dan UEdele de redding van myn Botaniswerck vryelyck mag laten aankomen.

Den anderen PHILIP VAN EVCK heeft by de agt jaren [dus *sinds* 1688] voor tykenaer by my gedient, en gevolgelyck goede kennisse van de figuren heeft, off deselve volkomen of gebreeckelyk zyn. Sullende hy mede *soodanige* 61 *figuren moeten copiër en, als in* 7 *voorleden jaer van 7nyn comptoir gestolen syn,* en waervan ick de tacken moeyelyck wederom bekomen kan, *zynde voorleden jaer een lyste derselven aan den Edelen Heer* CAMPHUYS Sal[r]. *gesonden.*

Gemelte clercquen tyd ruym g'expireerd synde, hebbende ernstelyck voorgenomen met de eerste gelegentheyt te repatrieeren, tot het welk ick dan voor haerliede UEdele's gunst en hulpe versoeck, en datse in die qualiteyt mogen vertrecken, in hoop dat ondertussen myne werken in ordre gebragt en bequaam gemaakt sullen syn, om naar 't vaderland te konnen senden.

De drie laetste Boeken blijven nogh by my, daeraen nogh wat te verstellen vald en eenige figuren by te voegen, dewelcke ik egter met de laetste versending in aenstaende September verhoope nae te senden, wanneer dan het geheele werk in twaelf boecken zal bestaen. Off nu de Hooge Regeering goed zal vinden, geduerende dese oorlogstyden het voorn. werck met de eerste besending na 't Vaderland afte vaerdigen zal ik aan Haer Hoog EdeK wys en voorsigtig overleg [2]) bevolen laten. Het verlies van de schriften is verdragelyck, dewyl men deselve altyd wederom kan copieeren maer het verlies van de figuren is voor het meeste deel onversettelyck, dewyl ick in dit myn swack ouderdom, geen gelegentheyt heb, de origineele tacken wederom te bekomen, gelyck ick oock van nu af aen verlegen zal blyven met veel te schryven, als zynde destituyt van een assistent en tyckenaer, waermede

WelEdele, Erntfeste, Agtbr., Welwyse, manshafte, voorsienige seer bescheyden en genereusen Heer na myne needrige groetenisse UWelEdele in de Vaderlycke bescherming des Alderhoogsten bevele en vfcrblyve

Mynheer

A t . , T , r . *Uw Edelheden onderdanige dienaer*
Amboina, dezen 9 July 1696. RUMPHIUS.

P. S. Den bovenstaende gesloten en overgeleverd zynde, is het schielyck overval dese Provintie overgekomen, dat wij onsen Heer Gouverneur NICOLAAS SCHAGHEN verloren hebben [3]), en onder andere veranderingen daerdoor veroorsaekt, heeft den voorschreven *teyckenaer* PHILIP.VAN EYCK ook hier moeten blyven, en tot het laetste schip

---

[1]) Dit blijkt nergens, zie den brief van diens zoon vóórin J. W. HEYDT, Allerneuester geographisch- und topographischer Schauplatz. Willhermsdorff, J. C. TETSCHNER 1744. In deze zeer uitvoerige levensbeschrijving van zijn vader spreekt hij in 't geheel niet over diens promotie. De heer ROUFFAER maakte mij op deze omstandigheid opmerkzaam.

[2]) Deze vrij duidelijke wenk van RUMPHIUS kwam echter te laat; want reeds in Febr. 1696 waren de *eerste* 9 *boeken* van Batavia naar het Vaderland verzonden (zie LEUPE, p. 22—23), alwaar echter hun ontvangst eerst in Aug. 1697 officieel erkend werd (zie hierachter blz. 10); terwijl daarop de *laatste* 3 onder geleide van SIPMAN en VAN EYCK in Jan. 1697 naar Holland gingen (LEUPE, p. 25).

[3]) NIC. SCHAGHEN stierf 7 Juli 1696! Zie toch, behalve VALENTIJN's tekst (Oud en Nieuw Oost-Indien, II, 1724. 2e Stuk, fol. 259, 1e kol.), ook den bij VALENTIJN afgebeelden gedachtenis-penning op plaat LII — volgens het postscriptum van RUMPHIUS dus door PHIL. VAN EYCK gegraveerd —, en welke óók 7 Juli 1696 als sterfdag vermeldt. Dit klopt dus *niet* met «9 July 1696» onder den brief van RUMPHIUS. Ongelukkig heeft LEUPE niet duidelijk aangegeven vanwaar hij zijn Bijlage IX had; de signatuur «MSS. R. U. als voren» is eene andere dan «MSS. XXI. als voren», welke laatste alle te Leiden op de Universiteits-Bibliotheek zijn.

OORSPRONKEUJKE AF0EELD1NG VOOR MET AMBOINSCH KRU1DBOEK. HI.

BAUHINIA SPEC.

Verklaarde photographische reproductie naar de oorspronkelijke teekening van PHILIP AUGUST RUMPHIUS, *in het te Leiden aanwezige Exh.* T. i ^. I. *p.* 2.

[dus: Sept. 1696J te wagten, om eenige penningen te graveren, die onder de dragers zullen uytgedeelt werden.

Ick hoop echter dat men ginder schilders zal vinden, die de verloren en wederom g'eyschte figuren zullen connen copieeren om toe te senden en by verlies van de principale niet verlegen te zyn.

Amboina, desen 16 July 1696".

Deze brief werd niet meer door den heer ST. MARTIN ontvangen; „toen het p. s. werd geschreven, was de heer DE ST. MARTIN juist drie maanden te voren overleden, namelijk den 14 April" (LEUPE, p. 57). Deel 10, u en 12 heeft dus ook de heer DE ST. MARTIN nooit gezien. Na het overlijden van den heer DE ST. MARTIN bleef (LEUPE p. 58) CORNELIS CHASTELEIN[1]) met de zorg voor het Herbarium belast.

„Uit den volgenden brief van den heer CORNELIS CHASTELEIN, van den 11 Oct. 1696, blijkt, (zegt LEUPE p. 58), dat hij na het overlijden van den heer DE ST. MARTIN, belast is gebleven met de zorg voor het Herbarium van RUMPHIUS" (op vele plaatsen van de copie CAMPHUYS—ST. MARTIN—CHASTELEIN staat dan obk: „door CHASTELEIN laten teekenen", of wel „door CHASTELEIN op Batavia laten teekenen"; of ook soms „laten teekenen op Batavia na 't leven. door CHASTELEIN", ZOO b.v. bij het Kannekens-kruyd, Lib. VII, cap. 61); de brief is, naar de titulatuur te oordeelen, vermoedelijk aan den G. G. WILLEM VAN OUTHOORN gericht geweest.

„*Hoogedele Heer%*

Ick heb den Assistent JOHAN PHILIP SIPMAN vertoont, de copia van de 9 boeken van den E. RUMPHIUS soo als deselve onder myn syn; ende gevraagt of hy van den E. RUMPHIUS iets hadde mede gebragt om daerby te voegen, of tot welcken eynde, ende wat het gheene was gemelde RUMPHIUS dierwegen requireerde en hem aanbevolen hadde.

Wegens het eerste seyde, d' E. RUMPHIUS hem niets heeft overhandigt, maer ten opzigte van het tweede had versogt om te sien hoe verre de copia, die de Heer CAMPHUYS Sal. ged[1]. en naderhand d' E. Heer SAINT MARTIN Sal. ged[1]. mede bezig zyn geweest, waren geavanceert, in vertrouwen dat Haer Hoog Edel[ns]. de gemelde gecopieerde 9 boecken als die gereet waren, soude gelieven na 't vaderland te zenden. Het *welke al met de voorleden jaerse besending volbragt* 2) is; dogh waervan de gem. SIPMAN verclaarde *d'* E. RUMPHIUS op zyn vertrek nogh geen kennisse gehad heeft. En daermede nu zyn verlangens begeerte soo verre zal voldaen wesen.

Den Teekenaer PHILIP VAN EYCK die met het laatste schip eerst te verwagten is, komt tot geen eynde, als om 61 figuren volgens memorie te copieeren, die d' E. RUMPHIUS in Amboina ontstolen zijn.

Ick zal hetselve kosteloos voor d' E. RUMPHIUS door myn jonge, [3]) diese voor d' Heer Generael CAMPHUYS Sal. gecopieert heeft, laten doen, voor sooveel als alhier in wesen bevinde ende syn E. toesenden. Want dese voornoemde teekenaer PHILIP VAN EYCK, vermits zyn tyds expiratie, ernstig voorgenomen heeft te repatrieeren, en ligt over 6 weeken hier pas wesen zal, wanneer de tyd te kort sou syn, om sulcx voor de verlossing te kunaen voltrecken, ende andersints wel expres daerom sou dienen over te blyven.

Het welke overeenstemt met de missive van d' E. RUMPHIUS van den 9 July 1696 dierwegen aen d' Heer SAINT-MARTIN geschreven, luydende: enz. [4])

Zynde dit al het gheene UEdele tot bescheyt hierover kan geven; en van gemelten SIPMAN mede by confirmatie heb laten teekenen; terwyle dat na needrige groete verblyve

Uw Hoogh Edelens onderdanige en verpligten dienaer

CORN. CHASTELEIN.

Batavta, desen 11 October 1696.

JOHAN PHILIP SIPMAN".

---

[1]) Bij van der Aa vindt men (Biogr. Woordenboek, III, 1858):

„CORNELIS CHASTELEIN werd in het jaar 1705 buitengewoon en in 1711 gewoon raad van Nederl. Indië. Bij zijn overlijden in 1715, vermaakte hij het landgoed Depok aan de Tjiliwong, omstreeks halfweg Batavia en Buitenzorg gelegen, aan zijne bij uitersten wil in vrijheid gestelde slaven, onder voorwaarde, dat zij binnen twee jaren na zijn overlijden het Christendom moesten omhelzen. Het getal dier slaven bedroeg toen 150 zielen, wier afstammelingen in 1852, 240 zielen telden, welke met nog 60 andere Christenen de gemeente van Depok uitmaken.

Zie Valentijn Oud- en Nieuw O. I. Deel IV a. bl. 370.

Teenstra Nederl. Overz. Bezitt. bl. 072".

[2]) De correctie in Boek I—II van het CAMPHUYS-exemplaar kan dus *niet* te Batavia door SIPMAN zijn geschied, maar wel door CORN. ABRAMSEN; zie volgende noot.

[3]) Genaamd CORNELIS ABRAMSEN; hij was bij CAMPHUYS zoowel te Batavia als op 't eiland Edam werkzaam geweest, en vroeger bij RUMPHIUS, die hem reeds in 1692 te Amboina terug verwachtte, waaraan in 1693 gevolg schijnt te zijn gegeven, want in Juni 1694 was hij weer op Ambon; zie LEUPE p. 46 en 47. Doch in ± 1695 moet hij weer naar Batavia zijn gegaan.

[4]) En nu volgt in den origineelen brief een groote letterlijke aanhaling uit den brief van RUMPHIUS aan DE SAINT-MARTIN dd. 9 Juli 1696 en de vorige *hh* in geneel gegeven, en wel beginnende met „Dewyl' en sluitende met „te konnen senden".

Deze laatste drie deelen werden 24 Sept. 1696 van Amboina verzonden, zooals de Gouverneur dit in zijn vong schrijven had gemeld (LEUPE p. 24): „Den Oud-Coopman RUMPHIUS send tegenwoordig onder onse secretary's papieren over, de drie laeste deelen van het Ambonsche Cruydeboeck, naementlyck het 10, 11 en twaelfde boek, met de noodige figuren, waerby hy onderdanig versoeckt dat het Uwe HoocrEdelh. eelieven moght deselve met de eerste gelegentheyt naer het Vaderlant te senden, ende aen de Ed. Heeren Bewinthebbers te laten behandigen, alsoo dese drie laeste boecKen niet behoeven gecopieert te worden, vermits de minuten by hem compleet zyn. Hy vertrouwt dat de negen voorgaende boecken, tegenwoordigh onder den Edelen Heer ST. MARTIN berustende, mede sullen klaer zyn, om tegens die tyd tezamen nae het vaderland te worden versonden.

„Om deselve te redden ende in ordre te brengen is met het schip H.obree vooraff gesonden, syn adsistent JOHANNES PHILIP SIPMAN, ende *tegenwoordigh* op het fluytscheepje de Haen, tot medeverantwoording der nagellading, zijn teyckenaer PHILIP VAN EVCK, om aen het voorgaende werck te helpen, volgens memorie hem SIPMAN medegegeven; waerdoor dito RUMPHIUS ontbloot is van een bequaam Adsistent en teyckenaar, en zyne resterende schriften moeten wachten tot hy wederom voorsien is".

Eindelyk had RUMPHIUS (LEUPE p. 25) het genoegen te vernemen, dat zijn Herbarium naar het vaderland was verzonden (Missive H. R. aan den Gouverneur te Amboina 17 January 1697): ,,Het Ambonse Kruytboeck van den Coopman G. E. RUMPHIUS is nu *ten vollen* nae het vaderland, aen d'Edele Heeren Principalen gesonden, te weten. de *drie laatste deelen* met syn gewesen schryver, den provisionelen Adsistent JOHAN PHILIP SIPMAN, ende teyckenaer PHILIP VAN EYCK, per de nu even vertrocken retourschepen, *ende de negen vorige off eerste* deelen, met de retourv'00t van 't voorleden jaer.

„Maer wat 't seggen wil, 't geen by UEd. laetste missive van den 24 September 1696 gesegt wert, dat de Ed. RUMPHIUS, met syne resterende schriften nu moest wagten, tot dat hy weder van een ander schryver en teyckenaer voorsien zoude zyn, wilden wy wel wat nader jj'interpreteert hebben ende specialyck hoedanige geschriften daerby verstaen worden".

Op dit schryven gaf de Gouverneur te Amboina het onderstaande antwoord (20 Mei 1697, LEUPE p. 25):

„Den Oud-Coopman G. E. RUMPHIUS blyft UwHoogEdelheden nedrig danckbaer, dat zy de Ged heyd hebben gehad zyne Botanise schriften, bestaende in twaelf boecken, volkomentlyck nae 't vaderland aen de Edele Heeren Bewinthebberen voort te zenden, hoopende dat te -syner tijd, Uw HoogEdelh. luyster en goede diensten, voor diegeene die hier in Indie woonen, daeruyt sal volgen. Maeckende wyders UHEdelh. bekent, dat het voornaemste van syne resterende schriften 't *geen* hy nu onderhanden heeft, is een auctuarium off toegift, hetwelcke hy nog eenige tyd meene onder sigh te houden, om alle soodanige planten daer in te voegen, als hem in dese Provincie noch zouden mogen voorkomen ; eenelyck U.H.Edelh. consent versoeckende, dat hy daertoe uyt de militie alhier, een bequaem en taelkundigh schryver magh uytsoecken, die hem daerin helpen kan, gelyck hy reeds een uitgevonden heeft, nevens een borst, die eenighsints het teyckenen van den vertrocken PHILIP VAN EYCK geleert heeft en de als nogh by hem is. 1)

„Onder den voorschreven Coopman RUMPHIUS berusten noch eenige andere schriften doch van minder & lanogh en die hy derhalven Uw HoogEdelh niet zeer durft aenprysen, zynde de Ambonsche Rariteytkamer, bestaende in *drie* boecken, ende noch *drie* andere boecken van Land- Lugt ende Zee-gedierte deser eylanden, om welke te perfectioneren hy zelffs weinigh moed heeft wegens zyn ouderdom ende aengroeyende swackheden. Echter verstoeckt hy nochmael Uw HoogEdelh. op het nederigste, dat hy een schryver en een teyckenaer, voor syne misschien weynige resteerende jaren syns levens mag behouden, om de geesten wat werck te geven, zonder het welck hy andeïs sorgt in melancholy zyne dagen te sullen moeten eyndigen".

LEUPE schrijft p. 26 : „wij hebben niet gevonden, dat aan het verzoek van RUMPHIUS, om een schrijver en teekenaar te mogen hebben, officieel is voldaan geworden, maar vermeenen dat de Gouverneur het hem oogluikend zal hebben toegestaan, ten einde de werken, die hij nog onderhanden had, en waarvan hier boven wordt gesproken, te kunnen voltooijen".

Dat RUMPHIUS na het vertrek van PHILIP VAN EYCK (Sept. 1696) nog een „teyckenaer" had, blijkt uit een

---

1) PIEIEK DE RI'YTER.

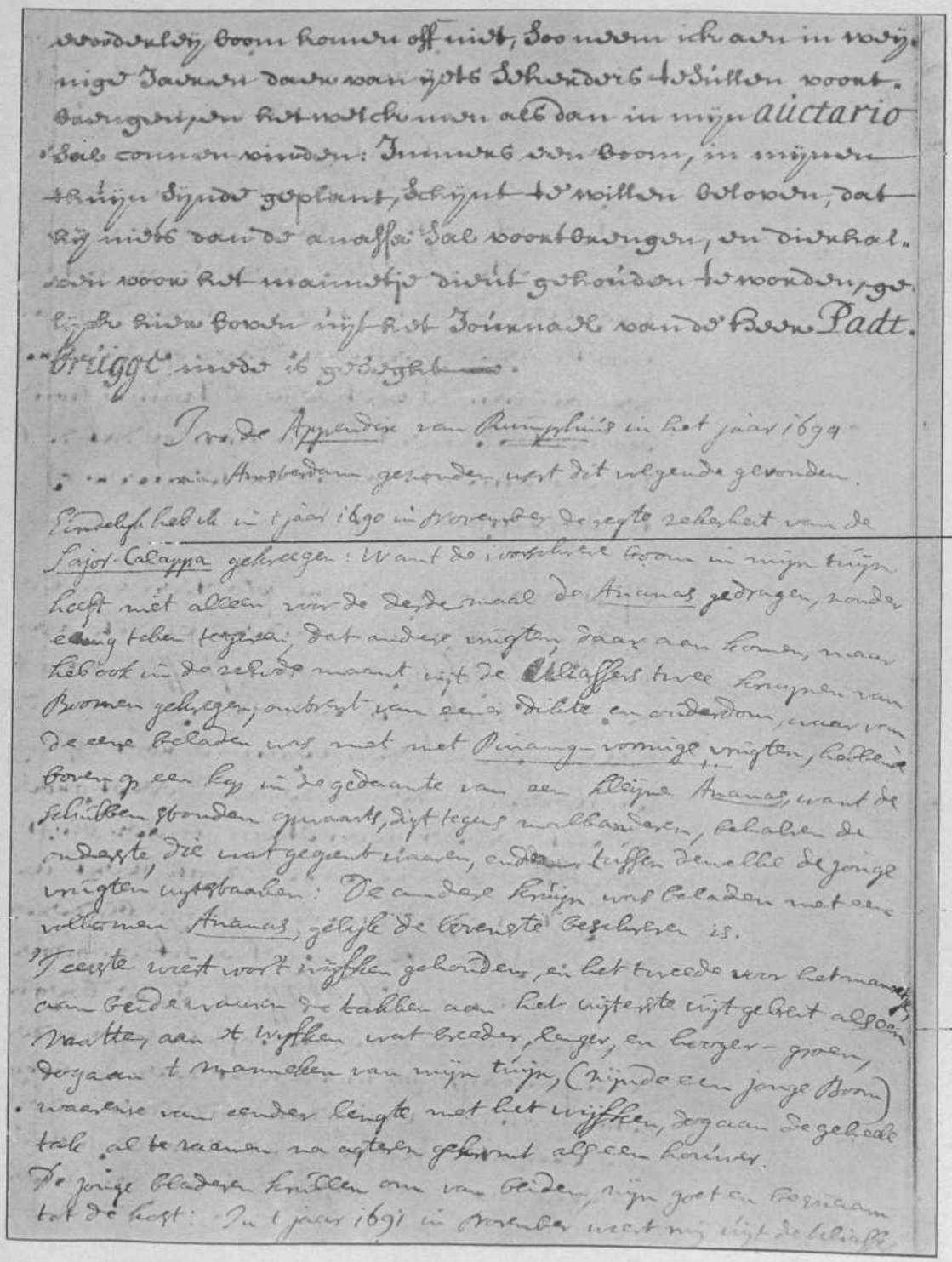

FACSIMILE VAN FOL. **116 VERSO. LIB. I** CAP. **20** VAN **HET TE LEIDEN AANWEZIGE HANDSCHRIPT VAN HET AMBOINSCH KRUIDBOEK,**

(niet spzeustftt is ttwr tfrti Alert van **RGKFHlug,** *^rf tvtdtrstttk rfm*/ BURMAN *geschreven).*

KOLONIAAL MLSKUM TE HAARLEM.

teekening van Funis quadrangularis, door P. DE RUYTER van 17 *Dec.* [696, en een van ,,Natsjoni" door den zelfden van 27 January 1700, beide in het Utrechtsche handschrift te vinden (p. 49 en 51). Voorts is in het Auctuarium te Leiden op p. 31 een plaat van Papaya sylvestris (vermoedelijk eene Panax-soort) door PIETER DE RUYTER, 5 July 1697; op biz. 188 cap. 67, eene teekening van Tingii long door PIETER DE RUYTER van 30 NOV. 1696; en op p. 220 eene teekening van Pinanga saxatilis door P. DE RUYTER van Febr. 1699, — zoodat klaarblijkelijk PIETER DE RUYTER de opvolger van VAN EYCK is geweest. Deze DE RUYTER zal wel door VAN EYCK zijn gekozen, want reeds lang vóór VAN EYCK'S vertrek teekende hij voor RUMPHIUS, nl. op ultO. Maart 1694; zie toch hiervóór biz. 4.

Intusschen, zegt LEUPE (p. 27), waren de naar het vaderland gezondene handschriften van RUMPHIUS aldaar aangekomen en door Commissarissen uit de Bewindhebbers in ontvangst genomen.

Uit him verbaal blijkt echter, dat alléén nog slechts Boek 1—9 ontvangen waren:

,,Vrydagh den 16 Augusti 1697.

,,Seeckere geslooten kasse met papieren jonxt uyt Indien, met 't schip Sir Jans Lant overgekomen, bij de Heeren Commissarissen geopent en besightigt synde, is bevonden, in te houden een stel van het Ambonsche Kruytboeck, ... door G. E. RUMPHIUS van Hanau . . . . Bestaende in 9 boecken, verdeelt in 631 Capittelen ; synde de minute der *ses* eerste boecken, met Waterlandt in den jare 1692 verongeluckt, die uyt de copiën, die den Oudt-Gouverneur-Generaal CAMPHuys daervan gehouden hadde, weder gecopieert, nevens de *drie* volgende, door voornoemde RUMPHIUS nae Batavia geschickt, en door Generaal en Raden herwaerts gesonden. Welck werck als van een bysondere curieusheyt, en waerinne verscheyde nutte en aenmerkenswaerdige saecken soude kunnen vervat staen, d' Heeren Commissarissen voornoemt, hebben goetgevonden, dat onder 't opzight van den Advocaet SCOTT, byeengebraght off ingenayt sal worden, om ter naester vergadering van de Seventiene geproduceert, en wyders overwogen te worden, hoedanigh men daermede in 't verder sal handelen."

In hun antwoord, 9 Oct. 1697 (zie LEUPE p. 28), benoemen de Heeren Zeventienen RUMPHIUS' zoon, P. A. RUMPHIUS, ter belooning van zijns vaders werk tot koopman en vervolgen dan . . . ,,Doch alsoo wy bevinden, dat in dit werck deese en geene affteeckeningen, als anders komen te deficieren, zoo wenschten wy wel dat die defecten, soo 't mogelyck is, ons mochten toegesonden werden, om soodanigh loffelyck stuck werkx niet onvolmaeckt te hebben ; het ongeluckigh blyven van 't schip Waterland, dat met het originele is te gronde gegaen, vernieuwt ons by deze occasie weder de geheugenisse van dat smartelyck verlies."

Op 24 Sept. 1701 werd door Gouverneur en Raad v. Amboina geschreven, zie LEUPE p. 29 : ,,Den Oud-Coopman G. E. RUMPHIUS heeft den Gouverneur gedaen verzoecken, dat het laetste werck van syn Herbario, synde een auctuarium off toegifft, tot uw HoogEdelh. mogte overgesonden worden, 't geen den Gouverneur syn Ed. gaerne toegestaen heeft, en gaet nu onder No. 28 tot UHEdelh. over. Doch tot narigt van UHEdelh. soo dient geweten te worden, dat van alle de figuren, die daerinne leggen, seer weynig of geen minuten off affteeckeningen daervan hier overgebleven syn, sulcx sy om de seeckerheyt op Batavia wel sullen dienen met UHEdelens believen gecopiëert te worden, om by quaede toevallen (gelyck meer gebeurt is) daervan niet versteecken te blijven." Op Batavia gaf men aan dezen wensch gehoor, en werd aan den Gouverneur te Amboina hiervan kennis gegeven, die hierover zeer tevreden was (zie LEUPE p. 30), antwoordende, dd. 19 Mei 1702,: ,,Wy bedancken UHoogEdelheden dat het gesondene auctuarium van het Herbarii Rumphii, eer het na het Vaderland gesonden is geworden, hebben laten copiëeren, aengesien van dien ouden Heer niets meer te verwachten sal syn, als uytgeleeft hebbende".

Inderdaad stierf dan ook RUMPHIUS nog geen maand later, 15 Juni 1702, in den ouderdom van 75 jaren.

Wat de uitgave van RUMPHIUS' werk betreft, vermeldt LEUPE p. 32-33, dat men in de notulen van de vergaderingen der Zeventienen van 19 Febr. 1700 leest: ,,Ter Vergaderingh bekent gemaackt synde, dat eenige liefhebbers en boeckdruckers hadden versoght, om op hare kosten te mogen drucken eenige exemplaren van de Ambonsche Kruytboecken, ... als nae deliberate verstaen het drucken van voorsz. boecken als ondienstigh in dese in geene opsighten te excuseren."

Twee jaar later was de stemming beter; ter vergadering van 17^en^ van 15 Sept. 1702 werd goedgevonden (LEUPE p. 32) "de Kruytboecken van den Oudt-Coopman G. E. RUMPHIUS . . . . . soo sigh eenige liefhebbers tot het drucken van dien

h sy voor ' geheel,
r l h K n ' .. .^ Wd ^ d e d e qUam oP te d0en, deselve dat toetestaen" . . . . Eerstin 1736, deed zich een
.ebber) voor; w,j lezen „ de resolutien van de Kamer Amsterdam, onder dagteekening van den 27- Aug. (LEUPE p. 33) =
in p net voorgebragte ter vergaderinge is goetgevonden en geresolveert, dat de Kruytboecken van den Oud-Coopmaa
Amboyna G E RUMPHIUS, *deel voor deel* 2lll$_{en}$ worden afgegeven aan den Professor BURMANNUS, mits *daervan*
g evende behoorlijke recepissen; met consent om deselve boeken, buyten kosten van de Comp. vervolgens in
konnen TTT ^T* ^^ **"**" d^m d^e^ brqe 2 e Bre^e^ e^ e^ passa g*n die tot nadeel van de Compagnie zouden
konnen strecken, en sulx alleenlyk specteerende de Kruyden". § dl tt dl d Compagnie zoud
had nh T^]T' ^ ,'739> gaf BURHAN de voonvaarde in het licht, waarop de uitgave zoude geschieden; deze
te 's Gr venhage bij p? 1741-1750, „ 6 dln foli0 * Amsterdam bij F. (JLnroN, J. CATUKKE en H. UYTWBR*;
P. GOSSE, J. NEAULME) A. MOETJKNS en A. v. DoLE; en te Utrecht bij S. NEAULUE.
omo-ewerkt en T T't oorSprOnkelijk in het Latijn was geschreven % wd het later door RuMPHiusin 't Nederlandsch
. erk tv oo od; BURMAN vertaalde het weer in 't Latijn, en gaf met den Latijnschen tevens den Hollandschen tekst.
Wed. S SCHOUTTN^T '^ "^ *"* ^ Hoo-leeraar BTMTM *nhgegeven* te Amsterdam bij M. UVTWERF en de
Het *Rijkslrk*, 1755, Hleraan W6rd kter ee„ IndeX *toe S^oegd*, die in 1769 het licht zag.
„Kort Somn„Vr / ^ c u m Hetb6zitVaneenre§:ister dathetvoJgendekarakteristiekeopschrifteeft(zegtLEUPEp.34)
CoopLn T R 7 ' " - AmbonSChe Cru deb-ken, door GEORGIUS EVERHARDOS RUHPHIUS van Hanau, Oud-
Coopman en Re- spersoon ,n Amboina, den nakomelingen overrate,"
Ho el hier sl hts
2ooals die de^rd s ^^ Wordt Van de eerste zes boe^»> ^evat het echter den inhoud der negen boeken
bevat heTee ^ "^ *ge Z 0* ^ Behalve h^t getal der capittelen, waaruit ieder boek bestaat,
bevat het een opgave van de capittelen, waarbij geen figuren zijn.
•sGravenh^ ^^ *nn* dit register met het exemplaar van het Herbarium in de Koninklijke Bibliotheek te
verschH ge t r nWtCz L ?' uS hCt ^ ^ ^ P" 34- ?ebleke» "dat *r » de opgegeven cijfers voor het 1- en 4* boek eenig
call LTh\Tt RCaister hierVoOr 68 en 66 heeft ^ —Pronkehk Leidihe handschrift heeft in *beide* 68
7i caoit 1 I h? - erbam im VOOr het >Se boek 69 en voor het 4* ?J capittelen fde C^PHn-^opie heeft ook 69 en
7i capita; het bhjkt evenwel dat het cijfer 66 veranderd is."[8])
Emdelyk zyn nog in het Rijks-Archfef de volgende Registers: ..Register der Figuren dewelke in September
A0. 169 ,02 N 4 7ggeSo nden WerdCn en tOt de Ses Eerete Boeken van „l Amboons Cruydeboeck syn behorende", bevattende
tweed °^ ^ niCUWe figuren, die ^ dC eerStC ZCS boeken moesten worden bijgevoegd, - d.i. dus het Register op het
wee e ppendix! -• en een ..Register der Capittelen van 't Sevende, A^te en Ne^ende boek, aanwysende watvoor
%uren compleet of gebreckelijk zyn."

CONCLUSIES.

RUMPHIUS begon spoedig na aankomst te Amboina (1653) aan het Kmidboek te werken ; de daarvoor bestemde *S^rde* platen teekende hij zooveel mogelijk zelf. Daar hij in 1670 blind werd, kan hij na dien datum nietzelfgeteekend ebben; voor de redactie van zijn werk werd hij voornamelijk geassisteerd door zijn zoonPuxus AUGUSTUS, en door den blykbaar kundigen SIPMAN. Toen hem in ,687 het ongeluk trofzijne voor het Herbarium bestemde platen door een brand te verJiezen, verzocht h.j aan de regeering hem een ..teyckenaar" te zenden. Daaraan werd het volgende jaar door het uitzenden van PH.UP VAN EVCK, een scheepsjongen, voldaan. VAN EYCK was tot 1696 in RUMPHIUS' dienst; hij \ ^ e een te Ambon aanwezigen soldaat P.ETER OE RUVTER teekenen, welke na VAN EVCK'S vertrek (eind Sept. 1696) in KUMPHIUS' d,enst bleef, en tot kort voor diens dood voor hem heeft geteekend. V66r VAN EVCK'S komst werd RuawflUS bijgestaan door HOGEBOOM (1685).

^ mocht dan RUMPHIUS gelukken. dc /cs eerste boeken van zijn Herbarium te voltooien, en in 1690 naar

---

') De heer G. P. ROUFFAER heeft om den Nederlandschen text van R „ te vergelijken . . . . . I'elgico licet idiomate conscriptum, ne & exteiib ejus invideatur usus, Latina nihilominus civitate donari curabimus.

op verschil ≤ 2 de "Hebjwl.! Inhoud der Chriften Van ^ «'•»'<- ^an, B«iiA Jc heer ROL-FFAW mij terecht opmerkte, de juistheid daarvan ook *nn* no^ aangetoond worden! Immer- van RUMPHIUS vertegenwoordigen, en door BURMAN omgekeerd in het Hollandsch moesten worden vertaald!

[8]) LEUPE schreef feitelijk: „Voor het 1ste boek 69 en voor het 4de 70 Capittelen", maar dit is een vergissing. Lib. IV telt in den gedrukten tekst evengoed 71 capita, als de Camphuys-copie.

TITELPLAAT VAN **HET** AMBOINSCH KRUIDBOEK.
*(.Vaitr ,!e **fMa&tt** affording* M *Art IhrtthtBhr imUirHri/t),*

Batavia te zenden ; daar bevond zich toen ter tijde de Oud-Gouverneur-Generaal CAMPHUYS, een man die zich voor de natuurlijke historie interesseerde, en daarom RUMPHIUS' boeken liet afschrijven ; de gekleurde platen werden door een vroegeren ,,jongen" van RUMPHIUS: CORNELIS ABRAMSEN, op dat tijdstip te Batavia bij Dr. ANDR. CLEYER in dienst, gecopieerd.

Het copieeren der zes eerste boeken duurde tot 1692, in welk jaar de origineelen naar Nederland werden gezonden, doch die, aangezien het schip, de,, Waterland", door de Franschen in den grond werd geboord, verloren gingen.

RUMPHIUS had vóór hij dit verlies vernam, in 1692 reeds een Appendix van Amboina verzonden en stuurde, toen hij van dit nieuwe ongeval hoorde een tweede Appendix, waarin het eerste ingewerkt was, zoodat dit eerste overbodig werd. De zes eerste boeken werden nu op last van CAMPHUYS opnieuw gecopieerd, de eerste copie naar Europa gezonden en de tweede door hemzelven behouden. Daarbij begon CAMPHUYS tevens zijne geheele copie naar de twee inmiddels ontvangen Appendices te verbeteren. Doch op 18 Juli 1696 overleed CAMPHUYS, vóór hem hadden kunnen bereiken boek 7-9, welke eerst in begin Jan. 1696 uit Ambon werden verzonden; hij liet echter instructies achter voor den Heer ST. MARTIN (Raad van Indië), waarbij deze met de verdere zorg voor RUMPHIUS' geschriften belast werd, terwijl hij CAMPHUYS' copie ten geschsnke ontving. ST. MARTIN zette dan ook het copieerwerk der nieuwe boeken 7-9 voort, doch overleed in April 1696, zoodat ook hij boek 10, n en 12 niet gezien heeft. CHASTELEIN (later Raad van Indie), reeds bij CAMPHUYS' leven met RUMPHIUS' werk bekend, werd nu met de verdere zorg belast. Dat hij dit volijverig deed, blijkt vooral daaruit, dat hij op RUMPHIUS' verzoek van een aantal planten te Batavia door CORNELIS ABRAMSEN gekleurde teekeningen liet maken. Deze thans nog te Leiden aanwezige platen, zijn de eenige *gekleurde* origineelen (met uitzondering- van enkele minder geslaagde van HOGEBOOM), voor RUMPHIUS' werk bekend. Deze platen geven dus het beste denkbeeld van de wijze, waarop RUMPHIUS zich voorstelde zijn werk te illustreeren. Het is om die reden, dat wij een facsimile van één dier platen (Canarium) hebben doen vervaardigen. Men ziet zoowel uit deze plaat als uit de hierachter gereproduceerde zwarte teekeningen, dat RUMPHIUS' werk zeer veel fraaier geïllustreerd was dan de koperplaten van BURMAN'S uitgave doen vermoeden.

CHASTELEIN liet zelfs een uittreksel uit de eerste negen boeken maken en voltooide de geheele copie. Aangezien de heer CHASTELEIN tot een Leidsche familie behoorde, van wie een der leden zelf met de Universiteit in directe verbinding stond, is het wel aan te nemen dat de copie CAMPHUYS-ST. MARTIN-CHASTELEIN, die zich thans te Leiden bevindt, door één der leden dier familie aan die Universiteit is geschonken; zeker[1] heid was hieromtrent echter niet te verkrijgen. 1)

In 1696 werd van Batavia de *eerste* copie der zes eerste boeken verzonden (de *tzveede* bleef te Batavia) benevens de origineelen der boeken 7, 8 en 9, (waarvan de eerste copie te Batavia bleef.) Deze bezending kwam in *697 in het moederland aan, en bevindt zich thans te Leiden. De boeken 10, 11 en 12, werden 24 Sept. 1696 van Amboina verzonden, te Batavia gecopieerd, en de origineelen onder de hoede van de inmiddels van Amboina gekomen SIPMAN en VAN EYCK in 1697 naar Nederland gebracht, Deze zullen ook wel de i^e en 2^e Appendices overgebracht hebben, welke inmiddels mede te Batavia gecopieerd werden. Met uitzondering van het *2** Appendix, dat zich althans ten deele in Utrecht (abusievelijk onder den naam „Auctuarium") bevindt, is ook dit alles te Leiden. Het Auctuarium werd eindelijk in 1701 van Amboina verzonden, eerst te Batavia gecopieerd en kwam in 1704 in Holland. Ook dit is thans in origineel te Leiden voorhanden.

In *Leiden* is dus:

A. Het geheele origineele handschrift van RUMPHIUS' Cruydtboek 2), met uitzondering van het 2^e Appendix. Het spreekt van zelf, dat de zes eerste boeken hiervan *niet* oorspronkelijk zijn, daar de origineelen met de Waterland verloren gingen; zij zijn eerste copie. Dit werk heeft de volgende signatuur: Boek 1 t/m. 12, plus Auctuarium, in 7 dikke folio-banden van half kalfsleer met kartonnen platten: B. P. L. 314; en het i^e Appendix B. P. L. 315.

---

[1]) Die zekerheid verkregen wij tijdens den druk uit de volgende belangrijke mededeeling van den heer Dr. F. DE HAAN te Batavia: „Merk\vaardig is het testament van Mr. JOHAN FRANCOIS DE WITTE VAN SCHOOTEN (not*. CRUL 9 Sept. 1723) weduwnaar van ANNA DE HAAN (dochter van MATTHEUS DE HAAN, welke tot eersten man had gehad ANTHONY CHASTELEIN zoon van CORNELIS CHASTELEIN). Deze legateert „Aan de vermaarde en illustre Universiteyt van Leyden, om tot een eeuwige gedagtenisse in derselver bibliotheccq onder de manuscripten bewaart te worden het Amboinsche Cruydeboek dat is, beschryvinge van de meest bekende bomen, heesteren, cruyden, land en waterplanten die men in Amboina en de omleggende eylanden vind, naa haare gedaente, diverse benaemingen en gebruyk, mitsgaders voor 't meeste deel met figueren daartoe behorende, alles met veel moeyten en vlyt in vele jaren te saemen gedraegen en bescreven in 12 boeken door de heer GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS van Hanau, in leven oud Coopman en Raadspersoon in Amboina mitsgaders onder de naam van PLINIUS INDICUS lid van de illustre Academie Curiosorum Naturae in 't Duyts Roomsche Ryck opgeregt, benevens het Actuarium (sic) of toevoegsel van denselven, alle met de hand geschreven van RUMPHIUS [dit is onjuist, het is door verschillende klerken geschreven] met platen en in rood leer gebonden, bestaande dus te samen in dertien deelen in folio, versoekende den Heere testateur by desen eerbiedig aan Haar Edlens de Hooge Indiase regeringe dat voors. boeken aan welgemelte Universiteyt met 's E. Comps. schepen mogen werden toegesonden."

[2]) Het is volgens het Leidsche Donum-boek in 1826 te Leiden gekomen, doch zonder vermelding van wicn en van waar.

B. De volledige copie Camhuys — St. Martin — Chastelein, in 13 folio-banden, waarin nog enkele origineele teekeningen, door één dier heeren daar ingevoegd. Si[illegible] & [illegible] urwijl dmarblj jædb bevindt een Uittreksel uit de eerste 9 boeken sign. B, P. [illegible] 3'-'^ » ecn Index met *tign, U.* P. L. ^ J ^. To ramen tj uniform gebonden folio-banden, geheel in rood marok[illegible].

In *Utrecht* is:

Waarschijnlijk een copie van) de(n) Text van het Tweede Apper[illegible]x, Catalogus itt; n°. 1361 p. 324, vergezeld van een [illegible] deel der oorspronkelijke teekeningen; door den Heer [illegible] ZHU[illegible], achter-kleinzoon van Burman, in 1852 aan de Universiteits-bibliotheek aldaar ten geschenk[illegible]ven en absoluut als Auctuarium in den Catalogus der bibliotheek vermeld. [illegible] folio.

[illegible] *Amsterdam* (n«. r*>i kvlmjt *a:*[illegible] ran het CroydtbodL V-Wirin sr... [illegible] taburin** * « W « d «nm=U> van rrri^ weinige capita he

(is ««.) G. Vfcfjt.uK". Daarover staat: „Aan mij [illegible] ten Ktacicnl, [illegible] nikmrl'hit Wuxtv V. [illegible] i tal8*a("^ C. A. J. A. Oudemans; afgestaan aan de [illegible] Stt [illegible] M pi [illegible]

Te *'s Gravenhage* in de Kon. Bibl. is geen handschrift op het Cru It--, i, bei[illegible]rekking h[illegible]eWwiidc, behah«<[illegible]een klein octavo-handschriftje, waarin onder 2 een „Register [illegible] oor Georgium Everhardum Rumphium". Abusievelijk heeft men gdUf.-nl. da! h-[,|r,,,r ![illegible] Rumphius zelf geschreven was; aanleiding daartoe was eene vermelding op den rugband: „Autograph: Rumphii".

AMBON.

(Naar [illegible] 1678.)

RUMPHIUS ALS BOTANISCHER NATURFORSCHER

DOOR

K. GO E BEL.

WENN ich von der botanischen Litteratur unserer Tage zuruckkehre zu RUMPHIUS' Herbarium Amboinense habe ich stets ein ahnliches Gefuhl, wie wenn ich aus einer Fabrik, in der Maschinen sausen und hammern und Menschenstimmen wirr durcheinander tonen, zu dem stillen Waldesfrieden mich wenden wttrde. Was mich seit Jahren an den Werken des Mannes so anzieht, (dem seine Zeit eine besondere Ehre antun zu konnen glaubte, indem sie ihn mit dem Compilator PLINIUS auf eine Linie stellte), das ist in erster Linie seine Personlichkeit, in zweiter der reiche Schatz des Wissens, den er zusammengetragen hat.

Um die Bedeutung des letzteren zunachst richtig ermessen zu konnen, mussen wir uns in die Zeit versetzen in der RUMPHIUS wirkte. Es genUge darum zu erinnern, dass es eine Anatomie und Physiologie der Pflanzen vor dem Ende des 17. Jahrhunderts noch nicht gab, und dass die ganze Botanik wesentlich noch unter der Nachwirkung der wissenschaftlichen Reformation stand, die wir den Verfassern der Krauterbucher, z. B. BRUNFELS, L. FUCHS, DODONAEUS, CLUSIUS U. a. verdanken. Eine Reformation war es, weil sie brach mit dem Banne der Ueberlieferung, mit der uns jetzt unbegreiflich erscheinenden Meinung, dass nicht die unmittelbare Naturbeobachtung sondern die Interpretation der Schriften der Alten die Aufgabe der „Botanik" sei. Es war eine Zeit, wie wir sie — leider fasst unbewusst — in unserer ersten Jugend erleben, wo eine neue Anschauung, eine neue Erfahrung nach der andern uns zuwachst. Naive jugendliche Freude ist es auch, die aus den Krauterbnchern uns entgfcgen leuchtet. Und nun kam zu dem neu entdeckten Schatze mitteleuropaeischer Pflanzen bald auch der Reichtum der Tropenwelt. Die Entdeckung Amerika's, die Fahrten nach Indien brachten ungeahnte Wunder. Lassen wir Amerika ausser Betracht, so kann fur Indien als Vorganger von RUMPHIUS wesentlich nur RHEEDE TOT DRAKENSTEIN'S Hortus malabaricus betrachtet werden, der sich aber auf das indische Festland bezieht. i'tfr Insulinde ist RUMPHIUS der erste in der glanzenden Reihe der Namen derer, die sich der Erforschung der herrlichen Pflanzenwelt dieses paradiesischen Archipels gewidmet haben.

Wie RUMPHIUS seine Aufgabe ansah, wird am besten ersichtlich sein, wenn wir seine ,,Voorrede aan den Leser" kurz analysiren.

Da fallt uns vor Allem die ganzlich unmoderne Bescheidenheit des Verfassers auf. Moderne Bachervorreden pflegen den Zweck zu haben, auf die Wichtigkeit des Buches, dem sie vorangehen, mehr oder minder deutlich hinzuweisen, wenn auch am Schlusse der Verfasser bescheidentlich einige ,,Krokodilsthninen" vergiesst, und hervorhebt, dass er nicht Alles habe erreichen konnen, was ihm vorgeschwebt sei.

Der alte RUMPHIUS erklart uns, dass er von seinem Buche selbst nur eine bescheidene Meinung habe, es solle nichts g-eben als eine angenehme und nutzliche Beschreibung der Pflanzenwelt der Molukken, special Amboin'a's. Er konne auch nicht mit dem Gewichte eines gelehrten Fachmannes auftreten, sondern sei nur ein Liebhaber der

Naturwissenschaft, dem ein gunstiges Geschick neben seinen Amtsgeschaften die nothige Musse zu Beschäftigung m* der Naturgeschichte dieses entfernten Erdenwinkels gegeben habe.

Dass seine Schilderungen im Geiste seiner Zeit gegeben sind, und dass sie der wissenschaftlichen Botanik keine neue Bahnen geöffnet haben, ist nicht in Abrede zu stellen. Aber wie sehr haben sie unsere Kenntnisse erweitert und wie vortrefflich sind sie! Ich möchte denen, die keine Zeit haben, sich in das Werk zu vertiefen, rathen, wenigstens die Schilderung der Cocospalme zu lesen. Ich hake sie for ein Meisterstttck feiner Naturbeobachtung. Man lasse einen unserer jtingeren Botaniker, welche gewohnt sind, die Natur nur durch das Mikroskop zu betrachten, eine Beschreibung der Cocospalme verfassen — sie wird hinter RUMPHIUS' Schilderung weit zurackbleiben! Dabei beschrankt er sich nicht etwa auf blosse äusserliche Merkmale. Er hebt z. B. hervor, dass der Vorgang, den wir jetzt als Bsekundares Dickenwachstum" bezeichnen, bei der Cocospalme nicht eintrete, und auch biologische Betrachtungen sind ihm keineswegs fremd. Er bringt die nach unten gekehrte Lage der Blattfiedern mit der „Ableitung" des Regenwassers in Beziehung — wenn die Fiedern nach aufivarts gerichtet waren, warden sie vermoge ihrer Gestalt Wasser festhalten und das Blatt zu schwer machen. Auch die Keimung ist im Wesentlichen richtig geschildert, wenngleich ihm &r Embryo vor der Keimung offenbar entgangen ist. Auch sonst zeigt er vielfach einen guten Blick. Die Cycadeen z. B. halt er viel mehr mit dem Baumfarnen als mit den Palmen verwandt, namentlich wegen der Knospenlage.[1]) Die Sexualität aber, die ja erst am Ende des 17. Jahrhunderts durch CAMERARIUS experimentell nachgewiesen wurde, ist ihm nicht klar zum Bewusstsein gekommen, obwohl er anfuhrt, das die Uliasser (durchaus richtig) die einen Exempt (deren Bluthen er als Ananas-ahnliche Frnchte bezeichnet) for mannlich, die andern for weiblich halten.

Ganz besonders aber tritt seine ruhige, kritische Naturbeobachtung hervor dadurch, dass er, obwohl »n einer Zeit lebend, die for das Wunderbare und Aberglaubische sehr empfanglich war, doch dem Leser fast keine Fabeln auftischt. Er sagt ausdrucklich, dass er auch wunderbare Erzahlungen der Eingebornen wiedergeben w°lle> nicht weil er selbst daran glaube und auch den Leser dazu veranlassen wolle, sondern weil unter diesen Fabeln inwier etwas Wahres verborgen sei. Einem unkritischen Forscher ware es ja leicht gewesen, die wunderbarsten Dinge aufzutischen- RUMPHIUS beschränkt sich darauf, hervorzuheben, dass in der tropischen Pflanzenwelt denn doch vielfach Dmge vorkommen, von denen man in Europa keine Ahnung habe. Er ist darin ein Vorganger von TREUB, der j«ngst nachdrückhch darauf hingewiesen hat, wie einseitig viele unserer Anschauungen dadurch geworden sind, dass sie sich nur durch die Untersuchung der europaeischen Pflanzenwelt entwickelt haben.

RUMPIIIUS zahlt dreizehn Beispiele for seinen Satz auf; es schien mir zur Charakteristik des Mannes von Interesse sie kurz zu bertlhren. Es sind folgende:

1. Pflanzen, in deren Holz und Friiehten wirkliche, naturliche Steine wachsen, wie z. B. bei der Cocospalme. Es ist mir nicht bekannt, um was es sich dabei handelt, wenn nicht eine Eingeborenen-Fabel vorliegt; vielleicht um Kieselsaure-Konkretionen, wie beim Tabaschir der Bambu-Pflanzen; bei einigen Frllchten könnte man auch an durch Pilze veranlasste pathologische Vorgange denken.
2. Früchte und Blumen, die versteinern. Wie die Beispiele zeigen, handelt es sich offenbar um Einschluss derselben in Lack-Ausscheidungen, ahnlich wie dies beim Bernstein ja auch vorkommt.
3. Baume deren Blatter, in lebende Tiere verwandelt werden. Wenn man den betreffende Abschnitt nach ie[s]t findet man dass RUMPHIUS nachdrttcklich darauf hinweist, dass man sich das Entstehen der Cicaden aus Rinde der „Cicadaria" auch dadurch erklaren konne, dass die Tiere ihre Eier zwischen die Rinde legen.
4. Baume, deren Frttchte nicht aus den Zweigen sondern aus den Stammen, ja sogar aus den Wurzeln komtne. Wenn wir davon absehen, dass man zu RUMPHIUS[1] Zeit unter Wurzeln auch noch unterirdische Sprosse mit verstand, so ist seine Angabe ganz richtig. Tatsachlich ist ja die Ursache fur das nicht seltene Vorkommen von „stammburtigen" BJaten bei Tropenpflanzen auch jetzt noch ein ungelostes Ratsel!
5. Straucher, deren Blatter an der Spitze einen langen Faden haben, der eine Kannenahnliche ^Frucht" trägt. Gemeint ist Nepenthes, von welcher spater eine vortreffliche Beschreibung gegeben wird. In diesei s & RUMPHIUS auch, dass die Kanne nicht etwa fur eine Frucht *„tnaar slegts voor een tiitwas van* V *blcict*

') **Naturlich darf man auf solche nur tlem Habitus entnommene Betrachtungen nicht all/.uvid** \V,.t IH.^.,,. K, ,i,lll ain.li /. *H.* Hagellaim nidita mit N^P[e] **wegen der Blattranken zusammen.**

halten sei, die rechte Frucht finde sich nur an den alten Zweigen. Wer sollte ihm nicht beistimmen, wenn er diese Pflanze eine ,,wunderbare" nennt? Mit feinem Humor äussert er sich liber die angeblichen Wirkungen dieser Pflanze, die auch den Malayen durch die Wasserausscheidung in den Kannen als etwas besonderes erschien, wesshalb sie glaubten, dass sich wenn man die Kanne abschneide und das Wasser ausgiesse, Regen einstelle,' wahrend ein anderer Gebrauch „ad hominem" das Gegenteil bewirkt. RUMPHIUS' Urteil dartlber lautet: Quantum autem videtur una res ingens erit mendacium, altera summum miraculum, per taletn nempe cantharam aquam ex coelo extrahi posse, et in puerorum vesica subprimi!

6. Straucher, deren Błatter einen grunen Saft geben, der aber Haut- und Nägel roth färbt wie ,,Alkanna" - eine Erscheinung, die uns heute, da wir etwas mehr von der Phytochemie wissen, nicht mehr *so* merkwurdig erscheint, wie sie vor 230 Jahren betrachtet wurde.
7. Pflanzen, bei denen man dreierlei Blätter an einem Stock sieht, z. B. Sesamum indicum, bei welchem die Bodenbeschaffenheit von Einfluss auf das Auftreten der verschiedenen Blattformen sein soil.
8. Bäume, deren Zweige Luftwurzeln Widen, darunter namentlich die Mangrove-Bäume, die in den letzten Jahrzehnten so oft untersucht worden sind. Auch die Beschreibung der Mangrove-vegetation ist bei RUMPHIUS eine vortreffliche.
9. Straucher, die an Stelle eines Stammes mit einem dicken holzigen Tau längs des Bodens kriechen, mit andern Worten: Lianen, die einen so charakterischen Bestandteil der Tropenvegetation bilden.
10. Pflanzen und Blumen, die ohne wahrnehmbare Samen immer auf einem fremden Baum, wie auf der Erde, wachsen, d. h. nach unserer heutigen Terminologie Epiphyten.
11. Pflanzen mit marmorirten Blättern, die dem Strauch das Ansehen eines mit Bloten beladenen geben.
12. Pflanzen, die auf dem Wasser schwimmen, ohne dass ihre Wurzeln die Erde beruhren.
13. Pflanzen, die eine aus Stein und Holz gemischte Natur haben wie alle Lithophyten.

Sehen wir ab von einigen durch die Unvollkommenheit der damaligen Kenntnisse bedingte Mängel, wie die Anschauungen uber die Lithophyten, und einigen wenigen ,,Curiosa" wie die unter 1 und 2 aufgefithrten, so ist es hochst bemerkenswurdig wie richtig hier RUMPHIUS eine Anzatil der hervorragendsten *biologischen* Eigentiimlichkeiten der Tropenvegetation hervorhebt, Eigenthiimlichkeiten, die ja in unseren Tagen vielfach Gegenstand eingehender Untersuchungen geweserr sind (z. B. So „Cauliflorie", Insektivoren, Heterophyllie, Mangrovevegetation, Lianen, Epiphyten, Buntblatterige Pflanzen, Wasserpflanzen). Ihm waren die Pflanzen noch nicht das Material aus dem man Herbarexem-Plare praepariren kann, die dann eigentlich erst der Untersuchung wert sind, er sah sie als das an, was sie sind, als *lebende* Wesen. Es gibt einen Reisebericht eines beruhmten und verdienstvollen Botanikers des 19. Jahrhundert, in dem ich vergebens nach einer einzigen biologischen Beobachtung gesucht habe, destomehr glaubte ich RUMPHIUS' Verdienste auch in dieser Beziehung hervorheben zu sollen.

Wo er uber Dinge berichtet, die er nicht selbst gesehen hat, hebt er seine Anschauungen ausdrücklich als Hypothesen hervor. Dass diese nicht immer das Richtige trafen, kann uns nicht verwundern, denn unsern eigenen Hypothesen geht es ebenso. So glaubt er das Rätsel der Herkunft der „coco de mer", der Frucht von Lodoicea Seychellarum, welche in Insulinde zuweilen angeschwemmt wird, dadurch lösen zu können, dass er annimmt, dass diese Friichte in der Tiefe des Meeres aus harten Klippen ohne Stamm auf einem kurzen dicken Stiel wachsen und abfallen, wenn sie reif sind. Aber, schliesst er, lasst uns diesen unsicheren Baum fahren und in Mutter Natur's verborgener Schatzkammer ruhen, bis etwas Sicheres an den Tag kommt! So zeigt sich uberall der bescheidene und wahrhafte Forscher. Dass seine Schilderungen auch in ethnologischer und kulturhistorischer Beziehung viel Interessantes bieten, braucht kaum betont zu werden. Das Anziehendste aber ist mir, wie oben erwähnt, in RUMPHIUS' Schriften - auch die ..Amboinsche Raritatkammer" besehe ich zuweilen mit VergnUgen - immer die Persönlichkeit des Schriftstellers selbst gewesen. Zwar seine anthropocentrische Anschauung, dass Alles fur den Menschen geschaffen sei, ist uns fremd geworden. Aber mit welcher Liebe hat er sein Lebenswerk vollbracht! Feme von Europa, ohne Aussicht jemals etwa den Ruhm für seine Arbeit zu ernten, hat er unverdrossen weiter gearbeitet: man könnte dem „Herbarium Amboinense" als Motto vorsetzen „A11 for love, nothing for reward". Nichts konnte ihm von seinen geliebteii Studien abhalten, selbst harte Schicksalschlage nicht. Denn ihn traf das härteste Loos, das einem Naturforscher zu teil werden ^kann, er erblindete.

Trotzdem setzte er mit Hilfe anderer seine Arbeiten fort. Doch es ist nicht meine Aufgabe hier sein Leben zu schildern, nur das sollte hervorgehoben werden, dass der Eindruck, den wir aus Rumphius' Schriften von ihm erhalten, derselbe ist, den uns sein Leben und das rührende, von [illegible] erblindeten Forschers macht: überall tritt uns ein Mann entgegen, der voll [illegible] g für seinen Beruf als Naturforscher mit unbeugsamer Energie ruhig seines Weges wandert, **ncbvn dii*wm** *livtu\r* (!rschciot ihm seine Beamtenthatigkeit nur als „Maske", die er tragen muss, um das tägliche Brod zu j^ttipnt-n. Till ivonn wir heutzutage «^ben, dass die Naturforschung vielfach betrieben wird mit ebensoviel Gleichgiltigkeit ab i **at) ea sicli** uin dk- **Owtu**ssion des Fallens und Steigens der Haring-preise handelte, und dass für manche jüngere Botaniker „di. !.ittcr;iinr JJUT^MKIJU win! lediglich durch einige Zeitschriften und Lehrbücher des Tages, M) iloribj wir «oW ilnram **htowcu**en, dass es auch in der **Doumi** .Helden **and W**elden-verehrung" giebt. Ein solcher bescheidene Mann, auf dessen lange vergessenes G**•rib >»dh jr«i** wieder die Blicke vieler richten werden.

Königl. Pflanzenphysiologisches Institut zu München.

DIE BOTANISCHE ERFORSCHUNG DER MOLUKKEN SEIT RUMPF's ZEITEN

VON

O. WARBURG.

EIT RUMPHIUS sein epochemachendes „Herbarium amboinense" schrieb, hat die botanische Erforschung der Molukken nur sehr langsame Fortschritte gemacht, und noch heute fehlt es an einem Werk, das uns eine Uebersicht uber die Flora der Molukken zu geben im Stande ist. Das muss Verwunderung erregen, wenn man bedenkt, welche grosse Förderung gerade der Kenntniss der benachbarten Floren in den letzten Jahrzehnten zu Theil geworden ist, und dass wir auch schon floristische Zusammenstellungen besitzen für Australien in BENTHAM'S „Flora Australiensis", sowie MULLER'S „Census of Australian plants", besonders aber auch in BAILEY'S „Flora of Queensland", für einen Theil von Neu-Guinea in SCHUMANN und LAUTERBACH: „Flora der deutschen Schutzgebiete in der Südsee", und far einen Theil von Celebes in KOORDERS' »Eerste Overzicht der Flora van N.-O. Celebes". Auch der „Prodromus florae Timorensis" von BRITTEN, FAWCETT und RIDLEY 1885 als Anhang zu FORBES: „Wanderings of a naturalist in the malayan archipelago" herausgegeben, ist hier zu erwahnen, enthalt er doch die Aufzahlung von fiber 1000 Phanerogamen, also immerhin doch eines nicht unbetrachtlichen Theiles der Gesammtflora der relativ kleinen Insel Timor. Merkwürdigerweise ist es gerade der Timor zunachst liegende, sonst aber abgelegenste Theil der Molukken, der noch die grïindlichste zusammenfassende Bearbeitung gefunden hat, da die Botanik der Sild-Ost-Molukken in einer etwa 400 Arten (Phanerogamen) umfassenden Pflanzenliste von HEMSLEY im wissenschaftlicheii Bericht uber die Challenger-Expedition im Jahre 1885 piibliciert wurde; freilich ist dies wohl nur ein kleiner Theil der, wenn auch nicht besonders artenreichen, so doch ziemlich mannigfaltigen Flora jener Inseln. Ueber die Hauptteile der Molukken hingegen fehlt bis jetzt jede Zusammenstellung, sogar uber die so hau% besuchte Insel Ambon (Amboina), den Centralsitz der Regierung der Molukken. Freilich wird es nicht gerade leicht sein, eine solche Liste zusammenzustellen, da die Literatur eben in Ermangelung einer einheitlichen Bearbeitung jetzt ausserordentlich weit zerstreut ist, und vielfach in Monographien verborgen liegt. Noch schwieriger durfte sich aber die Aufgabe gestalten, wenn man die Liste kritisch bearbeiten will, da auch das Herbar-Material in den verschiedensten Museen zerstreut liegt. Trotzdem ist eine kritische Sichtung des Herbar-Materiales die Grundlage einer floristischen Bearbeitung der Molukken. Es lasst sich nicht leugnen, dass eine solche Arbeit, in Folge der fortschreitenden Bearbeitung der Flora von Java und der weit fortgeschrittenen Kenntniss der Flora von Neu-Guinea, sowie durch die sich langsam bessernde Kenntniss der Celebes-Flora jetzt wesentlich leichter ist als noch vor 10 Jahren, und es dürfte bald die Zeit kommen, wo sich dies Desiderat wird verwirklichen lassen.

Als Vorarbeit fur ein solches Unternehmen mag folgende Zusammenstellung der wichtigeren uber die Flora der Molukken vorliegenden Literatur seit RUMPF'S Zeiten, sowie der wichtigeren Sammlungen, angesehen werden. Um Missverstandnisse zu vermeiden, sei vorausgeschickt, dass wir hier unter dem Namen Molukken dasjenige verstehen, was die Niederlander als- Besitzer der Inseln jetzt mit dem Wort bezeichnen, also die ganze Residentschaft Ambon, sowie ferner die Residentschaft Ternate mit Ausnahme der dazugehörigen Theile von Neu-Guinea. Meist werden auch die sog. Papua-Inseln, namlich die Waigiu, Salawatti, Misol und Gebeh Inselgruppen, von den Molukken abgetrennt und zu Neu-Guinea gestellt, und was ihre Flora und Fauna betrifft, so lassen sich die ersteren beiden Gruppen auch kaum

scharf von der Westspitze Neu-Guinea's trennen; aber Misol und Gebeh bilden doch schon der Lage nach die Mittelstationen zu Ceram und Halmaheira, und konnen daher mit Recht den Molukken subsummiert werden. Die nOrdliche Begrenzung der Molukken ist klar; die Sangir und Telaut-Inseln sind besser zu Celebes zu rechnen, da sie die nur wenig unterbrocheile Fortsetzung der Minahassa bilden; die Molukken-Strasse ist also die Nordwest-grenze der Molukken. Ebenso ist die Greyhound-Strasse die Westgrenze, der Bangaai-Archipel ist demnach zu Celebes zu rechnen. Die Südwestgrenze ist wieder weniger scharf, der Uebergang zu den kleinen Sunda-inseln ist fast unmerklich; wir schliessen uns aber der politischen Einteilung an, so dass wir die sog. Sudwest-Inseln noch zu den Molukken rechnen, die also dort mit Kisser und der Wettergruppe abschliessen. Dass die Sudost-Inseln zu den Molukken gehören, leuchtet ohne weiteres ein, die Kei-Inseln nehmen eine Mittelstellung ein, die Aru-Inseln können hingegen aus politischen Grunden bei den Molukken gelassen werden,'da sie .floristisch sicher zu Papuasien zu rechnen sind.

Wenn wir die Entwicklung der Kenntniss der Molukken-Flora seit RUMFF besprechen wollen, so daren wir uns natiirlich nicht an die Zeit der Herausgabe seines Herbarium amboinense klammern, die bekanntlich erst 1741—55 durch BURMAN ins Werk gesetzt wurde, sondern wir mussen mit dem Zeitpunkt der Vollendung des Manuscriptes beginnen, oder, da wir hieriiber nichts genaues wissen, mit dem Zeitpunkt der Absendung seines Manuscnptes nach Holland. A us LEUPE'S Biographie von RUMPHIUS ersehen wir, dass am 17. Jan. 1697 „het Ambonse Kruytboek van den Coopman G. E. RUMPHIUS is nu ten vollen nae het vaderland, aan d'Edele Heeren Principalen gesonden" und am 16. Aug. 1697 wil"d die Ankunft des aus 9 Buchern mit 631 Kapiteln bestehenden Werkes in Holland gemeldet „met veel moeyte en arbeydt byeengebracht en beschreven, door G. E. RUMPIIIUS van Hanau, Oudt-Coopman e Raedspersoon in Amboina, mitsgaders, onder de naem van Plinius Indicus, lid van de Illustre Academia Curiosorum Naturae, in 't Duytsche Roomse Ryck opgereght." Im Jahre 1701 vollendete RUMPF dann auch noch sein Auctuarium, welches im folgenden Jahre, kurz vor dem Tode RUMPF'S, von Batavia aus nach Holland gesandt wurde.

M. B. VALENTINI bringt im Jahre 1704 in seinem „Museum museorum oder vollstandige Schau-Buhne aller Materialien und Specereyen", Frankfurt a/M., am Ende eine Reihe „Ost-Indianische Berichte und Rapporten von allerley fremden Gewachsen." (Im Jahre 1716 in lateinischer Ausgabe erschienen als Historia simplicium ieoi mata, mit Anhang: India Literata). Neben einer Reihe von Briefen von RUMPHIUS an DK JAGKR, CLEIJKK, TEN RHIJNK, J-[1]) Beamte und Aerzte im Dienste der Ost-Indischen Compagnie, aber allerhand Nutzpflanzen und Drogen, die interessantes und wichtiges enthalten, finden sich hier auch besondere Kapitel uber tropische Nutzpflanzen, damnter Anzahl speciell auf die Molukken zugeschnitten, und wohl zweifellos von RUMPIIIUS, obgleich die Autoren nicht uferwahnt werden. Hierzu gehort der Bericht von dem Baum Gomonto oder Saguweer-Baum; von dem Nagelen-Baum Beschreibung der Nagelein-Rinde oder Cortex Caryophyllodii, auf Malaisch Coelilawan oder Kulitlawan; grandliche Beschreibung der Muscat-Nusse samt deren Plantagen und Handlung; Beschreibung der Tubae und der Coccel-Korner; Bericht von dem Ganiter, sowie der lange aber thierische Bildungen betreffende Bericht von den Ambonischen See-Baumchen. Von sonstigen sichauf die Molukken beziehenden Gegenstanden ist nur die „Ordon wegen der Nagelen aus den Ambonischen Ordres von Herrn H. DE J. extrahiert" zu erwahnen. Wahrend m Kapiteln RUMPF doch noch grossentheils als Autor genannt wird, so ist dies nicht der Fall bei VALENTIJN, der in sa bekannten Werke „Oud en Nieuw-Oost-Indifin" 1724—26, in dem Buch ttber „Geschiedenisen Zaaken van Amboina" Anhang eine „Korte beschrijving der Boomen, Planten en Gewassen van Amboina" gab. Es ist dies Kapitel offenbar nichts weiter als ein Auszug aus dem Manuscript von RUMPF'S Herbarium amboinense, das VALENTIJN zweifellos vorgelegen haben muss. Wenn hierbei, wie auch bei der Benutzung von RUMPF'S niemals gedruckten Manuscripten „de Ambonsche Landbeschrijving" und „de Ambonsche Historie" nur einmal ganz beilaufig den Namen RUMPF erwahnt, aber nicht als den Verfasser der wichtigsten Quellenschrift uber Amboina, sondern als den Verfasser eines seltsamen aus 400 verse Holzern zusammengestellten Schrankes, so ist es nicht gerade edelmutig gehandelt gegen einen verstorbenen „Busen" wie er RUMPF gelegentlich nennt, mit dem er 1686-1694 in Ambon verkehrte und mit dem er sogar gewissermassen verschwagert warl).

Nach dem Erscheincn dieses Werkes ruhte die botanische Erforschung oder Bearbeitung der Molukken

---

i) cf LEUPE: Georgius Everhardus Rumphius, Amsterdam 1871 p. 35, 37-39- Wahrend LEUPE die starke Benutzung des Herbarium amboinense durch RUMPF VALENTIJN nur als wahrscheinlich hinstellt, konnte Verf. gelegentlich der Beschreibung der Muskatnuss durch beide Autoren in Folge von Missverstandnissen cie. Textes seitens VALENTIJN letzterem das Plagiat sicher nachweisen; cf. WARBURG, die Muskatnuss. (Leipzig 1897) p. 342, ferner auch p. 313, 320, 322, 3[illegible] 3[illegible]9-

eine lange Zeit, nur unterbrochen durch die BuRMAN'sche Ausgabe von RUMPF'S Herbarium amboinense samt Auctuarium, in den Jahren 1741 — 1755. Erst das Zeitalter der wirtschaftlichen und wissenschaftlichen Sadsee-Expeditionen in der letzten Hälfte des 18. und der ersten Halfte des 19. Jahrhunderts brachte Wandel, wenngleich samtliche dieser Expeditionen sich in den Molukken nur ganz kurze Zeit aufhielten, meist nur auf der Durchfahrt, oder um sich for neue Entdeckungsreisen zu erholen und auszurüsten. Es ist also kein Wunder, dass der botanischen Forschung nur ein &usserst geringer Nutzen aus diesen Reisen erwuchs. Die Expeditionen, welche ausgesandt wurden, um die Gewurze aus den Molukken zu entfuhren, kamen für die wissenschaftliche Forschung beinahe noch weniger in Betracht, da sie bei der Gefahrlichkeit ihres Unternehmens, und eifersüchtig von den Hollandern bewacht, nur entlegene, schwer zugangliche Inseln der Molukken besuchen konnten und in möglichst kurzer Zeit ihren Hauptzweck zu erreichen bestrebt sein mussten.

Im Jahre 1769 besuchte der Naturforscher COMMERSON die Insel *Burn;* COMMERSON machte die bekannte Expedition *Bougainville's* 1766—1769 mit, die, nachdem der Hauptauftrag, die Maluinen den Spaniern zurackzugeben, erfullt war, folgende Route einschlug: Brasilien, Uruguay, Argentinien, Magellanstrasse, Tahiti, Samoa, Luisiaden, Neu-Irland, Anachoreten, Westspitze Neu-Guinea's, *Burn,* Buton, Salayer, Java, Isle de France (Mauritius). Die Reisebeschreibung BOUGAINVILLE'S enthalt nichts botanisch bemerkenswerthes iiber die Molukken. COMMERSON starb 1773 auf Isle de France. Da Buton und Salayer geographisch und floristisch zu Celebes zu rechnen sind, so kommen fur die Molukken nur die wenigen Pflanzen von Bum in Betracht. Die Pflanzen COMMERSON'S befinden sich in Paris im Musée d'Histoire naturelle, sowie im Herbarium-DELESSERT in Genf.

Im gleichen Jahre 1769 wurde von dem Gouverneur der damals französischen Insel Isle de France (Mauritius), dem bekannten philosophischen Staatsmann POIVRE, der um 1750 und 1754 selbst von den Philippinen und Timor aus die ersten Muskatnusse und Gewürznelken nach Isle de France gebracht hatte, eine Molukkenexpedition unter PROVOST ausgerüstet, die sich über Manila, Mindanao, Sulu-Inseln, nach den Molukkeninseln *Miao* und *Taffouri* (Majoe und Tifore) am Nordeingang der Molukkenstrasse begab; von dort fuhr das eine Schiff nach Timor, das andere nach Saway an der Nordküste Cerams und nach den Gebeh-Inseln, wo man Muskatnusse und Gewürznelken in Menge erlangte, sodass die Schiffe mit 450 Muskat- und 70 Nelkenpflanzchen, sowie 10000 Muskatnüssen und einer Kiste Nelkensaat, im Juni 1770 wieder in Isle de France anlangten. (Naheres aber diese und die folgende Reise, nebst Literaturnachweis, cf. WARBURG, Die Muskatnuss, p. 210—215). Eine Sammlung getrockneter Pflanzen scheint diese Expedition nicht angelegt zu haben.

Im folgenden Jahre, 177 r, wurde eine zweite Molukkenexpedition von POIVRE auf Isle de France ausgerüstet, deren zwei Schiffe abermals unter PROVOST'S Leitung standen. Dadurch, dass sich der Naturforscher SONNERAT dieser Expedition freiwillig anschloss, hat sie für die Wissenschaft ziemlich bedeutende Früchte getragen, freilich weit mehr in zoologischer als in botanischer Hinsicht. Das Werk: „Voyage *k* la Nouvelle Guinee" (Paris 1776) und die deutsche Uebersetzung: „Reise nach Neu-Guinea" (Leipzig 1777), ist die Frucht dieser Expedition ; sie ging uber Luzon, Mindanao, Sulu, nach der Insel *Gebeh* sowie nach *Moar,* einer Insel und einem Cap an der Ostküste von Halmaheira, wo die Expedition den Marz und die ersten Tage des April 1772 verblieb, um sich Muskatnusse und Gewurznelken zu verschaffen ; am 4- und 5. Juni liefen die Schiffe nach erfolgreicher Reise wieder in den Hafen von Isle de France ein. SONNERAT kehrte mit seinen betrachtlichen Sammlungen 1773 nach Frankreich zurUck; seine Herbarien finden sich hauptsachlich in Paris im Musée d'Histoire naturelle, jedoch haben auch andere Museen, Genf (Delessert), Petersburg, Kopenhagen, Pflanzen dieser Sammlung erhalten. Die Zahl der auf den Molukken gesammelten Pflanzen scheint eine recht geringe gewesen zu sein, vermuthlich stammen manche auf den Etiquetten mit Java bezeichnete Pflanzen in Wirklichkeit von clen Molukken oder Philippinen. In seinem Werk fiber diese Reise hat SONNERAT viele philippinische und papuanische Vögel, daneben aber auch eine Reihe auffallender Baume von Luzon beschrieben und abgebildet, desgleichen einige Muskatnusse und Gewurznelken aus den Molukken, wenngleich man nicht sagen kann, dass er durch dies letzteren viel Confusicm enthaltenden Kapitel die Wissenschaft wirklich bereichert hat.

Eine botanisch viel wichtigere Reise war die von LA BILLARDIE;RE. Er begleitete als Naturforscher die unter Hlhrung von D'ENTRECASTEAUX Ende September 179T von der französischen Regierung abgesandte, aus den Schiffen *»Esperance"* und *»Reckercke"* bestehende, Expedition zur Aufsuchung von La P6rouse. Die Reise ging uber Tenerifta, Cap van Diemens Land, Neu-Caledonien nach *Arnboina,* wo sich LA BILLARDIÈRE als erster Naturforscher seit RUMPHIUS' Tode etwa zwei Monate des Jahres 1793 aufhielt, und betrachtliche Sammlungen anlegte. Er besuchte auch das sehr

einfache Grab von RUMPF, das mit einer Hecke von Polyscias (Panax) fruticosum, einer von RUMPF selbst beschriebenen Pflanze, umgeben war. Nach einem grosseren Abstecher nach dem Tonga-Archipel und Neu-Caledonien, besuchte die Expedition abermals die Molukken, zuerst *Waigiu* und dann *Buru*\ von wo die Reise ttber Buton und Surabaya nach Java ging. Hier wurde LA BILLARDIÈRE 1794 von den Hollandern zum Kriegsgefangenen gemacht, und kehrte nach seiner Freilassung uber Isle de France 1796 nach Frankreich zurttck. Seine Sammlungen waren unterdessen als Kriegsbeute nach England verkauft worden, wurden aber durch die Bemiihungen von BANKS bald zuruckgegeben. Im Jahre 1797 kam auch der Gartner der Expedition, LAIIAIE, mit einer Sammlung zahlreicher lebender Pflanzen, sowie einem betrachtlichen Herbarium, nach Frankreich zuruck. Die Hauptsammlung LA BILLARDIERE'S gelangte mit den WEBB'schen Herbarien nach Florenz ; ein bedeutender Theil befindet sich aber im Herb. DELESSERT in Genf, zug'elch mit vielen von LAHAIE gesammelten Pflanzen, die mit dem Herb. VENTENAT ebenfalls dorthin kamen. Die malaiischen Pflanzen dieser Sammlungen sind nie zusammenhangend bearbeitet worden. Hingegen gab LA BILLARDI&RE in seiner Reisebeschreibung (Deutsche Uebersetzung unter dem Tilel: Reise nach dem Sudmeer zur Aufsuchung des „la Perouse", Hamburg, A. CAMPE 1801 p. 206—213, 233—292) im 8. Capitel eine brauchbare Schilderung von Amboina, welche allerlei Bemerkungen uber Nutzpflanzen und auffallende Gewachse enthalt; den Inseln Waigiu und Bum sind hingegen nur wenige Zeilen gewidmet.

Wahrend der ersten Occupation der Molukken durch die Engender (1796—1802), botanisierte CHRIST. SMITH auf den Molukken, und sandte zahlreiche lebende und getrocknete Pflanzen an Dr. ROXBURGH, den Director des botanischen Gartens in Calcutta. Nach den Etiquetten der Herbarpflanzen, war SMITH in Mai 1797 in *Ambon*, im selben Jahre auch in *Banda*\ in *Ternate* hat er auch gesammelt, offenbar etwas spater. Er hat sich dadurch verdient gemac ht dass er zuerst Frachte der langen Papua-Muskat (Myristica argentea Warb.) einsandte, sowie anscheinend diese Art and lebend nach Penang ttberfuhrte. Jedenfalls brachte er aber grossere Mengen junger Pflanzchen der echten Muskatnuss nach Penang und legte so den Grund zu der nachmals dort recht bedeutenden Muskatnusskultur. Vielleicht war er auch an der Einführung der Muskatnussbaume nach Sumatra im Jahre 1798 durch Capt. HUGH MOORE beteihgt. L>ie Hauptmasse wurde jedoch erst im Jahre 1803 durch ROXBURGH fil., Sohn des Botanikers, von den Gewnrzinseln nac h in Sumatra nberfiihrt und dort auch *von* ihm als Leiter der Muskatpflanzungen der englisch-indischen Compagnie b Benkulen weiter gepflegt. (WARBURG, 1. c. p. 227, 228.) Die Pflanzen von SMITH befinden sich meist in dem Her . ROXBURGH im britischen Museum, einzelne aber auch in anderen Museen. Die nur mit „ROXBURGH" auf den Etiquettei bezeichneten Molukkenpflanzen stammen hingegen vielleicht von ROXBURGH fil., obgleich es unbekannt ist, obersein em Vater auch Herbariummaterial gesandt hat.

In die Jahre 1817—1820 fallt die Reise der ,,Uranie" unter Lcitung van FREYCINET; an dieser Expedite n betheiligte sich der Botaniker GAUDICIIAUD. Die Reise ging liber Teneriffa, Rio, Cap, Maskarenen, Dirck-Hartoghs- I^sel bei West-Australien nach Timor; hierauf wurden die ostlichen Molukkeninseln *Pnlu Pisang* (an der Einfahr t des Mac-Cluergolfes), *Rawak* und *Waigitc* besucht; im Marz 1819 ging die Fahrt dann nach den Marianen und von dort fiber die Sandwich-Inseln, Lord Howe-Insel und Port Jackson nach den Maluinen, wo die ,,Uranie" scheiterte. Der grossere Theil der Sammlung wurde jedoch gerettet und gelangte auf der ,,Physicienne" im Jahre 1820 nach rran kreich. Die Zahl der auf Rawak und Waigiu gesammelten Pflanzen ist nicht unbedeutend ; sie befinden sich meist in rai is im Musée d'Histoire naturelle, viele Doubletten jedoch auch in Berlin und anderen Museen. Im Jahre 1826 erscnie n der von GAUDICIIAUD bearbeitete botanische Theil des Werkes: Voyage autour du monde en 1817—20 sur 1 Uranie et la Physicienne, als Quartband nebst Atlas. In der Einleitung werden recht instructive wenn auch kurze Vege a tions- schilderungen gegeben, so p. 49—51 (Cap. VIII) uber die Insel Pisang, wo freilich nur einige Minuten botanisirt we rden konnte, p. 52—59 (Cap. IX) ober Rawak und Waigiu; viele Pflanzen werden, wenigstens der Gattung nach, genannt. In dem beschreibenden Theil sind die Kryptogamen recht vollstendig bearbeitet, die Pilze und Flechten von PERSOON, die Algei von AGARDH, die Moose und Lebermoose von SCHWAEGRICHEN ; die Phanerogamen sind nur theilweise zur Bear beitung gelangt, darunter auch manche Molukkenpflanzen.

Eine weit grossere Forderung hat die Kenntniss der Molukkenflora REINWARDT ZU verdanken, der nach funfjahng im Aufenthalt auf Java, wo er der BegrQnder des botanischen Gartens von Buitenzorg wurde, im Jahre 1821 eine Ke ise in den ostlichen Theil des malaiischen Archipels machte. Die Reise auf der hierzu von der Regierung gemiethete n Brigg *Jhe Experiment"* fuhrte uber Bima auf Sumbawa, Solor und Koepang auf Timor, sowie uber die kleine Sunda-m sel

Ombai nach der schon zu den Molukken (SudwesMnseln) gehörigen Insel *Kisser,* und nach kurzem Aufenthalt daselbst nach *Banda,* wo REINWARDT den Vulcan Gunong api bestieg und die Muskatnusskultur eingehend studierte; nach einem Auienthalt daselbst vom 18. Mai bis zum 26. Juni wurde *Ambon* besucht, wo speciell die Gewurznelkenkultur sowie die Kultur der Sagupalmen studirt wurde; von dort wurde vom 20. Juli bis 4. August eine Reise nach den nahegelegenen Inseln *Haruku, Saparua* und *Nusa-Laut* gemacht. Am 12. August fuhr das Schiff nach *Ternate,* wo sich REINWARDT bis zum 28. August aufhielt; bemerkenswerth ist seine Besteigung des Vulkanes am 22. August, bei der er viel botanisierte. Auch auf *Tidore* bestieg er den Vulkan und brachte dabei eine Pflanzensammlung zusammen. Am 31. August nach Ternate zuruckgekehrt, wurde am folgenden Tag auch ein kleiner Abstecher nach *Halmaheira* unternommen, um dann am 5. Sept. nach Gorontalo auf Celebes und von dort nach der Minahassa aufzubrechen. Die Sammlijno-en sind von REINWARDT selbst nicht bearbeitet worden, da er nach seiner Rtickkehr nach Kuropa zu sehr durch andere Aufgaben in Anspruch genommen war, ebensowenig hat er einen Reisebericht gegeben; ein solcher wurde vielmehr erst nach seinem Tode (1854) durch Zuzammenstellung seiner Aufzeichnungen durch DE VRIESE veroffentlicht, unter dem Titel: „Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in het jaar 1821 door C. G. C. REINWARDT", Amsterdam (1858); botanische Bemerkungen finden sich hauptsächlich in den Kapiteln uber Banda, Amboina, Ternate und Tidore. Die jetzt meist in Leiden befindlichen botanischen Sammlungen sind nur zum kleineren Theil zusammenhangend bearbeitet, und zwar wurden sie 1856 durch DE VRIESE herausgegeben als „Plantae Indiae batavae orientalis, quas in itinere per insulas archipelagi indici Javam, Amboinam, Celebem, Ternatem, aliasque annis 1815—21 exploravit CA*P. GEORG. CAROL. REINWARDT", ein unvollstandig gebliebenes Quartwerk, welches seines langen Titels wegen gewohnlich als »Plantae Reinwardtianae" citirt wird. Als Bearbeiter fungieren ausser DE VRIESE noch MIQUEL, WEDDELL, BUSE und VAN DER SANDE LACOSTE. Zur Bearbeitung sind nur folgende Familien gelangt: die Dilleniaceen, Ternstroemiaceen, Araliaceen, Myrtaceen, Lythraceen, Saxifragaceen, Combretaceen, Rubiaceen, Compositen, Urticaceen, Myristicaceen, Araceen, Gramineen und Cyperaceen, ferner die Moose und Lebermoose. Aus den Molukken sind hierbei etwa 40 Arten, man sieht also, dass die Gesammtzahl der von REINWARDT auf den Molukken gesammelten Pflanzen zwar nicht sehr gross, aber ailch nicht ganz unbedeutend war, und wohl mehrere Hundert Arten umfassen wird. Die meisten Arten sind jedoch spater auch von BLUME und MIQUEL gelegentlich bearbeitet oder wenigstens bestimmt worden.

Die nächste fur die Molukkenforschung wichtigere Reise ist die Expedition der *Coquille* unter Capitan DUPERREY im Jahre 1822—1825, bei welcher die botanische Forschung dem zweiten Officier DUMONT D'URVILLE sowie dem Apotheker LESSON oblag. Die Expedition ging liber Teneriffa und Brasilien, dann uber die Maluinen, Cap Horn, Chili, Peru, Tahiti, Neu-Irland, Neu-Britannien nach *Waighi,* wo sie vom 6.—17. Sept. 1823 verweilte, dann nach *Buru* und *Ambon)* hierauf wurden besucht: van Diemensland, New-Southwales, Neu-Seeland, verschiedene Sudsee-inseln msbesondere die Karolinen; dann die Nordkuste Neu-Guinea's (Doree), hierauf Surabaya auf Java, worauf die Ruckfahrt uber die Maskarenen, St. Helena und Ascension angetreten wurde. Von den 3000 gesammelten Pflanzenarten, die im Musee d'Histoire naturelle in Paris liegen, mussen, nach den publicierten Theilen zu urtheilen, nicht ganz weni^e auf die Molukken kommen. Die Botanik des Reiseberichtes, welche als Quartband nebst Atlas 1828 und 1820 erschien, wurde von D'URVILLE, BORY de St. VINCENT und BRONGNIART bearbeitet; ausser den Kryptogamen sind aber nur noch einige Monokotylenfamilien, darunter die Gramineen und Orchideen, zur Bearbeitung gelangt. DUMONT D'URVILLE hat nur eine Flora der Maluinen vollendet; LESSON gab in seinem Reisebericht: Voyage autour du monde sur la corvette la Coquille (1839) II p. 114, eine allgemeine Beschreibung der Vegetation von Waigiu, wo neben wilden Muskatnussen, Dammarharz, auch Teakholz vorkommen soil; p, 165—170 wird Burn in Bezug auf die Vegetation sehr kurz, in Bezug auf die Nutzpflanzen (Sagu, Arenga, Cajuputi) ausfuhrlicher behandelt; Ambon wird kaum botanisch gestreift, dagegen der Vandalismus, mit dem RUMPF'S Grab zerstort worden war, ernstlich (p. 181).

Im Jahre 1824 besuchte J. OLIVIER in Gefolgschaft des General-Gouverneurs von Niederlandisch Indien Baron VAN DER CAPELLEN die Molukken, und schilderte diese Reise in einem zweibandigen Buch „Reizen in den Molukschen Archipel ^ar Makassar enz-" Amsterdam 1834. Das Werk enthalt zwar nichts direct botanisches aber manche landwirtschaftliche Notizen> ^^ KajUpUti auf *Buru,* Uber Allan2-allang> *S*S"> Papeda, Sagoweer,' Muskatnasse und Nelken auf *Ambon,* (auch einen Besuch des damals sehr verwahrlosten Grabes von RUMPF^ *i\h^* r n)y uuer oewurznelken und die \r vegetation heisser Quellen auf Haruku, uber die Muskatkultur auf *Banda,* uber den Kronnagelbaum, den

Kanarienbaum, uber Baumwollkultur, sowie uber Sagubereitung auf *Saparua.* Im 2. Band enthalt das 14. und 15. Kapitel p. 257—307 eine kurze Beschreibung der merkwiirdigsten pflanzlichen Produkte der Molukken im Allgemeinen nebst Gebrauchsanweisung derselben.

Im Jahre 1828 besuchte der Botaniker ZIPPEL, gewohnlich Zippelius genannt, an Bord der von der Niederlandisch-Indischen Regierung zur Erforschung van Neu-Guinea ausgerasteten Korvette „ Triton" unter Dr. MACKLOT am 22—23 Marz *Buru,* am 29 Marz-20 April *Ambon,* am 25—29 April *Banda.* Namentlich in Ambon wurde fleissig botanisirt, im ilbrigen auch das von VAN DER CAPELLEN renovierte Grab von RUMPF besucht. Nach der Ruckkehr von Neu-Guinea nahm die Expedition einen langeren Aufenthalt in Timor, und hier starb ZIPPEL, wie auch ein anderes Mitglied der Expedition an Fieber, als dritter Botaniker (neben dem Engender NELSON und dem Franzosen RIEDLÉE), derm Hingang seine letzte Ruhestatte fand. Im Jahre 1856 wurde der wissenschaftliche Nachlass von der Direktion der „Natuurkundige Vereeniging" in Batavia zur Bearbeitung an BLUME gesandt. Die meisten Pflanzen dieser namentlich fur Neii-Guinea und Timor sehr reichen Sammlung wurden von BLUME und MIQUEL in verschiedenen Werken publiciert. Die Pflanzen selbst befinden sich in 's Rijks Herbarium zu Leiden. SAL. MULLER, der zoologische Theilnehmer dieser Expedition, veroffentlichte 1857 in den „Werken van het Kon. Instituut voor Taal-, Land-, en Volkenkunde van Nederlandsch-Indie" seine „Reizen in den indischen Archipel" in 2 Banden. In den Abschnitten liber Ambon, Banda und Buru finden sich einige botanische und landwirtschaftliche Notizen, aber ohne besondere Bedeutung.

Wichtiger fur die botanische Molukkenforschung ist die Reise der „Astrolabe" unter DUMONT D'URVILLE in den Jahren 1826 -- 1829. LESSON, der Apotheker der Expedition, legte die botanischen Sammlungen an, aber auch DUMONT D'URVILLE selbst betheiligte sich dabei. Etwa 1600 Pflanzenarten in 6000 Exemplaren wurden heimgebracht. Die Expedition besuchte Teneriffa, Neu-Holland, Neu-Seeland, die Tonga-Inseln, Neu-Mecklenburg, und schliesslich Doree auf Neu-Guinea, wo sie 11 Tage verweilte ; am 24. Sept. 1827 wurde *Ambon* angelaufen, wo die Expedition bis zum 10. October blieb ; dann ging die Fahrt durch die Strassen van Ombai, Timor und Simao nach Tasmanien, von dort wieder nach Neu-Seeland, dann nach den Neu-Hebriden und Marianen ; hierauf ging die Expedition nordlich von *Waigkt* durch die Strassen von *Gebeh* und *Kekek* nach *Buru,* wo am 30 Juni 1828 fur 6 Tage Anker geworfen wurde; am 10.— 18. Juli war die Expedition wieder in *Ambon,* vom 27. **Juli—4.** August in der Minahassa, am 23. Sept. in Isle de France und am 25. Jan. 1829 wieder in Marseille. Die Reisebeschreibung und die wissenschaitlichen Ergebnisse erschienen in den Jahren 1830—1834, die von LESSON und RICHARD bearbeitete Botanik 1832 —34 in 2 Banden nebst Atlas. Die Liste der auf Amboina gesammelten Pflanzen umfasst 53 Phanerogamen (darunter 3 neue Arten), diejenige der Pflanzen von Bum 25 Phanerogamen, ohne eine neue Art.

Die letzte franzOsische Regierungsexpedition welche die Molukken besuchte, war die Reise der Corvetten „ Astrolabe"[1] und „Z£łee" nach dem Sudpol und dem grossen Ocean unter Fuhrung von DUMONT D'URVILLE in den Jahren 1837—1841. Der Marinearzt Dr. HOMBRON legte wahrend der Reise grossere Pflanzensammlungen an. Die Expedition ging uber Rio und durch die Magellanstrasse zur Sndsee, wo die Gambir-inseln, die Marquesas, Tahiti, der Tonga-Archipel, die Fidji-Inseln, die Salomons-Inseln, die Carolinen, die Marianen, sowie die Philippinen-Insel Mindanao besucht wurden. Dann wurde im Januar 1839 *Ternate* angelaufen, wo HOMBRON den Vulkan bestieg, sodann *Amboina* wo mehrere Excursionen gemacht wurden; hierauf wurde die Nordknste Australiens besucht und die *Aru-Inseln* die Tritonsbay auf Neu-Guinea, *Ceram,* Makassar, Batavia, die Sudspitze Borneo's, Singapore, Borneo, Sulu, Mindanao, sodann ging die Expedition langs der Ostkuste von Borneo, nach Sad-Sumatra und tiber Tasmanien nach den Auckland-Inseln, schliesslich durch die Torresstrasse nach Timor und fiber Bourbon und S. Helena zuriick. Die Reisebeschreibung und die wissenschaftlichen Ergebnisse erschienen 1841—1854 in 23 Textbanden und Atlas, 1845—1853 erschien der von MONTAGNE und DECAISNK bearbeitete botanische Theil, nachdem der botanische Atlas schon von HOMBRON herausgegeben war; zu einer grundlichen Durchbestimmung der botanischen Sammlungen ist es nie gekommen, der Atlas sowohl wie der Text enthalten nur sehr wenig tropische Formen, auch, wie es scheint, kaum eine aus den Molukken. Im 5. Band der Reisebeschreibung (1843) finden sich gelegentlich der Schilderung der Besteigung der Pics von Ternate auch einige Pflanzen erwahnt, in dem Kapitel fiber Ambon (p. 258 f.f.) findet sich beinahe nichts botanisches, wohl hingegen in den von HOMBRON p. **400**—428 geschriebenen Anmerkungen zu dem Kapitel.

Von jetzt an waren es meist in hollandischen Diensten stehende Forscher, welche die Molukken besuchten. Im Jahre 1841 machte E. A. FORSTEN als Mitglied der „Natuurkundige Commissie" eine Reise in den östlichen Teil

des malaiischen Archipels. Zuerst besuchte er Nord-Celebes, und legte dort bedeutende botanische Sammlungen an; dann hielt er sich in *Ternate* und *Halmaheira* auf, und hat auf Ternate auch den Vulkan bestiegen und am Krater gesammelt; er starb 1843 au^ *Ambon.* Seine Sammlungen befinden sich in 's Rijks Herbarium in Leiden, einige Doubletten auch in anderen Herbarien; die Pflanzen sind meist von BLUME und MIQUEL bearbeitet und hier und da publiciert. — Im Jahre 1850 veroffentlichte ein auf *Ambon* lebender Ingenieur namens BROCX im Indischen Archieflll, Batavia p. 183. ,,Aanteekeningen over al de bekende houtsoorten in de Moluksche eilanden". Er fiihrt eine Liste von 607 Holzsorten an, darunter allein 215 von Ambon; von den ubrigen kommen 99 auf Saparua und umliegende Inseln, 69 auf Bum, 175 auf Ceram (Wahay), die ubrigen auf Celebes. Da die ohne botanische Benennungen aufgefuhrten Holzer eine sichere Identificierung nicht zulassen, so hat die Liste wenig Werth, nur einige Bemerkungen allgemeiner Natur sind von Interesse, — Im Jahre 1855 machte der General-Gouverneur von Niederlandisch-Indien DUIJMAER VAN TWIST im September und October eine Reise durch die Molukken, bei welcher er von Dr. BLEEKER begleitet wurde. Die Reise-ergebnisse wurden schon im folgenden Jahre von BLEEKER in einem zweibandigen Werke unter dem Titel ,,Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel" herausgegeben, und legen ein glanzendes Zeugniss ab far die grosse Begabung des Verfassers. Im selben Jahr erschien im Haag gleichfalls eine Publication fiber diese Reise, von dem Lieutenant zur See QUARLES VAN UFFORD anonym herausgegeben, unter dem Titel ,,Aanteekeningen betreffende eene Reis door de Molukken". Beide Veröffentlichungen enthalten viele statistische und wirtschaftliche Angaben fiber Handelsprodukte und Kulturen, BLEEKER'S Werk auch uber die nicht auf der Reise besuchten Inseln; uber die Flora sagt er meist nur, dass sie nicht oder nur sehr wenig bekannt sei, die Fauna wird viel eingehender behandelt. Die Reise ging uber die Minahassa nach *Ternate, Tidore, Batjan, Burtc, Amboina, Saparua, Ceram, {Amahay), Banda*\ auf *Ambon* wurde das wieder in Verfall begriffene Grab von RUMPF besucht. Botanische Sammlungen von dieser Reise existieren nicht.

Wenig bekannt, aber nicht ganz ohne Bedeutung, ist ein 1857 in der Natuurk. Tijdschrift voor Nederl. Indie (XIV p. 139—144) erschienener Aufsatz von C. L. DOLESCHALL: Korte Karakterschets der Flora van *Amboina.* Der in Ambon lebende Verfasser giebt darin eine kurze aber anschauliche Schilderung der Vegetation dieser Insel.

Die nachste bedeutende Reise war der Besuch des östlichen malaiischen Archipels durch WALLACE. In den Jahren 1857—1861 besuchte er folgende zu den Molukken gehörende Inseln: *Ambon, Banda, Ternate, Halmaheira, Kajoa-Tnseln, Batjan, Ceram, Gora?n, Matabello-Inseln, Burn, Kei, Aru, Waigiu,* viele der Inseln sogar mehrere Male. So wichtig diese Reise fur die Zoologie geworden ist, so hat sie die botanische Kenntniss der Molukken so gut wie gar nicht erweitert, da weder die Kenntnisse des beruhmten Reisenden in der Botanik ausreichten, u"i seinen in dem bekannten Reisewerk ,,The malay archipelago" (1869) niedergelegten Reisebericht fruchtbar zu gestalten, noch auch botanische Sammlungen wahrend der Reise angelegt wurden (wenigstens nicht auf den Molukken). Am meisten Beachtung beanspruchen noch seine allgemeine Bemerkungen betreffs der Vegetation der Aru- und Key-Inseln; auch die Sagubereitung hat WALLACE speciell auf Ceram studiert und beschrieben.

Eine der botanisch ergiebigsten Reisen in den Molukken ist die von TEYSMANN und DE VRIESE im Jahre 1859—60 im Auftrag der Regierung unternommene Forschungsreise. Der Leidener Professor DE VRIESE war namlich ini Jahre 1858 nach Niederlandisch-Indien gesandt worden urn eine Inspection der Kulturen daselbst vorzunehmen, und ihm wurde dann in Indien der damalige Honorar-Inspector der Kulturen J. E. TEYSMANN, gleichzeitig der factische Leiter des botanischen Gartens von Buitenzorg, zugesellt. Die Ergebnisse dieser Reise wurden (1861) durch TEYSMANN In der Natuurkundig Tijdschrift voor Nederl. Indie" XXIII unter dem Titel ,,Verslag van eene Reize in de Molukken" herausgegeben, welcher Aufsatz dann in der Bonplandia (1862) p. 111 —139 durch HASSKARL ins deutsche ubersetzt wurde unter dem Titel: ,J. E. TEYSMANN'S Reise nach den Molukken". Die vom 15 Dec. 1859 bis zum 19. Juni i860 dauernde Reise ging uber *Makassar* und *Timor* nach *Banda,* dann nach *Ambon, Saparua, Ceram, Buru, Ambon, Tidore, Ternate, Halmaheira* und *Batjan.* Die Beschreibung bringt einige botanische Bemerkungen, speciell eine kurze Schilderung der Vegetation von Bum, sowie Gattungsangaben der Pflanzen des Kraters von Ternate, ferner die Besprechung einer Reihe Kulturen: Muskat auf Banda, Nelken, Kakao, Kaffee, Muskat, Zimmt, Kajuputi auf Ambon, und auch Notizen uber einige besondere Verwendungen von Pflanzen, wie die Herkunft des Obat Sageru auf Ceram, sowie die Verwendung der Rinde von Antiaris auf Batjan zu Schamschttrzen. Die reichen Sammlungen von DE VRIESE liegen im Leidener Rijks Herbar sowie in Buitenzorg. TEYSMANN brachte von

dieser Reise auch viele lebende Pflanzen und Saaten nach Buitenzorg. Im Zusammenhang sind die Pflanzen me publiciert worden, hingegen sind sie jetzt doch wohl meist aufgearbeitet, theilsweise durch MIQUEL in den Annalen, meist aber in Monographiën.

DE FRETES, ein Eingeborener von Ambon, der sich mit TEYSMANN wahrend seiner Reise befreundet hatte, sammelte auch später noch Pflanzen, die jetzt theils in Buitenzorg, theils in Leiden und Utrecht sind, und gelegentlici mit publiciert wurden ; veroffentlicht hat DE FRETES selbst nichts, jedoch findet sich in WILLER'S Buch: Het eilan Boeroe, Amsterdam 1858, eine Liste von 39 bekannten Holzsorten der Insel, die von DE FRETES und PIKAOLIS I847 zusammengestellt worden ist; freilich sind nur die malaiischen und halfurischen Namen angegeben. In demselben Wer finden sich ubrigens auch einige Angaben liber Kulturpflanzen wie Sagu, Reis, Dammar, Kajuputol etc., aber nic von Bedeutung.

H. VON ROSENBERG, ein in hollandischem Diensten stehender Deutscher, hat auf seinem sich aber *30* Jahre erstreckenden Aufenthalt im malaiischen Archipel auch die Molukken vielfach bereist; so war er 1859—1861 als Regierungschef auf der Sudkuste von *Ceram,* vom Januar bis October 1865 machte er eine wissenschaftliche Untersuchungsreise nach den *Aru-* und *Siidost-Inseln,* von Juli bis August i860 besuchte er die lnseln *Misol, Salawa Batante* und *Waigiu,* und verschiedene Male wahrend der Jahre 1868—1871 war er auf Ternate, Halmaheira und Tidore. Seine 187S in Leipzig unter dem Titel „der malayische Archipel" erschienene Reisebeschreibung enthalt aber ne zahlreichen zoologischen nur ausserst zerstreute und wenig characteristische Angaben botanischer Natur.

Auch die zahlreichen Reisen von Dr. BERNSTEIN, der die Molukken in den Jahren i860—1865 besuchte un dort fur das Leidener Museum zoologische Sammlungen anlegte, haben die Kenntniss der Molukken-Flora kaum bereic In seinem Bericht aus *Batjan* im Jahre t86o macht er einige Angaben fiber die dort existierende wilde Muskatnus Seine kurzen Reiseberichte sind enthalten in der Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde XIV (1864) P- 399—495 und XVII (1869) p. 78—109, sowie in dem Tagebuch seiner letzten Reise, das 1883 im Haag durch VA MUSSCHENBROEK herausgegeben wurde. Er starb auf Salawatti.

Im Jahre i864 erschien in Batavia (LANGE & Co.) eine Schrift uber *Baijan* van J. E. DE KLERK, in del sich einige beachtenswerte Notizen aber verschiedene Kulturpflanzen dieser Insel finden.

Im Jahre 1865 besuchte der amerikanische Zoologe BICKMORE die Molukken, ganz speciell, um die von RUMP*11 in seiner „Rariteitkanrer" beschriebenen Muscheln etc. an Ort und Stelle zu sammeln und nach Amerika zu brin Den Juli—Mitte August verbrachte er auf *Ambon,* dann wurden die *Uliasser* und *Ceram* besucht, im September wur *Banda* Aufenthalt genommen, Ende des Monats fuhr BICKMORE nach Burn, wo er aber 2 Monate bheb, um mit kurzer Beruhrung von Ternate nach Celebes weiterzufahren. Ob auf der Reise auch botanische Sammlungen ange wurden, ist mir unbekannt. Sein 1868 in Amerika erschienenes Buch, schon im folgenden Jahre in Jena in deu Uebersetzung herausgegeben unter dem Titel: „Reisen im Ostindischen Archipel", enthalt eine Fulle von Angaben u Nutzpflanzen und Kulturen, die aber naturlich bei der kurzen Zeit seines Aufenthaltes nichts neues bieten können.

Im Gegensatz zu den far die botanische Molukkenforschung sterilen 6oer Jahre haben die 7oer Jahre e Reihe botanisch bedeutender Reisen gezeitigt.

Im Jahre 1871 begleitete TEYSMANN den Regierungs-Commissar VAN DER CRAB auf einer Amtsreise Neu-Guinea. Am 28. Juli in *Ternate* angekommen, machte TEYSMANN daselbst mehrere Excursionen ; am 12. begann die Neu-Guinea-reise auf dem Schiffe „Dassoon" ; am 15. August wurde die Insel *Gebeh>* am 22. besucht, dann ging die Reise nach der Nordkuste von Neu-Guinea. Am 6. November verliess TEYSMANN das wieder in *Temate,* um am 10.—20. Nov. Streifzuge durch *Halmaheira* zu machen, wobei auch der etwa 1000 Berg Kerkau bestiegen wurde. Vom *22.*—29. Nov. blieb TEYSMANN in *Ternate,* um nber *Ambon, Banda* (3- und Timor nach Java zurnckzukehren. Die botanische Ausbeute war eine grosse und wird in Buitenzorg aufbew Wahrend die auf den Molukken gesammelten Pflanzen nicht zusammenhangend bearbeitet worden sind, fanden die Neu-Guineapflanzen in dem 1. Bande der Annales du Jardin botanique de Buitenzorg (1876) durch SCHEFFER, den dama Director des botanischen Gartens von Buitenzorg, eine Bearbeitung. In demselben Bande (p. 61—69) gab IEYSMA einen interessanten botanischen Bericht der Reise mit vielen werthvollen Details. Namentlich seine Angaben aber die Insel Gebeh und die botanisch sonst so vernachlassigte Insel Halmaheira sind von Interesse.

Nicht ohne Bedeutung far die botanische Molukkenforschung ist auch die *Challenger-Expedition,* welche

Jahre 1874 die *Aru-* und A>y-Inseln besuchte. MOSELEY und andere Mitglieder der Expedition legten hier Sammlungen an, die aber leider in sehr schlechtem Zustande in London ankamen und dem Kew-Museum einverleibt wurden ; immerhin waren die meisten Pflanzen bestimmbar und wurden von HKMSLEY in dem 1885 erschienenen ersten Bande der Botanik des „ Report on the scientific results of the Voyage of H. M. S. Challenger" zusammen mit den von RIEDEL und FORBES gesammelten Pflanzen in dem „Report on the Botany of the South-Eastern Molucco's" bearbeitet. MOSELEY macht auch in seinen „Notes by a Naturalist on the Challenger", p. 366-372 (abgedruckt in HEMSLEY'S Report) einige allgemeine Angaben fiber die Vegetation dieser Inseln.

Auch die *Gaze lien-Expedition* beruhrte im Jahre 1875 die Molukken, auf dem Wege von Timor nach Neu-Guinea ; es wurden die *Lucipara-Inseln* sowie *Ambon* besucht. Der Schiffsarzt Dr. NAUMANN legte botanische Sammlungen an, die jetzt im Berliner Museum aufbewahrt werden. Die von ENGLER bearbeiteten Phanerogamen erschienen im Jahre 1886 in ENGLER'S botanischen Jahrbuchern. Die Bearbeitung der gesammten botanischen Ausbeute dieser Expedition erschien 1889 als 4. Band der ,,Forschungen S. M. S. Gazelle", und zwar war eine Reihe von Botaniker dabei betheiligt. Die Zahl der auf den Molukken gesammelten Pflanzen ist ubrigens eine sehr geringe.

Im Jahre 1876, unternahm TEYSMANN abermals eine Reise nach den Molukken, die vom 12. Mai bis zum 29. November dauerte, und von der er grosse Sammlungen zurückbrachte. Die Reise ging aber Makassar, Gorontalo, Menado, *Ternate, Burn,* nach *Ambon*; von dort fuhr TEYSMANN am 4. Juli nach *Soela-besi;* am 31. Juli wieder nach *Buru*\ air* 15. August nach der Nordkuste von *Ceram*\ am 18. August nach *Misol;* am 30. wieder nach *Ceram* und am 2. September nach *Ambon,* wo er grOssere Excursionen ins Innere machte. Am 7. November wurde fiber *Ternate* und Celebes die Rtickreise angetreten. Der Bericht über die Reise findet sich in der ,,Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indie", XXXVII (1877) p. 75-155; er enthalt viele interessante botanische Bemerkungen sowohl aber die Vegetation als solche, als auch fiber Nutz- und Kulturpflanzen. Die Sammlungen kamen nach Buitenzorg, fanden dort aber bisher keinen Bearbeiter.

Auch BINNENDIJK, Hortulanus am botanischen Garten von Buitenzorg, muss die Molukken besucht haben, (vielleicht gemeinsa'm mit TEYSMANN?), denn in den Annales du Jardin de Buitenzorg-1 erwahnt SCHEFFER, dass die Palme Drymophloeus ceramensis Miq. von BINNENDIJK auf *Ceram* wieder gefunden worden sei (p. 158), sowie dass er Gonocaryum pyriforme auf *Ambon* entdeckt habe (p. 101), und auch in einzelnen Monographien, denen das Buitenzorger Herbar zur Verfugung stand, werden Pflanzen von BINNENDIJK erwahnt.

Ein hollandischer Regierungsbeamter, J. G. F. RIEDEL, der viele Jahre auf Celebes und den Molukken zubrachte, spater als Resident von Ambon, unternahm wiederholt kleine Reisen nach den verschiedenen Inseln, und liess neben grossen ethnologischen Sammlungen auch kleine botanische Sammlungen durch eingeborene Sammler anlegen, besonders in den 7oer Jahren, die spater auf Umwegen nach England gingen und in Kew bearbeitet wurden. Die Bestimmungen der von den stidlichen Molukken stammenden Pflanzen wurden von HEMSLEY in dem oben besprochenen Challenger-Report mit aufgenommen. Unter den Molukken-Inseln, wo RIEDEL gesammelt hat, resp. hat sammeln lassen, linden wir *Moa, Babar, Dammar, Wetter, Letti, Lakor, Larat* und *Maru* erwahnt; leider sind die Sammlungen zu klein, um uns einen Begriff von den sonst botanisch nicht resp. kaum durchforschten Inseln zu machen. Auch von Gorontalo (1876) und Timor (1879) gelangten botanische Sammlungen RIEDEL'S nach Kew. OLIVER hat ihm zu Ehren die Zingiberaceengattung Riedelia benannt (Hook. Icon. p. 1419) nach einer von RIEDEL aus Buru gesandten Pflanze; spater ward sie auch durch BECCARI auf den Aru-Inseln und West-Neu-Guinea, sowie eine 2 Art von Verfasser in Deutsch-Neu-Guinea gefunden.

Weit wichtiger als diese Sammlung sind die Herbarien, welche BECCARI auf den Molukken angelegt hat, und die sich in Florenz befinden. BECCARI hielt sich auf seinen vielen Reisen im malaiischen Archipel wiederholt auf den Molukken auf. Namentlich sind seine Sammlungen von den *Key-* und *Aru-Inseln* (1873), von *Ternate* (1874) und *Waigiu* (1875) von Wichtigkeit, aber auch auf andern Inseln, *Ambon, Ceram, Batjan* etc. hat er botanisiert; freilich sind seine Molukken-Sammlungen klein im Vergleich zu denjenigen, welche er von Borneo und Neu-Guinea heimbrachte. Nur ein Theil seiner Sammlungen gelangte in zusammenhangender Form in den 3 bisher erschienenen Banden der Malesia (1877—1890) zur Veröffentlichung-, vieles ist dann seitdem auch in verschiedenen Monographien Publiciert worden.

Nur mit Reserve zu erwahnen ist eine kleine Broschare des Residenten von Ternate VAN MUSSCHENBROEK,

„Mededeelingen omtrent grondstoffen uit het oostelijk gedeelte van onzen Indischen Archipel", Leiden 1880, in welchei sich manche brauchbare Angabe uber die Nutz- und Kulturpflanzen der Molukken findet.

Im Jahre 1882 besuchte FORBES die Molukken. Am 15. April reiste er von Batavia nach *Ambon* ab, bne dort bis zum 5. Juli, fuhr dann nach *Timor-Laut* und war am 7. Oct. wieder in *Ambon.* Am 7. Nov. fuhr er von dor nach *Buru,* wo er bis Mitte December blieb, um dann uber *Ambon* nach Timor weiterzufahren. FORBES botanisierte auf seiner ganzen Reise, seine Sammlung von *Timor-Laut* verbrannte daselbst aber grossentheils, und sein auf Bum angeleg Herbar musste er zum Theil dort zurücklassen, weil er in Folge der Unfreundlichkeit des Residenten von Ambon, des oben erwahnten RIEDEL, keine genllgende Anzahl von Tragern erlangen konnte. Die Sammlungen sind grossentheils im British Museum, aber Doubletten auch in anderen Herbarien (Kew, Berlin etc.); eine zusammenhangende Bearbeitung haben nur seine Pflanzen von Timor-Laut gefunden und zwar im Anhang des Molukken-Kapitels in seinem Reisewerke. Hier wird ein Verzeichniss der Pflanzen von Timor-Laut gegeben, in welchem neben seinen Pflanzen auch eine kleine Sammlung, die RIEDEL durch eingeborene Sammler hat machenlassen, auf genommen wurde. In dem schon besprochenen botanischen Bericht der Challenger-Expedition uber die Sudost-Molukken sind die von FORBES auf Timor-laut gesammelten Pflanzen abermals aufgenommen. FORBES' Reisebericht „Wanderings of a naturalist in the Malay-Archipelago" (1885)' deutsche Uebersetzung bei Costenoble in Jena im folgenden Jahre, enthielt nur wenig botanische Notizen ausser der eben angefuhrten Liste und einer viel grosseren der Flora von Timor.

Im Jahre 1887 wurde von Holland aus eine Expedition zur wissenschaftlichen Erforschung der Key-Inseln entsandt, unter dem Namen *Key-Expedition* bekannt. Ein Botaniker wurde derselben nicht beigegeben, wohl aber ein Sammler des botanischen Gartens von Buitenzorg. Die botanischen Collectionen, die in Buitenzorg liegen, sind nicn gesondert bearbeitet, jedoch ist einzelnes derselben gelegentlich publiciert worden.

Ein niederländischer Regierungsbeamter, J. STORMER, Controleur von Batjan, veroffentlichte 1888 in der **Tijd**schrift voor Indische Land- en Volkenkunde XXXII (p. 621—636) eine kleine Skizze der *Obi-Inseln,* die er zweimal, 1885 und 1888, besucht hatte. Wenngleich botanisch ohne Werth, finden sich doch einige Bemerkungen aber Nutzpflanzen der Inseln, wilde Muskatniisse, Dammar etc.

Im Jahre 1888 besuchte der VERFASSER die Molukken, von der Minahassa kommend, und zwar im Septem^ber die Insel *Batjan,* wo er als erster die Spitze des Berges Sibella erstieg, im October *Ambon* und *Banda,* im December 1888 und Januar 1889 *Ceram-laut,* die *Key-* und *Aru-Inseln;* auch *Ternate* und *Bum* wurden kurz bertthrt. Abgesel»^en von Batjan hielt sich Verf. nberall nur wenige Tage auf, doch wurde die Zeit lediglich zum botanisieren benutzt, so dass das Molukken-Herbar etwas aber 1000 Nummern umfasst. Die Pflanzen wurden clem Berliner botatiiscbeo Museum uberwiesen. Auf Ambon besuchte Verfasser natürlich auch das Grab von RUMPHIUS, das in einem Privatgarten gelegen, zwar nicht mehr von einer Panax (Polyscias)-hecke eingefasst war, aber sonst gut gehalten war, umrah°^it von zwei kleinen Cocospalmen; die Inschrift des Grabsteines war freilich durch das ungeschickte Weissen des Stei«^eS ziemlich unleserlich. Vollstandig bearbeitet sind nur die Pflanzen von *Ceram-laut, Aru* und *Key* in des Verfessers Beitragen zur Kenntniss der papuanischen Flora (ENGLER'S botan. Jahrbucher XIII (1890) p. 230-450). Eine systematise!^ Durcharbeitung der gesammten Reiseausbeute ist begonnen in einem Quartwerk, „Monsunia" betitelt, von dem i*^1 Jahre 1900 der 1. Band erschien. Einige Familien sind auch schon monograph'isch bearbeitet, so die fur ^die Molukken ja besonders wichtigen Myristicaceen in des Verfassers Monographic der Myristicaceen (Halle 1897)' ^i&cn& die Pandanaceen vom Verfasser und die Myrsinaceen von MEZ im Pflanzenreich (Leipzig 1900—1902). Eine klei"^e pflanzengeographische Skizze über Ceram-Laut hat Verf. in ENGLER'S bot. Jahrbuch XVII (1893) p. 169—176 public^^1„1,

Im Jahre 1889 besuchte G. KARSTEN die Molukken, insbesonder^e^»^»; er beschaftigte sich dort hauptsachlich mit biologischen Arbeiten, speciell mit dem Studium der Mangrove sowie der Epiphyten; jedoch sammelte er a^u(* einige Phanerogamen und eine grössere Menge Moose und Lebermoose. Als VeroffentHchuno-en aber die Reise sind hervorzuheben: „Ueber die Mangrove-vegetation im Malayischen Archipel", (Biblioth. botan& Heft 22, 189O. ^soWi6 ..Morphologische und biologische Unteisuchungen über einige Epiphytenformen in den Molukken" ' (Annales ^du Jardin de Buitenzorg XII (.895) 117-192); hierin befindet sich auch eine Liste der von KARSTEN auf Am**11 gesammelten Lebermoose ; auch enthält die Einleitung einer kurze Vegetationsschilderuno- von Ambon.

Im Jahre 1893 machte M. TREUB, der Director des botanischen Gartens zu Buitenzoro- ^eine kurze Reise dur<* die Molukken, und legte auf derselben auch botanische Sammlungen an, die sich i^m Buitenzoraer Herbar befi^""

Es wurde auf dieser Reise in *Ceram, Banda* und auf die *Aru-Inseln,* wahrscheinlich auch noch an anderen Plätzen, gesammelt. Publiciert sind bisher erst die Bestimmungen einzelner dieser Pflanzen.

Im Jahre 1900 unternahm J. G. BOERLAGE, Subdirector des Buitenzorg schen Garten, eine Reise nach *Ambon,* um dort Pflanzen zu sammeln, speciell im Hinblick auf die von RUMPF beschriebenen, doch seitdem nicht wieder untersuchten, Arten. Er starb auf seiner Riickreise (Ternate, 25 Aug. 1900); die botanische Ausbeute seiner Molukkenreise (563 Specimina) ruht im Buitenzorger Herbar.

TABELLARISCHE UEBERSICHT UEBER DIE BOTANISCHEN SAMMLUNGEN AbF DEN EINZELNEN MOLUKKEN-INSELN.

0 *Nord-Mohtkken.*

Halmaheira: REINWARDT, FORSTEN, DE VRIESE-TEYSMANN, TEYSMANN (1871).

Moar: SONNERAT.

Ternate: CHR. SMITH, REINWARDT, HOMBRON, FORSTEN, DE VRIESE-TEYSMANN, TEYSMANN (1871 u. 1876), BECCARI, WARBURG.

Tidore: REINWARDT, DE VRIESE-TEYSMANN.

Batjan: DE VRIESE-TEYSMANN, BECCARI, WARBURG.

Obi: DE VRIESE-TEYSMANN (?).

2) *Nordwest-Molukken.*

Soela-besi: TEYSMANN (1876).

3) *Nordost-Molukken.*

Gebeh: SONNERAT, LESSON, TEYSMANN (1871).

Waigiu; LABILLARDI^RE U. LAHAIE, GAUDICHAUD, DUMONT D'URVILLE, LESSON.

Rawak: GAUDICHAUD.

Salawatti: TEYSMANN (1871).

Misol: TEYSMANN (1876).

r- risang: GAUDICHAUD.

V *Cefitral-Molukken.*

Buru: COMMERSON, LABILLARDII^RE U. LAHAIE, ZIPPEL, LESSON, DE VRIESE-TEYSMANN, RIEDEL, TEYSMANN (1876), FORBES, WARBURG.

Ambon: CHRIST. SMITH, ROXBURGH fil., LABILLARDII:RE u- LAHAIE, REINWARDT, DUMONT D'URVILLE, ZIPPEL, LESSON, HOMBRON, FORSTEN, DE VRIESE-TEYSMANN, NAUMANN, TEYSMANN (1871—1876), BINNENDYK, DE FRETES, BECCARI, FORBES, WARBURG, KARSTEN, BOERLAGE.

Haruku: REINWARDT.

Saparua: REINWARDT, DE VRIESE-TEYSMANN.

Nusa-laut: REINWARDT.

Ceram: DE VRIESE-TEYSMANN, TEYSMANN (1876), BINNENDIJK, TREUB.

Ceram-laut: WARBURG.

Tewer: TEYSMANN (1871).

Banda: CHRIST. SMITH, REINWARDT, ZIPPEL, DE VRIESE-TEYSMANN, TEYSMANN (1871), WARBURG, TREUB.

Lucipara-Ins.: NAUMANN.

Dammer-1ns.: RIEDEL.

5) *Sudwest-Molukken.*

Wetter:
Moa:
Letti:
La kor:
Baba:
} RIEDEL.

6) *Sildost-Molukken.*

Timor-laut: FORBES.

Maru: RIEDEL.

Larut: RIEDEL.

7) *Ost-Molukken.*

Key-Inseln: MOSELEY, BECCARI, Holländ. Expedition, WARBURG.

Aru-Inseln: HOMBRON, MOSELEY, BECCARI, WARBURG, TREUB.

Wie wir aus der hier gegebenen Zusammenstellung sehen, beruht *die bisherige botanische Kenntniss der Molukken lediglich auf den Sammlungen botanischer oder auch nicht botanischer Reisender.* In der That haben die Molukken seit*RuMPF's Zeiten niemals^wieder einen dort ansessigen Bearbeiter der Flora gefunden. 1st das Material, clas tiber die Molukken vorliegt, aus diesem Grunde schon kein sehr reiches und vor allem kein gleichmassiges, so kommt noch hinzu, dass es ganz ausserordentlich zersplittert ist, indem beinahe alle grösseren Herbarien Original-sa^mlungen besitzen, ich fuhre nur an Paris, Leiden, Kew, British Museum, Genf, Berlin, Florenz, Buitenzorg. Das lst j^denfalls auch der Grund, weshalb es trotz der grossen Zahl der in den Molukken gesammelten Pflanzen noch an jeder Zusammenfassung· feh]t . Nur' ftir ·die sadlichsten Molukken liegt in den Berichten der Challenger-Expedition eine jetzt freilich durch BECCARI'S und des Verf. Reisen veraltete Liste vor.

Etwas besser ist es nur mit der *Kenntniss der Nutz- und Kulturpflanzen der Molukken* bestellt, da die Reisebeschreibungen viele brauchbare Beobachtungen bringen, namentlich uber die für die Molukken speciell characteristischen Kulturpflanzen wie Muskatnuss, Nelken,- Sagu, Kajuput, auch sind ja wiederholt von der holländischen oder hollandisch-indischen Regierung Expeditionen ausgerüstet, um gerade hierttber Klarheit zu erlangen, da for die wirtschaftliche Entwickelung *In* Molukken bei dem Fehlen von Bergbau und der geringen Viehzucht daselbst ja die pflanzlichen Producte beinahe ausschliesslich in Betracht kommen. Verfasser hat in seinem Buche „die Muskatnuss" (Leipzig 1897) versucht, aus den vielen vorliegenden Notizen far diese eine Pflanze ein Gesammtbild der Geschichte,

Kultur, Handel und Verwerthung zu geben, und ist der Ueberzeugung, dass es auch for die übrigen wichtigeren Kulturpflanzen der Molukken, wie Gewurznelken, Sagu, Arenga saccharifera (Saguweerpalme), Kajuputtol-pflanze e^ moglich sein wurde, den Stoff in ahnlicher Weise ziemlich vollstandig zusammenzubringen, und zwar jetzt sogai geringerer Muhe, weil das ausfuhrliche Literaturverzeichniss 1) der obigen Arbeit verwertet werden könnte.

Dass auch die *Pfianzengeographie der Molukken* ein noch wenig beackertes Feld ist, kann nicht Wunder nehmen, da ja die factischen Kenntnisse der Flora der Molukken einerseits an sich gering sind, andererseits auch noch einer Zusammenfassung entbehren. Schon mit der *topographischen Pfianzengeographie* ist es schlecht bestellt; nur wenigen Inseln besitzen wir uberhaupt Vegetationsschilderungen, und auch diese sind meist dürftig. Hervorzuheben sind nur die Bemerkungen LABILLARDI^RE'S uber Ambon, GAUDICHAUD'S über Rawak und Waigiu, REINWARDT'S über Banda, Amboina, Ternate und Tidore, LESSON'S uber Waigiu, HOMBRON'S uber Ternate und Ambon, DOLESCHAL's Skizze der Flora von Ambon, die Angaben von WALLACE uber die Flora der Key- und Aru-Inseln, sowie von TEYSMANN uber Buru, Soela-besi, Ternate, Banda, Ambon, Ceram, Misol, Gebeh, Halmaheira, MOSELEY'S Bemerkungen uber die Vegetation der Aru- und Key-Inseln, einige werthvolle Excurse in BECCARI'S Malesa, (besonders I 214ff)' ein Paar allgemeine Betrachtungen in FORBES' Reisewerk, sowie die Schilderung der Vegetation Ambon's von KARSTEN.

Selbst die der Regel nach zuerst studirte *regionale Pftanzengeographie,* die Schilderung der Pflanzen nach Hohengebieten ist im allgemeinen for die Molukken noch ein Desiderat; die wenigen Bemerkungen von REINWARDT, TEYSMANN und BECCARI uber die Berg- resp. Kraterfloren genugen durchaus nicht, urn uns ein klares Bild der Bergflora der Molukken zu geben. Einen kleinen Beitrag hierzu wird Verf. nach grundlicher Durchbestimmung der Bergpflanzen des Mt Sibella auf Batjan spater liefern konnen, interessant ist jedenfalls das Vorkommen der beiden Coniferen Phvllocladus hypophyllus und Libocedrus papuana auf diesem Berge, letzterer Baum bisher nur von Neu-Guinea bekannt, ersterer auf Neu-Guinea, Mindanao und Borneo gefunden. Ein reicher selbststandiger Endemismus ist auf den werugen hoheren Bergen der Molukken freilich nicht zu erwarten; die Bergflora der Molukken wird im Gegentheil nur eine schwache Entwicklung zeigen, denn gerade in diesem Gebiet ausserte sich die imposante vulkanische Th&tigkeit Sudost-Asiens mehr nach der Richtung des Versinkens von Landermassen durch Bildung von Kesselbriichen, als in der Erhebung von Kettengebirgen, wie es in Java, Sumatra, Celebes und Neu-Guinea der Fall war.

An einer *okologischen oder biologischen Schilderung der Flora der Molukken,* also unter Zugrundelegung der Pflanzengesellschaften (Formationen), fehlt es fast durchaus ; die wenigen Angaben KARSTEN'S uber die Mangrove und Epiphyten gehoren hierher und ebenso der Versuch des Verfassers, die verarmte Flora von Ceram-laut formationsweise in der oben erwahnten pflanzengeographisctoer Skizze zu behandeln. Die Schwierigkeit, grossere Inseln der Molukken ebenso zu bearbeiten, liegt eben auch in dem Mangel einer sicher fundierten Pflanzenkenntniss dieser Gegenden. Denn eine Formations-schilderung, die sich nur an einige Schaupflanzen anzuklammern vermag, bleibt eine oberflachliche Halbheit; einige pflanzenarme Formationen wie die Mangrove, die Allang-Allang Savanne, lassen sich zwar jetzt schon an der Hand des vorhandenen Materials nothdurftig schildern, in die Geheimnisse des Molukken-Urwaldes mit seinen inneren Kampfen und seiner verwickelten Oekonomie einzudringen, wird man ohne intensive Vorarbeiten systematischer Natur nicht vermögen.

Nur wenig besser steht es mit der *geschichtluhen P fianzengeographie* der Molukken. Sie ist ja noch mehr unmittelbarer Pflanzenkenntniss abhangig als die ökologische Pflanzengeographie. Die Grundlage derselben ist natürlich der Vergleich mit den Nachbargebieten, und da lasst sich immerhin schon jetzt der Molukken-flora ein Platz anweisen. In ihrer gegenwartigen Zusammensetzung stellt sie zweifellos einen Uebergang dar zwischen der uberaus scharf ausgepragten papuanischen Flora einerseits und den untereinander wieder enger zusammenhängenden Floren von Celebes, der kleinen Sunda-Inseln und der Philippinen andererseits. Dennoch muss man auch der Molukkenflora eine selbststandige Stellung zuerkennen, dazu ist die Zahl der schon jetzt bekannten Endemismen 2) bereits gross genug.

1) Wahrend die Literatur uber die Muskatnusskultur etc. dort so ausfuhrlich wie moglich wiedergegeben ist, sei hier noch auf einige leicht uberseh^bare Special-schriften iiber andere Kulturpflanzen der Molukken aufmerksam gemacht. A. DE STUERS. Losse aanteekeningegen over de nagelkultuur in de Molukko's (Tijdschr. v. Ned. Indie IV 2 p. 458—464); idem: de Sagoboom der Molukko's (Tijdschr. v. Ned. Indie VIII 1 p. 367—374); idem: de gemoetoe-boom der Molukko's (Tijdschr. v. Ned. Indie VIII 1 p. 375—379); J. R. LOGAN, Sago (Journ. of the Ind. Archip. VIII 1849 p. 288 ff.); D. PLES, Bijdrage tot de kennis der kajoepoeti-olie (Natuurk. Tijdschr. v. Ned. Indie XV p 349~352).

2) Ich erwähne nur die Palmengattungen *Heterospatha* (Ambon), *Ptychandra* (Batjan-Ternate), *Mischophloeus* (Ternate); ferner die Apocyneengattung *Lepiniopsis* (Ternate) und die Loganiaceengattung *Crateriphyton* (Ambon). Von Celebes sind mir nur 3 endemische Gattungen bekannt, namlich die Sapindacee *Aphanococcus*, die Melastacee *Pachycentria* und die Saxifragacee *Spiraeopsis*, von den kleinen Sundainseln hingegen 5, nämlich die Menispermacee *Hypsipodes*, die Cucurbitacee *Mullerargia*, die Rubiacee *Canthopsis*, die Acanthacee *Santicra*^ die Verbenacee *Schizopremna* (samtlich nur auf Timor bekannt).

Der mehrfach gemachte, auf einer Ueberschätzung der sog. WALLACE'schen Linie beruhende Versuch, die Molukken floristisch zu Australien zu ziehen, ist als *absolut verfehlt* zurückzuweisen. Es handelt sich bei der vermeintlichen Aehnlichkeit nur um schwache australische Anklange, und zwar gehören sammtliche in Frage kommende Pnanzen Gattungen an, die zwar im allgemeinen australisch sind, aber auch in anderen Theilen Malesiens einzelne Vertreter haben. So z. B. hat die zweifellos australische Gattung Eucalyptus neben der Molukken-Species auch je eine Art auf Aimor und Celebes, die Gattungen Melaleuca, Tristania, Baeckea, Casuarina, Dodonaea, sind sogar in gleicher Starke und mit denselben Arten in Westmalesien verstreten. Die Angabe, dass 2 Metrosideros-arten in den Molukken vorkommen, beruht nur auf ROXBURGH, der nie- selbst die Molukken besucht hat, und ist durch keinen Sammler bezeugt; vielleicht handelt es sich um Arten der eine Zeit lang zu Metrosideros gestellten Gattung Nania, die, wie es scheint, auf den Molukken endemisch ist, oder doch nur einzelne Verwandte in Australien besitzt. Ein anderer unzweifelhaft australischer Anklang ist eine Phyllodien besitzende Acacie, von den Key-Inseln und Ambon bekannt, jedoch sind Phyllodien-acacien auch auf Timor, dem Bismarck-archipel, den Sandwich-inseln und sogar auf Formosa gefunden; es handelt sich also um leicht verbreitbare Formen. Noch merkwürdiger ist die von FORBES auf Timor-laut gefundene Araliacee Delarbrea paradoxa, die mit 2 anderen Arten der gleichen Gattung sonst nur auf Neu-Caledonien vorkommt ; da eine dritte Art von LAUTERBACH auf Banda entdeckt ist, so ist es doch wahrscheinlich, dass die Gattung auch in den zwischen den Molukken und Neu-Caledonien liegenden Inseln noch aufgefunden werden wird. Dass einige australische Arten mit leichter Verbreitungs-fähigkeit sich auf den Molukken finden, ist weit weniger auffallend, aber auch diese zeigen beinahe stets auch eine weiter westliche Verbreitung. Es mögen die mir bekannten Falle dieser Art folgen: 1. Die australische Pedalinacee Josephinia imperatricis geht fiber Timor-laut, Letti, Moa, Timor bis Celebes; die zwei anderen Arten der Gattung sind auf Australien beschrankt; 2. Die australische Myoporacee Myoporum acuminatum ist auf Timor-laut gefunden, die grosse Mehrheit der Arten dieser Gattung ist australisch, einige Arten sind in Polynesien, China, Japan und Mauritius zu Hause. 3. Die australische Santalacee Exocarpus latifolia geht über Key und Timor-laut bis Java und zu den Philippinen; die meisten Arten der Gattung sind australisch, einzelne leben in Polynesien und eine in Madagaskar. 4. Das australische Gras Spinifex fragilis ist auf Key und Timor gefunden, die ubrigen Arten sind bis auf das bekannte Strandgras Spinifex squarrosus australisch.

Hiermit haben wir so ziemlich die zweifellosen Beziehungen der Molukken zu Australien erschöpft, furwahr eine ganz minimale Zahl, wenn man hiermit die Verwandtschaft der Molukkenflora zu den iibrigen Nachbargebieten vergleicht. Es ero-iebt sich auch hier wieder die vom Verfasser schon wiederholt sowohl für Celebes als for die Papuanische Flora erörterte Thatsache, dass sich die malaiisch-papuanische und die eigentlich australische Flora als fast vollig fremde Welten gegenuberstehen; von der Queensländer Kustenflora ist hierbei als einer erst spater an Australien angegliederten fremden d. h. papuanischen resp. melanesischen Flora abzusehen.

Dass die Beziehungen der Molukken zu Papuasien recht enge sind, lässt sich durch viele, beidern Gebieten ausschliesslich gemeinsame, Arten erweisen, namentlich natürlich dann, wenn man die Aru-Inseln zu den Molukken rechnet. Noch deutlicher wird es durch eine Reihe gemeinsamer, also sonst nirgends vorkommender Gattungen. Von Palmengattungen gehoren hierher *Ptychococcus, Rhopaloblaste* und *Gulubia,* ferner die oben besprochene Zingiberaceen-Gattung *Riedelia,* (Bum, Timorlaut, Neu-Guinea), die Sapindaceengattung *Euphorianthus,* deren einzige Art östlich Sonst bis zu den Neu-Hebriden geht, die Araliaceengattung *Osmoxylon,* (Ambon und Neu-Guinea), die Monimiaceen-gattung *Leviera* (Ambon und Neu-Guinea), die Apocyneengattung *Neuburgia* (Ambon und Neu-Guinea), sowie die Verbenaceengattung *Petraeovitex* (Buru, Aru, New-Guinea). Sehr deutlich zeigt sich auch diese enge Verbindung einigen Gattungen, welche in einzelnen Arten freilich weiter westlich vordringen; so hat z. B. die Araliaceengattung *Oerla*>*giodendron* ihren Mittelpunkt sicher in den Molukken und Neu-Guinea, ist aber auch mit je einer Art in Celebes und Borneo vertreten; auch die Violaceengattung *Schuurmansia* erstreckt sich von Neu-Guinea über die Molukken (Ambon) nach Borneo, die Euphorbiaceengattung *Lophopyxis* (incl. Treubia) sogar von Neu-Guinea uber die Molukken (Ceram) bis Malakka; umgekehrt erstrecken sich die Sapindaceengattungen *Sarcopteryx* und *Jagera* von den Molukken uber Neu-Guinea bis nafh Australien. 1) Dass die Verbindung der Molukken nach Celebes, den Philippinen und Timor, hin eine geeng ist, erkennt man schon an den wenigen diesen Gebieten ausschliesslich gemeinsamen Gattungen ; die

1) Und Celebes Wohl DUF durch die mangelhafte Kenntniss der Molukkenflora zu erklaren, ist das Vorkommen der Gattungen *Couthovia* und *Gronophyllum* nur auf Neu-Guinea und Celebes, *Koordersiodendron* auf Neu-Guinea, Celebes und den Philippinen.

Molukken haben mit den Philippinen nur die Sapindaceengattung *Tristira*, mit Celebes nur die Sapindaceengattung *Cubilia* ausschliesslich gemeinsam, mit Timor anscheinend sogar nicht einmal eine einzige Gattung. Man darf aber freilich hierbei nicht vergessen, dass bei den nahen Beziehungen von Timor, Celebes und den Philippinen *zu* Westmalesien auf diesen Inseln uberhaupt die Zahl der nicht in Westmalesien vorkommenden Gattungen eine geringe ist.

Wie in Bezug auf die Gattungen, so verhalt es sich auch mit den Arten; die Beziehungen der Molukkenflora zu der papuanischen Flora sind wohl sicher die engsten, dann folgt Celebes, erst hierauf die Philippine[11] und kleinen Sunda-inseln. Freilich ist hierbei in Betracht zu ziehen, dass die Flora der grossen sudlichsten Philippineninseln, Mindanao, noch sehr unvollkommen bekannt ist, und dass Timor, die einzige besser bekannte kleine Sunda-Insel, em fur den malaiischen Archipel exceptionell trocknes Klima besitzt, so dass fur Ergrundung der floristischen Aehnlichkeit die westlicheren Inseln Lombok bis Flores herangezogen werden sollten, die aber botanisch bisher nur sehr unvollkommen durchforscht sind.

Neben den eben skizzierten Beziehungen zu den Nachbargebieten, von denen der Verf. diejenigen zu Neu-Guinea etwas eingehender in seinen „Beitrage zur Kenntniss der papuanischen Flora" erortert hat, bieten aber auch die *Verhaltnisse der tinzelnen Theile der Molukken zu einander* erhebliches Interesse. Wir wissen nach dieser Richtung hin nur sehr wenig; nur das lässt sich schon jetzt sicher feststellen, dass die Nordmolukken von den Centra[1,] und Sttdmolukken recht verschieden sind. An den vielen Muskatnussarten der Molukken konnte Verf. auch die feineren Beziehungen der Inseln recht gut erkennen; immerhin ist das aber nur eine einzige, zufalligerweise etwas besser bekannte Familie, deren Beziehungen sich nicht ohne weiteres verallgemeinern lassen. Es scheint nach diesen Untersuchungen auch eine Differenz zwischen dem inneren und dem ausseren Bogen der sudlichen Molukken zU bestehen; die echte Muskatnuss (Myristica fragrans) scheint vor der Ausrottung nur in dem inneren Bogen, der von Dammer und Nila uber Serua, Kouwer, Tewer, Matabello, Goram, Ceramlaut nach Ceram hinstreckt, heimisch gewesen zu sein; in dem ausseren Bogen, der von Moa, Letti und Lakor uber Baba und Timor-laut nach den Key-Inseln hinstreicht, scheinen keine aromatischen Muskatnusse existirt zu haben. Wenn sich die auch sonst floristisch bestatigen liesse, so ware es ein Beweis dafiir, dass die beiden Bogen durch Zerstuckelung zweier grosser Parallel-Inseln, resp. Inselketten, entstanden sind. In den Nordwest-molukken giebt es 2 Arten, die Halmaheira-muskat, (M. succedanea) und die Batjanmuskat, (M. speciosa), welche letztere wahrscheinlich auch auf den Obi-Inseln wild vorkommt. Tidore und Ternate schliessen sich an Batjan an. Auch hier scheinen Batjan, Makian, Ternate, Tidore die Reste einer frilheren Parallelinsel zu Halmaheira gewesen zu sein. Buru und Ambon schliessen sich wohl floristisch an Ceram an, ob die Sula-Inseln den Uebergang von Celebes zu Obi, also zu den Nordmolukken oder zu Buru, also zu den Centralmolukken, vermitteln, ist noch ganzlich unklar; die Nordost-molukken oder papuanischen Inseln Salawatti, Waigiu-Rawak, Gebeh vermitteln offenbar den Uebergang von West-Neu-Guinea zu Halmaheira; ob Misol gleichfalls oder ob es sich mehr Ceram nahert, ist unklar. Dass Key den Uebergang der Sudostmolukken zu Neu Guinea vermittelt, und die Aru-Inseln floristisch schon zu Papuasien gehoren, ist jetzt ziemlich erwiesen.

Alle diese Fragen und noch viele mehr, deren Besprechung im einzelnen zu weit fuhren wurde, drangen sich auf, und sollte es ^elingen, auf den Molukken neuere fossile Pflanzenablagerungen aufzufinden, so warden noch viele weitere Untersuchungen hinzukommen.

Aus diesen Ueberlegungen ergiebt sich von selbst was zur Forderung der botanischen Kenntniss der Molukken noth thut. Es lasst sich in folgender Weise pracisiren: 1. Zusammenfassung und kritische Sichtung des in der Literatur zerstreuten Materiales; 2. Aufarbeitung des in den Herbarien liegenden Materiales; 3. Vermehrung des Herbarmateriales durch systematische Durchforschung der Molukken; 4. Ausarbeitung mit genauen Angaben versehener Pflanzenlisten for jede einzelne Insel der Molukken; 5. Biologische Studien auf den wichtigsten Inseln der Molukken und Zusammenfassung der Resultate zu einer biologischen (oekologischen) Gesammtschilderung; 6. Bearbeitung der Entwicklung der Molukkenflora durch *a.* Vergleich der einzelnen Inseln der Molukken unter einander, *b.* Vergleich der Molukkenflora mit den benachbarten Floren, beides unter Berucksichtigung der geographischen und zoologischen Verhaltnisse; 7. Zusammenfassung des gesammten Materiales zu einer allgemeinen Pflanzengeographie dei; Molukken aiii topographischer, biologischer, und geschichtlicher Grundlage.

In A an meinem Aufsatz über die botanische Erforschung der Molukken seit Rumpf's Zeiten, lasse ich einige Bemerkungen folgen über die dem Ambonesischen Forscher gewidmete viel *t^* abere, «dg ge.anne, Pnanzé ft^fa · * » * » » « * Loo* «» The$_{ma}$, das in die** Rumphius-Gedenkbache w o h, „-Plat. ist.

Quandoque bonus dormitat Homerus. Das bekannte Citat aus HORAZ' ars poetica könnte man auch auf Altmeister LINNÉ beziehen, wenn man die Leidensgeschichte der Gattung Rumphia betrachtet. Man kann LINNÉ im Allgemeinen nicht gerade nachsagen, dass er das Andenken RUMPF's ehrte wenngleich er, in einem Brief an HALLER, RUMPHIUS' Herbarium amboinense als „highly splendid work" bezeichnet; im Gegentheil ignorierte er kuMP v. .ach wie es sche.nt absichtlich, und vernachlässigte die von ihm resp. von BURMA* be. der Publication des KuwFscnen Werkes gegeb^^" 1611. ^ ^ ^ ^ f Z fu^n e i d l g cr KLMPF vieltach, wie es scneim r m I 1891) X l ff. Trotzdem fiihlte er sich aber doch später veranlasst, nach RUMPHIUS eine Gattung zu benennen, welche selbst in T s M diens mit dem Namen Rumphia belegte. Da aber der Art gle.chzeitig der gänzlich von RHEEDE im Hortus malabaricus beschriebene Pfla urde, so ist sicher anzunehmen, dass LINN* in dem Moment, wo er dies schrieb, RUMPF und RHEEDE unpassende Name *Amboinensis* gegeben w im Geiste verwechselte oder zusammenwarf.

Zuerst erwähnt findet sich der Name Rumphia in UMNE'S ^ c f ^ « ~ -753 ™ A P f^J P. aber unter ?il.elS auf RHEEDES "T J I RHEEOI mit RUMPH.US verwechsel, Z Gd l di AbbUdung und Beschreibung einer südind.scheu amboinensi "7.IS auf RHEEDES " T I Pflanze H \ ^ e m ef> Wle g6Sag, o5 K 1 T en Tani veroffentlkht 1573 im 4. Bande des Hortus malabaricus p. 25, Tab. II. RAY'S von lL f dUrCh RHEEDE, mit dem lndlSchen Namen TSJ · \p v H ist a plantarum II (1688) p .556) ist nichts weiter als eine nach RHEF.DE'S B™hUT fUhrter K N T ^ P y r i f b r r a i \ T C U , ° n s G b ^ g « M l l e i n i g e r zu

[illegible] Cra^-rr^Tsr^-^L- ivgtrr.. ipm Cgn dft Wn de Pbrg

[illegible] r_z^;d fr rz£%£^&^ 3—•« ^- ?u —TV ^: sgfm:

[illegible] axi

[illegible] Lange zunehmen, so beruht dies auf der vollstan diger en Benatzon ^ ^ S unter dem Gattungsnamen Tsiemtani auf; seine Diagnose lautet: „Feuilles: a écorce à 1 log. Graines: 1 osselet à 3 log." Wie in der 1. Auflage von LINNÉ's Species plantarum, so wird die Gattung au... ... ...r 1774 von MURRAY herausgegebenen 13. Auflage von LINNÉ's *Systema vegetabilium* (p. 74) zu den Triandria monogynia gestellt; die knappe Diagnose lautet: Cal. 3 fidus, Petala 3i Drupa 3-locularis. In der von REICHARD herausgegebenen Auflage von LINNÉ's *Systema plantarum* w«d die Gattung (p. 80) als Rumpfia bezeichnet (mit pf.), später findet sich diese Schreibweise aber nicht mehr. WILLDENOW's Diagnose und Beschreibung in LINNÉ's *Species plantarum* edit. 4. I (1787) p. 187 lautet: Calyx 3fidus, Petala 3, Drupa 3-locularis. Arbor procera cortice cinereo. Folia alterna petiolata cordata, acuta denticulata scabra. Racemi axillares. Etwas länger ist die Diagnose JUSSIEU's in seinen *Plantarum Genera* (1789) p. 370: „Calix 3 fidus, Petala 3 oblonga, Stamina 3, petalis aequalia, antheris parvis. Stylus 1 stigma trigonum. Drupa coriacea turbinata 3 sulca, foeta nuce 3-loculari 3-sperma. Arbor, folia (Tiliae) simplicia, flores racemosi axil' An adicula corculi incurva?" Er stellt die Gattung zu den Terebintaceen, bemerkt aber dabei: an Sapindis affinior? LAMARCK begnügt »^ s e i *Pabl.* : ^ . *et meth.* (1800) *V-* * No. 4,8 mit einer anfachen Figurenerk.rung der in seinen Illustrat. Gen. I, 25 nach RHEEDE copierten Tafel, wobei ttbrigens Fig. e, vielleicht der Same, ,n der Erklärung for.gelassen wurde, wahrscheinlich weil LAMARCK keine rechte Erklärung L . Weit ausfUhrHcher behandelt Po,RET in der *Encycl.*^ (1804, p 35, Jese Pflanze, die er den Namen *tiliaefolia* giebt, vermutlich weil er erkannte, dass der LINNÉ'sche Name amboinensis nicht passt. Merkwürdig ist die Notiz, dass er ein Specimen in JUSSIEU's Herbarium sah, wo doch sicher keins vorhanden sein konnte. ROEMER und SCHULTES *Systema Vegetab.* I (1817) p. 348 und A. DIETRICH *Spec. plant.* II (1833) 672 fügen der WILLDENOW'schen Diagnose kaum einige Worte hinzu. Die in DE CANDOLLE's *Prodromus* II (1825) p. 90, gegebene Diagnose ist ähnlich wie die JUSSIEU's. Die Gattung wird zwar zu den Terebintaceen gestellt, mit der Bemerkung „ex

OrdineTe t;;Hr:n d Ho i TH s;eilen die Pflanze in den *Genera* M— \^Z ^ J ^ ^ ^ ^ Z J T l ^ Z tubulosus 3 fidus. Petala 3, oblonga stamina 3, exserta. Ovarium sub3-gonum; stylus simplex. Drupa coriacea, terebinata, 3 sulca, putamine 3 loculari 3-spermo. Arbor vasta. Folia alterna simplicia petiolata ovato-cordata, dentata, ampla, aspera, aromatica. Racemi axillares, folio breviores. Flores inodori, amari. Drupa tomentosa, carne et putamine amaro. Species 1 Malabarica. Sie bezeichnen die Gattung als omnino incognitum, a nobis in Herbario Jussieuano ubi (fid. Lam. Dict. 6. 352) quondam existit, frustra quaeritum. An ad Euphorbiaceas rectius relatum? HOOKER f. beschäftigt sich in der *Flora of British India* II (1879) p. 44 eingehender mit der Gattung, giebt eine lange Diagnose und Beschreibung nach RHEEDE, und sagt schliesslich: „I follow the majority of authors in placing it at the end of Terebinthaceae, with which however, I suspect it has nothing to do. JUSSIEU suggests that it may be more allied to Sapindaceae. To me it looks more like a Euphorbiaceous or Verbenaceous plant." In ENGLER und PRANTL's *Pflanzenfamilien* fehlt diese Gattung überhaupt gänzlich, selbst in den Nachträgen, offenbar weil sie von dem Bearbeiter der Anacardiaceen als nicht zur Familie gehörend betrachtet, und dann später übersehen wurde.

Um die Frage zu lösen, was diese mysteriöse Rumphia eigentlich darstellt, bleibt also nichts weiter übrig, als ein erneutes Studium von RHEEDE's Beschreibung und Abbildung. Dass letztere mangelhaft ist, erkennt man sofort, da das 3-spitzige Organ an der Spitze des Bliitenstielchen bald fehlt und bald vorhanden ist. Die Ansicht von LINNÉ, ADANSON und JUSSIEU, dass es sich hierbei um einen 3-spaltigen Kelch handelt, ist sicher unrichtig, da RHEEDE in der Beschreibung den Kelch als oblongo-rotundus, albicans und hirsutus bezeichnet, aber angiebt, dass er pediculo viridi tricuspide gestützt würde. Es k nn sich also wie ubrigens auch die Abbildung ergiebt, höchstens um kleine Bracteen-artige Gebilde an der Spitze der Blütenstielchen handeln. Der Kelch .st nach durch ihre Vorg;inger< oder indem sie RHEEDE,S gelappt. PORTER und H bez hnen deshalb auch den Kelch ulosus, B reibun7;; eit „ M a u c h als trifidus zu bezeichnen. Die Bltte besitzt 3 länglich-runde, weiche, weisse Blumenblättern, Griffe» h e r d " n PUZe " :"t ^Z^otfn n cht w h«t wird, so schemt es sich hierbei um ein Stylodium zu handeln. Die Frucht ist sicher eine ^ ^ • r f ^ J ^ J ^ ^ r A b l S B l t nichfehr dickwandigen Stem, die drei Facher scheinen sämtlich je einen Samen zu enthalten; ob der Kelch zur Zeit der Fruchtreife stehen bleibt, ist zwar nicht sicher, aber nach der Abbildung wahrscheinlich, doch scheint er nicht mitzuwachsen, sondern °°T'™f^ig/°-,""r^e°i,»,i,k« do Eumphi. geBUnien Mm.. Do» die R.mphi. k.ine &AW«« i,,, unterliegt k.in.m Betrachten und lindenartig oder überhaupt an der Basis Zweifel. Abgesehen ipen bei den Sapindaceen nicht vor; eher wären schon die Burseraceen der Frucht nach mehrnervig sind, kommen auch solche mehrfächerige Dru denkbar, doch haben auch die.. fast immer gefiederte ^d nie an der Basis mehrnervige Blätter. Gegen die *Euphorbiaceen* spricht vor allem die geringe An*hl 7e7U8taubgefds^ ^^^"^^nscheinend'nur in Einzahl vorhandene Griffel; falls die Gattung dennoch dazu gehörte, so könnte es

('S)

nur eine Jatropheengattung sein. die in der Nahe von Aleurites stehen wurde, aber gerade diese Gruppe hat sehr deutliche, meist reich verzw ^ Rispen und niemals so wenig Staubgefasse, auch stets drei Griffel. Gegen die *Rosaceen* spricht der unterstandige Kelch. Von den Gamope wurden die *Verbenaceen* in Betracht kommen, jedoch haben sie fast stets gegenstandige Blatter und eine hoch erwachsene 2-lippige oder 5-lappig Cor ^

Hingegen stimmt alles zu der Familie der *Boraginaceen* und speciell zu der Gattung *Cordia,* Abwechselnde rauhe, ofters gezahnte an der Basis mehrnervige Blatter, rohrig-glockiger Kelch, spreizende oder zuruckgekrummte Zipfel der Corolla, wenige Staubgefasse, ein Griffel, eine eiformige Drupa mit hartem Stein von 1—4 Zcllen. Es wird zwar fur die Staubgefasse und Blumenkronzipfel fur Cordia die Zah . 4^ angegeben, es ist aber kein Grund vorhanden, warum nicht bei der doch vorhandenen Variabilitat selbst innerhalb der Arten auch einmal die Drei vorkommen soil. Dass die Bluten anscheinend ttraubig angeordnet sind. ist kein Hinderniss, denn den Begriff dichotomer Corymben kannte vor 3 Jahrhunderten noch nicht, und legte auf die Einzelheiten der Blutenstellnng geringen Werth; in der Zeichnung ist ubrigens, was den Blutens a betrifft, sogar eine gewisse Dichotomie unverkennbar.

Was die Art betrifft, so gehort sie jedenfalls zu der Section Myxa, Untersection Laxiflorae, und zwar zu derjenigen Gruppe ^ deren Blatter an der Basis 3—5-nervig sind mit wenigen primaren Seitennerven. Die erste Art der Flora of British India, *Cordia M//xa,* gn wegen des behaarten Kelches und der gekerbten Blatter; auch *C. obliqua* hat einen grossenteils kahlen Kelch und keine gekerbten Blatter. hat *Cordia monoica* einen behaarten Kelch mit 5 mm langer Rohre, was gut stimmt; nach KURZ (Forest Flora of British Burma II P- die Form des Kelches der nach HOOKER hiermit identischen Cordia polygama Roxb. „campanulate funnel-shaped", was gleichfalls stimmen wur ^ die Kelchzahne sind klein, nach der Abbildung sogar nur an einer Blute sichtbar. Die Blumenkrone ist nach KuRz'kahl, die Rohre ebensolang^ der Kelch, was auch mit der Abbildung RHEEDE'S stimmt, die Zipfel der Corolla sind nach KURZ halb so lang, nach HOOKER ebenso lang Kelch, letzteres fur die Abbildung zutreffend. Die Frucht ist freilich nach HOOKER nur 3/s Zoll, also 16 mm lang, wahrend sie nach der Abbi^* etwa 1 Zoll lang ist, ferner hat sie einen 4-facherigen Stein, in welchem 3 Facher leer sind, wahrend die Abbildung einen dreifacherigen Stei zeigt, dessen Facher je einen Samen enthalten; auch sind die m. Bluten 4-mannig, die hermaphroditisrhen sogar 5-mannig, wahrend die Bluten RHEEDE 3-mannig sind. Hingegen stimmen die Blatter wieder ganz gut, sie sind rauh, dreinervig, und bei einer Varietat (die WIGHT als C. potyg^ bezeichnet) stark gekerbt, nach HOOKER zwar nur 1—3 Zoll lang, nach KURZ jedoch 2—5 Zoll lang, was stimmen wurde, nach HOOKER und Ku* oval, nach letzterem an der Basis rund oder stumpf, nach ROXBURGH jedoch bei C. polygama bis herzformig, was also ZU'RHEEDE'S Abbildung Die Abweichungen sind meiner Ansicht nach so zu erklaren: 1) Cordia polygama Roxb. und monoica Roxb.' sind identisch, es ist eine Coromandc' pflanze, ein kleiner laubabwerfender Baum mit ganzrandigen Blattern. 2) Cordia polygama nach KURZ, ein' Baum von Martaban, ist wahrscheinn eine andere Art. 3) Cordia polygama im Sinne WIGHT'S mit gekerbten Blattern von Sudindien ist vermuthlich eine dritte, noch sehr schlecn beschriebene und unvollstandig bekannte Art. 4) Rumphia amboinensis ist entweder mit 3) identisch oder doch nahe verwandt. Da auch die unter 3j erwahnte Art noch keinen Namen hat, so werden wir jedenfalls keinen Fehler machen, wenn wir die RHEEDE'sche Malabarpflanze als *Cordia tiU<#f* (POIR.) WARB. bezeichnen, da der Name amboinensis als irrefuhrend zu verwerfen ist und deshalb die PoiRET'sche Benennung dafur einzutreten ha-

Die Diagnose wurde lauten: *Cordia tiltaefolia* WARB. Rumphia amboinensis L. sp. pi. 49, Rumphia tiliaefolia PoiR , D ^

Foliis alternis late ovato-rotundis 8—13 cm longis 6—10 cm latis, basi cordatis vel obtusis apice acutis margine grosse serratis tripling vel 3-5 nerviis, venis praeterea 2—3 utrinque arcuato-ascendentibus, supra atro-viridibus subtus subviridibus, subasperis, hirsutis, sapore subaniaro ^ adstringente, odore aromatico; petiolis asperis; corymbis lateralibus (e figura racemis an dichotomis?) pedunculis lanuginosis, floribus odore nullo amaro, calyce anguste campanulato hirsuto albicanti apice breviter dentato, 5 mm longo, corollae tubo calyci aequilongo, lobis vix majoribus, oblongo-rotundis, candidis, mollibus patentibus vel subrecurvatis; staminibus 3 flavescentibus apicibus nigricantibus ornatis, stylo flavescente, fructibus obovatis 2½ cm longis 2 cm latis basi calyce (?) persistente suffultis longitudinaliter trisulcatis, apice umbilico exiguo praeditis, exocarpio viridi spinulis exiguis asperis, mesocarpio dense carnoso, furvo, odorato, amaro; endocarpio osseo triquetro triloculari, dissepimentis ex ligno membranaceis viriu albicantibus, seminibus in loculis singulis candidis amaris. Ein sehr hoher immer gruner Baum mit dickem Stamm, und dicker, rauher, grauer innen rothlicher Rinde von aromatischem Geruch und sauerlichem Geschmack; das Holz ist weiss, die wohlriechenden bitteren Wurzeln sind rothlic und von dunner gelblicher Rinde bedeckt. Dei Baum blüht nur einmal im Jahr, die Früchte reifen im Dezember und Januar. *Malabar* in Parakaro° und anderen Provinzen, in steinigen und sandigen Bergwaldungen. *Tsjem-Ṭani* von den Malabaren, *Tams-Morij* von den Brahmanen genannt.

Hiermit wurde nun der Name Rumphia in der botanischen Terminologie zu loschen sein, und fur eine hoffentlich recht bald zu entdeckende neue Pflanzengattung aus den Molukken reservirt werden konnen!

UEBER IN RUMPHIUS' „HERBARIUM AMBOINENSE" ERWAEHNTE AMERIKANISCHE PFLANZEN

VON

C HARTWICH in *Zürich.*

UNTER den Pflanzen, die RUMPHIUS in seinem „Herbarium amboinense" in so vielseitiger Weise behandelt, beanspruchen die auf Amboina und den andern Molukken nicht heimischen, sondern aus andern Gegenden eingefuhrten, ein besonderes Interesse. Sind sie doch unter Umstanden geeignet, auf Bewegungen des Handels zu -Zeiten, die teilweise weit vor der Zeit liegen, als RUMPHIUS auf Amboina lebte, Licht zu werfen. Unter diesen Pflanzen sind wohl keine interessanter und der Betrachtung- leichter zuo-ano-lich als die aus Amerika stammenden. Wahrend die Bestimmung der aus andern Teilen Indiens und der alten Welt uberhaupt, eingefuhrten Pflanzen zuweilen mit grösseren Schwierigkeiten verknüpft ist, da sie vielfach nahe Verwandte unter den einheimischen Pflanzen haben, von denen sie zu unterscheiden nach den Von RUMPHIUS gegebenen Beschreibungen und Abbildungen oft nicht leicht ist da ferner der Zeitpunkt ihrer Einfuhrung 'Heist gar nicht angegeben werden kann; liegt das, wie gesagt, bei den amerikanischen Pflanzen gUnstiger. Sie erscheinen vielfach auf den ersten Blick als Fremdlinge in der indischen Flora, den heimischen Pflanzen nicht nahe verwandt, Und fur ihre Einfuhrung konnen wir mit ganz wenigen Ausnahmen einen Zeitpunkt festsetzen, vor dem die Einfuhrung *ilcht §"eschehen sein kann. Das ist einmal der Beginn der direkten Verbindung Asiens mit Amerika von des letzteren Westkuste aus, und zweitens die Auffindung des Seeweges nach Ostindien durch die Portugiesen, die der Entdeckung Amerikas durch die Spanier sehr bald folgte. Diese Zeiten lagen von derjenigen, als RUMPHIUS nach Indien gelangte, nur etwa 150 Jahre ab — kein Wunder, dass es einem so sorgsamen Beobachter und fleissigen Sammler, wie er es war, gelang vielfach uber den Weg, auf dem die fremden Pflanzen eingefuhrt waren, und die Zeit, zu der das geschah, zu erfahren.

Trotzdem also die Bedingungen fur eine Behandlungder RuMPF'schen amerikanischen Pflanzen verhaltnismassig günstig hegen, so bin ich mir doch bewusst, dass die folgende kurze Uebersicht nicht ohne Mangel sein wird, insofern sie vielleicht nicht alle amerikanischen Pflanzen des Herbarium amboinense bringen wird. Der Grund liegt darin, dass die vollständige und sichere Bestimmung aller in ihm enthaltenen Pflanzen immer noch nicht gelungen ist. Ich habe mich für die Bestimmung fast ausschliesslich an Dr. J. K. HASSKARL, Neuer Schlussel zu RUMPHIUS' Herbarium amboinense (Abh. a. d. GeS. Halle> Bd. IX. Heft 2, 1866) gehalten, und solche Pflanzen ausgeschlossen, fur die die Erklarer neben einer amerikanischen auch eine in Indien heimische Art anfuhrten. In einigen zweifelhaften Fallen wies dann RUMPHIUS selbst den Weg mit SeinGn meIst einsehenden Angaben uber das Vorkommen der Pflanze. Uebrigens waren auch alle Solchen zweifelhaften Pflanzen keine Nutzpflanzen, sondern es hatte sich vielleicht bei ihnen um zufallig eingeschleppte Unkrauter handeln können, die fur mich von vorne herein weniger ins Gewicht fielen. Habe ich so nach d einen RichUmg laubt, mir möglichste Reserve auferlegen zu sollen, so bin ich nach einer andern Richtung, wo es anging, RUMPHIUS "nausgegangen, indem ich auch einige Schriftsteller berucksichtigte, die uber indische Pflanzen ~ wenn auch nicht speziell die der Molukken - erheblich vor RUMPHIUS berichteten. Es liegt auf der

Hand, dass dadurch die Angaben des Herbarium amboinense in erwiinschter Weise vervollstandigt wurden. Es sind das: die Portugiesen GARCIA D'ORTA 1), dessen Werk zuerst 1563 in Goa erschien, und CHRISTOBAL ACOSTA 2), dessen Werk 1578 in Burgos erschien, der sich freilich stark an GARCIA anlehnte; und der Hollander JAN HUYGEN VAN LINSCHOTEN, der sich von 1583—89 in Goa aufhielt und fast alle Teile Indiens, die damals im Besitze der Portugiesen waren, aufsuchte.

Bevor ich auf die einzelnen Pflanzen eingehe, erscheint es mir wunschenswert, die verschiedenen Wege kurz zu besprechen, auf denen die amerikanischen Pflanzen nach den Molukken, oder allgemeiner in die asiatische Inselwelt, gelangen konnten. Es standen dazu drei Wege offen: Der erste fuhrte um die Sudspitze von Amerika herum, also von Südosten her, der zweite in Ostlicher Richtung von den amerikanischen Westkusten, speziell Mexico, aus, der dritte von Westen durch Vermittlung von Europa. Den ersten werden wir ausser Betracht zu lassen haben, denn die Erdumseglung von MAGALHAES und die Reise von DE LOAYSA 1526, gingen direkt von Spanien liber die westafrikanischen Inseln nach der Südspitze von Amerika, ohne dessen tropische Teile zu beruhren. Aehnlich ist es mit spateren Reisen, wie der von LE MAIRE und SCHOUTEN 1615 gewesen.

Ganz anders ist es mit dem zweiten Wege, dem ostlichen, gewesen. Die ersten spanischen Schiffe, von CORTES ausgesandt, kamen 1528 von Zacatala in Mexico, denen bald andere folgten: 1542 brachte RUY LOPEZ DE VILLALOBOS Ansiedler von Mexico nach den Philippinen, 1564 grundete MIGUEL LOPEZ DE LEGAZPI die erste dauernde Niederlassung auf den Philippinen, 1571 wurde Manila gegrundet, und seit dieser Zeit wurden jahrlich Schiffe von Mexico nach den Philippinen geschickt von Acapulco aus. Die Philippinen hiessen damals „Islas de ponente" (Inseln des Westens). Dass bei diesen Fahrten Pflanzen aus Amerika nach den Philippinen gelangen konnten, liegt auf der Hand, und RUMPHIUS, sowie die anderen genannten Schriftsteller, nennen diese Inseln als Zwischenstation zwischen Amerika und den Molukken oft genug.

Nun der dritte Weg, von Westen her, entweder um die Sudspitze von Afrika oder durch das Mittellandische Meer und liber Aegypten, immer mit Vermittlung von Europa. Es ist ja bekannt, dass fruhzeitig zahlreiche Pflanzenprodukte und Pflanzen von Amerika nach Europa gelangten. Ich habe daruber fruher in einer kleinen Schrift berichtet, auf die ich verweise (Die Bedeutung der Entdeckung von Amerika fur die Drogenkunde, 1919). Jedenfalls liegt die Sache hier nicht so klar wie beim zweiten Wege. Denn es versteht sich von selbst, das wir nicht an eine direkte Wanderung von Amerika uber Sudeuropa nach Indien zu denken haben, sondern wir müssen annehmen, das die Pflanzen vorher in Europa kultiviert wurden. Und das kann nur eine beschrankte Anzahl gewesen sein: fanden die Pflanzen der amerikanischen Tropen, denen wir meist in Indien wieder begegnen, doch nur ganz ausnahmsweise in Sudeuropa die Bedingungen fur ihr Fortkommen. Immerhin werden wir bei Pflanzen, die GARCIA D'ORTA und CHRISTOBAL ACOSTA bald nach der Mitte des 16. Jahrhunderts in Vorderindien antrafen, auch diesen Weg zu berucksichtigen haben. AUerdings liegt andererseits eine schnelle Wanderung der Pflanzen von den Philippinen aus uber die Molukken und Java nach Vorderindien nicht ausserhalb des Bereiches der Möglichkeit, standen alle diese Lander doch schon vor der Ankunft der Europaer in regem Verkehr unter einander, der dann noch lebhafter wurde. Ich erinnere nur an den Streit der Spanier und Portugiesen um die Molukken, die vorher etwas seitab der grossen Strasse lagen, aber gerade dadurch fur eine Zeitlang in den Vordergrund des Interesses gerUckt wurden. Jedenfalls wird aber der Hauptanteil auf den zweiten Weg, von Mexico her, fallen.

Die Beurteilung der Angaben von RUMPHIUS wird mehrfach dadurch erleichtert, dass der Weg von Westen her sich in den Handen der Portugiesen, der von Osten her in denen der Spanier befand. Eine Angabe, welchem der beiden Volker die Einfuhrung einer Pflanze zu danken sei, wird also zugleich uber den Weg auiklaren. Amerika selbst durfen wir, mit Ausnahme von Brasilien, wo sich die Portugiesen festgesetzt hatten, als im Besitze Spanier annehmen.

Ich lasse nun die einzelnen Pflanzen in kurzer Besprechung folgen in der Reihenfolge, wie sie im Herbar an

---

1) Coloquios dos simples e drogas he cousas mediginais da India etc. pello Doutor GARCIA D'ORTA. Impresso em Goa 1563. Ich habe die Bearbeitung CLUSIUS in seinen «Exoticorum libri decem 1605" benutzt.

2) Tractado delas drogas, y mediginas de las Indias Orientates con sus Plantas debuxadas al bino, que las vio ocularmente. Burgos 1578. Ich habe auch die Bearbeitung von CLUSIUS benutzt.

3) Itinerario, Voyage ofte Schipvaert, naer Oost ofie Portugaels Indien 1596. Ich benutzte die Ausgabe der GEBR. DE BRY von 1598, wo auch die wertvollen Anmerkungen von PLAUDANUS aus der Original-Ausgabe aufgenommen sind.

amboinense enthalten sind. Von den Namen gebe ich im Allgemeinen nur die von RUMPHIUS in der Ueberschrift aufgefuhrten wiecler. Fur die eine oder andere der im Folgenden aufgefahrten Pflanzen ist der amerikanische Ursprung vielleicht nicht ganz sicher festgestellt, es schien mir aber natzlich, sie doch mit aufzufuhren und zu diskutieren. Einige Pflanzen, die wohl ebenfalls amerikanischen Ursprungs sind, aber vermutlich schon vor der Entdeckung Amerikas in die alte Welt gekommen sind, habe ich ubergangen, wie die Cocospalme, deren amerikanische Heimat kürzlich van COOK (The origin and distribution of the Cocoa Palm. Contributions from the U. S. National Herbarium Vol. VII. No. 2. Washington 1901) erörtert wurde. Dahin gehört wohl auch Pursaetha scandens, vielleicht auch Abrus precatorius.

Tom. I, lib. r, cap. XXX, pag. 115. Prunum stellatum: Blimbing. *Averrhoa Carambola L.* (Oxalidaceae). Die Schriftsteller nehmen vielfach Asien als Heimat an (Index Kew.: India orientalis, China, DE CANDOLLE, Prodromus: India orientalis. BENTHAM et HOOKER, Genera plantarum: India orientalis), doch tritt HOOKER (Flora of British India. I. 439), fur einen amerikanischen Ursprung ein, und aus diesem Grunde muss die Pflanze hier kurz diskutiert werden. Er nimmt die Einfuhrung durch die Portugiesen, also von Westen her, an. Die Angaben bei RUMPHIUS und Anderen sprechen fur eine Wanderung in Indien von Westen nach Osten; GARCIA D'ORTA und ACOSTA kennen die Frucht in Vorderindien, ebenso wird sie bei LINSCHOTEN erwahnt. Zu RUMPF'S Zeiten war sie auf Amboina und Banda noch nicht lange bekannt; auf den Philippinen kam der Baum auch vor, wird aber mit einem malayischen Namen bezeichnet, was deutlich fur eine Einfuhrung von Westen her spricht. Man kannte sowohl die ausserordentlich saure frucht des wilden Baumes, wie die suss-sauer und weinartig schmeckende des kultivirten. In Sudchina kommt der Baum auch vor, aber selten. Er wird dort des schönen Laubes wegen nur in den Garten vornehmer Leute gezogen und bringt dort selten Fruchte. Alles das scheint ziemlich deutlich for HOOKER'S Ansicht zu sprechen; speziell scheint das bei GARCIA erwahnte Vorkommen in Vorderindien gegen eine Einfuhrung auf dem zweiten der oben genannten Wege, der damals noch kaum benutzt wurde, zu sprechen. Dieser Ansicht scheint freilich BRETSCHNEIDER'S (Botanicum sinicum» Pag. 318, Note 27 (Journal of the China branch of the Royal Asiatic Society. Vol. XXV. No. 1. 1890—91) Angabe scharf zu widersprechen: Nach ihm wird die Pflanze in China zuerst erwahnt in Nan fang ts'ao mu chuang des KI-HAN im 2. Jahrhundert, als mit funf Furchen versehen und sehr sauer. Es erscheint doch wohl nicht ganz sicher, dass diese Frucht nun unter alien Umstanden die von Averrhoa Carambola sein muss. Andere Erwahnungen in alten chinesischen Schriftstellern, die man auf diese Pflanze gedeutet hat, halt BRETSCHNEIDER selbst fur unsicher oder zieht zu ihrer Erklarung eine andere Pflanze heran. Urn die Frage einer definitiven Antwort naher zu fuhren, sollte man vor allen Dingen die Schriftsteller des 16. Jahrhunderts, die ober amerikanische Pflanzen berichten, konsultieren, ob sie die Frucht, die sich in Indien offenbar grosser Beliebtheit erfreute, erwahnen. Mir ist davon augenblicklich nur HERNANDEZ, MONARDES und CLUSIUS zugaiiglich, in denen ich die Frucht nicht finde. Wie man sieht, vermogen die angefuhrten Bemerkungen wohl HOOKER'S Ansicht zu stutzen; eine sichere Beantwortung der Frage nach der Heimat steht aber noch aus.

Tom. I, lib. 1, cap. XXXI, pag. 118. Blimbingum teres: Blimbing bulu. *Averrhoa Bilimbi L.* (Oxalidaceae). Die Sache steht hier genau wie bei der vorigen, HOOKER nimmt gegenuber anderen Autoren eine amerikanische Heimat an. Nach RUMPHIUS kommt die Pflanze auf Java, Bali, Celebes und anderen Inseln vor, aber nur kultiviert, was doch zweifellos far eine Einfuhrung spricht. Sonst finde ich sie bei den alteren Autoren, die ich meist nicht erwahnt. Aus den von RUMPHIUS angefuhrten Verwendungen fuhre ich an, dass man den an Oxalsaure reichen Saft der Frucht zum Entfernen von Flecken aus Wasche benutzt, wie wir das mit dieser Saure noch heute tun.

Tom. I, Hb. 1, cap. XXXIX, p. 136. Anona. Manoa. *Anona reticulata L.* oder *A. mucosa Jcq.* (Anonaceae). Es ist nicht ganz sicher, welche von beiden Arten RUMPHIUS behandelt; die Beschreibung, die for die Frucht Höcker (protuberantes) erwahnt, spricht fur die letztere Art, die Abbildung, bei der diese Höcker fehlen, far die erstere. Jedenfalls sind beide Arten in Westindien und den nordl. Teilen von Sudamerika heimisch. Die Nachrichten bei RUMPHIUS Sprechen recht deutlich fur eine Einfuhrung: die in Indien gebrauchlichen Namen hangen meist mit dem amerikanischen, d.h. Anona, speziell in Mexico und Hayti gebrauchlichen „Anona" zusammen. Selbst das malaische „Buah nonna," hat ihren Namen amerikanischer Frucht, ist richtig als Buah anona, d.h. Anona-frucht zu deuten. Auf den Molukken kommt der Baum vor Sdchhch an Stellen, wo Spanier und Portugiesen gewohnt haben. RUMPHIUS ist geneigt, eine Einfuhrung durch

die Spanier von Mexico auf die Philippinen und von da weiter durch dieselben oder die Chinesen (nostrates Belgae nominant hos fructus „Sineese Peeren") anzunehmen.

Tom. I, lib. i, cap. XXXX, pag. 138. Anona tuberosa. Manoa Papuwa: Atis. *Anona, squarnosa L.* (Anonaceae). Wegen des amerikanischen Ursprunges der Art vergl. DE CANDOLLE (Ursprung der Kulturpflanzen, ttbersetzt von GOEZE, 1884, pag. 267.) Ueber das Land, aus dem der Baum nach Asien kam, giebt uns der Name „Atis", den AUG. DE ST. HILAIRE (Plantes usuelles des Brésiliens) einst benutzte, um einen asiatischen Ursprung zU konstatieren, Auskunft; der Baum hiess nach HERNANDEZ in Mexico „Ate". Die Zeit der Einfnhrung in Asien, wenn auch jedenfa^ls postkolumbisch, und der Weg, sind unsicher; es lasst sich wenigstens kein einigermassen sicherer Anhalt w die Einfuhrung uber die Philippinen gewinnen. Bei den alteren GARCIA, ACOSTA, LINSCHOTEN, finde ich den Baum men t In RIIEEDE'S Hortus Malabaricus, der mit dem Herbarium amboinense etwa gleichzeitig ist, wird er, wie ich DE CANDOLLE entnehme, als Fremdling far Malabar bezeichnet. Nach RUMPHIUS ist der Baum erst zu seiner Zeit eingefuhrt, und zwar von Ternate aus, also von Norden her. Nun weist aber das Weitere nicht nach den Philippinen, wie man erwaiten sollte, sondern nach Ternate soil er aus Batavia gekommen sein.

Tom. I, lib. 1, cap. XL I, pag. 140. Cujavus domestica. Cuiava. *Psidium Guajava Raddi f. pyriferuw L.* (Myrtaceae). Der Baum ist nach DE CANDOLLE (I.e. pag. 305) ursprunglich heimisch von Mexico bis nach Columbien und Peru, hat sich vor COLUMBUS nach Brasilien und bald darauf nach den Antillen verbreitet. Den Weg der Einwanderung in Indien finden wir bei RUMPHIUS deutlich bezeichnet; er schreibt die Einfuhrung, der damals herrschenden Meinung entgegen* den Spaniern zu, die den Baum von Peru nach Manila und von da nach Ternate gebracht haben, von wo er sich dann weiter verbreitet habe, und zwar durch die Portugiesen. Die Herkunft speziell aus Peru wird durch die meisten auf den indischen Inseln gebrauchlichen Namen, die sich von dem nach ACOSTA und HERNANDEZ in Peru und freilich auch auf San Domingo gebrauchlichen „Guayavo" ableiten, bestatigt.

Tom. I, lib. 1, cap. XLII, pag. 142. Cujavus agrestis. Cujava utam. *Psidizim Gicajava Raddi f.potnif erU)* *L.* (Myrtaceae). Bezliglich der Namen gilt fur diese Form dasselbe wie fur die vorige. Betreffend den Weg der Einfuhrung nimmt RUMPHIUS ebenfalls an, dass sie fiber die Philippinen gekommen sei, vielleicht durch Vögel, die die Samen verschleppt haben, da die Frucht wenig geschatzt werde. Er setzt sich damit in Widerspruch zur Volksuberliefe** welche eine Einfuhrung nach Amboina durch die Portugiesen oder Hollander von Batavia aus, also von Westen her, annimmt, da der Baum am reichlichsten um das Fort Victoria vorkommt.

Tom, I, lib. 1, cap. XLIII, pag. 145. Cujavillus: Cujavo Kitsjil. *PsidiumpumilumVahL* Die Mat nen hangen ebenfalls alle mit „Guayavo" zusammen. Die Art ist heimisch auf den kleinen Antillen. RUMPHIUS fand sie ebenfalls um das Fort Victoria. Ich fand alle drei Psidien bei den alteren Schriftstellern uber Indien nich erwahnt.

Tom. I, lib. 1, cap. XLIV, pag. 145. Papajas mas et Femina. Papaja. *Cai'ica Papaya L.* (Cancaceae). RUMPHIUS macht uns bei dieser interessanten Pflanze darauf aufmerksam, dass sie keinen heimischen Namen hat. Die Spanier haben den Baum von Peru nach Manila gebracht; von da ist er nach den Molukken gekommen und hat sich dann weiter verbreitet. Speziell auf Ternate ist er so reichlich-vorhanden, dass die Eingeborenen die Schweine mit den FrUchten, die noch dazu hier von besonders guter Beschaffenheit sind, futtern. Der Baum wird besonders an Orten gezogen, wo Europaer wohnen; wo er sich an andern Orten findet, nimmt RUMPHIUS, und mit Recht, eine Uebertragung durch Vogel an. Auch LINSCHOTEN berichtet genau uber die Einfuhrung der Carica Papaya: „Daar is ook een fruit gekomen uit Spaansch-Indie, gebracht over de Filippijnen of de Luzons naar Malaka en van daar naar In die is genaamd „papajos" . . . Dit fruit werd in 't eerst veel geSstimeerd om de vreemdigheid, maar zij maken er thans al geen werk van". Wie man sieht, war die Frucht schon 100 Jahre vor RUMPF sehr bekannt. Immernin kann sie damals noch nicht lange eingefuhrt gewesen sein; bei den alteren GARCIA D'ORTA und CHRISTOBAL ACOSTA finde ich sie, freilich aus Vorderindien, noch nicht erwahnt, was sicher geschehen ware, da sie wegen ihres Geschmackes und wegen ihrer merkwurdigen Eigenschaften uberall grosse Aufmerksamkeit erregte (vergl. GRESHOFF, Indische nuttige planten, pag. 191). Die Carica Papaya ist keine wilde Pflanze, sondern durch Kreuzung entstanden. Nach Graf^OLMS (Botanische Zeitung 1889) ist sie ursprunglich in Mexico entstanden, OVIEDO (1520) kennt dort schon mehrere Varietaten. Von da kam sie nach den Antillen und vermischte sich mit den dort vorhandenen Arten. Nach SOLMS ist die Ueberfuhrung nach Asien zu Beginn dieser Zeit vor sich gegangen, jedenfalls bevor sie die dortigen Arten aufgenommen hatte. Spater erst kam sie nach Brasilien und weiter nach Sudamerika. Man wird danach die Ueberfuhrung

aus Pen,, von der R— sprich., und woranan unc. tor. *occidentale*x . (A^ardiaceae,

Tom. I, lib. 1,

Der Baum ist in Amerika
geht nordwärts bis zum Isthmus von Panama.
Baum vom amerikanischen als eine Varietät trennen wollen, indessen sind die Unterschiede,
konstant. RUMPHIUS ist nicht zweifelhaft, dass der Baum

indischen N.men sich zweifellos von den nach *Tm* —
geb^uchlichen "Acaja" und "AcajaiW ablate,,, s• J- ^ e Ansicht hless der Baum nod, » R —

Fr,,,gl, ,,. f t u c t , , s P0rtuga.licus". - S S O ^ ^ tom rt Ce,<on, C*ta ^ ^ ^ T « n u « - 1 - 1 «
ACOSTA aus Cochin. Die Portugiesen ocum s..
nur wenige Bäume „ac praesertim ad grösser wie die von Amboina. Zur Zeit,
z Indien", und PALUDANUS sagt in einer Anmerkung dazu
wohl schliessen dürfen, dass der Baum bald

ausdrucklich, dass er.us BrasH.en gebrac^ n_^ ^^ ^ ^ *tandra* *L*. (syn: *Eriodendron*
nach der Mitte des 16. Jahrhunderts von Bras 1 horos Javana. Capock. *Letbape*n fehlen meines
Ton,. „. lib. „ cap. L X V , , p a , ^ ^ ^ Eirfohru,,g JeS ^ - ^^ ^^
anfractuosum Z). C.) (Bombacaceae). Nach
Wissens gan2; trotrfen, wird man an seinem amerikanischen Ursprung mcht TMe,M, «* 1, w ^
dass alle übrigen Ar«en der Ga.t.mg ™ ^ *f* ^ ^ (Cataiogus p.anBr,,n, ,« m «* J
zuweisen; die zahlreichen
proveniunt etc. 1696) über
deuten lassen. Es werden ja noch von einer
verwertet. Ich zähle nach C. R. DODGE (A descriptive catalogue of useful fibre plants of the World etc. Washington
1897. Rep. U.S. Depart. of Agr
pubescens Mart., Eriodendron sama
Id- m»chte aber die Aufmerksamke,. a«f onen^
Amerika werfen kann: das ist der Name .Kapok , .
Wi"se»de. 14 gla,,be nim.icb, n,an solhe unters,,che^£
WoKtaunre in gAmerika verscbiedenficb * r * " £ J ^ H-h *• f ^ ^ X "ndlerech, gemach",
C«ral-Amerika. G— (1- =• W "f "V.^'dass mandenamerikanrfenNamens chm.m „ine Andeutung
»' indentifaieren, und es erschein. mir mcht unmogl ch' n überlassen.Nad, RuwmDS, be, d n, s ch ke
"* Natllrich m ich die Entscheidung Sprachk^e ^ ^ ^^ en fJava, , » «o« ist er auf
J* «i»e Einfabr,,ng findet, kam der Baun, « = ^ ^ CLUSIUS (E ^ I. ça, X ^ » e hielt die
""• MolAken eingetohrt. Ein paar altere N«hnchl» den MoU,kken. Er ,st gene,gt, d,e hrnc r den Baum zu
F'«h, ,M8 von ,L und ,60, ebenfalb aus Java «d« on rika beschrie ^ hat Es w,rd e,ne noch vri , *'« N achricht
•^ifeieren mit L LCeiba, Ceiba, „d e0 -„- 0 A «- ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ wur e^da ^ ^ * vor ^ ^ ^
diesen Baum bezogen, die das Indigenat des Baumes Erwäh
von Amerika liegt. SCHUMANN (in ENGLER-PRANTL, Pflanzenfamilien III. 6. pag. 63) führt bei
die ss es den Soldaten ALEXANDER's des Grossen in Indien aufgefallen sei, dass
do e nach NEARCHOS die fein gewebten Tücher daraus, die Macedonier verwerteten
sie weshalb man das nicht, wie es auch meistens geschieht, auf die
r wohl von derselben Pflanze, sagt,
Baumwolle beziehen soll. Dies wird bestätigt durch elder sehen. Die Frucht sei der
dass "an sie in den Ebenen reihenweise pnan.e, und ^^ ^ re Ferner beschreibt er v° nsel Tylos (jetzt Bahrein im
Rosenfrucht zuv, W ahnlich und die Blatter denen *r S * h »• en Baum, dessen Fracht einen, Frühlingsapfel ähnlich sieht.
persischen Meertasen) einer, wohl mi. Jem ersten .denUsch

IS)

Wenn er reif ist, breitet er sich aus und streckt die Wolle heraus, aus der man die feinen Tucher webt. Dieselben Angaben finden sich wenig geandert bei PLINIUS (XII. 13, 21); es ist wohl kern Zweifel, dass das alles auf die Baumwolle passt.

Tom. II, lib. 2 cap. XXVIII, pag. 79. Pigmentaria. Galuga. *Bixa Orellana L.* (Bixaceae). DiePflanze ist von den Europaern bei ihrer Ankunft in Amerika auf den Antillen, in Mittelamerika und in Brasilien gefunden worden (HARTWICH, 1. c. pag. 24). Sie ist nach DE CANDOLLE (1. c. pag. 508) eine der ersten Pflanzen, die von Amerika nach Afrika und Sudasien gelangte. Auf den Molukken war sie zu RUMPHIUS' Zeit noch nicht haufig; nur hie und da war sie in einzelnen Exemplaren gepflanzt. Er nimmt an, dass sie von den Philippinen aus die Wanderung durch Indien angetreten hat.

Tom. Ill, lib. 5, cap. XXXIX, pag. 193. Arbor ovigera. Ayhosso. *Hernandia ovigera L.* (Hernandiaceae). Die Pflanze sei hier mit allem Vorbehalt aufgefahrt. Nach Index Kewensis ist sie in Amerika heimisch. Nach RUMPHIUS kommt sie auf Amboina vor; aber eine weitere Verbreitung schweigt er. ZOLLINGER fand sie auf Java (Nach GRESHOFF in Mededeel. uit 's Lands Plantentuin 1890. VII. p. 96).

Tom. IV, lib. 6, cap. XXIV, pag. 53. Crista pavonis. Bonga merak. *Caesalpinia pulcherrinia Siv.* (Leguminosae). Auch die amerikanische Heimat dieser Pflanze ist nicht sicher. Index Kewensis fuhrt sie als tropischen Kosmopoliten auf; nach ENGLER-PRANTL ist sie in der alten Welt nur angepflanzt, und das berechtigt, sie hier aufzufttthren. Ueber ihr Vorkommen in Indien macht RUMPHIUS einige nicht unwichtige Mitteilungen: I>s Vaterland ist „tota India extra Gangem", das soil wohl heissen, dass sie westlich vom Ganges nicht vorkommt, denn weiter wird sie dann angegeben fur Cambodja, Kautschi und Sudchina. Nach Java ist sie durch die Chinesen gebracht, ebenso nach Amboina, wo sie vor 1650 so selten war, dass ein chinesischer Befehlshaber (centurio Sinensium) zum Schutze eines Strauches einen Zaun anbringen Hess. Zu Ende des 17. Jahrh. war sie auf Java und Amboina schon so haufig, dass man sie hatte for heimisch halten konnen. In einem „Appendix" zu diesem Kapitel bemerkt iibrigens RUMPHIUS ausdrucklich nach COMMELINUS, dass der Strauch auch in Westindien vielfach vorkomme.

Tom. IV, lib 6, cap. XLIII, pag. 85. Flos convolutus. Bonga gulong tsjutsju. *Plumiera acutifo. ^ Poir.* (Apocynaceae). Da die ganze Gattung amerikanisch ist, wird an einer Einwanderung nicht zu zweifeln sein. Fur diese Art wird als Heimat Mexico angegeben. Ueber ihr Vorkommen in Indien teilt RUMPF Folgendes mit: Man sagt, dass sie auf Manila vorkomme und von dort nach Ternate gekommen sei; nach anderer Angabe ist sie aus Cambodscha nach Ternate gekommen, und von dort in der 2. Halfte des 17. Jahrh. nach Amboina. Indessen soil man sie auch auf Java und anderen Inseln finden. Die ersten dieser Nachrichten lassen sich sehr wohl mit einer Einwanderung aus Amerika vereinigen. Gegen ein Indigenat, wenigstens auf Amboina, spricht auch die Thatsache, dass sie dort fast nie Friichte bringt; RUMPHIUS sah nur einmal eine solche (1681). In China dagegen soil sie h&ufiger FrUchte bringen.

Tom. V, lib. 8, cap. XXXII, pag. 202. *Frumentum seu 1riticum Saracenicum. Zea Mciys ^ L.* (Gramineae). Die kurze Erwahnung dieser wichtigen Pflanze im Herb. Amb. ist von besonderem Interesse. Sie war natiirlich DE CANDOLLE (1. c. pag. 494) entgangen, und er folgerte daraus, dass die Einfuhrung nach Indien, und zwar von Westen her, erst nach dem 17. Jahrh. stattgefunden habe. In Wahrheit war der Mais aber schon damals in Indien recht verbreitet. Er fand sich nach RUMPHIUS auf vielen Inseln und war durch die Spanier eingefuhrt. Besonders wurde er auf Ternate und anderen Molukken-Inseln gebaut. Schon damals war es gebrauchlich, die halbreifen Fruchtkolben zu rosten und zu essen. Wenn man sich genau an diese Angaben halt, d.h. dass der Mais durch die Spanier eingefiihrt sei, so haben wir eine besondere Einfuhrung von Osten her anzunehmen, und nicht ein allmahliges Vordringen von Westen her, wo der Mais bekanntlich in Portugal schon sehr fruhzeitig (1510) angebaut wurde. Fur dieses Eindringen von Osten her, ja fur eine recht langsame Ausbreitung in Indien, spricht die aus dem 18. Jahrh. stammende Angabe von ROXBURGH (Flora indica 1832 III. 568 — nach DE CANDOLLE), dass zu seiner Zeit der Mais auf dem Festlande von Indien nur als Luxuspflanze in Garten, aber nirgends im Grossen, angebaut wurde. Das scheint mir ziemlich wichtig zu sein, denn an ein anfanglicher Uebersprungen Vorderindiens auf der Wanderung von Westen nach Osten ist doch nicht wohl zu denken. — Freilich steht dieser Ansicht eine direkte Angabe gegenuber, deren Quelle mir allerdings nicht bekannt ist, wonach der Mais von Portugal nach Afrika und Indien gekommen sei (PECKOLT in Pharm. Rundschau 1894 pag. 165.) Es ist ja bekannt, dass der Mais sich sehr bald nach seiner Einfuhrung besonders schnell am Mittelmeer

u M •. fmkischer Weizen, Torkenkorn, Triticum Bactrianum (CORDOS), auch «lang verbretae, woher manche Namen « * £ « £ £ irrige Meinung erweck,en, der MaL, sei von Os«en nach Tm,c»», Saracenicun," bei RUMMUS selbst, entstand»»d- . .». hes, dass der Mais auf diesem Wege auch nach Europa gekonTMen. An und far sich hatte es ^ ^ ~ 1xRo m m scheinen dem deutlich m .idersprechen. W» gekommen ware; aber d,e Angaben vR » ™ ^ p noch nnbekannt mld im 18. J^ndert nod, wenig Dazu k0mmt, dass der Ma,s zu Ende de, ^ *« ^ zu en)rtern RuupHUIS sagt> dass der angeba.it war. (DE CANDOU.E pag. 494-) Es .st aber no ch ein anderer llitlandsch «was), und dass er durcl, die Spanier Mai, a», den Mo,ukken eine aOs,andische Pflan- ^ « » ^ ^ « ^ phi|ippinen, spricht er nich, »« eingefohr. sei. Von einer E.nfohnmg J>»s AraOTto *h ^ den nicht sel,enen Darstellungen des Mais Wenn auch nach dem Auffinden P-kotabischer M— ^ * ^ L . und e»d,ic» de, A,,ffindnng der Zea •» *«, nwelamerikanischen und mex.kan.schen Bidwerken n He kein Zweifd mehr ^ — so « » Wat, und der EucMaena n,exica»a Sch., an " " ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ sei, nie gan2 2ur « *C die Frage, ob er nich, schon vor C o - ™ j A « * im ?e J , , ^ ^ , , , einem OT Ende R«he gekommen. Man tohrt dafor ab Bewe.s ,»« ^ * * ^ en der Mais flanze M CANMJ, verwendet diese Abbildungen als ^ .6. Jahrh. (,S97) erschienenen ch,ne,,chen Krauterbuche an. t nach COLUMBUS. Man wird ihm ».is for eiM Einwandemng von We,en her o l e r *re . Vo ^ J ^ geregelte Verbindung mit Amerika die le«ltere MOg,ichkeit ohne We.teres zugeben. den„ wenn auch ^ ausgezeich»eten Ge,reidepflanze innerhalb Jamals ers, «wa seit 50 Jahren bestand, so ,s, doch e,»e Verbreitun« ie Philippinen) sehr woh ' mög 'c h Fur e ine a lt ere .ieser Zeit nach China und den Mo schon lange vor dem Ende des 15 Jahrh. in China Anwesenheit in Ostasien sprechen zwei Jahren uber das Meer gekommen sein. (HARZ. bekannt gewesen sein, und 2.) soll SIEBOLD. Ich habe in der neueren, von den Söhnen Landwirtschaftl. Samenkunde pag. 1237. HARZ bezieht sich dabei SIEBOLD's t e - A »^bC seines We s, nicht darub T — t b a ; Tablcflf ^L r ^ . M S . ^ 1 Esist.wdfeUos, To m. V.lib. 8, eap. XL, pag. J- fab ^ T ^^ er schreibt ihr nämlich ^ ^ ^ ^ spitzere Blatter zu, ^ RUMM,US diese Art, „ . nich, N . ms,ca, an, W M ^ U n " ^ t · es ist also an die ^^ ^ ^ ^ igen g ^ ; * « s,e „„ Demschland und Holland bem Tabak ^ . hen, dass er in diesem Kapitel ausdrOcklich von * r TMe,,en Art nich, ,u denken. (Ich wll dajauf ' " ^ " ^ ^ Einwanderun? des Tabaks spricht«sich "»*u als seiner Va«rs&d, (myn vaderlijke sUd Hanau) spnch^ Uebe er Portugiesen nnt gewesen, ^ ^ "* . »; auf Java hat «,an ihn, e«hh, dass er sc ch vor A^ kunf, d flanze in Indien keinen einheimischen Na,nen e^=h. .orden sei. Rrap,,IUS h>h dieser Angabe « T O * * ' s d, e f r Zeit r" M e n w d t verbreiKt, sle kam auf ha_ "od d"'"» nicht wohl einhetaisch sem konne. S.e war ,u se ne wo Portuoiesen und Spanier ^ gewohnt fast a»en Insdn, in fas, alien Proving .nd.ens vor, and, ,n G«g.nden, china und, er ^^ hervorhebt, sogar haben. «f den Philippinen, von wo Tabak exporfer, wurde, feme, m C auf 20 Einwohner kam ucher, schon «f der ,nSe, Yesso. In China war das ^ r * j £ £ , dass der Tabak „ Anfang des ,7. Jahrh. immer der niedrigs,e» Volksklasse angehohg. OE C«™o^ « £_ Mem g, ^^ ^ ^ durch d' d ..on f i 'n Java (l.c. 178). Das Ei wa»; Pomi8kSen naCh lndien Kebradlt Se, ""Jen w *n 1 ss neben dieserEinwandernng auch eine von * "¯ * •*>• D» ^"Ober TMSS ''TLt ok (Re L n p'd. Philippinen. ,8,3. pag. ,59) * d- Tabak nach Osten her stattgefunden zu haben scheint; r---- den Philippinen von Mexico aus durch spanische Missionare, • . - 7 ^ ^ . Verbindung mit Amerika, also wohl schon ,16. ;ahr,, g£brach, worden. ^ ^ ^ ^ ^ . i a c e a e , Die Prnch, T o"" V , lib, 8, CaP, XL , m, n?, A s und die , u T l Ubrachf .5.4 wurde eine Frucht an Konig F»D,»AM> f ö * P « - - *' • : fahKitig ft ^ T t n S - t wonl Znr selben Zei, sind die jungen in Erde gesandt, Cs t:rirr^ r £r-^r nach Portugal gebracht (Ph Rundsch. 1895. gesteckten nicht dürfte die PBanze u„ die Mi«e de s ,6. Jahrh. gekommen sein; bei G.M,cu »On> finde, s,e s.ch noch erwahnt, h A c ^ d a t l e n L , n , sie in Vorderindien reichlich .or E g, «ach A c ^ d a t l e n L , n , sie in Vorderindien reichlich .or Er sag,, s,e s,a mme aus Bras,„en und set vo°. "> »«h Westindien °.nd nach Ostindien gelang,. Ebenso kommt s,e nach LBSCHOTEN und P TM r e re,cht.ch „ h L d P nth Iodl<:n vor «nd is, durch die Portuoiesen aus Brasilien dahingebracht. Nach R«MPH,us ,s, s,e ebenlklls we,, verbrertet: W fnh« Slea an aus Java, Celebes, Molukken, Philippinen, Ben^en, Pegu, China. Er is, der Meinung, die Pflanze sei

heimisch in Indien, und weist die Erzahlung, sie sei durch einen Spanier aus Brasilien oder Peru zugleich mit dem Namen eingefuhrt, zuriick. Er nennt auch eine wilde Art, freilich eine ganz andere Pflanze, nl. Pandanus litoreus. Wahrend also die andern Schriftsteller die Einfuhrung den Portugiesen zuschreiben, nennt er einen Spanier. Wenn man die nach ihm in Indien gebrauchlichen Namen praft, so kommt man zu der Ueberzeugung, dass die erstere Ansicht die richtige ist. Die Portugiesen fanden namlich die Pflanze in Brasilien unter dem Namen ,,Nanas", aus dem dann ,,Ananas" entstanden ist, und unter diesem Namen wurde die Pflanze dann hauptsachlich in der alten Welt verbreitet. Die von RUMPHIUS angefuhrten Namen lauten: „ Ananas, Nanas, Nassa, Manas". Die Spanier dagegen nannten sie wegen ihrer Aehnlichkeit mit einem Coniferenzapfen ,,Pini" etc. Man wird also fur die Ananas eine westliche Einwanderung anzunehmen haben. Die Frucht wurde auch schon fruhzeitig aus Indien nach Europa gebracht; CLUSIUS erhielt solche, in Zucker eingemacht, 1599 aus Java. Die Blatter hatte er schon vorher aus Guinea erhalten, und dort hiess die Pflanze Pinfi, war dort also vermutlich durch die Spanier eingefuhrt.

Tom. V, lib. 8, cap. L, pag. 247. Capsicum Indicum. Tschili. Die Frage nach der Herkunft dieser Pflanze ist nie ganz zur Ruhe gekommen, insofern man neben einer Einwanderung aus Amerika nach Europa auch mehrfach eine solche aus Indien nach Europa annahm, wobei es einstweilen nicht ins Gewicht fallen mag, ob man sie in Indien fur heimisch oder schon frtiher aus Amerika eingefuhrt hielt. Ich habe in meiner oben erwahnten Schrift schon Einiges angefuhrt, was gegen die Einfuhrung aus Indien spricht und mochte dem, auf Grund gerade der Angaben bei RUMPHIUS, noch einen Punkt hinzufugen: Der damals in Indien kultivierte spanische Pfeffer war namlich deutlich verschieden von fast alien in Europa damals kultivierten Sorten; RUMPHIUS sagt, dass die Pflanzen, die er in Portugal sah, und die aus Brasilien stammten, niedriger waren als die indischen, aber grOssere Blatter und Fruchte hatten, letztere waren langer und dicker als ein Finger. Das bestatigen zahlreiche Abbildungen und Beschreibungen der-Pflanzen und ihrer Fruchte bei den Schriftstellern des 16. & 17. Jahrhunderts. Ganz neuerdings had F. GUILLARD (Les Piments des Solan^es Etude historique et botanique du genre Capsicum. Th£se 1901), eine Anzahl derselben zusammengestellt, aus denen hervorgeht, dass diese Sorten fast sammtlich dem Kreise des Capsicum annuum angehoren; einzig eine Abbildung des CLUSIUS zeigt eine auffallend kleine Frucht, die wohl zu C. frutescens gehoren mag, von der er aber ausdrucklich sagt, dass sie aus Brasilien stamme. Dem gegenuber sind die von RUMPHIUS abgebildeten Sorten sammtlich kleinfruchtig und die Früchte meist aufrecht; sie durften wohl alle zu dem Formenkreis des Capsicum frutescens gehoren. Aus dieser Verschiedenheit der europaischen und indischen Fruchte geht aber zweifellos hervor, dass die ersteren nicht, auch nicht zum Teil, aus Indien importiert sein konnen. Da der spanische Pfeffer in Europa zweifellos nicht heimisch ist, da er ferner nicht aus Indien eingefuhrt sein kann, und da wir zahlreiche Nachrichten uber seine Einfuhrung aus Amerika haben, so ist letztere zweifellos. Wie steht es nun aber mit dem in Indien wachsenden? Da er verschieden von dem europaischen ist, kann er nicht von Europa eingefuhrt sein, und es fragt sich nur noch: ist er in Indien heimisch oder aus Amerika dahin eingefuhrt, und, wenn man das Letztere annimmt, ist er in nachkolumbischer Zeit oder vorher eingefuhrt worden? Das Indigenat von Capsicum in Indien ist fruher mehrfach angenommen, aber, soviel ich sehe, meist weil man eine Wanderung von da nach Europa glaubte annehmen zu mUssen, die aber ausgeschlossen erscheint. DE CANDOLLE nimmt fur Capsicum frutescens, der hier allein in Betracht kommt, Amerika an, und zwar von Bahia bis zum ostlichen Peru. Neuerdings ist dagegen GRESHOFF (Indische nuttige planten, pag. 213) geneigt, fur diese Art einen altweltlichen Ursprung anzunehmen (Asien-Afrika). Diese Ansicht gewinnt zweifellos eine Stutze durch die jetzt mehrfach vertretene Meinung (ASA GRAY, IRISH), dass sammtliche Arten der Gattung auf zwei, namlich Capsicum annuum und Capsicum frutescens zusammenzuziehen sind. In ENGLER-PRANTL (Naturl. Pflanzenfamilien IV., 3 b., pag. *20)* nimmt v. WETTSTEIN etwa 30 Arten an, von denen nur eine, noch dazu ziemlich abweichende (C. anomalum), in Japan, alle anderen in Amerika heimisch sein sollten. Es ware danach nach den Grundsatzen der Pflanzengeographie an einem amerikanischen Urspriing auch der indischen Pflanze, nicht zu zweifeln. Nimmt man dagegen nur zwei Arten an und halt die eine (C. annuum) fur amerikanisch, und die andere (C. frutescens) fur altweltlich, so kann man dieser Anschauung die Berechtigung nicht absprechen. Hoffentlich nimmt der verehrte Verfasser der „Indische nuttige planten" Veranlassung, uns gelegentlich mit den GrUnden fur seine Ansicht ausfuhrlich bekannt zu machen. Die historischen Nachrichten, die mir zugangLich sind, scheinen allerdings mehr fur eine Einfuhrung aus Amerika zu sprechen: EUSEBIUS NIEREMBERG (hist. nat. lib. 15, cap. 80) berichtet dass die Pflanze durch die Spanier uber die Philippinen nach Indien eingefuhrt sei, also auf einem uns schon bekannten Wege. Bei LINSCHOTEN, PALUDANUS, GARCIA D'ORTA und ACOSTA finde ich Capsicum nicht

erwähnt. Sie besprechen den Pfeffer ziemlich ausfuhrlich, und bei der Beliebtheit, die sich der spanische Pfeffer rasch überall erworben hat, kann ich nicht annehmen, dass sie ihn ubersehen oder der Erwähnung- nicht wert gefunden haben. Ich schliesse daraus, dass er damals, also bis Ende des 16. Jahrhunderts, mindestens in Vorderindien nicht bekannt war. Die Ausfuhrungen von RUMPHIUS sincl nicht ganz klar. Er ist freilich der Ansicht, dass die in Indien kultivierten Sorten dort heimisch, und von da allmählig nach Westindien gekominen seien; gleichzeitig giebt er aber zu, dass was man heute sehe, ztierst aus Amerika gekommen und von der heimischen ostindischen Pflanze verschieden sei. Nach Europa sei der spanische Pfeffer aus Brasilien, West-und Ostindien gebracht. Gegen ein Indigenat in Ostindien fällt meines Erachtens noch stark ins Gewicht, dass RUMPHIUS die Pflanze ausschliesslich kultiviert kennt; wäre sie ihm in wildem Zustande bekannt geworden, so hätte er das, wie sonst wiederholt, sicher angefiihrt. Leider gestattet der Raum nicht, hierauf diese interessante Frage viel mehr als Andeutungen zu geben. Ich muss nur noch einen Punkt ganz kurz anführen: wenn ich oben eine Wanderung von Ostindien nach Epropa in Abrede stellte, und ferner annahm, dass ntir Capsicum frutescens von Amerika direkt nach Indien gelangt sei, so bezieht sich das nur auf die alteren Zeiten. Wie GRESHOFF (l.e. pag. 218) anftthrt, ist nach CLUSIUS C. anntium 1611 durch Portugiesen von Pernambuco nach Indien gebracht, und von da nach Europa. Aehnlich berichtet DODONAEUS (1608) uber eine Einfuhr aus Goa und Calicut.

Tom. 5, lib. 8, cap. LI, pag. 253. Mirabilis. Bonga wactu kitsjil. *Mirabilis Jalapa L.* (Nyctaginaceae). Heimisch in Mexico. Es erscheint mir nicht ganz sicher, ob alle Pflanzen, die RUMPHIUS in diesem Kapitel abhandelt, zu dieser amerikanischen Art gehören; sicher durfte das wohl bei der nach ,,Andi Malleri" Hort. malab. aufgefuhrten sein. Gegen eine Identität einiger dieser Pflanzen mit amerikanischen dürfte auch ins Gewicht fallen, dass man in Indien die Wurzel nicht als Purgans benutzt; es ist ja bekannt, dass man die von Exogonium Purga stammende Jalape ? Wurzel lange von Mirabilis Jalapa ableitete. RUMPHIUS weiss nur zu berichten, dass nach Erzählung eines deutschen Arztners man in Europa die Wurzel als die mit der Jalape verwandte Mechoacanna gebrauche.

Tom. 5, lib. 8, cap. LXII, pag. 273, 1697 wurde RUMPHIUS aus einem verlassenen Garten am Flusse d' Alphe der Rat gegeben, eine Pflanze bekannt, die er für Aloe Americana halt, und die nach *Wms&YLk&i. Agave vivipara L.*, daniit (im Mexico) ist Eine anclere> Pag- 274> aus Macassar erwahnte Pflanze, aus der man Fasern gewann, durfte die selt identisch sein> da sie als steng-ellos bezeichnet wird. Das ist die einzige Stelle im Herbarium Amboinense, welches meines Wissens auf Agave beziehen lässt, die ja bald nach der Entdeckung Amerikas am Mittelmeer der Art verbreitet wurde. — Dagegen stosst man bei LINSCHOTEN auf eine Stelle, die sich vielleicht auf ein Vorkommen der Agave in Indien deuten lässt. Er spricht namlich von der Ananas, deren Blätter fast aussehen wie die der Aloe emperviva, die aus Hispanien (nach Indien?) gebracht wird.

Tom. V) lib. 8, cap. LXIX, pag. 285. Arnica nocturna, Sandal Malam. *Polianthes tttberosa L.* (Liliaceae). 1674 wurde die Pflanze> *die* bekannte ,,Tuberose", aus Batavia nach Amboina gebracht, wo sie dann in Topfen und in Garten reichlich kultiviert wurde.

Tom, V, lib, 8, cap, LXXIX, Pag. 303- Herba Mimosa, *Mimosa pudica L.* (Leguminosae). Heimisch in Brasilien. Diese jetzt in Indien als Unkraut weit verbreitete Pflanze ist schon fruhzeitig dahin gekommen. ACOSTA kennt sie als Gartenpflanzen- RUMPHIUS erwahnt sie von Java. Es kann unter den ubrigen in diesem Kapitel beschriebenen Vervv noch eine oder anclere amerikanische Mimosa sein; ich möchte aber eine Bestimmting nicht versuchen und verweise einfach auf RUMPF'S Ausfuhrungen.

(Convolv. Tom, V* lib, 9, Cap, *XVU*> pag, *367*, Batatta, Batattas. Ubi Castela. *Ipomoea Batatas Lam.* Vulturf. Ueacea, Wahrscheinlich heimisch in Mittelamerika, doch ist die wilde Pflanze nicht bekannt, sondern nur nach dermen. Ueber die Einfuhrung nach Indien spricht sich RUMPHIUS sehr deutlich aus: sie ist von den Spaniern verbreitet Philhppinen, von da nach den Molukken gebracht, von wo sie die Portugiesen dann weiter durch Indien die nie haben, UUd Wo sie schon SO gemein war, dass man sie in Gebenden und bei Volkern in Kultur fand, 16< Jahrh. Beiliehrungen mit den Europäern gehabt haben. Nach China ist die Batate nach dem Min-schu, einem im Deutschen Veroffentlichten Werke, zwischen 1573 und 1620 gekommen. (Ich gebe die Notiz, Wie ich sie in der in einer Ausgabe von DE CANDOLLE Pag. 71 finde; selbstverstandlich muss da ein Irrtum untergelaufen sein, denn Einfuhrung im 16, Jahrh> veroffentlichten Buch kann nicht aber die Einfuhrung ev. im 17. Jahrh. berichtet sein)'. Die Verbreitung nach China ist nach RUMPHIUS von den Molukken aus erfolgt.

Tom- V. lib. 9, cap. XLIX, pag. 416. Pomum amoris. Tamatte. *Solatium Ly coper sicum L.* (Solanaceae).

Wahrscheinlich in Peru heimisch. RUMPHIUS sagt tiber die Einfiihrung nichts. Er unterscheidet 2 Formen: ein mit flachgedrUckten, an den Seiten eingekerbten FrUchten, und eine mit viel kleineren runden oder wenig zusamengedn ckten Fruchten. Die letztere darlte die wilde Form sein, die man unter dem Namen Lye. cerasiforme als besondeie Art hat abtrennen wollen. Sie war nach RUMPHIUS in Europa nicht bekannt, und wir durfen daraus auf eine beson dere Einftthrung wenigstens dieser Form schliessen. Bemerkenswert ist, dass die Fruchte der ersten Form, die jetz t nicht seiten faustgross werden, damals nur zwei Finger breit wurden.

Tom. V, lib. 9, cap. LIV, pag. 426. Chamaebalanus Japonica. Katjang Jappon. *Arachis hypog aea* L. (Leguminosae). Als Heimat gilt Brasilien, wenn die Pflanze im wilden Zustande auch noch nicht bekann t ist. Ueber ihre Einfuhrung nach Indien nimmt RUMPHIUS aus dem Namen an, dass sie aus Japan erfolgt sei, zlin achs nach Batavia, von da nach Amboina, wo sie von den Europaern und Chinesen, nicht aber von den Eingebo rnen, kultiviert wurde. Ausserden fuhrt er sie aus Macassar und China an. Gegen diese Einfuhrung aus Japan muss man nach DE CANDOLLE geltend machen, dass THUNBERG in seiner Flora japonica 1784 die Pflanze noch nicht au ffuhrt. BRETSCHNEIDER nimmt an, dass die Pflanze erst im 18. Jahrh. nach China gekommen sei, was mit RUMPHIUS o ganz positiver Angabe freilich in direktem Widerspruch steht. Immerhin wird man sagen durfen, dass die Angaben für eine Einwanderung von Osten her nicht sehr reichlich und sicher sind, und wenn man bedenkt, dass die Pfla nze schon fruhzeitig in sehr grosser Menge in Afrika kultiviert wurde (DE CANDOLLE, pag. 522), so wird man M den, dass eine Einwanderung von Westen her nicht unwahrscheinlich ist, womit auch im Einklang steht, dass sie in In dien fruher auf Java wie auf den Molukken erscheint.

Pharmaceutische Abtheilung der EidgenOssischen Poly tec hnikum.

IETS OVER WALV1SCHVANGST IN DEN INDISCHEN ARCHIPEL

DOOR

MAX WEBER.

AT de „Amboinsche Rariteitkamer" na twee eeuwen nog steeds een bron is, waaruit zoologen en geologen altoos weer met dankbare erkentlijkheid voor den grooten schrijver putten, de laatste jaren hebben het op treffende wijze geleerd. Twee voorbeelden slechts wil ik noemen. 1) Het merkwaardige verschijnsel, dat op een vastbepaalden tijd, eenmaal in een jaar, Anneliden in onnoemlijk aantal op verschillende kustplaatsen in den Pacifischen Oceaan, bij Florida en ook in den Indischen Archipel verschijnen, ter wille van de voortplanting naar het strand zwemmen om, vaak na enkele uren, weder voor een heel jaar te verdwijnen, is zoo opvallend, dat het vooral gedurende het laatste tiental jaren verschillende onderzoekers bezig hield. Zeer terecht, want het ontwijfelbare, alhoewel altijd nog duistere, verband tusschen het optreden dezer wormen en eene zekere maanphase, verdient alle aandacht.

De Rariteitkamer leert, dat ook al weder van dit verschijnsel RUMPHIUS nauwkeurig kennis droeg en zijn optreden op de hem eigen nauwgezette wijze boekte over de jaren 1684—1694!

Nog treffender is, dat RUMPHIUS eene nauwkeurige beschrijving geeft van Belemniten en Ammoniten, die vo'gens hem op de eilanden Taliaboe en Kelang zouden voorkomen. Niemand heeft hierop verder gelet, alhoewel die fossielen eene vingerwijzing moesten zijn voor het optreden van gesteenten uit het Jura- of Krijt-tijdperk, waarvan "] llet verre Oosten van den Archipel niets bekend was. Professor A. WICHMANN vestigde het eerst de aandacht hero P- De Siboga-Expeditie en de bekende geoloog Dr. R. D. M. VERBEEK vonden aanleiding, deze opgave verder te oriderzoeken. Zij leidde tot eene algeheele bevestiging der waarneming van RUMPHIUS, die twee eeuwen lang in het Vei"geetboek geraakt was, niettegenstaande hare groote beteekenis. Zij gaf tevens den stoot tot verrassende vondsten op geologisch gebied, waarvan de belangrijkste door BOHM pas onlangs werden gedaan.

Met dergelijke feiten voor oogen, trof het mij steeds, dat RUMPHIUS, voor zooverre mij bekend, met geen enkel woord gewag maakt van Walvischvangst in den Archipel. Men vindt in de Rariteitkamer van walvisschen geen andere vermelding, dan in verband met Ambre gris en beschouwingen daarover, die slechts eene historische waarde hebben.

Dat ten tijde van RUMPHIUS Europeanen nog niet optreden als walvischvaarders, om in het gebied van den Archipel b. v. den Cachelot te jagen, kan geen verwondering wekken, als men de geschiedenis van de walvischvangst nagaat. Men ontwaart dan spoedig, dat dit eene jacht was, die aanvankelijk van de kust uitging, zich het kustwater beperkte en een lokaal karakter droeg. Kleine soorten waren haar eerste object, zooals de bruinvisch (Phocaena) langs de kusten van het Kanaal. Hoe omvangrijk deze was, bewijzen b. v. Normandische en Engelsche rechtstreeks uit de 10de eeuw. Eerst de Basken legden zich toe op de jacht van Balaena biscayensis in de Golf van Biskaye en strekten geleidelijk hun bedrijf uit tot het hooge Noorden. Zij waren de leermeesters der Nederlanders, die de Walvischvangst in" de IJszee en in Straat Davis van begin 1600 tot einde 1700 tot een ongekende hoogte opvoerden. Spoedig- echter vonden zij in de Engelschen ijverige mededingers. En terwijl bij de Nederlanders dit manmoedig bedrijf tegen het einde van de 18e CeUW allen§S .gmg· kwijnen Gn omtrent vijftiS Jaren geleden de laatste walvischvaarder Harlingen verliet, oefent Engeland dit bedrijf tot op den huidigen dag nog uit. Nog steeds verlaat eene

1) Verg. in dil „Gedenkboek" de bijdragen van I'rof. A. WIOIIMANN en van Dr. R. HORSI. *(Redactie)*

alhoewel sterk gedunde vloot — thans van stoomschepen — Dundee en Peterhead om, als van ouds, in het hooge Noorden walvisschen te jagen. Dat intusschen door Noren eene andere en nieuwe phase in de walvischvangst gebracht is, door thans ook de Balaenopteriden of Vinvisschen, die men vroeger verwaarloosde, te jagen, interesseert ons hier niet. Belangrijker is, dat allengs ook Amerika als mededingster optrad bij de walvischvangst op hooge zee. Maar haar zonen verplaatsten het jachtgebied naar het zuidelijk halfrond. Hier was het Balaena australis, waarop in de eerste plaats jacht gemaakt werd. Dit dier, dat zich niet, zooals zijn plaatsvervanger (Balaena mysticetus) in het noordelijk halfrond, uitsluitend beperkt tot de koude streken, maar ook meer getemperde zeeën bezoekt, bracht de walvischvaarders daardoor als van zelf in het gebied van den Cachelot (Physeter macrocephalus).

De mannelijke exemplaren van deze soort bereiken tot 18 M. lengte, de vrouwelijke zijn altijd nog 9—10 M. lang. Zij bleken daarom al spoedig een waardig en winstgevend jachtobject te zijn, dat niet alleen hunkelijk traan, maar bovendien spermaceti levert; ook kwamen zijne groote tanden in de onderkaken als ivoor van nindere kwaliteit in aanmerking. Al heeft ook de Cachelot eene ruime verspreiding, zijn eigentlijk woongebied zijn de tropische zeeën. De Amerikaansche walvischvaarders zochten hem hier op, bevoeren daarvoor ook den Pacinschen Oceaan en kwamen van daar in de ruime bekkens van den Indischen Archipel. Hun toegangswegen derwaarts waren òf langs Timor en vervolgens door de straten tusschen Flores en Wetter, òf via de Halmaheira-zee, als verbinding met den Pacifischen Oceaan. Bij deze laatste passage was de Westkust van het eiland Gebee, vlak bij het eilandje Fou, eene gezochte ververschings- en ankerplaats.

De goede uitkomsten der Amerikaansche ondernemingen, waarover b. v. VAN MUSSCHENBROEK[1]) het een en ander mededeelt, wekte den naijver van Engeland, en bewoog zijne regeering, door middel van een hoog premietelsel, de kwijnende walvischvangst nieuw leven in te blazen, door haar naar de tropen, vooral ook naar Indië, te verplaatsen en den Cachelot tot hoofddoel der jacht te maken. Dit gelukte dan ook voor een kort aantal jaren, alhoewel de vloot *in den Indischen Archipel* zeker nimmer dien fabuleuzen omvang bereikte, waarvan CRAWFURD[2]) gewaagt, als hij haar „32,100 tons of shipping, and 3210 seamen" toekent. Leerzamer nog is de geringe waarde van prophetisch op handelsgebied, als men het nationaal-verblinde betoog van CRAWFURD leest, waarin de blijvende waarde der Engelsche Cachelot-visscherij in den Archipel vergeleken wordt met de mercantile zonden der kortzichtige Nederlandsche Regeering, humoristisch tevens als men bedenkt, dat reeds weinige jaren nadat de schrijver dit Engelsche bedrijf zoo hemelhoog geprezen had, geen enkel vaartuig meer zich met deze jacht bezig hield. De Amerikaansche vlag wapperde nog het langst op walvischvaarders, die den Archipel bevoeren, tot ook zij verdwenen.

Van dit bedrijf kon RUMPHIUS niets weten. Het werd eerst na zijnen tijd uitgeoefend. Wat ons hier meer interesseert, is dat hij ook niets vermeld van *walvischvangst bedreven door inlanders.* Werd zij nog niet uitgeoefend ten tijde van RUMPHIUS, of was dit bedrijf slechts van zoo lokalen aard, dat het RUMPHIUS niet ter oore kwam? In de litteratuur heb ik geen antwoord kunnen vinden op die vraag. Zij bevat trouwens slechts zeer spaarzame gegevens over het niet onbelangrijke feit, dat tegenwoordig op twee plaatsen in den Indischen Archipel geregeld door inlanders jacht wordt gemaakt op walvisschen en dat deze daar ter plaatse eene gewichtige rol vervullen in het leven en de huishouding der kampongbewoners.

Over eigen ervaringen hieromtrent, die ik tijdens de Siboga-expeditie verzamelen kon, heb ik reeds elders kortelings bericht 3). In die berichten ontbrak evenwel almede het voornaamste: de nadere aanduiding der naflien der Cetaceën, waarvan de vangst door de inlanders uitgeoefend wordt. Het onderzoek van het tijdens de expeditie uit handen der inlandsche walvischjagers zelven verkregen materiaal aan schedels en andere skeletstukken heeft tot geheel onverwachte uitkomsten geleid. Zij zijn zoo verrassend, dat eene mededeeling daarvan wel gerechtvaardigd is, niettegenstaande het onderzoek nog niet afgesloten kon worden.

Bij het determineeren bemerkte ik toch, dat het ten deele zeer weinig bekende Cetaceën geldt. Het blijkt dat eene vergelijking met de authentieke stukken, die gedeeltelijk in Bombay en Calcutta bewaard worden, vereischt wordt: eene vergelijking dus, die niet gemakkelijk te bewerkstelligen is. Intusschen is het mogelijk thans reeds enkele nadere bevindingen mede te deelen.

---

[1]) S. C.J. W. VAN MUSSCHENBROEK. Cachelot-visscherij in den Nederlandsch Indischen Archipel. Tijdschr. der Ned. Mij. t. b. v. Nijverheid, Dl. XL. Haarlem 1877.

[2]) J. CRAWFURD. History of the Indian Archipelago vol. III. 1820 p. 447—448.

[3]) MAX WEBER. Introduction et description de l'expedition du Siboga; in Siboga-Expeditie I. Leiden 1902, p. 31—35 en 146—147.

De gesteldheid der zeeën van den Archipel kan niet anders dan bevorderlijk zijn aan het optreden van Cetacean voor al ook de kleinere soorten, die zich met visschen en inktvisschen voeden. Bij voorkeur zullen het de straten tusschen de eilanden en de diepe baaien zijn, die — gunstige verblijfplaatsen voor visschen — ook de ichthyophage walvisschen moeten aanlokken.

Neemt men in aanmerking,[1] dat de uitgestrektheid der kustlijnen der tallooze eilanden van den Archipel de bevolking tot goede zeelieden maakt; neemt men verder in aanmerking, dat harpoeneeren van visschen en schildpadden eene alom in den Archipel gebruikelijke methode is — en dit is immers de voornaamste methode om walvisschen te vangen — houdt men eindelijk in het oog, dat vooral in het oostelijk gedeelte de bevolking alles behalve kiesch is in de keuze van eetbare dieren, zoo moet het verwondering wekken, dat men niet algemeen jacht maakt althans op de kleinere soorten van Cetaceën. En toch gebeurt dit niet. Slechts op Solor houdt een gedeelte der bevolking van den kampong Lamakraen op het naburige eiland Lomblen de kampong Lamararap zich geregeld bezig met het harpoeneeren van walvisschen.

Den eerstgenoemden kampong bezocht ik twee malen en vertoefde daar enkele dagen, in Lamarap daarentegen konik mij slechts een uur lang ophouden, daar H. M. Siboga geen ankerplaats kon vinden en langs de kust op en neermoest houden Voor geld en ruilartikelen gelukte het een aantal schedels te verzamelen, die een verrassend beeld geven van den rijkdom aan Cetaceën in de onmiddellijke omgeving der kust der genoemde eilanden. Want de inlanders beoefenen die jacht slechts met betrekkelijk kleine roeibooten, die zich niet ver van de kust verwijderen. Zooals later zal blijken. wordt het geharpoeneerde dier mede in de eerste plaats, zoo niet uitsluitend, gebruikt om gegeten te worden. Te dien einde worden alle zachte deelen zóó grondig van de schedels vervvijderd, dat deze er belangrijk onderlijden* ^n daar men ook de hersenen nuttigt, zijn alle schedels gehavend, veelal z66, dat zij ongeschikt zijn voor wetenschappelijk onderzoek. Mijne verzameling ware anders omvangrijker geworden, daar alom in de beide kampongs fragmenten van walvisschen rond liggen of om mij onbekende redenen door de bevolking bewaard worden. Desniettemm, en niettegenstaande mijn kort bezoek, gelukte het de schedels der navolgende Cetaceen bijeen te brengen.

i. Twee schedels van Grampus griseus Cuv. Er ontbreken althans alle overwegingen, om die twee schedels met te rekenen bij deze soort, die in de Noordzee, den Noord-atlantischen en Noord-pacifischen Oceaan voorkomt en ook van de Kaap de Goede Hoop en Japan, maar nog niet uit de Indische zeeen, bekend is.

2- Minder opmerkelijk is een schedel van Orca gladiator Gray, daar het algemeene voorkomen van deze tot 10 M. lange vlugge en roofzuchtige walvischsoort bekend is.

3- Onder de zeven schedels van Prodelphinus, een geslacht dat voornamelijk in de tropische en gematigde zeeën optreedt, schuilen ontwijfelbaar twee soorten. Haar nadere bepaling vereischt evenwel nog vergelijking niet typen in andere musea.

4- Vier schedels van Lagenorhynchus electra Gray, welker voorkomen in het tropisch gedeelte van den Indischen en Pacifischen Oceaan bekend is.

5- Een betrekkelijk kleine schedel van Physeter macrocephalus L., dus van den meest bekenden walvisch uit den Archipel: het doel der talrijke walvischvaarders, die vroeger de Indische zeeen bevoeren.

6. Een voorloopig soortelijk niet met zekerheid te bestemmen schedel van Tursiops, van welk geslacht T. catalania van Noord-Oost-Australia en T. abusalam van de Roode Zee bekend zijn.

7- Twee schedels van den miniatuur-Cachelot: Kogia breviceps, die in de tropische zeeën, maar ook zuidelijker, voorkomt.

8- Vier schedels van eene zeer groote soort van Globicephalus, die vermoedelijk identisch is met de nog zeer onvolledig bekende Globicephalus indicus Blyth uit den Indischen Oceaan.

9- Drie schedels van eene Balaenoptera-soort, die zeer waarschijnlijk B. Schlegeli Flow, zal blijken te zijn. Van deze soort is met zekerheid een exemplaar van de Java-zee bekend. Twee der door mij verzamelde schedels behoorden bij individuen, die ongetwijfeld wel 12 M. lang moeten geweest zijn.

Deze verzameling werd binnen weinige dagen bijeengebracht en bestaat uit voorwerpen, die als waardeloos hier en daar lagen. Zij kan dus geen volledig overzicht geven van al de soorten die gevangen worden. Desniettemin moet zij in tweeërlei opzicht verbazing wekken.

Ten eerste valt de buitengewone rijkdom aan soorten in deze vaarwateren op. Ik noemde niet minder dan tien soorten van walvisschen. Daaronder zijn zes genera (Orea, Globicephalus, Lagenorhynchus, Prodelphinus, Tursiops, Grampus) van Delphinidae, waarvan slechts Prodelphinus met zekerheid uit den Archipel bekend was.

In de tweede plaats moet men het zeemanschap, de vaardigheid en stoutmoedigheid dezer inlandsche vissers zeer bewonderen, die zulke deels zeer vlugge dieren, zooals de Delphinidae, weten te bemachtigen en die er met nu nog eenvoudige hulpmiddelen niet tegen opzien, zulke groote dieren, zooals den Cachelot en de Balaenoptera vergenoegden zij zich zelfs met kleinere exemplaren van den Cachelot — aan te grijpen en te dooden.

Ik heb reeds vroeger medegedeeld en door afbeeldingen verduidelijkt, dat voor deze vangst gebruik gemaakt wordt van vaartuigen, die afzonderlijk hiervoor gebouwd zijn, en van andere, door pagaaien gedreven kleinere Indische vaartuigen zich daardoor onderscheiden, dat zij van voren van een uitbouwsel voorzien zijn waarop de harpenier zich plaatst, die de harpoen in het lichaam van den walvisch te drijven heeft. Daarvoor beschikt hij over één of meer harpoenen, wier afmeting overeenkomt met de afmetingen van het dier. De grootste harpoen, die ik zag — Zij is de laatstvermelde plaats gaf ik er ook eene afbeelding van, — had eene lengte van 42 cm., de kleinste 8 cm. — mede los op een stok of estoken en van eene lijn voorzien, die haar met de boot verbindt, Ik deelde reeds vroeger quur, hoe, luidens de mededeeling van een Anonymus uit het jaar 1849, de geharpoeneerde walvisch in de diepte komen daarbij, als hij sterk genoeg is, het vaartuig mede naar de diepte sleurt. De opvarenden zoeken dan een goed heen te een op een naburig vaartuig. Zoodra het dier weer bovenkomt, en daarmede ook het vaartuig, wordt aan het laats naar tweede, des noods een derde boot vastgebonden, totdat het dier vermoeid of stervende boven komt en vervolgens naar land gesleept wordt. Daar het geluk mij gunstig was en ik naar Lamakera kwam op het oogenblik, dat een 0.5 M. lang jong exemplaar van Balaenoptera gevangen was en binnengebracht werd, had ik gelegenheid alles te observeeren wat hierbij plaats heeft, welk ceremonieel in acht genomen, hoe de walvisch geslacht en gebruikt wordt. Een en ander heb ik op de boven aangehaalde plaats uitvoerig beschreven.

Ik keer dus thans terug tot de vraag: wat wist men vroeger van deze vangst?

Eene verhandeling uit het jaar 1827 Jets over de walvisch-vangst in de Zuid-Zee en den Indischen Oceaan, die jaar met geen enkel woord van vangst door inlanders bedreven. Integendeel in een tweede artikel, uit het zelfde twee „Iets over de Groenlandsche en Straat Davidsche walvisch-vangst" 2) verhaalt de zelfde schrijver, dat in het jaar 1723 heeft (de schepen van de Oost-Indische Compagnie uit Indie eenige walvischbaarden aanvoerden. „Bij alle nasporingen dische schrijver) niet kunnen ontdekken, of deze baarden afkomstig waren van walvisschen, welke wij zelve in de in zeeen gevangen hadden . . . ."

Opmerkelijk genoeg bericht ook REINWARDT niets van walvischvangst door Inlanders, alhoewel hij langer ter tijd op Timor vertoefde, benoorden dit eiland kruiste en herhaaldelijk met Amerikaansche walvischvaarders eta plaatse in aanraking kwam. ders,

Eerst D. W. C. BARON VAN LIJNDEN [3]) deelt in een verslag uit het jaar 1851 over Solor mede, dat „de eilan Sol. vooral die van *Lamararap {Lomblem)* en *Lamakera {Solor),* zich toeleggen op het harpoeneren van walvisschen (*Temoe) kotta kalemah),* eene zeer groote eetbare niet tranige vischsoort door hen *kraroe* genoemd, bruinvisschen (Sol. de en haaijen (Sol *ijoh).* „Op *Lamararap* wordt de traan door uitdruipen, niet door koken, verzameld en aan wen Boeginesche en andere inlandsche handelaren verkocht, en wordt overal in deze omstreken gebruikt tot het breeuwde van praauwen. Op *Lamakera* wordt geen traan verzameld. Op beide plaatsen wordt het vleesch en spek der genoe zeedieren voor een lekkernij gehouden en als dinding ook aan de bergbewoners verkocht." ceen,

Ten opzichte der inlandsche benaming noemde men ook mij „Temoe" en bedoelde daarmede de Ceta voor welker schedel ik als Globicephalus bestemde. Orca gladiator werd Segoeni genoemd. „Kotta Kalemah" klonk roe mijn oor als Katta Klambah; het was de naam voor Cachelot. Balaenoptera werd te Lamakera algemeen kele genoemd. Eindelijk was hier nog de naam „Djoemba" in gebruik, waarmede Kogia bestempeld werd, maar ook en andere kleinere schedels. Wellicht was dit een naam voor kleinere soorten.

[1]) De Nederlandsche Hermes **1827 No. 2 p. 44—59.**

[2]) „ „ **„ 55 „ No. 4 p. 20.**

[3]) D. W. C. BARON VAN LIJNUEN. Bijdrage tot de kennis van Solor, Allor, Rotti etc. Natuurkundig TijcUchr. v. Ned. Indie **II. 1851** p. **321** — 322.

(4)

Een ander ooggetuige, de vroegere „gezagvoerder" <1«r SUordUmfcn J. M. K.u m, bericht eveneens: „Te Lamakera zijn het vooral goede visschers; zij gaan ook uit om cachelotvisch te vang• n. wi*r*M .ij baan koken om die aan de Makassaren, : ,,lj,,n.[1] W^hij^rJi-lA^ij^hnuM-- vaartuigen mededeelt, is m-1 vrij ran misvatting.

Verdere gegeven ns Jtljn mij nitrt U-kcnil **gewmBefi.** &n en ander verspreidt geen over het zonderlinge feit, dat nllecn in Jc*,. **tw(M uahurfgo** kami»ri}fs dctc \-atij,'st. tlic **ipovccJ** moed en behendigheid eischt, uitgeoefend wordt, en nergens elder is b **dan** Archer!. .1lh-«-l **to]** van **andert fitafltom^eww** ens gelegenheid zouden aanbieden voor dit bedrijf, Dit b• nch! tnij **tar** toe **dfl awning** "it **M** sjjrtltcti, rfal b«t [e t n] M**»* [L>] [!!!<;] de inlanders van de Amerikaansche «I Kng^dii! walvLsclnTwrdi^ Ictfdci* «n, ovwccnkr.rn.stiK hurt Ijcho^fuin «n liun middelen, voo op de kleinere soorten W»«pasten. <Ht (row J[L **nlheamBclw**: i^r**m** pccn wainlc hadUcn. M^n v ergete hierbij **ni«, <(at d«c Jwtrten** gedurende [t]**h**. **vlur Ju** **dfc ju 1 peer, twd** lange **redo «u iuw met talrijkc sch^pen** telkens weer deze **nauwe** straten **doorvoc^fl, met** de bevolking aanraking **.achttn (i:r uiik- «n wStsefe vicfaitDe. w-k d«r u^wwrnd on** getij gedwongen, **dagwiaiig In -fc**re straten vertoefden, **m»lliir L.. oofc gd^cflhod haki™ JMLst hicr «n Cfcehdoraf** Balaenoptera visschen [illegible] te harpoeneeren, waren de inlanders wel voorbereid voor deze jacht.

:rd een paar kampongs, bewoond door menschen van Ind**i^** leischen stam, aldus bij **vo.rkcur met vtodi en ^ rich** voeden, **Mta*.** van **d«™, 4k** men elders in den Archipel ongemoeid laat, ware daardoor begrijpelijker **gwonlen.**

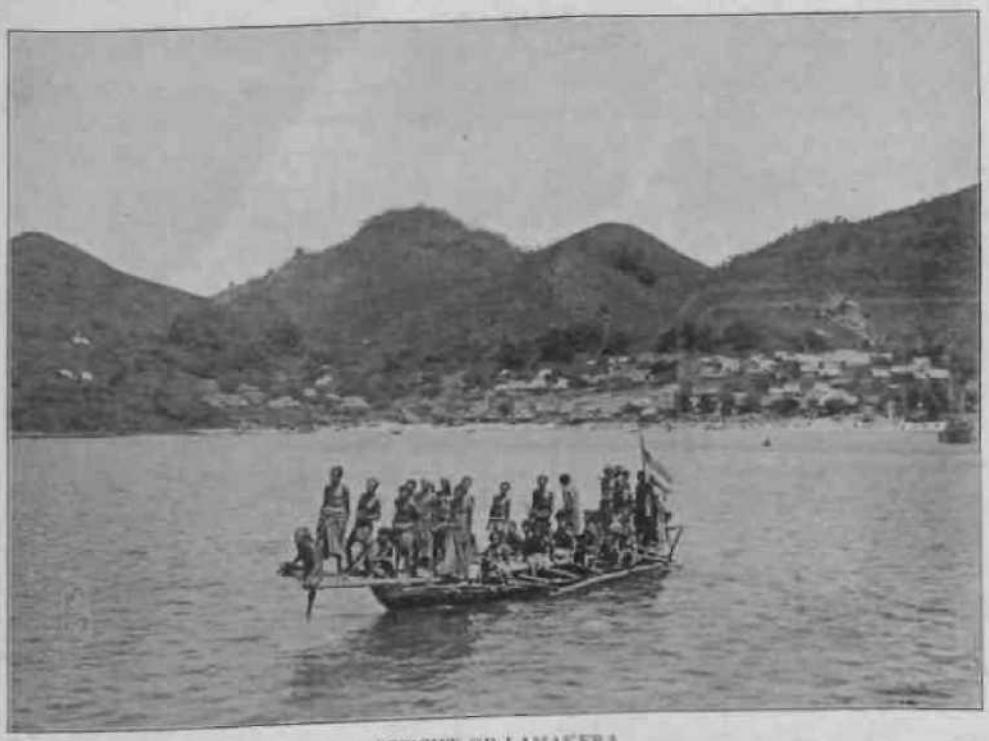

GEZICHT OP LAMAKERA.

Op den voorgrond een walvischboot, die het uitvaarsel, waarop drie personen hebben plaats genomen, duidelijk vertoont.

EINIGE NEUE AMB0NES1SCHE RARITAETEN.

VON

RICHARD SEMON.

KEIN anderer aussereuropaischer Meeresteil besitzt seit nahezu zwei Jahrhunderten, das heisst seit dem Erscheinen der kostlichen „Amboinsche Rariteitkamer" des GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS, zoologisch eine solche Beruhmtheit, wie die Bai von Ambon. Wenn auch nicht alle die wunderbaren und schonen Geschopfe, die RUMPF. in seinem grossen Werke abbildet und schildert, in strengster Sinne ambonesisch sein werden, sondern wohl manche, speciell konchyologische Seltenheit ausserhalb des engeren Bereichs der „Amboinsche Zee" gefunden sein wird, so war doch die Insel als Wohnort des Forschers wahrend 40 Jahre auch das Centrum seiner Sammeltatigkeit. Und sie war ebenso fur lange Zeit als Hauptsitz der Niederlandischen Herrschaft in den Molukken nicht nur im allgemeinen die Handelsempore, sondern auch im besonderen der Mittelpunkt des Exports von indo-pacifischen Raritaten, in erster Linie von Konchylien, in zweiter auch von anderen Naturobjecten, an Sammler und Liebhaber in Europa. Eine Tatsache wird das illustriren. Bei Bearbeitung der von mir auf Ambon gesammelten Echiniden hat L. DODERLEIN gefunden, dass „sammtliche von LINNE kenntlich beschriebene Arten von regularen Seeigeln aus dem Indo-Pacific ohne Ausnahme von SEMON bei Amboina gesammelt worden sind." DODERLEIN vermutet daher, wohl zweifellos mit Recht, dass die dem alten LINNK bekannten indo-pacifischen Seeigel nicht weit von Ambon zu Hause gewesen sind.

Der zoologische Nimbus, den diese Umstande und der Titel des RUMPHius'schen Monumentalwerks dem schonen Eiland und seinem krystallenen Rahmen verliehen hatten, erhielt dann neuen Glanz durch die begeisterte Schilderung ernes anderen grossen Naturforschers: Wer kennt nicht den Abschnitt in A. R. WALLACE'S "Malay Archipelago", in dem er die Wunder des marinen Tierlebens in der Bai von Ambon schildert, und den er mit den Worten schliesst, "There is perhaps no spot in the world richer in marine production, corals, shells and fishes, than the harbour of Amboyna". Ganz ahnlich hat sich spater O. MOHNIKE in seinem „Pflanzen und Thierleben in den Niederlandischen Malaienlandern" geaussert, und so kann es kein Wunder nehmen, dass die also geruhmte Insel eine unwiderstehliche Anziehungskraft auf die Sammler und Erforscher marinen Tierlebens lusgeubt hat. Den Untersuchungen von BLEEKER, BICKMORE, BROCK, PICTET, BEDOT und STRUBELL, um nur die Namen derjenigen zu nennen, die hier langere Zeit gearbeitet und gesammelt haben, verdanken wir eine verhaltnissmassig gute Kenntniss der ambonesischen Fauna. Wurde diese Gegend deshalb nicht zur Basis meines immerhin kurzen Aufenthalts in den Molukken gewahlt haben, wenn es mir hauptsachlich auf faunistisch-systematische Studien angekommen ware. Was mich vielmehr hinzog, war die Hoffnung, die Entwicklungsgeschichte des Nautilus aufzuklaren, dessen Vorkommen in den Meeresteilen bei Ambon uns durch die klassische Schilderung des RUMPHIUS bekannt geworden ist.

Diese meine Hoffnung hat sich freilich als trugerisch erwiesen. Mein Aufenthalt auf Ambon fiel in die Monate Januar und Februar, also in die Zeit des Nordwest-monsuns, und zu dieser Zeit wird Nautilus nur ganz ausnahmsweise bei Ambon oder den Nachbarinseln gefangen. Dagegen zeigt er sich wahrend des Sudost-passats dort ziemlich haufig in der Nahe der Kusten. Ich habe guten Grund anzunehmen, dass die Tiere for gewohnlich in grosserer Tiefe, also entfernter von den Kusten, auf dem Meeresgrunde leben und sich nur wahrend ihrer Fortpflanzungsperiode in flacheres Wasser und in grossere Nahe des Ufers begeben.

Trotz dieser Enttäuschung betrachte ich die Zeit meines Aufenthalts auf Ambon als keine verlorene. Ueber die mannigfachen Anregungen, die mir Land und Meer der schönen Gewurzinsel geboten haben, giebt mein Buch „Im australischen Busch und an den Kilsten des Korallenmeeres", Leipzig, W. ENGELMANN, 1896, zweite Aufl. 1902, Aufschluss. Auch die Resultate meiner Sammeltatigkeit auf Ambon lassen sich jetzt übersehen, nachdem der systematische (5-) Band meines Reisewerkes: „Zoologische Forschungsreisen in Australien und dem Malayischen Archipel", Jena, G. FISCHER, soeben zum Abschluss gekommen ist. Freilich ist die Zahl der von mir dort gesammelten neuen Arten und Varietaten im Verhaltniss zu den schon bekannten eine geringe. Auf Thursday Island, wo das Sammeln, durch verschiedene ungunstige Umstande klimatischer und ozeanographischer Natur, viel mehr erschwert und die Ausbeute demgemass absolut viel diirftiger war, stellte sich jenes Verhaltniss deshalb ganz anders, weil letzteres Gebiet eben zoologisch viel weniger durchforscht war.

In folgendem gebe ich ein Verzeichniss der von mir auf und bei Ambon (Bai von Ambon, Bai von Baguala, Bai von Waai) gesammelten neuen Arten und Varietaten, indem ich noch hie und da einige biologische Notizen, die mir allgemeineres Interesse zu besitzen scheinen, hinzufuge. Die Beschreibung der Arten nebst vielem anderen, was für die nahere Kenntniss der Fauna jener Region des Indo-Pacific von Bedeutung ist, findet man in den Beitrag-en der Mitarbeiter am 5. Bande meiner „Zoologischen Forschungsreisen" (Lief. I 1894, II 1895, III 1896, IV 1898, V 1900, VI 1902).

SPONGIAE. Bei meinen aus Ambon und Thursday-Island heimgebrachten Sammlung von marinen Schwammen ist die Seltenheit von Kalkschwammen sehr auffallend. Nur eine — übrigens neue — Art findet sich in der ganzen Sammlung, und zwar stammt dieselbe von Ambon. Meine reichen Sammlungen von Silicispongien und Ceraospongien sind von einem Missgeschick betroffen worden. Im Berliner Zoologischen Institut namlich, dem ich dieses Material zur Bearbeitung übergeben habe, scheint man leider bei der systematischen Sortirung — ich hatte die sammtlichen Spongien nach Fundorten geordnet aber systematisch noch unsortirt abersandt — die vorhanden gewesene Einteilung nach Fundorten ignorirt und aufgehoben zu haben. Die Bearbeiter dieser beiden Gruppen, KIESCHNICK für die Silicispongiae, E. SCHULZ für die Ceraospongiae, halten wenigstens bei der Besprechung der einzelnen Arten die Fundorte nicht aus einander. So muss es zweifelhaft bleiben, welche von 27 von KIESCHNICK als neu beschriebenen Kieselschwammen von Ambon stammen und welche von Thursday Island. Sogar die Herkunft seiner Tetilla amboinensis bleibt fraglich. Dasselbe gilt von den beiden neuen Arten von Hornschwammen, die E. SCHULZ beschrieben hat. Dagegen ist die ambonesische Herkunft der neuen Arten derjenigen Gruppen, zu deren Aufzahlung ich mich jetzt wende, vollkommen gesichert.

SPONGIAE. Amphoriscus semoni BREITFUSS.

RHIZOSTOMEA. Toxoclytus turgescens L. SCHULTZE.

Netrostoma typhlodendrium „ n. g. n. sp.

ALCYONACEA. Nephthya amboinensis BURCHARDT.

Clavularia amboinensis „

Clavularia coronata „

Neue von BURCHARDT beschriebene *Varietaten*.

Xenia quinqueserta MAY. n. v.

Alcyonium rigidum DANA. (MAY.) n. v.

GORGONACEA. Acabaria amboinensis HENTSCHEL.

Acanthoeorefia australiensis „

ACTINARIA. Actinioides ambonensis KWIENTNIEWSKI.

Actinioides haddoni „

Condylactis parvicornis „

Bolocera me murrichi „

Phellia ambonensis „

Acremodactyla ambonensis „

Actinostephanus haeckeli „ n. g. n. sp.

Phyllodiscus semoni „

Discosoma ambonensis „

Halipetasus scaber L. SCHULTZE. n. g. n sp.

Cassiopeja acycloblia „

Alcyonium sarcophytoides BURCHARDT.

Metalcyonium molle „

Sarcophytum gracile „

Sarcophytum glaucum QUOY et GAIMARD. n. v.

Sarcophytum trocheliophorum MARENZELLER. n. v.

Bebryce stellata HENTSCHEL.

Acanthomuricea biserialis „ n. g. n. sp.

Discosoma tuberculata KWIENTNIEWSKI.

Radianthus lobatus „

Stichodactis papillosa „ n. g. n. sp.

Helianthopsis ritteri „ n. sp.

Phymanthus levis „

Cerianthus ambonensis „

Cerianthus elongatus „

Cerianthus sulcatus „

POLYCLADIDEA.	Semonia maculata PLEHN. n. g. n. sp.	Thysanoplana indica PLEHN. n. g. n. sp.
	Leptoplana subviridis „	Thysanoplana marginata „ „ „ » »
NEMERTINL	Eupolia amboinensis STAUB.	Cerebratulus gracilis STAUB.
	Eupolia reticulata „	Cerebratulus latistomachus „
	Eupolia trilineata „	Cerebratulus profundifissus „
	Lineus monolineatus „	Cerebratulus laureolus
	Lineopsis semonii „ n. g. n. sp.	
POLYCHAETA.	(Hydroides n. sp. COLLIN).	
GEPHYREA.	Phymosoma ambonense FISCHER.	Thalassema semoni FISCHER.
ASCIDIACEA.	Polyclinum glabrum SLUITER.	Ascidia empheres SLUITER.
	Leptoclinum pantherinum „	Ascidia gemmata „
	Leptoclinum pustulosum „	Ascidia kreagra „
	Leptoclinum siphoniatum „	Styela pneumonodes „
	Leptoclinum asteropum „	Styela palinorsa „
	Ascidia bifissa „	Styela solvens „

ASTEROIDEA. In dem klaren Wasser der Bai von Ambon lasst sich das gesellschaftsweise Auftreten von manchen Tieren, ganz besonders von einigen Asteridenarten, die den Gattungen Astropecten und Pentaceros angehören, sehr schön beobachten, ebenso von einigen Seeigelarten, besonders Diadema saxatile, Echinodiscus u. s. w. Wahrscheinlich handelt es sich hierbei um chemotropische Phaenomene. Eine sichere Entscheidung muss aber der experimentellen Untersuchung uberlassen bleiben. Von den von mir bei Ambon gesammelten Asteriden ist nur eine Art neu, die gleichzeitig einer neuen Gattung angehort, namlich: Bunaster ritteri DODERLEIN n. g. n. sp.

OPHIUROIDEA.	Ophiocnida verticillata DÖDERLEIN.	Astrophyton sculptum DODERLEIN.
	Ophiothrix vitrea „	Euryale ludwigi „
	Ophiothrix lorioli „	

Hierzu kommen noch zwei an Anthozoen (Spongodes, Mopsea) epizoisch lebende Ophiuridenarten:

	Ophiactis brachyura DÖDERLEIN.	Astroschema koehleri DODERLEIN.

AMPHINEURA.	Proneomenia amboinensis THIELE.
LAMELLIBRANCHIATA.	Teredo furcifera v. MARTENS.
CRUSTACEA.	Puer spiniger ORTMANN.
	Munida semoni „
	Cycloblepas semoni ORTMANN n. g. n. sp.
MYRIAPODA.	Trigonoiulus ambonensis ATTEMS.
	Trigonoiulus uncinatus „
	Rhinocricus mediotaeniatus ATTEMS
COLEOPTERA.	Holotrichia pretiosa BRENSKE.

PISCES. Die ambonesischen Fischfauna ist schon vor langer Zeit von P. BLEEKER eingehender studirt worden, der dann seine Resultate im Jahre 1856 veröffentlicht hat. Ich selbst habe dort weniger der Fischfauna des Meeres als des Brack- und Süsswassers meine Aufmerksamkeit zugewandt, und das Ergebniss dieser meiner Sammlungen ist dann durch die Untersuchungen von MAX WEBER eingehend analysirt worden. Die marine Fischfauna Ambons ist bekanntlich ausserordentlich reich, und dieser Reichtum" bietet auch Gelegenheit zu eigenartigen biologischen Beobachtungen. Auffallend haufig traten mir hier symbiotische Beziehungen entgegen, in die verschiedene Fische zu Mitgliedern anderer Tierklassen getreten waren. Zwei Caranxarten, Caranx auratus FORSK. und Caranx hasselti BLKR. fand ich verschiedenen Malen in Symbiose mit Rhizostomiden. Ich wurde zuerst dadurch auf diese Beziehungen aufmerksam, dass ich bemerkte, dass eine machtige Rhizostomide, die sich mit dem Eimer aus dem Meere herausschOpfen liess, in hoclast zweckmässiger und offenbar vorbedachter Weise dem Gefasse auswich und von dem verfolgenden Boote fortschwamm. Wie jeder Zoologe weiss, verhalten sich Coelenteraten sonst Verfolgungen gegenüber ganz anders. Nahere Untersuchung ergab nun, dass ein etwa 12 cm. langer Caranx dieses eigentümliche Verhalten der Meduse veranlasste, indem er dieselbe durch unablassige Stösse gegen die Innenseite des Schirms in einer bestimmten, von ihm beliebten Richtung, dirigirte. Mit der Meduse in einen Eimer geschöpft, verliess er seinen Schlupfwinkel nicht, sondern setzte sein Spiel noch stundenlang fort. Der Vorteil, den das Leben unter Deckung der Nesselbatterieen der Meduse für den

H«h blet«. liej-t »uf <lcr Hand. Scliwrer in die RtSge ni entwduAfca. ">' ftrcwdn I, Mod *» Fuchca injend wclrfien Vortcil rich*. n«i VwfofemigW "». eltfcr verbundeiK MedoM frdUcb tdditer ffltgdjco A etoe sdBtarfc Sdln r tte doii«e I rind sein, vor dessen Verfolgungen die Keduw d««h die Anw^nhoit dot Ptel bisherigen Seltenheit von Zoologen doch m painiffittfSj; *&, «m Sderthai«wnrt 211 I •

Eire BcobachtunR venvamitcr Arc mtthtt kh in &r Ksfae *. Simn.1.•- v-n An,!,,,,, |« 3—4 Fuss Tide. Don sah Jrfi nicht fedtM E a a p h n *» prtctavaUen, mit bnfied «n.l tfubui Socbdn Seeigels Diadema ^xstflt WB SohiBrtM Kleiner Fische umschwärmt. Ntoerte .nan «ch tum den, Sctei#«E, » ** « die sämmtlichen Fischlein auf den Seeigel zu und zogen sich in den W n Ste# häkchen vemehttutn Staidtdd airccfc. Uebrigens waren die Fische so klug, • « « wir die Sedipd »«. dem W w w herausschopften, ih$_{rei}$, ZuAuchtion xn vcrfta*: es gj;lan mir deshall akht, tirij^ von ihnai » fcngen iun <», An zu bestimmen. Fs tiegt auf <Jer Haiul. dn i vur.i.$_{S}$licl,$_{e}$r Sdwtz <L,rd. dic« GoMutaA ftr d>c juntfc (til Fischbrut R»t.bfi«h$_{CT}$ geg«iflb«* £«$_{C}$hnfr$_{en}$ fat. M- h,he d^ BcfltecStmig berdta in mdnern p o p ^ ^n Reisewerk „Im australischen B««h" mitg^Jlt. Die gleiche 8coba.hu.ng int s ^ r m.d, vo» U n a h .Dar .• Salaam gemacht ,un| bi Zootogfa^i Anaiget (23. Band meiner früheren

Von fc. vö, mlr $_{a}$uf Ambon $_{KCSa}$mn.cl$_{tCT}$ und von M$_{AS}$ W*»a faodnununi-iscl.cn M ein, in «**» Fluss gefangenc Art cm. Sic jeltW aunt dh«r teiifti Batumi; an: SMphodotl « o n i Wnuut. a. g. n. «^

Prinz-Ludwigshöhe bet *Mnn(ke»,*

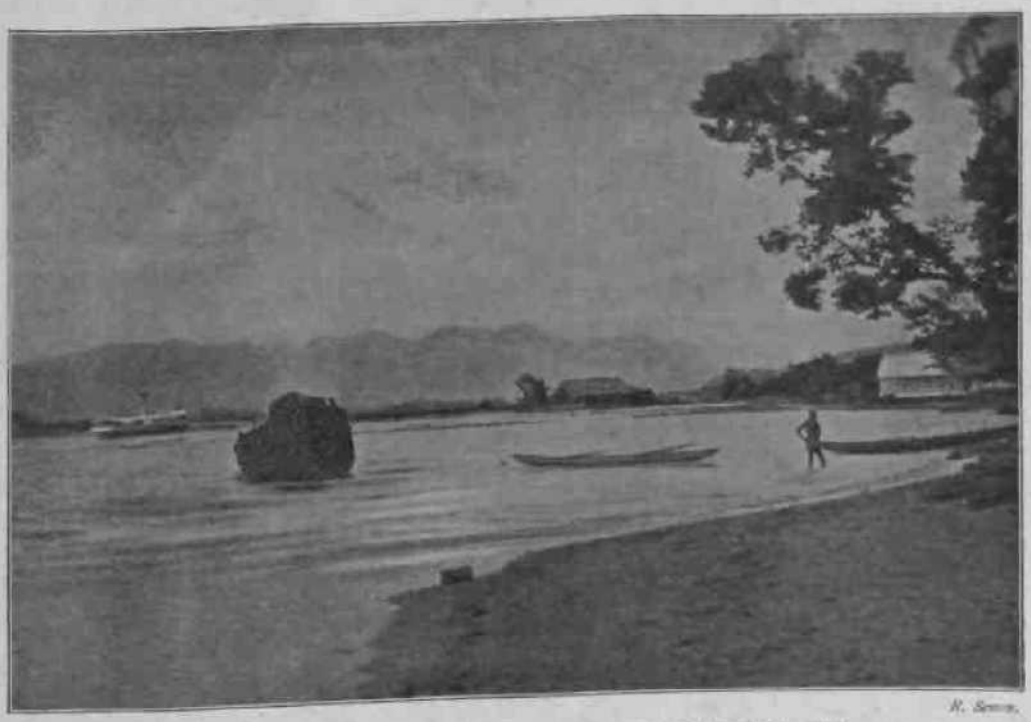

BLICK AUF DIE AUSSENBAI VON AMBON VON TANALAPAN AUS.

Im Hintergrunde die Berge von Hitu.

OVER DE CRUSTACEA („WEEKE SCHAALVISSCHEN") IN RUMPHIUS' RARITEITKAMER

DOOR

DR. J. G. DE MAN.

DE door RUMPHIUS in „D'Amboinsche Rariteitkamer" beschreven krabben en kreeften behooren voor het meerendeel tot de tienpootige Schaaldieren, en vertoonen ons daarvan de meest verschillende vormen. Dit laatste kan ons niet verwonderen: allerlei soorten stonden te zijner beschikking, de Fauna van Amboina, gelijk van de Molukken in het algemeen, mag als bijzonder rijk beschouwd worden. Voor een deel werden deze soorten door den schrijver zelven afgebeeld, bij anderen ontbreken de afbeeldingen, en in dit geval werden den drukker herhaaldelijk afbeeldingen verstrekt door den heer Dr. V'Acqué. Deze laatste afbeeldingen nu, komen met de door RUMPHIUS gegeven beschrijvingen meestal in 't geheel niet overeen, zoodat wij wel moeten aannemen dat de dokter den tekst van het werk niet heeft kunnen raadplegen, toen hij die afbeeldingen aan den drukker toezond. *166* worden reeds in het eerste hoofdstuk, ter illustratie van de Locusta Marina of zeekreeft, twee geheel verschillende dieren afgebeeld, namelijk een Palinurus *hn* een Palaemon, terwijl de door RUMPHIUS beschrevene soort klaarblijkelijk tot het eerste geslacht behoorde. Evenzoo kan de op plaat V letter M afgebeelde krab niet de Cancer Saxatilis wezen, daar deze laatste „aan iedere zijde negen tanden als een zaage" vertoont, en waarschijnlijk dus eene zwemkrab geweest is, misschien wel de in den Indischen Archipel voorkomende Scylla serrata. Hoewel de schaal als „dun en bros" is beschreven, en geen melding gemaakt wordt van de zwempooten, wordt deze meening toch waarschijnlijk, wanneer wij de in het zevende hoofdstuk beschreven Cancer Marinus Laevis en Cancer Marinus Sulcatus beschouwen, waarvan RUMPHIUS zegt dat zij niet veel „van de voorgaande Cattam Batu verschillen, zoo dat ze de gemeene man ook onder malkander vervvaart deze beide soorten toch zijn stellig zwemkrabben, Portuniden. De door Dr. D'ACQUET medegedeelde figuren op Plaat passen er echter weer niet bij: figaiur N toch is een Carpilius, bij welken de zijranden van den cephalothorax nimmer „zes tanden of spitsen" dragen, maar geheel ongetand zijn, een knobbeltje aan het einde uitgezonderd. Figuur O stemt wel is waar beter met de beschrijving van den Cancer Marinus Sulcatus overeen, maar opvallend blijft het toch, dat hier de gewone Europeesche strandkrab, de Carcinus moenas, als eene Amboineesche wordt afgebeeld. (Vergl. echter bladz. 5). Waar de aibeeldingen ontbreken, gelukt het soms in het geheel niet de soort te herkennen. Zoo bijv. de in het vierde hoofdstuk beschreven Squilla Lutaria, de Modderman: de drukker plaatste er de afbeeldingen van Paguriden bij, maar daartoe behoort de Modderman stellig niet, daar hij „aan iedere zijde vier kortere pooten heeft, die in regte en spitze klauwen eindigen;" wellicht was het de Thalassina anomala, waarvoor pleit zou dat „de onderste of vaststaande helft van de schaar maar half zoo lang is als de bovenste", alsmede de verdere beschrijving.

Ook de in het 10e en 12e hoofdstuk beschreven krabben blijven raadselachtig, immers de in het twaalfde besproken landkrabben en wel de Cancer Rubris Oculis kan geene Cardisoma zijn.

Op plaat I zien wij dus een zeekreeft afgebeeld, behoorende tot het geslacht Palinurus en daarnaast de grootste aller bekende garnalen, den in Indie wijd verbreiden Palaemon carcinus. Eene soort van Palinurus, de Pal. vulgaris, leeft ook aan de Engelsche kusten, maar aan de Nederlandsche kust komt deze soort, die men in Frankrijk „langoustes" en in Engeland „spiny Lobster" of „Crawfish" noemt, niet voor; deze kreeft, die de lengte van 18 Engelsche duimen bereikt, wordt in Engeland gegeten, hoewel de smaak niet zoo fijn schijnt te zijn als van den gewonen zeekreeft.

De op de tweede plaat afgebeelde, aan hunne bladvormig verbreede antennen herkenbare kreeften zijn geenszins mannetje en wijfje, zooals in de verklaring dezer plaat op bladz. 4 beweerd wordt, maar zijn twee geheel verschillende soorten, een Thenus en een Paribacus. Op plaat III zijn twee kreeften uit de orde der Stomatopoden voorgesteld, beide veelvuldig voorkomende in de Indische zeeën, en door fraaie kleuren uitmuntende.

De merkwaardige Birgus latro, door RUMPHIUS als Cancer Crumenatus beschreven, vindt men op plaat IV afgebeeld, en hij behoort, gelijk de figuren K en L van plaat V, tot de familie der Paguriden. De Birgus voedt zich met kokosnoten, die hij op de volgende wijze opent: hij begint de schil te verscheuren, vezel voor vezel, en hamert vervolgens met zijne zware klauwen op de noot tot er eene opening ontstaat. Deze krabben bestijgen de Palmboomen om de noten te halen. Men zegt, dat zij iederen nacht eens naar de zee gaan, zonder twijfel om. er hunne kieuwen te bevochtigen; ook de jongen leven eenigen tijd aan de kust. Zij wonen in diepe holen, die zij onder de wortels der boomen maken; hierin hoopen zij groote hoeveelheden vezels van de schil van kokosnoten open, en rusten dan daarop als op een legerstede. Zij zijn goed om te eten, bovendien ligt er onder den staart der volwassenen een groote massa vet, hetwelk gesmolten eene heldere olie oplevert. De wilde zwijnen maken op de Birgus jacht, gelijk zij dat ook op andere krabben doen.

De Cancer vocans, op plaat X letter E afgebeeld, behoort tot het geslacht Gelasimus, dat in de tropische zeeën door talrijke soorten vertegenwoordigd is. Bij de mannetjes is een der voorpooten kolossaal ontwikkeld, de andere zeer klein, bij het wijfje zijn beide zeer klein. In Japan heeten deze krabben Siho maneki, hetgeen beteekent Menken om den terugkeer van den vloed"; wanneer deze krabben op het droge strand zijn achtergebleven, meenen de Japanners dat zij door de groote schaar heen en weer te bewegen de golven als het ware wenken om terug te keeren. »Carolina treft men ze soms bij duizenden op het strand aan; gaat iemand er dan tusschen staan, zoo lichten de mannetjes de groote schaar drei-end op, als in gevechtspostuur en loopen dan in die strijdhaftige houding snel weg. Andere maken holten, een voet of meer diep en een of twee duimen wijd, met een kamertje in den bodem, waarin zij zich terug trekken.

Op plaat X vinden wij als No. 2 den Psendograpsus barbatus afgebeeld, eene aan de zwarte haarbos op de vingers der scharen zeer kennelijke soort zij is niet zeer algemeen en bewoont de rivieren der moluksche landen, Flores enz. De wijfjes dragen die haarbos niet, alleen de mannetjes. Volgens RUMPHIUS trekken zij op het eiland Ambcina jaarlijks in groote troepen naar zee en worden zij op dat eiland gegeten. Op dezelfde plaat zijn onder de letters A en Been paar soorten van het geslacht Leucosia voorgesteld, allerliefste kleine krabbetjes, behoorende tot de afdeeling der Oxystomata; hun lichaam is sterk gewelfd, glad, glanzend, gewoonlijk met vlekken of kringen geteekend. Ook de IvTyra, plaat X fig. C, behoort tot deze afdeeling, maar onderscheidt zich aanstonds door slankere pooten en de drie doornen aan den achterrand van den cephalothorax.

Van Het geslacht Droniia op de elfde plaat komt eene andere soort ook aan de Engelsche kusten voor. Deze door RUMPHIUS afgebeelde, als Cancer Lanosus beschrevene soort verbergt zich, volgens FABRICIUS, in het zand, met zijne achterpooten een schaal van een schelpdier boven zich houdende, en legt zoo op de loer op kleine vischjes. De krab draagt den naam van Dromia (looper) ten onrechte, daar zijne bewegingen juist langzaam zijn.

In onze groote zeeaquariën treft men niet zelden de zonderlinge dieren aan, die bij RUMPHIUS op de *12** plaat zijn afgebeeld, den Limulus. Hoewel gewoonlijk tot de schaaldieren gerekend, vertoonen deze zeldzame schepselen, overblijfselen eener onderegane wereld, niettemin eenige verwantschap tot de schorpioenen, vooral tot de aan hen grenzende, maar alleen in den fossielen staat bekende Eurypteriden. Zij onderscheiden zich echter door hunne levenswijze, in de diepte, en daardoor, dat zij door kieuwen ademen. Men kent slechts drie of vier soorten van dit geslacht, eene bewoont de vlakke stranden van Florida, Carolina en de Antillen, de anderen de vlakke kusten der Molukken, China, Japan en California. Het zijn stompzinnige, trage dieren, die op geringe diepte op den zeebodem leven, waarover zij

langzaam heen en weer kruipen; zij voeden zich met dierlijk voedsel, vooral met ringwormen (Nereiden). Zij zijn gevoelig voor het zonnelicht, maar kunnen op koele plaatsen dagen lang buiten het water leven. In Batavia, waar zij in de maanden Juli en Augustus in de baai gevangen worden, en wel in grooten getale, komen zij onder den naam „mimi" levend op de markt. De oorspronkelijke bewoners van Florida gebruikten de scherpe staarten als pijlspitsen.

In het 22e hoofdstuk handelt RUMPHIUS over de welbekende Paguriden, die hij Caneelli noemt, terwijl zij in het maleisch Coeman heeten. De Paguriden heeten gewoonlijk hermietkrabben, daar zij in hunne horens als eenzame kluizenaars rondzwerven; in Katwijk — evenals volgens RUMPHIUS op de Caraïbische eilanden — worden zij soldaten genoemd, in Arnemuiden noemen de visschers ze „heertjes" en in Ierseke „rijkemans". In talrijke soorten bewonen de Paguriden alle zeeën onzer aarde, zoowel de heete tropische als de gematigde en koude; in vele geslachten worden zij gerangschikt. Aan onze Nederlandsche kusten, gelijk in de Zeeuwsche stroomen, leeft evenwel slechts *6ënt* enkele soort, de Eupagurus Bernhardus, maar in de Noordzee en aan de kusten van Groot-Brittannie worden reeds meerdere soorten aangetroffen. Eene bonte verscheidenheid van nu eens fraaier dan weder meer eenvoudig gekleurde soorten leveren de tropische zeeën op.

Bij de indische hermietkrabben is de linker voorpoot gewoonlijk grooter dan de rechter, zooals bij de geslachten Pagurus en Calcinus, of wel beide voorpooten zijn klein, even groot en in vorm aan elkaar gelijk, zooals bij het geslacht Clibanarius; ook Eupaguren, bij welke de rechterschaar grooter is dan de linker, ontbreken in Indië niet, hoewel dit geslacht in de meer gematigde en koudere zeeën rijker aan soorten is. De hermietkrabben leven bijna allen in horens van de meest verschillende vormen, reeds in hun eerste jeugd treft men ze daarin aan; wanneer zij ouder en dus grooter worden, zoeken zij grootere horens tot woonplaatsen op. Het is nog niet geheel uitgemaakt of deze dieren steeds ledige horens betrekken, of wel, dat zij eerst de in de horens levende slakken dooden en opeten: waarschijnlijk heeft zoowel het eene als het andere plaats. De Paguriden komen in alle diepten voor; eene soort, de Parapagurus abyssorum, leeft op de enorme diepte van 5500 meter. Andere, gelijk die welke op plaat V, letter K en L, zijn afgebeeld, behooren tot het geslacht Coenobita, herkenbaar aan de lange antennen van het binnenste paar; sommige soorten van dit geslacht leven op het land en bewonen allerlei horens, zooals de Coenobita rugosus, die in Indië zeer algemeen is. Bij de meeste hermietkrabben is het achterlijf week, vliezig, om zijne as gedraaid, doch bij sommigen is het recht en symmetrisch ontwikkeld. De meest interessante dezer laatsten is wel de Xylopagurus rectus, die in diepten van 600 meter leeft; deze soort bewoont kokertjes van hout of stukken bamboes, die aan beide einden open zijn, maar waarvan het dier het achtereinde met plaatjes afsluiten kan, die aan het uiteinde van zijn achterlijf bevestigd zijn.

Aan de Europeesche kusten komt eene spons voor, die uitsluitend op horens groeit, welke tot woonplaats eenen hermietkrab verstrekken. In den beginne gaat alles goed, maar hoe meer en hoe langer de krab rondkruipt, des te sterker groeit de spons voort. Langzamerhand omgroeit de laatste tot zelfs de opening van den horen, zoodat de krab ten slotte nog slechts door een eng kanaal met de buitenwereld in verbinding staat, en eindelijk wordt ook deze laatste toegang door de spons in beslag genomen. De Paguride is dan geheel ingesloten, en moet den hongerdood sterven. Deze spons draagt den naam van Suberites domuncula.

In het 23e hoofdstuk handelt RUMPHIUS over garnaaltjes en krabbetjes, die hij in schelpdieren ontdekte. Van de eersten nam hij er waar in soorten van het geslacht Pinna, verder in die reusachtige schelpdieren die Tridacna heeten en bij RUMPHIUS Chama squamata of Nagelschulpen genoemd worden, en ten slotte nog in eene soort van het geslacht Tapes en die in de Amboinsche Rariteitkamer den naam dragen van Letterschulpen. Van deze schelpdieren gehuisveste garnalen kent de wetenschap reeds verschillende soorten, die behooren tot de geslachten Pontonia en Conchodytes. Het is reeds een halve eeuw geleden dat de in de Tridacna's levende garnaal onder den naam van Conchodytes tridacnae door den Duitschen zooloog PETERS beschreven werd, te *gAk* met eene andere soort van hetzelfde geslacht die in de Pareloesters, Meleagrina, voorkomt. RUMPHIUS spreekt over deze in Tridacna levende soort ook nog op bladz. 128. Voor acht jaren werd eene Pontonia pinnae door Dr. ORTMANN bekend gemaakt. Deze garnaal, aan de oostkust van Afrika ontdekt, is wellicht wel dezelfde die RUMPHIUS in zijne Pinna's aantrof; hij beschrijft eene in Pinna Rumphi levende soort ook nog op bladz. 153. Overigens bewoont de in de Middellandsche Zee voorkomende Pontonia custos evenzeer de schelpdieren van het geslacht Pinna. Andere soorten van Pontonia bewonen de West-Indiën. Tot welke soort het garnaaltje behoort,

u i „ IQ moeiliik te zeggen. Het krabbetje dat door hem in deze Wwelk RDmHTO in 2ijne .Lelterschnlpen waarnam mod* <a t Pinnotheres of eene verwan K vom „„ de .Le«erechulpen" gevonden werd, behoort zonder t w , f e l ^ ^rabbet '...en waarvan /schrijver op ^. 138 fam,le der Pinno.heridae en to. dezelfde fan* n,oe,en »Pinnotheres ^ ^ ^ ^^ mosse|krabbetje spreek. al» levende in Cytherea meremx L. anen, Cardium, voorkomt Deze krabbetjes bezilten eene te veelv,,1(% i n onze mOSSeK m „ e n dan ook n d· j beschuttin- en ^ erming ^ bewijzen J ^ ^ ^ a»Ki,jke achte huid en temjl a; dus b.j ^ c W P d * TM te» maken op een naderend gevaar. Eene dergelijke -Wtod ook aan deze laatscen die—, door « p. ., e r £ m » bi de ^^ garnaaltj — de geslachten verhouding tusschen gast en gastheer bestaat wellicnt OOK J Pontonia en Conchodytes.

Een systematische lyst van de door KUMPHIU* «s afbeelde schaaldieren laat ik thans hier volgen.

p, • • vn» MARTENS. Volgens Prof. HILGENDORF te Berlijn, die de goedheid

Plaat I, Fig. A. Palinurus femoristnga ·v«^ ^^]reit van Pal. femoristriga met de afbedding van had de beide van Amboina afkomstige, typiscne "felc ^ ^ ^^ ^ ^ inderdaad den door VON MARTENS RUMPHIUS te vergelijken, is er niet^aan te wij ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ . ^ de ^ ^ def binnen s beschreven Palinurus voorstelt By .. de e ^ J ^^ ^^ waarschijnlijk is de figuur in dit opzicht antennen slechts met anderhalf lid voor by lsegment ^^ ^^ duidelijke doorneil) hoewel nog sporen .onnauwkeurig. Bij het 2 draagt het "tennaa nt met de afbeelding beter overeen, daar hier de twee voorste van de twee voorste «chtbaar zijn; ^ J j ° dg doornen op den cephalothorax en de betrekkelijke lengte doornen ook vrij groot zyn. Met betrekkm·· tot vindt de beschrijvinoe van dezen kreeft in den 38"~ jaargang der pooten heerscht er overeenstemm.ng Men · Dr ^ ^ ^ ^^ ^ paHnurus longipes A. M.-E. van het Archiv far Naturgeschichte ' 1872, P- 5- TEXS beschreven SOOrt; dit wel ten onrechte. Immets b.j van Zanzibar voor ident.sch met de door VON MAR langste ^ ^ ^ ^ paJ , femoristriga die van dezen longipes zijn de pooten van het p. r dunner, ^anker, ^cep ^ ^ ^ draagt meer doorntjes het derde. De stelen der binnenste antennen zyn e tussch ^ ^ oogen ^^ ^ ^ dje ha]f ZOQ ^ zljn: en onmiddellijk achter de beide groote cloorne, Even onjuist handek ORTMANN, wanneer hij den deze ontbreken echter op de afbeddmg van ^ verscheidenheid van den Pal. femoristriga Japanschen Pal. japonicus (VON SIEBOLU) VOO ne ^^ ^ ^ paar ^ ^ ^ ^ het antennaaisegment houdt, want ook bij de JaPanf^ S^ ^n le pooten cephalothorax zijn dichtergeplaatst Palinurus Burger, draagt slechts twee doornen en de dooinen op A^boina waaro-genomen werd, onderscheidt zich aanstonds DE HAAN, eene Japansche soort, die echter ook te erken Bij pal , dasypus LATR. ten slotte, draagt de door kortere pooten en tal van andere lenm - ^ ^ zeker u het of de kreeft, dien RUMPHIUS onder cephalothorax slechts doornen op de maagstreeic. Niet ^ de P ^ femoristriga geweest is, daar hij zelf geene den naam Locusta Marina beschreei, weike IJK t d:t de door ^^ beschrevene de Palinurus versicolor afbeelding gegeven heeft: de ^ ^ " d ^ o ^ bewoont waarschijnlijk den geheelen Indischen Archipel, LATR. geweest is. De Pa 11 nurus emon t ^ ^ ^ ^ ^ ^ Q? fe geven> ^ de soort meestal zoo nog niet meer, doch zekere vmup laatsen, t met andere verward is geworden. d geworden. ^^ ^^ de grootste van de talrijke soorten van zijn

Plaat I, Fig. B. Palaemon (Eupalaemon "[Lischen Archipel, zooals Sumatra, Borneo, Java, Bali, Celebes, geslacht, bewoont de eilanden van den nus ^ ^ Ganges, op de Mergui-eilanden, te Singapore, te alsmede Achter-Indie, waar hy in de monden rd Deze SQOrt bewoont de rivieren, maar wordt ook Bangkok en te Saigon in Cochmchina v ^ We . . ^ ^ ^ ^ Nieuw·Guinea· wel bij den mond in de zee aangetronen. LUN- ^ ^^ .^ ^ beroemd werk) de nFauna Japonica ",

Plaat II, Fig. C. Paribacus antarcticus J ^ ^ op maakt dat de figuur bij RUMPHIUS niet met deze soort p. 153, schijnt de ^f.^^tocTVertoont achter de insnijding 13 tanden, terwijl er bij Paribacus site opm overeenstemt. De cephalothorax, IOU ^ ^ ^^ ^ antennen draagt aan den buitenrand, aan de antarcticus slechts 6 aanwezig zlJn>· het g tanden> terwijl er bij deze soort slechts 6 of 7 voorkomen. rechterantenne, 11, aan de linker, evenwe Mauritius) oosteiijk tot Japan, de Sandwich- en Samoa-eilanden, Verspreiding: Indische Oceaan (Reunion, at deze merkwaardi?e kreeft in West-Indie voorkomt. Tahiti en Australia Men beweert zelis a ·· ·· Indische Oceaan, Indische Archipel, van Madagascar tot

Plaat II, D. Thenus orientalis FABR. Verspreidin&. China en West-Australie.

Plaat IH(E. Lysiosquilla maculata FAB Dezg fraai gekleurde kreeft bereikt eene lengte van 3 decimeter en is misschien de grootste der T^^^Wwich- Verspreidino– van de Roode Zee door den Indischen Oceaan en den Indischen Archipel tot Japan, de banciwi oden. Samoa-& en Fidschi-eilanden toe. ,

Plaat III, F. G. Odontodactylus scyllarus (LINNAEUS). Dit is de Squilla Arenaria Marina van RUMPHIUS, niet zijne Squilla Lutaria, zooals MILNE EDWARDS (Histoire Nat. des Crustacés, II, p. 529) meent. In „Supplcmentum Entomologiae" p. 417 hield FABRICIUS deze afbeelding voor die van zijnen Gonodactylus chiragra. Het eindlid der roofpooten draagt bij Odontodactylus twee scherpe tandjes, waardoor dit geslacht zich juist van Gonodactylus onderscheidt: deze tandjes ontbreken op de figmir G. verkelijkt men echter deze figuren en de door RUMPHIUS gegevene beschrijving met de gekleurde afbeelding onzer soort in CUVIER, Le Règne animal, zoo kan men aan de identiteit niet langer twijfelen. Door RUMPHIUS iets verder op dezelfde bladzijde beschreven, tweede soort van Squilla Arenaria Marina onbestemd, evenzoo de in het vierde hoofddeel beschreven Squilla Lutaria: de figuren K. en L. op Plaat V behooren hier niet bij. Odontodactylus scyllarus bewoont den Indischen Oceaan, waar hij op Zanzibar, Madagascar, Mauritius en de Seychellen waargenomen werd, maar zijne verspreiding reikt tot Amboina en de Samoa-eilanden.

Plaat IV, H. J. Birgus latro (LINNAEUS). Deze merkwaardige krab, waarvan de levenswijze ons door DARWIN en anderen verhaald is, bewoont een aantal eilanden in den Indischen Oceaan, zooals de Komoren, de Oloriosoeilanden, Mauritius, verder den Indischen Archipel (Amboina, Ternate), leeft ook op de tusschen Japan en Formosa gelegen Riu-Kiu-eilanden en ten slotte in de Stille Zuidzee op de eilanden van den Tokelau-Paumotu Archipel. Hij beklimt de kokosnootboomen aan de kust, zooals nog onlangs door Prof. SLUITER met eigen oogen is waargenomen, en voedt zich van de noten, terwijl men zegt dat deze dieren iederen nacht naar zee trekken om er hunne kieuwen te bevochtigen.

Plaat V, K. Coenobitaclypeatus LATR. De verspreiding dezer Coenobita strekt zich van de Oostkust van Afrika (Zanzibar) door den geheelen Indischen Oceaan en den Indischen Archipel tot de Admiraliteits-eilanden, het eiland Nieuw-Hannover en Tahiti uit. Men treft hem ook in de baai van Batavia aan.

Plaat V, L. Coenobita spinosus M.-E? Daar de determinatie niet geheel zeker is, wordt de verspreiding van den Coen. spinosus niet aangegeven.

Plaat V, M. Lophozozymus octodentatus M.-E. Deze figuur stelt een zeer oud exemplaar voor. By exemplaren van middelbare grootte, door RUMPHIUS op zijne n^de^ plaat, No. 4 afgebeeld, draagt de cephalothorax van boven een fraai netwerk van roode of oranjeroode lijnen, waarvan de vorm overigens tamelijk vaneert. Bij het geheel volwassen dier echter, zooals hier op plaat V is voorgesteld, vloeien de roode lijnen in de maag- en hartstreek, soms ook op de achterste branchiaalstreek ineen, en vormen dan groote onregelmatige roode of oranjekleurige vlekken. In de jeugd ontbreekt het netwerk nog geheel. Deze fraaie soort, waarvan de cephalothorax eene breedte van 7 centim. bereikt, bewoont den Indischen Archipel en de Noordwestelijke, Noordoostelijke en Oostelijke kusten van Australie. Zoo werd de Lophozozymus octodentatus waargenomen te Singapore, te Pontianak, in de Java Zee, alsmede op de Philippijnsche eilanden. Ten slotte zij opgemerkt dat de Cancer saxatilis, dien RUMPHIUS in zijn zesde hoofddeel beschrijft, eene geheel andere soort is, daar de cephalothorax aan iedere zijde negen tanden draagt „als eene zaage": misschien beschreef de schrijver hier eene zwemkrab, de Scylla serrata.

Plaat VI, N. Carpilius convexus RÜPP. Verspreiding: van de Roode Zee en de Oostkust van Afrika for den geheelen Indischen Oceaan en den Indischen Archipel tot de Riu-Kiu-, de Sandwich- en de Fidschi-eilanden, Tahiti en Australie toe.

Plaat VI, O. Carcinus moenas (LINNAEUS). Dit is de gewone Europeesche strandkrab en het is wel opmerkelijk dat Dr. D'ACQUET den drukker van het werk van RUMPHIUS deze soort toezond als een door den laatste beschreven krab van Ambon. Toch zoude het niet geheel onmogelijk zijn geweest. Immers de gewone Europeesche strandkrab wordt ook nu en dan, hoewel uiterst zeldzaam, in de Indische zeeën waargenomen. Zoo trof men hem aan in de Roode Zee, te Galle op Ceylon, ja zelfs op de Sandwich-eilanden, misschien ook te Port Philipp aan de Zuidkust van Australie! Kan deze soort daar echter niet door schepen uit Europa zijn heen gevoerd? Klaarblijkelijk kunnen de op deze plaat in de figuren N en O afgebeelde krabben niet beide door RUMPHIUS in zijn zevende hoofddeel beschreven soorten van Cancer Marinus wezen, naardien de Cancer Marinus Laevis zes tanden aan den cephalothorax draagt en waarschijnlijk eene zwemkrab is, terwijl ten opzichte van den Cancer Marinus Sulcatus daaraan geen twijfel bestaan kan.

Plaat VI, P. Goniosoma cruciferum (FABR.) A. M.-E. Deze zwemkrab, waarvan de cephalothorax tot 15 centim. breed wordt, bewoont den Indischen Oceaan, den Indischen Archipel en de zeeën van China, Japan en Australie. Op de bovenzijde draagt hij een vlek in den vorm van een kruis en het is misschien aan deze soort, welke aanleiding gegeven heeft tot het verhaal dat men bij oude schrijvers vindt opgeteekend dat toen XAVIER om de zee tot rust te brengen, er een kruisbeeld in wierp, dit hem later door eene krab werd teruggebracht.

Plaat VII, R. Neptunus pelagicus L. Deze is een der grootste zwemkrabben, het schild wordt bij zeer oudc exemplaren 22 centim. breed. Verspreiding: Roode Zee, Indische Oceaan, Indische Archipel, Japan, Sandwich-eilanclen, Nieuw-Caledonie, de kusten van Australia en Nieuw Zeeland. RUMPHIUS, hoewel den pelagicus afbeeldende, rekent tot zijnen Pagurus Reidjungan ook eene naverwante soort, den Nept. sanguindentus Herbst, dien men gemakkelijk aan zijne drie roode vlekken op het schild herkent.

Plaat VII, S. Matuta victrix FABR. Verspreiding: Roode Zee, Indische Oceaan, Indische Archipel, Oostkust van Australia. Hoewel de Matuta's, waarvan men meerdere soorten onderscheiden heeft, niet tot de familie der zwemkrabben behooren, bereikt het zwemvermogen hier toch eene zeer hooge ontwikkeling, daar niet alleen de pooten van het laatste paar, maar ook de drie voorgaande paren tot zwemmen zijn ingericht.

Plaat VIII, T, V. Ranina serrata LAM. De meening dat deze krab op het land zou kunnen leven en zelfs in huizen aangetroffen geworden is, is onjuist, naardien, zooals Dr. ORTMANN mededeelt, deze dieren, uit het water genomen, spoedig sterven. Verspreiding: Indische Oceaan (Mauritius, Reunion), Indische Archipel (Bali, Halmahera), Japan, Sandwich-eilanden, Oostkust van Australië.

Plaat VIII, 1. Micippe cristata (LINNAEUS). Verspreiding: Indische Archipel (Java, Palau- en Philippijnsche eilanden, Amboina).

Plaat VIII, 2. Lambrus longimanus LEACH. Verspreiding: Indische Oceaan, Indische Archipel.

Plaat VII\t 3< j)eze figUur> jn de eerste in 1833 verschenen Clavis ongedetermineerd gebleven, werd door wijlen Dr. BLEEKER voor de afbeelding gehouden van zijnen Lambrus Rumphii BLEEKER, eene te Amboina levende soort. Latere schrijvers houden dezen Lambrus Rumphii evenwel voor identisch met Lambrus lamelliger WHITE, welke laatste de Philippijnsche eilanden bewoont.

Plaat Vll^ ^. Egeria arachnoides (RUMPHIUS) M.-E. Verspreiding: kusten van Indie, Indische Oceaan, Indische Archipel tot Hongkong, de Philippijnen en Queensland toe.

Plaat Vll^ 5. Atergatis floridus (RUMPHIUS). Verspreiding: van de Roode Zee en Natal door den geheelen Indischen Oceaan en den Indischen Archipel heen tot Japan, de Samoa-eilanden, Tahiti en de kusten van Australie toe.

Plaat IX, r. Parthenope horrida FABR. In tegenstelling met de het laatst vermelde soort, behoort deze tot de meer zeldzaam voorkomende. Men kent haar van Mauritius, Reunion, Ceylon, den Indischen Archipel, Nieuw-Caledonie, de Samoa- en de Sandwich-eilanden.

Plaat X, No. 1. Carpilius maculatus (LINNAEUS). Van de beide Indische soorten van het geslacht Carpilius, die beide niet zeldzaam zijn, en waarvan de eene op plaat VI is afgebeeld, is deze de twecde. Men herkent haar onmiddellijk aan hare roode vlekken op den cephalothorax. Verspreiding: Indische Oceaan, Indische Archipel, Stille Zuidzee tot de Sandwich- en Paumotu-eilanden toe.

Plaat X, No. 2. Pseudograpsus barbatus (RUMPHIUS). Deze is een van de weinigc, van welke de door RUMPHIUS gegeven latijnsche naam door de wetenschap is overgenomen. De donkere zwarte haarbos op de scharen dragen alleen de mannetjes. Deze soort werd waargenomen op de Nicobarische eilanden, dan op verscheidene eilanden van den Indischen Archipel, zooals Flores, Amboina, Batjan, Ternate, ja zelfs op de Nieuwe Hebriden. Zij leeft er in de rivieren.

Plaat X, No. 3. Notopus dorsipes (FABR.) DE HAAN. Deze soort is zeldzaam. Zij werd waargenomen nabij de kust van Malabar, op de Andamanische eilanden, aan de kusten van Japan en op Amboina.

Plaat X, A. Leucosia longifrons DE HAAN, var. pulcherrima MIERS. Deze varieteit van de in Japan, maar ook in den Indischen Oceaan wijd verspreide Leucosia longifrons werd zoowel in de Perzische Golf als aan de Noordoostkust van Queensland waargenomen. Waarschijnlijk wijkt haar gebied dus niet veel van dat van de type af.

Plaat X, B. Leucosia longifrons DE HAAN? Volgens sommigen zou deze figuur de typische soort moeten voorstellen.

Plaat X, C. Myra fug-ax (FABR.) Verspreiding: Roode Zee, Indische Oceaan, Indische Archipel, Japan, Nieuw-Caledonie, Queensland.

Plaat X, D. Myctiris longicarpus LATR. In de Clavis van 1833 wordt deze figuur voor de afbeelding van den Cancer cup.haeus LINNAEUS gehouden; deze Cancer cuphaeus draagt echter aan den achterrand van den cephalothorax drie tanden en behoort stellig tot de familie der Leucosiidae, terwijl de overeenkomst der figuur met Myctiris longicarpus volkomen is. Bovendien bezat het exemplaar waarop LINNAEUS zijnen C cuphaeus grondvestte, geene voorpooten. Myctiris longicarpus bewoont den Indischen Archipel en de aangrenzende zeeën, zoo de Andaman-eilanden, de Nicobaren, China, de Philippijnen, Nieuw Caledonie, zuidelijk tot Tasmanië.

Plaat X, E. Gelasimus Marionis DESM. De figuur stelt die verscheidenheid dezer soort voor, bij welke de groote schaar geene tanden draagt en op welke DESMAREST juist zijne soort grondvestte. Verspreiding: Indische Oceaan, Indische Archipel, Riu-Kiu-eilanden, Fidschi- en Samoa-eilanden, kusten van Australië.

Plaat XI, No. i. Dromia Rumphii FABR. Verspreiding: Van de Roode Zee en de Oostkust van Afrika tot Japan.

Plaat XI, 2 en 3. Calappafornicata FABR. Verspreiding: Indische Oceaan, Indische Archipel, van Zanzibar tot Nieuw Caledonie.

Plaat XI, No. 4. Lophozozymus octodentatus M.-E. Een exemplaar van middelbare grootte. Vergelijk het boven bij Plaat V, Fig. M. gezegde.

Plaat XII, A, B. Limulus moluccanus LATR. Verspreiding: Molukken, Java, Mergui-eilanden.

Plaat XIV, H. Coronulabalaenaris GMELIN. Verspreiding; In zuidelijke zeeën op walvisschen, voornamehjk op Balaena australis.

Plaat XXVIII, No. 1. Eene niet determineerbare Paguride, gehuisvest in den horen van een nogjongen Triton^*1 TritonisL. SCHIJNVOET bespreekt deze figuur op bladz. 99.

Plaat XL, K. Chelonobia testudinaria LINNAEUS. Verspreiding: Noordelijk van Australia enz., leeft op zeesclu'm-padden.

Plaat XLI, A. Balanus tintinnabulurn LINNAEUS. Verspreiding: Algemeen in den Indischen Archipel.

Plaat XLI, K. Niet te herkennen.

Plaat XLI, C. Vermoedelijk opercula van Balanus, bijv. van Bal. tintinnabulum, met aangehecht lichaam, cirrhen enz.

Plaat XLI, D. Niet te herkennen.

Plaat XLVII, M. Pollicipes mitella LINNAEUS. Verspreiding: Philippijnsche eilanden, Amboina.

(7)

OVER DE ,,WAWO" VAN RUMPHIUS

(LYSIDICE OELE N. SP.).

DOOR

DR. R. HORST.

Conservator aan 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie.

ANNEER wij de Amboinsche Rariteitkamer doorbladeren, dan treft het ons, dat RUMPHIUS van een groot aantal ong-ewervelde dieren — Schaaldieren, Schelpdieren, Stekelhuidigen — uitvoeriee beschrijvingen en afbeeldingen geeft, en slechts éénmaal (Boek 1, Hoofddeel XLIV ; fol. 51-54) melding maakt van een vertegenwoordiger van de groote groep der Borstelwormen, die toch zeker in de baai van Amboina niet zeldzaam zijn. Trouwens, deze enkele mededeeling betreft een hoogst eigenaardiee wo[illegible]> de ,,wawo" of ,,wou", die in tweederlei opzicht merkwaardig is: i° dat zij slechts op weinige bepaalde dagen van het jaar verschijnt; 2[0] dat zij voor de inlandsche bevolking een geliefd gerecht oplevert, dat vooral als toespys gebruikt wordt. RUMPHIUS beschrijft deze dieren als „Wormtjes, schaars een voet lang, in de dikte, zommige als zeilgaarn, doch de meeste als getweernde zyde, in klompjes door malkander vermengt, daar in men altyd d'eene grooter, dikker en langer ziet dan de andere, 't welk men voor de Moeder houd. De coleur is veelderlei. De meeste zyn donker groen, doch van daar onder speelt vuilwit of geel, rood, bruyn en een weinig blauw, ... welk men de Moeder noemt, heeft de dikte van het groffste zeilgaren, en zomtyds als een dunne schacht, bleekgeel of witagtig, het hooftje even buiten 't water steekt ende, daaraan men niets dan twee hoorentjes bekennen kan, gelyk de Slekken hebben, en aan ieder zyde vier duidelyke voetjes, gelyk rupzen." Men ziet deze wormen het geheele jaar niet: „alleen den 2[en], 3^ en 4™ avond na de volle maan," in Februari en Maart, ziet men ze na zonsondergang op het water drijven, nabij die stranden, waar groote rotsen in zee staan, die vol scheuren zijn; bij brandende toortsen worden ze dan met uitgespannen doeken offijne zeven uit het water geschept. In eenige achtereenvolgende jaren heeft RUMPHIUS het verschijnen van de ,,wawo" nagegaan:

1684:	1 Maart,	voile maan;	3, 4 en 5 Maart, tamelijk veel wawo.
1685:	20 Maart,	„ „	22 Maart, wawo ikan; 23 Maart, weinig wawo.
1686:	8 Maart,	„ „	11 Maart, weinig wawo.
1687	>'[2]7 Februari	„ „	1 Maart, geen wawo.
1688:	17 Maart,	„ „	19 en 20 Maart, weinig wawo.
1690:	27 Maart,	„ „	27, 28 en 29 Maart, tamelijk veel wawo.
1693:	21 Maart,	„ „	24, 25, 26 en 27 Maart, tamelijk veel wawo.
1694:	9 Maart,	„ „	11 Maart, niet veel wawo.

Gelijk men uit bovenstaande tabel zien kan, komt de wawo niet ieder jaar in dezelfde hoeveelheid voor den dag, hetgeen volgens RUMPHIUS afhangt van de weersgesteldheid op de voorafgaande dagen. Zijn er te voren veel warme regens gevallen, dan is het overvloedig, en men kan het drie achtereen volgende avonden scheppen; maarzijn er veel drooge en heete dagen voorafgegaan, dan komt het weinig en slechts één avond. Het wawo wordt niet alleen in de baai van Amboina gevangen, maar ook op Hitoe, waar het Melatten en op Leytimor, waar het Laur genoemd worclt; bovendien komt het voor bij de Uliassers, waar het Mel at ton no heet en bij Banda, waar men het Oele noemt.

Ook VALENTIJN in zijne beschrijving der heesters, planten en gewassen van Amboina [1]) maakt ter loops melding van de *wawo* : „AIdus dienen de bladen van zeker *Water-hout,* by den *Amboinees Aywayl* en bij andere *Lassi-hout*

[1]) Oud en Nieuw Oost-Indien, DI. Ill, i° stuk, bl. 233.

genaamd, al mede voor een Moes-kruid, 't geen zy by haar *Wawo {of die Zee-Wormen, die men in Aprilaan de to* of de zoom der Zee eenige dagen verneemd)* gebruiken, en in een *Bamboes* koken."

Onze kennis omtrent het voorkomen der *ivawo* of *oele* bij Banda, danken wij aan den assistent-resident, Heer J. C. VAN HASSELT, die aan Prof. MAX WEBER, den leider der Siboga-expeditie, niet alleen een groot aantal exemplaren dezer merkvvaardige zeewormen ten geschenke gaf, maar daarover ook het volgende mededeelde[1]): »In de maanden Maart en April van ieder jaar, uitsluitend den tweeden en derden nacht na voile maan, doch het meest den derden nacht, komt rondom de eilanden, voornamelijk daar waar de kust rotsachtig is, uit de diepte vanaf de kust zich over de zee verspreidende, eene zekere wormsoort in ontelbare hoeveelheid aan de oppervlakte van den zeespiegel. Men noemt haar op Banda „Oelie" en op Amboina „Laoer". Die wormen zien er uit als duizendpooten en zyn groen, rood, geel en paars gekleurd, doch blijft groen de hoofdkleur. Zij zijn van 8 tot 40 c.M. lang en 2 tot 3 m.M. breed. Zij worden gevangen van 6 uur 's avonds totdat de maan opkomt; dan verdwijnen zij in de diepte. De bevolking viert feest met muziek en dans. Bereid met ingredienten, en ook wel geroosterd of gekookt bij wijze van schildpadsoep, worden zij genuttigd, ook door Europeanen, doch hoofdzakelijk door inlanders, die hen ook rauw eten en de oelie-oelie voor eene delicatesse houden."

Het door de Siboga-expeditie medegebrachte materiaal werd mij door Prof. WEBER ten onderzoek toevertrouwd en hij gaf mij vergunning daarover hier het een en ander mede te deelen. De *oele* of *oelie* bestaat uit een klomp wormpjes, ongeveer ter grootte van een vuist; de diertjes zitten zoo vast door elkaar verward, dat men slechts met groote voorzichtigheid een exemplaar ongeschonden uit de massa kan losmaken. Het grootste gedeelte van den klomp bestaat uit slanke, ronde wormpjes, ter dikte van een breinaald en ter lengte van ongeveer 1/2 d.M.; zij vertoonen een geelachtige tint en hebben zonder twijfel him oorspronkelijke kleur verloren. Daartusschen komen een vrij groot aantal exemplaren voor, die veel plomper van vorm zijn, niet alleen platter en breeder, maar ook slechts half zoo lang; zij zijn reeds met het bloote oog kenbaar aan een zwarte streep, dwars over het lichaam, op korten afstand van den kop *{He ter oner eis).* Dan vindt men er nog eenige groenachtig gekleurde exemplaren onder, die in voorkomen grootendeels met de eerstgenoemden overeenstemmen, maar toch bij nader onderzoek blijken tot eene andere soort te behooren *{Eunice sp-)*

De \vormen, die de hoofdmassa der *oele* uitmaken, behooren tot de familie der *Eunicidae,* die vooral gekenmerkt zijn door het bezit van een sterk ontwikkeld gebit, uit verschillende tanden bestaande (fig. 4), dat hen tot echte roof-wormen stempelt. Het aantal voelers aan den kop loopt bij de verschillende vormen dezer familie nog al uiteen en levert ons, te zamen met andere kenmerken (het al of niet voorhanden zijn van kieuwen enz.), een gemakkelijk hulpmiddel ter onderscheiding van de verschillende geslachten. Bij sommige Euniciden namelijk ontbreken de voelers geheel, bij andere soorten zijn zij ten getale van £en, drie of vijf voorhanden. De ^^-wormen behooren tot het geslacht *Lysidice,* dat in het bezit is van drie voelers en bij wie kieuwen aan de voetjes ontbreken. Vertegenwoordigers van dit geslacht zijn reeds in alle werelddeelen aangetroffen, zoowel aan de kusten van Europa, als aan de Kaap, in West-Indië, Australia, Japan, de Philippijnen, de Roode Zee enz. Ook is onlangs eene soort bekend geworden uit den Indischen Archipel afkomstig, *Lysidice kitkenthali,* door Prof. W. KUKENTHAL bij Ternate verzameld[2]). Tot geen der reeds beschreven Lysidice-soorten kunnen evenwel onze Banda-wormen gebracht worden en ik heb haar daarom, als eene nieuwe soort van dit geslacht, den naam *Lysidice oele* gegeven 3).

De grootste exemplaren (fig. 1) bereiken eene lengte van ongeveer 70 niM., de dikte in het midden van het lichaam is ii/$_2$ mM. Bij een exemplaar van 65 mM. bedraagt het aantal ringen of seg-menten circa 180. Het lichaam van de meeste wormen is dicht met eieren of sperma gevuld, uitgezonderd de 25 voorste en 20 achterste segmented welke dientengevolge tegenover het overige eenigszins donkerder getinte gedeelte van het lichaam afsteken, zoodat het oppervlakkig schijnt, alsof het staarteinde nieuw gevormd is. De wormen zijn nagenoeg kleurloos, alleen is aan het voor- en achtereinde nog eene stippeling van lichte en donkere vlekjes waar te nemen en vertoonen sommige exemplaren een witten ring rondom de segmenten 4, 5 en 6, en een bruine streep langs een deel van de buikmiddellijn. De levendige kleuren, zoowel door RUMPHIUS als VAN HASSELT vermeld, zijn, zooals helaas veelal het geval is, tengevolge van den invloed van het bewaarvocht verloren gegaan. Waarschijnlijk zullen rood en groen wel de hoofdrol spelen, te oordeelen

---

[1]) Maatschappij ter bevordering van het Natuurk. Onderz. d. Nederl. Kolonien, Bulletin No. 34, pag. 7.
[2]) H. FISCHLI. Polychaten von Ternate. Abh. Senckenb. Naturf. Gesellschaft, Bd. XXV, 1900 p. io6.
[3]) Tijdschrift Ned. Dierk. Vereeniging (2e Ser.) Dl. VII, Versl. VII.

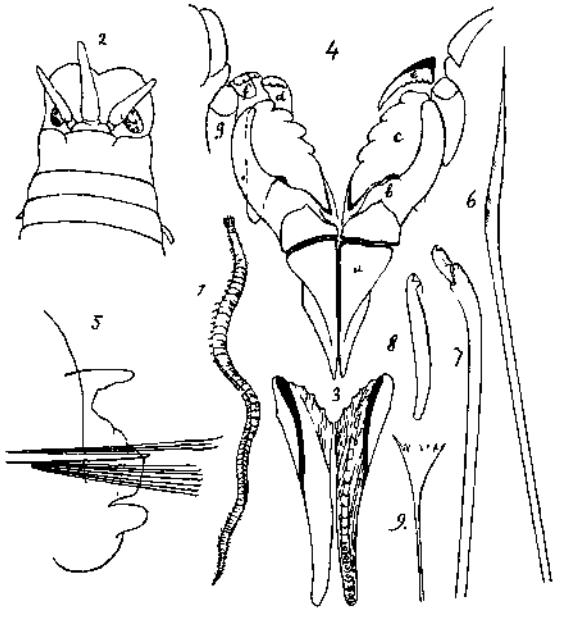

naar de kleuren die van andere soorten bekend zijn. L. ninctta, van de kust van Europa, wordt beschreven als rood, met witte stippels, het achtereinde soms groenachtig tengevolge van het doorschijnen van het darmkanaal. L. brachycera van Jamaica is, volgens SCHMARDA, in het voorste gedeelte van den rug bruin-rood, in het achterste gedeelte van het lichaam en aan de buikzijde donkergroen.

De koplob (fig. 2) is duidelijk ingesneden, bijna tweemaal zoo breed als lang, aan de onderzijde met kussenvormige palpen voorzien. De drie voelers reiken een weinig over haar voorrand heen, de middelste, die het langst is, iets verder dan de beide zijdelingsche. Zij ontspringen met een kort basaal-lid uit eene kussenvormige verdikking voor het midden van den achterrand cler koplob gelegen. Aan elke zijde van de koplob ligt een groot oog, bijna over de helft van haar lengte reikend; het heeft eene ellips- of zwak niervormige gedaante en wordt door een bruinen pigment-zoom omgeven. De lengte-doormeter van den l*ten lichaamsring is ongeveer anderhalf maal die van het volgende segment; beide zijn pootloos. De zeven daarop volgende segmenten zijn even lang, verder achterwaarts wordt hL>n lengte-doormeter kleiner, ongeveer tweederde der voorafgaande.

De onderkaken (fig. 3)'vertoonen den voor Lysidice kenmerkenden vorm; iedere helft heeft een verlengd-driehoekige gedaante, in het voorste derde gedeelte is de buitenrand gootvormig omgebogen en langs den vrijen rugwaarts gerichten kant met een donkere chitine-lijst voorzien. Over haar midden loopt een rij van evenwijdige concave lijntjes, die waarschijnlijk de uitdrukking zijn van den eigenaardigen groei der onderkaken; tusschen deze lijntjes ziet men, vooral in het onderste gedeelte, onregelmatige sterk lichtbrekende lichaampjes liggen, die uit koolzure kalk schijnen te bestaan, tenminste na bijvoegmg van&zuren&onder. ontwikkeling van koolzuur verdwijnen. De bovenkaken (fig. 4) bestaan uit een drager *(a)*, *die* een langwerpig driehoekige gedaante heeft en met een vleugelvormig aanhangsel over twee derde Va» den bukenrand is voorzien". De tang *(6)* is, behalve door een krachtig basaal stuk, gekenmerkt door een donker gekleurde, knobbelvormige verdikking in' haar concave gedeelte, op de plaats van geleding met den i«e» tand of paragnaath. De? e laatste *(c)* is langs zijn rand van vier grove insnijdingen voorzien. De onparige paragnaath *(d)* heeft 4, de tweede aan de rechterzijde *(e)* 6, die aan de linkerzijde (/) 4 tanden; de derde paragnaath, wrijfplaat van EHLERS. *(g)*, heeft een lepelvormig aanhangsel met gekartelden rand. Bovendien ligt er n?g een vrij groote, lichtbruin gekleurde, convexe chitine-verdikking aan weêrszijde voor de rij van paragnathen.

De voetjes (fig. 5) hebben de gedaante van een kort, stomp kegelvormig aanhangsel, met de voor-lip recht a%esneden en de achtei-lip daar voorbij uitstekend, met een afgerond driehoekige kant; tusschen beide lippen ontspringen de borstels, uit een bovensten bundel van enkelvoudige, lansvormige (fig. 6), en een ondersten bundel van saamgestelde borstels, met mesvormicr eindlid (fig 7). Dit laatste heeft den vorm, die gewoonlijk bij de Eunicicden wordt aangetroffen: met een gevorkten tand aan het buitenwaarts gekeerde en een enkelvoudigen tand aan het binnenwaarts gekeerde uiteinde; het wordt door een mesvormi-e scheede omgeven. In de achterste lichaamshelft bereikt de steel van enkele dezer boi"stels de dubbele lenote van die, welke zij gewoonlijk bezitten. Tusschen beide borstelbundels ligt een geel gekleurde Ste«n-naald met stompe^punf bovendien treedt van het 18- à 20- segment af in den ondersten bundel een enkele dikke borstel op met gevorkte punt en kapvormige scheede (fig. 8). In het achterste lichaamsgedeelte, een paar ringen voor het dunne staarteinde begint, ziet men in elk voetje een zoogenaamd beitelvormigen borstel (fig. 9); deze heeft een dunnen steel en een trechtervormig verbreed uiteinde, dat langs zijn zoom driehoekige haren draagt. De laatste lichaamsring is met een paar lange dorsale en een paar korte ventrale voelers voorzien. Wat de numerieke ve*o«ding der seksen aangaat, schijnt het mij toe, dat het aantal manners en wijfjes nagenoeg even groot is.

Omtrent de levenswijze dezer zee-wormen is ons helaas weinig bekend. Wij bezitten aUeen eenige waarnemingen over de aan de kusten van Europa levende Lysidice ninetta. ST. JOSEPH I) zegt, dat hij deze soort bij Dinard

1) Ann. Sc. Nat. Sér. 7. t. V, p. 210.

dikwijls aantrof, hetzij in de dreggingen, hetzij in het zand langs de kust. Bij het bemachtigen van een prooi komt de onderkaak ternauwernood uit de mond, maar de bovenkaken worden naar buiten gebracht en de beide tanden m de daarbinnen geplaatste tanden openen zich bovenmatig en sluiten zich verbazend snel, zoodat een worm genia kkelijk in tweeen wordt geknipt. Ook KEFERSTEIN l) bemachtigde haar bij lage ebbe op het strand bij St. Vaast la Hougue; het dier scheidt, volgens hem, een helder slijm af en lijmt daarmede fijn zand en slib tot een kokeraan£6n. £- veneens hebben GRUBE, CLAPAR^DE, QUATREFAGES e. a. haar herhaaldelijk waargenomen, maar geen van 'hen spreekt van een verschijnen in massa, zooals dit met Lysidice oele het geval is. Dat zulks geschiedt ter wille van de voortplantin gelijk reeds Prof. WEBER in het Siboga-bulletin opmerkt, lijdt wel geen twijfel, want het lichaam van de nees exemplaren is tot berstens toe vol van de g'eslachtsproducten. Trouwens wij kennen reeds eenige andere voorbeelden van periodieke verhuizing van lagere zee-dieren uit de diepte naar de kust. Zoo bevond SEMON [2]), dat Nautilus pompilius gedurende de N. W. moesson bij Ambon niet voorkomt, daarentegen tijdens den Z. O. moesson daar volstrekt .niet zeldzaam is en dan in geslachtsrijpen toestand verkeert. Hetzelfde verschijnsel nam hij waar bij een schitterend gekleurden zee-egel, tot het geslacht Asthenosoma behoorende; ook dezen trachtte hij tijdens zijn verblijf op Ambon te vergeefs machtig te worden, terwijl later gedurende den Z. O. moesson verscheidene geslachtsrijpe exeflip laren voor hem verzameld werden. Maar, zooals reeds VON MARTENS 3) en MAX WEBER hebben opgemerkt, de meeste overeenkomst met het verschijnsel van de ,,oele" of ,,wawo", vinden wij in het optreden van de ,,palolo" of ,,bololo" in de Stille Zuidzee. Ook daar ziet men nabij sommige eilanden-groepen (de Samoa-, Fiji-, Tonga- en Gilbert-eilanden), op een bepaald tijdstip van het jaar, een worm in zoo groote hoeveelheid aan de oppervlakte der zee verschijnen, dat de bevolking er op uitgaat om ze te verzamelen, teneinde ze als voedsel te gebruiken. In de maanden October en November, op den dag van het laatste maan-kwartier, kort voor zonsopgang, begint het water der lagune tusschen het strand en het rif, op ££nmaal te wemelen van wormen, zoodat de zee het voorkomen van vermicelli-soep krijgt (A 1. Agassiz, the islands and coral reefs of Fiji, p. 16). Was dit verschijnsel reeds vroeger herhaaldelijk waargenomen en beschreven [4]), eerst in den la^tsten tijd hebben de onderzoekingen van FRIEDLS.NDER[5]), KR&MER[6]) en EHLERS[7]) ons geleerd, dat de palolo bestaat uit de met mannelijke en vrouwelijke geslachtsproducten beladen achtereinden van Eunice viridis, die in de koraalrots verblijf houdt. De wormen van de palolo behooren.dus evenals die van de oele tot de familie der Euniciden, maar terwijl men in de oele de volkomene geslachtsrijpe dieren vindt, bestaat de palolo slechts uit de door deeling afgescheiden geslachtsknoppen, die een korten tijd een zelfstandig leven leiden, om des te beter voor de bevruchting en de verspreiding der soort zorg te dragen. Welke factoren, hetzij de invloed der getyden, hetzij die van het licht, of van de atmospherische electriciteit, bij het tot stand komen van dit merkwaardig biologisch verschijnsel een rol spelen, ligt nog in het duister. Ook de koraalbanken van den Atlantischen Oceaan, nabij de kust van Florida, schijnen een worm te herbergen, die op een bepaald tijdstip van het jaar, terwille van de voortplanting naar de oppervlakte van de zee komt. A. G. MAYER 8) heeft namelijk in drie achtereenvolgende jaren, 1898, 1899 en 1900, nabij Loggerhead Key (Tortugas) waargenomen, dat daar omstreeks het laatste maan-kwartier, vallende tusschen 18 Juni en 18 Juli, een worm verschijnt, die hij de ,,Atlantic palolo" noemt; deze bestaat, evenals de Stille Zuidzee-palolo, uit de met geslachtsproducten beladen achtereinden eener Eunice, evenwel waarschijnlijk niet E. viridis, maar een verwante soort. Het zwemmen begint zeer vroeg in den morgen, voor zonsopgang, en neemt steeds in onivang toe, tot de zon opkomt en daarmede het ontlasten der geslachtsproducten een aanvang neemt: dit geschiedt in zóó sterke mate, dat de zee over een groote oppervlakte een melkachtig voorkomen krijgt. Later op den morgen beginnen de wormen meer en meer naar den bodem der zee te zinken en om negen uur is er geen meer te zien, maar kan men de eieren nog aan de oppervlakte van het water zien drijven. Ten slotte moge nog vermeld worden, dat op het jongste zoologisch congres te Berlijn[9]) KENGI OSAWA eene mededeeling heeft gedaan over een Japanschen worm, batz genaamd, die een soortgelijk verschijnsel zou vertoonen als de Palolo.

[1]) Zeitschr. f. wissensch. Zoologie, Bd. XII, p. 1, pl. I—XI. [2]) Im Australischen Busch. 1896, p. 506. (Zie ook Prof R. Semon's bijdrage in dit Gedenkb -ed.)
[3]) Sitz. ber. Gesellsch. naturf. Freunde Berlin, Jahrg. 1887, S. 17. [4]) Zie: A. COLLIN, Bemerk. uber den essbaren Palolowurm; Anhang zu KRAUER, „Ueber den Bau d. Korallenriffe". [5]) Biol. Centralblatt, Bd. XVIII, XIX en XXI [6]) Ibidem Bd. XIX, p. 15. [7]) Nachr. K. Ges. d. Wissensch. Gottingen, Math.-Physik. Klasse, 1898, p. 400.
[8]) Bull. Museum Comp. Zoology Harvard College, Vol. XXXI, 1900. [9]) Tageblatt des V. Intern. Zoologen-Congresses, No. 8, p. 17.

DIE MOLLUSKEN (CONCHYLIEN) UND DIE ÜBRIGEN WIRBELLOSEN THIERE[1]) IN RUMPF'S RARITEITKAMER

VON

PROF. E. V. MARTENS.

EINLEITUNG.

IE Verdienste G. E. RUMPF'S um die Forderung der Conchylien-kunde sind doppelter Art; erstens in systematischer Hinsicht, indem er eine ganz bedeutende Anzahl von Arten kenntlich beschrieb und o-rossentheils auch Abbildungen dazu gab, nämlich 151 Gattungen oder Untergattungen und "a Arten von welchen 20 der ersteren und 157 Arten in den frtther veroffentlichten umfassendsten conchyliologischen Schriften von BONANNI, Recreatio oculorum 1681—84, (nicht Museum Kircherianum, belches spater als RUMPF'S Werk, 1709, veroffentlicht ist) und LISTER, Hist, concn. 1685—88, sowieden älteren allgemein [2]oologischen Werken von BELON 1551, RONDELET 1557, ALDROVAXDI 1606 11. GESSNER 1658, noch nicht enthalten sind, wie die nachfolo-ende Artenliste ergibt. Zugleich zeigt RUMPF'S Werk auch in der naturgemässen Gruppirung des Materials einio-e& wesentliche Fortschritte gegen seinen Vorganger LISTER, SO hat er z. B. die beiden Familien der St*ombiden (unter den Namen Alata) und der Olividen (Cylinder), die Gattungen Turbo (Cochlea lunaris) und Trochus, rich% als wohl umo-renzte Hauptabtheilungen hingestellt, und theils ganz rein, ohne falschen Zusatz, wie wir sie noch je zt annehmen, theils nur mit einem nicht dazu gehorigen Einschiebsel, das er nur um nicht zu viel Abtheilungen 2U machen, da eing-efuat hat, wo es eben irgend wie moglich war (Auricula unter Cylinder), wie es spater auch LINNE llnd manche andenT Systematic gethan haben. Auch die Form seiner Namen ist in vielcn Fallen eine vollig bina'-e, prophetisch-linneische, mit einem substantivischen Wort fur die Gattung und einem als Adject.v oder Genitiv hinzugefucten fur die Art, so dass einzelne derselben wonlich in das Linneische System aufgenommen werden konnten, Wie Strombus palustris, Murex nunosus und saxatilis, Buccinum undosum, Tellina virgata und gari. Freilich ist diese Namengebuno- nicht consequent durchgefnhrt, aber doch in hoherem Grade als in manchen andern systematischen Schriften VOFYINNF RUMPF'S Werk ubte daher auch einen grossen Einfluss auf die spateren conchyliologischen Schrift-Stellei- aus, er wiiVfast von jedem vielfach citirt, manche seiner Figuren warden oft kopirt. eine grosse Anzahl derselben in anderer Reihenfolo-e von JAC. PETIVER in dessen Opera historiam naturalem spectantia Band I 1?64 als Aquatilium Aniboinae icones et nomina auf 22 Tafeln, manche auch z. B. von KLEIN Tentamen method, ostracologicae ,753, LESSER Testaceotheoloo-ia 1744 und MARTINI Systematizes Conchylien-Cabinet Band I 1769; und der Kopenhagener Co«chylioloo-e &IOH. HIER. CHEMNITZ, welcher spater MARTINI'S Werk fortgesetzt hat, veroffentlichte als Erstlingsarbeit ^ deutsche Uebersetzuno- des zweiten, die Conchylien enthaltenden, Buches von RUMPF'S Werk 1766 als Amboinische Rari^ten-Cammer. In dem die Conchylien enthaltenden Theile der sog. X. und XII. Ausgabe von LINNE'S Systema naturae 1?58 und *1?66* finden wir zahlreiche Entlehnungen aus RUMPF'S Werk und auch in unserer gegenwartigen

[1]) Mit Auinahme der Crustaceen.

Systematik ist die Zahl der wortlich

betrachtlich; ich habe dieselben in der

LINNE selbst legt

.sdidissimus" bei,

Band des Conchylien-Cabinets S.

Noch hcher

erst und blieb uber*

nber die lebenden Thiere und die Lebensweise al

Ocean gilt das sogar.noch viel Ianger bis

i8«-2S und

zuerst wieder die febenden Thiere der

RuMPF'schen Angaben bestatigt und weiter

W schen Werke anzieht und erfreut

sondern einen Benchterstatter vor sich

n-cht nur die Conchylien sich von

hm und hergehend nach ..Raritaten" an

Oder a gteinen, auf Koral.en-riffen oder

das ,st for

jetzt sagen, der Unngebung angepasst

Ueber den Mageninhalt berichtet er an

konnte man sogar auf den Gedanken

Eierklumpen

M e W und Favago

fimbnatum S. 90, Conus

bend tet, dass einige Meerschnecken

apahs und episcopalis S. 96, 97>

-r Foxogiossen, deren Zahnchen

gewes « sind

H. M.I . Sa

Beobachtung

schwinden

ZIT

der L n T f f*

Schnedcenschalen

Auch die *praktische*

zu Instrumenten, als Schmuck

mittel, und dabei wiederholt

nicht taugen, wohl aber diejenigen mit rauher unansehnlicher Aussenseite, oder vielleicht genauer, die Bewohner des Schlammgrundes und felsigen Ufers besser als Nahrungsmittel sind, als die Bewohner von Sandgrund und Korallen-riffen. Als beliebt zur menschlichen Nahrung nennt RUMPHIUS namentlich auch die Bewohner des sussen und brackischen Wassers wie Neritina, Ampullaria, Littorina scabra, Auricula, Potamides und Cyrena, was wenigstens betreffs der reinen Susswasserthiere innerhalb Europa gar nicht zutrifft, wohl aber in andern Tropenlandern; von Meerconchylien sind beliebt Nerita, Turbo und Trochus, Cerithium, Patella, die meisten Veneriden, Cardium rugosum und die Austern, doch diese nicht in so hohem Grade als in Europa. Als ungeniessbar und ungesund, unter Umstanden gefahrlich, warnt er vor dem Genuss von Mitra (papalis und episcopalis), Natica, Oliva, Cypraea und Ovula.

verschiedener Conchylien-arten durch die Eingebornen wird vielfach erwahnt,

glaubischer Beziehung, namentlich aber auch die Verwendung als Nahrungs-

die Arten mit schon glatten und glanzenden Schalen hierzu im Allgemeinen

(*)

Das Amboinsche Gebiet, aus welchem RUMPF Materialien und Nachrichten erhielt, erstreckt sich neben »Uliassa«, selbst nicht nur auf die nachstliegenden Inseln Haruku, Saparua oder Honimoa und Nusa-laut, welche erals Ten, T1*8 zusammenfasst, sowie die grösseren benachbarten Ceram und Burn, sondern auch auf die Banda Gruppe, auf dV Tt Halmahdra, Mis0Gl nahe dem W^st„Ende von Neu-Guinea, die Key- und Aru-Inseln, sowie anderseits nicht I [illegible]Inseln, Buton und Makassar, Bima und Bali; aber Sumbawa, Flores und Timor werden meines Wissens bekanifenannt Und ^^ damahls Wohl noch, Portugiesisch- Nichts ^esto weniger habe ich zur Eriauterung die mir Erlaut^ geWOrdenen Fundorte auf diesen Inseln und auch sonst in Niederlandisch-Indien namhaft genTacht, als grossVT8 Und BegTUndung zur Bestimmung der von RUMPF gemeinten Arten; diese Fundortsangaben beruhen hi der Sen[illegible]S auf meinem Aufenthalt in Niederlandisch-Indien in den Jahren 1862 und 1863, sowie auf*den Ano-aben Wusemi C.onC[lylien„Sammlung des verstorbenen Prof- DUNKKR in Marburg (in Hessen), welche an das zoologische auch eUm m Berlin ttb ergegangen ist, zum Theil auch auf der publicirten Literatur. In einzelnen Fallen nennt RUMPF Die r°Ch ^Va> Sumatra S* 8li'93> lOO> Ceilon S, 93. den persischen Meerbusen S. 92, 125 und selbst Portugal S. 142. D ek ail) erw^hnt er ausdracklich als bei Amboina nicht vorhanden, aber ohne fiber ihren Fundort etwas Bestimmtes anzu geben.

Die *Abbildungen* sind grössentheils recht kenntlich, mit Ausnahme derjenigen ganz geringer Grosse. Es ist abe V zu ^dauern, dass auf einer Anzahl von Tafeln die Schneckenschalen in verkehrter Richtung gewunden erscheinen ind em Sie zwar richtig gezeichnet, aber durch den Druck umgekehrt wurden, Rechts zu Links; dieses ist bei Tafel ^ X XXIII (z. Theil), XXIV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX, XXX, XXXIII, XXXIV (grossentheils), XXXIX, cor und XLIX (z- Theil) der Fall, nicht aber bei den ttbrigen. CHEMNITZ hat in der deutschen Uebersetzung dieses aberall be ^^^ Indem er alle Tafeln neu zeichnen Hess, und ihre Anordnung offers anderte, aber er hat sich nicht darauf an s[illegible]rankt> sondern dem Zeichner auch aus seiner eigenen Sammlung Exemplare als Muster gegeben, von denen er ^ n a n^, dass sie mit den von RUMPF gemeinten Arten ubereinstimmen, was ja in den meisten Fallen auch wirklich der all Wa r, aber in einzelnen nicht und so ein falsches Bild gab, so namentlich Taf. XXX fio\ T, Taf. XLVI fio- G und Taf. XLVII fig. C; das muss im Auge behalten werden, wenn man nach der deutschen Auso-abe die Arten Rumpt's beurtheilen will. Die Figuren, welche nicht auf Originalen RUMPF'S beruhen, sondern von SCHYNVOET nach Exe^plaren unbekannten Fundortes aus andern holländischen Sammlungen hinzugefttgt wurden, sind in der Mehrzahl daran zu erkennen, dass sie nicht mit einem lateinischen Buchstaben, sondern mit einer arabischen Ziffer (N. 1, N. 2 u. s. w) bezeichnet sind; doch kommen Ausnahmen nach beiden Seiten vor, so sind namentlich auf Tafel XXXIX die Figuren der [illegible]<UMi>Fschen Oliven mit N. 1 bis N. 8 und dagegen die von SCHYNVOET hinzugefugten Cypraeen mit Q bis S bezeichnet, auch auf der letzten ganz von SCHYNVOET hinzugefttgten Tafel XLIX alle Figuren mit lateinischen Buchstaben bezeichnet. Diese ScuYNVOETschen Arten habe ich nur ganz kurz angegeben, da sie eigentlich mit RUMPF nichts zu thun haben, und nur immer, wenn die vorgestellte Art nicht im indischen Ocean zu Hause ist, das richtige Vaterland angegeben. Diese Arten haben veranlasst, dass einzelne Conchyliologen gegen die Zuverlassig-keit der ^Undorts-ang-aben von RUMPHIUS mit Unrecht Zweifel erhoben haben, indem sie eben annahmen, alle in diesem Werk abgebildeten Arten seien als indische angegeben, was eben far die von SCHYNVOET hinzugefagten nicht der Fall ist; dieser liess einzelne ihm interessant erscheinende Arten abbilden, ohne sich iiberhaupt um ihr Vaterland zu kiimrnern. Zum leichteren Verstandniss der Beschreibungen RUMPF'S mOge noch bemerkt werden, dass dieser bei den zu J^chaligen Muscheln das vornen nennt, was wir jetzt unten oder die Bauchseite nennen, namlich die Seite, nach welcher sie sich offnen, und entsprechend hinten, was wir oben nennen, die Seite der Wirbel und des Schlossbandes. Was wir nach der Lage des Mundes und des Afters vorn und hinten nennen, bezeichnet er meist nur als die eine Oder andere Seite, nur bei den mehr oder weniger senkrecht in den Grund sich einbohrenden nennt er thatsachlich richtig oben, was far uns hinten ist, die Richtung der Athemröhren.

Zu der hier sub B folgenden Clavis der ubrigen Wirbellosen Thiere im Werke von RUMPHIUS bemerke ich noch Folgendes.

Zwar ist der Zweck, welchen RUMPHIUS bei der Abfassung der „Rariteitkamer" verfolgte, hauptsachlich der jenigen Naturprodukte von Niederlandisch-Indien näher zu beschreiben, welche sich trocken aufbewahren lassen,

ohne wesentlich von ihrer Schonheit zu verlieren, und desshalb schon zu seiner Zeit ein Gegenstand der Liebha berei und damit auch der pekuniaren Schatzung waren, und ferner diejenigen, welche einen praktischen Werth, sei es auch nur in der Einbildung der Eingebornen, als Arznei oder Zaubermittel, haben. Urn so mehr ist es anzuerkennen, dass er clennoch seinen Gegenstanden ein wirklich naturwissenschaftliches Interesse entgegenbringt, sie oit wenn auci nur mit wenigen Worten treffend schildert und auch mancherlei aufnimmt, von dem er wie entschuldigend sagen tn uss, dass es keinen 'praktischen Werth fur den Menschen habe. Es ist in der That uberraschend und zeugt von sein em vielseitigen Interesse, wie aus jeder grossern Abtheilung des Thierreichs wenigstens etwas zu seiner Kenntniss gekoflim en und von ihm des Niederschreibens werth geachtet ist. Ebenso ist anzuerkennen, dass er ganz auf dem Lauien den mit der Naturwissenschaft ist, wie sie zur Zeit, als er von Europa nach Indien ging, in der Mitte des siebzenn ten Jahrhunderts, bestand, immer grossentheils noch in der Ausdeutung der von den Griechen und Römern uberkommen en Namen sich bewegend und erst schttchtern der eigenen Beobachtung vertrauend und sie dem Ueberlieter ten gegenaber geltend machend.

Wie bei den Conchylien bin ich auch hier von der Ueberzeugung ausgegangen, dass die Kenntniss der gegenwartig auf Amboina und den benachbarten Inseln vorkommenden Thierformen die erste und wichtigste Bedingu n S ist, urn das richtig zu deuten, was RUMPHIUS gemeint hat. Daher habe ich auch, soweit mir moglich war, angege b e n, ob und von wem die betreffende Art in neuerer Zeit daselbst beobachtet worden ist; ohne Zweifel bieten die Natura lien Sammlungen in Niederland selbst, namentlich das Rijks-Museum in Leiden, hierfur noch vielen Stoff. Auch darf ma n annehmen, dass das was RUMPHIUS vor sich gehabt und nach Europa geschickt, in den veroffentlichten Beschreibnng en alterer Sammlungen, wie z. B derjenigen von SEBA und GUALTIERI, sich wiederfindet und in sofern konnen auch te aus diesen Wcrken als Bestatigung der Deutung dienen.

A. DIE MOLLUSKEN ODER CONCHYLIEN.

Im zweiten Buch der Amboinsche Rariteitkamer, betitelt „van de harde Schaalvisschen", behandelt RUMPHIUS die beschalten Mollus ken mit Einschluss nur sehr weniger gegenwärtig nicht mehr zu dieser Abtheilung des Thierreiches gestellten Formen.

DAS I. HAUPTSTÜCK

S- 57~59, bespricht im allgemeinen den Character, die Eintheilung, den Bau und das Wachsthum der Schalthiere; die Eintheilung damals bei den Naturhistorikern allgemein ubliche, auf ARISTOTELES zurtickgehende, in einschalige gewundene, einschalige nicht (beides zusammen unsere Gastropoden nebst den Cephalopoden) und in zweischalige (unsere Muscheln, Bivalven oder Lamellibranchien). kurzen Schilderung des organischen Banes, welche aber wesentlich nur die erste Abtheilung betrifft, hebt er mit Recht die Bedeutung def hervor und zeigt überhaupt, dass er auch die Weichtheile mehr als frtihere Autoren ins Auge gefasst und untersucht hat, freilich hauptsa der praktischen Beziehung der Geniessbarkeit. Bctreffs des Wachsihums der Schalen hebt er mit Recht in erster Linie das Wachsthum von aussen am Rande der Schalen (per appositionem novae materiae) hervor und schiHert es ganz treffend bei Murex, aber statt es in Ve mit der Ablagerung von Verdickungsschichten an der Innenseite fur alle Mollusken-Schalen anzunehmen, laugnet er es ftir eine zweite K Schalthieren, namentlich die Cypraeen, welche er, verfiihrt durch das Vorkommen erwachsener Stiicke derselber Art von sehr verschiedtnej nur als Ausdehnung (per extensionem totius corporis te-tacei) auffasst, wie eine solche im Wachsthum der Weichtheile stattfindet, und stellt a Kategorie flir die Bivalven Zusatz und Ausdehnung zugleich auf, eine rein formell logische Eintheilung, aber thatsächlich unrichtig.

II HAUPTSTÜCK: NAUTILUS MAJOR SIVE CRASSUS, BIA PAPEDA,

S. 59—62, Taf. 17, behandelt den so interessanten Cephalopoden *Nautilus pompilius* L., der bis dahin nur der Schale nach bekannt war, die ersten und i*/4 Jahrhundert lang einzig gebliebenen Nachrichien iiber die Weichtheile und die Lebensweise dieses Thiers; auch den fur Cep

wie er überhaupt die Analogie der Weichtheile mit den damals bekanntesten Cephalopoden, dem Polypus (Octopus vulgaris) schon erkannt hat (d' inwoonder of het dier wil uit de maagschap van den Polypus of Veelvoet zyn, doch van eene byzondere gedaante gefatzoeneert naar de holligheit van de schaal), allerdings auch dazu veranlasst durch die Verwechselung zwischen Nautilus und Argonauta bei früheren Schriftstellern, wie denn die alten Classiker, ARISTOTELES und PLINIUS. unter den Namen Nautilus eben nur Argonauta, den einzigen Cephalopoden des Mittelmeers mit äusserer Schale, verstanden. Es ist zu bedauern, dass die von R. selbst gefertigte Zeichnung des Thiers von Nautilus in frischem Zustand, welche er ziemlich ausführlich beschreibt, sich nicht erhalten hat und dafiir nur eine später in Holland nach einem Spiritus-Exemplar eingefügt ist. Als Fundort gibt R. „alle zeen van de Molukse Eilanden en de Duizend Eilanden voor Batavia en Java" an. Ich erhielt zu Amboina sein im Oktober 1862 von Eingebornen ein lebendes Exemplar, das aber, so lange ich es beobachten konnte, nicht aus seiner Sch-ile hervor kam und bei Beriihrung als einziges Lebenszeichen sich noch ein wenig mehr zusammenzog; in diesem Zustand war er schwerer als das Meerwasber.

Ill HAUPTSTÜCK: NAUTILUS TENUIS, ROEMA GORITA,

S. 63—67, Taf. 18. Dieses behandelt die Gattung *Argonauta.* Auch hier beschreibt R. den Farbenwechsel, bemerkt richtig, dass da Thiere nic der Schale angewachsen sei und erkennt die nahe Verwandtschaft mit Octopus an, wie auch der von ihm arrgegtbene malayische Name Haus des Octopus bedeutet. In Betreff der Arme (baarden) hebt er mit Recht die besondere Funktion der zwei hintern mit einer Hautausbreitung versehenen hervor, fasst sie aber als Ruder (riemen) auf und gibt ihnen auch, pag. 66, noch die Funktion als Segel, wie irriger Weise auch Andere vor und nach ihm thaten, während sie doch nach den genaueren Beobachtungen von SANDER RANG (GUERIN'S Magasin de Zoologie 1837 pl. 86—88) nur zum Halten der Schale dienen und die Fortbewegung durch Wasseraussto·sen aus dem Trichter geschieht, den R. mit leichtem Missverständniss als Rohr zum Auspumpen des Wassers beim Heraufkommen an den Meeresspiegel bezeichnet. Neu, und von keinem spätern meines Wissens wie derholt, *m* seine Beobachlung, dass das schwimmende Thier mit seinen Armen treibende Holzstitcke oder Baumblatter uber sich halte und sich darunter R. untersche.det zwei Arten, die grössere, Taf. 18 fig. A, ist *Argonaut* ar$_A$>o* L. und zwar die Form mit spitz emporragenden Ohren am kcnaie (var. *grandiformis* Perry), die kleinere und breitere, fig. B, *A. hia?is* Soland. und zwar ebenfalls die Form mit gut ausgebildeten Ohren U

Ad, Rv-), vgl. meine Bemerkungen in Annals und Magazine of nat. hist. 3 XX 1867. Während meines Aufenthaltes in Niederländisch-Indien 1862 und '863 erhielt ich auf den eigentlichen Molukken *Arg. argo var. grandiformis* Perry von 17 cm, eine zweite van 10 cm auf Ceram, ferner *A. hians* {?" rechtwinkligen Ohren auf Batjan und eine mit stumpfwinkligen Ohren an der Nordkiiste v^n Ceram, dagegen keine *A. tuberculata* so wenig als R. SCHYNVOET fügt dazu noch * iveitere Fi^uren: *A. tuberculaia* Shaw, mit den Weichtheilen nach einer in Holland erhaltenen Zeichnung fig. 1—3, eine *einere *A. argo* var. *obtusangula*, fig. 4°, und die räthselhafte Figur 5, nach dem unregelmfissigen Umnss und der ausdriicklichen Angabe, dass es nicht gleichseitig sei, vielleicht eine Missbildung, wie SCHYNVOET selbst vermuthet, obwohl mir noch keine derartige Missbildung von *Argonauta* oder etwa *Larinaria* bekannt geworden, vielleicht aber gar nur ein grosses Exemplar von *Calyptrata equestris.*

IV HAUPTSTÜCK: CORNU AMMONIS, POSTHOORENTJE,

S- 67—68, Taf. 20, fig N 1 ist *Spirula PeronL* So gemein die Schale jetzt in den Sammlungen ist, da sie auf dem Wasser treibend von den strornungen weit verführt wird, zuweilen bis an die europäischen Kiisten, so wenig Sicheres wissen wir noch von der Lebensweise des Thieres selbst, und daher sind die Anaben R.'s daruber von besonderem Interesse, obwohl dieselben etwas räthselhaft lauten: „deze posthoorentjes hebben in hunne voorste kamer een slymerig dier, 't welk aan de klippen hangt, met eenen dunnen en smallen, dooren, die door het beest en de eerste gaatjes gaat en aan de klippen vast zit"- wenn sie nun von den Wellen losgerissen werden, sollen die Spitzen an den Klippen sitzen bleiben und noch so steif sein, dass sie die Fiisse der darauf tretenden Menschen verletzen. Da wir jetzt wissen, dass die Schale grdsstentheils, namentlich ihr Anfang und ihr hnae (Miindung), in dem lebenden Thiere eingeschlossen ist, so können wir nicht recht begreifen, was R. meint; wenn es nicht nur ein Märhrchen ist, vas lhm seine Sammler erzihlten, so wurde es darauf hindeuten, dass auch Spirula wie Nautilus nicht absolut pelagisch 1st, sondern zeitweise auf festem Grunde lebt.

V HAUPTSTÜCK: CARINA HOLOTHURIORUM, QUALLE BOOTJES,

W, Taf. 20, fig. N> 2, ist die fiattung *janthina* Lam. Von R. nur zeitweise, aber dann in Schwärmen auf offenem Meer schwimmend gefunden; as ^ mit einem Fingerglied vergleicht, ist der Vordertheile des Thieres mit dem eichelformigen Kopf, (daher der Name *Janthina pemcephaja* bei J-ERON). Die Abbildunl Taf 20, fig N. 2, ist von SCHYNVOET hinzugefiigt. Aus der Beschreibung bei R geht heryor, dass er eine Art aus J* nächsten Verwandtschaft von *I. communis* Lam. meint, da er sie im Umfang etwas kantig und unten abgeflacht nennt, vielleicht *J. balteata* Reeve, die Figur sehr flach erscheint und diese Art von F. JAGOR an der Siidkiiste von Java beobachtet wurde. Mit dem Worte Holothunum meint R. die Blasenqualle, *Physalia*\ vergleiche weiter unten S. 27.

VI—VIII HAUPTSTÜCK: COCHLEA LUNARIS UND UMBILICUS MARINUS, MATT A BULAN,

S, 69-72, Taf. 19 und Taf. 20, z. Theil, betrifft die jetzige Gattung *Turbo* (L.) Lam. R. theilt sie ein in grosse und kleine.

Cochlea lunaris mflinr Matta bulan besaar. Die grosse ist *Turbo marmoratus* L. S. 69, Taf. 19 fig. A, B; an steilen Klippen mit starker f/^dung; auch von Q"ÜÖY Z^ G A ^ A 1 Syage de 1'Astrolabe) lebend auf Amboina erhalten, von mir auf Batjan von A. B MEYER aus Nord-Celebes. a\er. malayische Name bedeutet Mond-auge und bezieht sich auf den kreisrunden an der Aussenseite weissen, Deckel; die darnach von R. gebildete ^einische Bezeichnung Cochlea lnnaris wurde späterhin auch von andern vorlinneischen Conchyliologen, fur [urbo und Nenta angewandt.

Unter den kleineren, welche er mit den fiigemeyne Alykruiken" (Littonna littorea L.) der hoUandischen Kuste vergleicht, ist:

I. Cochlea sli,lcata nio'ra Fie C, *Turbo setosus*^) nach der Deutung von GMELIN, LAMARCK und PHILIPPI; die Beschreibung passt gut, die Abbildung zeigt aber eine zu regelmässig schachbrettartige Anordnung der Flecker,, und dieses ist in der deutschen Ausgabe noch ubertneben worden. Aus Niederlandisch-IndTen kenne ich diese Art von Nord-Celebes durch A. B. MEYER, von der Sudkuste von Java durch F. JAGOR und von den Mentawei-Inseln an der Westkiiste von Sumatra durch Hrn, MA ASS.

H. Cochlea netholata, Fi^, D, *Turbo petholatus* L. Auch hier hat R. semen lateinischen Namen der malayischen Bezeichnung Bia pethola -) entlehnt und diese beruht auf dem Vergleich der bunten Farbung der Schale mit derjenigen der im malayischen Archipel weitverbreiteten grossen Schlanap TJlir nethola *Pvthon reticulates* Schneid., und LINNE hat dieses latimsirte Wort als Artnamen beibehalten. Diese Art 1st ^ ^ l ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ *L* und findet sich hauptsachlich an den Uliasser Inseln d. h. Haruku, Saparua und Nusa-laut; ich erhielt auf Amboina ein Exemplar von den Eingebornen, ferner fand ich sie auf Timor bei Kupang, die Expedition der Gazelle auf T n Z, Lei ner useum ^ ™ den Marianen (Guam) und Neu-Caledonien im Osten. Die kleinere schwärzliche Abart,

vgl. HANLEY ipsa Linnaei conchylia p. 328.
J., Lam. Phil., vom Rothen Meer bis Polynesien verbreitet; Kupang, v. MARTENS; Nord-Celebes, A. B. MEYER;
Pul ,'of^ei £ n f , BEV,HAUS 'Die Heine, Son, Fi, N «h«nt jnjj ain ^ mt U - j , Reeve von den Ph.hpp.nen
übereinzustimmien, welchen ich auch von Doding 4 £ ~ % ^ r ^ Z A der gelben Farbe der MQndung mochte man an *Chrysostoma*
JV. Ohne AbbUdung, daher schwer », deuten, wegen f r f "" JM grosse u g^ kastanienbrauner ^* auch hatteR·im/ergleich
Z U i r ^ ^ i ^ i ^ ^ 6 Z ^ ^ ^ ^ Beckels bemerken mtissen; wahrscheinlicher also Jugend.astanc1 irgend eines *Turlo.*
V. Fh^nf ii , 6 »f?-iJ Z !in Hpr nnter dem Namen Turbo argyrostomus und margantaceus vielfach verwechselten Arten und zwar nach
Sf^18„1111? Ahhl?TM+TMiE n n Lt^ten Kante an, letzten Umgang, hochst wahrscheinlich *Turbo prints* Philippi, in CHEMNITZ
Conchylien-Cabinet Band V, Fig. 1758, 59 und bei KIENER Iconographie Pl. 7, Fig. 1 abgebildet.

5 . Unter den von SCHYNVOET hinzugefugten Figuren N. 3_7 diirften 3 und 4 den richtigen *T. margaritauus* L, PHIL, und K,EN. darstellen;

T7 SUld ^ ^ W ^ ^ ^ m J ^ S ^ ^ ^ bulan, S. 72, Taf. 20, behandelt die Deckel der Turbo-arten insbesondere, und zwar J, Fig A n.., Hau P tst uc Z I II Fia' B Deckel^ von *Turbo petholatus* \,. Ill, Fig. D, Deckel anderer Turbo-arten, namentlich T- 4 ^ L ^ e C k l V o " , 2uri o r cLeise angelhrte Umbilicus marinus aus dem Mittellandischen Meer, Fig. C und E, ist der Deckel von f«*w S T . 1 Der Von ^ yerg !'l t der sefdite GrTbe in seiner Mitte und der fleischrothe Farbe schon von den Alten mit dem Nabel des ^n«hem VS ? 8oSUm^ ^ \ l leflenbewesung d ser Deckel schildert, wenn sie in Ess.g oder scharfen Citronensaft gelegt werden, dlirfte darauf berMh§..c; T W f v ! 3 S u.... w! 0 ? ! Saure angegriffen wird, womit auch stimmt, das diese Bewegung bei verwitterten Deckeln de«'ichei t\ en dfS f, hr, Kalk rf ha t Thlt HUMBOIDT von der ebenfalls als Schneckendeckel zu deutenden piedra de los ojos der Siidamerikaner fTr er sei, als bei fnschen. Dasselbe erzahlt HUMBOLDi von uc <? ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^

I. fig. A, *Trochus primus, maculosus, unicolor, ...* d, an S1Ch falschen Namens Niloticus> wahrend er doch selbst als Fundort den indischen Ocean ang M- und literTr^ L i ICUS^ ZU fSt bei ALDROVA™ de exsanguibus, 1606, es ist aber nicht diese Art, sondern Conus virg° erhllten h»t * Z r K - hm, dass man damals diese aus dem indischen Ocean stammenden Conchylien tiber Aegypten M en w.i t i n n u Von NiederlandBch-Indien kenne ich T. Niloticus von Nord-Celebes, den Inseln Lucipara und Dana und den f c 3, S 2? k l n e r e F ^ f d e r A t e a r A r t d a n n *Trochus (Rochia) gaudens* Chemnitz = Conus Gmel. = *elatus* Lam.

II. f c 3, S 2? k l n e r e F ^ f d e r A t e a r A r t d a n n *Trochus (Rochia) gaudens* Chemnitz = Conus Gmel. = *elatus* Lam.
sammelte ihn auf Flores und Timor, erhdt ihn käuflich auf Amboina und habe ihn ferner von Lucipara, Nord-Celebes und

III. N^der'l S S V n d ^ V *t* ^ T " " 1 Ut 6t Tr" lon g a«-us, Z/^«« (r«/«r««) / ^ M L. vgl. WEBER Zool. Ergebnisse einer Reise in Misool) bei NeuCuine, S Ay *I*** ^T ^ Fundorte die Inseln Manipa und Kehing zwischen Ceram und Bum, ferner Messoal (neon ist ™fhli h endlich Doch Jandjong Nusaniva an der SUdspitee von Amboina; die kleine Form von Amboina, welche er zuerst Was

IV. Timor, wie andere Littonnen, in der Gezeitenzone meist oberhalb der mittleren Fluthgrenze, ich fand L. pagodiis so be. Kupang auf Timor an einer Kalkklippe, deren von der Brandung zernagte Oberflache die Schalenskulptur vollstandig angepasst war. _. klemere Stücke habe ich bei Amboina auf Halmahera gefunden, ferner bei Larentuka auf Flores und A. B. MEYER in Nord-Celebes.

SCHYNVOET fügt noch 12 weitere Figuren von Arten anderer Herkunft hinzu, diese sind aber schwer zu deuten, da eben der Anhaltspunkt, den die Kenntniss des Vaterlandes Diiaet, fiir diese fehlt; es sind-

iuneere Forl°en' v o n T ^ ' ' 0 , 1 . T r o c ^ s (Zizyphinus, Tranquebaricus Chemn., Pfr.; No. 2 Liltorina (Tectarius) tectum-Persicum L.; No. 3. und 4 derLlhe *et7,l*™ J* T imus f cN? 5 Tr, TMTM^TM L.; No. 6 Tr. Niloticus Jung; No. 7 Tr. (Tectus) fenestratus Gm.; No. 8 vie derselbe, etwas abgeneben; No. 9 und 10 ble.ben zweifelhaft; No. I'I Tr. (Zizyphinus) sp.; No. 12 Potamides (Telescopium) telescopium L.

Die letzteren wurden zu Trochus gestellt der Schalenform wegen, welche ihr bei den hollandischen Liebhabern den Namen Zeeton verschafft hat, wegen der Aehnlichkeit mit einer schwimmenden, das Fahrwasser bezeichnenden Boje; später nannten sie die Franzosen wie ARGENVILLE 1742, telescope, sie mit einem ausgezogenen Opernglas vergleichend. Sie ist in den Manie-siimpfen des malayischen Archipels; w verbreitet, bei Amboina selbst und Bum, von Quov und GAIMARD (Voy. de l'Astrolabe), an der Nordkuste Ceram's von mir gefunden, rtan auffallend, dass R se ist sie *nLTJZl*

XI UND XII HAUPTSTÜCK: COCHLEAE VALVATAE, BIA TSJONKIL,

LnKnek-In f n d P r V r i faSSt die linneische Gattung Nerita> von andern vorlinneischen Systematikern wegen der halbkreisformigen Miindung H^ telW I f ? ? M a f n a n n t , Und den J e t z i g e n Gattungen *Ntrita, Noitha* und *Natica* entsprechend. R. hebt hervor, dass bam K o c g SnrJhaehr *I*** ^hnecken nicht tiefer eingezogen wird (da er zu gross dazu ist), sondern seitlich abweicht, und gibt ihnen desshalb, den Conchyliologen^ tL Eingeb0rnen f0, g, end, den laleinischen Namen *Valvata,* mit einen ThUrflUgel versehen; dieser Name^wurde von den spater in unsern w K e i S h a l i g e n O m m e l i ? *}*\ Von o, FR„ MiLLER J „ 4 fur eine ganz andere Deckelschnecke des SUsswassers verwendet, welcher er S e n & *K%Jt* , e u e n Oberflache der Schale the.lt R. die Arten ein in glatte und in gestreifte oder gerippte; zu den letzten genoren alle Naticaarten, aber auch eine Neritina, niimlich:

I. Sf™ « 1 e V i S P r i m a S v e v i t e l l u s V f i g - *KMatica vitdlus* L, der Farbe und Grosse nach mit einem Eidotter verglichen. In der DUNKER' schen Sammlung aus Java, von mir bei Larentuka gefunden.

II. V e *afalTJt I^n' ^ K Abb i l d U I ? g: d , e A n g a b e , daSS der Deckel tiefe Furchen ha* be, passt sehr gut auf *N. zenana* Lam. *{tamia* FH ™ ? ' ^ a i n diese mussten die charakteristischen Heckenreihen er^ihnt werden Die blasse Farbungund die vorspringend

III. Vitellus comnreiu, fi S 6 *T?^** f" tschieden ftir *N– orUntalis* Gm. *(subfulva* Chemn.), deren Deckel ich nicht sicher kenne d i n n) Ir Z p egensa.z ^ *albimnen* L- (Eiweiss)- RUMPF bemerkt mit Recht, dass der Deckel dunkelbraun (also hormg un DuNKER'schen Samlung. '" vitellus" AUCh dUrCh GUST, ScHNE1DER '«9O aus Amboina erhalten, aus Java durch Mad. SCHNELL m de

IV. Valvat F i W r l r h r ' ' 3 ' / . ? ' *Cl d* *gUa. Cjlinensis* Lam., unzweifelhaft nach der Abbildung und nach einem Exemplar, das ich auf Amboina von die hingebornen erhalten habe; auffallend ist nur, dass RUMPF ihr nur eine, zuweilen 2-4 Fleckenreihen, zuspricht, wiihrend doch 5 Reihe sie heis. A^cl \ T groSSen Kxemplaren ist. Die kleinere Sorte mit 4-5 Fleckenreihen diirfte nicht wesentlich verschieden sein, etwa Dei den Amboinesen Canrena lima. Lima ist malayisch fiinf, canrena wird nicht erkliirt, diirfte aber nach dem Zusammenhange Reihe bedeuten;. LINNE hat dieses Fremdwort adoptirt fiir eine Collectiv-Art, worunter er eben diese N. chinensis mit einer in Westindie leben zusammenwirft und dieser letzteren ist dann der urspriinglich malayische Name bei den neueren Conchyliologen geblieben.

V. Valvata quinta, fig. B, *Nutica rufa* Born, von mir bei Wahai an der Nordkuste von Ceram gefunden, auch von Java und Flores im Berliner Museum.

VI. Valvata sie cftirt ^ ' d , fig< E, r o d e ~ r z w ! F . tm 0 n d J e kann nach der Angabe, dass der Deckel steinhart sei, nicht *JV. melanostoma* Gm. sein, wozu es ist onne Zweifel *N. cinnamomea* Menke 1830 (Jupinus Desh. 1838), welche ich auf Amboina selbst, Batjan und Timor gesammelt habe, wie auch HOMBRON u. JACQUINOT (Voy. pole Sud, Moll. pl. 16 fig. 30, 32) auf den Moluk ken.

VII. Valv. septima sive albula, fig. F, *Natica (Polinices) mammilla* L., die dünne hornige Beschaffenheit des Deckels und die verhiltniss- mässig bedeutende Grösse der Weichtheile, welche doch in die Schale ganz zurückgezogen werden können, sind richtig angegeben; ich sammelte diese Art, aber nur in kleineren Exemplaren, auf Amboina, Batjan, Adenare und Timor, ferner kenne ich sie aus Nord-Celebes u. von Anjer auf Java. RECLUZ, Journal de Conchyliologie II 1851 p. 194, hat eine eigene *N. albula* aufgestellt und dazu R.'s Figur citirt, sie soll sich durch grössere Miindung von *mammilla* unterscheiden, ist aber wohl nur i^viduelle Variation'derielben.'" Die zweite Sorte, mit schwarzem Fleck an der Mündung, ist *N. (Mammilla) melanostoma* 7 (I^h habe diese Art von Batjan, Flores, Timor und Java); die dritte orange-gelbe *N. (Polinices) aurantia* Lam., in der DUNKER'schen sammlung aus Java und Flores vertreten.

AT J- h „ Tim nach RECLUZ *N. areolata* Reel. (Proceedings of the Zool. Soc. London

VIII. V. octava sive tenuis, fig. G, nach LAMARCK *Natica zebra* Lam., Grösse passt ^^ ^ ,etzterer Al% von welcher RECLUZ sagtj dass im 1843 P- 206); die Farbenbeschreibung bei R. und die §«ing... eine Abbildung siehe bei PHILIPPI in der neuen Ausgabe von MARTINI Pariser Museum ein Exemplar aus Amboina vorhanden sem sou ^ ^ ^ Abbildung passen ganz gut zu *X. Zebra* Lam., welche in u. CHEMNITZ, Natica Taf. n fig- «• Aber die *...* Rid Arten sind im Verhiiltniss zu andern gleich grossen Arten diinnschalig. der DuNKER'schen Sammlung auch von Flores vorhanden ist. Be.uc ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^

IX. V. nona sive gothica, ohne Abbildung, auch erne Natica rm; MI O. Fr. Muller), Der bunte])eckei gut beschrieben und die Warzen oder

X. V. decima fluviatilis sive rubella, *Neritina pulligera* U ...it der Schnecke erkannt. wenn R. sich die Sache auch etwas einfacher denkt, Kornchen auf der Aussenseite der Schale ricnug als mi selbst ^ ^ gros sch6ne Exemplare wahrend meines Aufenlhalts auf denn es sind erst die Eierkapseln, noch mcht die Junger ^ ^ n5rdljchen Halbinsel und sammelte selbst kleinere im Bache Amboina durch den Hafen-Inspektor PAULUS von Oem ur ^ ^ ^ ^ Wurzeln von Mangle-baumen (Mangi-mangi's, das 1st von Batu-Gantong bei der Hauptstadt. R. g>M ^ auch us dem Boden hervorque ile; es diirfte von Interesse sem zu constatiren, ob Rhizophora und Bruguiera) vorkomme, wo susses V\asser a das dieselbe Art ist, wie die in Bachen an Steinen lebende.

1 u *r im fol^enden Hauptstiick auffuhrt, entsprechen wesentlich der Gattung *Nerita* im heutigen Sinne und er hat mit richtigem Takte, wenn auch e.n, gegen Wortlaut auch die glatte Air^^/itoindieseGruppegesetet. ^ ^^ ^^ ^ Nordkuste – masse g... haufi- im malayischen Archipel,

I. Valvata striata prima sive alpina. fig. I, *Nerita poMar* u., Von dgn ^7 Abanderungeili welche R. unterscheidet, diirfte die erste Ceram. Banda-Neira, Adenare und Timor von mir 8e« F, eck en sei n ijk raen in de landkaarten de Alpen of ander groot und dritte ..Spitsbergen" typische *folita* mit spitzen sch^«"c" -ewolfc, mehr ge t eift und dunkler gefarbt, *N. Rumphi* Recluz, die sich gebergte schildert"; dagegen die zweite, runder una menr g aber nicht scharf von *polita* trennen lasst. H^rwihen *Nerita polita* mit 3 rosenrothen Bandern. RUMPF sagt, dass diese form

II. Valvata secunda sive fasciata, fig. K, ^ ^ ^ daher ..Poelorontje" genannt werde. Auch hier hat LINNE . d.esen meist auf Pulo-Ron, einer Insel der Banda-gnippe, Anderungen in der Farbung variabelsten Arten im mdschen Ocean bei Namen Latinisirt und gibt sogar fur seme PF(Weise der Name *peloronta* geblieben. westindischen Art verwechselt, und dieser 1st seitdem ^ J ^ J J ^ , gesam ^ R ^ dass sie wegen des gewasserten Aussehens bei Palabuan (auf Java), Makassar, Ternate, Larentuka una r, 1 hl ds Artnamens Einfluss gehabt. auch Camelottje genannt wurde und das hat wohl auf ^ £ 3 ^ 1 den Deckel, den er ^ ^^ ganz

IV. Valv. granulata, fig- M, *Nmtofsis radula* L. R. kennt »ug ^on Exemplaren; es sind das offenbar die Fetzen des Penostracums, welche von kleinen Borsfen z^schen den K6rnerre>her, ar den Jnschen txe ^ n Uebergettung drei Kornerre.hen angegeben, wahrend m an frischen Exemplaren zu sehen sind. CHEMNHZ hat: hicr >n ^ That sind eg Mch vie meh r ais drei . Die hollandischen Original nur von Kornerre.hen ^ ^ . f ^ f S o s , auf Amboina bei dem FlUsschen Weymtu an den Wurzeb der zweite Sorte, schmutzigweiss oder grau po^Ao^auhe^uh^ ghalt* gf *nospira* AntQn i83g *{atropurpuret!* Recluz .841) deuten, welche .ch Wakkatbaume (Aegiceras) lebend, lasst sich vellerM am .1 *erita* s ht an den Wurzeln Mg d-art ger Biume. an der angegebenen Se le ge fnd n habe , allerdmgs an Steme, me (Halmaheira) und Larentuka gesammelt, von RECLUZ bei Buru angegeben.

V. Valv. sulcata nigra, fig. N, *Nerita exuvia* L., von mir bei Dodinga *Nerita plicata* L., von mir auf Amboina, der Nordkuste von Ceram, Ternate,

VI. Valv. sulcata alba, ohne Abbildung, aber gut beschrieben. von A. B. MEYER in Nord-Celebes.

•Tidore, Tawalli, Banda, Adenare, Java un ^f r g Effebun- acmlich sicher ais *Nerita albicilla* L. zu erkennen; d.ese Art habe ich

VII. Valv. compressa, ohne Abbildung, aber ^ach ^ ^ ^ g * Apl der Bandagruppe gesammelt, A. B. MEYER auf den Tog.an-Inseln, u k s r, bei a (Nord-C bes) S? ^ L t a erhaupt m S c h e n OceaT haufig ^ - ^ ^ t r t h i e d e n e kleinere Formen zusammenzufassen, welche doch gr5sstentheis

VIII. ^ ^ *t S ^ A ^ ^ S i ^ T ^* SUsswasserschnecke, von mir in Bachen bei Batu-gad, und

IX. Valv. spinosa, fig. 0, *Neritina brcvispma* La ^ ^ ^ s f auf verschiedenen Inseln von Niederlandisch-Indien, gesammelt. Batu-gantong in der Nahe der Stadt Ambo.na, ^ Landschnecke, aus Cuba, nur sehr entfernt einer

Die von SCHYNVOET hinzugefiigten Abbildungen stellen vor:: *U.*^. ^ . rosenfarbenen) Bandern . N. 3. Nerita plexa Chemn. Natica ahnlf t t -s i f L s r ^ *I* Ne L N S S ^ t T , . U po,a L va, bifasciata Gm N. , Nerita albCla , (textilis Gm ..rita t . 5

XI, _XV HAUPTSTUCK: CASSIDES, BIA CABESETTE,

S- 79—84, Taf „ _ , < umfasstim Wesentlichen die Arten der heutigen ^ B oder noch wahrscheinlicher auf den damaligen Sprachgebrauch Name, de vof R aicht^als Bezeichnung von Conchyhen vorkommt, st dahr auf ihn, mit einem ^^ (Storm ed od er Sturmbaube wie QIEMNITZ ^ hoUandischen LiebhaSr zuruckzufuhren; man verg, d= ^ *g j g* ^ Visier erschien. Auch das angebheh malayische Cabesette 1st ^ t e t), indem der aufgebogene Schnabel an der Mundung ^ ^^ auch nennt, mundgerecht gemacht. — t, l c h aus dem eUrop,sch,en ca.uet, kas kett, w.e R- solche neck ^ ^ ^ ^ ^^ ^^ ^^

Erste Unterabtheilung: Cassides tuberosae, Taf. 2: meist grosse beschrieben. Auch hier hat sich der von R. gegebene Artnamen, Cassis tuberosa prima sive cornuta Fig A *COM* ^ ^ wfe BoN , Ll weil gut passend, in der Systemat.k erhalter obwoh dw ^ aber verschledenei aus West.nd.en.

II. Verwandtschaft besser erkannt als SCHYNVOET,

III. Cassis pennata, Fig. C, Juge welcher in seinen Anmerkungen sie zu den Voluten, d. h. in unserm Sinne Conus versetzen mochte.

IV. Cassis aspera, Fig. D, *Semifusus goteodes* Lam., im Berliner Museum auch von Sumatra und Batavia vertreten, bald mehr grau, bald mehr rothbraun.

Zweite Unterabtheilung: Cassides verrucosae, Pimpeltjes, Taf. 24, umfasst nach der jetzigen Systematik Arten verschiedener Gattungen und Familien, die nur das mit einander gemein haben, dass sie dicht mit Höckern besetzt sind; die holländische Bezeichnung beruht auf einer gewissen Aehnlichkeit mit kleinen, zahlreiche Höcker zeigenden Trinkgläsern, aus denen damals Branntwein getrunken wurde; wir kennen in Deutschland ähnliche aber grössere Biergläser.

I. Verrucosa prima. sive Ceramica,. Fig. A, *T u M* ^ S t , i m Berliner Museum auch von Java vertreten, von MA.SS auf den Mentawei- inseln Wes tkUs te von Sumatra) getoden. (*Voluta turbinellus* L.) Die von R. unterschiedenen Sorten durften nur Varietaten,

II- Verrucosa secunda, Fig. B, *Turbinella* W ^ ^ ' o m Rothen Meer bis Polynesien im Berliner Museum vertreten, bei Lucipara von der beziehungsweise Alterszustande sem; weit verbreitet, ^ ^ ^ Mentawei Inseln von MA ASS gefunden. E d i i Lon d er Gazelle , in Nord-Celebes von A. B.

III. Bandasche Pimpeltjes, Fig. C, *Purpura hippocastanum* nach LINNE und LAMARCK, *P. hystrix* nach DESHAYES; nach der kreideweis\ Färbung und der gelblichen oder etwas violetten Miindung, wie auch der breiteren Gestalt, ziemlich sicher die zvveitgenannte Art. Und GAIMARD haben diese Art auf Timor gefunden, die Expedition der Gazelle auf den isolirten Inseln Dana und Lucipara.

IV. Wijdmondige Pimpeltjes, fig. D. Aus der Abbildung ist nicht viel zu entnehmen, die Beschreibung deutet entschieden auf eine *rurp* mit welter Miindung. *Purpura lagenaria* Lam., wozu LAMARCK sie mit Fragezeichen citirt, kann es nicht sein, da diese erstens: nu Süd-Afrika vorkommt und zweitens keine besonders weite Miindung hat. Ich mochte sie fiir *Purpura Javanica* Phil. (Zeitschrift f. zool. 1848. = *P. undata* var. KIENER iconogr. Fig. 51) halten, welche neben Java mir auch von der Westkuste von Borneo (Mampa und von Larentuka vorliegt.

V. Kleine Geelmonden, fig. E, durch die Erwahnung der gelben Flecken sicher als *Ricinula aracknoides* Lam. {*Murex ricinus* L.) zu erkennen, welche auch von Buru und Java im Berliner Museum vertreten ist. Die braune Abart, welche R. erwahnt, durfte auf *R. dtgitata* v *lobata* Blainv. zu beziehen sein.

VI. Haairige ooren, fig. F, *Tritonium {Persona) anus* L. R. hatte hier eine anstandigere Benennung gegeben als LINNE; noch passender ist von ARGENVILLE 1742 gewahlte „la grimace". Ich erhielt diese Art auf Amboina selbst und auch auf Larentuka.

VII. Paddetjes, malayisch bia codoc (kodoq), fig. G, passt am besten zu *Ranella subgranosa* Brod., welche uns jetzt hauptsachlich von lhihppinen bekannt ist, wo sie in der Bai von Manila, z. B. bei Cavite, auf sandig-schlammigen Grund lebt. Auch hier ist die Benenn von der Aehnlichkeit der Schalenform mit einer Krote von R. oder vielleicht von seinen eingebornen Sammlern ausgegangen, und von spateren Conchyhologen fiir diese und verwandte Arten adoptirt worden (Murex rana, gyrinus und rubeta bei LINNE, bufonius bei CHEMN Ranella Lam.); er liegt allerdings wegen der abgeplatteten Gestalt und der Warzen nahe.

VIII. Ranulae, Kikvorschen, fig. H, *Tritonium tuberosum* Lam., weit verbreitet im indischen Ocean, von Mauritius bis Samoa im Berliner Muse vertreten. Hier beruht die Aehnlichkeit mit einem Frosch nur darauf, dass die Schale einen massig kurzen stark aufwarts gebogenen N hat und dieser mit dem kurzen etwas aufgebogenen Schwanzchen, das der ganz junge Frosch noch von seiner Verwandlung aus Kaulquappe her hat, verglichen wird.

IX. Knoddekens, fig. J, ein *Tritonium,* vermuthlich die gelbe Varietat von *T. rubecula* L., fiir welches die Grosse und der Schwanzes (langeren Kanals) besser passt, als auf *T pileare* L., das auch mehr grau oder violett als „vaal" ist. Beide sind im inclisc Ocean haufig; *Tr. rubecula* erhielt ich namentlich auch auf Amboina, aber in der schon rothen Farbung, die bei R. sonderbarer w nicht erwahnt ist.

Dritte Unterabtheilung, Cassides laeves sive cinereae, Grauwe Kasketten, Taf. 25, umfasst hauptsachlich kleinere glatte *Cassis*-arten.

I. Cassis cinerea laevis, fig. A, *Cassis glauca* L. Interessante Beobachtungen iiber die Ei-Kapseln. Auch von Quov und GAIMARD auf Rheede von Amboina erhalten ; die starker runzlige Abanderung, von welcher R. spricht, durfte *C. coronulata* Sow. sein, welche in That kaum mehr als Varietat von *glauca* ist.

II. Areola, Beddekens, fig. B, *Cassis areola* C, die Zeichnung mit Gartenbeeten verglichen. Von mir bei Batjan gefunden.

III. Buikjes, fig. C, von BORN ZU *Cassis granulata,* von BRUGUIERE und LAMARCK ZU *C. saburon* citirt, aber die erstere ist rauher; die z gehort dem mittellandischen und atlantischen Ocean an; ich mochte eher an *Cassis pila* Reeve denken, welche sowohl ahnlich ganz wie *areola,* als auch einfarbig vorkommt; ihr eigentlicher Verbreitungsbezirk ist allerdings die siidchinesische See, aber ich fand sie bei Mampawa an der Westkuste von Borneo.

IV. Fimbriata striata, gestreepte zoomtjes, fig. D, *Cassis nodulosa* Gmelin, MARTINI Conch. Cab. II fig. *383,* 384, knotig wie *C. ermactu* , aber breiter und mit anderer Mundungsform. Ich habe sie auch von Buru und Java.

V. Fimbriata laevis, gladde zoomtjes, fig. E, *Cassis vibex* L. Im Berliner Museum von Java und Timor.
Die noch erwahnte, aber nicht abgebildete, kleine Sorte durfte eine der *Nassa-vnttn* des indischen Archipels sein, namentlich *N. corona a* Brug., aus Amboina in DUNKER'S Sammlung.

SCHVNVOET hat hierzu noch folgende Arten gefiigt. Taf. 23. N. 1. *Cassis cornuta* L., jungere Form mit zahlreichen kleineren Knoten. 2. *Cassis ftammea* L.; 3. *testiculus* L. (atlantisch); 4. *Dolium pomum* L. Taf. 24. N. 1. *Turbinella capitellim* L.; CHEMNITZ hat in der deutschen Uebersetzung dafiir eine ziemlich andere Schnecke, wahrscheinlich einen *Murex,* abgebildet. Taf. 24. N. 2. *Semifusus melongena* Gm. (*fasciata* Schumacher), westindisch, mit 3 Reihen von Dornen. Taf. 24. N. 3. Dieselbe, Varietat ohne Dornen. Taf. 24. N. 5. *Purpura mancinei* an den zusammengedriickten Knoten kenntlich, die in der Originalausgabe deutlich dargestellt sind, aber CHEMNITZ hat in der deutschen Uebers dafiir eine andere Art mit runden Knoten, wahrscheinlich *P. haemastoma* L., eingesetzt. Taf. 25. N. 1. *Cassis,* wahrscheinlich *coronulata* Sow *Cassis zebra* Boug. *(strigata* Chemn., *uniata* Ad.). N. 3. *Cassis spinosa* Brug. {*Buccinum Rumphii* Gmel). N. 4 wird von BRUGUIERE und LAMAR eine Varietat von *Cassis glauca* citirt, stellt aber wahrscheinlicher die nahe verwandte *Cassis exarata* Reeve dar. N. 5. *Cassis,* eine vermuthlich *sabitron* Brug. N. 6. *Cassis vibex* L. N. 7. *Cassis erinactus* L. N. 8. *Cassis turgida* Rv. N. 9. *Cassis vibex* L., Exemplar mit einem Miindungsaum auf der Riickenseite, wie auch MARTINI ein solches unter dem Namen „Doppeltes Saumchen" dargestellt hat, System. Conchyhen Band II fig. 366.

XVI UND XVII HAUPTSTLXK: MURICES. BIA UNAM,

S. 85—90, Taf. 26, hauptsachlich *Murex* im Linneischen Sinn des Wortes, *Murex* und *Tritonium* der gegenwartigen Systematik, wahrend die fiir Conchyliologen noch viel mehr stachlige Schnecken unter diesem Namen zusammenfassten, namentlich auch *Strombus-axten. 7,u* dieser De Gruppirung ist R. namentlich auch durch die Berucksichtigung der Deckel gekommen.

I. Murex ramosus, getakte Kasketten, Bia unam, fig. A, *Murex inflatus* Lam. oder *ramosus* L. zum Theil, da LINNE verschiedene Arten noch unter diesem Namen miteinbegriffen hat; ich fand diese Art auf Batjan. Die kleinere Abart (slag) mit 5 Stachelremen eine andere Art sein, vermuthlich *M. cichorium* Gmel., {*endivia* Lam.), der auch in weissen, nicht braun gebanderten, Exemplaren vorK

II. Murex saxatilis, fig. B, *Tritonium lotorium* L„ nicht LINNE'S *Murex saxatilia*\ Aus Java in DUNKER'S Sammlung.

III. Murex minor, fig. C, die Abbildung liisst nur erkennen, dass es sich um eine der kleineren *Murex-arten* mit ausgezackten Stacheln Der Text unterscheidet viererlei Abanderungen, hauptsachlich nach der Farbe; die zweite davon, auch Brand-hoorentjes genannt, Zweifel der im indischen Archipel weit verbreitete *Murex adusius* Lam.; beide Namen beziehen sich darauf, dass er schwarzbraunen Farbung wie angebrannt aussieht. CHEMMTZ hat in diesem Falle nicht mit Unrecht eine mehr characteristische *Murex^ adustus* an die Stelle der R.'s gesetzt. Diese Art fand ich auch auf Amboina, sowie auf Batjan und Larentuka, A. B. ME\b Nord-Celebes, MAASS auf den Mentawei-Inseln, BEYERHAUS auf Pulo Loz bei Bintang.

IV. Schorpioentje, fig. D, *Murex scorpio* L.

V. Gedroogde peer, fig. E, *Iritonium pyrum* L. Ich fand diese Art auf Batjan und an der Westkuste von Borneo bei Mampawa.

VI. Haustellum, Scheppertje, Bia Sibor, fig. F, *Murex haustellum* L. Auch hier hat LINNE R.'S Benennung als Artnamen adoptirt. Art erhielt ich ebenfalls auf Amboina, ebenso LESSON (Voy. de la Coquille, Zoologie p. 379) und zu Kajeli auf Buru (ebenda p. 374;

VII. 11 "bulus, Spinnekop, Bia Duri Lemon (Limonen-stachel-schnecke), fig. G, *Murex,* jedenfalls eine der von LINNE unter demselben *M. tribulus* veremigten Arten, vermuthlich wegen der gekriimmten Stacheln *M. Martinianus* Reeve *(trapa* Morch, Ad.), welchen ic Banka und Hr. MAASS auf den Mentawei-Inseln an der Westkuste von Sumatra gefunden.

') LINNE hat von dieser No. II den Namen, aber von der eben erwahnten Nebenart von I die Worte testa quinquefariam frondosa fur seinen Murex saxatilis entle

(Voyage d. ?'f VOn R* noch erwannte seltene Form (een raar slach) ist ohne Zweifel *Murex tenmspina* Lam.; diese Art haben QUOY und GAIMARD nach Fv ~e } Astrolabe, 11, p. 528 Taf. 36 fig. 3, 4) auch lebend auf Amboina beobachtet; die betreffende Figur N. 3 aber ist erst von SCHYNVOET ^xemplaren aus Sammlungen in Holland beigegeben.

brandar' - Derselbe f"gt hinzu N. 1. *Murex axicornis* Lam. N. 2. *Murex,* vermuthlich *cichorium* Gm. N. 3. *Murex te?iuispina* Lam. N. 4. *Murex uns* L. aus dem Mittelmeer *). N. 5. *Murex cornutus* L. aus West-Afrika.

odorat[us] Q. Im •XV1* Hauptstiick S. 87 werden nun die hornartigen Deckel dieser Stachelschnecken und einiger andern unter dem Namen Unguis hatten. Sche-chelet/mal- imam, noch besonders behandelt, da dieselben damals noch als Rauchermittel einigermassen eine praktische Bedeutung

die mei I. Ony* major sive taurina, Deckel von *Murex inflatus* Lam. II. Onyx secunda, mal. Unam Kasturi, Deckel von *Fasciolaria trapezium* st g cha izte Art IILOny minima et moschata, Deckel der oben als *Murex cichorium* gedeuteten Art. IV. Onyx quarta, Deckel von *Tntonium Tritonis* optima i V. onyx cmnta? deckel von *Semifusus Amanus* L., VI. Onyx sexta, Deckel von *Murex hausteUum* L. u. *Martinianus* Rv., VII. Onyx Ueckel von *Purpura JavanicaVhW.* VIII. Onyx octava, Deckel von *Murex** *adust us* Lam. IX. Onyx nona, Deckel von *Ampullaria Celcbensis* Q.G. den eh (R. hat keinen dieser Deckel abgebildet; SCHYNVOET aber gibt auf Taf. 26 neben den kalkigen Deckeln von *Turbo* auch noch zwei hornige von iV*** f ahnliche hinzu, fig. 3, wahrscheinlich von einem grossen *Murex,* und fig. 4, ferner zwei diinne, aber doch kalkige, fig. 5 und 6,

XVIII HAUPTSTÜCK: COCHLEAE GLOBOSAE,

u! Me*~9\ Taf" 27- Diese ist eine der am wenigsten natürlichen Klassen, vvelche R. unter den Conchylien annimmt, indem es Land-, Susswasser- assend Schnecken von sehr verschiedenem Aussehen u. verschiedener Verwandtschaft umfasst; es ist auch bezeichnend, dass R. keinen zusammen- anaenn malayischen Namen anzugeben weiss. Dennoch wurde auch diese Abtheilung von einigen späteren Conchyliologen in ähnlichem Umfang 6 iommen, so z. B. von SCHROTER 1779 als „erdschneckenformig gewundene Schnecken". (Geschichte der Fluss-Conchylien S. 248).

J- Cochlea striata sive olearia, Bia minjac. Unter den drei gefleckten *Dolium-arten,* welche im indischen Ocean vorkommen, passt *D. fimbriatum* Sow. auf R's Abbildung und Beschreibung wegen der Zahl der Rippen u. der engen Zwischenräume zwischen denselben, des gekerbten (gekartelt) Miindungsrands sowie des mehr vorragenden Kanals und der Erwähnung von fleckenlosen Exemplaren; ich fand diese Art bei Palabuan auf Java und zwar ein Exemplar, bei dem die Rippen abwechselnd gefleckt und fleckenlos sind. Da R. aber die Grundfarbe nicht weiss, sondern blass violett (paers), mit Grau gemischt, angib't, so diirfte er auch *D. tessellatum* Brug. vor sich gehabt haben. Minjac bedeutet im Malayischen Oel und die Schnecke hat daher den Namen erhslten, dass sie auf Amboina zu R's Zeit zum Abschöpfen des Oels der Cocos-Nuss gebraucht wurde; einen ähnlichen Gebrauch einer nahe verwandten noch grössern Meerschnecke, *Dolium galea* L., in Siid-Frankreich berichtet MONTFORT (conchyliologie systematique II 1810 S. 452), wenn er es nicht etwa nur aus R. entlehnt und falsch lokalisirt hat, denn der in Siid-Frankreich einheimische RONDELET, alter als R., weiss nichts davon, doch haben sich aus der altrömischen Landwirthschaft ähnliche Nachrichten erhalten, (CATO de re rustica c. 66; PLINIUS hist. nat. XXXII cap. 11 § 147), bei denen freilich die Gattung der Schnecke nicht zu bestimmen ist. Es ist daher sehr wahrscheinlich R's Angabe, welche LINNE den Anlass zum Namen •*Buccinum olcarium* gegeben hat, womit er freilich eine andere Art von *iDolium,* wahrscheinlich *zonatum* Green, gemeint hat; gleichzeitig hat ADANSON das malayische Wort'minjac auf eine angeblich westafrikanische Art von *Dolium* iibertragen u. DESHAYES ist ihm darin gefolgt; es ist das aber doch wahrscheinlich nichts anderes als das indische *D. fimbriatum* und ADANSON'S Vaterlandsangabe irrig. Auch von dieser Art beschreibt R. ein Gebilde, das vermuthlich die Ei-Kapseln dieser Schnecke darstellt.

Cochlea striata altera, fig. B, der Beschreibung nach wahrscheinlich *Dolium (Malea) pomum* L., wie auch schon LINNE, BORN und LAMARCK angenommen haben,' aber die Abbildung ist weniger charakteristisch, als die von SCHYNVOET auf der friiheren Tafel 23 N. 4 gegebene derselben Art.

Cochlea pennata, holländisch Patryzen (Rebhuhn), malayisch Biaculit-bawang (Zwiebelhautschnecke), *Dolium perdix* L. Hier hat schon ARGENVILLE 1742 und nach ihm LINNE den Art-Namen adoptirt; derselbe bezieht sich auf die Aehnlichkeit der Zeichnung und Färbung mit den Federrändern am Rebhuhn.

Cochlea pennata altera, malayisch wie die vorige, fig. D, *Dolium oleanum* Brug., Lam. etc. (nicht Linne) = *D. cepa* Hanley, von mir auch bei Larentuka gefunden. R. bemerkt mit Recht, dass diese u. die vorhergehenden Arten keinen Deckel haben.

Cochlea patula, Wijdmonder, *Purpura Rudolphi* Lam., welche ich auch auf Amboina erhalten habe und in der DuNKER'schen Sammlung von Java vorliegt. Die von CHEMNITZ in der deutschen Uebersetznng dafiir eingesetzte Abbildung stimmt besser zu *P. Persica* L., welche ich bei Palabuan (Java) sammelte, und vvelche vielleicht der grosseren selteneren Sorte bei R. entspricht. Die kleinere und hockerige Abart ist nicht etwa die kleinere und stärker knotige P. patula, da diese nur an den tropischen Kiisten von Amerika vorkommt, sondern eben eine Abanderung von *P. Rudolphi,* da diese in Ausbildung oder Mangel von Knoten sehr variirt, iibrigens auch bei derselben absoluten Grösse.

I. Rapa, Knol,fig. F," *Rapa?ia (Rapella) rupa* L., auf Ternate und Ceram von mir gesammelt, von Flores in DUNKER'S Sammlung.

Bulla, Blaasjes, entspricht im Ganzen der Linneischen Gattung *Bulla.* Die erste Art, fig. G, ist *Bulla ampulla* L., haufig im indischen Ocean, ich erhielt sie auf Amboina und Batjan und habe sie auch aus Lucipara; die Abbildung stellt die Farbenabanderung mit zwei schmalen schwarzlichen Bändern dar, wie das Berliner Museum ein solches Stuck von Gorontalo (Celebes) und andere von den Philippinen besitzt *(=1* REEVE'S *Bulla trifasciata,* diese aber mit einem dritten Band weiter oben). Die zweite Art, fig. H, *Bulla (Atys) naucum* L., bei Banda Neira und Larentuka von mir gefunden. Die dritte nicht abgebildet, mit vielen schwarzlichen und braunen Streifen, *Bullina (Hydatind) physis* L. häufiger im westlichen Theil des indischen Oceans, die Abanderung derselben mit schwarzen und vollen Streifen *(Aplustre) aplustre* L.;' diese ist zwar meist von den Sandwich-Inseln in den Sammlungen vertreten, kommt aber auch bei Mauritius, Reunion und den Seychellen vor, so dass gegen ihr Vorkommen in den Molukken kein Bedenken besteht. Die Benennung „Prince-vlaggetjes" bezieht sich darauf, dass der Prinz von Oranien friiher unter andern auch eine Verdopplung der normalen holländischen Flagge als Auszeichnung führte, nämlich sechs horizontale Streifen, von oben nach unten roth, weiss, blau, roth, weiss und blau, nach einer Flaggentafel von 1749; aus demselben Grunde wurde auch eine ganz andere Conchylie, die westindische Landschnecke *Liguus virgineus* L., von den holländischen ^iebhabern Prinzenfahne genannt.

Cochlea imbrium, mal. Bia ribut (Unwetter-Schnecke), fig. I, *Pythta scarabaeus* L. *(Scarabas imbnum* Montf.), auch von mir und von TH. STUDER (Exp der Gazelle) auf Amboina gefunden, auf Haruku von E. MARTIN, auf Saparua von STRUBELL, auf Buru von LESSON, und auf den eigentlichen Molukken, den Inseln Ternate, Tidore, Moti, Kajoa und Batjan, sowie Halmaheira, von mir. Im wesentlichen auf die Nähe des Meeres beschränkt, aber doch weiter landeinwarts gehend, als die meisten andern. Auch siehe das Nähere in meiner Bearbeitung der Süss- u. Brackwasser-Mollusken von M. WEBER'S Zoologischen Ergebnissen einer Reise in Niederländisch-Indien, Band IV, S. 1,4. Wie weit R.'s Worte „op de bergen" als bedeutendere horizontale und verticale Entfernung vom Meer aufzufassen ist, muss ich dahin gestellt sein lassen; seine Meinung, dass sie durch den Regen erzeugt (geteelt) werden, 1st seiner Zeit zu verzeihen, sie kommen eben bei und nach Regen erst recht hervor.

Ficus, holl. vyg oder auch luit (Laute), Fig. K, *Pirula* oder *Ficula ficus* L' und *ftcoides* Lam.; von der ersteren liegt ein Exemplar aus Amboina 10 Centim lange, und 6 C. breit, von Madame SCHNELL gesammelt, in der DuNKER'schen Sammlung; fur *ficoides* spricht, dass R- sie „'bijna rirapelig en ruig" nennt, wahrscheinlich unterschied er beide Arten nicht von einander; diese Art habe ich auf Larentuka gefunden.

Aft[er]-n- '> Di^r Artnamen i,t doch wohl aus dem holländischen Brandehoom, s oben *Murg.* « ^ ; ^ ^ ^ obwohl dieses auf die Uwsgeftobw Mittetaeer- mcht passt. Die Wortform „i;randaris" kommt zuerst bei VALENIVN 1726 *fis- 42* und dann be. *SEBA* thesaur. III p. *17z,* 1761, vor, bei beiden fiir Murex adustus.

X. Umbilicata, fig. L, *Solarium perspectivum* L., auch von QUOY und GAIMARD auf Amboina beobachtet Von den verschiedenen For vvelche HINDS und PHILIPPI vielleicht all zu scharf als Arten unterschieden haben, passt die grosste, *S. trochleare* HINDS, ganz gut ; zu Abbildung. Ich erhielt auf Amboina eine kleinere Form, welche mehr dem 5. *australe* Phil, entspricht, und auch R. kennt eine kie geflammte Abänderung. Der Ausdruck umbilicus, Nabel, fiir die Vertiefung zwischen den Windungen an der Unterseite einer si gewundenen Schnecke wurde zuerst von LISTKR, Cochlearum Angliae terr. et fluv. liber, 1678, pag. T25, also vor RUMPF, angevvanc

XI. Arcularia major, fig M, *Nassa aradaria* L. var. *Rumpki* Desh. (zvveite Ausgabe von LAMARCK, Band. X S. 173, Note), von iw bei Batjan gefunden, auch von HOMHRON und JACQUINOT (Voy. pole sud, MTDIL pi. 21 fig. 9, 10) auf den Molukken. *TJnsiM*

XII. Arcularia minor, mal. Bia Totombo, fig. N, schwer zu deuten, da wenig charakteristisch; ich möchte am ersten an *Nassa ine* Brug. denken, fiir welche in der Beschreibung die Grdsse, dunkelgraue Farbe und der ,,verhevene bult" (erhabene Buckel) Diese *N. Thersites* hat TH. STUDER auf Amboina selbst am Kolenhoofd gefunden; die sehr nahe verwandte *bimaculosa* A. Ad. von Ternate, Batjan und Larentuka, und insofern wahrscheinlich auch LINNE'S *Buccinum pidlus* dazu gehort, hatte ERUGUIERE, nicht Unrecht, R's. Figur zu *Buccinum pidlus* zu citiren. Diese und die vorhergehende Art nennt R. *Arcularia,* dem malayi totombo entsprechend, weil dieselben von den Malayen auf kleine Schachteln (koffertjes) zur Zierde aufgeflochten werden, wie auc uns in Europa, namenthch in Seebadern, kleine bunte Conchylien auf Pappschachteln aufgeklebt werden. In Neu-Guinea dienen verwa Arten, namenthch *N. camelus* Marts., als Scheidemiinze.

XIII. Serpentuli, Slangetjes, fig. 0, nach der Abbildung ohne Zweifel die auf Amboina haufige Landschnecke *Helix (Planispira)* var. *hneolata* Marts. (Ostas. Expedition, Landschnecken Taf. 16 fig. 6), und damit stimmt, was R. von seiner dritten Sorte und Vorkommen auf dem Lande sagt. Dagegen bleibt mir ganz zweifelhaft, was er unter den andern im Meerwasser sich aufhaltenden a meint, etwa Arten von *Solarium,* die er aber doch eher an No. X angeschlossen hatte, oder gar nur von den Bächen ins vixr *f?scTMQmmtQ* ander e Formen von *Helix zonaria.* Vgl. auch unten bei XVI *Helix ungulina.*

XIV. Cochlea terrestris, fig. P, *Kamna (Xesta) citrina* L., auf Amboina haufig, in verschiedenen Farben-Abänderungen, namentlich aucft lhrer oberen Halfte ganz braune var. *dimidiata* Marts., welche ich auch auf Amboina, neben den normal citronengelben, lebend geiu habe. Fruher, als man noch nicht wusste, welche Landschnecken auf Amboina und Ceram leben, hat man diese und die vorige ganz falsch gedeutet, als Helix oculus-capri und als Cyclophoride.

XV. Cochlea lutaria, Slyk-slakken, fig. Q, *Ampullaria ampullacea* Linne (zum Theil) = *Celebensis* Quoy und Gaimard; R. schildert Susswasserschnecke eingehender als manche andere, und kennt sie hauptsächlich aus Makassar, ferner auch aus Tombocko (an der Ostseite von Celebes, von Bali, Java und Sumatra, aber sagt kein Wort davon, dass er sie auch auf Amboina oder sonst au Molukken gefunden habe, und das passt auch auf unsere heutige Kenntniss der Verbreitung von *Ampullaria;* als kleinere Art isi vx7T ich *A. scutata* Mouss. von lhm miteinbegriffen. Vom Deckel war schon im XVII Hauptstiick Nro. IX die Rede.

XVI. Quisquiliae, hierunter versteht R. dasselbe, was spater die hollandischen Liebhaber ,,Speculatie" nannten, alle Conchylien, welche lhrer Kleinheit keine besondere Beachtung und Benennung erlangt haben, aber doch en masse eine gewisse Augenweide darbieten dem Ausdruck Steentjes (lapilli) dtirfte er speciell die kleinen *Nassa-* und *Mifra-Alton,* sowie die *Columbellen* und *Enzinen* des Oceans meinen, die braunen mit weissen Augen sehr wahrscheinlich *Columbella [fulgurans* var.) *punctata* Lam., weit verbreitet im ind Ocean. Unter den den Serpentuli (No. XIII) gleichen, aber mit erhobener Spitze (verheven tuitje) mochte ich *Cyclotus (Pseudocyclop Amboinensis* Pfr. oder ahnliche kleine Cyclophoriden verstehen. Das Citat der Figur R kann nur aus Versehen hieher gekommen denn diese zeigt nichts weniger als eine erhobene Spitze und ist auch zu gross fur quisquiliae; sie stellt unzweifelhaft die Landsch *Helix (C/dor/tis) ungulina* L. vor, welche auf Ceram lebt, und ich mochte fast vermuthen, dass sie es ist, welche R. oben unter No. mit dem Ausdruck Olyfant snuit (Elefanten-Riissel) meint, dieselbe mit dem untern sich einrollenden Theil eines solchen vergleichten

Es ist auffallig, dass von den schon gefarbten und verhaltnissmassig grossen *Ampkidromus-axton* noch keine Spur bei R. zu finden ist, und erklart sich nur dadurch, dass eben diese Gattung nicht auf Amboina, den benachbarten Gegenden von Ceram, nicht auf der Banda-Gruppe, noch auf den eigenthchen Molukken, der Insel-reihe von Ternate bis Batjan, vorkommt, und diese gerade die damals bevorzugten Sitze der n dischen Colonisation waren.

SCHYNVOET fugt zu diesem Hauptstuck nur eine Figur, N. i, hinzu: *Cassidaria echinophora* L. aus dem Mittelländischen Meer.

XIX HAUPTSTÜCK: BUCCINUM, BIA TROMPET,

S. 93—99; Taf. 28 und 29. Hierunter versteht R. alle Schnecken, welche in der allgemeinen Gestalt dem Buccinum der Alten, *Tritonium nodi* ahnhch sind, namlich solche, bei denen die fruheren Windungen gegeniiber der letzten ungefahr die Halfte der Schalenlange ausmachen, aber immer noch in ihrer Gestaltung gegen dieselben einigermassen absticht. In denselben Sinn wurde diese Abtheilung auch von fri spateren Conchyliologen vor Geltend-machung des Linneischen Systems angenommen, ohne Riicksicht auf die Form der Miindung, so von SCHRÖTER noch 1779. Bei R. sind es namentlich Arten der jetzigen Gattungen *Tritonium, Semifusus, Fasciolaria* und *Mitra.*

I. Buccina Aruana, Taf. 28, fig. A, *Semifusus Aruanus* L. (part.) = *proboscidifcrus* Lam., die grosste, vvenn auch nicht die sc Schnecke, welche wir kennen, von den Aru-Inseln bei Neu-Guinea. Diese characteristische Art, auch schon bei BONANNI kenntlich abgebildet, ist jedenfalls urspriinglich von LINNE als *Murex Aruanus* gemeint, wenn auch spater amerikanische *I*ulg* damit verwechselt wurden.

II. Buccinum Tritonis, fig. B, *Tritonium Iritonis* Linne (zum Theil) = *variegatum* Lam. (auch nur zum Theil), die nachste Verwam Trompetenschnecke des Mittelmeers, *Tr. nodiferum* Lam., und wie diese in verschiedenen Gegenden, friiher und zum Then noc als Trompete beniitzt, so nach R. von Alfuren auf Ceram. Vgl. hieriiber meine Angaben in der Zeitschrift fur Ethnologie, Berlin S. 33. Auch hier hat LINNE R.'S Artnamen adoptirt.

III. Buccina tuberosa

IV. Buccina tuberosa rufa Grossere und kleinere Exemplare des hienn sehr vanabeln *Tritonium Lampas* L.

V. Pseudo-Purpura, Bastard Purper-Slek, Taf. 29 fig. E, *Fasciolaria trapezium* L. R. nennt sie so, weil die Schale in ihrer allgemeinen Form dem *Murex trunculus* L. des Mittelmeers gleicht, welcher schon von COLUMNA 1616 als eine der Purpurschnecken der Alten nacrtg wurde. Weit verbreitet im indischen Ocean.

VI. Fusus, een Spil (Spindel), fig. F, *Fusus forceps* Perry nach den gerundeten Rippen der Abbildung zu schliessen, aber die Beschreibung : in der Mitte jeder Windung eine vorstehende Furche wie eine Naht, und dass die Spitze und das Ende des Kanalsseim seien, passt besser auf *Fusus colus* L. Exemplare beider aus Amboina finden sich in der DuNKER'schen Sammlung. Die Schalenhaut beschrieben. Die von CHEMNITZ in der deutschen Uebersetzung dafur eingesetzte Abbildung weicht dnrch die ausgepragte Sp von der R'schen ab und stellt *F. tuberculatus* Lam. dar. Der Name Spindel, *Fusus,* ist von den spateren Conchyliologen vie durch BRUGUIERE in unsere binare Nomenclatur als Gattungsname aufgenommen.

VII. Fusus brevis, Stompe Spil, fig. G, vermuthlich *Fusus nobilts* Reeve. Auch hier hat die CHEMNiTzische Abbildung eine fortlaufende Kante langs des obern Endes des Knoten, vvelche der R'schen fehlt. Die unter dieser Nummer noch erwannte und weisse Abart der eigentlichen Spindel diirfte *Fusus longissimus* Gmel. sein; sie scheint mehr in der Tiefe zu leben, cia selten und dann in Fischreusen gefangen wird.

VIII. Buccinum pilosum primum sive crassum, haairige Diklipjes oder Baertmannetjes, fig. H, die Abbildung etwas gross und verhaltnissmassig breit fur *Tritonium pileare* L., aber ich wusste doch nicht sie auf eine andere Art zu deuten ; die in vertikalen Reihen gestellten Haare sind ganz characteristisch. Weit verbreitet im indischen Ocean; die Expedition der ,,Gazelle" fand sie auf der Insel Nicobar. Linneische Art-Namen *pileare* ist vielleicht urspriinglich nur Schreibfehler fiir *pilare* (von *pilus,* Haar), denn mit einem Hut *(pUW)* die Schale wenig Aehnlichkeit,- man miisste denn an die spitzigen Miitzen der Lappländer denken.

IX. Buccinum pilosum tenue, ohne AUbildung, Jugend-Zustand der vorigen, nicht das Weibchen, wie R. vermuthungsweise sagt, vielleicht nach der Meinung seiner malayischen Sammler.

X. Mitra papalis, Pauskroon, fig. I, *Mitra papalis* L., Lam. Habe ich auch in Amboina zu kauf bekommen. Die Vergleichung mit einer Pabstkrone ist bei den holländischen Liebhabern älter als RUMPF, da schon der Jesuit PH. BONANNI 1684 schreibt: „Turbo quem Galli cum Hollandis pontificiam Thiaram dixerunt; triplici enim corona decoratus videtur. R.'s zweite Abart mit mehr braunen Flecken wahrscheinlich *M. digitalis* Chemn. (*millepora* Lam.), welche ich bei Larentuka fand; seine dritte kleinste sicher *M. pontificalis* Lam., welche ich auch auf Amboina erhielt.

IX. Mitra episcopi, Bisschops-mijter, fig. K, *Mitra episcopalis* L., Lam., mir auch auf Timor vorgekommen, und von Java im Berliner Museum. Der Name ist offenbar im Vergleich zur vorigen gegeben, übrigens nicht vor RUMPF nachweisbar. Die von ihm hier angeführte brandige Pauskroon ist offenbar *M. adusta* Lam., nach ihrer Farbung so benannt; ich fand sie auf Flores, Adenare und Timor, wo sie auch schon PERON gesammelt hat, MAASS auf den Mentavvei-Inseln.

XII. Turris Babylonica, Babylonische Toren, fig. L, *Pleurotoma Babylonia* L., die schwarzen Flecken mit Fenstern verghchen, „gehjk men die an de babylonische toren schildert" TH. STUDER fand diese Art in der innern Bucht von Amboina, ich erhielt sie auch daselbst und und sie ferner bei Larentuka R. hebt mit Recht den Einschnitt in dem Mlindungsrand als „een zekèr geschlacht teken" hervor. Von seinen zwei kleineren Arten 'diirfte die blasser getiipfelte vielleicht *PL mannorata* Lam. sein, welche ich auch auf Amboina erhielt; die meist schwarze entweder eine besonders dunkle *Babylonia*, bei welcher die Flecken die weisse Grundfarbe fast verdrangen, oder *M.polytropa* Helbl. (*fascialis* Lam.), die ganz schwarzbraun ist.

XIII. Buccinum granulatum planum, nicht abgebildet, der Beschreibung nach wohl ohne Zweife *Ranella gyrinus* I, (*rantna* Lam.).

XIV. Buccinum granulatum rotundum, fig. M, *Nassa papillosa* L., in der DUNKER'schen Sammlung aus Flores.

XV. Buccinum aculeatum, fig. N, *Phos scnticosus* L., von QUOY und GAIMARD (Voy. de l'Astrolabe, zool. II p. 453. tab. 31, fig. 1—4) auch bei Amboina und auf Flores gefunden.

XVI. *Buccinum lineatum*, fig. P, *Nassa glans* L.

XVII. Digitellus, Vingerte, fig. Q, von GMELIN als *Buccinum digitellus* in LINNE's Systema naturae ed. 13, VI p. 3504 eingefiihrt, stimmt nach der Beschreibung ganz gut mit *Tritonium distortion* Schub. Wagn.; schon MORCH catal. conch. Yokh 1852, p. 107, hat daran gedacht. Die zweite kleinere porcellan-glatte Sorte ist dann *Tritonium nitidulum* Sow., welche G. SCHNEIDER von den Molukken erhalten hat, sonst mehr im slidlichen China zu Hause,

XVIII. Turricula Torentje mal bia bidji gnemon (Steinfrucht des Baums Gnetum gnemon), Fig. *R, Mitra* oder besser *Tumcula vulpecula* L., von mir auf Flores und Timor crefunden, im Heidelberger Museum von Java. Variirt, wie R. schon nchtig angibt, zwischen Fuchsroth mit blassbraunen Bandern und blass gelbrothlich mit schwarzbraunen Bandern *{A/, mdongena* bei KIENER). Diese letztere ist aus Amboina in der DUNKERschen Sammhing, ich fand beide auf Timor. Die kleinere, fast glatte, schwarzliche, ist vermuthlich *Mitra (Turr.) Caffra* L.^ welche ubrigens ebenso gross wie *vulpecula* wird; ich erhielt dieselbe auf Burn

XIX. Turricula plicata, Peploode Torentje, fig. S, vermuthlich *Mitra {Tumcula) phcana* L., mir von Batavia und von Timor bekannt, sowie von Pub Loz bei Bintan. Die kleingere Sorte mit scharferen Rippen *Mitra {Turr.) corrugata* Lam., welche ich auch auf Amboina fand.

XX. Turricula filis cincta, fig. T, *Mitra granatina* Lam. nach der Abbildung; die Beschreibung passt besser auf *J/. filar is* L. Ich habe die erstere auf Buru die letzere auf Batjan gefunden und erhielt *M. filaris* auch durch GUST. SCHNEIDER aus Amboina, ferner aus Flores, Timor und Java.

XXII. Turricula granulata, fig. V, *Mitra (Turricula) sanguisuga* L. = *stigmatarta* Lam.; ich habe sie auch von Amboina durch G. SCHNEIDER und selbst auf den Molukken erhalten. R. vergleicht die rothen Flecken mit Rosenkranz-perlen, LINNE mit Blutigel-stichen, LAMARCK mit den Stamen katholischer Heiligen. Die erste von R. genannte Sorte is eine einfarbig graue Farbenanderung = *granosa*, CHEMNITZ Conch. Cab. Band X fig. 1442, 1443. Seine Abbildung deutet eine weitere Farbenanderung mit continuirlich dunkleren Bandern an.

XXIII. Buccinum scalare, fig. W, *Scalaria pretiosa* Lam. Diese Species, noch Kiesschnte sogenannte echte Wendeltreppe, *Scalaria* L. (*pretiosa* Lam.) welche SCHYNVOET auf der letzten Tafel dieses Werkes und VALENTYN, Oud en Nieuw-Oostindien, Band III 1726, Taf. XII, fig. 101, abgebildet hat und welche LESSON namentlich von Saparua und Haruku erhalten hat (Voy. Coquille, Zool. I p. 379). R.'s Abbildung, obwohl Hnks gedreht 1st mehr charakteristisch als die von CHEMNITZ dafiir eingesetzte, welche die Luropaische *Scalana communis* Lam. darstellen diirfte.

XXIV. Buccinum spirale, fig. X schwierig zu deuten. GMELIN a. a. O. S. 3464 hat daraus auch eine eigene Art, *Voluta spiralis,* gemacht; MORCH Catiloeils collect Voldi i8«, P. 84, erkliirt sie fiir *Mitra (Turricula) cxasperata* Chemn., A. ADAMS, Proc. Zool. Soc. London 1853, p. 277 'fiir *Pyramided auris-cati* Chemn. Nach der Abbildung möchte ich erstere Deutung vorziehen. *M. exasperata* ist im Berliner Museum aus Java vorhanden. Die von R. erwähnte Schnecke aus Portugal ist selbstverständlich etwas anderes, vielleicht eine *Nassa.*

XXVI. Buccinum foliorum, fig. Y; die Angabe, dass diese Schnecke auf den Blättern und Zweigen der Mangle-stauden lebe, lässt keinen Zweifel darüber, dass hier *Littorina scabra* L. gemeint ist und in der That stimmen Abbildung und Beschreibung ganz gut zu dieser Art, welche ich auch auf den griinenden Zweigen der Mangle-sträuche (Sonneratia, Rhizophora und Bruguiera) auf Amboina selbst, der Nordküste von Ceram, Ternate, Tidore, Rofian und Halmaheira gesammelt, siehe M. WEBER, Ergebnisse etc. IV, S. 195. R. nennt namentlich Mangiim fruticans, d. i. Aegiceras majus; GMELIN hat auch diese Nummer als eigene Art mit dem R.'schen Namen *Buccinum foliorum* in's Linneische System eingeführt, a. a. O. S. 3493, und spätere Conchyliologen wollten darin eine *Nassa* finden, indem sie nicht bedachten, dass bei der Abtheilung *Buccinum* in dem Verhältnisse der Umgänge zu einander, nicht im Vorhandensein eines Ausschnittes oder lantles^rcLfMUnctg, '%?& Cha^kVer, den erst i™ eingefi«t hat. ' Keine *Nassa* lebt auf Bäumen.

Die Tsianko schnecke welche R. hier noch erwähnt hat als nicht in Amboina vorkoramend, ist bekanntlich *Turbinella rapa* und *T. nap,is* Lam. Siehe THURSTON pjarl and rhnnk, Fisheries of the gulf of Manaar, Madras .894. 8 (Bulletin 1 des Madras Government Museums).

Dasen SCHVNVOET fiigt zu diesem artenreichen Hauptstuck nur eine Figur hinzu, Taf 28 fig. i, ein jungeres *Tritonium Tntonis* mit Einsiedlerkrebs, Ogen noch mehrere auf der letzten Tafel dieses Buches.

XX HAUPTSTÜCK: STROMBUS, NAELDE, SIPOT.

Con^101, Taf. ^o R. folet hier den altern Zoologen RONDELET und BELON, indem er den Namen auf die langgestreckten spiralgewundenen C&lien anwendet bei denen die letzte Windung nicht wesentlich aus dem Rahmen der vorhergehenden heraustritt, also unsere jetdgen Gattungen & " * ' *TurritettZ, T r, Z u* ihnHche, und insofern mit Recht, als der Strombus der alten Gnechen vermuthlich *Centluum vulgatum* war (s. meine Zerkungen in den lahreshdten des Vereins fur Naturkunde in Wurttemberg XVI i860 S. 219, also sehr verschieden von L.NNE'S Strombus. Das JJyischc Wort Sipot oder it w?rd'nden malayischen Worterbiichern z. B. demjenigen von BAD.NGS, ,894, mit Auster, (oester) tibersetzt, mQsste Serif"[16] Bedeutunaseil R.'s Zeiten wesentlich geandert haben, wenn nicht etwa jene Uebersetzung nicht nur em allgeme.ner Ausdruck für Schalthier .naupt ist.

I. Strombus primus sive subula, fig. A, *Tenbm* ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ R ^ S W ^ P L ^ P [1] ? ^ ^ *ConChpl* ^ an^eben, aus Java «nd Flores der Buchischen Sammlung, bei den Obrigen von mir gesammelt, auf den Molukken von HINDS (s. SOWERBY thes. conch. I) gefunden.

II. Strombus secun fig. B., *Terebra subulata* L., auch von mir auf Amboina erhalten,

III. Strombus tertius, die erste mit bleifarbigen Flecken, fig. C, *Terebra chlorate* Lam., mir aus Java und Flores bekannt; die zweite mit schwarzen Fleckchen am Rand der Windungen *T. iigrina* GmeL, die dritte, mit rothen verwirrten Streifen wahrscheinlich *T. dimidiata* L, Die von CHEMNITZ in der deutschen Uebersetzung dafiir eingesetzte Abbildung weicht vvesentlich von der R.'s ab und stellt wahrschemii dieselbe Vanetat von *T· dimidiate* dar, wie die Abbildung in seinem Conchylien-Cabinet Band IV. fig. 1444.

IV. Strombus quartus, fig. D, *Terebra oculaia* Lam., bei Amboina auch von HINDS gefunden, auf Timor von mir, auf Java von WINTER erhalten.

V. Strombus quintus, nicht abgebildet, der Farbenbeschreibung nach *Terebra dimidiate* L., ebenfalls von HINDS auf Amboina gefunden.

VI. Strombus dentatus, fig. E, *Terebra crenulaia* L., von mir auf Timor gefunden, in der DuNKER'schen Sammlung von Java u. N. Die kleinere Abart von den ..Lussapinjos" (vermuthlich den Schildpad-Eilanden bei Lucipara zwischen Amboina und Timor) ist lebhafter gefarbte Vanetät derselben Art.

VII. Strombus septimus, fig. F, möchte ich für *Terebra (Myurella) cingulifera* halten, welche auch von GUST. SCHNEIDER auf Amboina gefunden und in DUNKER s Sammlung von Batavia vorhanden ist. GMELIN hat diese Nro. als *Buccinum obliquum* in LINNE'S System emgeführt,

VIII. Strombus octavus, fig. G, *lerebra lanceata* I,, von HINDS auf Amboina, von WINTER auf Java gefunden.

IX. Strombus nonus sive granulatus, fig. H, *Terebra {Myurella) myuros* Lam., *{commaculata* Gm.), dfe schlankste von alien dieser Gattung, ^ DESHAYES· a a. O. auch von den Molukken angegeben, von mir bei Singapore gefunden. Nicht T. strigilata L.

X. ^trombus chalybeus, Zeilnaalden, fig. I, *Buccinum chalybeum* bei GMELIN a. a. O S. 3505; mochte ich furdie nchtige *T. strigilata L.* ^ Desh.) halten, welche DESHAYES in der zweiten Ausgabe von LAMARCK Bd X p. 250 aus Amboina anfiihrt; ich habe sie bei Makassar un Atapupu (limor) gefunden; LINNE und BORN citiren zu *strigilata* die vorhergehende Figur, welche aber weit weniger passt.

XI. Strombus caudatus albus, fig. K, *Cerithium vertagus* L, auf Amboina und Larentuka von mir gefunden, an den Obi-Inseln von Dr. BERNSTEIN. Die zweite im lext ervvahnte Art, mit femen schwarzen oder braunen Streifen, ist *C.fauiatum* Brug., vom Roten Meer bis Poly verbreitet, nachste mil bekannte Fundorte Ceylon und die Philippinen; die dritte ganz rauhe *C. asterum* L. *{lincatum* Lam.), von mir an a Nordkuste von Ceram gefunden, von BEYERHAUS 1837 auf Pulo Loz bei Bintang, von A. B. MEYER aus Nord-Celebes fur das Berline Museum erhalten· Schon BONANN, (recreatio mentis et oculi 1684 p. 123 nro 84) sagt von dieser Schnecke: ,,alterum oris labrum falcatu prominet et inflectitur ut in cane venatico, vergleicht also den Aussenrand der Mundung nebst dem Kanal mit der herabhangenden Unterlippe eines Jagdhundes und desshalb nannte KLEIN 1753 diese Schnecke *Vertagus.* Indem dann LINNE 1758 dieses als Artname adopts, hat er dabei mehr an die krummen Beine eines Dachshundes, (seines Canis familiaris vertagus) gedacht.

XII. Strombus caudatus granulatus, fig. L, möchte ich für *Potamides {Tympanatonos) cingalatus* Gm, *{fluviatdis* Pot. Mich.) halten, wozu namenthch die weisse Farbe der grossern Hocker spricht; diese Art fand ich bei Wahai auf Ceram und bei Makassar, ff burabaya, Muntok, Benkulen und Singapore, immer in sajzhaltigem Wasser. Auch hier weicht die von CHEMNITZ in der deutschen YTIT Uebersetzung eingesetzte Figur ziemhch von der ursprünglichen R.'schen ab und diirfte *Potamides microfteras.* Kien. darstellen.

XIII. Strombus. tympanorum oder Tympanotonos, Trommelschroeven, fig. M, *Turritella terebra* L. Hier nennt R. neben Amboina, wo sie selten sei, noch Ceram, Java und Sumatra als Fundorte; ich fand sie auch zu Singkawang an der Westkiiste von Borneo, Berliner Museum besitzt sie durch BEYERHAUS von Pulo Loz bei Bintang. Der Name soil nicht Trommel-schlägel bedeuten, wie *es* ubersetzt wurde, sondern Trommel-spanner, ,,het houtje waar mede de Tamboers hunnen trommel spannen"; der^elbe ist von ae *YJ\T* neuere Systematikern mehrmals adoptirt worden, aber weniger für *Turritella* als für Gruppen von Cerithnden, vgl nro. XV.

XIV. Strombus fluviatilis, Riviernaald, Sipot, fig. p, ine SQsswasserschnecke, vermuthlich *Melania plicaria* Born *{hastula* Lea), welche auc ZOLLINGER, DORIA und STRUBELL auf Amboina fanden, ich auch in Nord-Celebes, Ternate, Halmaheira und Ceram (siehe M. WEBEK, Ergebmsse IV p. 41).

XV. Strombus angulosus, ruige Trommelschroeven, fig. O,. *Cerithium nodulosum* Brug. , mir aus Singapore, Java und Nord-Celebes (A. B. MEYE ; ueKannt.

XVI. Strombus palustris, Sipot kitsjil, Borongan, fig. Q, *Potamides palustns* L. in morastigem Sagu-gebiisch, nicht auf Amboina, aber auf Buru, Uram und Celebes; ich fand ihn auf alien diesen Inseln, sowie bei Palabuan auf Java, ubrigens aucli bei Weynitu auf Ambo 11^ doch hier nur kleinere Exemplare, und ebenso später Prof. SEMON. Dieser *Strombus palustris*, langgestreckt mit lappig vorgezogene Aussenrand der Mündung, ist das Mittelglied zwischen der älteren Bedeutung des Namens *Strombus* und der Linneischen, jetzt üblichen, indem LINNE, für die Gattungs-bestimmung der Schnecken nur auf die Beschaffenheit der Mündung sehend, dieser Art zu liebe alle Schnecken mit lappig vorgezogenem Mündungsrand *Strombus* nannte.

XIX. Terebellum, Kuipers-boor, fig. S, *Terebellum subulatum* Lam. *(Bulla terebellum* L.) Die Angabe von R., dass diese Schnecke aus ae Wasser springen kann, ,,als of ze uit een boog geschooten wierden", wurde von CUMIXG und ARTH. ADAMS bestatigt (Zoology H. M. S. Samarang, Mollusca S. 36: ,,when removed from the water before dying, it will jump several inches from the ground") findet das seine Erklärung in der eigenthiimlichen zweitheiligen Bildung des Fusses, wie bei Strombus.

XX. Strombus mangiorum, an den Wurzeln von Mangium caseolare, d. h. Sonneratia, fig. T, *Potamides (Pyrazus) sulcatus* Born, *(Ajurex Moluccanus* GmeL), von mir ebenso auf Amboina und Ceram, Batjan, Flores und Timor gefunden, (siehe M. WEBER a. a. 0- S. 179^ Die Original-Abbildung stellt ganz unzweifelhaft diese Art vor, CHEMNITZ hat aber dafur in der deutschen Uebersetzung eine ganz anae Figur eingesetzt, ein echtes *Cerithium.*

XXI HAUPTSTÜCK: VOLUTA, BIA TSINTSJING,

S. 102-108 Taf. 31-34, meist die jetzige Gattung *Conus,* doch mit einigen fremdartigen vermischt 5 der Name Voluta kommt bei früheren Autoren z. B. ALDROVANDI, nur im Sinne der Windungen einer Schngcke vor, nicht als Bezeichnung einer besondern Conchylien-abtheilung; R. oder se mündhchen Vorgänger entlehnen ihn der Baukunst, indem ^r die flach und eng gewundene Oberseite von *Conus* den Voluten einer Jonischen Säule vergleicht, und LINNE hat den Namen dann auf die Schnecken mit Faften an der Innenseite der Mundung tibertrasen, weil die erste der von R. hier aufgeführten Arten solche hat.

I. Cymbium, gekroonde Bak oder Kroonhoorn, Taf. 31, fig. A, von den süd-östlichen Inseln, namentlich der Key-Gruppe ; nach der Angabe grosser weisshcher Flecken auf dunkelbraunen Grunde passt es am besten auf *Cymbium regium* Schub. Wagn. Das nahe verwandte *C· aethiopicum* L. hat LESSON (Voyage de la Coquille, 1822--182J, zoologie I p. 374 und 379) auch auf Buru und Amboina erhalten, ich auf Batjan. Die kleinere Art von Ceram, fig. B, heilbraun mit schmalerer Krone von ungleich langen Zacken, stimmt zu *C. ylindricatum* Brod. wie es REEVE Conch, icon, abgebildet hat; auch hier sind die Figuren in der von CHEMNITZ bearbeiteten Ausgabe ziemlich verschieden. Die Gattungsname *Cymbium^* von MONTFORT 1810 in unser System eingefiihrt, geht also auch auf RUMPF zuriick.

II. Meta Butyri, Boterweg (Butter-semmel), fig. C, *Conus betulinus* L. Von QUOY und GAIMARD, sowie auch von mir auf Buru, erhalten, von GUST. SCHNEIDER auf Amboina, von Dr. BERNSTEIN auf den Obi-Inseln.

III. Voluta musicalis, Muzykhoorn oder A. B. boekje, fig. D, *Conus litter at us* L., die Flecken mit Noten oder Buchstaben verglichen ; diese Art von mir auf Flores und Timor erhalten, von Dr. BERNSTEIN auf den Obi-Inseln. RUMPF erwähnt, dass in Landas (Landaq?) auf Borneo aus dieser Schnecke Armringe gemacht werden und ich fand in der That auch solche auf Borneo in Gebrauch bei den Payakes oberhalb Sintang. Darauf bezieht sich auch der oben angegebene malaische Name für die ganze Gattung Bia tsintsjing, von tjintjing, Ring.

IV. Cereola, Keersjes, Bia liling, fig. E, *Conus virgo* L., von mir auf Flores gefunden und von Amboina durch Dr. BENSEN erhalten* Nord-Celebes, A. B. MEYER. Die Nebenart ohne violetten Fleck und spiral gestrichelt ist wahrscheinlich *C. quercinus* Hwass.

J; Voluta tigerina, Tygers, fig. F, *Conus striatus* L., auf Timor und Flores von mir gefunden.

VI. Nubeculae, Wolkjes, fig. G, *Conus geographus* L., auch von mir auf Amboina erhalten.

VII. Vespertilio, Vleermuis, Bia morsego (portugiesisch Fledermaus), Taf. 32, fig. H, *Voluta vespertilio* L. Hier hat also LINNE statt ungs- und Artnamen von RUMPF beibehalten. Die zweite Sorte, fig. I, ist *Voluta pellis-serpentis* Lam., durch Uebergangsformen mit *Voluta* verbunden und in RUMPF'S ursprünglicher Figur besser dargestellt als bei CHEMNITZ. Die dritte, nicht abgebildet, diirfte die^VarVetat *wol. serpentina* Lam. sein, bei VALENTYN Oud en nieuw Oost-indien, Band III. Taf. 7, fig. 62, dargestellt und von mir auf Amboina Batian riores und Timor gefunden. RUMPF beschreibt auch die Ei-Kapseln der Fledermausschnecke und bildet sie Taf. 32 fig II ab QUOY in ^AIMARD (Voy. de l'Astrolabe) haben sowohl die echte *vespertilio* als var. *pellis-serpentis* auf der Rheede von Amboina lebend beobachtet.

VIII. Das Berliner Museum besitzt die var. *pellis-serpentis* aus Buru, Flores und Java.

• */ar Pa: de Harp, fig. K, *Harpa ventricosa* Lam.; die zweite Sorte, Edele Harpen, fig. L, *Harpa nob'ihs* Lam., von LESSON auch aus ^mboina erhalten (Voy. de la Coquille Zool. I p. 379), die *dritte, Harpa minor* Lam. Die erste und dritte aus Flores in DUNKER'S Sammlune ^as Abwerfen eines Theils des Fusses, von QUOY und GAIMARD, Voy. de l'Astrolabe, zoologie III p. 617 naher beschrieben hat auch schon RuMPF gekannt.

IX. • Voluta marmorata, Marmerhoorntjes, Bia Tsjintsjing, fig. N, *Conns marmoreus* L., von mir auf Batjan gefunden, von A. B. MEYER auf Word-Celebes. Aus dieser Art werden Fingerringe geschliffen, daher die malayische Benennung vgl. nro. Ill *C. literatus*. R. beschreibt auch die Ei-Kapseln.

X. voluta pennata, fig. 0 und P, *Conus textile,* L. in weiterem Sinne; die gelbe Sorte, „Goudelakens" genannt, entspricht dem *C. textile* der Autoren im engeren Sinne und ist fig. P abgebildet; die braune, „Zilver-laken", kleiner und schmaler, also auf fig. O. passend, von HWASS als *C. aulicus* var. *C* citirt, diirfte *C. canonicus* HWASS sein, den ich auf Amboina zu Kauf bekommen und auf Batjan selbst gefunden hab. Der eigentliche *C. textile* ist häufig in Niederlandsch-Indien, QUOY und GAIMARD beobachteten das lebende Thier auf den ^mboinischen Klippen"; ich fand ihn bei Palabuan auf Java, Kajeli auf Buru, Atapupu und Kupang auf Timor.

XI. Voluta maculosa 5 geplekte Katjes, fig. Q, *Conus augur* Hwass.

XII. Voluta cinerea? Asschepoesters, fig. R, *Conus cinereus* Hwass, von GUST. SCHNEIDER auf Amboina erhalten.

XIII. • Voluta spectrorum, Spookjes, fig. S, *Conus spectrum* L: WEINKAUFF fiihrt Java, Borneo und die Molukken als Vaterland an. Der Name dass die Flecken dieser Schnecke „naar de spooken gelyken, die de Kaartenmakers schilderen in de woestyne van Lob, bewesten Sina".

XIV. • voluta maculosa granulata, gegranuleerde Katjes, fig. T, kann nicht *C. granulatus* L, sein, wozu sie meist citirt wird, da diese Art west-indisch ist, sie stimmt mehr zu *C. coccineus* Gm. *(Solandri* Brod.) halten, welcher von den Philippinen bekannt ist.

XV. • Voluta filis cincta, Taf. 31 fig. V, *Conus jigulinus* L. Auf Bum von QUOY und GAIMARD beobachtet, auf den Mentawei-Inseln an der westkuste von Sumatra durch Herrn MAASS.

XVI. Voluta filosa, Taf. *33*, fig. W, *Conus mites* L., welchen ich auf Amboina und Timor erhalten.

XVII. ? fascia ta, die erste Sorte, fig. X, *Conus capitaneus* L., von mir auf Batjan, Flores u. Timor gefunden, die zweite, nicht abgebildet, durfte *C. vexillum* Gm. sein, den ich auch von Amboina habe; die dritte und schonste, fig. Y, *Conus generalis* L.; von mir auch auf Amboina erhalten. R. und die gleichzeitigen hollandischen Sammler kannten diese aus der militarischen Rangordnung abgeleiteten Artnamen noch nicht, sie sind also durch Weiterspinnen derselben Idee nach den damals schon ublichen Admirals-Namen entstanden, siehe unten bei SCHYNVOET.

XVIII. • voluta arenosa, Zandhoorntjes oder Vliegescheetjes, die erste Sorte, fig. Z, *Conus stercus-muscarum* L., die zweite, fig. A A, *Conus Zetlandis* Hvvass, beicle von mir auch auf Amboina erhalten.

XIX. Musica rusticorum, Boerenmuzyk, fig. BB, *Conus hebraeus* L, eine der haufigsten Arten im indischen Ocean, von mir bei Anjer auf Java, Puf Batari, Flores und Timor gefunden.

XX. • Vrauwe Munniken of oude Wijven, fig. CC, darnach hat LINNE eine Art *C. monachts* genannt, aber doch eine andere Art dabei vor sich gehabt; die RuMPF'sche diirfte *C. catus* Hwass sein, der wieder seinen Namen von nro XI entlehnt hat; GUST. SCHNEIDER hat diese Art von Amboina versandt und das Berliner Museum besitzt dieselbe von den Mentawei-Inseln bei Sumatra, Palabuan auf Java u. von Nord-Celebes. Die kleinere und rauhere Abart, fig. DD, schon von SCHROTER Einleitung I p. 76 als eigene Art anerkannt, diirfte vielleicht *C. glans* Hwass sein.

XXI. • Verebellum granulatum, ruige of gegranuleerde Kuipersboor (vgl. oben *Terebellum* unter den *Strombut,* nro. XIX), fig. EE, von den Inseln Oder 3 Brudern an der Westkuste von Amboina, auf Sand-grund (vgl. Hauptstuck XXIV nro. X) fig. EE, *Conus Nussatclla* L.

XXII. Voluta fluviatilis, Amboin. laholun, lahorun und papeijte, d. i. *amarula,* fig. FF, *Melania amarula* L. im Sinne von LINNE; seitdem hat man die nachstverwandten Arten scharfer unterschieden und BROT hat in seiner schonen Monographic der Melaniaceen 1874 den Artnamen *amarula*^ auf LAMARCK sich berufend, der auf Mauritius und Reunion lebenden Art gelassen. Diejenige Art welche ich 1862 durch Hafenmeister PAULUS von Laha auf Amboina frisch erhalten und dann auch auf Bum selbst gefunden habe, ist bei BROT als *M. diadema* Lea beschrieben. Immerhin ist es diese Art, fur welche die lateinische Bezeichnung *amarula,* die kleine bittere, als Nachahmung der malayischen Benennung zuerst gescharTen wurde, und so hat auch MORCH, Journal de Conchyliologie 1872 p. 319 speciell die Amboinische ^h *amarula* (L-) Mull, bezeichnet.

XXIII. Boterwegje van Boero (Buru), fig. GG, *Conus glaucus* L. von mir bei Benkulen an der Westkuste von Sumatra in frischem Zustand gefunden die Schalenhaut mit erhohten Spirallinien. Wegen des hollandischen Namens vgl. den nahe verwandten *C. betulinus* nro. II.

XXIV. Mklas Ooren, fig. HH, *Auricula Midae* L., im nachsten Hauptstuck naher beschrieben. Auch dieser Vergleich von LINNE als *Voluta auris-Midae* adoptirt, und in den jetzigen Systemen beibehalten, ruhrt demnach von R. oder den gleichzeitigen hollandischen Liebhabern her. Ich kenne sie von Riouw, Sumatra, Banka, Java, Borneo, Celebes und Ceram; die R'sche gehort nach der Abbildung zu der breiteren Form, welche ich in WEBER'S Zool. Ergebn., IV p. 152 unterschieden habe.

Vollstandig unter den Conchylien gebracht, sollen hauptsachlich seltene Arten, welche bisher in keiner Sammlung vorkommen, auch nicht ganz ganz kurz weitere Figuren zu den hollandischen Sammlungen hinzuzufügen, namlich Taf. 31. N. 5. *Conus Nemocanus* [1]) Hwass, dafur in der Ausgabe von CHEMNITZ *Conus vexillum* Gmel.; Taf. 32. N. 1. *Conus Bandanus* Hwass, nach den Banda-Inseln benannt, ein ungewöhnlich grosses Exemplar; die R'sche Abbildung mehr charakteristisch als die von CHEMNITZ dafur eingesetzte. Taf. *33.* N. 1. *Conus jigulinus* L. mit hellem Band. Taf. *33.* N. 2. *Conus pulicarius* Hwass. Taf. *33. 3 Conus aulicus* L. Taf. *33.* N. 4- *Conus vicanus* Lam. (nicht *vicanus L.)* Taf. 34. fig. A. Oranje-Admiraal, *Conus aurisiacus* L. richtiger *Arausiacus* zu schreiben, von Arausio = Orange; ich erhielt 2 schöne Exemplare davon auf Batjan. Taf. 74. fig B. Opper-Admiraal, *Conus Amiralis* L., das Admiral-Schip, *Conus amiralis var. Admiralis* L., oder *vicarius* Brug., ungewöhnlich gross, ebendaher. Taf. 34. fig. D. Admiral kurzweg, *Conus amiralis* var. *occidentalis* L. Taf. 34. fig. E. Westindische Admiraal, *Conus Siemensii* Hwass. Taf. 34. fig. F. Vice-Admiraal, *Conus acuminatus* Hwass aus dem Rothen Meer und Zanzibar. Taf. 34. fig. G. "Geneesche^Toot r *Conus Genuanus* L. aus Weste Africa; ich möchte vermuthen, dass die hollandische Benennung, welche LINNE ins Lateinische übersetzt hat, ursprunglich eine Entstellung aus Guineesche Toot 1st, wie auch CHEMNITZ übersetzt hat. Taf. 34. fig. H. Kroonhoorn, *Conus imperialis* L. Taf. 34. fig. I. Kroonhoorn, *Conus imperialis var. fuscatus* Born. fig. K. Achaat-hoorn, *Conus testudinarius* Hwass aus West-Afrika und West-Indien. Taf. 34. fig. L. Achaat-hoorn, *Conus achatinus* Chemn., aus Amboina durch Madame SCHNELL in der DuNKER'schen Sammlung. Taf. 34. fig. M. Achaat-hoorn, *Conus Proteus* Hwass, West-Inchsch.

XXII HAUPTSTUCK: ALATA, AMB. TATALLAN.

S. 109, Taf. 112, Fusse 35-375 entspricht genau der jetzigen Familie der *Strombiden,* welche durch die eigenthümlichc Ausbildung der Augen und des R. an!/Ch vor andern Meerschnecken auszeichnet; die Beschaffenheit und Bewegungsweise des Fusses und den schmalen zugespitzten Deckel erwahnt Das KrUckli ch als besonderes Kennzeichen dieser Abtheilung, die gestielten Augen erwahnt er bei nro II, sie mit denen der Krabben vergleichend. - J " oder „zwaerdje", dessen R. ofters erwahnt, ist der eigenthümhch geformte und functionirende elastische Deckel dieser Schnecken. Den

[1]) Nach einer angeblichen Siidsee-Insel Nemofca von HWASS 1792 benannt, die aber auf den heutigen Karten nicht zu finden ibt.

namen gab er ihr im Anschluss an die malayische Benenniing, welche den ausgebreiteten Miindungsrand der Schale mit dem ausgebreiteten Flügel des Fregatvogels, *Tachypetes aquilus*, mal. tallan, vergleicht. Die Weibchen und Sttimpchen (stompjes), welche R. bei vielen Arten aieser besonders erwähnt, sind immer die jüngeren Schalen, an denen die Fortsätze der Miindung noch gar nicht oder erst unvollstandig ausgebildet sind,

I. Harpago, Bootshaak of Duivelsklauw, Taf. 35, Fig. A erwachsen, B, C und D verschiedene Altersstufen, D die jüngste, *Pterocera chiragra*. Auf den Banda-Inseln, ferner Bonoa u. Manipa (zwischen Ceram und Buru) nach R.

II. Cornuta, Krabben, mal. Bia Cattam (Krabbenschnecke), Taf. 35 fig. E und F, beide erwachsen, in verschiedener Färbung, fig. G, Miindungszacken noch nicht ausgebildet, *Pterocera lambis* L., von mir bei Kupang auf Timor gefunden und auf Amboina von BERNSTEIN erhalten, auf den Obi-Inseln von Dr. BERNSTEIN gesammelt.
Der räthselhafte unklassische Name *Lambis* erscheint meines Wissens zuerst bei DUTERTRE 1654 und ROCHEFORT 1658 in mrer Naturgeschichte der Antillen und wurde erst von LINNE auf diese indische Art iibertragen. Die Ableitung von lambere, lecken, diirfte nur falschne sein; vielleicht eher vom holländischen Laphoorn fiir grosse *Stroitibus-zxten.*

III. Cornuta decumana, Taf. 35 fig. H, nur von Bonoa R. bekannt; *Pterocera Sebae* Val. (KIENER, iconogr. tab. 2) aus dem Koten und indischen Ocean, sehr nahe der *Pt. radix-bryoniac* Chemn. *{truncata* Lam.) aus dem Roten Meer.

IV. Cornuta millepeda, Duizentbeen, Taf. 36 fig. I, *Pterocera millepeda* L., von mir auf Amboina (lurch Dr. BENSEN erhalten und auf Timor gefunden, von WINTER aus Java erhalten.

V. Cornuta nodosa, Podagra oder Scorpioen, fig. K, *Pterocera scotpius* L., hauptsachlich von den Uliasser-Inseln, d. h. Haruku, Saparua und nach R. Aus Java durch WINTER erhalten, ferner von der Insel Rotti bei Timor.

VI. Alata lata, Breedlip, fig. L, *Strombus latissimus* L.

VII. Epidromis, Bezaantje, fig. M, *Strombus cpidromis* L.; die holländische und darnach die lateinische von LINNE adoptirte Benennung nach der Aehnlichkeit mit dem schief trapezformigen Besan-Segel am Hintermaste der Schiffe. Auf Amboina von Dr. BENSEN und Molukken von mir erhalten.

VIII. Epidromis gibbosa, Bultjes, fig. N, in der Bai von Amboina, *Strombus canarium* L. (wegen dieses Namens siehe nro. XIII). Auf Amboina auch von Quov und GAIMARD beobachtet, von mir auf Batjan, bei Makassar und Benkulen, von A. B. MEYER und Mysol auf Nord-Celebes gefunden. Das kleinere oder aufgerollte Besan-Segel, fig. O, *Strombus vittatus* L. var. *turritus* Chemn., aus der DuNKER'schen Sammlung, auf Timor von mir gefunden.

IX. Epidromis minima, kleine Bezaantjes, von Hitu (Nordhalfte der Insel Amboina), fig. P, *Strombus minimus* L. *{troglodytes* Lam.) auch von mir auf Amboina, sowie bei Larentuka und Kupang gefunden, aus Gorontalo durch RIEDEL und aus Pulo Loz bei Bintang durch MEYERHAUS im Berliner Museum.

X. Lentiginosa, Sproetjes (Sommersprossen), mal. Bia Taylala (dasselbe), Taf. 37 fig. A, *Strombus lentiginosus* L., von mir auf der Molukken-Insel Mareh und bei Kupang auf Timor gefunden, von A. B. MEYER auf Nord-Celebes.

XI. Pugiles, Schermers, mal. Bia t'unjockan, fig. R, *Strombus auris-Dianae* L., die zweite hier erwähnte Art ist der nahe verwandte *Strombus guttatus* Desh. Die erstere Art von QUOY u. GAIMARD auf Amboina, von mir ebenda und ferner bei Larentuka und Kupang gefunden, von WINTER bei Batavia, die zweite von den Molukken durch G. SCHNEIDER erhalten. Die Benennung *auris-Dianae* kann ich nicht über LINNE zurück verfolgen und kenne auch keinen Mythus der Diana, auf den er sich beziehen könnte, vielleicht ist es nur Entstellung oder absichtliche Umdeutung von „oreille d'ane", Eselsohr, wie ARGENVILLE, conchyliologie 1742 p. 293 diese Conchylie nannte, wie schon PH. STATIUS MULLER (MARTINI Conch. Cab. III p. 136) vermuthet.

XII. Luhuana, Loehoneesche Hoorntjes, fig. S, *Strombus Luhuanus* L. von Luhu an der sudwestlichen, Amboina zugewandten, Halbinsel Hatumahetta, gandaKlein Ceram) so benannt, eine der bekanntesten und auffälligst gefärbten *Strombus*-arten, von mir auf Mareh u. den Inseln, ferner bei Larentuka und Kupang gefunden, von Batavia durch WINTER in DUNKER's Sammlung, von A. B. MEYER auf Nord-Celebes.

XIII. Canarium mal. Bia Canary, nach der Aehnlichkeit mit der mandelähnlichen Frucht des Baumes *Canarium commune* L. (Fam. Burseraceae) genannt, die ersten, glatte, fig. V, *Strombus gibberulus* L., in verschiedener Färbung von mir bei Benkulen, auf Banda und Amboina; die vierte, mit Buckeln, fig. W, *Strombus floridus* Lam., von mir auf Ternate und Batjan gefunden, aus Java durch JAGOR im Berliner Museum.

XIV. Canarium latum, fig. X, *Strombus succinctus* L.

XV. Samaar, fig. Y, *Strombus dentatus* L. *{tridcnlaius* Lam., *samar* Desh., aber nicht *Str. Samar laevis* von CHEMNITZ Concn. fig. 1503, welcher zu *bulbulus* Reeve gehoït). Java, durch WINTER.

SCHYNVOET fiigt folgende Arten hinzu, von denen aber die Mehrzahl nicht zu den Strombiden im heutigen Sinne gehört Nro. 1. nach SCHYNVOET unausgewachsene *Pterocera scorpius*^ mochte ich eher fiir *Pt. chiragra* halten. Taf. 37. Nro. 2. *Voluta vexillum* angeblich Nro. 3. *Voluta Lapponica* L., ausdriicklich als aus Lappland erhalten angegeben, in Wirklichkeit aus dem indischen Ocean. Taf. 37. Nro. 4 aus Westindien; ich kann aber nur eine mehr blasse Form der ostindischen *Voluta lapponica* L. darin sehen. Taf. 37. Nro. 5. *Strombus gallus* Westindien. Taf. 36. Nro. 6. zweifelhaft. Taf. 36. Nro. 7. *lurbinetta pyrum* L., jung.

XXIII und XXIV HAUPTSTÜCK: PORCELLANA,

S. 113—119 Taf. 38 und 39. z. Theil. Entspricht der LiNNE'schen Gattung *Cypraea* nebst *Ovula* Lam. Porcellana, an das griechische Xoirine bei ARISTOPHANES sich anlehnend, aber zugleich mit Porcellan gleichlautend, ist die allgemein iibliche Benenniing dieser glänzenden glatten Schnecken bei den vorlinneischen Conchyliologen seit RONDELET 1554. Auch hier spricht R. bfters von „Wyfje" nach dem Vorgang der &i geborenen, und meint darunter die noch nicht ganz ausgewachsenen Exemplare, wie R. selbst in der Bemerkung zu Nro. XII andeutet.
R. unterscheitet grössere Arten, mal. Bia bilalo, 38. und kleinere mal. Bia tsjonka, 39. Tafel.

I. Porcellania guttata, Klipkoussen, eigentliche Bia bilalo, fig. A, *Cypraea tigris* L., im indischen Ocean weit verbreitet; als speciellen Fundort in Niederländisch-Indien kann ich aber nur Gorontalo in Nord-Celebes angeben, woher ich sie durch Herrn RIEDEL erhielt von WINTER in der DuNKER'schen Sammlung.

II. Porcellana montosa, de Caap, nach der zackigen Zeichnung auf dem Rticken, *Cypraea mappa* L., selten. Aus Java von Hrn.

III. Concha testudinaria, Karet oder Caap falso, fig. C, auch selten, *Cypraea testudinaria* L.

IV. Argus, fig. D, auch selten, *Cypraea Argus* L.

V. Groote Slangekoppen, fig. E, *Cypraea Mauritiana* L., schon von LISTER aus der Insel Mauritius (He de France) 1685—97 erwahnt und daher von LINNE SO benannt. Ich fand diese Art auf Batjan, Adenare und bei Muntok auf Banka, erhielt sie auch von Nora- <j r^lebts.

VI. Kleine Slangekoppen, fig. F, *Cypraea caput-serpentis* L. Aus Nord-Celebes und Flores im Berliner Museum, die seltenere fig. G, *Cypraea onyx* L.

VII. Witte Jamboezen (Jambu, Jambosa vulgaris, Myrtaceen, ein beliebtes Obst in Niederländisch-Indien), fig. H, *Ovula verrucosa*. Bei Larentuka, Kupang und Singapore von mir gefunden.

VIII. Talpa, Mol, so nach der länglich-cylindrischen Gestalt benannt, fig. I, *Cypraea talpa* L. Von Java durch Hrn. WINTER in DUNKER's Sammlung.

IX. Carneola (fleisch-farbig), mal. Bia daging (dasselbe), fig. K, *Cypraea carneola* L. Von Nord-Celebes und Flores im Berliner Museum.

X. Porcellana salita, Zoutkorreltjes (Salzkörnchen), fig. L, *Cypraea vitellus* L. (Eidotter). Eine der häufigsten Arten; Prof. SEMON nai Amboina gesammelt, ich auf den Banda-Inseln und bei Larentuka auf Flores.

XI. Porcellana Litterata sive Arabica, Letterhoorntjes of Arabische Hoorntjes (die Zeichnung mit arabischer Schrift verghcnen), *Cypraea Arabica* L. Bei Muntok auf Banka von mir gefunden, von den Sunda-Inseln in DUNKER'S Sammlung.

VII n r „ i i • «„ iu *Cvhraea Ivnx* L. Eine der häufigsten Arten im indischen Ocean, auf Amboina, Flores und
XII. Porcellana lentiginosa, Kakkerlakjes, fig. M, erhalten.
Adenare von mir gefunden, ferner von Java und jNor - , O o.)»wtf M « V « L., die zweite mit purpurnen Seitenflecken *C. variolaria*
XHI. Variolae, Mazelen, erste Art, m^chwarzen Seitenflecken unpassend
Lam. Beide Arten von mir auf Flores getunaen. *AmphiPeras) ovum* L. Bei Larentuka auf Flores von mir gefunden. Auf
XIV. Ovum, mal. Bia oder Sipot Saloacco fig Q °^J>% f n der Mitte des Schildes getragen.
dieser Insel sah ich sie auch noch 1863 von n-ingeDonicu a
Zu den kleineren, Hauptstück XXIV, gehoren: gefunden.
I. Thoracium oculatum, Witoogjes, Taf. 39, fig. A, Bei Palabuan auf Java von mir gefunden.
II. Thoracium stellatum, Sterretjes, fig. B, *Cypraea* ... Kauri. Die Bezeichnung Thoracium bezieht
III. Thoracium vulgare sive Cauricium, gewoone ... Seitenhöcker die Armansätze bilden. Das Wadaat der Araber
sich auf die Aehnlichkeit mit ... hauptsachlich *Marginclhi monilis* L. sein. *Cypraea moneta* kenne ich von den Mentawei-
„ Inseln bei Sumatra ^MAASS), von Nord-Celebes, Batjan, F ... ebenfalls als Kauri im Verkehr, ich fand sie z. B. in Bangkok auf dem
IV. Thoracium quartum, slechte Cauns, fig. p, auf Sumatra und bei Palabuan auf Java von mir lebend gefunden.
Viktualien-Markt i86V im Gebrauch. Bei Benkulepi aut bumat a und dem öfters vorkommenden Brandflecken auf dem Riicken *Cypraea*
V. Casuaris Eijers, nicht abgebildet; nach der grunhchen JJ mig gefunden, aus Gorontalo durch Herrn RIEDEL erhalten.
ww L. (o/m^z Lam.); bei Makassar und Lareniu* inlich ein £x emplar von Q^mj ,77w,ra L., in dessen Ruckenfleckman
VI. Dracaena, Draakenhooftjes, fig. E, zweifelhaft, (Zool ical Journal. IV, p. 180) angenommen hat, vielleicht aber auch ein
die Figur eines Drachen finden kann, wie schon ... hat den Namen darnach erhalten und gehört wohl zu *caunca* L.
entsprechendes Exemplar von *C. caunca* L.; C. f ... Art von Flores im Berliner Museum.
VII. Blaauwrurcen. fie. F. wahrscheinhch *Cypraea tabesce*,«*>!.,** im Berliner Museum.
IX. ... NossaK ... oder Dic Btoe ... der Westküste
X. Nussaten ... von mir gefunden.
von Amboina, fig. I, *Cypraea* ... *(.Epomi) ckercula* L., die andern glatt, fig. L, c ... Varietät
XI. Globuli, Knopjes, die einen gekornt, fig. K, *Cyptaea* K y
von *ckercula*. weissen Querbinden auf der Riickenseite mit Mehlsacken auf dem Rticken e.nes Lsels
XH. Aselli, Eseltjes, fig. M, *Cypraea asellus* L Die jeissen ...
v vergli'chen. Bei llrentika auf Flores von Dr. SEMMELJNK erhalte ... Journal I, p. 516). Kenne ... bis ... nur aus Polynesien.
XIII. Paereltjes (kleine Perlen), fig. N, ... C#™« «w//«tf Gmel., nach GRAY (Zool Journ. I, p. 377) e.ne
XIV. Ursula^, Beertjes, fig. 6, der Ruckenfleck soil emen ... nahe verwandten C. / . / ^ Gmel. halten, wovon m.r ganz
abgeriebene *C. hirundo* L., ich mochte s.e eher ... von Ternate, Nord-Celebes und Flores vor mir
v entsprechend gefarbte Stiicke vorliegen D ... haufig im indischen Ocean; ich habe sie aus der Java-See, von Nord-
XV. Pediculus, Luis, fig. P, weiss, also *Cypraea* ... grere westindische Art *Cypraea pedtculus* zu nennen.
... Cypraea ... fig. R, Cypraea reticulata Martyn,
Diesen Cypraeen fugt SCHYNVOET noch hinzu Taf. 39 ng- ...
fcauptsachlich polynesisch, fig. S. Cypraea mus L., westindisch.

XXV HAUPTSTÜCK: CYLINDRI, ROLLEN,

S. 119, Taf. 39 z. Theil; entspricht der heutigen Gattung *Oliva*; es ist sehr anzuerkennen, dass R. diese richtig sowohl von Conus als von *Cypraea* unterschieden hat; melancholisch an seine spätere Blindheit erinnert ... dass ... unterscheiden könne.

I. Cylinder porphyreticus, fig. Nr. 1, nicht *Oliva porphyria* L., welche amerikanisch ist, sondern *Oliva erythrostoma* Lam.; ich habe diese Art von den Banda-Inseln und von Flores vor mir. ... von Amboina und ...
II. Cylinder niger, Satyne Rolletjes, fig. Nr. 2, *Oliva maura* Lam. ... GAIMARD beobachtet, bei Batjan und Timor von mir gefunden, von ... aber sehr gross für diese Art, welche ich von den Banda-Inseln, Timor und Nord-Celebes vor mir habe.
III. ... vermuthlich *Oliva sanguinolenta* Lam., ...
Cylinder tertius, fig. M. 3, ... Vhn,ing einer Reihe schwarz gekleideter Personen vergleichend, *Oliva maura* var.
IV. Cylinder quartus, Prinze begraaffenis, fig. Nr. 4, ... darnach ihren Namen erhalten, passen aber weniger zu R.'s Abbilclung.
fulminant Lam. Sowohl O. *sepulturahs* ... ich bei Larentuka und Adenare gefunden habe, und die schon bei
V. Cylinder quintus, nicht abgebildet, vermuthlich *Oliva tncolot* Lam., die
LAMARCK von Java angegeben ist. ... daher schwer zu bestimmen, vermuthlich *C//>w sanguinolenta* Lam., der vor-
VI. Cylinder sextus, Grauwe Monniken, auch "^ht abgebildet ... Timor gefunden. Unter denjenigen mit violetter Miindung diirfte *Oliva*
herrschend grauen Farbung wegen; diese habe ich ... Java und ... vertreten ist
tpiscotalis Lam. gemeint sein, welche ... ich auf Amboina, Buru, Flores und Timor gefunden habe, Hr. RIKDEI. auf
VII. Cylinder septimus, Kamelotje, fig. Nr. 5, ... Nerita Hauptst. XII nro. Ill verwandt).
Gorontalo. (Kamelot, eine Art Gewebstoff a^schon ... von mir ... gefunden, von A. B. MEYER auf Nord-Celebes, in der
VIII. Cylinder octavus, Blauwdroppen, fig. Nr. 6, ... Nebenart ... mit schwarzen Tropfen bleibt zweifelhaft.
DUNKER'schen Sammlung von Java, die ... *Oliva* ... *ispidula* L. Die Verschiedenheit in Farbung und Zeichnung richtig angegeben. Ich
IX. Cylinder nonus, groote Glimmetjes, fig. Nr. 7, ... auf Nord-Celebes.
fand sie auf Batjan, Bum und Timor, A. ... detaillirt um bestimmt zu werden; die mehr zugespitzte Nebenart könnte *Olivella*
X. Cylinder decimus, kleine Glimmetjes, fig. Nr. 8, ... Veranlassung gegeben, dieses ist aber eine westindische Art.
lanceolata Reeve sein, die dritte hat zu dem ... *Oliva carnea* ... welche ich von Buru und Flores vor mir habe.
XI. Cylinder, Achaatjes, nicht abgebildet ... die nähere Beschreibung des schon im XXI Hauptstiick No. XXIV aufgefiihrten Midas-
XII. Cylinder lutarius, Slykrolle. Hier folgt nur ... t; diese, *Auricula Jit da c* L., ist im indischen Archipel noch mehr
Ohrs, *Auricula Midae*, und wird auch eine Kleine ... Art Celebes, Batjan, Ceram, Amboina, Burn, Flores und Timor.
verbreitet, ich kenne sie von Sumatra ... Banka, Java, *(A»azola) acumixata* Lam, westafrikanisch, hinzu.
Hiezu fugt SCHYNVOET noch fig. M. 9 *vuv* i* /

XXVI HAUPTSTÜCK: CONCHAE UNIVALVIAE,

S. 122 — 123 Taf. 40. Hierunter fasst R. die einschaligen Conchylien ohne Spiralwindungen zusammen, mit Ausschluss der rohrenformigen, hauptsachlich *Hahotis* und *Patella* im Linneischen Sinne ... mal. Biasabla fig A-D. Lepasod. lopasist der echt klassische, urspriinglich griechische,
I. Lopas oder Lepas sive Patella, Lampje oder ... verschiedenen romanischen Sprachen bis auf das enghsche limpet und auch im Namen der
Name dieser Schneckengattung, der sich in den ... des Mittelalters von einem Uebersetzer des ARISTOTELES dafür einge-
Insel Lampedusa (alt Lopadusa) erhalten hat; rateiu, die am

fiihrte lateinische Benennung, bei den friiheren Conchyliologen mit Lepas concurrirend, von LINNE, der den Ausdruck Lepas verwandte, seit 1735 ganz an lessen Stelle gesetzt. Von den hier erwahnten Arten ist die erste grosste, fig. A, *Patella testudinaria* Batjan, Kema (Nord-Celebes) und Palabiian (Java) von mir gefunden; die zweite, fig. B, *Acmaea saccharina* L. auf Amboina, ban Kema (Nord-Celebes), bei Kupang und Larentuka von mir gefunden, den Togian-Inseln von A. B. MEVER ; deren flachere mit stärker vorspringenden Zacken, fig. C, (*Patella*) *stellaformis* Reeve, nach syst. pl. 1, fig. 7, von welcher das Berliner Museum ahnliche Form, an ein Stück von Tridacna angeschmiegt, besitzt; sehr ähnlich ist sie auch bei ARGENVILLE Conchyliologie 1742 fig. D, und darnach bei MARTINI Conch. Cab. V. 1769 fig. 81. abgebildet; ähnliche zackige Formen bieten auch *Siphonora sipho* Sow. und *S. atra* Q. G., beide auch im indischen Ocean, doch bleiben sie beträchtlich kleiner, und R. hätte wohl die eigenthümlich schwärzliche Färbung der Innenseite erwähnt. Die beiden augenähnlichen Züge in der Mitte der Figur, auch bei ARGENVILLE wiederkehrend, beruhen wohl nur auf ungleichmässiger Abreibung der Oberfläche. Die dritte, fig. C, glattrandig, lässt sich aus der Abbilding nicht erkennen, diirfte aber nach der Farbenbeschreibung: aussen schwarz gesprenkelt, innen silberfarbig, vielleicht *Patella variegata* Reeve, bei Palabuan und auf Batjan von mir gefunden, sein, oder noch wahrscheinlicher nur eine junge *P. testudinaria*, da diese allein schön silberfarbig an der Innenseite ist. Dem runden Umriss und glatten Rande nach könnte man auch an *Acmaea {Tectura) striata* Q. G. denken, welche ich fand, aber diese ist an der Innerseite weisslich blau, nicht silberglanzend. Die Flusspatelle, Rivier Lopas, welche R. noch nennt, *Septaria (Navicella) suborbkularis* Sow., da er den im Fleisch des Fusses verborgenen Deckel ausdrücklich als beentje kommt noch einmal weiter unten als Nr. VI vor.

II. Auris marina, mal. Telinga maloli, fig. E—I, *Haliotis* L., in allen Sprachen nach der Aehnlichkeit mit einem menschlichen Ohr benannt. Die erste Art, fig. E, F, *H. asinina* L., die mir von Singapore und Timor vorliegt; die zweite, gemeinste, mit Knoten, fig. G. *varia* L., auf Tidore und bei Palabuan (Java) von mir gefunden, auf Nord-Celebes und den Togian-Inseln vor A. B. MEYER; die dritte, dünn und glatt, fig. H, *Haliotis glabra* Chemn., von mir auf Batjan gefunden und aus Amboina durch G. SCHNEIDER erhalten, die vierte, ohne Löcher, fig. I, *Stomatella* (*Gena*) *planulata* Lam., welche ich bei Ternate gefunden, nicht *auricula* Lam., (*lutea* auct. non L.), die ein höheres Gewinde hat.

III. Balani, Ekelen, Puisten, mal. Gindi laut, Taf. 41, fig. A, C D) von denen unter den Crustaceen zu reden 1st.

IV. Verruca testudinaria, mal. Kutu totruga, Taf. 40, fig' E, f Cirripeden, deren Tiier bedecken ; sonst haben sie mit denen Truer Deckeln nichts gemein.

V. Opercula callorum, fig. L, M und N, sind Schalen, welche nicht das ganze lebende Thier bedecken ; sonst haben sie mit denen Truer Deckeln nichts gemein. Die erste, fig. L, ist sicher ein *Parmaphorus (Seirius)*, wahrscheinlich *P. unguis* L,, s. EDG. SMITH, Journ. of Conch. 1879 P- 262. Die zweite, fig. M, diirfte *Umbrella Indica* Lam. sein. Die dritte, fig. N, ist die innere Schale von *Dolabella* (Me'moires sur les Mollusques 1817 no. 12); die ganze ausserlich schalenlose Schnecke ist im ersten Buch dieses Werkes Limax marina verrucosa beschrieben und Taf. X, No. 5 abgebildet.

VI. Nootedoppen, fig. 0, *Septaria (Navicella) suborbkularis* Sow., schon oben unter I erwahnt. Grosse Exemplare davon, noch Abbildung, aus Amboina im Rijks-Museum zu Leiden ; ich fand die Art im Bache von Batu Gantong auf Amboina, ferner bei Ceram, sowie auf Ternate und Flores.

VII. Oorlamjes of Vischhuiven, Fischweiberhauben, fig. P und Q, *Calyptraea equestris* (L.) Lam., von mir auf Ternate gefunden.

VIII. Melknapjes, fig. R, *Sigaretus planulatus* Recluz in CHENU Conch, ill. 3. 1843 (/'<""* Phillippi Abbildungen I f. 7- 1844 im Berliner Museum.

XXVII HAUPTSTÜCK : SOLEN, CAPPANG,

S. 123—126, Taf. 41, Röhrenförmige Conchylien, den Gattungen Serpula in Linneischem Sinn und Dentalium entsprechend, fiir den gegenwärtigen Stand unserer Kenntnisse sehr verschiedenartige Gebilde umfassend. Wegen des Namens Solen vgl. das XXXIV Hauptsttick.

I. Solen arenarius, Zandpijp, mal. Cappang besaar, fig. D, E, (D in der hollandischen Ausgabe auf der Tafel nicht angemerkt). *Teredo {Furcella, Kuphus, Septaria) arenana* L. oder *gigantea* Home, mit ausfuhrlicher Beschreibung und näheren Angaben Vorkommen, in den Mangle-dickichten verschiedener Inseln. Ich erhielt einzelne Paletten auf Amboina; dieselbe Art ist auch Pulo Batu an die Westkiiste von Sumatra durch J. GRIFFITHS (Philosoph. Transact. 1806), und neuerdings wieder von Hrn.MAA Mentawei-Inseln, gefunden.

II. Solen lignorum, Boorworm, mal. Cappang und Utor, nach der Beschreibung der schädliche Schiffs-Bohrwurm, *Teredo* sp., Figuren F und G stellen weitere Rohren-fragmente dar, die sich nicht wohl bestimmen lassen.

III. Solen anguinus, mal. Cappang oder Bia ular (Schlange), fig. H, eine *Siliquaria {Tenagodus* hat Anlass zu dem Namen *S. anguina* ist aber nach der Figur nicht diese Art, sondern *S. muricata* Born *[anguina* Linne zum Theil). Das „getand Mijtertje voor in ist der Deckel dieser Röhrenschnecke, welcher hier zuerst erwähnt wird.

IV. Denticuli Elephantis, Olypliants Tanden, mal. Tando laut (Meer-horn), *Dentalium* L., mit richtiger Angabe ihrer schiefen Lag (S. 126); die erste grösste Art, fig. I, *Dentalium elephantinum* L. (*arcuatum* Desh.) auf Amboina von LESSON wiedergefunden. schmächtigere mehr blassgriine, ohne Zweifel *Dent, aprimun* L., die dritte, kleinste, liber deren Farbe nichts gesagt ist, durite bestimmen lassen.

V. Noch een soort van de Solenes, fig. K und L, Fragmente von grosseren *Vermetiden.* Fig. K der eigenthiimlichen sue Gestalt wegen, was aber nur individuell-zufällig an diesem Fragment ist, *Serpula ocrea* von GMELIN getauft, kopirt in Conchylien-Cabinet Band 1 fig. 9; wahrscheinlich eine individuelle Abänderung der folgenden Art. Fig. L *Vermetiis (Ify* Rouss. nach der Bestimmung von MORCH Proc. Zool. London 1862 p. 77, bei MARTINI a. a. 0 fig. 10 kopirt, in CHENU illustr. conch, pi. 5 fig. 3 stimmt recht gut überein.

SCHYNVOET hat noch die folgenden hinzugefugt: Fig. Nro 1. Vermetiis (Vermicularia) lumbricalis L., (V. Indicus Rouss. bei conch, pi. 3 fig. 1); Fig. Nro. 2. wahrscheinlich Vermetus (Bivonia) semisurrectus (V. glomeratus bei CHKNU illustr. conch, pi. 13 p. 3744 und Gravenhorst Tergestina 1831 S. 80, Vermetus (Thylacodes) protensus Gm. mit Fragzeichen nach Morch; Fig. Nro 4. Rumphi Morch, Proc. Zool. Soc. London 1862 p. 78, unbekannten Fundortes, auf einer Schnecke (Turbo?) aufgewachsen; MARTINI byst. I fig. 15 bildet eine ganz ahnliche Rohre, auf der amerikanischen Cytherea maculata L. aufgewachsen, ab, welche nach Morch Vermetus conicus Fig. Nro 5. Dentalium politum L. nach Gmelin und Deshayes; Fig. Nro 6. Dentalium, zweifelhaft von Deshayes in seiner Monograp Gattung 1825 mit? zu dem europaischen D. dentalis L. citirt; Fig. Nro 7. Aspergillum Javanum Brug., Lam.

XXVIII UND XXIX HAUPTSTÜCK: CHAMA ASPERA, MAL. BIA GARU,

S. 126—137, Taf. 43 (in CHEMNITZ's deutscher Ausgabe 42). Hiermit beginnen die zweischaligen Muscheln und R. folgt hier dem von den Alten, ARISTOTELES und PLINIUS, überlieferten Sprachgebrauch, der wohl von den griechischen Fischmärkten stammt und wonach die mehr regelmässig gestalteten Muscheln im Gegensatz zu Auster, Pecten, Mytilus u. dgl., hauptsächlich wohl Veneriden, den allgemeinen Namen Cheme, Chama, führten und nach der Oberflachenbeschaffenheit in rauhe, z. B. Venus verrucosa, vielleicht auch Cardium, und in glatte, z. B. Cytherea L. und Gattung Tapes, eingetheilt wurden. R. begreift nun unter dieser Aufschrift neben einzelnen ungewöhnlich gestalteten Venenden, Donaciden und Cardiiden hauptsächlich die so eigenthumliche Familie der Riesenmuscheln, *Tridacniden,* von welchen, als dem Mittelländischen Meere ganz fremden Geschlecht die Alten nur eine sehr unbestimmte Kunde hatten. Fiir LINNE mag das die Veranlassung gewesen sein, dass er diejenige seiner nach dem Schloss charakterisirten Muschelgattungen, in welche unter andern auch die Riesenmuscheln fallen, Chama genannt hat, und so ist es gekommen, dass dieser Name seit LINNE in ganz andern Sinne gebraucht wird, als im Alterthum und bei den vorlinneischen Conchyliologen.

I. C$_{ham}$a squammata, Nagelschulpen, Bia garu, *Tridacna* im engern Sinne *{Chama zigas* von LINNE) erste ... H pin^h ... auf Autopsie beruhende Beschrcibung des* lebenden Thiers, seiner eigenthümlichen Lage und seiner bunten Farbe, was dann« wi ... und GAIMARD, Voyage de 1'Astrolabe, 1826-29, Zoologie III 1834 p- 483 Taf. 79, 80 bestatigt u ™ £ ... eSutert IT ... interessante Angaben liber die Muskelkraft dieses Thiers. Die Mestica, von R. speciell Chamites genannt von welche ... H e F ... viel1 Aufhebens machen und welcher noch im dritten Bach dieses Werkes eineigenes Hauptstiick, das'I XlVste ... 2rd, i?t erne kalkige Concretion innerhalb des Schlossbandes (Ligamentes) diese? Muscheli, nur in ^teW ... em unter zehn vorkommend.^{R} -terscheidet verschiedene Formen dieser Muschel, welche ie^lgreir^r ... erden, und zwar:

a litt

]^{ava}; Cham^iTtorali,^{0}^85 T^ ^ ^{A}, T* ""u^{5} ^P^PP™ ^{un}^^sen ^{Scl}™PPen,Jst 7>/^;/« ^ ^ ^ Lam.; ich habe entsprechende von ^{Lan}>-, welche *Irh* ... Mannetje, S. 127 unten, mehr langlich, mit zahlreicheren, 9-10, Hauptrippen und kiirzeren Schuppen vielleicht 7" *l/lJ/* ^{da} diese Fi^nr ... von Amboina habe, die einzige mit 9 Rippen, wenn man auch die kleineren vorderen mitzahlt. Vielleicht eehfi ... fit ... ^gur wirkhch $^{9-10}$ Rip$_{pe}$n zeigt; sie ist aber etwas kurz fur *clongata* und konnte Reeve's *Trid. compressa* seiif

Pelagi die 3

^{Und} GAIMARD auf^Timor K S h t ę" ^{5} ^ ^ "^ "^ '" ^ ^ ^^ ^{S,} "? ^^ ^ ^{dgentliche} ^{7WVto}™ **** (L.) Lam., von QUOY en ander slach, flacher und mehr kreisförmig, hellgelb oder Amboina ge^unden habe. ^{Blassroth,} ^{S,} ^{128}> vermuthlich *Tridacna crocea* Lam., welche ich auch auf

Een bijzonder slag, Von der Insd Lussa^{in} J^{o}> zwischen Ripp$_{e}$n, orTenbnr7y Tridacna und Hippopus in der Mitte, mit weiten Zwischenraumen und die v e S n ... ^{Und} ... ^{Tridacna} ^{Cmi} ^{Scutfera} Lamk. bei GUALTIERI Tab. 92 Fig. A. ... ^rhlt ... issmässig kleine Oeffnung einen Uebergang zu Hippopus macht; ich habe sie von Amboina, Flores und Java. Vorderseite

II

• Chama aspera et obtusa, fig. B, an der Nordküste von Ceram, nach der Abbildung wohl eine Form von *Tridacna e/oneata* Lam ... Die ... on CHEMNITZ dafur eingesetzte Abbildung weicht durch breitere Zwischenraume zwischen den Rippen von der R 's ib ... und stellt vielleicht

III Ch$_{Cf.}$ ^{lluuca} ^{iamt} ^{vor} ... ^{GUALTIERI} Tab. 92 fig. A.

• ... nama striata, Peerdevoetjes, mal. Bia Coroerong (Haus, Kajiite), fig. C, *Hippopus maculatus* Lam. *{Chama hippopus* L,) Auch diese vnn ^ ... lebend gesehen und das Vorhandensein eines Byssus auch an ihr constatirt. Ich fand diese Art bei Larentuka Dr. BERNSTEIN auf den ... bi-Insel^{n} ... B. MEYER in Nord-Celebes.

IV T ...

• ... estae, Scherfjes, fig. D, in der Bai von Amboina, *Circe (Crista) gibbia* Lam., haufig in Niederlandisch-Indien: ich fand sie inrh w ... ^{v} 2$_{mbol}$na, ferner auf der Molukken-Insel Mareh und auf Halmaheira, sowie bei Makassar.

• ... esta pectinata, Wilde Scherfjes, nicht abgebildet, vermuthlich die nahe verwandte *Circe {Crista) pectinata* L ... die ich bei Wilmi o,f ... ^{VJ} ... ^{eram}> ^{F}emer auf Adenare und bei Benkulen fand. ... allai auf

artissae, Hertjes, Bia-hati, fig. E, von Nusa-laut und Hitu, *Cardium cardissa* L. in weiterem Sinn; von den drei Formen, welche R un ... *(hif^l* ... heidet ist die erste, ^{gemeinste}> mit gezahnter Kante, der Abbildung entsprechend, das richtige *C. cardissa* der jetzigen Conch$_{liolo}$*en', ... as ich von Singapore, Java und Adenare bei Flores vor mir habe; die zweite, mit aufgeworfenem Rande, *C. roseum* Chemnitz, die dritte mit kleine ... ^{n} $_{o}$then Flecken lind ^{g}lattem Rand i *C. Junoniae* Lam., alle sehr nahe mit einander verwandt. LESSON fand sie auch auf Amboina ...

VII O A ...

• ... ^uaarans, Quadrantje, fig. F, von den „Buiten-Eilanden" von Amboina, *Donax pubescens* L., von Herrn WINTER auf Java "efunden. Die ... eneannung Quadrans, Viertel eines Kreises, wurde von KLEIN 1733 als Gattungsname fur verschiedene in der iiussern Form ahnliche viuscheln adoptirt und darnach in neuester Zeit von BERTIN 1878 als Untergattungs-Name für *Tellina gargadia* verwandt.

^{Tri}(kcnen ^"i ... besonderes Hauptstück, das XXIX, ist nun der Chama montana sive Noachina, Vader-Noachs Schulpen, ^{Crew}idmet d, h, den seiner Zei\ ... e ... u ... ^{binnenlands} ^{auf} ^{den} Bergen in Amboina und auf den Molukken gefunden werden; R. leitet sie von der Sundfluth her' wie es zu ^oden erzei ... th ^{g}eschah und was immerhin ein bedeutender Fortschritt gegeniiber der andern Meinung war, dass die Versteineriin^en im festen die Berge s ... ^{U} ... ^{ewachsen} ^{seien}^ ^{doch} ^{streift} ^{er} ^{am} ^{Encle}> $^{S.}$ *137* unten, auch schon die Mdglichkeit der jetzt allgemein giiltieen Annahme dass ^{Prof} Dr A ... ^{aus} ^{em} ^{Meere} erhoben und die Muscheln gleich mitgenommen haben. Es handelt sich um geoloeisch sehr Hinge~Bildiinren fV^ral ... - A- WICHMANN'S Beitrag in diesem R.'s Gedenkbuch.) ... ^ungen. (vergi.

XXX. HAUPTSTÜCK: CHAMA LAEVIS,

Muschel^{In} ... ^{x}4i Taf. ^{42} (i$_{n}$ ()$_{er}$ deutschen Ausgabe von CHEMNITZ 43), und einige Figuren auf Taf. 43 (42). *Veneriden* und ausserlich iihnlich eestaiterp manche glatt, manche aber auch mit sehr ausgepragter Skulptur, wie z. B. nro. IX, X, XI, *XU.* gesraitete

I.

• Chama laevis eigentlich so genannt, gladde Gapers, Taf. 43 fig. G, auf Sandgrund, hauptsächlich an der Siidkuste von Ceram nach der farbenbeschreibung zweifellos *Cytherea ??ieretrix* L. einschliesslich der Varietät *castanea* Lam.; ich habe sie bei Makassar gesammelt ... $^{J)}$ ... ^{e} grössere innen bemalte aus Japan und China ist sicher *Cytherea lusoria* Chemn., Lam., und zu dieser passt auch die Abbikhn ... am besten.

I$_{l}$- Chama lutaria und coaxans, Quakkers, mal. Bia Codock (Frosch-rauschel), fig. H, *Cyrena coaxans* Gmel., bei Amboina an der MUndune aes Fliisschens von Weynitu, ferner bei Wahai auf Ceram und auf Batjan von mir gefunden, siehe meine Mittheilun^en in WEBER'S ^oologischen Ergebnissen Band IV. S. 98. Das von *R.* erwiihnte Quacken, das ich auf Batjan selbst hdite, beruht wohl auf dem pldtzlichen Eindringen der Luft (oder des Wassers), wenn das Thier seine Schalen öffnet; ein ähnliches, nur schwächeres, hdrt man bei Limnae stagnalis, wenn sie am Wasserspiegel ihr Athemloch öffnet.

III. Chama virgata, mal. Bia Baguala (nach einem Orte „in den stillen bocht van Ambon"), fig. F, *Venus virmta* Gmelin (\ INNIP C$_{VO}$ ... „ «. ed. XIII p. 3281) auf diese Abbildung gegriindet; Ed. Rossmiis (kritische Uebersetzung der Arten d. Mon. Geschlechts Venus 1857 S. 80) hat wohl Recht, in ihr eine *Mactra* zu vermuthen, ich möchte sie geradezu für *Mactra antiquata* Spengler 1802 (*Chemnitzi* Gray) halten, welche ich auch auf Amboina und bei Larentuka im Schlamm gefunden habe. Diese ist innen violett, aussen trüb braun mit helleren Strahlen und tief violettblauem Wirbel, was R. vielleicht mit dem Ausdruck „staalgroen" meint.

IV- Chama optica, Perspectiefjes, fig. K, *Circe {Lioconcha) castrensis* L., fand ich ganz entsprechend bei Larentuka auf Flores. Die Abart nut concentrischen Ringen und brauner verwirrter Zeichnung durfte *C. picta* Lam. sein, diejenige deren Zeichnung Zelte mit Fahnen darstellt die var. *ornata* Lam. von *C. castrensis,* und daher dieser Name.

v- Chama circinata, mal. Bia matta doa (zweiaugige Muschel), mit eingehender Schilderung ihres Vorkommens im Meeresboden die ... nAugen" sind die Oeffnungen der zwei Athemrdhren, Taf. 42 (43) Fig. A, *Venus {Cryptogramma) impressa* Ant. nach E ROAIER a'a O S «" nicht *ftexuosa* L., wozu sie friiher citirt wurde, da dieses eine amerikanische Art ist; *V. impressa* ist mir zwar nur aus dem stidi h ... China bekannt, namentlich unter den Conchylien, welche man in Kanton zu kaufen bekommt, aber ich finde keine andere Art ins HP ... mdischen Ocean, welche besser passen würde; namentlich sprechen auch die rauchfarbigen Flecken, deren R. erwahnt dafiir. Die ver ... AV ... im indischen Meer viel hatifigere *V. squamosa* L. folgt weiter unter im nachsten Hauptstiick, da sie Radialrippen'hat ADANSOM Vn ... au Senegal 1757, p. 239 hat den malayischen Namen Matadoa auf eine west-afnkanische Art mit inneren Ligament (*n* ... ^{2}cm il P ... ^{59j} UDertra ... Venus matadoa bei Gmelin p. ^ *2* .

Vi- Chama litterata oblonga, Letterschulpen, fig. B, *Tapes htteratus* L., bei Kupang auf Timor von mir gefunden, aus Tava in DnMk ... Sammlung. Die in grössern Massen schwarz gefärbte, Bia malam oder Nachtschulpen genannt und bei VALENTVN Oiif en M ... ^R$_{s}$ Indien Band III, Taf. 14, fig. 7—14 und Taf. 15, fig. 17 abgebildet, ist die Varietat *nocturna* Chemn., aus Tava und F\ ... DuNKER'schen Sammlung. Die dritte *T. punctatus* Chemn. *{V. punctifera* Lam.), von VALENTVN a. a. 0. Taf. ic fie 10 ... erhielt auf Amboina eine Mittelform zwischen *T. Htteratus* und *punctatus.* Die vierte, schmal, ohne concentrische ... und wie gewässert, sehr wahrscheinlich *T. textrix* Chemn. *{textile* Gm.). ... ^rcnen, aicKschalig

VII. Chama litterata rotunda, fig. C, *Circe scripta* L., aus Flores in DUNKER'S Sammlung.

VIII. Chama pectinata, fig. D, *Lucina {Codakia) punctata* L.5 R. kennt sie nur von der Nordkuste von Ceram.

IX. Chama scobinata, fig. E, nicht von Amboina; die Beschreibung der feilenähnlichen Skulptur passt auf *Tellina scobinata* L., welche ihr von den Namen hat (scobina, Feile), aber die dazu gegebene Abbildung E passt sehr wenig dazu, musste zum mindesten eine sehr schematische sein, und scheint eher eine Lucina aus der Untergattung Codakia darzustellen.

X. Favus, Wafel-jjzer, fig. F, *Corbis fimbriata* L. Von Herrn WINTER auf Java gesammelt.

XI. Lingua tigenna, Tijgers-tong, fig. G, hat den Namen der *Lucina {Codakia) tigerina* L. veranlasst, ist aber keineswegs diese, sondern vermuthlich *Venus puerpera* L.; welche ich auch auf Amboina und ferner auf Flores, Adenare und Timor gefunden habe und die Farbung (viuros, aan de kanten zwartachtig) spricht. Dass sie Gitter-Skulptur hat, ergibt die Vergleichung mit *Corbis p*™"*.^ obwohl die Abbildung nur concentrische Rippen zeigt, ED. ROEMER a. a. O. S. 56 nimmt sie fiir *V. Chemnitzi* Hanley, welche aber ihrer hubschen braunen Zikzakzeichnung auf weissem Grund nicht das verachtliche Urtheil R.'s iiber die Farbung rechtfertigt.

XII. Chama granosa, fig. H, die echte indische *Lucina {Codakia) tigerina* L.; ich fand diese Art auf Burn, Batjan, Ternate, Flores und Adenare sowie bei Benkulen (Sumatra), Hr. WINTER auf Java. Es fallt auf, dass die so charakteristische Farbung der Innenseite, schwefelgelt. mit amarantrothem Schlossrand, gar nicht von R. erwähnt wird, und er auch betreffs der Farbung der Aussenseite sie nicht von der von *T. scobinata* unterscheidet. In der Regel 1st die Aussenseite mehr oder weniger weiss, doch fand ich auf Singapore zwei sehr grosse Exemplare, eine 10,8 cm lang, 9,8 hoch und 5 im Durchmesser), aussen schmutzig hellbraun. Die wilde Tigerzunge, welche er dann noch nennt, schuppig, nicht gekörnt, bleibt mir zweifelhaft.

XIII. Remies (malayischer Name), fig. I, *Tellina remies* L. (*sulcata* Lam., nicht die westindische *T. remies* Lam. = *fausta* Dillw.), von mir auf Flores, Timor und bei Benkulen auf Sumatra gefunden, an letzterem Ort ein groszes Exemplar 7,8 cm lang, 7,1 hoch. Was R. von den verschiedenen noch dazu gehörigen „Sorten" sagt, ist schwer zu deuten, er erwähnt dabei auch noch der schon im vorigen Hauptstück behandelten „Scherfjes" (Circe gibbia und pectinata) und gibt dazu noch eine kleine Figur, O, in welcher Ed. RÖMER a. a. O. S. 83. *Thracia trigonalis* Ad. Rv. Zool. Voy. Samarang Taf. 24, fig. 8 vermuthet; es ist aber nicht wahrscheinlich, dass R. eine so dünnschalige durchscheinend weisse Muschel mit der dickschaligen *T. remies* zusammengestellt habe. Eher möchte ich an eine *Corbicula* (Süsswassermuschel) denken; jedenfalls ist die von CHEMNITZ in der deutschen Ausgabe dafiir eingesetzte Figur sehr wahrscheinlich eine *Corlncula* und MOUSSON (Land- und Süsswasser-Mollusken von Java 1849 S. 87) sagt, dass im westlichen Java seine *Corbieula Javanica* vom Volke remen genannt, und gegessen werde. Der malayische Name remis (das ie bei R. ist wohl nur Bezeichnung fiir langes i) scheint also von verschiedenen kleineren concentrisch gefurchten essbaren Muschein gebraucht zu werden. Auffallig ist allerdings, dass bis jetzt aus dem hauptsachhehsten Beobachtungsgebiet von R., Amboina, Ceram, Banda, Buru, sowie den eigentlichen Molukken mit Halmaheira und Nord-Celebes, und ferner auch Flores und Timor, keine *Corbicula* bekannt geworden ist, die nachsten finden sich in Siid-Celebes (Makassar), woher R. ja auch manche Conchylien kennt, und auf den Philippinen.

XIV. Toede-baya, fig. K, aus Makassar, nur von GMELIN als *Venus Macassarica* in die 13te Ausgabe des Linneschen Systems S. 3200. *™ genommen, seitdem aber nicht sicher wieder erkannt. ED. ROEMER a. a. O. S. 112 erklart sie fiir *Cytherea impar* Lam., Phil., diese sind aber nur aus Austrahen bekannt, die ähnliche auch breit weissgestrahlte *C. pulchra* Gray aus dem ostafrikanischen Meere, die aber zu glatt und passen nicht zur Abbildung. Besser zu dieser passt C. *litacina* Lam., welche ich auf Amboina gefunden habe und welche SCHUMACHERS Sammlung aus Java vertreten ist; man kann sie wohl rauchfarbig und braunlich nennen und sie ist die einzige ostinaibe Muschel mit Farbenstrahlen, welche ich mit der Figur in Einklang bringen kann.

XV. Xulaneesche Letterschulpies, von den Xula-inseln [Sula-bnsi, Sula-taliabu, nH. Qio, n«m ia), fig. L, H. M, *Cancellaria (Mora) scrifita L. {-"?" scriptus* L., *Venus abducta* Ed. Röm.) Die zwei von R. nach der Zeichnung unterschiedenen Sorten sind nur individuelle Variationen derselben Art. Aus Amboina in DUNKER's Sammlung, bei Benkulen auf Sumatra und bei Palabuan auf Java von mir gefunden.

XVI. Remies gargadja (mal. Säge), fig. N, wegen des gezähnten hinteren Rückenrandes, *Tellina gargadia* L. Auf Batjan von mir gefunden.

XXXI HAUPTSTÜCK: PECTINES UND PECTUNCULI,

Kamm-Muscheln heissen, sondern auch *Cardium* und *Area*, also überhaupt Muscheln, bei denen die Radialskulptur starker hervortritt.

I. Pecten primus sive vulgaris, gemeene St. Jacobs Schulpen, fig. A, *Pecten radula* L., eine der haufigsten Arten im indischen Ocean, von mir auf Batjan und Adenare gefunden, ferner von Pulo Loz bei Bintang und von Java im Berliner Museum. Auch von den Inseln wird diese Muschel Kamm-muschel, Bia sissir, genannt und der Vergleich passt um so besser, als die Haarkamme bei ihnen, (wenigstens auf Timor, von wo ich einen solchen mitgebracht habe), divergirende Zinken haben und nicht parallele wie bei uns. Ferner wird sie Bia terbang, fliegende Muschel, genannt, wegen ihrer Sprünge innerhalb und ausserhalb des Wassers, was schon die Alten, ARISTOTELES und PLINIUS, kannten und auch von neueren Beobachtern mehrfach bestatigt ist; R. fiihrt mit Recht diese Flugfahigkeit auf ihr bescheu Maass zuriick, indem er sagt: „omdat men ze somtijds uit het water een sprong ziet doen als of ze vlogen, doch niet ver".

II. Pecten secundus, Bonte Mantels, fig. B, *Pecten pallium* L., aus Amboina durch Dr. BENSEN, von mir auf Batjan und Adenare 6 etu" ihren aus Java in der DuNKER'schen Sammlung. Der Vergleich mit einem Mantel, der auch von den Hollandischen Liebhabern herzun scheint, wird verständlicher, wenn man an die kurzen weiten und dahej faltigen Mantel der frtiheren spanischen Tracht denkt, un dieser Art insbesondere lässt die Färbung an Purpur und Hermelin denken.

III. Pecten tenuis, fig. C, von GMELIN als Ostrea tenuis (nro 75 pag. 3329, nicht nro 23 pag. 3320) in das System eingefuhrt, *Pecten squamosus* Gra., die ich bei Larentuka gefunden und durch G. SCHNEIDER von den Molukken erhalten habe. R. unterscheidet 4 Sor die erste, die gewohnliche, hat dunkel-chocolatfarbige Färbung und auf diese passt die Abbildung, die zweite, schwarz-punktirt, diirfte *P. f* Gmel. (GUALTIERI Taf. 74 fig. G == *lentiginosus* Reeve) sein, den ich auf Amboina und Flores fand, in DUNKER'S Samlung aus J die dritte weisse Farbenvarietät von *P. squamosus*, die vierte roth oder citronengelb, tiefer gefurcht und starker gekerbt, diirfte *P. porpny* Chemn. (*senatorius* auct., non Chemn.) sein, den ich aus Java vor mir habe.

IV. Radula, Raspe, fig. D, *Lima squamosa* Lam. {*Ostrea lima* Z.), die Form der indischen Oceans (Z. *Sowerbyi* Desh.); ich habe sie Nord-Celebes und Larentuka vor mir und kann sie nicht scharf von derjenigen des mittellandischen Meeres unterscheiden.

V. Pectunculus vulgaris, mal. Bia cucuran (Cocosnuss-raspe), fig. E, *Cardium rugosum* Lam. {*flavum* L. z. Theil), eine der gemeinen *Cardium-Arten* im indischen Ocean, auf Amboina, Batjan, Halmaheira und Adenare von mir gefunden, sowie von Lucipara erhalten

VI. tragum, Aardbezie, mal. Cucuran mera, fig. F, *Cardium unedo* L., bei Palabuan auf Java, bei Larentuka, Adenare und Kupang mir gefunden, auch auf den Banda-Inseln erhalten.

VII. Fragum album, witte Aardbezien, fig. G, *Cardium fragum* L., aus Java im Berliner Museum. Die Abart mit gelben Schuppen *Cardium hemicardium* L. Die Vergleichung dieser und der vorhergehenden Art mit einer Erdbeere, wegen der eigenthiimlichen Schnftstellern nicht zu finden.

VJII. Pecten virgineus, Bia anadara, wegen des rothen Saftes, den das lebende Thier von sich gibt, fig. I, *Area (Anadara) holoserica* Kjtropygmelana Bory, Morch), die ich auf Batjan gefunden und von A. B. MEYER von den Togian-Inseln, von Dr. SEMMELINK aus (Java) erhalten habe. Das „Handeken", von dem R. spricht, ist vermuthlich die hornartige Byssus-Masse, welche bei dieser Art wie *Area JVoae* sich vorfindet und zur Anheftung an einen festen Gegenstand dient.

IX. Pecten granosus, fig. K, *Area (Anadara) granosa* L., an der Nordkuste von Ceram und bei Makassar, eine der haufigeren Arten auf den Viktualienmarkten am indischen Ocean, zu Benkulen auf Sumatra, Palabuan und Surabaya auf Java, Mampawa auf Borneo, Maka* aut Celebes und Kupang auf Timor von mir gefunden, von der Expedition der „Gazelle" auf Lucipara.

X. P

D[illegible] (Felsenmuschel), fig. L, *Area ventrkosa* Lam. Phil., von rair bei Larentuka, von WINTER auf lava refun[illegible]den.

XI- KMefis[illegible] Byssus-masse (steenig gewas), wodurch sie an Felsen festsitzen, richtig^ngeglt[illegible]

[illegible] hg. M, in der Bai von Amboina, *Venus (Cryptogramma) sqitamosa* L., haufig im Indischen Ocean; dorh Wnn[illegible] keinen

XII. [illegible] Cldlen Fu[illegible]dort als Singapore Und die Phili[illegible] Die [illegible]eite Sorte mit Schuppen auf der Kan[illegible]" twohl *VeZm* 2J [illegible] L. Linne" [illegible] mal, Bia filoos, fi[illegible] N, *Cardium (P«l>yM>«) r«gat'"u* Gron. *{apertum* Chemn. und ohne Zweifel auch *sJ 'cu bullatus* von

XIH KL[illegible] Java Und Flores in der DuNKER[illegible]schen Sammlung. Auch hier das Springen der lebenden Muschel beobachtet [illegible] g[illegible] Saoandar, fig. O, />«•&« *{Dentipecten) vdutinus* Sow., welchen ich bei Makassar gefunden habe.

CHYNVOET fugt hinzu noch : fig. P, wahrscheinlich die westindische Area umbonata Lam. (Americana Orb.).

XXXII HAUPTSTÜCK: AMUSIUM, KOMPAS-SCHULP,

[illegible] [illegible]piteL we^n[illegible] [illegible] widmet dieser schonen und eigenthiimlichen Muschel, *Pecten (Amusium, Pleuronectia) pieuronectes* I „ein ei^enp[illegible] (SuJa) Cg[illegible]oli und [illegible] Verwan^tScha ft "S ^ 7 ; origen Kapitd beh delten *<** anerkennt; sie soil nur be? Xula Vor Batavia- [illegible] Nordostkuste von Ceram von Waro bis Hote gefunden worden sein, dann aber auch bei Bima und an den iooo Inseln Auch hier [illegible] nwartl[illegible] kennt man sie hauptsachlich vom siidchinesischen Meer; auch aus der Java-see erhielt ich eine Schale durch Dr FINSCH ber[illegible] auf den [illegible] Wieder des „Flie[illegible] oder Springens dieser Muschelgattung. Der Vergleich mit einem Kompass, bei R. zuerst'erwahnt" Verschiedenf^rv [illegible] cnen dwergirenden Stnchen der Innenseite, derjenige mit einer Flunder oder Scholle (Pieuronectes), zuerst bei LINNE auf Her aentarbigkeit beider Seiten, welche bei beiden Thierformen dieselbe Ursache, flaches Aufliegen auf dem Boden, hat.

XXXIII HAUPTSTOCK: TELLINAE,

S. 145 — [illegible] iar. 45 zum xheil, diinnschalige längliche Muscheln, den heutigen *Tellinen* und *Psammobien* entsprechend.

I. T[illegible]ellina arenosa, Bia passir, (Sand-muschel), fig. C, *Asaphis* (friiher *Capsa* oder *Sanguinolaria) rugosa* Lam. *(Venus deflorata* L. z Theil) gi. meine Bemerkungen in M. WEBER'S Zoolog. Ergebnisse IV p. 252. Ich kenne sie von Amboina, Banda, Bum, Ternate, Batian, H[illegible]aimaheira, Flores, Adenare, Timor, Java und Sumatra, sowie von den Mentawei-Inseln. Das lebende Thier und seine Lebensweise naiier beschrieben; das sogenannte „Handeken" ist der Fuss des Thieres.

II. Tellina [illegible]axatilis, Bia batu, nicht abgebildet, der Beschreibung nach und namentlich nach der Vergleichung mit nro X des XXXI Hauptstiickes diirfte es *Area (Barbatia) fusca* Brug. sein, die ja ihrer zusammengedriickten Gestalt wegen etvvas den Tellinen gleicht. Ich fand sie bei Larentuka und Kupang und erhielt sie auch von Lucipara und Java, sowie von den Mentawei-Inseln.

[illegible] [illegible]ellina [illegible]gari, Bia ^ocassan, [illegible]g- D> *Psammotaea violacea* (Lam.) Hani., vgl. M. WEBER Zool. Ergebnisse IV p. 239; von mir auf Amboina ?a Adenare gefunden, aus Java in der [illegible]DuNKER'schen Sammlung. *Bocassan* ist eine zu R.'s Zeit in Niederländisch-Indien beliebte pikante Sauce, ahnlich dem heutigen Curry, zu welcher diese Muschel, zuweilen auch nro I und VI als Ingredienzen kamen und welche R. hier ausfiihrlich beschreibt, sie mit der Fisch-Sauce, Garum, aus der Luxus-zeit der alten Rdmer vergleichend. Tellina gari ist einfach Uebersetzung von Bia bocassan, Saucen-Muschel, und es war claher recht ungeschickt von SCHUMACHER 1817, diese Genitiv-form Gari'als Gattungsnamen fiir derartige Muscheln aufzustellen. Mit Unrecht wurde sie von manchen Systematikern mit Psammobia vespertina Gm. des Mittelmeeres identificirt.

IV. [illegible]ellina violacea, vom Passo Baguala im Innersten der Bucht von Amboina, fig. E, *Silicua (Adus) radiata* L., mir sonst von Flores von Makassar und von Palabuan auf Java vorliegend.

[illegible]ellina cultriformis, Bia pissou (Messer-muschel), von der Mundung des Fliisschens Weynitu in der Bucht von Amboina, fig. F, *Cultcllus* [illegible] *ndtellus* L., auch aus Java in der DuNKER'schen Sammlung.

[illegible]na picta, mal. Kappija, bei Rumatiga in der Bucht von Amboina, nicht abgebildet, vermuthlich *Psammobia grata* und *Ps. tristis;* [illegible]KSJI. [illegible] Zool Soc> London 1854 S. 318, Reeve conch, icon. X fig. 10 und 18, beide nach Exemplaren aus Amboina in CUMING'S [illegible]parnmiung, die erstere innen weiss, die zweite innen violett; vielleicht auch die grossere rothliche *Ps. occidens* Chemn., welche aus Java [illegible] der DuNKER'schen Sammlung vertreten ist.

Lingua felis, Katte-tongen, fig. G, *Tellina lingua-felis* L., bei Wahai an der Nordkuste Cerams von mir gefunden.

[illegible]nfarbig weisse mit buchtigen scharfen Rippen, mehr auf steinigem Grunde lebend, durfte *Tellina rttgosa* Born sein, welche ich auf [illegible]eil[illegible]nda-Inseln gefunden.

[illegible]irgata, Sonnestraalen, Bia matta-harij (Sonnen-muschel), fig. H, in der Bucht von Amboina und an den dstlichen Nachbar-Inseln (L'luissers), *Tellina virgata* L., von Amboina, Flores und Java in DUNKER'S Sammlung, von mir bei Batjan gefunden. Diese Art variirt stark in der Färbung, mehr weisslich oder mehr gelb, mit mehr oder weniger breiten rothen Strahlen. Was aber die letzte der von R. [illegible]ell[illegible]Sorten, die grösste glatte braune von Ost-Ceram sei, weiss ich nicht zu deuten.

[illegible]ell[illegible]aeris, fig. I, *Tellina chloroleuca* Lam. *(laevigata* L. z. Theil), aus Java in DUNKER'S Sammlung.

[illegible]li«m, Bia Lida (Zungen-muschel), fig. K, *7ellina (P/iylloda) foliacea* L. Exemplare mit Strahlen sind mir bis jetzt nicht vorgekommen.

[illegible]etasunculus, Hammetje (kleiner Schinken), fig. L, *Tellina vulsella* (Chemnitz) Hanley *(T. rostrata* Gm., Spengl. Lam., non L.), welche ich bei Larentuka gefunden und auch aus Batavia erhalten habe. Unter den hellgelben grdsseren, welche R. weniger schätzt, dürfte die nahe verwandte im indischen Ocean ebenso haufige *Tellina per?ia* Spengl. (perna wie petaso Schinken) gemeint sein, welche G.'SCHNEIDER von den Molukken und WINTER aus Java erhalten hat. Die kleinere abgerundete rothe kann *Tellina corbuloides* Hani, oder die ihr sehr nahe stehende *brevialata [brevirostratd)* Reeve sein, letztere durch G. SCHNEIDER von Amboina erhalten.

[illegible]Petasunculus striatus, nicht abgebildet, kdnnte nach der kurzen Beschreibung wohl *Tellina rostraia* L. *(Spengleri* Chemnitz) sein, welche ich [illegible]auf Banka gefunden und auch aus Java erhalten habe.

Vulsella, Baardnypers, Taf. 46 fig. A, *Vulsella lingulata* Lam., von Java und Flores im "Berliner Museum, und *L. lingua-felis* Rv., ebenfaher. Das von RUMPF geschilderte Vorkommen ist so zu verstehen, dass sie gesellig in Schwammen („ruig mosch") eingesenkt leben.

XXXIV HAUPTSTÜCK: SOLENES BIVALVII,

S. 149 *Solen* [illegible] 45, zum Theil. Hierunter versteht R. nicht nur die schon von ARISTOTELES und PLINIUS wie auch jetzt noch in unsern Systemen [illegible]tomann[illegible]ten Muscheln, sondern überhaupt mehr oder weniger cylindrische zweischalige Muscheln, welche sich in den weichen Grund einbohren.

Solenes bivalvii, Ungues, Dactyli, Orgelpijpen, mal. Bia butu und Bia saron (Ruthen-muschei, Kdcher-muschel), fig. M, *Solewcurtus* Desmoul *tyagina* L. z. Theil, *abbreviates* Phil., *Chemnitzii* Mdrch, *brevis* bei Reeve, s. M. WEBER Zool. Ergebn. IV S. 272), von mir auch bei Amboina und Makassar gefunden, aus Java in der DuNKER'schen Sammlung. Was R. iiber die Lebensweise angibt, stiramt gut mit den beobachtungen an den europäischen Arten iiberein.

Kostrum anatis, Eende-bekken, urafasst mehrere unter sich verschiedene Arten: Die erste, fig. N, durfte *Lutraria P/iilippinaru;n Desh* sein welche ich ausser von den Philippinen auch von Salang auf der Halbinsel Malakka kenne, die also wohl auch in Niederlandisch Indien vorkommen kdnnte. Die Figur lässt sich fast ebenso gut auf *Cultellus scalprum* A. Gould *{subellipticus* Dunk.) beziehen, den ich auf Surabaya (Java) gefunden, aber für *Lutraria* spricht mehr die Beschreibung, nämlich die dickere Schale und dass die Schale ohen H h ^ dem nach aufwarts gekehrten Hinterende, weit klaffe, unten, d. h. am Vorderende, mehr geschlossen. was ftir *Lutraria* zutrifft aber bei *tultellus* gerade umgekehrt ist; die zweite, fig. 0, *Anatina subrostrata* Lam., welche ich von Flores vor mir habe, die Fieur etwas roh über die Angabe, dass die Schale dünn, fast durchsichtig und rauh wie Haifischhaut sei, spricht sehr entschieden für *Anatina* Die dritte' ng- P, *Gastrochaena* und zwar wegen des scharf abgesetzten quergefurchten Hinterfeldes der Schale *G. mytiloides* Lam Hanlev recent valv. p. 10, Tryon-monogr., Pholadacea p. 52, welche wir allerdings bis jetzt nur aus Mauritius u. Zanzibar kennen.

III. Bia catsjo, amboinisch hua ily oder huily, nicht abgebildet, abernach der Beschreibung deutlich ... Bru- oder die nahe verwandte *L. Murphiana* Reeve; letztere habe ich auf Ceram gefunden und die F... Jben. Wenn *** *L. anatina* hat Dr. SEMMELINK ZU Bezuki auf Java gefunden, und ich auf Timor. Die Lebensvveise ganz, nchtig angege... festsltze, diese Stelle fruher beachtet hatte, so ware man vor dem Irrthum bewahrt gebheben, dass *Lwgula* mit aem on... wie noch CUVIER und LAMARCK angenommen haben, was erst E. MORSE 1870 berichtigt hat.

IV. Zee-penzeelen, am Strand von Weynitu, nicht abgebildet, nach der Beschreibung sehr wahrscheinlich eine *Virgulana* \ ich eine an demselben Orte fand.

XXXV HAUPTST0CK: MUSCULI, MOSSELEN,

S. 151, 152, Taf. 46 z. Theil. Umfasst *Mytiliden, Avicula* und *Pholas.*

I Musculus vulgaris major, mal. Asusseng, fig. B, *Modiola,* wahrscheinlich *M. PhiUppinarum* Desh. (1844)... ich auch auf Amboina gefunden habe, sowie bei Larentuka. *Mod. Rumphii,* PHILIPPI Zeitschrift f. Malakozoologie 1844 b...

II. Mitulus anatarius, mal. Asusseng bebec, fig. C, in der Bucht von Amboina haufig und als Futter fur die Enten ... gefunden, sienc *subramosa* Hani, auch von mir bei Rumatiga in dieser Bucht haufenvveise an losen Steinen auf Schlammgrunu siwe & M. WEBER Zool. Ergebn. IV, S. 226; ferner aus Ternate und Celebes im Berliner Museum.

III. Mitulus saxatilis, fig. D, von GMELIN, LINNE syst. nat. ed. XIII p. 3360 als Mytilus saxatihs in das System eingemn... im indischen Ocean haufige *Septifer bilocularis* L. sein, den ich bei Benkulen und Singapore, Batjan und Larentuka ge... A. B. MEYER auch aus Nord-Celebes erhalten habe. Skulpturirte Oberflache, Behaarimg, namentlich am Rande, und g...

IV. Musculus arenarius, mal. Asusseng passir (Sand-M.), fig. E, *Modiola (Botttla) vagina* Lam. {*arenana* Meuschen, Morg... Die Abbildung sehr kenntlich. Bemerkungswerth ist, dass sie nach R. keinen Byssus hat und im Sandgrund ... That schliesst sie am Unterrande genau zusammen und klafft nur hinten ein wenig; in DUNKER'S Sammlung 1st sie aus ...

V. Pholas, mal. Asusseng batu (Stein-M.), fig. F, sicher ein *Lithodomus, gracilis* Phil, oder *teres* Phil., wahrscheinlich Dejal ahnlich sind; ersteren habe ich von Adenare und von Batavia. Nach R. nur in einer Art von ... Amboinense Band VI lib. XII cap. XXVII als Saxum calcarium beschreibt und die hauptsachlich aus bereits abgestorue aus Nulliporen Massen bestehen durften.

VI. Avicula, mal. Asusseng burong [Vogel-M.], fig. G, durch einen Byssus an den schwarzen Korallen (Antipathes) ... (Klein) Brug. Die von R. gegebene Abbildung, kopirt bei KLEIN method, ostracologica 1753 ... seiner *Avicula crocea* citirt, welche nicht selten auch im Indischen Archipel vorkommt, und durfte allerdings ... Varietat dieser Art sein, wie DUNKER eine solche in der neuen Ausgabe von MARTINI U. CHLMNITZ Syst. Loncn)... Taf. 25 Fig. 4 abbildet, und ich auch ein kleineres Exemplar derselben in der Bai von Amboina an Hornkoraiien ... von CHEMNITZ in der Deutschen Ausgabe dafiir eingesetzte Figur stellt aber eine ganz andere dar, die westafrikanische ...

VII. Pholas lignorum, fig. H, in verrotteten Pfahlen, *Pholas (Marietta) striata* L., die ich in schwimmendem Holz aus ... See und von Java kenne; man konnte auch an *Liihodomus (Myoforceps) caudigera* Lam. denken, bei dem ... hintern Ende auseinanderweichen und den ich auf Batjan gefunden; aber der accessorischen Schalchens liber dem Schloss (in der Originalfigur kaum, bei CHEMNITZ deutlich, aber talschnncn und der Aufenthalt in Holz, sprechen fiir *Mariesia.*

XXXVI HAUPTSTUCK: PINNA, MAL. BIA MANTSJADO,

S. 153, 154, Taf. 16 z. Theil, entspricht der heutigen Gattung *Pinna,* die auch schon im Alterthum so genannt wurde.

I. Pinna prima sive oblonga, Fig. F, die junge Fig. K, *Pinna {Cyrtopinna) Rumphii,* HANLEV Proc ... conch, icon. XI fig. 9, sehr ahnlich der in den Sammlungen haufigeren P. incurva Gmel., nur ... rauhere Oberflache davon verschieden. Der mehr gerade abgestutzte Endrand konnte mehr ... Beschreibung des Vorkommens, der darin sich einfindenden Krebschen und der darin zuweilen ... gefundenen ...

11. Pinna lata, fig. L, mit dickerer Schale und auf harterem Boden, *Pinna nigrina* Lam. {*tufa* var *0.* Linne), ... **der Expedition der Gazelle bei Salawatti und Neu-Britannien gefunden. Die Fig. M** bleibt zweifelhaft, sie aber von einer andern Art, vorzustellen.

III. Pinna alba, fig. N, nicht im Grunde steckend, wie die andem iWarten, sondern mit dem Byssus ... fleischroth oder au *saccata* L. Icfi fand sie bei Weynitu auf Amboina. Sie ist aber mcht immer weiss, sondern ofter blass braun, halb oder ganz dunkelviolett.

XXXVII HAUPTST0CK: OSTREUM, OESTERS, MAL. TIRAM,

S. 154-159, Taf. 47, Enthalt neben den eigentlichen Austern, Gattung *Ostrea* L., noch ... Neutrum Ostreum (Ostreon) ist die altgriechische Form des Wortes bei PLATO und ... Schriftstellern wie MARTIAL und JUVENAL gebraucht, das Femminum Ostrea ist die lateinische Form bei HORAZ... den modernen romanischen Sprachen erhalten: italienisch ostnca und ostrega, spamsch u. portug...

I. Ostreum radicum sive lignorum, Stok-oesters, mal. Tiram besaar (gross) und T. ... auf Manipa, Buru, Kelang und Bonoa an Mangle-Stauden, *Ostrea "fdotdes* Lam., von ... Stauden gefunden und auch aus Adenare, den Togian-Inseln bei Celebes, und von Java erhalten, s. M. w...

II. Ostreum cratium, Sery-Oesters, Taf. 47 fig. A, auch an Holz-werk Re... s ben ™d Reusen &%), an Mangle-wurzeln und zwar durch eigene krallenartge fortsatze der Schale angeklammert, *Ostrea (.Alearyo,* auch von mir ebenso bei Weynitu auf Amboina gefunden.

III. Ostreum saxatile, nicht abgebildet, an kleinen losen Steinen Scherben und Z.egeln ... daselbst bei Weynitu eine Heine Form von *Ostrea cucullata* Born fast mit... sulcatus aufgewachsen, mit senkrecht aufgebogenem zackigem schwarzblauem Rand die ... sulcatus aufgewachsen, mit senkrecht aufgebogenem «...

IV. Ostreum placentiforme sive Ephippium, Engelsche Zadels, mal. Tiram lebber breite Auster), fig. B, ... *Placunalella* Gmel. *(ep/uppfuJk^i* von LESSON auf Amboina (Zool Voy. Coq ... Die kleinere dUnnere, mehr fuchsroth und starker glanzend, in der Bucht von Amboina, ... zweifellos diese Art vor, die von CHEMNITZ dafur eingesetzte stellt aber eine andere Muschel ... Abart mit Lochern statt der Schuppen beruht wohl auf mit Fremdkorpern ... eingesetzte Figur weicht durch die «eu

V. Ostreum plicatum rr^jus, fig. C, an der Insel Manipa an Steinen, *Ostrea W«'O'™")* ... zweifellos diese Art vor, die von CHEMNITZ dafur eingesetzte stellt aber eine andere Muschel ... Abart mit Lochern statt der Schuppen beruht wohl auf mit Fremdkorpern ... eingesetzte Figur weicht durch die «eu

VI. Ostreum plicatum minus, fig. D, *Ostrea (Akctryonia) cnsta-gglh* L. Die von CHEMNIIZ clatur einge... Anzahl der Falten, 3 statt 5—6, ab, stellt aber doch wohl dieselbe Art dar.

VII. Ostreum echinatun^mal. Biltsioeppo fig. *?f***to«towi* to ... sicher als *Spondylus* gekennzeichnet. Wahrscheinlich hat R. mehrere der jetzt ... am besten zu *Sp. lariegatus* Chemn. einschliesslich *mus* Reevej conch..icon IX fig; », den das Berlins... besitzt; der korallenrothe, von R. erwahnt, ist dann *Sp. zonalis* Lam. Delessert recu... DuNKER'schen Sammlung von Amboina und Flores vorhanden 1st; der kastanienbraune mit ... hervorhebt, vermuthlich *Sp. ducalis* Lam.

VIII. Ostreum ecmnatum maximum et monstrosum, nicht abgebildet, ein ungewöhnlich grosser *Spondylus*^ welchen R. *1682* an den Grossherzog von Toskana geschickt zu haben angibt. Da die Sammlung, wekhe dieser von RuMPHii/gekauft, spatër von GUALT.ER, bei dessen Abfassung seines Werkes Index testarum, z. 742 benützt wurde, und diese dann S h e i diss de von GIULT.ER, auf Tafel 100 seines Werkes abgebildete grosse *Spondylus* nach Wien- gekommen ist, so du fen w,t v e m ^ d g ^ e 1 cm. lan~ und 14 breit) ubereinstimmende, innerTmit breitem purpurrothem und dder im Wiener Museum befindhche in der Grosse [illegible] schaften Wien 1878 p. ,32) das R.'sche Exemplar sei; *Ddesurti Chtmn. = varians* Sd.^ " L S f f S da L^A^l h t d^brdten purpurrothen U hat und in der Sttd.ee lebt, aus welcher man zu R's.

IX. Zett noch keine Con ch 7 1 en hafe -lV Rechte f 1 7 f -lV ga andjin (Hunde-Ohr), fig. F abgerieben und G vvohlerhalten, *Avicula (Meleagrina* oder *Margariti-fera)* innerhalb Niederländisch-Indien in den Xula- (Sula-) Inseln, sowie in eine von Klein-C man keine Perlen darin zu finden. Kleinere Exemplare fand ich auch auf Amboina selbst; Dr. BERNSTEIN au

X. Os ers, mal. Bia kris (Dolch-Muschel), fig. H, *Malleus vulgaris* Lam. (*Ostrea malleus* L.)

XI. Ist g m o n (s.c!) , Winkelhaak, fig. I, A»«<« " ^^ . ~ J.. von mir auch auf Ternate gefunden. Die von R. gegebene Abbildung stellt den Hauptttheil der Muschel sch,ef gebogen dar, wie es gewöhnlich der Fall ist, die von CHEMN.TZ dafiir eingesetzte ganz gerad mig, wie ei Re. ohl nur Druckfehler), ist mir nicht aus früheren Schriftstellern bekannt; gnomon er an der Sonnenuhr, dann auch bei VITRUVIUS und Winkelmaass, und so on bei EUCLIDES eine diesem ähnliche geometrische Figur.

XII. Ost (Misool) zwischen Ce^ ^ Neu-Guinea, *Arca (Trisis) tortuosa* L. von Dr. FINSCH mr%2£Sefi!efLern^ vofcSSz dafür eingesetzte Figur scheint die etwas weniger verdrehte, nicht scharfkantige *A. seinitorta* Lam. darzustellen.

XIII. Ostreum electrinum, Bernsteen-Oesters, fig. L, nur nac am Straml ausgeworfenen einzelnen Stücken von Waylila auf Buru, von ohne Zweifel ejne ^ ^ L[NNE hat eine curopaische Art *A. dectrica* Sula-taliabo, und einmal auch bei Amboina selbst, K-Mra, leben. Wenn die Streifen &uf def Abbildung Radial ipen vorstellen sollen, genannt; diese diirfte aber kaum auch im indischen Ucean *ros* Gra.. Reeve conch. icon. ^ fig. 3 . ^^ ^ ^ ^ ^ gaye ^ wovon aber im Text nichts gesagt ist, so kann man an *Anomta *)*

v fig- Is denken die erstere von Nord-Australien, die zwe.te von Polynesien.

XIV. Mitella, Mytertjes, fig M. *Pollicipes mitella L.* und

XV. Mitell M t t L f i M *Pollicipes mitella L.* und

XVI. a i ; £ ^ ^ ^ ^ i T ^ ^ S ^ S in der Tiefe, in Ermang.ung einer n.heren Beschreibung und Abbildung nicht wohl zu bestimmen, vielleicht *Ostrea denticulata* Born oder *Belchen* bow.

SCHYNVOET fugt nun noch eine Anzahl weiterer Conchylier, hma., namUch: Taf. 47 No. 1 vielleicht Venus puerpera L., aber von GMELIN Linn. syst. nat. ed. 13 p. 3308 als Arca pulchella aufgenommen. — Taf. 48, No. 1, Spondylus crassisquama Lam.; 2, Spondylus ducalis Lam.; 3, Chama Lazarus L. (damaecornis Lam.); 4, Cytherea Dione L., amerikanisch; 5. Venus Paphia L., ebenfalls amerikanisch; 6, Cardium costatum L., westafrikanisch; 7 und 8, Pecten nodosus L., westindisch; 9, Cardium isocardia L., ebenfalls westindisch; 10, Steinkern einer fossilen Muschel, nicht Isocardia cor, wozu es öfters citirt wurde, wie sich namentlich aus der Verbindungslinie beider Hälften ergibt; 11, Cardium, wahrscheinlich tuberculatum L., europäisch. — Taf. 49, fig. A, Scalaria scalaris L. (pretiosa Lam.); B, Ranella vexillum Sow. von der Magellanstrasse; C, Eburna spirata L. (areolata Lam.); D, Eburna canaliculata Schum. (spirata Lam.); E, Pusionella nifat Brug. var. scalanna l^am., westairi Kaniscn; r, l^aurui, (Polygona) infundibulum Gm., westindisch; G, Tritonium (Epidromis) maciilosum Gm.; H, Fasciolaria tulipa L., Farbenvarietat mit hellem Band, westindisch; I, Ranella gigantea Lam., Mittelländisches Meer; K, Fasciolaria trapezium L.; L, Turbinella Ceramica L.; diese beiden schon oben, in XIV Hauptstück nro. I, und im XIX Hauptstiick nro. V, da gewesen; M, Strombus gigas L. jung, (lucifer L.) westindisch.

Im ersten Buch dieses Werkes kommen noch folgende Mollusken vor:

XXXVIII HAUPTSTÜCK: UMAX MARINA, ZEE-SLEKKEN;

I. Taf. 10, fig. 4, ein Chitonide, nach der Angabe, dass auf dem Rücken schwärzliche weiche Dornen vorhanden seien, eher *Chiton* (*Acanthopleura*) *spinosus* Brug. mit langen schwarzen Stacheln, als der im indischen Ocean häufigere *Ch.* (*Ac.*) *spiniger* Sow., mit kurzen und stumpfen fand sie an der Südspitze von Klein-Ceram; beide Arten habe ich bei Larentuka und bei

*Amb*nae Plate (Zoolog. Jahrbuch III Prof. SEMON daselbst.

III

r • A A^ „/*« Rnmnhius erwähnten Mollusken-Arten.

Systematise Lirt* ^ TM J ^ Z w « * ** s1*cie11 conchyio.ogischen Werken, welche vor RUMPKS

* vor 'lem Namen bezeichnet die Arten, welche in den <Alge™«n^n ^^ durch RUA.PH.US in die Wissenschaft eingefiihrt wurden.

, L Rariteitkamer erschienen sind, noch nicht vorkommen uw^ so

• na<* dem Namen bezeichnet diejenigen, deren gegenwärtiger systemans cher Name auf (lie von RUMPHIUS gewählte Benennung direkt oder indirekt

z rü ht. *nicht* mit aufgezählt, um die faunistische Bedeutung der Liste zu wahren.

ffi «ur von Sc H V N voET, nicht von RUMPF selbst erwähnter^ sind hier Die beigefugte Zahl bezeichnet die betreffende Seite d.eses Aufsatzes.

CEPHALOPODA.

Argonauta argo var. *grandiformis Perry 4 - Wans var. *gondola Ad. Rv.

Spirula Peroni Lam. 5.

Nautilus pompilius L. 4.

GASTROPODA.

Toxoglossa.

Conus marmoreus! L. 13 - * augur Hwass 13 - htteratus! L. 12 — marm 3 g betuhnus L. 12 — figulinus L. 13 q — queronus Hwass 13 — glaucus L. >3 - virgo L. 12 - stercus-muscarum L. 13 — generalis L. 13 - capi« LJ — arenatus! Hwass 13 — miles L. 13 - spectrum ! L. 13 - cinere us! Hwass. 13 — hebraeus L. M — *catus(!) Hwass 13 — *vexillum Gm. 13 — nussatella! L. 13 — *glans Hwass 13 — (Rollus) (Solandri (Textilia) textile! L. 13 - (Textilia) •canonicus Hwass 13 — (Rollus) striatus L. 12 — (Rollus) geographus L. 12.

Pleurotoma Babylonia L. u — *marmorata Lam. 11

Terebra maculata L. 11 — *chlorata Lam. 12 — *tigrina Gm. 12 — *lanceata! L. 12 — dimidiata L. 12 — *strigilata L. (concinna Desh.) 12 — crenulata L. 12 — *oculata Lam. (ornata Martyn) 12 — subulata L. 11 — (Myurella) *cingulifera Lam. (Bucc. obliquum Gm.) 12 — *mynros Lam. (commaculata Gm.) 12.

Rhachiglossa.

Murex tenuispina Lam. 9 — *Martinianus Rv. (thbulus! L. part.) 8 — haustellum! L. 8 — inflatus Lam. (ramosus! L. part.) 8,9 — *adustus! Lam. 8,9 — *cichorium Gm. 8,9 — *scorpio! L. 8.

Ricinula arachnoides Lam. (ricinus L.) 8 — digitata var. *lobata Blainv. 8.

Purpura hystrix (L.) Lam. 8—*Javanica Phil. 8,9 — Rudolphi Lam. 9.

Rapana (Rapella) rapa! L. 9.

Pollia undosa! L. 11.

Phos senticosus L. 11.

Nassa *glans L. 11 — papillosa L. 11 — arcularia! L. var. Rumphi Desh. 10 - Thersites Brug. 10.

Semifusus Aruanus! L. 10,9 — (Pugilina) galeodes Lam. 7

Turbinella rapa Lam. und napus Lam. **n** —cornigera Lam. (turbinellus L#) 7 — Ceramica! L. 7.
Fusus * forceps Perry und colus L. 10 — * longissimus Gm. 10 — *nobilis Rv. 10.
Fasciolaria trapezium L. 10, 9.
Columbella fulgurans var. punctata Lam. 10.
Mitra papalis L. 11 — pontificalis Lam. 11 — episcopalis! L. 11 — •digitalis Chemn. (millepora Lam.) 11 — adusta! Lam. 11 — * granatina Lam. 11 — * filaris I L. 11.
Turricula! * Caffra L. 11 — * vulpecula L. 11 — vulpecula var. melongena Lam. 11 — plicaria! L. 11 — corrugata Lam. 11 —sanguisuga L. (stigmataria Lam.) 11 — sanguisuga var. 11 —sanguisuga var. *granosa Chemn. 11 — *exasperata Chemn. (spiralis ! Gm.) 11
Voluta(!) vespertilio! L. 13 — vespertilio var. * pellis-serpentis Lam. 13 — vespertilio var. serpentina Lam. 13.
Cymbium! *regium Schub-Wagn. 12 — *umbilicale Brod. 12.
Harpa! ventricosa Lam. 13 — nobilis! Lam. 13 — minor! Lam. 13.
Oliva *erythrostoma Lam. 15 — maura Lam. 15 — maura var. *fulminans Lam. 15 — *elegans Lam. 15 — sanguinolenta Lam. 15 — * tricolor Lam. 15 — * episcopalis Lam. 15 —guttata Lam. 15 — *ispidula L. 15 — *carneola Lam. 15.
Olivella *lanceolata Rv.? 15.

Cassidea.

Tritonium Tritonis! L. 10, 9 — lampas L. 10 — * lotorium L. 8 — *pyrum! L. 8 — *pileare L. 10 — *rubeculaL. 8 — tuberosum Lam. 8 — (Epidromis) distortum Schub. Wagn. (digitellus! Gm.) 11 — (Epidromis) * nitidulum Sow. 1 1 — * (Linatella) * clandestinum Gm. 11 — (Persona) anus L. 8.
Ranella! *subgranosa Brod. 8 — *gyrinus L. (ranina! Lam.) 11.
Cassis! cornuta! L. 7 — rufa L. 7 — glauca L. 8 — areola! L. 8. — *pila Rv. 8 — *nodulosa Gm. 8 — vibex L. 8.
Dolium fimbriatum Sow. 9 — *cepa! Hani, (olearium auct.) 9 — perdix! L. 9 — (Malea) pomum L. 9.
Pirula (Ficula) ficus! L. und ficoides! Lam. 9.

Involuta.

Cypraea tigris L. 14 — *mappa L. 14 — vitellus L. 14 — carneola! L. 14 — lynx L. 15 — onyx L. — caurica L. 15 — *variolaria! Lam. 15 — erosa L. 15—*erroneaL. 15 — Isabella! L. 15 — asellus 1 L. 15 — Mauritiana L. 14 — * Arabica! L. 14 — caput-serpentis! L. — helvola L. 15 — annulus L. 15— moneta L. 15 — scurra Chemn. 15. — testudinaria! L. 14 — Argus! L. 14 — talpa! L. 14 — * tabescens Solander 15 — *felinaGm. (ursellus! Gm.) 15 — *(Nucleraria) * nucleus L. 15 — (Epona) cicercula L. 15 — (Epona) *giobulus! L. 15 — (Epona) *margarita! Gray 15 — (Trivia) *oryza Lam. 15.
Ovula! ovum! L. 15 — verrucosa **L.** 14.

Naticidae.

Natica vitellus! L. 7 — * zebra Lam. 7 — *orientalis Gm. 6 — *chinensis Lam. (canrena! L. part.) 6 — *rufaBorn 6 — *cinnamomea Mke (lupinus Desh.) 6 — (Neverita) * albumen L. 6 — (Polinices) mammilla L. 6 — (Polinices) *aurantia Lam. 6 — (Mammilla) melanostoma Gm. 6 —
*Sigaretus *planulatus Reel, (planus Phil.) 16.

Alata.

Pterocera chiragra L. 14 — *SebaeVal. 14 — lambis L. 14 — millepeda! 1,. 14 — scorpius! L, 14.
Strombus(l) latissimus L. 14 — lentiginosus! L. 14 — auris-Dianae L. 14 — guttatus Desh. 14 — Luhuanus! L. 14 — canarium(!) L. 14 — gibberulus L. 14 — vittatus var. turritus Chemn. 14 — epidromis! L. 14 — *minimus(!) L. 14 — succinctus L. 14 — urceus var. plicatus Lam. 14 — floridus Lam. 14 — dentatus L. (tridentatus Lam.) 14.
Terebellum! subulatum Lam. 12.

Taenioglossa genuina.

Cerithium nodulosum Brug. 12 — aluco L. 12 — (Vertagus) vertagus L. 12 — (Vertagus) *fasciatum Brug. 12 — (Vertagus) *asperum **L. 12.**
Potamides (Pyrazus) palustris! L. 12 — (Pyrazus) sulcatus Born 12 — (Tympanotonos) cingulatus Gm. 12.
Turritella terebra L. 12.
Littorina *scabra L. (foliorum! Gm.) 11 — (* Tectarius) * pagodus L. 6 — *bullata Martyn 6.
Melanea * diadema Lam. (amarula! L. part.) 13 — * plicaria Born (hastula Lea) 12.
Ampullaria ampullacea L. (Celebensis Q. G.), und scutata Mouss. 10, 9.

Pneumopoma.

Cyclotus *(Pseudocyclophorus) *Amboinensis Pfr. **10.**

Calyptraeacea.

Calyptraea equestris **L.** 16.

Protopoda.

Vermetus *ater Rouss. (Serpula ocrea Gm.) 16.
Siliquaria *muricata Born (anguina! L. part.) 16.

Ptenoglossa.

Scalaria *perplexa Pease n.
Solarium perspectivum L. 10.
Janthina * balteata Rv. 5.

Rhipidoglossa.

Neritina pulligera L. (rubella! Mull.) 7 - *brevispina Lam. (corona L. part.) 7.
Septaria suborbicularis Sow. 16.
Nerita polita L. 7 — polita var. Rumphii Reel. 7 — *albici — *pianospira — chamaeleo L. 7 — exuvia L. 7 — plicata L. 7 — * Ant. (atropurpurea Reel.) 7.
* Neritopsis * radula L. 7.
Turbo marmoratus L. 5 — petholatus! L. 5 — petholatus var, *variabilis Rv. 5 — *setosus Gm. 5 — *chrysosa> — *argyrostomus var. princeps Phil. 5 — *Ticaonicus r.
Calcar! stellare Gm. (calcar! L. part.) 6.
Trochus Niloticus L. 6 — *(Rochea) * acutangulus — (Polydonta) maculatus L. 6 — (Labio) labio! L. 0.
Delphinula! laciniata! Lam. (delphinus! L. part.) 6.
*Stomatella (Gena) *planulata Lam. 16.
Haliotis varia L. 16 — *glabra Chemn. 16 — asimna J- *Parmophorus (Scutus) *unguis L. 16, 20.

Docoglossa.

Acmaea (Collisellina) saccharina L. 16.
Patella (Helcioniscus) testudinaria L. 16 — variegata K\. *stellaeformis Rv. 16.

Polyplacophora.

Chiton (* AcantViopleura) * spinosus Brug. 21.

Pulmonata (Stylommatophora.)

•Nanina (Xesta) *citrina L. 10 — *citrina var. *dimi<hata.
Helix *(Chloritis) *ungulina L. 10 — (Planispira) zonar. *lineolata Marts. 10.
*Oncidium verruculatum Cuv. und amboinae Plate 21.

Auriculidae.

Pythia scarabaeus L. (Scarabus imbrium! Montf.) 9.
Auricula Midae! L. 13, 15 — Judae L. 15.

Opisthobranchia.

Bulla ampulla L. 9.
Atys naucum L. 9.
Hydatina physis L. 9 — (* Aplustre) *aplustre L. 9.
*Dolabella *Rumphi Cuv. 16, 21.
Umbrella indica Lam. 16, 20.

SCAPHOPODA (Solenoconchae.)

Dentalium * elephantinum! L. (arcuatum Desh.) 16 — sp. 16.

BIVALVIA (Anatinacea.)

*Anatina! * subrostrata Lam. (anatina! **L.)** 19.

Pholadacea.

Teredo sp. 16 — (*Furcella, Kuphus) *arenaria! L. i&-
Pholas (Martesia) striata L. 20.
* Gastrochaena *mytiloides Lam. 19.

Solenacea.

Solen *curtus Desmoul. 19.
•Cultellus! *cultellus! L. 19.
Siliqua (Aulus) radiata **L.** 19.

Cardiacea.

Tridacna gigas L. 17 — squamosa Lam. 17 — crocea elongata Lam. 17 — * serrifera Lam. 17.
Hippopus! maculates Lam. (hippopus! L.) 17.
Cardium * rugosum Lam. (flavum L.? auct.) 18 - uneno fragum! L. 18 — *hemicardium L. 18 — (Cardissa !) — var. *roseum Chemn. 17 — var. *Junoniae Lam. Chemn.) 17 — (Papyridea) rugatum Gron. (Solen bullatus-

Veneracea.

Tapes * D u n ... Chemn. 17 — Venus ... Chemn. 17 — textrix Chemn. (textile Gm.) 17. I- 18 — * marica L- 19. — (Cryptogramma) * squamosa Sunetta (Mactra) (Wptogramma) * impressa Anton 17. Cytherea * jusori ... Chemn. 17 — meretrix var. * castanea Lam. 17 — Circe • scripta L. ... lilacina Lam. (Macassarica ! Gm.) 18. Lam. 17 — castrensis (L.) 17 — castrensis var. * ornata Pectinata ! Tapes U ... 17 — (Crista) gibba Lam. 17 — (Crista) Cyrena * coaxans • & • . , . Corbicula 18.

Tellinacea.

Psammobia * Psammotaea * Vlolacea Desh. 19. Asaphis * Ulgosa Lam. (deflorata L. part.) 19. * Vigatella ... 19 — * rostrata L. (Spengleri Chemn.) 19 — * chilensis Born. 19 — * guaffelis LL 19 — * gargadia ! L. 18 — Gm. ... (laevigata L. part.) 19 — vulsella Chemn. (rostrata Da?M ... 19 — * perna Spengl. (latirostra Lam.) 19 — Arca-... L. 18 — (Arcopagia) * remies ! L. (sulcata Lam.) 18 Donax * brevialata Rv. 19 - (* Phylloda !) * foliacea ! L. 19. Pubescens L. 17.

Mactracea.

Mactra * Lutraria ... Ppinarum Desh. 19.

Submytilacea.

Lucina ... Corbis * tigrina L. 18 — (Codakia) • punctata L. 18. nmbria L. 18.

Pseudolamellibranchia (Ostracea).

Ostrea * mytiloides Lam. 20 — (Alectryonia) • hyotis L. 20 — sp. 21 — (Alectryonia) * cucullata Born 20 — (Alectryonia) * crista-galli L. 20 — (Alectryonia) * folium L. 20.

Spondylus * ducalis Lam. 20 — * variegatus Chemn. (mus Rv.) 20 — * zonalis Lam. (coccineus Rv.) 20 — sp. 21.

Pecten pallium ! L. 18 — radula L. 18 — (* Dentipecten) * velutinus Sow. 19 — (Chlamys) * porphyreus Chemn. 18 — (Chlamys) squamosus Gm. (tennis! Gm.) 18 — (Chlamys) * punctatus Gm. (lentiginosus Rv.) 18 — (Amusium) pleuronectes L. 19.

Lima squamosa var. * Sowerbyi Desh. 18.

Avicula * crocea Lam. 20 — (Meleagrina) margaritifera L. 21.

Malleus! vulgaris Lam. (malleus! L.) 21.

Perna isognomum ! L. 21.

Vulsella * lingulata Lam. 19 — * lingua-felis Rv. 19.

Pinna * Rnmphii Hani. 20 — * nigrina Lam. 20 — (* Streptopinna) * saccata L. 20.

Filibranchia (Mytilacea).

Modiola * Philippinarum Desh. (Rumphii Phil.) 20 — (* Botula) * vagina L. (arenaria ! Mörch) 20 — (Brachydontes) * subramosa Hani. 20. * Septifer * bilocularis L. 20.

Lithodomus * gracilis Phil, und * teres Phil. 20.

Arcacea.

Area * ventricosa Lam. 19 — (Barbatia) fusca Brug. 19 — (Anadara) granosa L. 18 — (Anadara)! * holoserica Rv. (uropygmelana Bory, Mdrch). 18 — (*Trisis) * tortuosa L. 26.

Anomiidae.

Placuna ! * sella ! Gm. 20.

Anomia sp. 21.

BRACHIOPODA.

* Lingula * anatina Brug. und * Murphiana Rv. 20.

B. DIE UEBRIGEN WIRBELLOSEN THIERE.

WUERMER, VERMES.

Im XXXVII Hauptstück des ersten Buches der Amboinsche Rariteitkamer, S. 44, 45 beschreibt R. zwei Arten von „Phallus marinus", Buto Kling, wovon wenigstens der erste wegen der kahlen, nur längs und quer gerunzelten Haut ein *Sipunculide* sein dürfte; namentlich kann man an *Sipunculus discrepans* Sluiter denken, welchen Prof. SLUITER von Billiton beschrieben hat (Natuurkund. Tijdschr. voor Nederlandsch Indië, Band XLV 1880 Taf. 1, als S. indicus Pet. und Zoolog. Jahrbuch, Syst. XI 1898, p. 444).

Eine Arbeit über die XLVen Hauptstücke, "desselben Buches S. 54—54 berichtet R. über die Vermiculi marini, denen in diesem Gedenkbuch eines Herrn Dr. HORST gewidmet ist.

TUNICATA.

Amb. Rariteitkamer Buch I, Hauptstück XXXIX, Tethya, S. 46, ohne Abbildung, ohne Zweifel *Ascidien,* aber *dk* Beschreibune zu wemV detailliert um dieselben unter den 16 Arten von Amboina, welche Dr. SLUITER in SEMON'S Werk: Zoolog. Forschungsreisen 180c: (Jenaische Denkschriften *VIU)* beschrieben hat, herauszuflnden. Auch *die* schleimigen oder gallertartigen Massen an Klippen festsitzend 5—6 Fade n tief und lebhaft gefärbt, von den Inseln Solor und Flores, Gegenstand des folgenden XL. Hauptstücks S. 46 unter dem Titel Sanguis Belille" woraus man eine Arznei bereitete, dtirften zu den Tunicaten, vielleicht zu den *Synascidien* gehdren.

BRYOZOA (POLYZOA).

Herb. Amb. lib. VI, Cap. XXV Reticulum marinum, Carang rede, S. 247, Taf. 87, fig. 5, von friiheren Autoren einstimmig auf *Relefiora cellulosa* L. gedeutet, welche aber dem Mittelmeer angehört. LAMARCK bemerkt, dass PERON einige elegante Varietaten dieser Art im indischen Ocean gefunden (LAMARCK, Hist. nat. d. animaux sans vertebres, ed. 2, Band II 1836, p. 277). Vermuthlich ist es *Retepora monilifera* Macg., welche wir von den Inseln der Torresstrasse kennen.

ECHINODERMEN.

Amboinsche Rariteitkamer. See-Igel, See-Sterne und Medusenhiiupter im XXVIII—XXXII und XXXIV, XXXV Hauptstiick des ersten Buchs der und dad Auch hier hat SCHVNVOET eine Anzahl von Figuren hmzugefiigt, ohne sich um das Vaterland der Exemplare zu kiimmern, Text enthalt Veranlassung zu unbegründetem Verdacht gegen R.'s Vaterlandsangaben gegeben; diese Figuren sind daher streng von den dem R.'schen der vorhandenen zu unterscheiden. In TROSCHEL'S Archiv fiir Naturgeschichte, Jahrgang XXXI 1865 und XXXII 1866 habe ich bei Gelegenheit hat Th. mir in Niederländisch Indien gesammelten See-Sterne und See-Igel auch die bei R. erwähnten Arten eingehend besprochen und seit dem ACTPT-R OCK d. Ophiuriden von Java und Amboina in der Zeitschrift fiir wissenschaftliche Zoologie, Band XLVII T888 P. DF LORIOL die von C. III - M. BEDOT in der Bai von Amboina gesammelten Echinodermen in der Revue Suisse de Zoologie, I 1893 P- 359-426, pi. 13—15 und in Ausser P- 365, 366 pi. 10, Prof. DÖDERLEIN die von Prof. SEMON auf Amboina gesammelten Echinodermen in des letzteren „Zoologische Forschungsreisen in den und dem Malayischen Archipel, Bd. V (Jenaische Denkschriften Bd. VIII), und zwar die Ophiuroideen u. Astroideen 1806 die Crinoideen, die Echinoideen 1902, behandelt, so dass wir über die in diesen Gegenden lebenden Arten eine hinreichende Kenntniss haben dürften, um unsere Deutung der von R. beobachteten Arten nöthigenfalls auch auf dem *Wege* der Ausschliessung wagen zu können. (Verel. Prof. SEMON's Beitrag zu diesem Rumphius-Gedenkbuche.)

I. See-Igel, Echini.

I. Erstes Haupstiick: Echinus[1]) marinus esculentus. Zeeappel, Seruakki^S. 29-32, Taf. 13 und 14 z. Theil.

Echinus esculentus, der gemeinste und grösste, kann nichts anderes sein als *Tripneustes gratilla* L. Döderlein S. 688 *(46)* = *Sardfcus* Leske, Martens p. 160 und *variegatus* LORIOL p. 373; die Einwendungen, welche ich a. a. O. gegen diese Deutung erhoben habe, können nur zweifelhaft machen, ob die Abbildung wirklich nach einem R.'schen Exemplar oder nicht viel mehr nach einem europäischen See-Igel, was fast wahrscheinlicher ist, gemacht wurde; in Niederländisch-Indien findet sich keine andere, der Beschreibung und Abbildung so ähnliche Art, wie die genannte.

II. Echinus saxatilis, Taf. 14, fig. A, nicht zur Kost gebraucht, weil er zu bitter schmecke, ohne Zweifel *Echinometra lucunter* L. MARTENS p. 164, LORIOL p. 373, DÖDERLEIN S. 688, die häufigste Art von See-Igeln in Niederländisch-Indien. Die Abbildung stellt ihn kreisrund dar, aber wohl nur in Folge perspectivischer Verkürzung, die Beschreibung nennt ihn ausdrücklich länglich (langwerpig), was eben charakteristisch fiir *Echinometra* ist.

[1]) »Eschinus" ist ohne Zweifel nur Druckfehler.

III. Echinus niger, nicht abgebildet, kann nach der Beschreibung, sehr kurze und feine Stacheln in 10 helleren Strahlen, nicht wohl etwas andere sein als *Echinothrix diadema* L. = *calamaris* Pz\\., bei Amboina von HOMBRON U. JACQUINOT, BLEEKER, TH. STUDER (Exped. d. Gazelle; u SEMON gesammelt, die in verschiedener Farbung vorkommt, nicht selten fast einfarbig oder dunkelblau, doch die kleinen Stacheln im nsc Zustand goldglänzend braun, Der schwarzen Farbe wegen glaubte man friiher den *Colobocentrotus (Podophora) atratus* L. oann erkennen, welchen Prof. SEMON auch von Amboina mitgebracht hat, aber die angefiihrten Worte von R. wiedersprechen positiv dieser Deii

IV. Oculi Polyphemi, nicht abgebildet. Nur aus der Tiefe. Man kann an *Astropyga radiata* Leske oder gar *Asthenosomavarium* Grube welche beide bei _ Amboina gefunden sind, LORIOL a. a. O, p. 364 und III Taf. 10, aber der Text enthalt zu wenig Positives, um irg eine Deutung zu sichern; gegen *Astropyga* spricht, dass diese im XXX Hauptstück noch einmal vorzukommen scheint.

XXIX Hauptstück. Echinometra digitata, Djari Laut, (Meer-Finger), S. 32—35, Tafel 13 z. Th.

I. Echinometra digitata prima s. oblonga, (loblonga ist Druckfehler), fig. N. 1 und 2, einzelne Stacheln D, *Hcterocentrotus (Acrocia mammillatus* L., MARTENS S. 166, LORIOL p. 374, DÖDERLEIN S. 688.

II. Echinometra digitata secunda s. (1.) rotunda, fig. N. 3 und 4, einzelne Stacheln E, *Cidaris metularia* Lam., var. *spuria.* MARTENS, Die dritte Sorte mit eingekerbten (gekarteld) Kränzen um die Stacheln ist offenbar *C. vertkillata* Lam.; die zweite mit kürzeren dunn Stacheln und einige weitere auf S. 54 noch kurz erwähnte wiisste ich nicht mit Sicherheit auf bekannte Arten zu deuten, wohl aber 1st n hervorzuheben, dass die Abbildung des langsten, am linken Rande der Tafel stehenden Stachels E, die kleinen Flecken am Halse welche für *Ctd. pistillans* Lam. *{baculosa* Lam. MARTENS S. 144) nach DODERLEIN S. 693 einen der zuverlassigsten Charactere bilden. Weise 1st das R.'s zweiter Art, denn die Stacheln sind verhaltnissmassig diinner, wenn auch nicht kiirzer als bei den andern Al

XXX Hauptstück: Echinometra setosa, Bulu Babi (Schweinsborsten), S. 35, 36, Taf. 13 fig. N. 5. *Diadema saxatile* L. *{setosum* Peters) MARTENS S. 155—157, LORIOL p. 363, welches von TH. STUDER (Exped. d. Gazelle) haufig am Pfahlwerk der Hafenbauten von Amboina und auch Prof. SEMON bei Amboina gefunden wurde, DÖDERLEIN S. 688; die nahnadeldunnen, 7 Zoll langen Stacheln lassen keinen Zweifel, dass diese baut gemeint sei. Die zweite flachere Art mit nicht so kitzlig stechenden Stacheln S. *x6* konnte wohl *Ast ropy ea radiata* Leske sein, welche sowom als Prof. SEMON auch in der Bucht von Amboina gefunden haben.

XXXI Hauptstück; Echinus sulcatus. Doodshoofden S. 36. Taf. 14 z. Theil. Die erste Art hat nach der Beschreibung an der eine quer gestellte hppenartige Oeffnung und auf der Oberseite 5 ungleich lange durchlocherte Strahlen, von denen die drei langeren farchenar also vertieft sind. Darnach muss es ein Spatangide, und kann kaum etwas anderes als die Gattung *Schizaster* sein; die am Rand dazu angege tigur, Taf. 14 fig. C, passt aber dazu gar nicht, sie zeigt fiinf ziemlich gleichmassige breite Ambulakral-Blatter, und bietet auch keinen Anlass Vergleich mit einem Todtenkopf; sie kann also nicht zu diesem Text gehören und stellt ohne Zweifel *Clypeaster testudinarius* Gray *(CL M»* Desmoulins) dar, welcher bis jetzt nicht von Amboina, aber doch von Borneo und Timor bekannt ist. Allerdings ist auch *Schizaster* wecier mir, noch von SEMON oder sonst Jemand meines VVissens bei Amboina oder uberhaupt in Niederlandisch-Indien gefunden worden, aber nalie u zwischen Neugmnea und Australien *Schizaster (Periaster) limicola* Al. Ag., Exp. Challenger Echinoidea p. 204 pi. 35[b], fig. 1—4. Die Vergleichung einem Todtenkopf beruht auf den eingesenkten drei Ambulakren, das unpaare mit der Nase, die paarigen mit den Augen eines Todtenschadeis hegt so nahe, dass auch LAMARCK sie fur eine amerikanische Art (Atropos) gemacht hat. Dass R. den Mund als After und den After als M ansieht, darf nicht Wunder nehmen, die Lage des Afters an dem einen, vermeintlich vordern Ende der Schale, hat ihn dazu veranlasst.

Die zweite von R. beschriebene Art, Taf. 14 fig. D. Diese Abbildung stellt nach der Form der Ambulakralstrahlen deiitlicn *Echtnoneus* dar, aber die Beschreibung passt auch nicht recht; zwar die wie Amiant (Asbest) glanzenden kurzen Stacheln liessen sich mi glasglänzenden Hdckern von *Echtnoneus* in Verbindung denken, aber R. nennt die Oeffnung an der Unterseite einen gewöhnlichen Mund unci zweite runde Oeffnung der Schale an dem Rand (kant) befindlich; beides passt nicht auf *Echinoneus,* fur den der unsymmetrisch schiefe Muna der nahe dabei ganz in der Bauchfläche gelegene spitz-ovale After charakteristisch sind, es passt aber auf *Clypeaster,* wovon ich, abgesehen von vorhin erwähnten *CL testudinarius,* eine zweite kleinere Art, *CL reticulatus* Gm. auf Timor und Flores gefunden habe; es ist aber wahrscheinhch dass R. diesen mit *Schizaster* in ein Hauptstuck unter dem Titel Todtenkopf zusammenfassen konnte. Von *Echinoneus* nad *E. minor* Leske bei Larentuka auf Flores gefunden und zwei andere Arten werden von den Philippinen genannt. Es bleibt also auch hier Disharmonie zwischen Beschreibung und Figur.

XXXII. Hauptstück: Echinus planus, Pannekoeken en Zeerealen, S. 36, 37, Taf. 14, z. Theil. Erste Art, der Beschreibung nach *placenta* L., von BEDOT U. SEMON auf Amboina selbst, von mir bei Buru sowie Adenare und Timor gefunden. Dieser See-Igel ist bei fig. kenntlich abgebildet, aber im Text ist nicht diese Figur, sondern E genannt. Die grössere seltenere Abart (slag) mit zwei Einschnitten, ng November und December auf dem flachen Sandstrand am Fliisschen Weynitu auf Amboina, ist *Lobophora bifissa* Lam. *(bisperforata* Leske;, PICTET u. BEDOT (LORIOL p. 375), aber weder von mir, noch von SEMON auf Amboina erhalten.

Die zweite Art, etwas eckig mit zwei langern Seiten, ist sehr wahrscheinlich *Laganum Bonannii* Ag. (Z. *laganum* Leske), aui (bei Batjan), Buru, Adenare und Timor von mir gefunden, und zu diesem passt die Figur E, welche im Text zur ersten Art citirt wird.

Die dritte Art, Zee-schellingen, von dem flachen Strande der kleineren Inseln im Osten von Amboina, nicht abgebildet, entweder *Lag decagonum* Less, *{decagonale* Blainv.), welches LESSON auf Waigiu bei Neu-Guinea gefunden hat, oder Z. *orbiculare* Gm., welches nach AGASSI DESOR bei Batavia vorkommt, je nachdem man auf die Bemerkung, dass es ein wenig eckig sei, trotz der Aehnlichkeit mit einer Miinze menr weniger Werth legt. E. DESOR hat fur *Lag. orbiculare* und verwandte Arten die Gattung RUMPHIA aufgestellt (synops. d. Echinodermes foss. 1855), so dass R.'s Name auch in der Zoologie verewigt bleibt. (Fur den botanischen Namen *Rumphia amboinensis* L. vergl. den Anhang zu Prof. O. WARW Aufsatz in diesem Gedenkbuch. *Red.)* Wegen der noch besonders erwähnten „Steinchen" siehe Madreporaria am Schluss, S. 27.

Zu diesen von R. selbst beschriebenen und darnach sicher indischen Arten hat nun aber SCHYNVOET noch einige andere Ab aus Sammlungen in Niederland hinzugefiigt. Diese konnen auch aus Niederlandisch-Indien, aber eben so gut auch aus ganz andern Meeren stan und haben bei spateren Systematikern durch die Voraussetzung, dass sie alle indisch sein sollen, manche Verwirrung veranlasst; es sind die folge Taf. 13, fig. A, die Zähne eines Echinus, die sog. Laterne des Aristoteles; Taf. 14, fig B, nach MILNE-EDWARDS bei LAMARCK ed.-2 um LOVEN *Diadema saxatile* L., nach PETERS eine *Echinothrix* Taf. 14 N. 1 *Bryssus maculosus* Leske *{spatagus* L. nach LOVEN), N. 2 *St:ni canaliferus* Lam. *(lacunosus* L. nach LOVEN) aus dem mittelandischen Meer, (vgl. aber auch oben XXXI Hauptsf.). Taf. 14 N. 3 *Echinolampas ovijo* Lam. aus dem Gebiete des indischen Oceans; Taf. 14, fig. J, *Rotula Rumphi* Ag., Gray, west-afrikanisch.

II. See-Sterne, Asteroidea.

XXXIV Hauptstück: Stella marina, Bintang laut (dasselbe) S. 39, 40, Taf. 15.

I. Die gewöhnliche Art, nach der allgemeinen Beschreibung und der Angabe der blauen Farbe ohne Zweifel *Linckia laevigata* L. Linck, Miill. Tr.), auch von mir, BEDOT und SEMON, auf Amboina gefunden und eine der haufigsten Arten im indischen Archipel. passt die von SCHYNVOET hinzugefugte Abbildung E.

II. Stella marina minor, ohne Abbildung, zweifelhaft; man mochte zunachst an die Gattung *Asterina* Gray *{Asteriscus* M. Tr.) denken ROSENBERG *Ast. coronata* Marts., BEDOT *Ast. exigua* Lam. u. SEMON *Ast. Cephens* Val. auf Amboina gefunden hat, ich die zwei andere Arten auf Batjan; die Angabe, dass die Arme („Takken") platt seien, passt auch einigermaassen, weniger aber dass die allg Gestalt (maakzel) dieselbe wie bei den vorhergehenden. Dieses passt eher auf *Pentaceraster obtusatus* Bory, welche BKDOT U. auf Amboina und ich auf Timor gefunden habe, fur welchen neben den platten Armen der granulirte Riicken und die helle Farbe spre

III. Stella marina quindecim radiorum, nicht abgebildet, ohne Zweifel *Acatithaster Solaris* Schreb. *(Echinaster* s. M. Tr. MARTENS A 1866 S. 60 und 1867 S. 108) LORIOL p. 387, von Ternate durch FORSTEN im Museum von Leiden. MÜLLER U. TROSCHEL geben die Strahlen zu 15—21 an, ich fand 13 an einem Exemplar von Zamboanga (Mindanao). Auffallig ist, dass die Stacheln ein Gefuhl Brennen hervorrufen sollen, und an jedem Strahl eine Art Gelenk vorhanden sein soll von beidem habe ich nichts bemerkt, als ich Exemplar lebend auf einer Korallenbank fand.

IV. Stella marina quarta, Artocreas, Zee Pasteitje, Taf. 15 fig. A, die einzige von R. selbst herrührende Abbildung eines Echinodermen, *Pentaceros (Linck)* Grav == *Oreaster* M. TR. • die Arten sind schwer auseinander zu halten, die Abbildung passt am besten zu derjemgen, welche GRAY und MÜLJER-TROSCHEL *turritus* (LINCK) nennen und die jetzt als *nodosus* L. (in engerem Sinn) betrachtet wird; diese fand ich am Kolenhoofd bei Amboina auf sandigem Grund, ein paar Fuss unter Wasser, nicht selten (a. a. O. S. 76), und auch BEDOT und SEMON haben sie von Amboina mitgebracht.

V. Stella marina quinta et scolopendroides, fig. B, C; aus der ganz kurzen Beschreibung lasst sich nicht viel mehr entnehmen, als dass es ein Ophiuride ist und BROCK hat deren 55, SEMON 24 Arten auf Amboma gesammelt; R. sagt, die Scheibe sei oben nur mit einer Haut (velletje) bekleidet, darnach darf man an *Ophiomyxa oreoplax* MARTS. (MEM. K. ACAD. 1875 S. 144, SONDERABDR. ARCH. F. NAT. 1876 TAF. 17 FIG. 2) denken, welche ich, sowie BROCK und SEMON, bei Amboina gefunden haben (BROCK sagt ausdrücklich, er habe sie in solcher Menge erhalten, dass sie für Amboina als gemein bezeichnet werden könne), und damit lässt sich auch die allerdings erst in Holland hinzugefügte Abbildung in Einklang bringen, insofern sie eine deutlich interradial eingebuchtete Scheibe, und zwar offene aber doch lang gezogene spitzendende Mundspalten (nicht breit abgerundet wie bei *Ophiothrix*) zeigt; auch stimmt das Verhältniss der Armlänge zum Scheibendurchmesser. Es ist aber sonderbar, dass von den in Niederländisch-Indien häufigeren und durch Färbung und Grösse mehr auffälligen Arten wie *Ophiolepis annulosa, Ophiocoma scolopendrina* und *erinaceus*, *Ophiothrix longipeda*, die alle auch bei Amboina gefunden worden sind, bei keine L v N v o E ^ r w I z r S ^ w é i Seesterne von ungewohnlicher Armzahl hinzugefügt: Fig. I), ein abnorm 4 strahliger *Pentaaros* oder *Oreaster*, fig. F, *Solaster enaeca* L. aus der Nordsee.

XXX

I. Das erste wohl em nchtiges Medusenhaupt, ^*pityton* ^ ^ ^ H=uptaste sich in 3 und diese dann wieder in 4-5 (also nicht streng holländischen Sammlung hinzugefügt. Die Angabe, dass jeder dichotom), meuen aur.te worn *verrucosum*«, SEMON zwei neue Arten, *Astr. sculptum* unu einem Exemplar unbekannten Fundortes in einer ... Irrthum sein; vielleicht meinte R., dass sie sich 3-mal, resp. 4—5 mal theilen. BROCK hat *Astrophyton* "T^Ztim"mdEur k *Ludwigi*, bei Amboina gefunden.

III. Crinoidea.

D ... Medusae, S. 41, nicht al ... etwas unkbr^rite ... einander S L H ... ers,e Art unHT ... Medusae, S. 41, nicht al ... stets unter sich ... Cirren), die Rede ist. ... kleineren Zvve.gen (? die regelmassig ... ochracea. DODERLE.N fiihrt zwei Arten von *Ankdon* und zwei von *Actinomrtra* As

, siehe LVMAN

BoStOn Soc_ ^ hist_ XIX 1877 pL 5-

IV. Holothuriae.

n rL 1. A AmKnincrhe Rariteitkamer, Buch I, XXXVII no. II S. 45, ohne Abbildung, „uit den ronden wat plat, OP de ... Vom gemeinen ... dass er den Werth, welchen die Chinesen darauf legen, gar nicht erwähnt. Die Meerschlangen da geger ... ^einththeteth^S^Xh^ ... COELENTERATEN.

Den damals allgemein herrschenden Anschauungen über die Natur der Thiere und Pflanzen entsprechend, hat R. die ihm der Besprechung ucimais aigemein nerrbLiicnuci. ... Hmmtwerke Herbarium Ambomense aufgenommen, und zwar in dessen VI Band, erst 1750 werth erscheinenden Coelenteraten the.ls m seme™, bo.an^^aup^.werl^Hf... an die Academ^ Leopoldino-Carolina Naturae Curiosorum, welche in deren veröffentlicht, em.ge Korallen auch schon früher in bnefl'chcn Mitteilungen ... 1700 veröffentlicht s^nd. (Vergl. die ausfuhrliche Rumphius-Bibliographic Acta ... W C ^ ! « ^ Ephemendes, ™ *J ™ J c £ l ^ \ ^ n Zm* hauptsachlich zoologischen Amboinsche Rariteitkamer, ,705 veröffentlicht, be Celt ... ?. We "die f ... blefbenden. Beider Beobachtung der Meerthiere konnten ihm Mittelstufen zwischen *V^Sem ,L 1-* ... Ramteitkcer ... Jenlen, Ti ... Holothnrien und Sipunculiden. Zur dritten und untersten Stufe ... Theil im 12. Buch des Amboinschen Kräuterbuchs beschrieben. „Doch die Natur ist im Element des Wassers so verwerren, dass man Dinge findet, die man nicht recht in eine dieser Stufen bringen kann, als ob sie Ueberbleibsel aus dem ersten Chaos wären, denn hier mischen sich lebende, wachsende und mineralische Wesen alle untereinander: Pflanzen welche leben, Sterne welche wachsen, und Thiere, welche Pflanzen nachahmen". Wir haben hier den unmittelbaren Ausdruck der natürlichen Empfindung des Beobachters, welchem bei Betrachting der grossen Mannigfaltigkeit der im Meere vorhandenen Geschöpfe die hergebrachte scharfe Unterscheidung zwischen Thier- und Pflan.enreich zu schwinden beginnt, und insofern kann R. als Vorlatifer der Verfechter eines Protistenreichs betrachtet werden.

I. **Anthozoa.** 1. ALCYONARIA (OCTACTINIA).

a. Pennatulidae. Amb. Rar. XXXVI Hauptstück, Sagitta marina, Sasappo lant (Meer-Besen), S. 43, 44, ohne Abbildung. Von den zwei Arten, welche R. beschreibt, ist die erste *Virgularia Rumphii* Kölliker, Anatomisch-systematische Beschreibung der Alcyonarien I 1872, S. 202-205, nach drei Exemplaren, ... ich 1662 auf Amboina „vor dem Kastell Victoria" habe auffischen lassen. Die zweite Art, wahrscheinlich *Pennatula* ... R. kennt schon ganz richtig, wie diese Gescnopie in den weichen Grund mit dem Schaft ... welche ich auch auf *Amboina* (*Rumphius* Herbarium Amboinense) erhalten habe ... 8enkt leben - besser als man es noch zu U\KRS ... Zee-penzeelen.

Kennt auch den Effekt ihrer Nesselzellen ... Buch II Hauptst ... XXXIV No. IV.

Lib. XII, Caput II, Comllium nigrum et Accarbarium ramosum, Accarbaar itam, S. 196, Taf. 77, nach dem allgem ... der Rinde und der Elasticität der ZweigEnden gesagt wird, so wie dass keine Stacheln erwähnt werden, doch wöhn ... Ansehen und dem ... schwer nach den heutigen Anforderungen naher bestimmbar. KLUNZINOER, Korallthiere des ... eer.

Caput IV, Flabella ... 79, im Allgemeinen *Gorgonia flabellum* von LINNE, die aber auch westindische Arten ... MILNE-EDWARDS. R. unterscheidet mehrere Unter-Arten. Die erste, der Abbildung entsprechende Art ... dunkelrother Rinde, durfte ... Ebene noch mehrere besondere Lappen hervortreten (wie man es oft bei ... findet ... Caput XI Accarbarium cinereum ramosum, Accarbaar puti caju (weisses Holz), p. 221, ohne Abbildung, könnte etwas wie *Briareum* oder *Paragorgia* sein.

Ebenda Caput XII, Virgae ... nnanineie Accarbaar sasappo (Besen), S. 223, Taf. 83, aus der Tiefe, *Gorgonia sasappo* Pall., *Leptogorgia sasappo* M.-Edw. am angeführten Ort S. 168, im Berliner Museum ... Philippinen vorhanden.

Ebenda Caput XIII, Accarbarium ericae forma, S. 233, ohne Abbildung, bleibt zweifelhaft; PALLAS citirt die zweite Abart zu *Antipathes orichalcea* Pall.

Ebenda Caput XV, Palmijuncus marinus albus, Kalbahaar puti lacki lacki, S. 226, ohne Abbildung, wahrscheinlich *Juncella* Esp., von der Insel Reunion, den Philippinen und West-Australien (TH. STUDER, Exp. d. Gazelle) bekannt. R. nennt ausdriicklich eine rothe Rincle; p ist bei ihm der lateinische Name fiir den Rotan, Calamus L.

Ebenda XVI, Accarbarium album, Calbahaar puti, S. 228—232, Taf. 84, */sis hippuris* L. oder genauer /. *moniliformis* Steen. MILNE EDWARDS U. HAIME Coralliaires I p. 195), was aber vielleicht nur Wachsthumsvariétat von 1. hippuris ist, da die Form der Glieder mi der einzelnen Stellen sich iindert. R. unterscheidet neben der gewohnlichen littoralen Form eine andere aus Tiefen von 60—90 Faden als Ace. pelagium, fig. B, was vielleicht die echte *moniliformis* Steenstrup's ist, und endlich eine Form mit auffallig kurzen Kalkgliedern mehr Schwarz als Weiss, fig. C, der */sis coralloides* von MILNE-EDWARDS U. HAIME a. a. O. entsprechend, welche aber aus Polynesien stammt. Ich erhielt die normale /. *hippuris* von der Insel Engano bei Sumatra.

Ebenda Caput XVIII, Accarbarium rubrum, Accarbaar merah, S. 234, 235, Taf. 85 fig. 1, rund um Amboina, 6-7 Faden tief, *Melitaea ochracea* L., eine der am meisten charakteristischen Formen für den indischen Ocean, aber ungemein zerbrechlich. Ich fand sie bei Batjan auf Korallengrund, so dass ich sie vom Boot aus sehen, und ein Mann, der iiber Bord sprang, sie ohne Miihe holen konnte wenn R. sagt, „non rupibus adhaeret, so ist dass, wie der hollandische Text ergibt, so zu verstehen, dass sie auf miirben Korallenmassen wachst und nicht fest an den Felsen haftet, eben weil sie sehr zerbrechlich ist. R. unterscheidet noch zwei Nebenarten, welche weniger spröde und mehr gelblich seien; vielleicht *Mopsella aurantia* Esp., welche das Berliner Museum aus Singapore besitzt.

3. Tubiporidae.

Herb. Amb. Caput XIX, Halcyonium rubrum Indicum, Batu swangi (Zauberstein), S. 236, Taf. 85 fig. 2, *Tubipora musica* L., überall am Strand ausgevvorfen zu finden. Das im nächsten Kapitel folgende Mutulabatta scheint eher eine mineralische als thierische subs

ZOANTHARIA. (HEX ACTINIA UND POLY ACTINIA).

Antipatharia.

Herb. Amb. Caput III, Accarbarium unicaule oder Palmijuncus marinus, Tali aros, S. 202—204, Taf. >*]%,Cirripathes* unterscheidet drei Unterarten nach der Grbsse und nach der Ausdehnung der Windungen, fig. A, B und C, welche vielleicht nur Alters- und Langeheiten darstellen; das grösste Stück, mit A bezeichnet, dürfte dem von DANA unterschiedenen *C. anguinum* entsprechen. Wenn R. aber zu 2—3 Faden (à 6 Fuss) angibt, so erscheint es doch fraglich, ob das eine thatsächliche Beobachtung ist oder nur ein Schluss aus der Fragments im Vergleich zu kleineren vollständigen Stiicken.

Herb. Cap. V, Cupressus marinus, S. 207, Taf. 80 fig. 3, *Antipathes cupressina* Pall, *{cupressus* Sol. und Ellis); ich erhielt diese von Amboina von Herrn ROSENBERG. R. erwahnt zweierlei Sorten, von welchen die zweite besser auf die Abbildung passt; die erstere wird zu *A. ericoides* citirt.

Herb. Cap. VI, Foenum marinum, S. 208 Taf. 80 fig. 3, *Antipathes foeniculacea* Pall, *(foeniculum* Lam., M.E.).

Herb. Cap. VII, Erica marina, Accarbaar ruttu-ruttu (Lycopodium-artig), S. 209, ohne Abbildung. R. unterscheidet zwei Arten, tenuis und crassa, PALLAS und seine Nachfolger citiren die erstere zu *Antipathes myriophylla* Pall., die letztere zu *A. pennacea* Pall., MILNE-EDWARDS nennen R. nur bei *pennacea.*

Ferner erwähnt R. noch eine dritte Art, die theilweise durch Zusammenwachsen der Zweige gegittert ist, und welche er auch mit einem Handschuh vergleicht; PALLAS gründet auf diese seine *A. flabellum* (Elenchus Zoophytorum 1768, p. in), wahrend MILNE-EDWARDS und HAIME (hist. nat. des Coralliaires I 1857, p. 327) zu *flabellum* Pall., ihrer Gattung *Rhipidipatkes,* die Tafel 79 von R. citiren, also etwas Sanaeres. Ich mochte in der R.ischen Beschreibung die *Arachnopathes ericoides* (Pall.) M. E. und H. finden, welche ich bei Singapore und auf Flores gesammelt hat.

Actiniaria.

Amb. Rariteitkamer Buch I, Hauptst. XLIII, Urtica marina, Culat laut (Meer-Pilz), S. 50, ohne Abbildung, ohne Zweifel *Aktinien,* aber nicht näher zu bestimmen. In Prof. SEMON'S Zool. Forschungsreise Band V. 1898 beschreibt C. R. KWIETNIEWSKI 13 Arten von solchen aus Amboina. Sie werden von den Eingebornen gerne gegessen.

Madreporaria.

Herb. Amb. Caput XVII, Accarbarium album verrucosum, Kalbahaar batu, S. 233, ohne Abbildung, nach der Beschreibung ein *Oculina* von MILNE-EDWARDS und HAIME II p. 105 zu der indischen *Oculina virginea* L. citirt, welche das Berliner Museum auch richtig aus Amboina durch Dr. F. SCHNEIDER erhalten hat.

Herb. Amb. Caput XXI, Lithodendrum calcarium, Carang bonga (Blumen-Korallen), p. 239—243. Taf. 86, verzweigte Kalk-Korallen.

I. Lithodendrum calcarium erectum, fig. 1, eine stammige baumformige Madrepore mit schwach sichelformigen spitzen Endzweigen, spricht recht gut einigen Exemplaren von *Madrepora arbuscula* Dana, welche ich von Amboina mitgebracht habe; DANA hatte sie von den Sulu-Inseln. KLUNZINGER a. a. O. zieht R.'s Figur zu *M. Hemprichi* Ehrbrg. aus dem Rothen Meer.

II. Lithodendrum calcarium sessile, fig. 2, eine rasenförmig ausgebreitete *Madrepora* mit nicht ganz kurzen schlanken bnclzw ähnlich *M. selago* Th. Stud, von der Galewo-strasse bei Salawatti und *millepora* Ehrbrg.

III. Lithodendrum digitatum, ohne Abbildung, Endzweige mehr warzig als stachlig, fingersdick, PALLAS, elench. zoophyt. 1700 p. 36, hat daraus eine eigene *Madrepora digitata* gemacht; sie dürfte zu der im indischen Ocean weit verbreiteten *M. plantaginea* Lam. p z. B. TH. STUDER bei Salawatti gesammelt hat.

IV. Lithodendrum littoreum, fig. 3, *Seriatopora lineata* L. R. gibt an, dass diese Koralle auf Scherben, Muschelschalen und Holzpflöcken wachsend und bemerkt mit Recht, das sei ein deutlicher Beweis, dass Korallen ihre Unterlage nur als festen Stutzpunkt, nicht zur Ernahrung, haben.

Cap. XXIII, Amarantus et flores saxei, Bonga Carang (Kor.illen-Blumen), p. 244. Taf. 87 z. Theil.

I. Amarantus saxeus, fig 1, *Trachyphyllia amarantus,* DANA Zoophyta p. 189, p. 9 fig. 1, MILNE-EDWARDS U. HAIME II p. 341 - friiheren Autoren fur Manicina areolata L. gehalten, welche aber amerikanisch ist.

II. Anthophylli saxei, im folgenden Kapitel näher behandelt.

III. Auris elephantis, fig. 2, und Brassica saxea, vielleicht *Montipora foliosa* Pall., welche auch von der Challenger-Expedition auf Amboina gefunden wurde, s. H. BERNARD Catalogue of the Madreporarian corals of the British Museum vol. II 1897 p. 158 pl. 3°: PALLAS hat es zu dieser Art citirt. *Jridacophyllia,* woran man beim Anblick der Figur auch denken konnte, kann es nicht sein, R. sagt, dass diese Koralle trotz aller Miihe nicht weiss werde.

IV. Favus saxeus, Wafelsteen, nicht abgebildet, kann eine *Favia* sein oder vielleicht *Dichocoenia uva* Esp., welche TH. STUDER in Amboina gefunden hat.

Cap. XXIV, Caryophylla et Anthophylla saxea, Zee-Nagelen, Tsjenke und Polang laut, S. 245, Taf. 87 z. Th.

I. Caryophyllum saxeum, mit Gewürznelken verglichen, fig. 3, *Galaxea fascicularis* L., schon von LINNE citirt, oder eine nahe verwandte Art; auf Amboina habe ich *G. Ellisi* M. E. u. H. gesammelt, welche MILNE-EDWARDS von der Sunda-strasse angibt.

II. Anthophyllum saxeum, Steene Moer-Nagelen, fig. 4, wahrscheinlich *Dendrophyllia gracilis* M. E. u. H., welche das Berliner Museum aus dem siidchinesischen Meer besitzt.

Cap. XXVI, Fungus saxeus, Carang culat, (Pilz-korallen), S. 247—249, Taf. *88*, entspricht den Fungiden des heutigen Systems.

• Fungus saxeus, Steen-Campernolien, fig. 1, eine regelrechte *Fungia*, welche man als die gewönliche *F. patella* Ell. Sol. (*patellaris* Lam.) ^ ^ ^ T f ^ ? ^ ^ TM f alle, hm beka T en ^ ^ " ^ ^ <* « sie in der Gestflt manchfaltig nennt; die Zähne u 4X tieles heftet sin nicht sehr fest. angCgeben R we ss aus , dass sie oft mittelst

• fungus saxeus oblongus, fig. 2, nach der Abbildung ohne Zweifel eine *Polyphyllia* und wahrscheinlich/>/*A« Q. n wozu MILNF-EDWARDS u. HAIME diese Figur citiren und welche auch das Berliner Museum aus Amboina durch F. SCHNEIDER besitzt Es ist nur auffalliT da« *• im lext sie „wenig verschieden von der vorigen" nennt und der ganz verschiedenen Beschaffenheit der Oberflachenicht erwihnt %nH/« IIT Z an glauben mochte, er habe eher eine *Herpetolitha* Esch. (*Haliglossa* Ehrbg) vor sich gehabt. erwannt, sodass

". Mitra Polonica, Poolsche Mutzen, fig. 3, *Halomitra pileus* Pall., nicht zu verkennen.

bezieht sich rn cul leSSlicl 1 env^hnt R, S, 249 noch eine weitere Art, welche der ersten ahnlich, aber kleiner und an der Unterseite ganz glatt isf er ein e *Cyclostr*~*M* v *J* 4l dlC allerdin Ss einer elh Pu schen *Fungia* gleicht, aber keine *Fungia* ist unten glatt, und so mochte ich glauben dass 'er vo n Salawitti A ^ \ -1- unu H vor slch hatte, vermuthch C- *cyclohtes* Lam., welche das Berliner Museum aus Amboina durch Dr. F SCHNEIDER und dii durch die Expedition der Gazelle besitzt.

Cap. XXVII und XXVIII, Saxum calcarium marinum und S. aquosum, S. 249—252, sind keine bestimmten Gattungen von Korallen, sondern, wie es scheint, überhaupt Nulliporen-Massen und abgestorbene Korallen-Blöcke; sie werden auch hauptsächlich der technischen Verwerthung wegen besprochen. In Amb. Rar. Haupt. XXXII S. 37: „Steinchen, die man zwischen den Klippen findet", möchte ich nach der Beschreibung als die einen Sipunculiden oder eine Schnecke umwachsenden Sternkorallen *Heteropsammia* M. E. H. und *Madrepora cochlea* Spengler 1781, *Heterocyathus* M. E. H., deuten; dazu stimmt namentlich die vorstehende Ecke, durch welche ein Loch geht, „als ob man sie zu einem Vorhang gebrauchen wollte" und der Vergleich mit den „Knöpfen einiger Korallenbäume"; ich fand *Heteropsammia*, der *Michelini* M. E. und H. sehr ähnlich, bei Batu-mera auf Amboina.

II. Hydrozoa (POLYPOMEDUSÀE).

Hydrocorallia.

Herb. Amb. VI, cap. XXVI, Lithodendrum saccharaceum, Carang gula, S. 243, ohne Abbildung.

I- Lithodendrum saccharatum album, *Millepora*, zwar nicht *M. alcicornis* L. wozu die R.ische Beschreibung von PALLAS und A. citirt wird denn diese ist amerikanisch, aber doch eine verwandte Art aus dem indischen Ocean, deren MILNE-EDWARDS und HAIME mehrere I- auffuhren. Der Vergleich der Konsistenz dieser Koralle mit Zucker ist gar nicht unpassend.

-I- I-ithodendrum saccharatum rubrum, ohne Zweifel eine *Distichopora*, wozu sie auch schon von PALLAS und seinen Nachfolgern citirt wird, aber der angegebenen Farbe wegen nicht *violacea* Pall., sondern *coccinca* Gray (Proc. Zool. Soc. i860, pag. 242), welche ich aber nur von Polynesien (Samoa-Inseln und Jaluit) kenne. Die blassrothe Farbe mit helleren Enden der Zweige lässt keinen Zweifel an dieser Art.

Acalephae, Scheibenquallen.

Si cher ' A n Rar, lib< J, Hail P tst XLI> Pulmo marinus i Papeda Laut (Meer-Gallerte), S. 48, ohne Abbildung, ziemlich ausfiihrlich beschrieben. m ehrere e ine Qualle und darnach. dass von Krausen (krullen) an der Unterseite die Rede ist, wahrscheinlich eine *Rhizostomide** deren HJICKEL ist nur i aus p m in dischen Ocean beschreibt. L. S. SCHULZE in SEMON'S zool. Forschungs-reisen, Band V 1898 nennt 8 Arten aus Amboina. Auffallig ^sche F SOW W die erwachsenen als die angeblich jungen (vielleicht andere Gattungen) als fiinfzahlig beschreibt; sollte das ein blosser Irrthum^ -^rinnerung sein, durch die Gewohnheit, fiin fziihlige Echinodermen in Handen zu haben, entstanden?

Siphonophora.

s^her *Pj* Amb Rar# ^ ^ Hauptstuck XLII, Holothuria, Besaantjes, S. 49, auch ohne Abbildung, aber ausfiihrlich und recht kenntlich beschrieben, *-y'salia.*

SPONGIAE.

GR AY p Herb. Amb. Bd. VI, Caput IV am Ende, p. 206, Elegans Flabellorum species ex insulis Aru, Taf. 80 fig. i. *Janthella flabelliformis* Pall. POLPTAI 00, Zool* SOC, 18 9 6 P- 5°, v, ^ENDENFELD Monograph of horny sponges p. 696 pi. 47 fig. 4 von den Philippinen u. der Torres-strasse und -JAEFF v o y. Challenger, Keratosa p. 37 pi. 1. von Ost-Australien.

a. a . Q Herb. Cap. XXIX, Basta marina, Basta laut (Basta, ein rohes lockeres Gewebe), S. 253, Taf. 89, *Janthella basta* Pall., v. LENDENFELD • p. 695 pi. 47 fig. £ von (jen Maskarenen und der Torres-strasse.

Sp On • . Herb. Cap. XXX, Spongia infundibuli forma, Tsjatsjoran laut (Meer-Trichter), S. 254, Taf. 90, fig. 1, hat Veranlassung zur Benennun<* der s la infundibuliformis Mull., Pall, gegeben, was aber eine Art aus der Nordsee ist, jetzt Tragosia inf.; R's. Art bleibt zweifelhaft. tt

Herb. Cap. XXXI, Chirotheca marina, Sarong tangan laut (Meer-Handschuh), S. 255, Taf. 90 fig. 2, dürfte eine Art der Gattung *Spinosella* sein, und zwar wohl diesel be, welche die Expedition der Gazelle bei Sala watti gefunden hat und welche sich etc im Berliner Museum befindet. Sie entspricht recht gut cler nisch en einen Abbildung von *Spongia aculeata* bei ESPER. Pflanzenthiere Band II Taf. 7, und diirfte wohl das indische Analogon der Amerika- Art sein.

die f 1 Herb. Cap. XXXII, Barba marina, S, 255, nicht abgebildet, ohne Zweifel eine *Hexactinellide* und sehr wahrscheinlich ein *llyaloncma*, wie eines D grenden Za ge aus der Beschreibung zeigen: ein pinselartiger Biindel von weissen oder grauen, steifen Borsten, jede einzelne von der Dicke - f erdeh aars (im lateinischen Text crassitie Equiseti, womit aber hier nicht Schachtelhalm, sondern wortlich Pferde-Borste semeint ist da im holländ ischen Text steht „dikte van Paardshairen"), das Ganze ist ahnlich einer Locke, welche durch Schmutz und Nisse unter sich verfilzt ist (gelyk een lok hairs, die door vuiligheid en neeten aan malkander hangt), reichlich eine Spanne lang; dieses befindet sich auf einer knotigen Wurzel „quae formam fere gerit scroti", welche mit einem flor-artigem Ueberzug versehen und darunter ganz löcherig ist. Die saxa granosa, holländisch „klein en ^eenig grins", aus denen sie bestehen soil, machen eimge ^cnwiengKeiu, Konnen auer annangenae bteinchen sein; saxum ist bei R. überhaupt nicht F elsen i sondern (loser) Stein, wie z. B. aus der Beschreibung von Ostreum saxatile, Am. Rar. S. 155, erhellt. Dieses Gebilde ist 'selten und wird 4ld l Ur mit vorleo-f Fisch-Angeln, welche tief ins Meer versenkt worden, heraufgebracht. Auch Geh. Rath Prof EILH. SCHULZE, welchem ich diese Stelle &fei 1st der Meinung, dass es sich hier um ein *Hyalonema* handle und wenn das der Fall, so ist es die alteste Beschreibung eines solchen.

löcheri Herb * Ca P* XXXIII, Nidus vesparum marinum, Ruma niri, S. 256, auch ohne Abbildung, eine festere Masse von der Grösse eines Kindskopfes, Mi ls, h. bei Beruhrung der Haut ein heftiges Brennen verursachend. LAMARCK hat es mit Fragzeichen zu seinem *Alcyonium vesparium* (Mem. du T «ractin Hist 181 5 P- 7) unbekannten Fundortes, citirt, das jedenfalls davon seinen Namen hat. Geh. Rath Prof. EILH. SCHULZE glaubt, dass eine ko pisch i· 8 emei nt sei, ahnlich *Geodia* oder *Tethya*, vielleicht die Gattung *Ihenea*, deren Oberflache mit zahlreichen harpunformisen mikros- "en Kieselnadeln besetzt ist, welche bei festem Anfassen wohl ein sehr unangenehmes Gefuhl veranlassen konnen.

ein Solo ine Ein Hornschwamm ist zweifellos das „ruig mosch", welches Amb. Rar. Buch II S. 148 erwahnt ist als die Muschel *Vulsella* umgebend •, % 1* u Wie ich ihn aus Flores vor mit habe ist auch dem Habltus nach recht S ut in *RKEVE* conchologia iconica vol. XI bei Vulsella lingua-felis 6 at) gebildet.

schleimigen Ein Sandschwamm, ahnlich *Dysidea* ist moglichervveise unter der dritten Art von See-Pinseln, Amb. Rar. S. 150, rohrenformig, innen voll Wassers, aus einzelnen Sandkbrnem bestehend, gemeint.

Die mikroskopischen Thierchen konnten R. selbstverstandlich nicht bekannt sein, da ihre Kenntniss auch in Europa erst aus der zweiten Halfte des XVII. Jahrhunderts datirt, als er schon in Indien war. Doch lasst sich aus dem an Beobachtungen so reichen Inhalt der Amboinsche Rariteitkamer vvahrscheinlich machen, dass auch diese grosse Abtheilung des Thierreichs seinem Scharfblick nicht ganz entgangen sei im XXVIII Hauptstuck des dritten Buches, S. 247—250, spricht "er namlich unter dem Titel Mare album, Wit Water, Ayer Puti, von einer ff[illegible] Erscheinung, einer weisslichen Farbung des Meeres um die Banda-Inseln in den Somm-ermonaten zur Zeit des Ost-Monsuns, [illegible] in der Nacht bemerklich macht, und ervvahnt auch, dass vermuthet werde, dieses rühre von kleinen Thierchen her (ontelbaare kleine diertjes, die by nagt lichten en de zee soodanig verwen, S. 249 unten), bezweifelt aber die Richtigkeit dieser Meinung, weil Niemand diese Thierchen gesehen habe, also von einem an sich ganz verstandigen, aber durch die Erfindung des Mikroskops [illegible] Theil der Preussischen Expedition nach Ost-Asien I S. 240 angefuhrt habe, ist eben in diesem Theile des Meeres [illegible] QQO—2000 Faden durch Kapitan-Lieutenant SIEDENBURG eine grosse Anzahl *Po/ycystinen-Schalen* aufgefunden und durch Prof. H[illegible] tot de kennis der mikroskopische Fauna en Flora van de Banda-Zee, 1863, 4to) beschrieben worden; es scheint nicht unwahrschein[illegible] die zu Boden gesunkenen todten Reste von schwimmenden Thierschwarmen seien, welche jene Farbung des Meeres bedingen, und es empfehlen sein, dass wissenschaftlich geschulte Beobachter dieser Erscheinung weiter nachforschen.

ALGEN.

Abdruck aus GEORG V. MARTENS, die Tange, im botanischen Theil von „Preussische Expedition nach Ost-Asien, 1866. S. [illegible] „Die ersten Nachrichten uber Algen des indischen Oceans hat GEORG EBERHARD R. gegeben, welcher selbst lange Zeit als Beamter der holländisch-Ost-indischen 'Gesellschaft auf Amboina lebte; da seine Beschreibungen u. Abbildungen von den neueren selten u. nicht immer richtig citirt werden, so möge eine Aufzahlung u. Bestimmung derselben hier folgen. Letztere wurde, wie bei den Klassikern erwähnten Pflanzen u. Thieren, nur dadurch möglich, dass man von den in denselben Gegenden heute noch vorkommenden unter ihnen auswählt, was auf die Worte des Schriftstellers sich beziehen lasst. R. behandelt die Algen im sechsten Band des Herbarium im elften, den weichen Wasserpflanzen gewidmeten, Buch, wahrend das zwolfte die damals als Pflanzen geltenden Zoophyten u. Schwamm

I. Capillus nympharum, Seite 179; malaiisch lumut laut d. h. Meermoos, oder sayor lampan, (schwimmendes Kraut), an den Mün[illegible] Flüsschen von Amboina, namentlich des Weynitu, griine Algen aus der Familie der Conferven und der Lokalität nach zu schliue *Chaetomorpha Iavanica Kg.*, welche mein Sohii an der angegebenen Stelle wieder gesammelt hat.

II. Alga coralloides, Seite 181, Taf. 74. Fig. 3 u. Taf. 76. Fig. A, B, C, malaiisch sayor karang, Korallenriffgemiisse, u. von der offenen Siidostkiiste Amboina's (Lei-timor), ist sicher *Sphaerococcus lichenoides* Ag., wofiir sie auch schon von dem Namen Fucus edulis) erkannt wurde. Der altere AGARDH, species algarum L. p. 310 citirt sie zu seiner var. J. AGARDH Sph. confervoides vermutet. Beide Arten variieren iibrigens bedeutend in der Dicke der Stämme u. Zweige, K. viererlei Arten davon, wahrscheinlich andere Florideen mit umfassend.

III. Agarum, Seite 185, nach dem malaiischen Worte Agar-Agar, das verschiedene grossere, namentlich die als Speise benutzten Alge ein Name, der sehr unpassend von den Systematikern auf ganz andere, dem indischen Ocean fremde Algen iibertragen unterscheidet davon auch viererlei Arten.

a) Acetabulum marinum, an flachen Orten des Strandes, unsere Turbinarien, zunachst wohl die im indischen Ocean haungs *ornata* J. Ag. Das dabei erwähnte griine laki-laki (Mannchen) ist vielleicht auf *Chauvinia macrophysa* zu deuten.

b) Agarum secundum sive bracteatum, Seite 186, von der Südspitze von Amboina (Hoek van Nussanive), ohne ZOLLINGER entdeckte *Mastocarpus Klenzeanus* Kg., auf weichen namentlich die zweierlei Blatter passtn. *Mastocarpus radula*, sonst erklärt wurde, ist eine Alge von Cap u. passt nicht zu R.'s Beschreibung, wie schon der altere AGARDH, spec. alg. *h* P* gegen TURNER bemerkt.

c) Agarum funiculare sive foliatum, Seite 186, umfasst drei Sargassen, im erstbeschriebenen ist *Carpacanthus naoact* in der altera forma *Sargassum granuliferum* Ag. zu erkennen.

d) Agarum lactucarium sive Lactuca marina, enthalt verschiedene Florideen, die letzterwiihnte, „composita simplicibu laciniis," kann *Hypnea divaricata* J. Ag. sein.

Ueber Agarum corticosum sive culeola, Seite 187, wage ich keine Vermutung.

Bei dieser Gelegenheit ervvahnt R. noch dreier Tange welche en an den atlantischen Küsten vom Spanien u. Portugal [illegible] es sind *Fucus vesiculosus* L., unter der portugiesischen Bezeichnung Bodellas, *Sargassum flavifolium* Kg. und *Himanthalia* portugiesisch sargasso.

IV. Sargassum pelagicum, S. 188, ist das viel-besprochene *Sargassum bacciferum* Ag., auf der Seereise beobachtet u. abgebildet, wo aber die Tafelerklarung missverstandlich es das Strand-Sargasso nennt. R. kannte sehr wohl das Vorkomme namentlich auch, dass er frei schwimmt, u. weist mit Recht einige abenteuerliche Hypothesen über dasselbe zuruck. von Amboina, Taf. 76, Fig. 1, stellt ein schon aufgelegtes *Sargassum polycystum* J. Ag. dar.

V. Muscus gelatinus japonensis, S. 90 Taf. 40, fig. 3, ist sicher das von SIEROLD aus Japan mitgebrachte *Gelidium Amansu* js.g.,« verschiedene andere heterogene Gegenstande nicht gehörig davon zu unterscheiden.

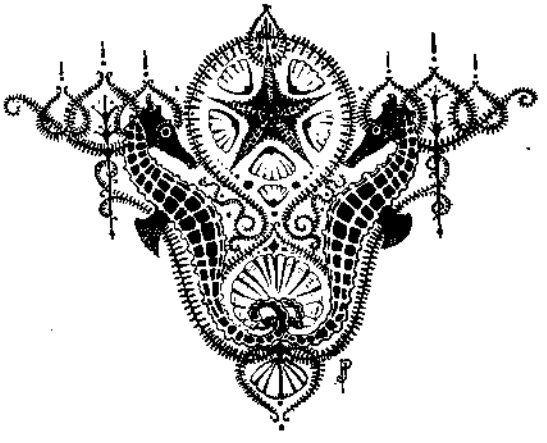

HET AANDEEL VAN RUMPHIUS IN HET MINERALOGISCH EN GEOLOGISCH ONDERZOEK VAN DEN INDISCHEN ARCHIPEL

DOOR

ARTHUR WICHMANN, *Utrecht.*

....doch.ik bekenne, dat ik my liever over de ondoorgrondelyke kragten der natuur verwondere, dan met een al te nauwkeurig ondersoek in d'ecn of d'ander dwaling vervallen wil;....

(RARITF.ITKAMER, biz. 212).

IN de geschiedboeken der aard- en delfstofkunde zoekt men te vergeefs naar den naam van RUMPHIUS. Daaruit blijkt wel, dat hij op den gang dier wetenschappen geen bepaalden invloed uitgeoefend heeft, maar in geenen deele, of die achterstelling als verdiend mag worden aangemerkt. 1) Het doel van de navolgende bladzijden is dan ook, een overzicht te geven van hetgeen door RUMPHIUS dienaangaande te boek werd gesteld, en tevens te onderzoeken in hoeverre daaraan eenige waarde mag worden toegekend.

Als hoofdbron dient het derde boek van D' Amboinsche Rariteitkamer", handelende „ *Van de Mineralien, steenten, en andere zeldzaame zaaken."* 2) Er worden daarin tal van onderwerpen behandeld, die met het onze niets hebben uit te staan. Hieronder moeten gerekend worden de ,,Mutu Labatta", meer bekend onder de benaming Van -Moetisalah of Moeti tan ah", die door G. P. ROUKFAER uitvoerig behandeld werden;3) de praehistorische werktuigen .,,Don derbeitels" en ..Donderschopjes", die door C. M. PLKVTE besproken werden.*) Verder werd door RuMPinus uitvoerig stil gestaan bij de ..Mestika" of ..Moestika", concrementen in dierlijke en plantaardige Organismen, die nog op een hernieuwd onderzoek wachtende zijn, 5) bij de Amber, de Witte zee (Ajer poeti) en 2oo meer.

De in de Rariteitkamer beschreven mineralen, fossielen en gesteenten zijn niet, zooals de titel zoude doen vermoeden, uitsluitend afkomstig van de *Ambonsche eilanden.* Men vindt er integendeel talrijke aanteekeningen over dergelijke voorwerpen van andere eilanden tot den *Indischen Archipel* behoorende, en zelfs van *Voor-Indie, Cki*«, *Siam,* enz.

Ik heb mij in het volgende uitsluitend beperkt tot den *Indischen Archipel.* Het is reeds dienaangaande moeilijk deze stof meester te worden, want het nadeel, dat met de uitgave van elk ..Gedenkboek" onafscheidelijk verbonden is, nl. het gereed zijn op een bepaalden tijd, doet zich ook hier gevoelen. Het is derhalve als zeker aan te nemen, dat de eene *of* andere bron aan mijne aandacht ontgaan is, afgescheiden daarvan, dat verschillende werken buiten bereik bleven. Eene andere moeielijkheid bestaat daarin, dat geen een der talrijke bezoekers van *Amboina,*

'> Welfcww zegt J E J WAI CH • RUMFHBre hat am die Lithologie grosse Verdienste". (Die Naturgeschichtc der Versteinerungen rur Erlauterung der Knorrischen Sammlung W zeg J·E·J· n Mkfldjki d N J V ^ ^ ^ ^^ ^deze oorspronkelijke uitgave aangehaaU. vom Merkwflrdigkeiten der Natur. IV.

3) Amstendam 705 fol. 197-3^ Moetisalah's (Aggri-kralen) in de Timor-groep oorspronkelijk van daan ? Kjdr. t. d. T. L. en Vk.(6, VI. ,899, biz. 638.

4) Wilt zwamen de raadselachtige Moetisalah's (A b h d i t u een arc eo og sc en et nografisch standpunt. Bijdr. t. de T. L. en Vk. (5) II, 7, lz.

5) Slech'tfde'Me^ika Kalapa" warden intusschen herhaa.deUjk onderzocht.

het soortelijk

„gout aangezien word, door de toets kan men dit niet bekennen". Maar wel door de bepalmg van de reine gewicht, waaraan RUMPHIUS een geheel hoofdstuk wijdt. Verder wordt vermeld, „Jioe gout en zilver op aan te behalven den Toetsteen zich vertoont". Er werd nl. getracht op deze metalen verschillende voorwerpen (tenis schelpen, koralen en vischtanden) te toetsen. Be resultaten van dit onderzoek — tegenwoordig zonder bet worden uitvoerig vermeld.

Aangaande de verbinding van goud en zilver, deelt RUMPHIUS nog het volgende mede (biz. 203): „Antiquorum zooals 't van d'oude Autheuren beschreven word, namentlyk een menging van 4 deelen zilver[1]), is hedendaags onder die naam niet meer bekent, want de Maleijers noemen zulk een menging Maas jang „dat is, jong gout, van zyn jonge (dat is bleeke) koleur". Sedert eene eeuw heeft de naam Electrum opnieuw gevondeh, zonder dat men zich aan de oorspronkelijke beteekenis gehouden heeft[3]). BERZELIUS beschouwde eene verbinding Ag + 2Au*), terwijl J. B. BOUSSINGAULT 3) en A. LEVOL[6]) meenden, dat er verschillende verbindingen van de metalen, maar in vaste verhoudingen, moeten bestaan. Uit de analyses van G. ROSE[7]) en AVDEJEW evenwel, dat dit niet het geval is. A. KENNGOTT stelde voor alle verbindingen van Au met Ag Electrum, ongeacht die van 15,45 tot 62,19 Ag" bevatten[9]), doch men is het dienaangaande nog niet eens geworden. In talge van Electrum, zoodra het goud 20% en meer zilver bevat 10). Eene analyse Yan het Electrum van Indischen Archipel is mij niet bekend geworden. Het meest zilverrijke goud, dat geanalyseerd werd, bevat Ag en werd door D. D. VETII te *Moewara Laboe* in de *Padangsche Bovenlanden [Sumatra)* gekocht[11]). Het weinig beweert, dat mas moeda een uit *Europa* ingevoerd alliage van goud en zilver is, bij de Inlanders op gezien[12]). Evenwel is dergelijk goud door SALOMON MULLER van *Timor* 13) en door F. G. STECK uit de *Lampongsche distrikten {Sumatra)* bekend geworden[14]), zoodatde mededeelingen van RUMPIIIUS op waai 1

KOPER.

RUMPHIUS wijdt (biz. 202—206) een afzonderlijk hoofdstuk aan het „Suassa", en zegt dat het is „een mengsel „van verscheide metalen, gelyk het Electrum antiquorum, by alle Oostersche Volkeren in groote achting „by de Portugeezen; en de Inlanders draagen het liever tot ringen, dan gout. [15]). Het is tweederlei; „Artificiale, doch verschillen beide wat van geene de Europische Autheuren beschryven".

Van het „Electrum nativum" of het natuurlijk „Suassa, 't welk men ook Tambagga vertelt RUMPHIUS, dat dit alleen op het eiland *Timor*, en wel in het landschap *Ade*, gevonden werd. Uit: zijn bleek evenwel — en waarschijnlijk terecht — dat het gewoon koper was, met een weinig goud gemengd „Electrum". Een natuurlijk alliage van koper en goud is onbekend, en slechts eenmaal werd Foudhoudend geanalyseerd [16]), welk resultaat echter niet bevestigd werd 17).

Volgens RUMPHIUS, die het uit den mond van RADJA SALOMON, „eertijds Koning van *Ade*", zelfgezien „dat voor zyne wooninge een stuk gelegen heeft, welk hy voor een stoel gebruikte, waar toe 100 man g

*) PLINIUS. Historia natur. lib. XXXIII. cap. 4. (ed. J. SILIG. V. Hamburgi et Gothae. 1851 p. 93).

a) In tegenstelling tot Mas toewa (oud goud), omdat het wegens zijne donkere kleur voor rijp gehouden wordt.

*) M. H. KLAPROTH. Beitrage zur chemischen Kenntnisse der Mineralkorper. Posen und Berlin. IV 1797, p. 3.

4) Versuch ein rein chemisches System der Mineralogie zu begriinden. Schvveigger's Journal fiir Chemie und Physik. XII. Niirrnberg 1814. p. 23. tegenwoordige opvatting zoude de formule Au Ag geschreven moeten worden, welke verbinding vereischt 64,63 % Au en 35,37 % Ag.

6) Sur la composition de Tor natif argentifere. Ann. de Chimie et de Physique (2) XXXIV Paris 1827 p. 408; zic verder Compt. rend. IV p. 98

«) Analyses de quelques composes formes d'or et d'argent Ann. de Chimie et de Physique (3) XXVII. 1849, P- 3[IQ]—2>[$]-

7) Reise nach dem Ural. II. Herlin 1842 p. 402; Pogg. Ann. XXIII 1831, p. 179.

8) Ueber das krystallisirte Gold. Pogg. Ann LIII. 1841, p. 159.

9) Uebersicht mineralogischer Forschungen 1862—65. Leipzig 1868, p. 273.

10) NAUMANN-ZIRKEL. Elemente der Mineralogie. 14 Aufl. Leipzig 1901, p. 414.

") Midden-Sumatra. Reizen en onderzoekingen der Sumatra-expeditie. II. Aardrijkskundige beschrijving. Leiden 1882, biz. 153.

«) Vijf jaren gedetacheerd. Indische Schetsen. Amsterdam 1873. biz. 190.

13) Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel. II. Amsterdam 1857. biz. 334—335; hier Noni moeti („wit goud") in tegenstellmg to („oud goud") genoemd.

i<) Topographische en geographische beschrijving der Lampongsche districted Bijdr. t. de T. L. en Vk. (2) IV. 1862, biz. 113.

»[5]) Dit is dan ook nog tegenwoordig het geval. Van eenige der in zeer hoog aanzien staande Soeassa-soorten van Palembang bekend geworden: Koemngan = a/, Cu 4. »/6 Sn; Gougso (Gangsa) == 1/1 Sn -f 3/4 Cu; Tambaga merah = » Pb -f 1 1/10 Sn + 6/10 Cu; en Au met weinig Ag. (C. B. E. PRAETORIUS. Eenige bijzonderheden omtrent Palembang. De Indische Bij. I. Leyden 1843, biz. 383).

u) J. F. JOHN. Chemische Untersuchungen mineralogischer, vegetabilischer und animalischer Substanzen. I. Berlin 1810, p. 286.

V) G. ROSE, Reise nach dem Ural, dem Altai und dem kaspischen Meere. I. Berlin 1837, p. 406.

1 u Dat een algemeen erkend feit, dat vele goudsoorten kleine hoeveelheden van koper bevatten (zie o.a. het tabellarisch overzicht bij Mineralchemie. II. Leipzig 1877, 7, 8).

18) En wel in 1680; zie Herbarium Amboinense. VI. lib. 12. 1750, p. 237.

om het op den Berg te draagen, doch 't zelve is hem door de Portugeezen in 't jaai 1665 afgenomen l), en waarover de meeste oneenigheid gevolgt is, zoo dat hy eindelyk nit zyn Land heeft moeten vlugten." Reeds in 1599 werd door NOEL ^ODINIIO DE ERKDIA in een, echter eerst in 1807 gedrukt, manuscript medegedeeld, dat er in *Ade* „minas de tambaga suaca" aanwezig zijn [2]). In 1660 werd J. TRUYTMAN naar *Timor* gezonden, maar te vergeefs trachte hij inlichtingen te verkrijgen aangaande het koper, dat volgens de berichten van de regenten van *Amabi* en *Sonebait* in de Vlakte Ulhcid van *„Amacououwe (Amakono)*)* gevonden zou worden **). Meer succes had HUGO CULEMBORG in 1665. Volgens de cloor E. W. M. VAN DE VELDE en A. G. BROUWER uit de archieven te *Baiavia* getrokken aanteekening-en zegt de^e in zijn rapport, dat voor de woning van den Radja te *Oetnassa* (of *Weimassa)* 5), van waar men een gezicht heeft op den koperberg, een stuk koper ligt van 1 voet dik en 1½ *h 2* voet lang en breed, 't welk volgens het verhaal van den Radja van den berg- was afgespoeld. Op den 23 Mei 1668 werd op last van JACOB COPS, Gouverneur der *Banda-eilanden,* een verbond gesloten met den Radja van *Manaloetoe,* en eveneens met het landschap *Ade;* dat tot den oververmelden Radja in afhankelijke betrekking stond. In 1669 had een aanval der zwarte Portugezen plaats, waarbij de Portugeezen genoodzaakt werden het bondgenootschap met de Compagnie te verbreken [6]). De Oost-Indische Compagnie verloor echter die vindplaats niet uit het oog. In 1756 schreef de commissaris PARAVACINI: „Met den koperberg „had men geen groote haast, om niet te veel te gelijk overhoop te halen, een oplettend opperhoofd zou daaromtrent „zijn tyd wel weten te kiezen" 7). Nadere bijzonderheden deelde W. VAN HOGENDORP nog mede: „Men vindt zelfs „zonder te graven digt by *Dilil,* en vooral by *Ade* en *Mantoetoe,* groote en zwaare stukken koper. Dit metaal, met goud gemengd, geeft een zoort van Souas, dat zoo goed is, als het geen met *Japansch* koper gemaakt wordt. En het is „waarschynelyk, dat het ook eenig goud in zich bevatte; om dat de beekjes, die hier omstreeks vloeien, eenige deeltjes „van goud en koper, dan eens van elkanderen gescheiden, dan eens aan één gehecht, in hunnen loop met zich voeren" [8]) Ook tegenwoordig schijnt nog koper in het landschap *Ade* ontgonnen te worden, want zooals JOSE DOS SANTOS ^AQUINIIAS schrijft: „Reino de *Vemasse*. . . . . Na montanha de *Birak®)* e em *Dafaivassa* existam minas de cobre" [10]). Hetgeen nog te onderzoeken overblijft is, of het beweren van GODINIIO DE EREDIA, RUMPIIIUS en W. VAN HOGENDORP dat het koper van *Adi* (Reino de *Vemasse)* een natuurlijk Tambaga Soeassa voorstelt, op goede gronden steunt.

PYRIET.

»Maas Urong is een schoone en raare Pyrites of Vuursteen, zeer zwaar, hard en massief, hetgeele koper „zoo gelyk, dat men 't voor klontjes daar van zoude aanzien, doch niet wel op den steen toetsende, maar met een „staal gesla^en vuur geevende als een andere vuursteen: Men vindt het in groote en kleine stukjes, alle zeer hoekig en onordentlyk, nogtans zoodaanig, dat alle de hoeken een zekere ordre hebben. . . . daar steeken hoeken uit by de Geometrie, anguli solidi, dat is, vaste hoeken genaamt, bestaande uit 3 vlakke zyden t'zaamen in een hoek gevoegt, 't welk naar 't uitwyzen der hoeken schynen ze deelen te zyn van een lichaam, by de Konstenaars Dodeca-etron genaamt, 't welk gemaakt is van 12 vlakten, en ieder vlakte heeft 5 streepen als een pen tag-on us, of vyfhoek" "). De bedoelde installen stellen de bekende pentagoon-dodekaeders voor. „Andere stukken zijn vierkantig als een dobbelsteen; andere ^ ^ ch onordentlyk, en hoekig, zoo nogtans,dat hier en daar een Dodeca-etron uitsteekt. Ik noeme dezen steen Andro-

---

[1]) Dit is, zoo niet een schrijf-, dan toch een drukfout. Volgens VALENTIJN (Oud en Nieuw Oost Indien. III. 2, 1726 blz. 112, 121) werd deze Radja 1677, toen hij poogde het juk der Portugezen af te schudden, verdreven en kwam naar *Banda,* alwaar hij zich onder den naam van RADJA SALOMO [SPEELMAN] liet doopen. In 1680 keerde hij in zijn land terug. Geheel onjuist is dan ook de aanteekening, die G. HEIJMERING (Bijdragen tot de geschiedenis van het eiland Timor. Tijdschr. voor Neêrl.-Indië 1847. III blz. 49, noot) op eene oude kaart vond, volgens welke de genoemde vorst, na de Portugezen verdreven te hebben, in 1690 gedoopt werd.

Aangaande de geschiedenis der landschappen *Ade* en *Manatoetae* uit dien tijd is zeer weinig bekend. In 1670—71 was de Pater der Franciskanen FR. AUGUSTIN SAN PASCUAL korten tijd te *Manatoetoe, Adé,* en *Lifau* geweest (FR. MARCELLINO DU CIVEZZA. Saggio di Bibliografia San Franciscana. Prato 1897. p. 549). In 1646 was de Dominikaan FR. GASPAR [illegible] te *Adé* werkzaam. (FR. LUCAS DE SANTA CATARINA. Quarta Parte da Historia de S. Domingos particolar do Reino da Conquista de Portugal. 3 ed. VI. Lisboa 1866, p. 341).

[2]) ANTONIO LOURENÇO CAMINHA. Ordenagoes da India do Senhor Rei D. Manoel de elerna memona . . . . Lisboa 1807, p. M7-

[3]) N. G. VAN KAMPEN. Geschiedenisder Nederlanders buiten Europa. III, 1 Haarlem 1832, biz. 163.

[4]) I- C D. VAN DIJK. Neerland's vroegste betrekkingen met Borneo, den Solo-Archipel, Cambodja, biani en Cochin-China. Amsterdam 1862, biz. 101.

[5]) Daaraan heeft het landschap *Ade* zijn tegenwoordige naam *Vemasse* te danken.

[6]) J. VKT,I. Het eiland Timor. De Gids. Amsterdam 1855- I, biz. 606.

[7]) *Vt At LKfiVFn Benoones* der Hoofde Kegeering te Batavia, Gehoudeu over de Commissie van Paravacini ^ Timor in 1756. Bijdr. t. de T. L. en Vk (4) I. 1877. blz. 42.

[8]) Beschrijving van het eiland Timor. Verhandel. Batav. Gen. v. K. en W. I. Batavia 1779, biz. 286.

[9]) Mijnheeren zullen t Gedeelte koper van *Vemasse-* en van *„Birak»* is onder No. 3028 en 3034 geplaatst in de mineralogischc vcrzameling van het hoofdbureau van het Gouvernement te Batavia.

[10]) Sleutels een Timor. Boletim da Sociedade de Geographia de Lisboa. 4n. Ser. No. 7. Lisboa 1883 p. 315. Uit het „Reino de *Mamtontou"* wordt daaientegen (p. 311) yzermijn vermeld.

[11]) Rariteitkamer, bk. 226.

,,damas van Plinius 1), en Pyrites solidus, in 't Maleitsch Maas UrongS). De grootste en schoonste stukken „vind men op *Java* omtrent de stad [illegible] 3); Ook op *Celebes*, *Borneo* en *Succadana*, dewelke g-eslepen een hand „breed zyn en blinken als een metaale spiegel" [illegible] „achter *Grisec* legt een berg- *Giry*, daar op de *Penimbaan* .woont, den welken de Javaanen alle voor een HeiHgeLeeraar of Paus houden 4); van dezes voorouders en geslachten „ziet men verscheide graven op 't hoogste van dien bero- [illegible] gepolyste stukken van dezen steen gezet zyn, „die een wonderlyken glans van zich geeven wanneer de opgaande zon daar tegen schynt, 't welk het onwetend volkje „voor een wonderwerk acht" 5).

De bovenvermelde vindplaatsen van de o[illegible]te stnti[illegible]en [illegible] Aangaande *Ambrina**) noemt RUMPHIUS een plaats [illegible] waar in de klei hexaeders en pentagoondodekaeders [illegible] bepaaldeiijk .op *HUa*, *Lqriaue* en oud *HaL* [illegible] „slaan, dan vind men deze klontjes daar in zoo [illegible] „vind men pas een, die ze heeft Het zyn o[illegible] „-zand, en korreltjes van geel koper door het [illegible] andere gesteenten zoo veelvuldio- optretenH, [illegible] Ook op *Ceram* komt p^yriet *I* [illegible] »t pynet „ln de grootte van een erwete of pistoolkogel" voor.

Aanaa [illegible] MARKASIET.

-de Pyriet) o^k^en sooTte M^ca^tale"^?TK SChrlJft RUM>HIUS ^ Vd§ende:9) "Soo ^oort hier onder (nl. „quartieren vind; deze is brokkelig ruicx en [illegible] dewelke men op verscheide plaatsen in de Oostersche ,-grauwe bergsteen gemengt, by deze'lnhn/ [illegible] daar [illegible] onderiopen als geel koper, met „daar van verschilt, want het is niet al.een br'kl [illegible] „corrosief zout by zich gelyk S a 1 m i a a k t' i J T' ^^ "T [illegible] „zout" is geen S a l a l o n i a, maar Ij*er-vitriool.

Deze laatste opmerkin^ is zeer juist, maar het scherp corrosief zout" is geen S a l a l o n i a, maar Ij*er-

Als vindplaats vermeld de noordkust van *Ceram* bij *Hote* 10). Sedert werd de Markasiet nog ^p andere plaatsen van dat gevonden en wel door F. SCHNEIDER aan de oevers der rivieren oostelijk van *Loehot** aan de westkust der *Pi[illegible]* als „zuivere klompen zwavelkies, d verweerd en clus met kristallen van zwavelzuur- J - vermengd",). E^ moet veel Markasiet in het oostelijk gedeelte van *Ceram* aanwezig zijn. Ik ontving bolvormige aggregaten afkomsd, van de rivier *Nief* en verder ruwe massas uit de omstreken van *Bonfia* door wijlen pastoor C. F. J. LE COCQ. Ook deze stukken ondergaan eene spoedige ontleding tot ferrosulfaat.

---

1) Hierin vergist zich RUMPHIUS. PLINIUS spreekt op twee plaatsen van de Androdamas: Het eene maal wordt gezegd, dat hij zilverglinsterend als Diamant en vierhoekig als een dobbelsteen is. (Historia natur. lib. XXXVII, cap. 10. (ed. J. SILLIG, V. Hamburgi et Gothae 1856, pag. 440). Dat kan dus geen Pyriet wezen. Terwijl nu Cl. SALMASIUS (Plinianae exercitationes, Parisiis 1629 p. 564, 565), J. DE LAET (De gemmi et lapidibus libri II. Lugd. Batav. 1647 p. 195) en ANS. BOËTIUS DE BOOT (Gemmarum et lapidum historia, ed. 3. Lugd. Batav. 1647 p. 549) zich niet in staat achten den Androdamas met een bepaald minernal te identificeeren, rekende J. J. SCHEUCHZER (Natur-Historie des Schweizerlandes. Thl III, 2 Aufl. Zurich 1752, p. 147; 1e Aufl. 1708) hiertoe alle steenen, die in vierhoekige stukken splijten, zooals kalkspaat, in 't algemeen degene die de benaming „spaat" dragen. (zie verder J. G. WALLERIUS, Mineralogie, oder Mineralreich. Berlin 1750, p. 80).

Den anderen keer spreekt PLINIUS van den Androdamas dessocatus en zegt, dat deze zwart, buitengewoon zwaar en hard is en zilver, erts en ijzer aantrekt. (Historia natur. lib. XXXVI, cap. 20, ed. J. SILLIG l. c. pag. 355). Dit kan evenmin Pyriet zijn. Door SALMASIUS (l. c. pag. 1103), werd deze tot den „bloedsteen" (Haematiet) gerekend, evenzoo door SCHEUCHZER (l. c. pag. 141, 142). Aangezien een mineraal met de door PLINIUS beschreven eigenschappen niet bestaat, mag de tijd die aan dit onderwerp, ook in andere geschriften, besteed werd, als verspild beschouwd worden.

2) Mas Oeroeng (mal.), ongeveer beantwoordende aan hetgeen men in het dagelijksch leven „klatergoud" noemt. Hiertoe wordt door de Inlanders Pyriet, Markasiet, maar ook de goudglinsterende Biotiet gerekend.

3) „Mans Urong hiet op 't Javaansch Crapo, waar men groote stukken van een hand breed uit het Mattaramsche brengt, die zij schoon glad slypen en in „zilver en koper zetten, als ook om daar mede vuur te slaan". (Rariteitkamer blz. 228), zie ook M. B. VALENTINI Ost-Indianische Send-Schreiben ... 2 Aufl. Franckfurt a/M. 1715, p. 219 en Misc. cur. sive Ephemer. Acad. Nat. Cur. (2) III. 1684 Norimb. 1685, p. 79. Mataram beantwoordt ongeveer aan het hedendaagsche *Djokjakarta*.

4) Zijn naam is POESPA ITA, (zie verder hieronder blz. 9, noot 8).

5) W. R. VAN HOËVELL heeft die graven beschreven, maar zegt niets over die steenen. (Reis door Java, Madura en Bali. I. Amsterdam. 1849, blz. 159); zie ook F. VALENTIJN. Oud en Nieuw Oost-Indien IV. 1. 1726 blz. 48

6) Pyrieten van *Amboina* werden het eerst door AERT GIJSELS (Grondigh verhael van Amboyna 1621, Kroniek van het Utrechtsch Historisch Genootsch. (6) II. 1871. Utrecht 1872, blz. 466) genoemd.

7) Die plaats werd sedert dien tijd niet weder onderzocht. Intusschen werden kristallen in de klei van *Roetoeng* aan de zuidkust van *Leitimor* gevonden. (Natuurk. Tijdschr. Ned.-Indië XXXIII. 1873. blz. 88, zie ook J. L. C. SCHROEDER VAN DER KOLK. Miskroskopische Untersuchungen über Gesteine aus den Molukken. Beiträge zur Geologie Ostasiens. V. 1888—1899, p. 78; K. MARTIN. Reisen in den Molukken. Geol. Theil. Leiden 1897, p. 68.)

8) Der Wawani auf Amboina. Tijdschr. K. Nederl. Aardr. Gen. (2) XVI. 1898, p. 214, 217; N. A. T. ARRIËNS. Natuurk. Tijdschr. Ned.-Ind. XXIX. 1867 blz. 413; R. D. M. VERBEEK. Over de geologie van Ambon. Verhandel. K. Akad. W. 2e Sectie VI, No. 7. Amsterdam 1899 bl. 26. VII, No. 5. 1900, blz. 5,6 7. K. MARTIN l. c. pag. 74.

9) Rariteitkamer, blz. 227.

10) Er bestaan twee kampongs van dien naam *Hote besar* en *Hote ketjil*, behoorende tot het regentschap *Hoti* onder *Wahai* gelegen.

11) E. W. A. LUDEKING. Schets van de residentie Amboina. 's-Gravenhage, 1868, blz. 11.

Als verdere vindplaatsen vermeldt RUMPHIUS een moerassige streek, dicht bij het strand aan het oosteinde van het eiland *Misol*, het eiland *Nusalaut* in de nabijheid van de wanne bron *Sila*, alwaar het door latere bezoekers niet werd opgemerkt, het eiland *Timor*, „en andere plaatsen meer".

AURIPIGMENT.

„Op *Java* vincl men een soort Auripig-men turn pall id um, 't welk onze schilders Opermont en Realgar »noemen, zynde geele steenachtige klontertjcs zonder goude glimmetjes, gelyk het regte Auripigmen turn heeft, van »»smaak niet t' zaamentrekkende, maar bykans ongesmaakt, of een weinig naar 't Vitriol um trekkende: Men vind »zomtyds roode stukjes daar onder, \ welk de Sandaracha Graecorum 1) wil zyn: De Maleijers en Javaanen noemen „'t Atal 2), de Sineezen Tsjio uijn, dat is geele Steen" 3).

Mij is geen enkele vindplaats van Auripigment op *Java* bekend, maar buitendien blijkt ook uit de beschrijving van RUMPIIIUS, wien reeds het verschil met het natuurlijke mineraal niet is ontgaan („steenachtige klontertjes bonder goude glimmetjes"), dat hier bedoeld is het door samensmelten van zwavel en arsenik verkregen amorphe kunstprodukt.

ROODIJZERERTS EN BRU1NIJZERERTS.

.Ons VVater-Indien is van Yser weinig voorzien, niet zoo zeer als of het de Natuur aldaar niet voortbrengt, wel door d'onwetenheid der Inlanders, dewelke \ zelve uit allerhande yser-steenen niet weeten uit te trekken" *).

Als eerste vindplaats wordt genoemd het eiland *Karimata*. *Crimaia* is een klein Eiland, ten westen van *Borneo* gelegen, heeft vele Ysersmids, die 't zelve uit de steenen weeten te trekken: Van daar komen de Crimaatsche byltjes, die men om dezen geheelen Oost verhandelt."

Bij gelegenheid van het eerste bezoek, n.l. door WIJBRAND VAN WARWIJCK in 1604, werd hiervan geen gewag gemaakt^). Eerst JACOIJ JANSZ DE ROY, die het eiland in 1691 ter loops bezocht, zegt „dat daar eene goede yzermyn is"). Het lot dat die mijn heeft ondergaan, is door den in de binnenlanden van *Borneo* vermoorden reiziger GEORG MULLKR bekend geworden. Deze deelt mede, dat zij geexploiteerd werd door de bewoners van den kampong *Palembang*, aan de moncl van de *Soengei Palembang* gelegen. „In het jaar 1805 woonden er nog 70 of 80 huisgezinncn, die van de vischvangst leefden, of ook ijzer bewerkten, dat hier in menigte voorhanden is. In het Jaar 1808 zijn zij naar den vasten wal van *Borneo* vertrokken" ?). Uit het onderzoek van R. EVERWIJN «) blijkt, dat het tot ijzer verwerkte mineraal bruin ijzererts is, in een kwartsgang in graniet aan den voet van een heuvel optredende \

De tweede vindplaats wordt aldus omschreven: ,,0p *Celebes* Oostkust in 't district van *Tambocco* valt ook veel yser, waar uit men de. Tamboksche swaerden maakt, door alle deze Eilanden bekent, doch slegt van alloy. Een »beter slach valt in het naaste Landschap daar aan in 't Westen gelegen, random het binnemeir van *Tommadano, wdkers* »swaerden en beter zyn en meer gelden dan ses Tamboksche; want zy weeten door veelvoudig wellen het yser zoodanig te bearbeiden, dat het zoo goet als staal word, 't water uit het voorschreve binnemeir veel daar toe helpende: De swaerden kan men daar aan kennen, dat ze omtrent den rug in de lengte veele bogtige aderen vertoonen, zynde een teken, dat ze dikmaals gewelt zyn."

De belangrijkheid en de juistheid van dit overigens tot nog toe onbekend gebleven bericht, is eerst door eene ontdekking van den jongsten tijd gebleken. Dat *Celebes* van ijzerertsen rijkelijk voorzien is, werd reeds bekend, toen de eerste Europeanen met het landschap *Toboengkoe* in aanraking kwamen. Zoo werd in 1527 geschreven: „A1 dueste de *Maluco* esti una isla grande que se llama *Tubuzu* y hay en ella mucho fierro en gran cantitad" 10). Ook de reizigers laten niet achterwege dit feit te vermelden: „Zy (nl. de *Molukken)* zijn wel sonder Gout- en

1) Pinang, Kpniming Intusschen zegt A. G. VORDKKMAN: ,,Atal = basisch loodchromaat, in drogerijen uit *Europa* afkomstig; en Atal bat" - Javaansche naamen van eenige mineralen (Inlandsche namen van eenige mineralen en .implici,. Nat«k. Tijdsch, N^.Ind. LIX. ./oo biz. 150).

2) Kariteitkamer, biz. 217.

3) Rariteitkamer, biz. 205.

4) Begin ende Voortgangh van de Vereenighde Nederlantsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie I. (Amsterdam) 1646, No. II, blz. 70.

5) Hachelijke Reystogt na Borneo en Atchin. Leiden, P. VAN DER AA (1706), blz 1.

6) Beschrijving van de Karimatasche eilanden. De Indische Bij. I. Leiden 1843, biz. 367. H. VAN DEWALL heeft de overblijfselen der smeltovens nog gezien. (Matan, Simpang, Soekadana, de Karimata-eilanden en Koeboe. Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk. XI. 1862, blz. 136).

7) Onderzoek naar tinerts in de landschappen Soekadana, Simpang en Matan, en naar antimonium-erts op de Karimata-eilanden. Natuurk. Tijdschr. Ned. Ind. IX. 1855, bl. 6 9. I. biz. 63).

8) Overzicht van het Mijnwezen te Batavia bevat ook ijzerglans van dit eiland attomstig (No. 3060).

10) Zie verder Gonzalo Fernando de Oviedo *y* Valdes. Historia general de las Indias, *y* natural de las Islas y Tierra firme del Mar Oceano. (1532). Parte II. T. I. Madrid 1852, p. 104.

„metael-mijnen: maer sy hebben niet verre van hen het Eilant *Lambuko* (sic!), 't welk overvloet van Yzer en „heeft, van daer de Molukkers het halen" 1).

De lijst der vindplaatsen door F. VALENTIJN medegedeeld[2]), berust op de inlichtingen in 168L ingewonnen den vaandrig JOANNES FRANSZ. Volgens ALB. C. KRUIJT wordt echter „in de meeste der door hem genoemde lands „geen ijzer gevonden of juister gezegd: de Toradja's graven daar geen ijzer"[3]). In het „Rapport der speciale komm benoemd bij K. Besluit van 25 Februari 1850 N 26" wordt gezegd: „Ook *Celebes* bevat veel ijzer, speciaal de Oos „en wel-in de landschappen *Balanta, Mendoeng, Tolo, Toboenkoe* en *Laiwoei.* Blijkens hetgeen op *Ternate* ... • „aangebragt, is de kwaliteit zeer voldoende, terwijl de hoeveelheid aanzienlijk is"[4]"). C. BOSSCHER en P. A. MATTHIJ- vermelden, dat de ijzerertsen van *Toboengkoe* afkomstig zijn van *Toe-Eppe* in het rijk *Loewoe*[5]), en evenzoo - & F. S. A. DE CLERCQ, dat het erts in de nabijheid van *Toepe* wordt aangetroffen[6]). J. BENSBACH noemt als vindplaatse van het ijzererts de bergen van *Taroengkong* en *Oesoel).*

Eerst door den ontdekkingstocht van P. en F. SARASIN, die op den 26 Februari 1896 als de eerste European het *Matanna (Matano)-meer%)* aanschouwden, werd de sluier gelicht. Uit hunne bevindingen blijkt de juistheid van bericht van RUMPHIUS, want nog heden wordt aan den zuidelijken oever dit bedrijf uitgeoefend[7]). Zij schreven geleden dienaangaande: „In *Sarawako* werden die' guten Schwerter- und Lanzenklingen geschmiedet, welche „Eingeborenen von *Central-Celebes* mit sich fuhren; es bestehen dort grossere Schmiedereien. Das dazu verwen „Eisen wird indessen nicht aus dem erwahnten Raseneisenerz gewonnen, sondern, wie man uns versicherte, au „Boden gegraben, wo man es in grossen Blöcken vorfinde"[10]). Van welken aard het bedoelde ijzererts is, kan nie eenige zekerheid gezegd worden. Op *Celebes* zijn ontginbafe ertsen slechts in den vorm van bruinijzerei roodijzererts bekend. Naar ik vermoed, behoort het aan het *Mata?ma-meer* voorkomende tot de laatstgenoemde so waarvan mij door de welwillendheid van den heer ALB. C. KRUIJT monsters van *Lamoesoe* bekend zijn geworden.

Er is echter nog een tweede zeer belangrijk punt, waarop RUMPHIUS — eveneens voor het eerst — de aan heeft gevestigd en waaromtrent eene groote verwarring in de litteratuur heerscht. Hij zegt n.l. dat de zwaa daaraan te onderkennen zijn „dat ze omtrent den rug in de lengte veele bogtige aderen vertoonen, zynde een „dat ze dikmaals gewelt zyn" m. a. w., dat de bewoners de kunst van het *damasceeren* verstaan. Dit sooi damaststaal staat in het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in hoog aanzien. Het fabrikaat gaat van *Matanna-meer* gedeeltelijk naar *Toboengkoe*[11]), daarvandaan dat het gewoonlijk als van dit landschap afkomstig beschouwd. Gedeeltelijk wordt het naar *Loehoe {Loewoe)* vervoerd en spreekt men dientengevolge in het zuidwes gedeelte van *Celebes* van Loehoe'sch staal, dat volgens het zeggen der Inlanders verkregen* wordt door eene vermen van twee of meer ijzersoorten. MAX WEBER deelt dienaangaande het volgende mede: „Diese Eisenindustrie „hauptsachlich in *tfsu,* auch in *Rongkong* und *Bua™);* hier versteht man der Klinge die geflammte Zeichnung* z „die auch den Werth der Lanzenspitzen bedingt. Diese beliebte Zeichnung wird dadurch erzielt, dass verschi „Eisensorten auf eine bestimmte Weise um- und aneinandergelegt werden. Namentlich wird alten Stiicken ein „Preis zuerkannt. Dementsprechend soil der Preis far einen Klewang zwischen 2 Gulden 50 ct. und 200 Gu „schwanken. Ja, man erzahlte mir, dass man zuweilen noch mehr Geld, sei es nur in Gestalt von Karbauen, f „kostbare Waffe llbrig habe"[13]).

---

[a]) De Gedenkwaerdige Voyagie van GERRTT VERMEULEN naar Oost-Indien. Amsterdam 1677, biz. 47.

[a]) Oud en Nieuw Oost-Indien. I. 2 Dordrecht—Amsterdam **1724,** p. 76.

[3]) Ilet Ijzer in Midden-Celebes. Bijdr. t. de T. L. en Vk. (6) IX. **1901.** biz. **148, 149.** De bij de Toradja's bekende vindplaatsen zijn gelegen I) (niet Oosten) van het *Matano-mrer;* 2) aan den bovenloop van de *Kodina* 3) aan de *Kalaena* in het landschap *Saloe Maoge,* 4) nagenoeg ten Westen van den ba *Takolekadjoe* 5) bij *Bada* in het landschap *Rampi* 6) aan den bovenloop van de *Saloe Kaia* 7) het landschap *Onda?,* vooral aan den bovenloop van het 8) het landschap *IVawondada* \ 9) het landschap *Polande* 10) bij het dorp *Tando ngkasa* in *Lamoesa* en 11) langs den bovenloop van de *Jaentoe* in het landschap

[4]) Natuurk. Tijdschr. Ned.-Indië. II. **1851,** biz. 87.

[6]) Schetsen van de rijken Tamboekoe en Banggai. Tijdsch. v. Ind. T. L. en Vk. II. Batavia 1854, biz. 77.

[fi]) Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate. Leiden 1890, biz. 139.

[7]) D. F. VAN BRAAM MORRIS. Het landschap Loehoe. Tijdschr. v. Ind. T. h. Vk. XXXIII 1889, biz. 508. *Owe* werd als een ijzerrijke streek reec J. N. VOSMAER vermeld. (Verh. Bat. Gen. v. K. en W. XVII. 1839, biz. 70).

[8]) *Tommadano* (bij RUMPHIUS) beteekent eigenlijk *To-Matano^* d. i. menschen van het *Matano-fiieer^* zooals het in *Oost-Celebes* wordt genoemd, ten *Loewoe* den naam *Matanna* heeft. Zie aangaande de afleiding van den naam N. ADRIANI in Meded. van wege het Nederl. Zendel.genootsch. XLIV. Rotterdam VALENTIJN vermeldt een „dorp" *Tometano^* waar ijzersmederijen zijn, maar hij geeft eene verkeerde ligging op. (Oud- en Nieuw Oost-Indien I. 2. 1724, biz. *So. oi)-*

[9]) F. SARASIN. Durchquerung yon Süd-Ost-Celebes. Verhandlg. d. Gesellsch. für Erdkunde. XXIII. Berlin 1896, p. 348.

[10]) PAUL und FRITZ SARASIN. Materialien zur Naturgeschichte der Insel Celebes. IV. Wiesbaden 1901, p. 205.

[11]) Het wordt op de markten te *Sokoio* en *Sokita* verhandeld, volgens ALI?. C. KRUYT. (Bijdr. t. d. T. L. en Vk. (6) IX. **1901,** biz, 150).

[12]) Te *Oesoe* aan de Oostkust van den golf van *Boni* wordt geen ijzererts verwerkt, maar het is de uitvoerhaven voor de van het *Matanna-vieer* afkomstig

[13]) Ethnographische Notizen iiber Flores und Celebes. Internationales Archiv für Ethnographic Suppl. zu Bd. III. Leiden 1890, p. 48.

Het materiaal waaruit deze witte aderen bestaat, is - zooals nog nader aangetoond zal worden - een wit, gemakkelijk smeedbaar ijzer, dat onder den naam van pamor een zekere vermaardheid gemet. Het is clan ook met * verwonderen dat deze -eenszins gemakkelijk bereikbare stof tot velerlei verhalen en legenden aanleidmg gegeven heeft. RAFFLES'beschouwde& pamor als een wit metaal, dat van *Billiton* en *Celebes* afkomstig en te zamen met ijzer verwerkt werd in order to produce the damasked appearance" op de lemmers van de knssen. Hij merkt echter daarby °P. ^t op *Java* door de behandeling van „acids and arsenic" het karakter van pamor verkregen werd_>). Volgens JONATHAN RIGG beteekent pamor .mixed metal", maar hij voegt daaraan toe: .Pamor, the damaskmg on ,ron; "^e wavy lines which are brought out of iron by lying it to soak in a solution of Arsenic *) and wh.ch natives confer as -so great an ornament" 8) A G VOKHKRMAN merkt daarentegen op dat pamor een wit, gemakkehjk smeedbaar, zeer koolstcfarm ijzer, afkomstig van *Celebes,* is, dat met gewoon ijzer tot wapens vcrwerkt wordt, waardoor ZIJ een gedamasceerd uiterlijk verkrijgen*).

Anderen brengen op *Java* net pamoi m namor in verband met meteooryzer. „De meteonet draagt by den Javaan de naam van „batoe pamor: steen van metaal voor wapens" 6).

J. A. SI'AAN yaat nog verdei dooi tt ze&ftcu. „pamor beteekent meteoorstecn, of liever .. de uit . mctalhsch „ijzer besuand, meteorieten in 1«« bij.onder-). Als bewijs voor de onjmsrtod vàn soortg.lgke .ncen.nge,,, n,a., liene,,, <lat vol^M de door L. B.:<K gedane procven he. meteoorijzer wel smoedbaar ,s maar mo. gehard kan wordenr). Bi.on.lien m« , in aanmerking worden genome-, da. beha.ve op *Jm*.. op geen der clanden van den Ind,sehen „ijzer meteooriizer .evonden werd, terwijl tocl, het pamor.van algen,ee,,e bekendhe.d ,s Gaarne w,l ,k aannemen dat irJandsche vo'rs.e,, op >» willen doe- voorkomen akof e-kele hnn-er wapens u« me.eoonj.er vervaard.gd werden. De bedoell^ is jjdijk genoeg. Door he. bezit ™ een voonverp. waan,an de s.of .,, hoogere sphaeren afkomst mede9), k s, komt ook» de selukkige ^i..er ^^ ^ £ £ Z I «e zijn. Zoo dee.de A. H,,,,,,,. pamor verwerkt kan worden, dan he. doesoe,,ij,er»). Volgens zijn zeggen kom. d,. pamor, da. een w,,, gemakkelijk -JL ,er mœ * -* - « * ^ Z « ™ J ^ ^ ^ = S ^ ^ T ^ X S 2 ^ ^ —>• - - - * « -oe.de ickke ^ • (* « «, "14de Toeiiijk Wd van bewerking bij he. smede,, en samenweiien gemeen » hebben, waardoor d,. b.j voorkeur „met andere ijzersoorten geschiedt. . . . . .

---

1) TH. STAMFORD RAFFLES. The History of Java. I. London 1817, p. 173, 174.
2) Bedoeld is limoensap en het wit rattenkruid, dat ook veelvuldig tot het schoonmaken van wapens gebezigd wordt. (Tijdsch. v. Ind. T. L. en Vk. XII. 1862, blz. 592).
3) A. Dictionary of the Sunda Langnage of Java. Verhandel. Batav. Gen. v. K. en W. XXIX. Batavia 1862, blz. 339.
4) Het Journaal van ALBERT COLFS. Batavia 1888. p. 46, noot 18.
5) Meteoorijzer van Soerakarta. Natuurk. Tijdschr. Ned. Ind. XXIX. 1867. blz. 269.
6) R. D. M. VERBEEK. De Meteoriet van Djati-Pengilon (Java). Jaarboek van het Mijnwezen 1886. Wet. Ged. blz. 168.
7) Die Geschichte des Eisens in technischer und kulturgeschichtlicher Beziehung. 1ste Abthlg. Braunschweig 1884, p. 29, 30.
8) Kenschetsend is in dit opzicht ook het volgende verhaal van RUMPHIUS (Rariteitkamer blz. 205): „*Ghiry* is een Berg en opene Stad op d'Oost-kant van *Java* „digt achter de koopstad *Grisek* gelegen, waarop woont de *Panembaan*, dewelke daar als Patriarch en Priesterlyke Koning woont, die wegens zyne schynheiligheid en valsche „wonderwerken van al dat Landvolk, zelfs van den grooten Keiser of *Sousouhounan*, voor een heilig persoon geagt word: Onder andere bedriegerijen verschenkt deze bastaart-„heilig aan de vreemdelingen, en aan alle die hem bezoeken, zekere ysere ringen en armbanden, waar van de ringen massief en d' armbanden hol zijn, gevult met eenige heilige „aarde uit die plaats gegraven. daar hy woont; zommige ringen zyn dun en van binnen gansch hol, zoo dat ze op 't water konnen dryven, 't welk het onwetende volkje voor „een wonderwerk houd: Zy zullen nooit roesten en zy zyn goed voor heten en steeken van fenynige gedierten, desgelyks voor 't branden van kalk in den mond..... By „nader onderzoek bevind men, dat dit alles bygeloovigheden en Moorsche bedriegerijen zyn, want die Paap maakt ze uit verroeste spykers, dewelke hy uit zyn tempel trekt, „noemende dat yser quans-wys Bessi keling, want het word hem gebragt van de kust van *Coromandel*, en de krachten zullen ze eerst krygen door zyne belesinge; het is „waar zoo lang men ze aan de handen draagt, blyven ze blank, maar legt men ze heen, zoo roesten ze als ander yser; dit bedrog van bygeloof is de gemeene man onbekent, „daarom laaten ze onze Chineezen hunne vrouwen dragen, jaa zelfs de slegte Christenen dezelve noch al in waardy houden, geloovende dat de kragten der Natuur in dat yser zyn."
(Aangaande verdere lotgevallen van dezen POESAKA IPA zie F. VALENTIJN. Oud en Nieuw Oost Indien. IV. 1. 1726, blz. 118; J. K. J. DE JONGE. De Opkomst van het Nederl. Gezag in Oost-Indié. VII. 's-Gravenhage 1873 blz. C—CIII. 141; J. A. B. WIJELIUS. Historisch onderzoek naar de geestelijke en wereldlijke suprematie van Grissé op Midden- en Oost-Java gedurende de 16e en 17e eeuw. Tijdschr. v. Ind. T. L. en Vk. XXIII. 1876, blz. 496).
9) Iets over de wapenfabricatie op Borneo. Verhandel. Batav. Gen. v. K. en W. XVIII. 1842, blz. 8.
10) Zoo genaamd omdat het in de *Doesoen-landen* ontgonnen wordt. Volgens de berichten van H. E. D. ENGELHARD. (De afdeeling Doesoenlanden. Bijdr. t. de T. L. en Vk. (6) VIII. 1901, blz. 187) is echter deze ijzer-industrie langzamerhand in verval geraakt.
11) De vermelding van *Timor* berust stellig op eene vergissing.
12) Iets over de wapens in de Nederlandsche Oost-Indische Bezittingen en derzelver vervaardiging op Borneo. De Militaire Spectator XIV. (No. 2). Breda 1845/46, blz. 28 (vertaald in MELVILL VAN CARNBEE. Moniteur des Indes I. La Haye 1846/47. p. 60—69).
13) De prijzen waren toentertijd voor pamor 1ste kwaliteit *f* 1 tot 1.25 en 2de kwaliteit *f* 0.50 tot 0.75 per katti, (0.6176 K.G.), terwijl het doesoen-ijzer slechts met *f* 0.30 tot 0.35, resp. 0.25 per katti betaald werd. De met pamor vervaardigde wapens staan gemiddeld ½ hooger in prijs, dan die zonder pamor.
14) Volgens L. BECK (l. c. pag 249 en verder Abth. IV. 1899. p. 280) wordt dit echt oostersche damaststaal niet verkregen door het samensmeden van staal en ijzer, maar ontstaat die onder het etsen tot stand gebrachte teekening „durch eine innere Krystallisation, die der geschmolzene Gussstahl bei seiner langsamen Erstarrung „im Schmelztiegel erleidet".
Nu zegt GRISWEIT VAN NETTEN: „Ook op *Java*, hoofdzakelijk in de *Vorstenlanden*, wordt insgelijks veel gebruik van Pamor gemaakt, tot het damasceeren van „klewangs, krissen en pieken, zooals ook op *Sumatra*, vooral te *Palembang* plaats heeft. Hierbij wordt echter een aanmerkelijk verschil in de figuren waargenomen 't welk „de damasceering der te dezer plaatse vervaardigde wapens van die op *Borneo* onderscheidt, hetgeen aan de verschillende wijze van bewerking moet worden toegeschreven". Zeer zeker! De nog te beantwoorden vraag blijft echter: welke is nu de wijze van bereiding van damaststaal op *Java* en *Sumatra*?

„Deze verbinding van ijzer en Pamor geschiedt, zoowel bij vuur- als blanke wapenen, op gelijksoortige „wijs. . . . . namelijk door het te samen smeden van achtereenvolgens op elkander gewelde staafjes ijzer en pamor. Eindelijk wordt nog vermeld, dat het damasceeren tot stand wordt gebracht door het inwrijven der wapens met een mengsel van Arsenicum en Limoensap, welke het ijzer eene effene bruinzwarte en het pamor eene zilverachtige witte kleur, doet aannemen. Hierdoor vindt de mededeeling van A. HARDELAND, volgens welke pamor op Borneo moet beteekenen „auf Waffen geatzte Figuren" 1) hare verklaring.

Wij willen thans nog het oordeel dergenen vermelden, die op *Celebes* te huis zijn. B. F. MATTHES schrijft: „Pamoro. Aldus genoemd op *Celebes* zeker erts, afkomstig uit *Loewoe*[1]), en dat met ijzer gemengd, aan de „kling of lemmet van een kris zeer mooie aders of vlammen geeft; van daar ook de aders of vlammen zelve pamoro „genoemd"3). ALB. C. KRUYT eindelijk zegt: „Ik heb dit pamor nog niet kunnen ontdekken in *Midden-Celebes*. „Zooveel is zeker, dat de Toradja's onder pamor alleen verstaan de aderen (vlammen) in een zwaard"[4]). Daarmede komt de laatste twijfel aangaande de beteekenis van het woord pamor te vervallen. Voile aandacht verdient nog het feit, dat deze tak van nijverheid, die op *Celebes* sedert onheugelijke tijden beoefent wordt, zich niet aansluit bij de wijze van bereiding van het oostersche damaststaal, maar bij die van de wapens van praehistorischen en romeinschen oorsprong in *Europa*, alwaar echter bedoelde methode van bereiding geheel in vergetelheid geraakte. Ten eerste heeft VON SACKEN in een praehistorisch graf, de punt van een lans gevonden, waarvan hij zegt: „man erkennt „deutlich an regelmassigen, wellenformigen Linien der Struktur eine Art Damast"[5]). Evenzoo kcnt men romeinsche zwaarden, waaromtrent BKCK het volgende. mededeelt: „Die Nydamer Klingen[6]) sind eigentliche Damaszenerklingen „hergestellt durch Zusammenschweissung abwechselnder Lagen von Stahl und Eisen. Diese Verbindung von Stahl „und Eisen liefert ein Material, welches im Stande ist, alien Anforderungen zu genUgen, die man an ein gutes Schwert „stellen kann. Ein Schwert soil fest sein, dass man alles damit durchhauen kann, und soil zah sein, dass es auch „dem starksten Hiebe nicht springt. Erstere Eigenschaft gewahrt der Stahl, letztere das weiche Schmiedeeisen. Dazu „kommt noch die Elasticitat des Stahls, die durch das Zusammenschweissen mit dem Eisen nicht verloren geht, sondern „bewirkt, dass auch nach dem starksten Hiebe die Klinge wieder in ihre iirsprUngliche Lage zurttckspringt"[7]).

Is het thans nog te verwonderen, dat de zwaarden van *»Toboengkoe"* en van *»Loehoe'* waarvan de beste exemplaren uitsluitend door de bewoners van het *Matanna-meer* werden gefabriceerd sedert overoiide tijden een zoo groote vermaardheid in het oostelijk gedeelte van den *Indischen Archipel* verkregen hebben[8]) ?

3. Eindelijk vermeldt RUMPHIUS nog het volgende: „Het Bulling (Sajor carang of Agar agar „werd op alle klippige stranden van *Baly* en *Oost-Java* gevonden, inzonderheid omtrent de Balische Negoiy „daar men zegt, dat yzer uit de aarde groeit, alwaar ze deze Alga 9) met aflopent water van de zee-klippen halen. De kampong *Lebe* ligt in het rijk *Gianjar* aan de zuidoostkust van *Bali.* Het bedoelde voorkomen van ijzer werd nooit onderzocht.

KWARTS, BENEVENS HOORNSTEEN, CHALCEDOON EN VUURSTEEN.

Dit mineraal wordt door RUMHIIUS in de eerste plaats als Crystallus Ambonica beschreven: „alle 6 zyden, gelyk het Mathematische *corpus Chrisma* of eenhoekige *Cylinder,* en eindigen boven in een punt „even veel zyden als een Diamant, doch aan de meeste afgebrooken: De grootste, die ik in Amboina gezien heb „zyn een vinger dik en lang: Zy groeijen als een vrugt uit ruuwe en grove bergsteenen, altyd veele by malkander, „regt opwaarts, maar schuins en verwert door malkander . . . him natuurlyke plaats zyn de groote grauwe

[1]) Dajacksch-Deutsches Wörterbuch. Amsterdam 1859, i. v. Pamor.

[2]) Naar aanleiding van eene opmerking van Aug. C. Kruyt, dat in *Loewoe* geen ijzererts voorkomt, moge nog de aandacht op het door RUMPHIUS medegedeelde (blz. 214) gevestigd worden: Een myner knechten geboortig tot *Loeboe* of *Tolehoe*, een Landschap gelegen in de groote Zuid-bocht van *Celebes*, verhaalde my, dat in 't zelve Land een „rivier zy, roodachtig water voerende, en afkomende uit een gebergte, daar yser en koper valt". Met de genoemde rivier is de *Djéné'maïdja* bedoeld, die aan de Westkust van de Gulf van *Boni* uitmondt.

[3]) Boegineesch-Hollandsch Woordenboek. 's Gravenhage 1874, biz. 101.

[4]) Ilet IJzer in Midden-Celebes. Bijdr. t. de T. L. en Vk. (6) IX. 1901, biz. 154.

6) Das Grabfeld von Hallstadt. Wien 1868, p. 118: L. BECK, 1. c. I. pag. 625.

[6]) *Nydam* in *Sleeswijk.*

7) L. BECK, 1. c. I. pag. 556.

*) Totaal schipbreuk geleden heeft Dr. W. FOY met zijne pogingen om den oorsprong dier wapenfabricatie te zoeken in *Noord-Borneo* of den *Soelee-Archipel* (Schwerter der Celebes-See. Publicationen aus dem kgl. Ethnograph. Museum. Dresden XII 1899). C. M. PLEYTE heeft er reeds met een enkel woord op gewezen, dat tijden een belangrijke uitvoerhandel uit *Toboengkoe* plaats had. (Tijdschr. K. Nederl. Aardr. Gen. (2) XVII. 1900, p. 141).

[5]) Sphaerococcus lichenoides Ag.

[10]) Herbarium Amboinense. VI. Amsterdam 1750, Lib. XI p. 181.

»daar in de kuiltjes staan". AIs vindplaatsen worden op *Amboina* vermeld: de rivier *Waitommo* „aan welkers steile severs i of 2 voeten onder den grond men geheele lagen vind, van ruuwe. rosse en grauwe steenen, daar de Krystalletjes -in meniote opzitten" Verder- „Op 't Land van oud *Hative* zijn zommige rivieren, daar in men 6 of 8 voeten diep -onder water «nx>te 'klippen ziet, en daar op schoone groote en zuivere Krystallen. Op *Negory Lima* een dorp op -de Hitoesche kust Wt een zeestrand, volgroote grauwe steenen, zoo wel op 'tgroote drooge als in zee water, welkers -kuilen vol Krystalletjes /ijn zuiver maar klein: Onder \ Guarnizoen van 't zdve Reduyt lag zeker soldaat, dewelke een -beiteltje, nyptanc en hamertje hadde, hem van een Amsterdamsche ziel-verkoper mede gegeven, om paerlen en diamanten -van de klippen af te nypen, dewelke hy na des zielen-verkopers zeggen in Indien overal aan de khppen zoude vinden; Die "Plompe juwelier had verscheide stukken met klip en al afgeslagen, dewelke hy, by zyn wederkeeren naar Holland -vooniam den ziel-verkoper in zijn bakhuis te duuwen tot dankbaarheid, dat hy hem zoo bedroogcn had; doch een -vroege dood heeft dit quaad voomemen voorgekomen, en ik zette dit by on, de waarheid van deze eerlyke zel- "verkopers op te houden . . . . . , . , , , T

.De Amboinsche Krystallen wegens haar kleinheit en schurftheit worden met geagt, doch de javaanen nemen "^ mooiste stukken, die zy aardig weten te slypen tot tafels en punten, en om ze .naangentezetten.datzeDmmanten »s<%nen, waar van 7e eo·ter met een half oog konnen onderscheiden worden; daarom leggen ze l.ever eemge.geverHe -foelij daar onder, en maaken aldus valsche Emarauden en Robynen, gelyk men veel aan hunne knssen z.et. »De Inlanders willen ze mede tot medicyn gebruiken, daar een goed geloof toe vereischt word, want zy wryven zeop »cen gladde toetsteen met water, daar evenwel niets afgaat" 1).

Kwartskristallen van de grootte van een vingerlid waren reeds aan AKRT GIJSK,S, en wel van den berg *Soja* b« Z- O. *Amboina* afkomstig, bekend geworden *). Met de .gioote grauwe klippen', waarop de door RUMPHIUS vermelde individuen vastgeorodd zijn, zullen wel de diabaasrotsen bedoeld geweest zijn 3). Verder worden genoemd dergelyke kristallen van *Nola TeUo*) drie kleine eilanden ten W. van *Ambama* gelegen, „klein, zeer klaar, en naar den geelen „koleur trekkende" Ook op *Noesalaut* en wel nabij de warme bron *Sila* werden kristalletjes gevonden. Van *Mampa* verkreeg RUMPmus" kwarts uit het nest van een zee-arend *). De kristallen op het eiland *Bma* werden gevonden aan „een berg *Tolocco* zynde hun vlugtberg, omtrent een dagreize van 's Konings fort aan strand . .; agter de „*Negory* op een hooger heuvel is een kuil met versch water, daar de Koning na toegaat *Batapp**% wanneer een **g of Duivel hem in 't water verschynt met een grooten buffels-hoorn aan zyn voorhoofd, die hem deze steenen •**wyst niet diep onder water aan de klippen vast", RUMTHIUS vertelt alsdan, dat de Radja van *Bima*^somtijds eene *-% e dier kristal.en aan den Sultan van *G«oa* moest zenden, omdat de onder water gegroe.de knstallen het meest geschikt zijn, nOm deen brand in de koortsen en andere heete siekten te blusschen. Schoone gioote knstallen worden einde]ijk noo- uit de aoudmijnen van *Sumatra* vermeld.

R^P^s bichrijf : verder kwartsstukken afzonderlijk onder de benarn.ng van .Siltce. crystalhzantes of -Batu n . dewijl ik 't voor een substantieele eigenschap des Krystals houde, dat hy van natuur seskantig '•^oet 2yn . . . amm a ;7e ^vindt men in den Amboinschen Inham, aan deszelfs Noord.yde op steenige stranden van '*«<*«: Op *Nnssatello LockH)* en aan de Zuidzyde van *Boero"*. Volgens de beschnjv.ng moet onder deze stukken °°k Chalcedoon^iuien ,voo.il waar hij zegt: „zommige met een blauwen weerschun.ge^kl^tw, van een gekooktey; „ze«*** h ebbe va bnnien een geelen weerschijn, gelyk een lichtje van de eene plaats tot d andere verscl.etende, als men ze -4" *) AaITde de onder den naam van Agaat bekende vanete, van Chalcedoon, deelt RUMPH.US mede, da· mpr }' f^^aande o , ft die zoo schoon en fyn zyn, dat men ze voor A chaat zoude aanaen" (p. 225). W

aanwezig, om het slijpen van ringsteenen, als een Uk van nijverhe.d mogdyk tc ma

1) Rariteitkamer. blz. 231—233.
2) Grondigh verhael van Amboyna 1621. Kroniek van het Historisch Genootsch. te Utrecht 26ste jaarg. 1871. (6) II 1872, blz. 466.
3) Der Wawani auf Amboina. Tijdschr. K. Nederl. Aardr. Genootsch. (2) XV. 1898, p. 214.
4) Thans meestal *Potos Tiga* genoemd, hetgeen hetzelfde beteekent.
5) Kwarts in den vorm van gangen zijn door R. D. M. VERBEEK bekend geworden. (Voorloopig verslag over eene geologische reis door het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel. Batavia 1901, blz. 5.)
6) „*Batappa* is een Goddeloos overblyfsel van 't Heidendom, 't welk de Mooren tegen hun wet, en daarom in 't heimelyk ook nadoen". De heer G. P. ROUFFAER was zoo vriendelijk mij te berichten, dat dit woord beteekent het Mal. *bërtapa* = kluizenaar-spelen.
7) Aan de Zuidzijde van *West-Ceram* gelegen. den zie 0. a. 1 e G. C. CRAWFURD. Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in 1821. Amsten 8) Chalcedonen werden herhaaldelijk op *Amboina* gevonden, eida« '858, biz. 427, 435; u . . . Indischen Archipel. Tijdschrift K. Ned. Aanlr. Genootsch. (2) VIII. 1890, *hU.* 979.
9) Bericht iiber eine Reise nach dem hulisciien «a 1.

Vuursteen, Jaspis en Hoornsteen worden door RUMPHIUS onder den gemeenschappelijken titel van Vuursteenen of Batu Api behandeld. „Zy zyn van driederlei koleur; zwart of hoornverwig, dewelke de beste zyn; „daarna de vaale of leververwige; maar de bruine of roodachtige zijn de slegste". Als de beste soort van Vuursteenen worden die van *Poeloe Babi*[1]) beschreven: „aan deszelfs Zuidzyde, in 't bochtje *Sonahola* is een droog riviertje langs „een heuvel, daar men ze onder andere keisteenen vind: Op strand staan wel verscheide klippen van vuursteen, doch „zyn vol scheuren en brokkelig". Op *Ceram* worden als vindplaatsen vermeld: *Kalowai,* gelegen nabij den noordwesthoek, en verder nabij *Goeli Gqeli* van de rivier *Wattalomi* tot aan *Affan* en *Dawan,* op de Zuidkust, alwaar stukken tot de grootte van een hoofd in zee gevonden worden. Echte Vuursteen is tot nog toe niet van *Cera*** bekend gewofden, maar wel Hoornsteen. Zoo vermeldt K. MARTIN verschillende plaatsen op de Noord- en Noordwestkust[2]). Mij is dit mineraal (benevens Jaspis) bekend van de rivier *Nief,* van de rivier *Koefhan* nabij *BonJW^ lama* en van *Bonfia* in het oostelijke gedeelte des eilands. Op *Boeroe* worden door RUMPHIUS als vindplaatsen vermeld, *Balatetto%* aan den noordwesthoek, en *Karike,* benevens *Waisamma* aan de Zuidkust 4). „Op *MaMassar heed nien* ^e „ook, en zoo ik verstaa geheele klippen daar van". Het laatste zal wel niet juist geacht kunnen worden; veeleer schijnt het dat echte Vuursteen in de eoceene kalksteen van de *Noordet -dis trie ten* voorkomt. Ons Museum is althans in het bezit van een dergelijk stuk van *Kaba,* dat buitendien nummulieten bevat 3). „De beste onder d'Oost-Indische; „die ik tot noch toe gezien hebbe, worden van *Bima* gebragt, uit het gebergte *vmSarri®).* . . . Zij zijn van driederlei koleur; rood, hoornverwig, en wit, die men voor Achaat zoude aanzien, zoo zy aderen haclden[4])." Deze vindplaats werd, evenals de meeste der boven vermelde, nooit onderzocht.

Slechts onder voorbehoud wordt hier eene plaats gegeven aan de „Coticu1a" of „BatoeUdjy": „Toetsteenen „worden in *Amboina* ook gevonden, ?warte, donkergroene en bruine, waarvan alleen de zwarte d'oprechte zyn: „ beste vindt men tusschen de dorpen *Laricgue* en *Waccasihu**)* op eenen steenigen hoek van \ strandt, dewelke zwer „zwart en glad zyn, doch niet grooter dan een hoender-ei, en de meeste als knikkers: Op andere stranden van *Amboon* „en *Keram* vind men ze veel grooter, doch die zyn blauwzwart, vertoonen 't gout bleeker dan het is, 't welk beter „voor den kopcr dan verkoper is"[9]).

Echte *Lydiete?i* (toetssteenen) werden tot nog toe niet in den *Indischen Archipel* gevonden. Weliswaar zijn er zwarte gesteenten als dichte diabazen, hoornsteenen, diabastuffen, en verkiezelde tuffen, die toetsen. De door RUMPHIUS vermelde vindplaatsen werden nog niet onderzocht.

KEUKENZOUT.

Ofschoon niet als delfstof verkreoen, moq-e aan het Sal Ambonicus of Garam Ambon hier eene plaats aangewezen worden.

„Hoewel de Amboinezen door't bywoonen der Europeers van goed en Qpregt zout genoegzaam konnen voorzien „ worden, zoo blyven ze doch by him oude gewoonte een grof en ongezien zout te maken, by hun.Sassi genaamt, „gelykende beter, harde, donkere, en aschgrauwe steenen dan zout, behalve dat het altyd vpchtig is: 't Zelve woird aldus „toebereidt. Zy zoeken zoodanige houten, die langen tyd in zeewater gedreven, en van haar schorsse gansch uitbloot „zyn, deze kloven zij in lange stukken omtrent 2 ellen lank, stapelen ze op kleine hoopen, en stooken vuur daai onder; „onder 't branden sprengen ze dezelve geduurig met zeewater, zoodanig dat even de vlam niet uitgaat, zoo lang tot „dat het niet meer branden wil: Dit verbrande hout vervalt dan in rosse en ruige Steenen, den Lapis Calamina ris[10]) „byna gelyk. . . . . daar na nemen ze korfjes uit groene bladeren slegt gevlogten, daar in ze de verbrande klompen „doen, eerst boven eenigeholle bakken gezet, gieten al weder zeewater daar op, 't welk als een loog in de onderzette „bakken druipt, en dat zoo lang tot dat de klompen in aarde en asch vervallen: Dan zetten ze veele potscherven o

[1]) Bedoeld is het *1 oeloe Babi* gelegen bij *Kaibobo* in de *Piroe-baai, JVest-Ceratn.*
[3]) Reise-Ergebnisse aus den Molukken. Centralblatt f. Mineralogie etc 1901. (No. n), p. 322.
[3]) D. i. *Palpetoe* of *Balipetoe* der nieuwe kaarten.
[4]) Rariteitkamer, biz. 225 en 303.
[6]) Zie ook No. 3264 en 3266 van de Mineralog. veivameling van heL hoofclbureau van het Mijnwezen te Batavia.
[6]) Gelegen tusschen *Snpć* en *Bima*\ zie eveneens biz. 219.
[7]) Op biz. 201 wordt nog gezegd, dat deze vuursteen ^dooischijnender" dan de andere is, misschien is het dan ook een *chalceJoon.*
[8]) *Larike* en *Wai Kasihoe* op de westkust van *Hitoe.*
[9]) Rariteitkamer, biz. 335.
[10]) Cialmei (Kiezelzinkerts).

..halve potten, die ze *Ulen* en *Lamam* noemen, zoodanig dat men gemakkelyk vuur daar onder stooken kan. In deze ••potscherven gieten zy de voornoemde loog en koken ze zoo lang, tot dat ze in een harde steen verandert, behoudende »de forme van potscherven als kleine koeken, die ze dan in den rook opgehangen bewaaren. Uit is him gemeen "Zout, 't welk zy in al him kost gebruiken, inzonderheit bij 't eeten van Papedai), waarby het smakelyker is dan -°ns gemeen zout, hoewel het merkelijk naar loog riekt" 2). De dryfhouten verkrijgen de Ambonezen genoegzaam in de regenmaanden, wa'nneer geheele boomen in zee drijven, in zoo'n menigte, dat ze dikwijls het strand bedekken: „inzonderheit »in "t jaar 1664. wierden^alle de stranden van *Ambon, Keram, Manipa* en *Botro,* die naar 't Oosten leggen, met zoo -zwaare en veele boomen bedekt, dat men den strand niet bekennen konde. . . . Men heeft tot noch toe niet eigentlyk •ervaren konnen, van waar al dit hout kwatn, zynde voor en na dien tyd diergelyk niet meer gezien; behalven dat -men voor zeker weet dat in de bocht van *Kelkepoeti* of *Etipa Poeli* op *Kerams* Zuidzyde, een groot stuk landts,- "dat met hooae boomen' bezet was, gezonken is, ook dat alle groote Rivieren van *Keram* door den geweldigen regen »in dat jaar veele stukken landts met boomen en al hebben uitgedreven: Toen waren de zoutbranders ,n hun schik, ••dewelke dit hout ophaalden en kloofden, zoowel tot het zout branden als tot de keuken" 3).

Door VALKNTIJN vernemen wij eenige nadere bijzonderheden aangaande deze gebeurtenis in de maand Juli 1664. Er was n.l. tusschen de beide armen van de rivier *{Wai) Mala* een groot stuk lands, „by een sterken Regen-tyd, w^ar onder *y\«* wat aardbcvin<r mengde", gezonken*). Bij gelegenheid van-de aardbeving van 30 September 1899, die *Ceram* zoo zeer ^eteistenT heeft! zijn de vervvoestingen aan de *Elpapoetibaai* het sterkst geweest. Tc *Elpap«eh* is toen een groot gedeelte van het strand van minstens 150 M. breedte in de diepte verdwenen %

MAGNETISCH TITAANIJZERERTS.

.Het zwart Zand word gevonden in *Amboina* voor de Negoiy *HUulamma,* niet 't geheele jaar door, maar „wanneer de Noorde- of Noord-Weste wind stcrk doorwaait, dan word het uit de zee op strand geworpen; dewyl nu -dit Zand in meniote op *Java* valt, inzonderheit op de strand omtrent *Grisec,* zoo willen die van *Hztulamma,* onder "dewelke hun Radja en de stam *TanaAitumessing**)* van Javaanschc afkomst zyn, dat men geloovcn zoude, dat dit »2*art zand aan den kiel van hun Jonk gezeeten hebbe, waar mede hun voorouders van Java afgevaarcn, en op deze plaats .-^ngdandt zyn en hebben zich namaals aldus vermenigvuldigt; daarom het ook anders niet te voorschyn korat, dan »al* de Weste wind doorwaait, wanneer de vteemde handelaars daar aankomen. In mcerder ovcrvloct vuid men het -OP *Batscluan 7)* en op *HaUmahtra,* de West-zyde van 't groot Efland *Gelolo.* Na de groote aardbeving m t jaar 1674. "d* Undschap overcekomen, heeft het zich ook geopenbaart bij den rooden berg-) ten Oosten van het kasteel *Vutana,* •d«* komt niet Cjaarlyks voor den dag*) . . . In 'tjaar 1678. heeft de Heer KOBBERTUS PADURUGCE doenmaals -Gouverneur van *Ternaten* ondervonden, dat de zeilsteen het zwarte Zand van *Gelolo* zoo wel aantrekt, en tot haautjes "f0r-eert) als het vylsel van staal, waar uit men oordeelt dat het yser-ryk moet zyn. Het Ambomsche word van den -^kteen ook aanoetrokken, doch veel slapper dan het Ternataansche. . . . ; anders heett het zwarte Zand geengebnnk, "als by de Schryvers op 't versche schrift te strooien, daarom onze Secretaryen en Comptoiren zich s jaarlyks van »****a»ma* voorzien- doch men moet het eerst in versch water opkoken, en in de zon droogen, eer men het -^bruikf.,0) Dit ,'warte zand is niets anders dan magnetisch titaanijzererts, dat echter door geen der vele beZoekers der kust van *Hitoe* werd opgemerkt. Het is zeer waarschijnlijk afkomstig van de melafieren en noneten, die als vast rotsoesteente hier op de kust optreden H) en door golfslag verbnjzeld werden.

---

1) Een uit sagoe bereide pap, het gewoone voedsel der Ambonezen.

2) Eene soortgelijke bereiding heeft ook op de *Soelas-eilanden* plaats, en ook geven de bewoners der *Berau*'sche landen aan de Oostkust van *Borneo* aan zulk zout de voorkeur boven ander zout. (J. A. GALLOIS. Korte aanteekeningen gehouden gedurende eene reis langs de Oostkust van Borneo. Bijdr. t. de T. L. en Vk. (1) IV. 1856 blz. 345). Het eiland *Alaré.* (F. S. A DE CLERCQ. Bijdragen tot de kennis der residentie Ternate. Leiden 1890, blz. 77).

• ^5/. netzeime is net gevai up aci »..*.—

3) *Oud-* en *Nieuw* Oost-Ind/en. II. i. I^ordrecht-.Amsteraam ; « / ^ ^ ^900, ^, 2/o.

4) Extracren uit de officieele rapporten. Aatuurk. , i vasc . ^^ op ^ nooidkust van *Ambohta.*

5) *Hitoe lama* en /A"^ *messeng* vormen te zamen, ne t door ^eworden, i)e mineralogische verzamelfng van Jiet *hoofd*-bureau van het Mijnwezen (e *Ratavia bevat* maeneetij2er-end zand (No. 3189), dat echter verkregen wercl onder het wasscn

6) Deze nadere vindplaats is tot nil toe met »end wasschen van goudhoudende klei van de ^w/^/ *Besar.*

7) *Batoe merah.* , „-hrickelyke Aerdbevinge . . . . .op den 17 February des Jaers 1674 voorgevallen in, en omtrent de Eylanden van A^T • 9) (G- E. RUMPHIUS?) Waerachtig Verhael van1 cie ^ ^^heurt wesende sprongh 't water als een Fonteyn daer door wel omtrent 18 à 20 voeten hoogh, met „opw^bqina 1675, blz. 5: „de Wai be-oosten de Rivier *Waytomme* gebc rpinge van blaeuw modder aghtig sant." It eene spieet van de *Batoe merah* modderachtig water als een springbron te voorschiin. (Nederlandsche Jaarboeken Ook tijdens de aardbeving van den 18 Augustus 1754 kwam X. 2. Amsterdam 1755, blz- 816)-

10) Rariteitkamer, blz 223, 224. , Verhandel. K. Akad. v. W. 2de sectie. VI. No 7. Amsterdam 1899, blz. 12.

11) R. D. M. VKRUEEK. Over de geologie van Ambon. (1). Verhanae

KALKSPAAT.

„Aan de Zuid-West-zyde van *Boeton* in 't gebergte l) en op strand, vind men een slach witte Keisteenen m „de grootte van een kop of een vuist, van buiten vuilwit, oneffen, vol scheuren en -hard gelyk een gemeene Keisteen, „maar als men daar op slaat, zoo valt hy in stukken, en dezelve kan men deelen in zoo veel kleine brokjes als men wil, „waar van zommige de figuuren als dobbelsteentjes, andere van platte tafeljes hebben, en dezelve laten zich al weder in „andere kleindere schilferen; zy zyn wit, doorschynende als krystal, doch boven op him vlakte geeven ze een weerschy[11], „als of ze verzilvert waaren of als zilverschuim: Zy zyn week van substantie, slaan geen vuur, en lichten geenzins by „nacht, als men ze tegen malkander slaat, gelijk Kristal en de Keisteen doen" 2). De maleische benaming is Batoe *gotU*, en RUMPHIUS meent, dat dit mineraal identisch is met de Argyrodamas van PLINIUS3). Overigens toonthijaan,dat het niet tot de Lapis specular is (gyps) behoort. Met de „ dobbelsteentjes" en „platte tafels" waarin het mineraal onder het stuk slaan uiteenvalt, zijn de rhomboëdrische splijtvormen bedoeld, die zoo uitermate karakteristiek voor kalkspaat zijn *)•

Een tweede vindplaats wordt vermeld van *Makassar:* „een groote dagreis achter *Marus*, in een zeer ho°g d „en koud gebergte, 't welk men doorreisen moeten, als men na 't land der Boegissen gaat, boven op kan nieman „wegens de groote koude duuren (sic!) . . . , omtrent de halve hoogte van dit gebergte heeft men groote spelonken, „daar in men groote stukken en kegels ziet afhangen 5) aan smalle halsen van allerhande gedaante yselyk om aan te „zien; die metter tyd ook afvallen, van buiten zyn ze wit, doof en krytachtig, van binnen klaar en doorschynend als distal, doch zonder deszelfs glans. . . . maar uit veele langwerpige stukken t'zaamen gezet. . . . De Makkassaaren „brengen de afgevallene stukken naar huis, en slypen de grootste brokken tot platte tafels en ruitjes, die zy tot versierse „aan hunne krissen zetten . . . . Op *Makassar*, Batu bakilat, dat is glimmende Steenen 0) genaamt." Methetvoren-staande worden de kalksteengrotten va*i het *„Rotsgebergte"* bedoeld, en die vooral op den weg van *Maros* naar *TjarnO^* o. a te *Bantimoeroeng*, gelegen zijn.

Een derde voorkomen is de Saccharites Ambonicus of Amboinsche Batoe goela, die wel »aan ..fatzoen, maar niet in substantie" van de voorafgaande verschilt. „De Amboinsche valt mede in groote klompen, dewelke „buiten doof en kalkachtig zyn, maar straks daar onder legt de Saccharites t'zaamen gezet van ontelbare stukjes, „zoo klaar als een krystal, doch veel weeker." Sommigen zijn ook gestreept „als of ze van smalle stukjes t' zaamen gezet „waren, in de manier als de Amianthus", waarmede vezelige kalkspaat bedoeld is, die clan ook door SALMON MULLER *7)* en F. Err «) opgenoemd wordt. „Den besten hier van vind men op *Leylimor* in de valleije van de *Wayto^*[10] aan den voet der bergen, en digt by de rivierkant, steekende met groote klompen in andere klippen, de groove en „koraalsteenige zyn van een onzuivere gemengde substantie"[9]). „In de naaste rivier van den rooden berg vind men een „slechter soorte Batu goela, meest van langwerpige stukjes t'zaamen gezet, gelyk een groven Amianthus"[10])- Op eene andere plaats U) rioemt RUMPHIUS nog den Zeekalksteen of Kopsteen (Saxum calcarium marinum) en den Watersteen (Saxum aquorum), die echter niets anders zijn dan koralen uit de families der Astraeidae en Madreporidae.

IJZERVITRIOOL.

Bij de bespreking van de Markasiet werd gewag gemaakt van eene opmerking van RUMPHIUS[12]). dat dit mineraal, een scherp corrosief zout bij zich heeft, gelijk ,,Salmiaak, t' welk daar uit slaat, als men 'teen tydlang in de opene lucht laat leggen." Dit is ijzervitriool, waarvan de vindplaatsen reeds boven vermeld werden.

---

1) Op biz. 275 wordt de vindplaats aldus nader omschreven: „De plaats word genaamt *Coturoe*, zynde een berg gelegentussch en de stad *Boeton* en *Coeloetsjoetsjoe*" d. i. *Dwaal-hani* of *Kalisoesoe* der kaarten; juister is *Kalinsoesoe* of *Katinitjoesoe*. (A. LIGTVOET. Beschrijving en geschiedenis van Boeton. Bijdr. t. d. T. L. en Vk. (4) II 1878, blz. 3. J. S. STAVORINUS. Voyage par le Cap de Bonne Espérance et Batavia à Samarang, à Makassar, à Amboine et à Surate. Paris An. VII. T. I, p. 219).

2) Rariteitkamer, blz. 229.

3) Historia naturalis lib. XXXVII cap. 10 (ed. J. SILLIG, V. 1851, p. 440, 449).

RUMPHIUS zal het hier wel niet aan het rechte einde gehad hebben. Argyrodamas moet beteekenen glinsterend als zilver, met een weerstandsvermogen tegenover het vuur gelijk diamant. In navolgiag van G. CHARLETON heeft men gemeend het bedoelde mineraal tot den talk te moeten rekenen. A. CAESALPINUS. De Metallicis. Noribergae 1602, p. 156; CL. SALMASIUS. Plinine exercitationes. Parisiis 1629, p. 564, 565; O. WORMIUS. Museum Wormianum. Lugd. Batav. 1653, p. 57; BOETIUS DE BOOT. Gemmarum et lapidum historia ed. 3 Lugd. Batav. 1647, p. 394). In de uitgave der Rariteitkamer van 1711 (Thesaurus imaginum piscium testaceorum. Lugd. Batav. p. 12) heeft dan ook SIMON SCHYNVOET Argyrodamus en Talcum als identisch beschouwd.

4) De afbeelding in de Misc. curiosa sive Ephemerid. medic. physic. Germanic. Acad. Nat. Cur. (2) III. 1684. Norimbergae 1685. Tab. V. is niet bruikbaar tot onderkenning van het mineraal.

5) Stalaktieten.

6) Kilo (mak), kilat (mal). glinsteren, Ilikkeren. Zie B. F. MATTHES. Makassaarsch-Hollandsch Woordenboek 2e druk. 's Gravenhage 1885, blz. 73.

7) Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Nederlandsche Overzeesche Bezittingen. Land- en Volkenkunde. Leiden 1839–44, blz. 97.

8) Schilderungen aus Holländisch-Ost-Indien. Heidelberg 1852, p. 262.

9) R. EVERWIJN. Marmer op het eiland Amboina. Jaarboek van het Mijnwezen 1874. 1 blz. 173; R. D. M. VERBEEK. Over de geologie van Ambon I. Verhandel. K. Akad. v. W. 2de sectie No. 7. Amsterdam 1899, blz. 7.

10) K. MARTIN beschrijft aggregaten van kalkspaat met goed ontwikkelde prisma- en rhomboëdervlakten uit de nabijheid van *Hitoe* en suikerachtigen kalksteen niet ver van *Roemah tiga* en van andere plaatsen. (Reisen in den Molukken. Geolog. Theil. Leiden 1897, blz. 39).

11) Herbarium Amboinense VI. Amsterdam 1750, lib. XII, p. 241, 252.

12) Rariteitkamer, blz. 227.

Van eene „aluinachtige aarde, gefykende ruuwen swavel" geeft RUMPHIUS de volgende beschrijving: „bleekgeel met viulwit gemengt, hoewel ze in geen swavel-bergen gevonden word, ook op vuur gelegt geenzins brand, maar zist „of kookt; van smaak zimr en t' zaamentrekkende gelyk gemeen aluin. Men noemd ze in 't Maleitsch Tana Bima[1]) „en Badaki Java %)\ op *Bima* Batungontsjo[3]): Men vind ze op 't Eiland *Sombava* op den Berg *Sarri* gelep-en „tusschen *Sa/>e* en *Bima*. . . . Men bewaard ze in aarde potten, en hangt ze een tydlang in den rook; want zy is „moeijyk.om te bewaaren, by regenwefer of aan een vogtige plaats smeltende tot een dikken Siroop, doch men kan ze „t'elkens wederom droogen. Zij word meest gebruikt om de tanden daar mede zwart te verwen ^), by de Maleijers en' "Javanen voor een welstand gehouden" 5).

Deze vindplaats werd nooit onderzocht, maar het kan niet twyfelachtig wezen, dat daarmede de reeds door SCORIDKS bekende delfstof Misy 6), of veeleer het mengsel daarvan met oplosbare sulfaten, de zoogen. geele Atramentsteen?) bedoeld is geweest. Het eigenlijke Misy stelt in hoofdzaak een ferrisulfaat voor, maar wordt niet meer als eene zelfstandige soort beschouwd, omdat het — voor zoover het geen mechanisch mengsel is — of tot Copiapiet [8]), of tot Metavoltien behoord %

PICKERINGIET.

*n den „Crater en verwulfsels" van den *Goenoeng Api* ,der *Banda-eilanden* vindt men „verscheyde mengzel „vaswavel en alain, eelyk ik betrouwe in alle swavel-mynen gevonden te worden; onder andere een slach van „diemen plumosum: Ik meen geenzins den Amianthus, dewelke hedendaags by de Apothekers t'onrechte „metnaam voert, maar een rechte aluinachtige substantie, wit als kalk, die wat aangevogtigt is, van smaak zuur, „een ^erkelyke t'zaamentrekkinge, gelyk het oprechte Alumen plumosum hebben moet. De Inlanders noemen eiland „sjerondsjong of Tsjerondsjung"[10]). Hetzelfde mineraal wordt'door RUMPHIUS ook vermeld van de „Oen *Ntla* en *Dammer {Ztiidwester-cilanden).* „Omtrent het jaar 1660 plagt dit een welgetrokken koopmanschap „R1 *Java* te zyn, zedert dat de Keiser van *Mataram* het uit *Ba7ida* ontboden had, geldende een pond van Jt zuivere 3 „geryxsdaalders, Van '* onzuivere 3/4 van een Ryxsdaalder: Men heeft lang niet ervaaren konnen, waar toe het de Javaanen „vruikten; zommige wilden ons wys maaken, dat dit dienen zoude om de mannelyke kragten in 't Venus spel te „afertraagen, of lang op te houden, doch dit streed tegen de natuur dezes Mineraals, het welk meer vloeijend en „haVaagend dan stoppend is: Naderhand hebben wy zeker ervaaren, dat het de Moorsche Vrouwen gebruikten voor „baar 2elven, om haare natuur door des zelfs afvaagende kragt zuiver en droog te maaken, om daar door aangenamer „en haare Mannen te worden; een kunstje nodig bij zulke Natien, daar veele Vrouwen by eenen Man moeten houden, „lecvier zoekt haar de bevalligste te maaken/'

Het bovenbedoelde mineraal werd door RUMPHIUS terecht als veder-aluin beschouwd, eene benaming die heden veelvuldig in gebruik is. Hij zegt dan ook: „zommige van onze Natie kennen dit Mineraal ook niet ter „se> t'onrechte het zelve houdende voor Arsenicum album, doch de meeste en onkundigste voor salpeter^),

---

[1]) HeL^een beteekent: Aarde van *Bima*.

[2]) Nadat ik te vergeefs naar dit woord had gezocht, was de heer G. P. ROUFFAER zoo vriendelijk mij mede te deelen, dat het in 't Javaansch niet terug te vinden is, daarentegen wel bekend is bij B. F. MATTHES als Padakki = „koperroest", en op diens gezag ook vermeld werd door G. A. WILKEN. (Iets over de mutilatie der tanden bij de volken van den Indischen Archipel. Bijdr. t. de T. L. en Vk. (5) III. 1888, blz. 491). De heer ROUFFAER deelde mij nog verder mede, dat de Javanen voor het zwartmaken der tanden alleen ijzerroest gebruiken, zooals dit door WILKEN (l. c.) en L. Th. MAYER (Een blik in het Javaansche volksleven II. Leiden. 1897 blz. 365) vermeld wordt. Onder „koperroest" verstaat het volk nog heden ten dage niets anders dan ijzervitriool en mijn ambtgenoot H. WEFERS BETTINK had de goedheid mij te berichten, dat dit woord is eene verbastering van het fransche „couperose". Padakki Djawa zoude aldus beteekenen „ijzervitriool van Java", ware het niet, dat op de oostelijk van Java gelegen eilanden hieronder dikwijls meer algemeen wordt verstaan „van elders afkomstig". MATTHES noemt »koperroeste dakki en »koperroode tarôsi. Met het laatstgenoemde zal wel kopervitriool (in 't Javaansch proesi) bedoeld geweest zijn. (Makassaarsch-Hollandsch Woordenboek. 1885, blz. 988).

[3]) Ngontjo = zuur. (J. C. G. JONKER. Bimanecsch-Hollandsch Woordenboek. Verhandel. Batav. Gen v. K. en W. XLVIII. No. 1. Batavia 1896, blz. 67).

[4]) Waaruit blijkt, dat deze delfstof ferrosulfaat bevatten moet. Ten gevolge van de uitwasemingen van zwavelwaterstof uit den mond vormt zich het zwavelijzer, waarmede de tanden geïmpregneerd worden.

[5]) Rariteitkamer, biz. 21^.

[6]) De medica materia libri sex. Parisiis 1537, p. 226B; PLINIUS. Historia nat. lib. XXXIV cap. 12. (ed. J. SILLIG V. 1851, p. 175, 176); GALENUS. Opera. V. Basileae 1549, p. 268.

[7]) JOH. KENTMANN in Conr. Gesner. De omni rerum fossilium genere, gemmis, lapidibus .... Tigun 1565, p. 45R.

[8]) AGRICOLA. De re metallica. Basileae 1657, p. 542.

[9]) LINNAEUS. Systema Mineralogicum II. Holmiae 1775, p. 4 Lapis atramentarius flavus waaronder ook werd verstaan met ijzervitriool gelijk gemengde.

[10]) J. F. A. A. HAUSMANN. Handbuch der Mineralogie. Thl. II. Bd. II. Gottingen 1847 p. 1204. „Das Misy.... findet sich in dem sogenannten Atramentstein, einem Gemenge verschiedenartiger Vitriole, im alten Manne des Rammelsberges bei Goslar.

[11]) J. D. DANA. A System of Mineralogy 6th ed. 1892. p. 964, 965, 966 ook p. 941.

[12]) J. BIAAS Beitraire ?ur Kenntniss naturlicher wasserhaltiger Doppelsulfate. Sitzungsber. Akad. d. W. Wien LXXXVII. 1. Abth. 1883, p. 1035.

[13]) Rariteitkamer, biz. 217, 218.

[14]) Zoo waren er, die het nog tegen het einde van de 18de eeuw daarvoor hidden (Verhandel. Batav. Gen. v. K. en W. I. 1779, biz. 22; IV 1786, biz. 564).

„niet weetende, dat de natuur in een swavelachtigen of brandenden berg nooit swavel en salpeter t'zaamen voegt, „waar door zulk een berg springen zoude als een Granaat, daar het zeeker is, dat die eeuwige vuuren verooiz aakt „worden door swavel met aluin vermengt, dienende de swavel om te branden, en de aluin om tegen te houden.

In verband hiermede staat tevens eene hypothese van RUMPHIUS aangaande den oorsprong der melk-zee (wit water, ajer poetih), die in bepaalde ^ijden van het jaar wordt opgemerkt: „Man dörfite „unbillich meynen, dasz durch eine gewisse Influentz des Himmels, der Grund in der See zu der Zeit geruhret w „dasz er einige Materiam Sulphureo-aluminosam von sich gebe, (indem diese Insulen meistentheils Schweie- „haben), welche mit dem Saltz-Wasser des Meers untermenget, dergleichen Farb annehmc: welches den Alcnym „zu untersuchen überlasse, umb eine Aquam noctilucam aus dergleichen Materie zu machen. Wann dann „erwahnte weisze Wasser vorbey ist, so siehet man zuweilen in Banda eine blutige und stinckende Materie am „liegen, welche nichts anderst ist, als faeces Sulphureae, oder Sulphureo-aluminosae, wovon die „sterben, dergleichen Wasser wir hier in Amboina selbsten in dem Hafen noch dieses Jahr gehabt haben"[1]).

Reeds in een schrijven aan CHR. MENZEL van 20 September 1680 had RUMPHIUS het „Edle College verzocht te willen berichten „ob nicht aus Chymischen Secreten ein dergleichen Nacht-leuchtendes Wasser oder ,,noctiluca aus einem Schweffelichten und mit Alaun vermischten Spiritu könne gemacht werden"[2]).

Het antwoord, dat niet bewaard is gebleken, heeft zijnen invloed op de verdere denkbeelden van RUMPHIUS dden gelden, want in de Rariteitkamer (biz. 250) wordt van het Alumen plumosum niet meer gesproken. „Alchimisten zouden ons hier in eenige openinge konnen doen, of niet een Spiritus sulphureus (zwavelaci „damp) met Aqua salsa (zout water) zich vermengende, dergelijke nagtlichtende eigenschap voortbrenge, 't wel „andere zoude konnen doen die van „ps Collegium Naturae Curiosorum . . . . ., dewelke het Phospn ,,liquidum . . . . bedacht hebben, waar van een klein glasje, door him Eed. my toegezonden, een geelachtigw „behelsde, 't welk op eenig ding gesmeert bij nagt niet alleen helder lichte, maar ook zeer fyne dampjes en vlanin „van zich gaf, duurende schier een geheele nag-f, doch hier staat wederom aan te merken, dat'er nog een ondersc „tusschen de bekende nagtlichtende dingen, als de bovengemelde vischdarmen, duizentbeenen, fenynige kamperno „zelv het voorschreve Phosphorurn liquidurn, welk alle bij nagt vuuren als starrelicht en ons wit Water, „eigentlyk niet vuurt, gelyk men aan de zeebrandingen ziet, maar alleenlyk een witten schyn van zich gee „snee of melk." Het is RUMPHIUS niet gegeven geweest het raadsel van het „wit water" op te lossen. Niettegens sedert dien tijd meer dan twee eeuwen verstreken zijn en eene omvangrijke litteratuur over dit onderwerp ontbreekt nog altijd een afdoend onderzoek. Het meest waarschijnlijk is, dat het verschijnsel door mikro-organ tot stand wordt gebracht[3]).

Teriigkeerende tot ons eigenlijk onderwerp, n\oet opgemerkt worden, dat de zoog. veder-aluin (Halotrichiet) niet beperkt is tot de *Banda-* en *Zuidwester-eilanden,* maar waarschijnlijk algemeen verspreid is in vulkanen, een toestand van solfatarische werkzaamheid verkeeren. Op *Java* werd dit mineraal althans herhaaldelijk opg Van den *Goenoeng Gede* bij *Buitenzorg* werd het voor het eerst als „salpeterig zout", resp. als „salpeter" beschreve Later werd het vermeld door L. HORNER[5]) en door F. VON HOCHSTETTERG). JUNGHUHN?) en F. VON RICHTHOFEN[8]) vonden het in groote kwantiteiten in deft krater van den *G. Wajang* en evenzoo werd het opgemerkt in de *Manoek* bij *Daradjat* in de afdeeling *Limbangan*\ Reeds in 1850 heeft D. W. ROST VAN TONNINGEN dit mineraal de *Kawah Wajang* met den volgenden uitslag geanalyseerd ™): SO^3 37,658 o/o; A12 O^3 12,407 o/o; Fe2 O^3 o,4°° MgO 4,583 0/o; H2O 44,729 0/o (totaal 99,777 %). Wij hebben hier dus niet te maken met een veder-alu (Halotrichiet), maar met een der magnesium-aluinen, die het best, naar het voorbeeld van DANA, onder

---

[1]) Schrijven aan WILLEM TEN RIJNE dd. Amboina 20 Augustus 1687 in: MICHEL BERNH. VALENTINI. Ost-Indianische Send-Schreiben, von allerhand rraren Gewiichsen, Bäumen, Jubelen und andern zur Natur-Kiindigung und Artzney-Kunst gehdrigen Raritäten .... ate Ed. Francktiirt am Mayn **1714,** p. 50. (ook onae Museum Museorum 2 Aufl. 1714. Anhang).

[2]) 1. c. pag. 119.

[3]) RICH. SEMON. Im australischen Busch und an den Kiisten des Korallenmeeres. Leipzig 1896, p. 545.

[4]) J. C. M. RADERMACHF.R en W. VAN HOGENDORP. Beschrijving van het Koningiijk Jaccatra. Verhandel. Batav. Gen. van K. en W. I. Batavia **1754.** Bijdragen tot de natuurlijke Historie uit de nagelate Schriften van den Heer Baron VAN WURMD. Verhandel. I'alav. Gen. v.'K. en W. IV. **1786**

[5]) Geologische gesteldheid van den vulkaan Gede op Java. Verhandel. Batav. Gen. v. K. en W. XVII. 18^9, biz. 10.

[6]) Geologische Ausfluge auf Java. Reise der osterreichischen Fregatte Novara. Geolog. Theil II. Wien 1866, p. 120.

[7]) Java. II p. 655 III p. 305. Leipzig 1854.

[8]) Bericht iiber einen geologischen Ausflug auf Java. Zeitschr. der Deutschen geolog. Gesellsch. XIV. 1862, p. 345.

[9]) Bericht iiber eine Reise nach dem Indischen Archipel. Tijdschr. v. h. Kon. Nederl. Aard. Genootsch. (2) VII. 1890, p. 919.

[10]) Scheikundig onderzoek van eene aluin^oort gevonden in eene solfatara van den Goenoeng Wajang. Natuurk. Tijdschr. Ned. Indie I. 1850, biz. 137

bena
werkT^ Plckerin£iet vereenigd worden. Ik heb mij er van overtuigd, dat het mineraal van de *G. VVajang*
solf Gljk hlertoe behoort en acht het zeer waarschijnlijk, dat ook de overige ,,veder-aluinen" uit de verschillende
ma- zo niet zuivere Pickeringieten, dan toch mengsels daarvan met Halotrichiet zijn. Hiertoe
8 °-a. gerekend worden het zoogen. Hversalt van Ysland, dat volgens FORCHIIAMMKR 2.19 % Mo-O bevat *l)*.

SERPENTIJN, BENEVENS CHRYSOTIEL EN METAXIET.

»In de rivier *Waitómmo* achter 't Kasteel *Victoria* in *Ambon* vind men zekere Steenen van een ei of vuist
"groot, van buiten vol buiten en kuilen. niet te min glad, zacht in 't aantasten . . . . waar van zommige stukken zoo
"naauw geaderd en geplekt zyn, dat men ze voor een kostelyk marmer of Serpentynsteen zoude aanzien, zoo ze meer
»hardigheit en glans hadden.". . . . Van buiten vertoorit hy geene mooijigheid . . . . , maar in 't slypen vertoonen haar
"eerst de koleuren en schilderyen . . . . wolken en plekken, van groen, aschblauw, root en zwart met veelerlei fyne
"adertjes . . . . Zommige zyn byna in 't gemeen groenachtig van koleur als wier of zeegras."2) De naam> ^le RUMPHIIUS
»hieraan §*eft, is die van Dominees Steen „van een zeker Praedikant, die ze in de *Waytommo* eerst gevonden en
"veel werk daar van gemaakt heeft . . . . De voornoemde Domine wist door 't slypen fraaije hoekige mes-steelen en
^eelde tafeltjes daar van te maken, hoewel hem in 't slypen veel mislukte" 2). Op een andere plaats (biz. 332) wordt
\rzegd. r^e §^ente,e strand van *Waynitoe* tot voorbij Oud *Amahoessoe* heeft verscheide rivieren, ook zwartachtige
"rivieren, dewelke brokkelig en schilfferig, zwartgroen en loodverwig zijn, mede naar het *Talcum* 3) aardende . . . . In
»de nvier de Oliphant staan diergelyke klippen, ook brengt zy voort noch andere Steenen van groen, bruin en zwart
"geroarttiert, die men ook voor groene marmer zoude aanzien, zoo ze niet te brokkelig waren. Egter vind men zoodanige
"harde en massive stukken, dat men kleine mortieren en schaaltjes daar van maken kan." Deze *Serpentijn*, die ook
door latere onderzoekers herhaaldelijk werd opgemerkt*), heeft J. L. C. SCHROOPKR VAN DER KOLK 5) onder den naam van
Eurodotiet beschreven, hoewel er geen spoor van olivien meer in gevonden wordt. De meeste van deze serpentijnen
zijn bronzieth oudend.

Onder den naam van Amianthus Ambonicus of Batoe Ramboe beschrijft RUMPHIIUS (bladz. 332) „Een
»slach van den Amianthus", dat men op *Leitimor* „inzonderheit in de valleye der riviere *Way-hate oiBaton gantong, by*
"d'onze den *A If* genaamt, waar in men geheele klippen vind van dezen bastaart Amianthus, buiten hard en zwartgrauw,
"doch schilfferig, en als men 2 of 3 van de buitenste korsten afneemt, zoo vind men den A mi an th us alsgrijze haairen,
"d^h vast aan malkander klevende en met veele zeegroene schilfferen op malkander leggende . . . . Uit de voornoemde
>>riVler *$Alf* en der zelver kind *Waynitoe* worden veele zoodanige stukjes een vinger lang en kleinder uitgedreven,
"die nien dan verstrooit vind langs den geheelen hoek *Oevitetto*, by d'onze genaamt de Galghoek, daar ze dan eenen
"langen tyd in de zon liggende de groenigheit verliezen en uit den gryzen grauw worden." De hierboven beschreven
stukken stellen Serpentijn „buiten hard en zwartgrauw" voor, die met Chrysotiel doortrokken is. Eene vrij goede
afbeelding daarvan vindt men op Pl. LVII, fig. H.

Buitendien kende RUMPHIUS nog (biz. 201) „een versteende Amianthus . . . . . , die het gout toetst." Dergelijke
harde en stengelachtige aggregaten, die ook elders te zamen met Serpentijn (b.v. op *Timor)*, worden gevonden,
beschreven tot de Metaxiet.

De boven vermelde vindplaatsen werden tot nog toe weinig onderzocht. SALOMON MÜLLER vermeldt, dat de
*er Pentijn op den top eens heuvels, niet ver van de stad *Amboina* gelegen, vele talkblaadjes en strengen van asbest
beVat6)> en E. W. A. LUDEKING zegt?), dat men op de stranden „stukken steen met fijne schitterende aderen van
"asbe*t(?) doorweven" vindt 8).

RUMPHIUS vergelijkt zijne amianthus-soorten met de Lapis Cananorensis (Pedra de Cananor) en met
de eveneens van *Cananor* afkomstige Pedra fria.

l) Un'tersuchungen iiber verschiedene islandische und fardische Mineralien. Journal f. prakt. Chemie XXX. 1843, P- 395-

3) Rariteitkaraer, biz. 334.

*) Talk, te zamen met serpentijn voorkomende, werd door SAL. MÜLLER genoemd (l. c. pag. 98).

*) Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Nederl. Oost-Indische Bezittingen. SALOMON MÜLLER. Land- en Volkenkunde. Leiden 1839—44, blz. 98; F. EPP. Schilderungen aus Holländisch-Ostindien. Heidelberg 1852, p. 262; F. BLEEKER. Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel. II. Batavia 1856, blz. 57; R. D. M. VERBEEK. Over de geologie van Ambon J. Vernanciei. -iv. ^^u. .- -^ . . . . . / . . . -s~~. 1899, p. 83.

*) Mikroskopische Studien iiber Gesteine aus den Molukken. Beitrage zur Geologie Ostasiens. V. Leiden 1888-

*) I. c. pag. 98.

7) Schets van de residentie Amboina. 's Gravenhage 1868, biz. 10.

8) Dit is dezelfde boven besc^hreven serpentijn met chrysotiel.

In verband met de veelvuldige toepassing onderscheidt RUMPHIUS een groot aantal kleisoorten:

1. Batu poean „Amboinsch, Hatu mina: in de Uliassers, Hatu menal, dat is, Vette steen." Die op *Saparoea,* „in 't gebergte van *Ithawacca, Ulat* en *Ouw* valt" wordt voor de beste gehouden. Als vindplaatsen op *Amboina* worden genoemd *Wakasihoe;* de frivier) *Wai pia* in het land van *oud-Hative^), en verder ou*d-*Eli, Senaloe* en *Pelissa* op het schiereiland *Hitoe.* Ook op het eiland *Haroekoe* komt de Batoe poean voor, die echter als veel slechter wordt beschouwd. „Alle Batu poan is in 't dagelyks gebruik niet tot de medicyn, maar om uit „hand te eeten, De Inlanders vinden groote smaak daar in, inzonderheit hunne vrouwen, die bevrugt en gewooi lyk „met vreemde lusten bevangen zyn"[2]).

2. Hatoe Soehoe[3]) of Batoe Lompor (Slijksteen)[4]), bij RUMPHIUS onder de benaming" Marga Ua na „gelykt zeer wel nat gemaakte asch van koleur . . . . in 't water wryvende (kan men hem) terstont tot slyk maaken. Men vindt dezen slijksteen in *oud-Iha* of *Hatoeana*\ aan het riviertje *Goeroe Goeroe ketjil* aan de noordzijde van de baai van *Amboina* vindt men „een geheele klip.". . . . „Deze Marga gebruikt men in de *Uliassers* om formen van te „snyden, daar in men gesmolten tin, koper en loot kan gieten."

3. ,,Terra Nussalaviensis komt nader met de Terra Sigillata overeen, zy is wit, een weinig naar het „gryse trekkende, als of er wat lichtblauw onder liep, zeer vet als zeep, doch niet kleevende aan den mond. . . . Men graaft de „ze op *Nussalaut* in 't hangen der bergen, en op de naaste heuvelen agter de dorpen *Sila* en *Titaway*. . . . word van de „Vrouwtjes van dat Eiland gegeeten gelyk andere Batu poan, den buik min stoppende. . . . doch de Inlanders „hebben de eerste of drooge soorte liever, om dat deze Nussalautsche aarde zoo smeerig is, en aan de tanden kleeft"[5]).

4. ,,Bolus ruber is tweederlei van koleur, donkerrood en lichtrood, men vind hem in 't gebergte van *Ulat* „en *Ouw* (op het eiland *Saparoea).* . . . hy word niet gegeeten, maar van de Pottebakkers gesogt. . . . Dezen Bolus „vind men overvloedig op *Leyti?nor* aan den *rooden berg,* daar dezelve steil en afgevallen is: Des gelyks den rooden „en witten Bolus bij het Hitueesche dorp *Hausihol?* Deze roode klei, die Lateriet genoemd wordt, heeft, gelijk RUMPHIUS dit reeds op eene andere plaats heeft gezegd, eene groote verspreiding[6]). Later hebben REINWARDT[7]), LESSON[8]), en andere onderzoekers daarop de aandacht gevestigd. Zonderling genoeg, heeft WALLACE dit gesteente vooi een vulkanische klei aangezien[9]).

5. ,,Terra Aurifabrorum, in de *Uliassers* Umepyal genaamt, is een vette, zwaare Marga, bedekt met „met een zilvere weferschijn, brokkelig . . . . en niet zonder vermenging van fyn zand: Men graaft ze uit een vlakken „grond, aan *Pya* en *Kullur,* plaatsen aan de Noordzyde van *Uliassar*[10]) by de hoek *Umepoeti.* De Goudsmeden „van *Iha* gebruiken deze aarde om formen en smeltkroesen daarvan te maken; . . . . dergelyke aarde vind men ook „by den hoek van *Nussanive* in de *Porlugeescke Baay* H), daar de Landweg overgaat, en by regenweer den weg zo „kleeverig maakt, dat men met moeite de voeten daar uit haalen moet."

6. ,,Ochra, bruine en geele, word gegraaven op 't Hitoeesche land, op een berg, daar de oude *Pelissa* gestaan heeft, op den plaats *Amakutetto,* 2 en 3 voeten diep onder den grond. . . . In 't gemelde coip „eertyds een gehugt *Lissaloho,* In 't zelve gebergte lagen ook de dorpen *Senalo* en *Eli,* daar men ook Batu p „uitgraaft, te weeten, tot *Senala* by den (JOrsprong des riviers *Waccahuli^),* een witte, fyne en dichte aarde, maa

---

») Deze vindplaats werd later ook door *V.* VALENTIJN. Oud- en Nieuw-Oost-Indien II. 2. 1724, biz. 123 vermeld; zie verder Verhandelingen over de natuurlijke geschiedenis der Nederl. Overzeesche Bezittingen. SALOMON MÜLLER. Land- en Volkenkunde. Leiden 1839—44, biz. 99.

[2]) Rariteitkamer, biz. 220.

3) Volgens K. MARTIN. Reisen in den Molukken. Leiden 1894, p. 8 wordt het ontledingsprodukt van de graniet op het schiereiland *Leitimor* ,,su

[4]) Op de *Oeliassers* Hatoe koeloel genoemd.

[5]) Onder dagteekening van 29 Aug. 1729 schrijft de Vergadering van Zeventienen aan Gouverneur-Generaal en Raden van Indie, dat: zij ,,byge 30 of 40 U. tot een proef verwachten", van de bovenvermelde klei. De beschrijving daarvan is in nagenoeg dezelfde bewoordingen gesteld als by RUMPHIUS b. Aarde op Noessa Laut. Bijdr. t. de Taal-, Land- en Volkenk. (3) VIII. 1873, biz. 206).

Op de vraag, door LEUPE gedaan, of er iets meer daaromtrcnt bekend is, deelde J. J. DE HOLLANDER (1. c., pag. 287), eenige bijzonderheden mede, vermeld bij VALENTIJN (Oud- en Nieuw Oost-Indien II, 1724, p. 90), die echter niets anders bevatten, dan hetgeen reeds in het werk van RUMPHIUS te vinaeu.

[6]) Herbarium Amboinense. II. Amsterdam 1741, lib. Ill, p. 176.

7) Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in 1821. Amsterdam 1858, biz. 427.

[8]) L. J. DUPERREY. Voyage autour du Monde sur la corvette La Coquille pendant les années 1822, 1123, 1824 et 1825. Zoologie par Ltsso Paris 1828, p. 377.

•) On the physical geography of the Malay Archipelago. Journal of the R. Geogr. Society. XXXIII, 1863, p. 223.

[10]) Dat is het eiland *Saparoea.*

[u]) In het westelijkste gedeelte van het schiereiland *Leitimor.*

[u]) *Wai Kahoeli.*

"Van *Eli* is grauwachtig met plekken als yzer roest en fyn zand ondergemengt, derhalven ondeugend. Bij *Mamalo*[1]) «n 'tgebergte van *Hausihol* vind men roode en witte Bolus."

7- „Argilla is een witte, vette en zeer kleiachtige aarde,. dewelke gevond^ word by den oorsprong van »den rivier *Wai yla,* die by *Hoekonalo* in zee loopt: De plaats hiet *Pannat,* omtrent een uur gaans na *t Oost-Zuid- "Oosten van 't voorschreve *Pelissa*. . . . ."

8. ,,Maraa van *Nussanive* word, omtrent den uitersten West-hoek van *Leytimor, Weyhoeki* genaamt, met ••groote stukken oegraaven . . . . . dewelke men op *Leytimor,* Hatu patta, dat is brokkeligen Steen noemt: Dergelyke -klontertjes, roode" -eele en -rauwe vind men overal in de rivieren van *Leytimor,* inzonderheit in de Waytommo enOlyphant."

9. „Op'het Oostelijke deel van *Bangay* of *Gafii* genaamt[2]) *Bulu* legt de *Negry Labo,* en daar by een rivier, »in de welke men klontertjes en steentjes vind, zynde een goede Verfaarde, daar men rood, geel en wit mede verwen kan."

10. „Ampo is eene roodachtige aarde op *Java,* waar van men op *Cheribon* de gorgeletten maakt, bleekrood "^ een halfgebakken steen; de stukken hier van,. . . . .worden op de markten verkogt, en van de Vrouwtjes uit de hand gegeten, gelyk „de Batu poan op *Ambon."*

AARDOLIE, BERGTEER EN ASPHALT.

Vindplaatsen, waar deze koolwaterstoffen worden aangetroffen, worden door RUMPHIUS slechts weinige vermeld, maar het zijn juist degene, welke tot op dit oogenblik geheel en al onbekend zijn gebleven.

1. Eiland *Karimaia*[3]. „Mor vloeit als een dikke vochtigheid of honing uit de rotsen op *Crmata*[4]), die „omtrent de zeekant staan, en word daar na zoo dik als een pap, dat men 't handelen kan; het is wat brak van smaak, „doch niet bitter, en wat zandig, het komt alle jaaren niet, maar altemets in de drooge *Moussons* als een dikke honing „uitvloeijen".

2. Eiland *Lontor (Groot-Banda).* „Dergelyke vettigheid, doch wat witte, word ook in *Banda* gevonden „aan de Zuid-zyde van 't hooge Land of *Lontor,* aan overhangende khppen op strand, doch by die Inlanders in geen „gebruik" [5]).

1 Eiland *Boeton* Ambar Batu of Boetonsche zwarte Ambar is geenzins een vrucht der Zee[6]), maar „^n Steenpek Bitumen 'durum of Pisasphaltum, uit eenige rotzen op het Land zweetende, eerst week als teer, ui-„i.=nrl 7wart als Gagates of steenkoolen, op koolen is 't mede van den „daarna steenhard, als het in water komt blinkend zwart ais ^ " "zelven reuk- het welk de bedrieglyke Boetonders voorzwarten Ambar willen gehouden hebben, en ookdaar voor "v«koopen, de vreemdeiingen wysmaakende, dat het uit de Zee kome: Na veel moeite en uitvraagen heb ik ervaaren "*« -et in manier als ander Bitumen (Lym) «it de aarde en khppen zweete in t gebergte van het Boetonsc e Land "»aar deszelfs Zuidzyde, zomtyds zoo dun als olye uit de rotzen, zomtyds dikker als week pek De plaats word „genaamd *CotZ* zynde een berg gelegen tusschen de stad *Boeton* en *Coeloetsjoetsjoe),* doch met veel volks komt „aan die plain dat het aldaar spookt of van ongedierte bewoont word, t welk echter met zeer waarschynlyk ,s; „want ik heb ondervindinge, dat slangen zich niet gaern ophouden aan plaatsen, daar Bitumen (Lym) en namentlyk dit „Boeton h l I Uit den voornoemden berg ontspringt een rivier, waar m het weeke Bitumen uit de „klip c e gerookt wore . . . . groote bocht ^ *Coeloetsjoetsjoe,* daar het dan in Zee komt, en hard „wor zi> TM s,ad op d l n her, ee,, waterbak had bereid. daar toe nemende het voorschreve steenp.k „,« olye week gemaakt m plaat „up aen Derg c . d het weder hard". Naar hy vermoedt, zullen nog- meer vindplaatsen aanwezig zijn „

[1]) Alle deze dorpen werden in 1646 op last van GERARD DEMMER verlaten. De bevolking werd genoodzaakt zich na de beleugeling van den opstand van TOLOEKOBESI op de stranden vestigen. (E. J. HEERES. De opkomst van het Ned. Gezag, 2e Reeks III. 1895, p. XXXII, 297).

[2]) *Gapi* of *Gapi* was de naam, die in vroegere eeuwen aan het grootste der *Banggai-eilanden,* thans *Peling,* werd gegeven. Toentertijd droeg slechts de groote baai in het zuiden dien naam. Zie ook F. VALENTIJN. Oud- en Nieuw-Oost-Indien. I. 2. 1724, blz. 80; F. S. A. DE CLERCQ. Bijdragen tot de kennis van de residentie Ternate. Leiden 1890. blz. 123, noot 2.

[3]) Bij vergissing werd dit *Crimata* vroeger door mij als een plaats op *Amboina* beschouwd. (Tijdschr. K. Ned. Aardr. Gen. (2) XV. 1898 blz. 218). Uit hetgeen RUMPHIUS op blz. 205 zegt, blijkt ten duidelijkste, dat het eiland *Karimata* bedoeld was.

[4]) Rariteitkamer, biz. 251, 252.

[5]) In tegenstelling tot de zwarte Ambar der walvisschen.

[6]) Aan de bovenvermelde *Dwaal-baai* gelegen.

[7]) Rariteitkamer, biz. 276. 277J blijkens het geen opbl.y wordt medegedeeld, komt de bergteer uit eene spleet van de kalksteen te voorschijn. RUMPHIUS schrijft steeds *Boeton* en *Boitond.rs,* hetgeen hierboven niet nagevolgd wetd.

[8]) Deze plaatsen zijn nog altijd geheel onbekend.

„grauwzwarte steenen, die men voor gemeene steenen aanziet, maar zoo men ze nader onderzoekt, zoo bevindt men „dat het een klomp van Bitumen (lym) is vermengt met grof zand, kleine, zwarte en donkergroene steentjes, dewelke „toetsen, alle metter tijd tot een steen verhardt .... Die van *Boeton* noemen ze Batoe Ambar, dat is Ambarsteen, „worden by hun niet geacht noch gebruikt".

4. Eiland *Boeroe.* „Het schijnt dat deze weeke Ambar door den Westen wind op *Tomahoes* strandt, zynde „de Westhoek van *Boero* .... daar zyn dikwyls stukken opgedreeven van zuiver zwarten Ambar zonder vermengi & „van zand, doch zommige daar onder zoo hard en grauw, dat men ze voor zuivere steenen aanziet". Verder ondera voegt RUMPHIUS er aan toe, dat zij eigenlijk gevonden worden, „omtrent *Foggileko* of oud *Foggi,* doch by de Inlanders „niet gekent of geacht".

Eindelijk beschrijft RUMPHIUS nog een hars, waarvan het niet zeker is of het fossiel is. De Boetonners noemen het Ambar Goenoeng „zeggende dat dezelve in 't gebergte groeije en niet diep onder de aarde ligge .... „zie het aan voor een *resina* [hers] van een my noch onbekenden boom, want het gelykt zeer wel het Gumnii Elemi, „doch zonder reuk .... De bedriegelijke Boetonders, die alle dingen op hun Land vallende een valschen naam „geeven, maaken de vreemdelingen wys, dat het een duur ding zy en een soorte van Amber, welken de bergen „voortbrengen".

II. VERSTEENINGEN.

In tegenstelling met de delfstoffen, hebben de door RUMPHIUS beschreven fossielen bij de schrijvers van de 18e eeuw herhaaldelijk de aandacht getrokken. Met het opkomen eener wetenschappelijke palaeontologie werd het grootste gedeelte van die litteratuur over boord geworpen, en daarmede verdween dan ook de naam van RUMPHIUS. Daar werd over het hoofd gezien, dat die waarnemingen in geologisch opzicht van groote beteekenis waren. Om beter tot hun recht te doen komen, zullen de beschreven versteenineen, die toch niet nicer in de hedendaagsche nomenclatuur passen, volgens de vindplaatsen achtereenvolgens behandeld worden.

1. JAVA.

„Tellinites is geformeert als eene van de Tellinae .... gelyk de Schnlp Bia matta doa[1]): Het zyn „onzienlyke Steenen als of ze uit een vuile donkergreele rosse aarde sleets versteent waren, achter met twee billetjes „een keep, voorts effen zonder streep, redelyk hard, nochtans met een mes ligt te schrabben. Men vind ze op / „op den strand van *Remban* en *Lassam* 2). Ik weet geen ander gebruik daar van, als dat de Chinezen dezelve gaerne „by hun voeren op hunne vaartuigfen: Deze Tellinitis vind men ook omtrent *Grisek* bij *Dzidunam* in een moeia „zand, men weet niet of ze de zee opwerpt: Zommige dragen ze aan hun lyf, en geloven dat ze den drager „bewaaren zullen tegens de tovery der vrouwen, die ze met liefdranken of Oebat Goena verrichten willen"[3]).

RUMPHIUS geeft van deze voorwerpen geen afbeeldingen. Aangezien toentertijd en later onder de benaming „Tellinites" alle fossiele schelpen werden vereenigd, die van ronde, regelmatige, meestal gladde schalen voorzien waren, waarvan het slot niet in het midden gelegen was, derhalve tot zeer verschillende genera behooren, is de aangehaalde beschrijving voor de determinatie onbruikbaar[4]). Reeds aan het geslacht Tellina kent men tegenwoordig veel meer beperkte grenzen toe, dan dit in de 18e eeuw het geval was[5]).

2. BALI.

In aansluiting bij de „steene kogels" van de *Soela-Eilanden*[1*]), wordt het volgende vermeld:

„Dergelyke steene Kogels zwart en zeer blinkende worden gevonden op den heiligen berg *Basagi* op *Baly* „boven op des zelvs vlakte, daar de Pygmaei of Bergmannetjes op woonen, zynde kleine menschen, zommige zyn wit, „sommige kakerlakken van vel en hair met een spitse bultige rug, zoo dat ze altyd op een zyde moeten gaen, „woonende in kleine huiskens, rondom met een tempel bezet; deze staat op eenen effenen steenen vloer, als van „arduin, zoo glad dat men qualyk daar op staan kan, en voor des zelvs deur staan vier ysere koevoeten, zoodaanige als „aarde gegroeit; rondom dezen steenen vloer legt het vol van deze ronde Kogels, dewelke die van *Baly* naar beliefde „mogen opraapen en tot gedachtenis mede neemen: 't welk zoo zynde blykt, dat deze Kogels niet rond gesleepen wor-

[1]) Arca.
[2]) Lasém, residentie Rembang.
[3]) Rariteitkamer, blz. 314. 315.
[4]) E. F. VON SCHLOTHEIM. Petrefactenkunde. Gotha 1820. p. 182—190.
[5]) Neues systematisches Conchylien-Cabinet fortgesetzt durch J. H. CHEMNITZ. VI. Nürnberg 1782. P. 76 — 79 ; J. Tir. KLEIN. Tentamen niethocli ostraco logicae sive dispositio naturalis Cochlidum et Conchurum. Lug. Batav. 1753, p. 156—162.
[1*]) Zie hieronder blz. 22.

„door

„bewys T"[611] ! Tn ^ '^ of ^^ gdyk 2ommige VermOedeo, Want ^ le^en vlak en stil; breno- hier by tot verier[1]
s den akker van *Jerusalem,* die vol steene Ciceres is" l).

Of
raadselachtige ^ kog,relS CoCrementen Zijn en of Zij versteeni^en bevatten, blijkt uit ni*s. Maar ik heb het noshed
*Ba*A'alb· VGrhaal hlGr geplaatSt omdat dit eenC aanleiding 8* tot nadei* onderzoek kan worden · Wei zijn^r van
is, best ln o' V bekend2)j en ook dwer^en3)' maar het schijnt twi Jfelachtig ofereene^ehedestam.zooalsdieafoeschildenJ
aa.f Een
wordt' berg i 9 « ^ is my mettegenstaande alle nasporingen onbekend gebleven. Onder de heiliU bero-en
evenmin een enkele genoemd, wiens naam daarop gelijkt *). ** *

3. AMBOINA.

„Chama nChama montana sive Noachina, Vader-Noachs schulpen^). Van de groote Bia garu
„omliggend decumana vind men woeste stukken en brokken, niet alleen in \ *Amboinscke* gebergte, maar ook in *L*
„wesha e Eilanden, en in de *Molukkos,* van devvelke veel woordentwist gemaakt word, hoe zy d *k* men;
„aan b1Ven ^ goed Vind deZdVe Wat uitVoerIyk tG beschryven . . . .Aangaande haar gedaante, zoo kaTLn° daar
„lan emerken heid van, dat zy eertyds niets verschilden van die men nog- dagelyksch uit den zee haalt, doch nu zyn ze door
„karf tyd zoodaanig beg"roeit> <*at men ze voor heele klippen aanziet: maar, zoo men daar wat nauw op leT
„ten men *kg** bekennen aan het beloop van de rug-gen of baaren, dat het schulpen zyn: Weinige daar van zynnocl'
„zy naasten by geheel, behalven dat de kanten meest afgebroken zyn, aan zommige ook heele stukken uif And
„ofn]m de midden doorgebroken, zoo dat men de stukken niet *'t* zaamen kan vinden; zommige leggen op d'aarde blolT
„vastSegts gegr met een wcinig aarde of ruigte bedekt, want diep daar onder vind men ze niet; zommige zyn aan de kJip
„recht plat **Oeit; Zommige - teeken oo k een Stuk WegS gehed daar i nZ I** , overeind en door malkander, als of ze gesaait waaren: Alle zyn ze van buiten ruig, moschachtig, en aan
„de zyde, dle bloOt leSt, mGt eCn scherpe keiachtig"e *Substantie* begroeit, ja geheele stukken van scherpe keisteenen
„die men Speldewerk noemt, zitten daar zoo vast aan, dat men ze qualyk afslaan kan; van binnen zyn ze schoonwit'
„massief en dicht, als eenig- wit manner zyn mag; doch daar aan kan men duidelyk de verscheidene Jaagen bekennen'
„gelyk andere zeeschulpen hebben, en al vind men stukken, die half doorschymmd zyn, zullen evenwel*zoo veel niet
„vuuren by "adit, als g-emeene keisteenen doen, hoewel ze tegens malkander geslagen noch eenige vonken g-eeven,
„en merkelyk een keiachtig"en reuk hebben^ tot een bewys> dat ze de steenachtige natuur al vry veel aangenomen
„hebb'ben: als men daar op slaat, zoo klinken ze als porsellein. Men vind 'er daar 4 of 6 man aan een halve g-eno e°- te
„dra'gen hebben; andere zyn kleinder, en niet boven een voetlang, en daar na veele stukken in de grootte van een if>p.
mi . . >,Men vind ze meest op alle Eilanden van *'t* Amboinsche Gebied[6]), als mede, zoo ik versta, in de *Molttkko s7)* en
"*H*schien op andere plaatzen meer. De meeste en grootste heb ik gevonden op het Hietoësche go-eberg-te, dio-tac ter
„dat *oelanima,* daar eertyds de *Negorii Tomoe* gelegen heeft. . . . De plaats aldaar is gansch klippig, en zoo^sch erp,
„dat m^n qualyk een voet zetten kan; welk slach van klippen men Speldewerk noemt: Ik heb nooit hetgeluko- he-aA
„dat Jk de twee deelen van deze schulpen op malkander gevonden heb, maar *zy* leggen verstrooit; zommige ook, als
„ge^gt is, aan de klippen vast. . . . Ik hebb ze ook gevonden op den strand van de zelfde kust, in de klippen zoodaanV
„vast) dat het onmogelyk was de schulpen daar uit te krygen zonder de klippen te vermorzelen, tot een bewys, dat dezel*ve
„klippen eertyds moeten week geweest zyn . . . .Op *Leytimor* bij 't Riviertje *Weynitoe* legt een heuvel omtrent een
„mUsquetschoot van den strand af, denwelken het gemeene volk al lang na myn naam genoemt heeft[8]), om dat men
„aldaar, als mede in 't omleggende gebergte, veel zulke schulpen vind"[9]).

---

[1]) Rariteitkamer, blz. 254.

[2]) J. VAN IDEREN. Beschryving van een witten neger van het eiland Bali. Verhandel. v. h. Batav. Gen. v. K. en W. \. 1779, blz. 307—331; R. VAN ECK. Schetsen van het eiland Bali. Tijdschr. voor Nederlandsch-Indië. 1880 II, p. 90; J. JACOBS bij G. A. WILKEN. Albino's in den Indischen Archipel. Bijdr. t. de T. L. en Vk. (5) V. 1890, blz. 111.

[3]) F. BARON VAN WURMB. Bijdraagen tot de natuurlyke Historie: Kitlip een Dwerg. Verhandel. Bat. Gen. III, Batavia 1781, blz. 339.

[4]) R. FRIEDRICH. De Oesana Bali. Tijdschr. voor Neêrl.-Indië. 1847. III. blz. 334. Volgens eene mededeeling echter, die ik van den heer G. P. ROUFFAER ontving, is daarmede *zonder eenigen twijfel* bedoeld de Basoekih of Bësakih in Karangasëm. (Zie ook diens verhandeling in Bijdr. t. de T. L. en Vk (6) VII. 1900. p. 289).

[5]) Niet te verwarren met Area Noti L.

[6]) „Gelyk in de *Amboinse Eilanden* op diergelyke akelige bergen gevonden heb *veel hondert* groote schulpen, Charaa decumana • in \ *M*\»' i, w • ^ genaamt". (G. E. RUMPHIUS. Herbarium Amboinense T. VI. Lib. XI. Amsterdam 1750, D. 220). ' c iVlaleisch Bia Garoe'

[7]) Zeer terecht maakt RUMPHIUS nog dit onderscheid. Onder de *Molukken* werden oorspronkelijk slechts begrepen de eilanden van *Ternate* tot *Batjan.* Tegen het midden van de 17e eeuw begint men in Indië onder dien naam ook de Amboinsche en Banda-eilanden te verstaan. Gedurende de 19e eeuw bestond er zelfs gedurende tientallen van jaren een „Gouvernement der *Molukken*", waarvan *Amboina* de hoofdplaats was.

[8]) De eenige vermelding van dezen „RUMPHIUS-heuvel" uit onzen tijd is de volgende: „RUMPHIUS' gedenksteeken bevindt zich aan de straatzijde van een particulier erf te Amboina, op de plaats waar volgens de overlevering de woning van RUMPHIUS gestaan heeft. De boomen om de grafstombe zijn muskaatboomen. Veel is er te Amboina niet meer bekend aangaande het leven van den Plinius Indicus. Volgens DE STUERS (1846) leeft hij in de herinnering der inlanders voort door de verbeteringen, die hij in de sagoebereiding heeft aangebracht. Ook is zijn naam nog altijd verbonden aan een doeson (plantage) en een put in de nabijheid van Roema tiga gelegen. Men zegt, dat RUMPHIUS dezen put heeft laten graven. *Ook moet er nog een heuveltje zijn in de nabijheid van de eerste benting, dat zijn naam draagt.*" (Catalogus der Tentoonstelling van geneeskrachtige en andere nuttige planten te 's Gravenhage in Juli 1895, blz. 66, naar een bericht uit Ambon aan Dr. M. GRESHOFF). Hieraan is ontleend een zelfde vermelding in Encycl. v. N. Indië III, 466.

[9]) Rariteitkamer, blz. 134.

Deze schelpen, die tot het genus Tridacna behooren, hebben ook in lateren tijd de aandacht tot zich getrokken. MACKLOT vond fragmenten — door K. MARTIN beschrevenl) — nabij den waterval *Goeroe Goeroe.* Er noemt van de bergen *Tridacnq,* en daarnaast *Ostrea,* op[3]). Evenzoo vermeldt K. MARTIN de Tridacna als een der meest verspreide schelpen in de koraalkalk*). R. D. M VERBEEK vond een exemplaar in kalksteen bij den *Goenoe Kramat* (schiereiland *Leitimor)* 248 m. boven zee*).

Onder de fossiele lamellibranchiata beschrijft RUMPHIUS een steenkern ,,Myites." „Hy word gevonden in „een slach van Mosselen, die dun van schaal zyn, diep in 't zand stekende, en daarom . . . . Zandmosse ,,Musculus arenarius[5]) genaamt: Zeer zelden vind men in dezelve dit Steentje, 't welk men voor een kleine „Mossel zoude aanzien, indien het niet steenhard was . . . . ." 6)

De versteende gasteropoda worden onder den namen Cochlites, Cochlea Saxea, Mestica beschreven. „De eerste was een witte en half doorschynende Steen, in de groote van een Roerkogel, in de gedaante „van een Alykruikje, Bia papeda, genaamt . . . . Hy is op den strand van *Mamalo* gevonden, en ik hebbe het „mynen tyd maar een gezien, die gezonden was aan den groot Hertog van *ToscanaJ)* Men zoude zeggen, dat an „geheele Hoorntje in steen verandert was, doch nauwer bezien zynde, kan dit niet zyn, dewyl men tusschen de gieren v „de schaal niets overig vond, behalven een weinig boven op, zoo dat het geheele beest in steen verandert moet zi

„De tweede Cochlites had mede de gedaante van een Alykruikje, doch daar aan hing het kruipende dier burt ea „schaal, ten naasten by de gedaante van een volkomen Slek hebbende, doch ö-erimpelt, ö-eschonden, en hier en „een hoekje afgebroken . . . . Men vind ze zelden, hier en daar een op de stranden van *Leytirnor,* en ik heb er W3 gezien . . . . Hoe deze dieren in steen veranderen kan ik noch niet zeggen, behalven het gevoelen van zon „Chinezen te weten, dat deze dieren op den bloten strand kruipende, en by geval door het blixem-vuur geia „schielijk versteenen zouden; indien dit zoo was, dan zoude het al meer aan andere soorten ook gebeuren, waar „men geen ondervinding heeft: Het is waarschynlyker, dat een slach kleine en witte Alykruiken . . . . haar van „natuur bestemde maate van wasdom en grootheid erlangt hebbende, van zelfs en door haar eigen steenzap versty „en in steen veranderen: Hoewel dit gevoelen al mede haar zwarigheitheeft, want men kan zeggen, dat dan deze steen „nette gedaante van het vorige dier behoort te behouden, het welk men echter niet ziet: Hier op kan men antwoorden „de dieren in 't versteenen qualyk haar vorige gedaante konnen behouden, dewyl ze inkrimpen, hier en daar g „en gebroken worden, gelyk men aan deze steene Slekken nooit ter dege het hoofd bekennen kan. De Maleijers zegg „dat ze in andere Landen ook gevonden worden, doch zeer zelden; zy dragen ze onder andere Mesticae om „inzonderheit de eerste soorte, om naar him gevoelen onquetsbaer in den oorlog te zyn. Cochlea Saxea „derde soorte van versteende Slekken, doch geene gedaante van eenig slekkenhuis hebbende, maar alleenlyk ee „van het vleesch dezes diers vertoonende . . . . Men zoude ze voor witte en half doorschynende Keisteenen a „doch de gedaante bewyst genoegzaam dat ze van eene slekke moeten komen, want het ronde deel heeft a „aanwas of vlek, gelyk het kruipende dier gehad heeft . . . . men vind de stukken bloot hier en daar op den „van *Leytimor,* en malkanderen niet gelyk." 8)

Al deze voorwerpen zijn steenkernen uit dichte kalkspaat bestaande, want „zy koken dapper in Limoe „vuuren by nacht niet." Zij zijn niet te determineeren.

SOELA-EILANDEN.

„De steene Kogels zyn een soort van Geodes, de Vingers zyn Belemnitae of Dactyli Idaei; zy worden „beide gevonden op de Xulasche Eilanden, weshalven wy die plaatsen wat duidelyker ophaalen zullen: Ondei de drie »Xulasche Eilanden is *Mangoli* het grootste, doch heeft maar twee Negorijen, *Mangoli* en *Weytwa,* beide a an „Zuid-zyde gelegen, voor 't overige woest en onbewoont: Van *Mangoli* scheept men 3 uuren Westwaart aan tot

») Neue Fundpunkte VOQ Tertiargesteinen im Indischen Archipel. Beitrage zur Geologie Ostasiens I. Leiden. Leiden 1881—83, p. 156.
*) Geneeskundig-topografische schetsen van Amboina. Natimr- en Geneesk. Archief van Nederl. Ind. I. Batavia 1844, biz. 286.
3) Reisen in den Molukken. Geol. Tlieil. Lief- 1. Leiden 1897, p. 40.
*) Over de geologie van Ambon. II. Verhandel. K. Akademie v. \\. 2de sectie. VII. No. 5. Amsterdam 1900. p. 7
5) Mya.
6) Rariteitkamer, biz. 318.
7) Aan Cosimo III de' Medici in 1682 door Rumphius-zelven. Deze voist stierf in 1723.
8) Rariteitkamer, biz. 315. 316.

„'t bochtje *Gorangoli,* daar een ankerplaats is, met drie Eilandekens 1) daar voor; van daar noch 6 uuren te vaaren „komt men aan het bochtje *Boeja,* daar drie Riviertjes zyn, en twee mylen Landwaart in twee kennelyke bergen, alle „van den zelven naam; van *Boeja* noch drie uuren westelyker, komt men aan den uitersten Westhoek *Batoe Maloela* „of *Batoe Lacki Lacki*^) van daar men oversteekt na *Taljabo:* Alhier staat een Klip in de gedaante van een Man, 3) „daar de Xulaneezen voor by vaarende gemeenlyk eenige vruchten haar toewerpen tot een offerhande om geen ongeluk „daar te hebben, want het een nauwe en zeer gevaarlyke Straat maakt tusschen *Mangoli* en *Taljabo,* en by deze Klip „is een Maalstroom: De enge is op 't smalste niet breeder dan een musquetschoot, doch word straks ter weêr zyden „breeder; in 't midden van deze Straat op *Taljabo* legt de hoek *Langoy,*)* en daar by een bochtje. 5) In de bocht „van *Boeja* op strand by laag water vind men zekere steene Kogels zeer glad en rondachtig; zommige zoo rond als „of ze gegooten waaren, doch die zyn weinig, van verwe blauwzwart, gelyk de slechte Toetsteenen, die zy ook gelyken „in substantie en hardigheid, ... van binnen massief en moeijelyk om in stukken te slaan; de kleinste zyn als een „pistoolkogel, en allenkskens grooter tot een, twee en 3 ponden toe van ysere kogels; zommige zyn grauwachtig, „anderen doch weinige zyn ruig en ros als ysersteen, zommige ook donkerrood, de scheeve en hoekige zyn de „nieeste: De Xulaneezen zoeken de rondste uit en gebruiken ze tot Bassen en Musquet-kogels. . . . Als men ze in „stukken slaat en op een steen wryft, rieken ze zwavelachtig als bedorven boskruid; binnen is een eenpaarige zwarte „substantie, en buiten als met een steene huid omgeeven, waar uit men bemerkt, dat him deze rondigheit niet door „'t rollen van 't zee-water aankomt, maar door him eigen natuur hebben, gelyk in *Europa* andere soorten van Geodes: „Men vind ze alleen op strand maar niet in de rivieren, of ze op de bergen *Boeja* mede vallen is onbekend; want de „Inlanders willen niet eens daar naar toe gaan, noch alleen noch met ons volk, vreezende dat ze dood gesmeeten of „geslaagen zullen worden van den Duivel, dewelke op die bergen woont, en met de voorschreve steenen van zich „smyt . . . In 't kochtje *Langoy* op *Taljabo* is een moerassige brakke rivier, aan welkers mond men op strand vind „die steene Vingers 't eenemaal gefatsoeneert gelyk een Belemnites, of Dactyli Idaei, in *Gemmarium* van „CO0£TIUS^) afgeteikent; doch deze steene Vingers zyn meest gebrooken, van een weeke substantie, die haar snyden en „schrappen laat, donker van substantie, meest geelgrauw, binnen met een hart als een houte tak, en in de omtrek „Veele straalen: De geheele gelyken de spits van een stompen pyl, alle met een keep of vooren aan d'eene zyde, „langs dewelke zy haar laaten deilen als men daar op slaat: Zommige zyn geelachtig als Dammar Selam 8), zommige „ros en half doorschynende als donker bernsteen, die men weinig vind, en d'Inlanders bewaaren om een Adjimat[9]) „Van te maken . . . . Van haaren oorsprong is nog niets verhaalt; naderhand is bevonden, dat ze op andere plaatsen „meer dan op *Taljabo* door de Zee opgespoelt worden, immers meest aan d'Oost en Noord-zyde des zelven Eilands, „als mede op *Kelang:* Op de zelve plaatsen vind men noch een anderen zeldzaamen Steen in de grootte van een „schelling 10^ beneden vlak, boven geschikt en gestreeptals 't Hoorntje Umbilicus H); zommige zyn bruin, dewelke de „hardste zyn, zommige grauw, en zoo week, dat men ze schrabben kan, zommige zitten op een hard keisteentje"[12]).

In het jaar 1899 werden naar aanleiding van de bovenstaande berichten achter elkander door de Siboga-expeditie een R. D. M. VERBEEK pogingen in het werk gesteld om de genoemde plaatsen te onderzoeken, hetgeen wegens de weêrsgesteldheid niet gelukte. De laatstgenoemde ontving echter later door den posthouder van *Stinana* (*Soela Besi)* versteeningen, die door dezen op *Mangoli* en *Taliabo* verzameld werden. Die van *Mangoli* waren afkomstig van de rivier *Au-pohn-hia* en bevatten volgens de determinate van G. BOEHM Stephanoceras Humphriesi Sow. en Sphaeroceras Brongnarti Sow. (beide tot de bruine Jura behoorende). Van *Taliabo,* uit *de* rivier *Safao,* waren afkomstig talrijke Belemnieten, waarschijnlijk B. Gerardi Sow. en Stephanoceras Humphriesi Sow. Inoceramus sp. (bruine Jura) en Hoplites sp. en Baculites sp.

---

^) Zie „Oost-Indië" & „Banda-eilanden" *Keda Fota, Sagnea Mano* of *Sambiki* en *Fajao Pon,* volgens W. J. VAN NOUHUYS. (Mededeelingen op Zeevaartkundig Gebied over Nederlandsch Oost-Indië. Uitgave van het Hydrographie van het Ministerie van Marine. No. 26. 's Gravenhage 1901, biz. 8, 9; zie eveneens F. S. A. DE CLERCQ. Bijdragen tot de kennis der residence Ternate. Leiden 1890, biz. 115.)

*) *Hoek Wai Sipa* volgens VAN NOUHUYS.

1) *Batoe Kapitan* of *Laki Laki* volgens VAN NOUHUYS.

2) Lees *Lago:.*

3) Bijna woordelijk door F. VALENTIJN overgenomen. (Oud en Nieuw Oost-Indien. I. 2. 1724, biz. 88.)

4) PLINIUS. Historia natur. lib. XXXVII cap. 10. (ed. J. SILLIG. V. 1851. p. 453).

5) ANS. BOËTIUS DE BOOT. Cxemmarum et lapidum historia. ed. 3. Lugd. Batav. 1647, p. 477.

6) Hars van Canariopsis glabra Bl.

*) Adjimat = Djimat, **Amulet.**

8) Zilveren munt gelijk aan 6 stuivers, middellijn 23V- tot 25 millim.

11) Hiermede werden bedoeld de opercula van gasteropoda.

12) Rariteitkamer, *bh.* 253—255.

(Krijtformatie)[1]). In het begin van 1901 heeft G. BOEHM de door RUMPHIUS vermelde vindplaatsen zelf bezocht, was daardoor in staat gesteld diens opgaven in ieder opzicht te bevestigen. In de rivier *Lagoi* werden de Belemnieten, zooals beschreven, opgespoord „alle met een keep of vooren aan d'eene zyde" (buikvorens). Evenzoo werden in bocht van *Boeja* en andere plaatsen op *Mangoli* de „steene Kogels" gevonden, die werkelijk bleken mergelconcrementen te zijn, overtrokken met een glimmenden ijzerhoudenden korst, die in schieferklei en klei optreden, somtijds een plaveisel op die lagen vormende, en veelal los langs het strand liggende. De genoemde concrementen bevatten Animonieten, behoorende tot de Phylloceratidae, Lytoceratidae, Aspidoceratidae enz.2)

5. SAPAROEA.

In het voorafgaande heeft RUMPHIUS herhaaldelijk van versteeningen afkomstig van de Amboinsche eilanden in 't algemeen gesproken. Slechts op enkele plaatsen noemt hij de eilanden, behalve Amboina, afzonderlijk op.

„Ctenites.»)——Hier by behooren noch eenige andere versteende Schulpen, van gedaante als de Steenschee„en eenige andere gladde Chamae, doch grof, donker en aardachtig van substantie, dewelke men vind in zommig„klippen op strand, boven water staande, en wel bezien zynde kan men niet anders oordeelen of zy zyn het vleesc„van dezelve dieren, door het indringend slyk in steen verandert; want men ziet 'er hier en daar noch eenig„overblyfzeltjes van de schaal daar aan. Diergelyke hebben wy veele gevonden in 'tjaar 1692. in de rotzen, waarop„Fortresse *Duurstede* op het Eiland *Uliassar* toenmaals gelegt wierde" *%* Dergelijke steenkernen zijn niet te determineerei.

6. BOEROE.

„In 'tjaar 1672. hebben myne Jongens op de Zuidzyde van *Boero*, omtrent den strand van *Waysannna*, „men veele viiursteenen vind, in een rotze, dien ze klieven wilden tot gerief van him vuurslag, in des zelfs midcje„holligheit gevonden eenen anderen witten steen naar de holligheit geschikt_____Hy was in de grootte en van gedaa„van een duiven-ei, vuilwit en donker. . . . .Men mag hem houden en noemen een soorte van Enorchis"[5]). RUMPHIUS rekent deze versteening — en wel ten onrechte — tot de Tecolithos[0]) of Jodensteenen?). K. MARTIN meent daarentegen, dat het beschreven voorwerp voorstelt den steenkern van eene Ampulla[s]).

7. KELANG.

Nadat verhaald is, dat de Belemnieten meestal op *Taliabo* door de zee aan land gespoeld women in de hetzelfde op het eiland *Kelang* plaats heeft, en dat men op deze plaatsen „noch een anderen zeldzaamen Steen „grootte van een schelling, beneden vlak, boven geschikt en gestreept als \ Hoorntje Umbilicus", vindt,. RUMPHIUS nog het volgende daar aan toe: „Ik heb 'er een gehad op *Kelang* gevonden, een kleine hand breed, sc„en gedraait als een Carina Nautili[9]) aan de eene zyde" [10]).

Men zoude volgens dit bericht kunnen vermoeden, dat er op *Kelang* soortgelijke lagen als op *Mangoh*^ te verwachten zijn. Op de punten die door de Siboga-expeditie [11]) en door R. D. M. VERBEEK 12) voor dit doel bezo^ werden, leidde het onderzoek tot geen resultaat. RUMPHIUS heeft ditmaal eene nauwkeurige aanwijzing van de vine p achterwege gelaten, waartoe hij misschien zelve niet in staat was gesteld.

8. CELEBES. *

„In 't jaar 1667. als d'Hr. CORNELLS SPEELMAN den oorlog op *Makkassar* voerde, heeft een Boetonder mi„in een Keisteen op dat Land en in des zelfs midden gevonden een diergelyk eiformig steentje [n.l. als de„van *Boeroe*\ niet wit maar blauwachtig en het zelve aan den voornoemden Admiraal geschonken" ™). Uit die besc njv laat zich nog minder opmaken, wat voor een steenkern daarmede bedoeld was.

---

*) R. D. M. VERBKEK. Voorloopig verslag over eene reis door het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in 1899, Batavia 1900, biZI Aeje j^t Reisenotizen aus Ost-Asicn." Zeitschr. d. Deutschen geolog. Gesellsch. LII. 1900, p. 557. Door de vriendelijkheid van den heer BOEHM ben ik in staat gesc vermelde te kunnen aanvullen en verbeteren.

3) Aus den Molukken. Zeitschr. d. Deutschen geolog. Gesellsch. LIII. 1901, p. 4—7, ^

8) Hieronder werden door BOKTIUS DE BOOT (1. c. pag. 528) versteeningen begrepen. die op de „Pectines" gelijken, en deze beteekems hebben Buitendien onderscheidt RUMPHIUS (biz. 143) onder den naam van Ctenites nog „een wit rond steentje. in de grootte van een envete (Area) vind, doch zelden, en voor een Rariteit gehoudeu".

A) Rariteitkamer, biz. 315.

5) biz. 303; en zie nog biz. 291.

8) Niet Techolidas, zooals RUMPHIUS schrijft, zie PLINHS. Ilistoria nat. lib. XXXVII. Cap. 10 (ed. J. SILLIG, V. 1851, p. 458) „gehjkencle op eigenlijk geen edelgesteente".

7) Lapides Judaici bij DIOSCORIDES. De medica materia libri sex. Parisiis 1537, p. 236a; FK. IMPKRATUS. Historia naturalis. Coloniae. ALDROVANDI. Musaeum Metallicum in libri III1 distributum. Kononiae (1648) p. 597. Er worden hieronder verstaan de versteende stekels van Cidans.

8) Neue Fundpunkte von Tertirirgesteinen im Indischen Archipel. Beitrage zur Geologie Ostasiens I. Leiden 1881—83, P- Anm.

9) Onder Carina Nautili verstaat RUMPIIIUS de schaal van Argonauta, zie zijn brief aan ANDREAS CLEYER in M. B. VALENTINI. Ost-ina Schreiben. Franckfurt a.M. 1714, p. 58, Tab. I. fig. 1, 2;JOH. MICH. FEHR. Carini Nautili elegantissima. Misc. cur. sive Ephem. Acad. Nat. Curios. Dec. II. Annus iv.

10) Rariteitkamer, biz. 255.

11) MAX WEHF.R. Introduction et description de l'expedition. Leiden 1902, p. 82.

12) Voorloopig verslag over eene geologische reis door het oostelijk gedeelte van den Ind. Archipel in 1899, Batavia 1900. biz. 13.

13) Rariteitkamer, biz. 303.

Mioii nt DARAM-KH .Wl'EH-

, n als een Kei geformeert als Bia anadara i). een soorte mi

,.Ctenites is een harde donkergrauwesteen a* ^ of voorens, doch weinige en die niet naar A Pectines of bultige 7<uoh Schulpen, met diergeijK ^ ^ schrabbcn kan. Men vind « op de kleine van dc natuurlyke jKhulpen lopen, zoo hard * ^ ste papofiscbe Eiiand JAMM/ gelegen. Men kan zr-n; in de kaarten ◁r ^^ genaamt, teooste Ms), " ^ ^ cn daar verstrooid op den strand van die g onder de soorte van Ombria of Wefirsteen , ^ ^ ^ ^ ^ ^ hjmne Uassen daar mede te "Eilauden. Dc Papoeera Koekeu de rondste uit en ge ™ J ^ ^ zd6 valkmic, die men voor rc^ y.ere .«*;«en, waar toe ze egter aoch anclere bcc l"amC^ daag 'zcracluit, ,yn-*). Ondcr de benaming ^ U>s" z.jn is van , pond zoude aan^ien, gelyk ze ook in | Dttra^ilande», die eerst kort geledcn door dc S.boga-st vmtaan, zooais uit de verschiUende kaarten ◁ blykt ^ ^ ^ ^ ^ ffrt>ot·aantal van kleine eUandjes, die in We gedeeltelijk zijn ondereocht geworden*). UeL " ^.^j..^ Het meest bekend zijn zij onder den naan. van den loop der eeuwen met verschfllende namen b<*tem>\ c]oor MAX wMKK bijeengebrachte gestcemen, uit kalfcstecn /Wf,i). Het eiiand Zto^ bestaat. volgen, ^^ ^ ^^ sevont[er,. Uit de be9chnjving Iaat

1)e door ROMPHIUS bedoelde versteemngen ines fin de 0mbrU0) bestaat een groot versch.l •,. ni«i «itmak«». wat eigenlijk bedoeld is, want tusschen ^^^ ^^ Echinidei, vooral AnanchyUs. dc laatstgenoemde werden namcl.jk « ^oahRWBBHB*W, teagoedemoesthouden, dathij dexe i dat men h was van me.nin.. dat men het £&&* °P de door den uitgever der Rarfteitkamer, Doaderat eenea beschoawde^: D* aanmcrking RirM1›illus zelve heeft zich dienaangaande willekeurig bijgevoegde aa.t-kcn.ngen en ^ ^ Geodes) groeijen in de aarde . . . . De uitgedrukt: „De steenen A«tU*« ^' eenpaarfg gelooft, dat met e.nig groot oriweer aldaar dien men bloot op dc veiden beschreven. Het is eehter zeer waarschijnlijk, word"io).

De ijzeraclHl.c kogels van · op de Soela ^ dea gevond.n wordt, aldaar optrede,. •»! & B** J collcrementen det .uilen ontbreken. n ontdektU). soodat ook dc »-»>*"

HI. NIVEAU-VERANDERINGEN.

^^e Noah) staat RUMPHIUS vooreerst

In aan^ting met dc " i . die kli^n, en van dien grond, d.ar n,cn ze vind stil bii de v«ag of: .be* ^ of wo mcn dit niet wil aanneemen, wb moestcn !! 1 ; ; n,ctallcn, mineraHen en ^ deze manieren niet bewiJ,en vindt R , M in het tot at d,e „ze eertyds door menschen derwaarts g redenen bewyzen." 4 rotsen vastgegroeid ^ „alle zoodaanige —iiynlyk *yu, ** Schdpen, veelal gebroken, lew op den grand liggen en zelden aan

") Arca. „ v------,. . . . . . . : ^M&x^z*^^--**M--';•"•;;"•
²) Rariteitkamer, blz.
³) GER. MERCA
India ... Orie
XV » tVII» «„?„)« I, . ,i: Suppl. K«a«ri«d«l in d. ...
"""•••knl.lt M,,,, etc Part 111 Ho.* * fch« Arehip 1690—171
U M m 1899. Kiaii won i^a A*t KEwa"s's - * ... Nieuw Guinea, '.-Gratcubime 1B79 bli. +tj, 476.
⁶) Siboga—Expeditie I. ...
ii Kie um.9ii.KJ!! .1= vcrid.HI---"'« •" , ^!(,r do Urinmine
⁷) Ombrii« ofOmbri•>, ™«r ,^?.™us kunncn brl, -.r™• ratislaviae 1726, p. 92, 98.
⁸) Zouden zij misschien tot II. ... niet achterwege blijven, dat verreweg de meeste afbeeldingen van mineralen enz.
⁹) Promptuarium rerum nat. et. ... Bij deze gelegenheid moge de opmerking ... van den Indischen Archipel. Dit geldt vooral de Platen LV, LVI, LVII,
⁹) Bldz. 212; Pl. I., fig. 6, 7, 8 en 9. ... geen betrekking hebben op voorwerpen ... Zie ook het opstel van Prof. E. VON MARTENS in dit Gedenkboek.
in de Rariteitkamer van HALMA afkomstig zijn, en in 't geheel geen betrekking hebben op voorwerpen ... fig. 1—9. Zie ook het opstel van Prof. E. VON MARTENS in dit Gedenkboek.
LVIII, LIX en LX in hun geheel, en verder van Pl. L, fig. 1—10, LI, fig. 6—13, LII, fig. 1—9.
¹⁰) Bldz. 135; dit geloof vindt men inderdaad bij de voorgangers en vele tijdgenooten van RUMPHIUS, zie o.a. PLINIUS. Historia naturalis. lib. XXXVII. cap. 10 (ed. J. SILLIG. V. 1851 p. 455); ULYSSES ALDROVANDI. Musaeum Metallicum in libros III distributum. Bononiae (1648) p. 606; O. WORMIUS. Museum Wormianum. Lugd Bat. 1655, p. 76. Eerst A. SCILLA. (De corporibus marinis lapidescentibus. Romae 1752, p. 66. 1ˢᵗᵉ ed. Napoli 1670) en P. BOCCONE (Recherches et observations naturelles. Amsterdam 1674. p. 297, 307. 1ˢᵗᵉ ed. Paris 1672) hebben duidelijk doen uitkomen, dat het fossiele Echiniden zijn, maar deze meening heeft eerst veel later ingang gevonden.
¹¹) Aus den Molukken. Zeitschr. d. Deutschen geolog. Gesellsch. LIII. Berlin, 1901 B. pag. 8.
¹²) Tot recht verstand van het bovenstaande mag dienen, dat wel reeds in de eerste helft van den 17ᵉ eeuw door verschillende onderzoekers zooals H. FRACASTORO, LEONARDO DA VINCI, FABIUS COLONNA en anderen getracht werd aan te toonen dat de fossile schelpen van organischen oorsprong waren, later door NIC. STENO en voor andere versteeningen door A. SCILLA, SILV. BOCCONE enz. Maar door tal van tijdgenooten van RUMPHIUS, zooals O. WORM, R. PLOTT, J. QUIRINI werd dit ten stelligste bestreden. MARTIN LISTER. (A letter of MR. MARTIN LISTER, written at York. Aug. 25 1671 .... adding some Notes .... and that of Mr. STENO concerning Petrifyed Shells Philos. Transact. (No. 76). VI. 1671 p. 2282) beschouwde dergelijke overblijfselen nog als „lapides sui generis", waartegen ROB. HOOKE (Posthumous Works. London 1705, p. 404) met nadruk opkwam.
¹³) Voor meer bijzonderheden zie: FRIEDR. HOFFMANN. Geschichte der Geognosie. Berlin 1838, p. 40—49; CHR. KEFERSTEIN. Geschichte und Litteratur der Geognosie. Halle 1840, p. 9—14; K. VON ZITTEL. Geschichte der Geologie und Palaeontologie. München und Leipzig 1899, p. 15—28.

(25)

„dingen, die uit aarde en klippen groeijen, op eenderlei manier daar aan gewortelt zyn, of immers haar byz^nclere
..*Matrices* hebben." „Zoo bevind men dat de *substantie* en gedaante van deze Bergschulpen t'eenemaal overeenkotn t
„met die men dagelyks uit zee haalt . . . .; daarentegen zullen zy in zuuren Lemoensap kooken, hoewel veel slapp er
„dan de Zeeschulpen, 't welk geen steene gewas uit de bergen doet." „De keiachtige korst mag daar zoo vas t
„aanhangen als hy wil, echter zy maakt met den Schulp geen *continuum corpus*, maar men kan ze met haniers e n
„beitels daar van afslaan . . . .Dat ze door menschen aldaar zouden gebragt zyn, is nog ongerymder, want wat zou de
„de menschen bewogen hebben, zulke zwaare beesten, ja monsters, van den strand op de hooge bergen te draage n,
„daar het gemeenlyk zoo scherp is, dat men qualyk staan kan, en daar 't niet waarschynlyk is, dat 'er ooit mensc hen
„gewoont hebben, en dat alleenlyk oní 't vleesch daar uit te hebben, 't welk men met kleine moeite op den strand daar
„uit neemen kan.". . . . .

En thans vervolgt RUMPIKIUS: „Dewyl ze dan in die bergen niet gegroeit, noch van menschen daar gebrag t
„zyn, zoo kan men geen nader redenen bedenken, dan dat ze door een groote vloed daar moeten gevoert zyn, t w elk
„wy uit de Heilige Schriftuur weeten, dat maar eens geschiet is, namentlijk in de dagen Noe, wanneer alle de bergen
„onder water gestaan hebben, en wanneer deze, en andere Zeedieren door ft opzwellende water geholpen, daar na to e
„gekropen zyn——Men mogte vraagen, waarom al dat Zeegedierte zich niet weder na haar oude woonplaats de ze
5,begeven heeft, doe het water weder afliep? Daar op ik antwoorde: Dat men het immers dagelyks gebeuren ziet, da t by
„afloopend water al het Zeegedierte weder na de diepte spoeit, daar vlakke en effene stranden zyn, maar, daar deze lve
„holle klippen en kuilen heeft, blyven t'elkens alderhande kleine vischjes, krabben, schulpen, etc.[1]) die zich buiten
„twyffel na haar oude woonplaats zouden gepakt -hebben, hadden ze t' verstand gehad, dat him ondertusschen het wa ter
„zoude ontloopen, terwyl zy in deze kuilen speelen: zoo is het ook gelooflyk, dat het meeste deel van deze Schu p l-en
„zich weder na de zee gepakt heeft, daar t' glad en slibberig is geweest, maar wat zouden die doen, die op ruig e en
„hakkelige plaatzen geraakt . . . .waaren, die hebben zich immers zoo gauw niet konnen redden, te meer alzoo t' vallen van
„die vloed veel schielyker is toegegaan, als ons gewoonlyke ebbe, dewelke op 't meeste in 6 uuren 10 voeten valt,
„behalven eenige weinige plaatzen in de weereld: Als men nu de hoogste bergen 1V4 Duitsche myl of. 5000
„schreeden, dat is, 25000 voeten hoog stelt naar \ *perpendicul*, en de wateren van de vloed, in 125 dagen deze h oote
„gevallen zyn, zoo moeten ze ieder etmaal zonder rusten 200 voeten, of in 6 uuren 50 voeten gedaalt zyn, da t is ruim
„5 maal rasser dah de gewoonlyke ebbe.".

Het is RUMPHIUS niet ontgaan, dat nog een andere geval mogelijk ware geweest, en hij besluit aldus: » I el n allt·
„mogte vermoeden, dat, vermits deze Landen het aardbeeven zeer onderworpen zyn, behalven d'algemeene Zun v d loed,
„met verloop van tyd noch andere geweldige omkeeringen van Landen door 't aardbeeven veroorzaakt, en daai door
„veele nieuwe bergen, dewelke 'er te voren niet waaren, opgeresen zyn, en dat met dezelve deze Schulpen om hoo^ ^
„gevoert zyn: Ik ontkenne geenzins de geschiedschriften, dewelke zoodaanige bergen in den weereld aanwyzen^ ^ ma
„men kan zulks van deze Landen niet zeggen, of men moeste met een voor vast stellen, a^ d uit
„Eilanden en Bergen, daar deze Schulpen gevonden worden, met haaren geheelen h l *J^ nige
„den Zee gerezen waaren 2), 't welk een ongerymd zeggenzoude zyn, want men vind ze binnen in 't land op zc
„ Bergen en op zoo groote Eilanden, die buyten twyffel van 't begin der Scheppinge geweest zyn".[3])

Eerst in het begin der 19* eeuw (1801 en 1803) werden soortelijke onderzoekingen door p<roN met . J^ ^ fe denzelfden uitslag op *Timor* verricht. Deze merkt op, dat aldaar op de bergen tot op eene hoogte van 5 ^ ^ 600 M. schalen van Tridacna en Hippopus gevonden worden, die niet van de recente te on ^J gumenten id PERON komt daarbij tot het besluit, dat het niveau van de zee gedaald en niet het land opgeheven is. Z yn, ^ ^ ^ komen in hoofdzaak daarop neder, dat op *Timor* geene vulkanen en vulkanische gesteenten gevon en worde ^ ervolg eene rijzing hadden kunnen aanleiding geven*). Deze denkbeelden — die van RUMPHIUS bleven k ^ Q N MtiLIJSR 7) geheel onbekend — vonden veel bestrijding-, zoo door QUOY en GAIMARD[5]), C G. C REINWARDT[6]),

*) In het Herbarium Amboinense VI. 1750, lib. XII. p. 251 wordt vermeld, dat „deze ^raalsteeneD d^ doo^de^lgem^ne Zundvloed". ^Qom es ook in ·t hooge gebergte van *Amboiita"* door hem werden gevonden, „dewelke door geen andere gelegenheid daar henen kunnen gebragt zy n,

2) Ik spatieer.

3) Rariteitkamer, biz. 135—137.

4) Voyages de découvertes aux Terres Australes. Historique I. Paris 1807, p. 141 \ n- 181 y Pu 1 o, r 2, 5; Paris i8"4 , p. 658.

5) Ann. des Sc. natur. VI. Paris 1825, p. 273; L. DK FRKYCINET. Voyage autour du Monde. z,o-mo,ic,

6) Reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in 1821. Amsterdam 1858, biz. 104.

<) Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel II. Amsterdam 1857, biz. 300.

en C. EHRENBERG[1]). Door latere onderzoekers werden zij, op weinige uitzonderingen na, geignoreerd. Men was toen geheel en al onder den invloed van de heerschende denkbeelden en vooroordeelen, volgens welke niveauveranderingen slechts door opheffing en dalingen van de vastelandsmassa's verklaard konden worden. In dien geest waren dan ook de gevolgtrekkingen, die uit soortgelijke waarnemingen, zooals wij reeds bij RUMPHIUS vinden, door F. Epp2), C. A. BENSEN3), P. BLEEKER4), A. R. WALLACE 5) en anderen6), werden afgeleid. Met E. SUESS, die trachtte aan te toonen, dat in zeer vele gevallen moest gesproken worden van eene daling van het niveau der zee, in plaats van eene opheffing" van het vasteland, begint eene nieuwe periode?). Aangaande de Ambonsche eilanden blijken zijne beschouwingen niet vruchtbaar geweest te zijn, zoodat latere onderzoekers de voorkeur aan de vroegere ideeën bleken te geven8). Het geheele vraagstuk is zonder eenigen twijfel nog onbeslist, maar het voornaamste argument van RUMPHIUS,[9]) dat ten gunste eene opheffing pleit, is tot op heden niet wederlegd geworden.

Een kort overzicht van het door RUMPHIUS verrichte, moge tot besluit van ons onderzoek strekken.

Wat ten eerste betreft de bijeengebrachte mineralogische gegevens, is er op afdoende wijze gebleken, dat wij aan hem de eerste beschrijvingen van Indische delfstoffen te danken hebben. Zij zijn van eene nauwkeurigheid, die ons in staat stelt de verschillende soorten met de heden bekende te identificeeren. RUMPHIUS heeft in dit opzicht geen enkelen voorlooper gehad, want hetgeen vóór hem gedaan werd, beperkt zich tot eenige weinige berichten aangaande de vindplaatsen van sommige, vooral nuttige, mineralen. Hetgeen na hem, in de voor Ned.-Indië steriele 18e eeuw, daaraan werd, is niet eens noemenswaardig. Tegen het einde daarvan zagen twee lijsten het licht, waarvan de eerste eene hoogst gebrekkige opsomming van namen in 't Maleisch, Hollandsch en Latijn bevat10); de andere, getiteld: „Indische (!) Mineralen volgens het Alphabeth. By my verzameld", wordt reeds door de eerste regels voldoende gekarakteriseerd: „A P[e]-Steen; Ametisten Ceylonsche; Agaat, Kaapsche; Barn-Steen uit Pruissen; Cristallen, Borneosche" 11) enz.

Eerst in den loop, en vooral sedert het midden, van de *ig*e eeuw werd een grooter aantal mineralen bekend gemaakt. Maar terwijl de „Rariteitkamer" reeds de kiem bevat voor eene topographische mineralogie van den *Indischen Archipel*, is het tot heden bij die kiem gebleven, want een, zelfs aan bescheiden wenschen beantwoordend, overzicht van de vindplaatsen, ontbreekt nog ten eenenmale[12]).

Wat de physische eigenschappen der mineralen betreft, RUMPHIUS slaagde er in. aan te toonen, dat bij Diamant, Saphier en Robijn langs mechanischen weg phosphorescentie kan worden opgewekt.

Aangaande de versteeningen is RUMPHIUS de eerste geweest, die hare aanwezigheid in den *Indischen Archipel* heeft geconstateerd. Hij heeft, voor zoover de Lamellibranchiata en Koralen betreft, op de meest duidelijke wijze aangetoond, dat deze voorwerpen overblijfselen van organismen waren, terwijl er in *Europa* nog tal van onderzoekers dien oorsprong ontkenden. Wat de Belemnieten betreft, verklaart hij uitdrukkelijk geen verklaring aangaande hunne afkomst te kunnen geven. De Ammonieten vergelijkt hij daarentegen reeds met Argonauta. Van de fossiele Echinoiden wordt gezegd, dat die algemeen voor „Dondersteenen" gehouden worden.

Deze aanwijzingen van de verschillende vindplaatsen zijn nu gebleken van groot belang geweest te zijn, omdat in de laatste jaren er toe hebben geleid de Krijt- en de Jura-formatie op de *Soela-eilanden* te ontdekken.

De vulkanen hebben de aandacht van RUMPHIUS in minder mate tot zich getrokken, zeker slechts omdat op de *Amboinsche eilanden* dergelijke bergen geheel ontbreken, en zich voor hem de gelegenheid tot eigen waarnemingen

---

[1]) Die Korallenriffe des rothen Meeres. Abhandl. d. K. Akad. d. W. für das Jahr 1832. I. Berlin 1834, p. 397.
[2]) Schilderungen aus Holländisch-Ost-Indien. Heidelberg 1852, p. 262.
[3]) Topographische beschrijving van het eiland Amboina. Geneesk. Tijdschr. N. Ind. III. 1854, blz. 298.
[4]) Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel II. Batavia 1856, blz. 57, 55.
[5]) A. R. WALLACE. The Malay Archipelago. I. London 1869, p. 293.
[6]) Zie verder Tijdschr. K. Nederl. Aardr. Genootsch. (2) XV. 1898 biz. 205 vlg.
[7]) Antliu[s] [illegible] Seaku einzelner Theile der Erdoberflche. Verhandlg. k. k. geolog. Reichsanst. 1880, p. 121. uitvoeriger
[8]) [illegible] FORBES. Wanderungen eines Naturforschers im Malayischen Archipel. II. Jena 1886 p. 11, 12; R. SEMON. Im australischen Busch und an den Küsten des Korallenmeeres. Leipzig 1896, p. 534; K. MARTIN. Reisen in den Molukken. Geolog. Theil. Leiden 1897, p. 48. R. D. M. VERBEEK. Kort verslag over de aardbeving te Ambon op 6 Januari 1898. Batavia 1899, blz. 14; R. D. M. VERBEEK. Over de geologie van Ambon I. Verhandel K. Akad. v. W. 2de Sectie. VI. No. 7. Amsterdam 1899, blz. 21; K. MARTIN. Einige Worte über den Wawani, sowie über Spaltenbildungen und Strandverschiebungen in den Molukken. Tijdschr. K. Ned. Aardr. Gen. (2) XVII. 1899, blz. 719; R. D. M. VERBEEK. Over de geologie van Ambon. II. Verhandel. K. Akad. v. W. 2de Sectie VII. No. 5. Amsterdam blz. 8; R. D. M. VERBEEK. Voorloopig verslag over eene geologische reis naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel in 1899. Batavia 1900. blz. 29, 35. 38. 39.
[9]) Zie verder Tijdschr. K. Nederl. Aardr. Gen. (2) XVI. 1899, blz. 131—133.
[10]) Register der Geslagten van de drie Ryken der Natuur naar den 12. Druk van het [illegible] ema van CARO [illegible] het Batav. Gen. v. K. en W. I. 1779, blz. [illegible].
[11]) [illegible] tot de natuurlyk H[illegible]
[12]) Dit is dan ook de oonai [illegible] gelate Schriften van den heer BARON VAN WURMB. Verhandel Batav [illegible] blz. 562.
[illegible] de stefcnoeder.ijUe behande.ing van de Indisohe [illegible] gie.

beperkt heeft tot een bezoek aan de *G. Apt* der *Banda-eilanden* in 1662. In overeenstemming met de meeste zijner tijdgenooten en van vele geologen der i8e eeuw, zag hij in het vulcanisme een verbrandingsproces. Zijne hypothese is even oorspronkelijk als vernuftig, doordien zij niet slechts eene verklaring weet te geven voor den toestand van eruptie, maar ook voor dien van de verminderde werkzaamheid en dien van geheelen stilstand. Doordien hij op den *G.* ^P^ von zwavel en vederaluin, wier aanwezigheid eveneens op de vulkanen der *Zuidwester-eilanden* aangetoond werd, zag hy ^ het antagonisme van deze twee stoffen eene oplossing van het vraagstuk. Was de zwavel de oorzaak van het „vliur de aluin moest dienst doen als middel, die den „brand", zij het geheel, zij het slechts gedeeltelijk, tot blussching bracht.

Wat eindelijk betreft de niveau-veranderingen, RUMPHIUS' waarnemingenrzijn, aangaande den *Indischen Archipel,* wederom de eerste van dien aard[1]) Zijne denkbeelden" omtrent de oorzaak staan ver boven die zijner tijdgenooten. De wetenschappelijke beteekenis zijner argumenten zal dan ook de hedendaagsche tegenstander moeten erkennen.

Het zoude niet in den geest van RUMPHIUS, die de waarheid boven alles lief had, gehandeld zijn, wilden ^ niet duidelijk doen uitkomen, dat hij als kind van zijnen tijd, zich niet van alle vooroordeelen daarvan heeft weten te maken, dat hij dingen zoo boven alien twijfel als vaststaande achtte, die naderhand gebleken zijn den toets der kritiek niet te kunnen doorstaan.

De delfstoffen werden volgens de opvatting der oudheid nog als vruchten van den bodem beschouwd, die groeiden en rijpten (zie Diamant). De kalkspaat, resp. de korrelig-kristallijne kalksteen werd door hem niet herkend. Hij was er zoo vast van overtuigd, dat slechts stoffen van organischen oorsprong, zooals mestika, schelpen en koralen, „in limoensap koken", en niet steenen „die in bergen groeiden", dat hij met genoemd mineraal niet eens de proef deed. De praehistorische wapenen en werktuigen (gigi goentoer) beschouwde hij als voorwerpen met den bliksem naar de aarde gebracht. AVICENNA heeft deze oostersche legende het eerst te boek gesteld. Zij wordt in den Indischen Archipel nog heden algemeen geloofd en niet alleen door Inlanders. De juistheid der Mozai'sche scheppingsgeschiedenis werd door hem als volkomen vaststaande beschouwd, evenzoo, dat de hooge bergen sedert het begin der schepping waren aanwezig geweest. En eindelijk is zijne meening aangaande de oorzaken van het vulkanisme gebleken nietjuist te zijn.

De litteratuur vormt als het ware de roode draad, die de opvolgende geslachten met elkander verbindt. Ten opzichte van de in de „Rariteitkamer" nedergelegde mineralogische en geologische gegevens is de draad verbroken geweest. Eerst tegen het einde van de I9e eeuw heeft men eene aanknooping tot stand gebracht en zich het bestaan van zijn boek herinnercfc Zoodoende doet zich het zeldzame geval voor, dat een werk heden nog bijna even nieuw en belangrijk is, als 197 jaren geleden, toen het voor het eerst het licht zag. Dit voorrecht heeft RUMPHIUS te danken aan de nauwkeurigheid zijner waarnemingen en ook aan de vertrouwbaarheid der door hem ingewonnen inlichtingen, in welk opzicht hij onovertroffen is. Hij heeft daardoor oneindig veel meer nut gesticht, dan door zijnen tijd zoe ^ te maken met het uitwerken van theorien, waarvoor de tijd nog niet gekomen was, en die voor eene oplossing nog niet vatbaar waren. Dit heeft hem tevens bewaard voor het lot van zoo velen zijner tijdgenooten, die toen eenmaal „beroemd" waren, maar voor wier werken men heden — zoo men ze nog ter hand neemt — niets dan een glimlach over heeft. Ook de natuuronderzoeker van dezen tijd eert aldus RUMPHIUS als zijn uitnemenden leidsman en voorganger, wiens arbeid terecht genoetnd wordt: monumentum aere perennius.

[1]) Er moge bij deze gelegenheid nog op gewezen worden, dat RUMPHIUS ook het zijne heeft in 't midden gebiacht aangaande de mogelijkheid van het bestaan van het eiland *^Atlantis".* (Herbarium Amboinenbe VI. Amsterdam 1750, lib. XI. p 189)

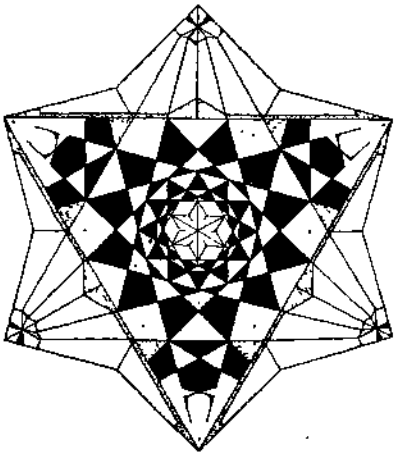

EERSTE PROEVE VAN EEN RUMPHIUS-BIBLIOGRAPHIE

DOOR

G. P. ROUFFAER EN W. C. MULLER.

VOORWOORD.

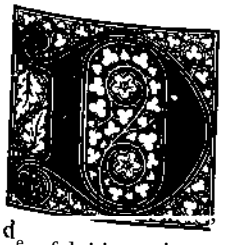

De hier gegeven Bibliographie wil niets meer zijn dan datgene, waarvoor zij zich zelve aanbiedt: een eerste proeve. Ook al ware zij nog onvolledeger geweest, dan zij nu noodzakelijkerwijs heeft moeten blijven, toch had ze in het RuMPinus-Gedenkboek niet mogen ontbreken. Zij is, als een register op een omvangrijk werk, een onmisbaar vereischtc. Zoodra het plan der uitgave van dit Gedenkboek vasten vorm had aangenomen, begreep men dat eene Bibliographie daarvan de afeluiting nioest vormen.

Noch de tijd, noch de plaatsruimte, noch vooral ook de capaciteiten, waren echter ter beschikking der twee tc Leinvoordige bewerkers, om dit zóó te doen, dat afdoend werk kon worden geleverd. Men zou moeten zijn allereerst botanicus, dan zooloog en conchylioloog, een mineraloog almede, voorts bibliograaf van professie, en daarnaast man Van historisch en litterair gevoel, om zich bcvoegd tot samenstelling te mogen rekenen; verder een jaar vrije tijd J1 ee» riiime l)eurs, om buitenslands naar zeldzame boeken tespeuren, zouden niet minder noodzakelijk zijn; cn eindelijk de ^schikking over een aantal vellen druks, zonder te vragen hoevele.

In afwachting van die model-Bibliographie van dien model-Bibliograaf, meenden wij RUMPHIUS ook op *onze* Wl Jze te kunnen eeren door te geven wat wij hadden. Zoolang nog niets in deze richting geleverd is, heeft ook elke (^ maar ernstige poging, hare verdienste. En die ernst heeft bij ons voorgezeten. Vele mogen de boeken zijn j l G Ver geten werden — vooral botanici zullen er dadelijk met den vinger kunnen aanwijzen —, diegene welke wij in an den kregen werclen door ons aan en bewerkt met vol bewustzijn van eerbied voor den man, wien deze arbeid gold: RUMPHIUS.

G De *chronologische volgorde* was daarbij de aangewezene. Zij vertelt hoe, sinds het laatst der 17* eeuw, deze ^ er manus origine, totus Belga fide et calamo" een man van gezag en aanzien is geblcven tot op heden, een vindcr t: an IncJ ische wonderen der natuur, die ook nu nog him wondervols behielden, een „curieus" man in de taal van zijn J c > are dat is een dorstend weetgierige, een man van innige wetens-graagte om der wetenschaps wille. Zij geeft als het twee een graphische voorstelling van den eerbied, dien men dezen Germano-Bataaf is blijven toedragen meer dan af eeUWen hn S- Vele geleerden en hooggeleerden, tijdgenooten of epigonen van RUMPHIUS, rusten zacht in het gr c van him eigen boeken, zij, die slechts nuttige, zelfs onmisbare, *schakels* waren in de ontwikkeling hunncr tijden • m ^ 1" RuMl>IIIUS_zelv e blijft nog tot op dezen dag de frischheid en bekoring behouden der bloemen en kruiden die hij zc eer llef hatl, frSch in zijn natllurl U k vIoeiencIe taal) bekorentl cloor z J n kinderlijken geest, eerbiedwekkend in zijn ond f 00 baar vimr, tegen alle beproeving bestand, en daarbij: grootontdekker der Moluksche flora; hij, de blinde RUMPHIUS, slechts even aangewezen, omdat nader onderzoek van deze niet op onzen weg lag; dan de Ceruste De *indeeling* onzer Bibliographie was ook vanzelve aangegeven. Eerst komen de Manuscripten van

Werken van RUMPHIUS, waarmee de eigenlijke Bibliographie een aanvang neemt; daarna de Biographie van RUMPHIUS, een vermakelijke rubriek, vol fouten, naschrijverij, gemakzucht, en diergelijke min-fraaie kwaliteiten, doch waarbij aan HENSCHEL en LEUPE de eere toekomt, dat zij in staat stelden het Leven van RUMPHIUS weder op te bouwen; en eindelijk de Diversen over RUMPHIUS, vogels van diverse pluimage, soms hoogst interessant, soms prul & allervaakst tusschenbeide. Als eene soort Appendix volgt dan nog een overzicht van de „Portretten van RUMPHIUS".

De in het Nederlandsch geschreven boeken werden behandeld door den tweeden bewerker; de andere vielen den eersten bewerker toe, die ook „LEUPE", „HUET", het „Register" en de „Portretten van RUMPHIUS" gaf.

Allereerst werden de te 's Gravenhage aanwezige boeken geraadpleegd, vóór alle die van de Koninklijke Bibliotheek — aangeduid met „Kon. Bibl." —, dan die van onze eigen Koloniale Bibliotheek — aangeduid met „Kol. Bibl." —; daarnaast werd de rijke Universiteits-Bibliotheek te Leiden, en in sommige opzichten unieke Bibliotheek Teyler te Haarlem te hulp geroepen. Voor sommige werken moest bijstand worden gevraagd aan buitenlandsche bibliotheken, welke gulhartig verleend werd; wij noemen b. v. de Bibl. d. K. Leop. Car. D. Ak. d. Naturforscher te Halle; de Kon. Univ. Bibl. te Gottingen, en de K. Hof- und Staats-Bibliothek te Mtinchen; de Kongl. Universitets-Bibl. te Upsala, en de K. Vetenskaps Akademiens Bibl. te Stockholm. Ten gerieve van hen, die later RuMPHius-studien wilden maken, hebben wij bij de niet zoo heel gewone boekwerken steeds toegevoegd, welk exemplaar wij gebruikten, waar die dus altijd terug te vinden zijn.

Helaas, sommige boeken bleven ontbreken, ondanks moeite in het buitenland aangewend. Wij noemen b. v. PETIVER. En het raadsel van het Nederlandsche Register op het Kruidboek van RUMPHIUS, te Leiden aanwezig, is ten deele onopgelost. Die enkele werken, welke wij aldus slechts naar den naam konden kennen, en toe gewicht waren voor dezen arbeid, werden daarom *tusschen accolades* even herdacht.

Waar het Kruidboek van RUMPHIUS aangehaald moest worden, deden wij dat, zooals HASSKARL het heeft gedaan in zijn „Neuer Schliissel"; dus I—VII zijn de 6 folianten der uitgave van 1741— '50. Plus het Auctuarium van 1755 als 7e deel.

Veel dank zijn wij verschuldigd aan de altijd zoo bereidwillige en kundige voorlichting van den heer A. J. MARE,[1] ien assistent ter Koninklijke Bibliotheek; en aan Prof. Dr. A. WICHMANN, die levendig belang stelde in onzen arbeid.

Ten slotte nog dit: het schijnbaar dorre veld van Bibliographie is voor ons geweest eene zoete gaarde. duiken in oude boeken brengt mede zijn eigen, wonderlijke bekoring. En, met variatie op een bekend zeggen MONTAIGNE, durven wij beweren: dit werk is er een van stil genoegen, o lezer!

Den Haag, Mei 1902.

K.

I. Manuscripten van Rumphius.

1. AMBOINSCH KRUIDBOEK, OF GEDEELTEN DAARVAN.

A. Univ. Bibl. te Leiden.	Het geheele origineele handschrift met uitzondering van het 2e Appendix. (De 6 eerste boeken zijn, daar de tekst met de „Waterland" verloren ging, natuurlijk in afschrift). Samen 8 folio-bdn. (6 voor Lib. I-XII, 1 voor 't Auctuarium, 1 voor 't 2e Appendix).
B. „ „ „	De volledige copie CAMPHUYS—ST. MARTIN—CHASTELEIN. In 13 folio-bdn., met nog 1 bd. Uittreksels uit de eerste IX boeken, en 1 bd. Register. Samen 15
C. Univ. Bibl. te Utrecht.	(Waarschijnlijk eene copie van) de(n) Tekst van het tweede Appendix, met een KL deel der oorspronkelijke teekeningen, en abusievelijk als Auctuarium in een c der bibliotheek vermeld. In 2 folio-bdn.; tekst en platen afzonderlijk.
D. Stedelijke Bibl. Amsterdam.	Eene copie (abusievelijk als origineel vermeld) van eenige weinige hootasiu het Kruidboek.

2. REGISTERS OP HET KRUIDBOEK OF GEDEELTEN DAARVAN.

A. Rijks-Archief.	Kort Sommier der Ses Eerste Ambonsche Cruydeboeken, door G. E. RUMPHIUS, . . . *den nakomdingen overgelaten*; tot de Ses Eerste Boeken
B. „	Register der figuren dewelke in September A°. 1694 weggezonden werden en (*Appendix*) van 'tAmbons Cruydeboeck syn behorende (dus het Register van het *Jweede* voor figuren compleet
C. „	Register der Capittelen van 't Sevende, Agte en Negende boek, aanwysenae v of gebreckelyk zyn.
D. Kon. Bibl. te 's Gravenhage.	Een klein octavo-handschriftje, waarin onder 2 een Register van P. geheele Kruidboek, met uitzondering van die van het Auctuan
E. Univ. Bibl. te Leiden.	Zie hierboven onder 1 B.

de uit ave in het ongereede te zijn geraakt, althans tot heden werd niet aan het licht gebracht ook geen waar het zich bevindt. V ^ 0 ^ 1 1 ^ ^ ' LEUPE, pag. 37) bevindt -^"" £L en Horens enz., waaronder slechts twee met titelpi^aat , In de Ko^n. BibLte 's Gravenhage-£^g^arin' Lntal hs ^ ^ ^ ^ *2 7* letters gedrukt) staat: ..Dessins originaux des

Het handschrift der Rariteitkamer schynt na de ^ga^riften van. ^ikvergulde heel-leeYen folioband, met gedrukten titel en

SHF^^enaar: ^IETER DE RUITER evenwel conder ^i&itle -gSg ^ ^% St X£Z£ folio-vellen geschept papier, waar allerlei *uitgeknipte* teekeningen, grooten — weg te knippen! Schier bij toeval bleven roek ' eioos geweest, talrijke byschriften - waarvan nu nog allerlei onleesbare sporen zijn overgebleven de Rariteitkamer, op plaat III, F, en plaat VII, 'T; *beide* een krab bewaard - *ljf 'dln d ETER DE RUIJTER FECIT". ZIJ''z.jn dus *zeker*

Dat echter « «. -Wdhr. voor *. 8edr.t,«» - LAND·BESCHRIJVING.

4, A **MBONSCHE** ongepagineerde fol. register. Met bijbehoorende \ Vo,gens LEUPEI p. 3 -y n

A. Rijks-Archief.

B. Kon. Bibl. 's Gravenhage.

1 deel fol. bestaande uit 212 ppg.; en nog ; \ 62 ; en a anteekening van groote kaart, n°. 1325 der Kaarten-verzameling in bovenstaand ^en j1€er ROUFFAER. 1 deel octavo, tellende 255 dubbele blz. Dit ex. mist het Register, de achter hs. voorkomende Lijst der Gouverneurs, zoomede de kaart

5. AMBONSCHE **HISTORIE.**

Zie de bijdrage van Dr. F. DE HAAN in dit Gedenkboek.

A. ^ Lands Archief. Batavia.
B.
C.
D. £ a . s : ^
E. Kfs-Archief.
F. f.'bl- te Turijn.
Library ofthe Advocates te Edinburgh.

2 ^ln fol. in één band (bevattende het *eerste deel* der Historie).
1 fl fol. (bevattende het *eerste deel* der Historie).
2dn_fo V (aan het eerste deel ontbreekt het begin).
1 deel toi. (compleete tekst).

Volgens Bijdr. v.'h. Kon. Inst. 6, IX (1901), p. XXXVI.
Volgens aanteekening van den heer ROUFFAER.
Vs s pag
Z furd blz. 9; enhetol) ItelanProf·HEK·s in dit Gedenkboek, biz. 16.

6. **AMBOINSCH** DIERBOEK.

Amboinsch Dierboek het licht. Het handschrift is zelfs verdwenen. R. had

Evenmin als RUMPH.OS' landbeschrijving en ^tone^zag^un^ Zeegedierte &eser cy,an /en ook diens Dierbo ^ ^ ^ Oud- ^ Nieuw dit ^«k verdeeld in 3 boeken *O ^ ? ^ ^ V ^ W*, de g-ote_P^raarJ el " } ^ ^ n^mt zooals R.»ze beschjf^-jeta wat L»«PE

Het is evenwel hoogstwaarschijnlijk, dat [illegible] Oost-Indien „verwerkt" heeft. Dat hij in zijn Verhandeling der dieren van Amboina d. *II. De vogelen.* p. 37 reeds opmerkte —, is nog geen bewijs. Doch RUMPHIUS-zelf doet dat aan de hand, en wel, blijkens het navolgende, in zijn Kruidboek [1]).

A^o^insch Kruidboek. Dl. I O-k I) *»• -9- K beschnjv.ng van den *n Tsj'ampadaha*-boom"): (sic) Eylanden, *midsgaders* ; • • . van de Paradys-vogels in de ^P^0^!\.. /^ *dezelve zodanig*

VALENTIJN. Verhandeling der dieren van Amboina. *II. De vogelen.* Dl. III, 1e st. fol. 311 (nl. beschrijving van den „Papoesche Paradys-Vogel"): *Ook is hy een grooie liefhebber van de Isjamfcdah- Vntgten, etende als zy ryp zyn, met zyn bek 'er door henen te boor en, en dus aan de andere zyde 'er weer itit te ko?nen;...."*[2]).

van kan by 't Amboinsche Dierboek, parte 2, [illegible]

-dgend bewijs is dit:

-ken ander nog meer an^cliu^ Auctuarium bevat een *„Beschryvinge van den Serpenticida, of Moncus"*, den Slangenbijter. RUMPHIUS"voorlaatste hoofdstuk van n« ^'"^™y^n;-zwakheit en onderdom, my zullen toelaten, myn [illegible] werk van de *Inlandsche* ^A VI~ Moncus zyn plaats behoort te hebben, en egter veel daar aan De beschreeven, ter deeg te leeren kennen, zoo heb ik raadzaam geagt, *Gedierten* te volmaken, en [illegible] lisse niets ontbreeke". (Volgt de zeer uitvoerige beschrijving).

gelegen is, om de kragten van de bovenstaande [illegible] n Moncus (of Moncos, zooals hij later zelf zegt) met die van VALKNTIJN, deszelfs beschryving hier onder de Kruiden te voegen, op dat 'er aan beider kenn- i i i i.: ^^at ^gj. njetanc|ers kan, of VALENTIJN;;/^/ *zich van A.'s*

Bij een nauwkeurige vergelijking der beschrijving door RUMPHIUS van de hoewel de laatste feitelijk niet meer dan een uittreksel geeft, blijkt nu uit de woordschikking *geschrift hebben bediend*, hetzij van het hs. van het Auctuarium, òf, wat waarschijnlijker is, van R.'s Dierboek, waarvan dit een vroeger

den Serpenticida, of Auctuarium, 83e hoofdst. Beschryvinge van Moncus fol. 70.

VALENTIJN. Verhandeling der dieren van Amboina. Dl. III. 1e st. fol 207. De Mongkos.

. . . . De steri is verscheiden, want als men hem eenige ko Vet, en hy doende is, om dezelve te incorporeeren, zoo gnort hy a kat maar als 'er een hond of dier hy komt, zoo knerst Hy of 'ereen vuunverk in brand wierde "gest >).

. . . Als het eet, knort het, als een Kat, dog is 'er een Hondontrent, 'zoomaakt het een geraas, als of 'cr eenigvuurwerk in brandraakt[3]).

Toont de tekst van VALKNTIJN hier dus een merkwaardige overeenkomst met R.'s Kruidboek ter plaatse, hoeveel te meer zou dit het geval blijken, wanneer een vergelijking mogelijk ware met RUMPHIUS' (van teekeningen voorziene) A.boinsch D.erboek. Z,e nog sub **Vatentyn,** bl, 30.

[1]) Uit de voorrede van J. BURMAN in Dl. V van het Kruidboek blijkt, dat deze, hoezeer tevergeefs, wel degelijk ook pogingen heeft aangewend om RUMPHIUS' Dierboek het licht te doen zien. Sprekende van wat nà dl. V nog van het Kruidboek zal verschijnen zegt BURMAN: „...*mogelyk zal ik ook daar by doen de Historie der dieren van Amboa, welke ik uit Indie, met de overige schriften van onzen Rumphius, die nog gevonden worden, verwagte en verlange te zien, en welke, zoo ik verstaan heb, van zijn naastbestaande ofte nakomelingen zeer zorgvuldig bewaart zyn, zoo dat dan alles, het geen tot de Historie der Natuur behoort, en van onzen schryver uitgewerkt is, ten gemeene nutte en gebruik te voorschyn zoude gebragt zyn, welke wenschte ik met yverige beden hoop, dat de Almachtige God, tot het gemeene nut, en welzyn zal vervullen*".

Toen BURMAN in 1745 dit schreef, dacht hij dus blijkbaar niet aan de mogelijkheid dat RUMPHIUS' dierboek reeds in VALENTIJN'S „Verhandeling der dieren van Amboina", terug te vinden was; dit is te verwonderen, omdat hij VALENTIJN toch geenszins vertrouwde. In zijn „Aanmerkingen" onder elk hoofdstuk van het Kruidboek blijkt zulks voortdurend; doch wel het sterkst, waar BURMAN zegt: „De *Canziri-boom* wert by *Valent.* p. 213. mede beschreven, doch deszelfs figuur onder No. XL. verbeeldt verschilt geheel van die van *Rumphius*, die anders in al hun deelen en gedaante met elkaar overeenkomen: En ik twyffele niet, ofte *Valentyn* heeft zyn figuren uit die van *Rumphius* ontleent, of door de Teekenaars ontfangen, schoon hy daar van in zyn Voorreden geen gewag maakt". (Amb. Kruidb. 2 dl. II., 1741, fol. 181).

In einde 1740 wist echter BURMAN *nog niet*, wat hij in 1745 te weten was gekomen omtrent de bewaarplaats van het ms.-Dierboek bij de familie van PHIUS in Indie; want in zyn »Voorreden« in dl. I van het Kruidboek, dd. Amsterdam 20 Oct. 1740 schreef hij: »... dog het was te wenschen, dat de overige schriften van deeze Schryver over de Land, Lugt, en Zee-gedierten agter dit werk gevoegt waaren, en of deeze Historie der Dieren van onze oude Man voor zyn doodt ten einde gebragt en afgemaakt zy, weete ik niet, waarom, zo dezelve onder imant particulier mogt zyn berustende, verzoeke zeer vriendelyk uyt naam van alle de beminnaars des natuu- die gelieve in het ligt te brengen, en uyt te geeven.« En nu vergelijke men nog eens, wat BURMAN in 1747 blykbaar ten slotte had ingezien, in

5!

[a]) De *eursivcering* is van mij.

7. KLEINERE HANDSCHRIFTEN.

Maleisch Woordenboek, omstreeks 1670 samengesteld.

Het auteurschap van R. zien we aldus vermeld: „*Jck vcrstae dat Meester Chrisiiaen Geraerts een Maleyts Woordenboek op Gouwediefs passar opgekogt heeft en tcgcnwoordig onder UEdelheyt berust,* welcke na alle omstandigheden sal zyn, myn **Lecsicon.** (sic) wenste dierhalven het wederom te hebben, als zynde niet gemaekt om publieck te verthoonen, maer tot myn speculatie. *Het is* met myn eygen handen voor 25 jaren *door my geschreven* van het begin tot het woort Pandas in de letter P., en het volgende is (van) een andere hand." Aldus RuMPHius-zelve in zijn brief aan den oud-Gouv. Gen. CAIWPHUYS, dd. Amboina 29 Juni 1695 (zie LEUPE, Bijlage VI, pag. 54-55).

Dezelfde GERAERTS deed kort daarna een poging om het handschrift zoomede de teekeningen van Boek I—VI van het Kruidboek in handen te krijgen. In de „Memcrie ofte hetgeen Syne Edelheyt J. CAMPHUYS, op syn sieckbedde CORNELIS CHASTELEIN, geordonneert heeft aan te teeckenen wegens de kruydeboecken van d' Hr. RUMPHIUS de dato 14 Tuly 169^." (afsedrukt als Bijlage VIIU P*gV. den LEUPE) leest men: „Item een bondeltje met verscheyde papiertjes die saeck [nl. van het Kruidboek] concernerende, *Y^^h*zeft* Chirurgyn CHRISTIAEN GERARDS, deselve kruydeboecken en teeckeningen syn Kdt. by een briefjen afgeeyst, dogh 't welck n kunnen geloven met de mening en Intentie van d' Hr. RUMPHIUS overeen te komen, nadien syn E., gelyck hy hadde kunnen a syn Edt. CAMPHUYS het minste daervan niet geschreven heeft."

Deze handelwijze van GERAERTS schijnt zonderling, maar treedt in een heel ander licht, wanneer men bedenkt dat hij aan *behinvd* was; op 15 Mei 1691 schreef deze: „meester CHRISTIAEN GIERAARDS, zynde aen myne familie gehuwt", zie sub **Leupe,** biz. GERAERTS wisselde dan ook menigen brief met RUMPHIUS. In een brief van W. TEN RHYNE, gedateerd 9 Juli 1694, (zie LEUPE, Bijlage VI, pag. 52) schrijft deze: „Ik gebruyke de vrymoedigheyt om desen in^esloten brief van den E. KUMPHIUS aen Mr. CHRISTIAEN GERAARDS met het bygevoegde goetjen hiernevens te laten overgaen, 't welck dan syn addres op syn Kedem seer vvel sal erlangen." Het slot van dezen brief luidt: „Met een doosjen gem. J. C. [bestemd dus voor J. CAMPHUYS] 3 Saeken 1 Doos in seyldoek benayt en 2 Samfoe-potjens, alle gemerkt C. G." [dus voor CHR. GERAERTS is dat het „bygevoegde goetjen"]. Maar ook uit RUMPHIUS' Rariteitkamer blijkt zijne correspondentie met GERAERTS. Op fol. 305 nl. schrijft R: „Ik zal noch hier byvoegen een verhaal van een zeker Chirurgyn, genaamt Mr. *Christiaan Gyraris,* dewelke in zynen brief aan my aldus schryft:" Volgt het verhaal. ~ Intusschen weet men niet°,\vaa&r het hs. van dit Woordenboek zich tegenwoordig' bevindt.

Blijkens LEUPE'S Biographie berusten in het Rijksarchief nog kleinere Mss. van Rumphius.

LEUPE schrijft (pag. 19): Nu eens vinden wij rapporten en advisen door hem uitgebragt over kerkelijke zaken^dan> ^ van fortificatiewerken of landbouw; hier leest men van hem „een korte beschrijving van den saguwboom , eiac hetgeen den „Cajoe-Cassiboom". Ook bevindt er zich het Rapport over de aardbeving op Ambon op 17 Febr „ 1674, hoogstwaarschijnlijk van de hand van Rumphius is; zie hierachter, biz. 9—10, onder „Diverse gedrukten van RUMPHIUS .

II. Gedrukte Werken van Rumphius.

A. KRUID-BOEK. Ie EDITIE.

Het || Amboinsche || Kruid-boek. |) Dat is, || Beschryving || van de meest bekende || Boomen, Heesters, "Kruiden, Land-en VVater-P^^ eenige men in Amboina, || en de omleggende eylanden vind, || Na haare gedaante, verscheide benamingen, aanqueking, en gebruik: || mitsgaders insecten en gediertens, [| Voor 't meeste deel met de Figuren daar toe behoorende, || Allen met veel moeite en vleit in veele Jaaren in Amboina en || beschreven in twaalf boeken, || door || **Georgius Everhardus Rumphius,** || Med Doct. van Hanau, Oud Koopman en Raadspersoon mitsgaders onder || de naam van Plinius Indicus, Lid van de Ulustre Acadcmia Naturae Curiosorum, || in 't Duitsche en Roomsche Nagezien en uitgegeven door || **Joannes Burmannus,** || Med. Doct. en Botanices Professor in den Hortus Medicus te Amsterdam, Me Keyzerlyke Queekschool der onderzoekers van de Natuurkunde; || Die daar verscheide Benamingen, en zyne Aanmerkingen neeit by

Zes deelen fol. M.DCC.XL1-M.DCC.L. Met portretten, koperplaten en titelvignetten.

Deel I en II. 1741; **III** en IV. 1743. Te Amsterdam, By FRANÇOIS CHANGUION, JAN CATUFFE, HERMANUS UVTWERF. || In 's Hage, By PIEIER JAN NEAULME, ADRIAAN MOETJENS, ANTONY VAN DOLE. || Te Ulrecht, By STEVEN NEAULME. ||

Deel V. 1747; en VI. 1750. Te Amsterdam, By FRANQOIS CHANGUION, HERMANUS UYTWERF. || In 's Hage, By 1 IETER UOS.*, J ADRFAAN MOETJENS, ANTONY VAN DOLE. ||

Te beginnen met 1)1. Ill is „Amboinsche[1]" vcrkort tot „Amboinsch".

De Latijnsche tegen-titel van het Kruidboek (bij sommige Kxx. eerst van af Dl. **III;** zie later) luidt:

Georgii Everhardi Rumphii || Med. Doct. [illegible] Senioris & in Amboina Consulis, nomine || Plinii Indici celebris, & Membri Inlustris Societatis Aca- || demiae Naturae Curiosorum Germaniae, || **Herbarium Amboinense,** || Plurimas complectens Arbores, Frutices, Herbas, Plantas terrestres & aquaticas, || quae in Amboina, || et adjacentibus reperiuntur insulis, || Accuratissime descriptas juxta earum formas, cum diversis denominationibus, || cultura, usu. ac virtutibus. || Quod & insuper exhibet || varia insectorum animaliumque genera, || Plurima cum naturalibus eorum hguns depicta. || Omnia magno labore ac studio multos per annos comecta, || <v auouecim Lonhcnpia nuna. |. [illegible] Professoris || Botanici, Academiae Latinum sermonem versa, || Cura & Studio || **Joannis Burmanni,** || Med. Doct. et in Horto Medico Amstelaedamensi 1 roiw. Caesareae Naturae Curiosorum Socii; || Qui varia adjecit Synonyma, suasque Observationes. ||

Bij den Lat. titel van Dl. V is „GEORGII EVLRHARDI RUMPHII" verkoit tot „GEORG. EVERH. RUMPHII .

Daarop volgde als Deel VII hel Auctuarium, uitgegeven in 1755, getiteld:

Het || Auctuarium, || ofte || Vermeerdering, || op het || Amboinsch || Kruyd-boek. || Dat is, || Beschryving || van de overige || Boomen, Heesters, en Planten, || die men in Amboina, || en de omleggende eilanden vind, || Allen zeer accuraat beschreven en afgebeeldt na der zelver gedaantes, || met de verscheide Indische benamingen, aanqueking, en gebruik, || door || **Georgius Everhardus Rumphius,** || Med, Doct. van Hanau, Oud Koopman en [illegible] Curiosorum, in 't Duitsche en jxuau^pcrbuuii JII /imDoina, miiisgauers || onner ae naam van mmus IUULUS, I^U van vi> an^o,.^ **"Rurmannus** || M>.». Oueeksc^ool ^er onderzoekers va n de Roomsche Ryk opgerigt. || Nu voor 't eerst uitgegeven, en in het Latyn overge/et, door || **Joannes 'Ike** Professor in het Ulustre Athenaeum, en de Ilortus |] Medicus te Amsteldam, |i Medelidt van het Keizeny ^ Natuurkunde; || Die daar verscheide Benamingen, en zyn Aanmerkingen heeft bygevoegt. ||

Te Amsterdam, || By MYNARD UYTWRRF, || en || De Wed. S. SCHOUTEN en Zoon. || M.DCC.LV. (

Een deel fol. Met koperplaten en titelvignetten.

De Latijnsche tegen-titel luidt:

Georgii Everhardi Rumphii, |j Med. Doct. Hanavensis, Mercatoris Senioris, & in Amboina [illegible] Inlustris So- || cietatis Academiae Naturae Curiosorum Germaniae, || Herbarii || Amboinensis || Auctuarium [illegible] ac Plantas, || quae in Amboina, || et adjacentibus demum repertae sunt insulis, || Omnes [illegible] & in Latinum sermonem versum, || Cura & Studio || **Joannis Burmanni,** || Med. Doct. Inlustris Athenaei, & Horti Medici Amstelaedamensis troi 11 Naturae curiosorum Socii. || Qui varia adjecit Synonyma, suasque Observationes. || Amstelaedami, || Apud MYNARDUM UVTWERF, || & || Viduam ac Filium S. SCHOUTEN, || M.DCC.LV. ||

Bovenstaande titel werd a/schrew X Vt liden ^ opmede de boekhandelaar NIJHOFF bezitten een dergelijk Ex.); en wel ,«. omdat oorspronkehjke mtgave (s R ^ % H e ^ " s ^ Karner der O. I. C; 2°. omdat de Lat. titel in **alle** 6 deelen gelijkluidend is; en o 3° genoemd Ex. afkomstig is van de Ams*T**TMch*c*TM£h ™ i7^Q uitgegeven Prospectus van het Kruidboek, zie sub **Burman,** biz. 20. omdat die Lat. titel bet °eest o^somt m. Bij een aantal Exx. verschilt toch de Lat. titel van uit. I en II geheel van de overige deelen III — VI.

Deze afwijkende titel van Dl. I en II limit aldus:

Herbarium ‖ Amboinense, ‖ Plurimas conplectens Arbores, Frutices, Herbas, Plantas terrestres ‖ & aquaticas, ‖ quae in Amboina. ‖ et adjacentibus reperiuntur insulis, ‖ Adcuratissime descriptas juxta earum formas, cum diversis denominationibus, ‖ cultura, usu, ac virtutibus. ‖ Quod & insuper exhibet ‖ varia insectorum animaliumque genera, ‖ Plurima cum naturalibus eorum figuris depicta. ‖ Omnia magno labore ac studio multos per annos conlegit, ‖ & duodecim libris Belgice ... it ‖ Georg. Everhard. Rumphius, ‖ Med. Doct. Hanavensis, Mercator Senior, & in Amboina Consul, nomine ‖ Plinii India celeber & illustris, ‖ Delectat ‖ IA ... cademiae " Naturae Curiosorum Germaniae ... emmanus. ‖ Membrum. ‖ Nunc primum in lucem eaidit, & ... Latinum sermonem; vertit ‖ Joanne DU ... adje J Synonyma, suasque Observationes. ‖ mstelaedamensi Professor Bota- ‖ nicus, Academiae Caesareae Naturae Cunosorum Socius. ‖ Quipvariae ... cum RUMPHIUS; daartegenover II. Titelprent. III. Latijnsche titel; daar tegenover

Dl. I van het Kruidboek [Ex. Kol. Bibl.] bevat: I. Portret van RUMPHIUS, in ovaal met vignet: Gezicht op „Amboina". V. 3 fol. „Opdragt" [1]) (Dedicatio) aan de „Edele, Ernfeste, Groot-Agtbare, IV. Holl. titel; beide met vignet: Gezicht op „Amboina". V. 3 fol. „Opdragt" [1]) (Dedicatio) aan de „Edele, Ernfeste, Groot-Agtbare, Manhafte, Wel-Wyse, Voorsienige Heeren, de Heeren Bewinthebberen der Geoctroyeerde Nederlandse Compagnie van Oost-India."; en aan het slot: „Was geteekent G. E. RUMPHIUS, lager, het bovenstaande eygenhandig gesteldt door GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS. Op Amboina aan 't Casteel Victoria, den 20. September 1690. midden in 't 63. jaar myns ouderdoms." VI. 6 fol. „Voorrede (Praefatio) aan den Leser", door den auteur, waarbov[illegible]en een vignet, voorstellende RUMPHIUS, omgeven door geninsjes. VII. 1 fol. Gedicht: „De Autheur tot het boek (Auctor librum adloquitur)."; wa[illegible]ronder: „Was getekent G. E. RUMPHIUS". VIII. 1 fol. Gedicht: „Het boek beantwoord den Autheur (Liber Auctori respondet)." Onder den Hoi[illegible] tekst staat: „J. D. S. HAFNIENSIS. Clercq van den Autheur." [2]); en onder de Lat. vertaling: „Ex utroque vernacnlo carmine Laiina paraphrasi interpretabatur PETRUS BURMANNUS JUNIOR. Histor. & Eloq. Profess. in Acad. Franeq." IX. 1 fol. L[illegible] t: [illegible] opus botanicum Celeberrimi G. E. RUMPHII."; waaronder: „DANIEL FRIDERICUS DOPNER. Regiomont: Borussus." *[illegible]at i&Ge&f?fi^ mboins Kruydboek, van den Wyzen en Hoog-Geleerden Heer GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS; Oud Coopman en Raadsperzoon in Amboinii, en [illegible]naam van den Indischen Plinius, Lidt[illegible] Ulustre Collegie der curieuse en nieuwsgierige ontrent natuurlyke zaken, in 't Duytsche overgeset." Hieronder staat: „Franciscus Valentyn. Verbi divini Minister Amboinensis". XI. ½ fol. Gedicht: „Op de Afbeelding van den Heere JOANNES BURMANNUS."; waaronder: „ADRIAAN VAN OMMERING JACOBS Zoon." XII. Portret van JOANNES BURMANNUS, waaronder een Lat. versje van JAC. PHIL. D' ORVILLE, en links onderaan: „J. M. QUINKHARD Pinxit 1736", en rechts: „J. HOUBRAKEN sculpsit Amst." XIII. 1 fol. Voorreden (Praefatio)" van JOANNES BURMANNUS, en aan 't slot onder den Lat tekst: „Dabam XX Octobris MDCCXXXX Amstefaedam? ex^Museo." XIV. 2 Vol. Lat. gedicht: „Fratri carissimo JOANNI BURMANNO,..."; en aan het slot » ^ ^ [illegible] Junior XVI. 4 fol. Lat. gedicht: „Viro clarissimo, expertissimo, JOANNI BURMANNO, ..." BURMANNO . .»; waaronder: *n ^ ^ ^ ^ x [illegible] Gedicht: „Aan den Weledelen, Hooggeleerden Heere, mynen veelgeachten Neeve; vvaaronder: JO\NNKS OOSTERDVK bcHACHi. ^[illegible]

JOHANNES B U ™ ™ V • - " ^ i ^ u ^ t e k s t, en ^ z o ^ r t r o u w e n s het geheele work door) halverblads, Latijn *links,* en Hollandsch *rechts.*

W. I teven, . 1 " " r^H^rvoen.le aldcrley Boomen, die eetbare Vrugtcn dragen, en door Menschen gehaveml worden", is verdeeld in [illegible] deelen — ' ~~ ~ * "" "" ~ 69 hoofdstukken, telt 200

Dl. II heeft 270 fol met 87 pi- en bevat boek II (54 hoofdst.) „Behelzende dc speceryagtige Boomen... en III (46 hoofdst.) „Itehelzende die Boomen, waar van men Timmcrhout heeft" en V (71 hoofdst.) „Handelende van de wilde Boomen, waar van men Timmcrhout heeft" en V X hoofdst) "landtlende van de overige wilde bomen onder malkanderen."

Dl. III telt 7,7 fnl' m7t V,i°nl- en bevat boek IV

Dl. IV is verdeeld in 91 hoofdst.; telt 154 fol. met 82 pl.; en bevat boek VI „Handelende van de Heesters, zo tamme als wilde."

Dl. V begint (na den titel) met 2 fol. „Voorreede van den Autheur (Auctoris praefatio)", waarboven het vignet van de voorrede in dl. I; met aan het slot: „Amboina aan 't Casteel Victoria, den laatste December 1695." Vervolgens 2 fol. „Aan den Goedgunstige, en Billyke Beminnaars d[illegible] Kr[illegible] Bu[illegible] Gegeeven in Amsterd. 16 January 1745." [illegible]: waarna de tekst aanxft rw7t'ek^^VVorme't' 184^^!-, ^ ^ ^ 0 0' ^ ' Vir^'hoofdstT^chelzende de Bosch-touwen en kruypende Heesteren"; VIII (92 hoofdst.) "Behelzende de Hof kruyden, zo wel die tot de kost, als Medicyn, en vermaak diencn"; en IX (91 hoofdst.) „Van Winden, en omslingerende kruipende Kruiden."

Dl. VI vertoont in afwiikins der vorige deelen op den Lat., zoowel als op den Holl. titel het vignet gcteekend boven dc voorrede van dl. I en V, dus RUMPHIUS met ɡeniuses voorstellende. Na den titel volgen 4 fol. Lat. gedichtS): GEORGII EVERHARDI RUMPHII peregnnatio sive iter in Brasiham.", 3 n ! l e tekst aanvanat . Het deel heeft 256 fol. met 90 *pU* ™ bevat boek X (64 hoofdst.) „Handelende van de Wilde Kruiden door malkander" XI '(6o hoofdst.) .Handelende van de overige of resteerende vvilde Kruiden", en XII (33 hoofdst.) „Handelende van de Zeeboompjes, en steenagtige Zeegevvassen, die na een Plant gelyken".

Tj [illegible] hier even wel een fout. De folio's „Opdragt" zijn 111. gemerkt [illegible], waaruit blijkt dat het gedeelte gemcrkt •\ *ontbreekt*; aangezicn nu het Lat. Kccliclu [illegible] vóó Grec[illegible] door SP linteekeni <' v» een Uuilsclicr, die het Wijkbaar gccollatmiieerd hart, liierop de iiai,daclit gevestigd.

Deze ve[illegible]el veridaarbaar, omdat baiten de signatuur der fol. geen enkele aamvijpmg best-vat omtrent plaatsmg der verschillcnde opdracliten, gedichten, enz. en veel dus aan het goeddunken der boekbindcrs was overgclaten. Vandaar de ouderlinge afwykmg m do verschillende Lxx.

[2]) Wie deze J. D. S. Hafniensis (= de Kopenhagener) geweest is, klerk van RUMPHIUS in 1690, is ondanks alle gedane moeite *niet* opgeheldcrd kunnen worden.

[3]) Deze Voorrede van BURMAN, vóórin dl. V, bevat *in een deel der Exx.*, even vóór het slot, eene passage van 16½ regels, waarin hij. behalve over de uitgave van het Auctuarium nà dl. VI, ook beloften doet omtrent een mogelijke uitgave van „de Historie der dieren van Ambon" door RUMPHIUS, welke hiervóór in noot 1 op blz. 3 al in extenso gegeven werd. Doch in *de andere Exx.* is deze passage *verzwegen*, terwijl onder de aldus verkorte Voorrede *daarentegen* een „Bericht aan den Boekbinder" is gedrukt, luidende: „Om de banden van dit Werk wat egaalder van dikte te maken, moet dezelve het negende Boek van dit Werk .... voegen by het 8ende Deel." Er behoeft niet aan getwijfeld te worden, of die Exx. waarin deze beloften omtrent Auctuarium en Dierboek wel voorkomen, zijn *eerder* afgedrukt geworden dan die, waar — voorzichtigheidshalve blijkbaar — die zinsneden weggelaten zijn, en vervangen werd door het „Bericht aan den Boekbinder". Het mooiste is, dat dit „Bericht aan den Boekbinder" met recht „een wassen neus" mag heeten; in *geen enkel* der door ons bezichtigde Exx. komt Boek IX vóóraan in dl. VI voor, doch *overal* achteraan in dl. V. Men stelle zich trouwens den Boekbinder voor, die dit boek IX rustig in 1747 laat liggen om te wachten op het verschijnen van dl. VI .... in 1750 eerst, dus 3 jaar later; al had dan ook BURMAN in zijn Voorrede voor dl. V, dd. 16 Jan. 1745 — dl. V *verschenen* eerst in 1747! — gezegd, dat hij dl. VI. „in de tyd van een jaar", *dus* in 1746, hoopte te kunnen uitgeven! Waarschijnlijk zijn dus de folio-pagina's mèt de belofte gedrukt in 1745: en die zónder de belofte *herdrukt* in 1747! En dus ook: tusschen 1745 en 1747 heeft BURMAN wel de zekerheid gekregen èn dat de uitgave van het Auctuarium nog heel wat zou duren (inderdaad tot 1755), èn *dat hij het ms.-Dierboek* van RUMPHIUS *niet in handen zou krijgen.* Het kan echter ook zijn, dat BURMAN tusschen 1745 en 1747 tot het besef is gekomen .... dat Ds. VALENTIJN al voor die publicatie had gezorgd!

[4]) De nummering der platen is niet geheel juist. Zoo ontbreekt 70, en is daarentegen 75 dubbel; het lijkt alsof eerst de platen zijn afgedrukt, en pas daarna de verwijzende tekst der verklaring van iedere plaat De zaak is dus: dat geen plaat feitelijk ontbreekt, of dubbel is, doch er enkel in de nummering een abuis plaats vond. In het Senoemde Ex. van Dr. GRESHOFF vverd deze bizonderheid (waarop. althans gedeeltelijk, de aandacht nog niet gevestigd werd] met dezelfde hand van den Duitscher, die het werk collationeerde, aangeteekend. Overigens zie sub Quaritch, biz. 48.

[5]) Zooals hierboven, noot r, werd aangeioond behoort clit gedicht dus eigcnlijk vooman in dl. I, a I bevindt het zich bijna zonder uitzondering vóóraan dl. Vf.

Het Auctuarium (veelal aangeduid als Dl. VII) heeft op den Lat. titel het vignet Rumphius en op den Holl. daarentegen het Gezicht op Amboina. Na den titel volgt 1 fol. voorrede: „Aequo atque benevolo lectori s. d. JOANNES BURMANNUS"; waaronder: „Dabam Am staat: D. XX. Junii M.D.C.C.LV.". Het Auctuarium is verder verdeeld in 84 hoofdst. en heeft 71 fol. met 29 pi. Onderaan fol. 71 ... „Einde van de Vermeerdering, en van het geheele Kruidboek". Nietlemin bevatten de volgende fol. 72—74 ... „Index van de „Smilax" (Radix China) door J. BuRMAN-zelven, met 1 ongenummerde plaat; terwijl ten slotie van denzelfden vo ... fol. Universalis in sex tomos et Auctuarium Herbarii Amboinensis Cl. GEORGII EVERHARDI RUMPHH", vervat in 20 *niet-gefagineet*

A[1]. KRUID-BOEK. 2* EDITIE.

Nadat de uitgave van het Kruidboek (behalve het Auctuarium) in T750 voltooid was, verscheen in hetzelfde jaar bij M. UYTWERF te Amsterdam, *die inmiddels door aankoop daarvan eigenaar was geworden,* *) een **nieuwe titeluitgave** van alle VI deelen.
Aangezien de titel dezer uitgave hier en daar verschilt van de oorspronkelijke uitgave, wordt deze geheel overgenomen.

De Hollandsche luidt:

Het || Amboinsch || Kruid-Boek, || dat is, || Beschryving || van de meest bekende || Boomen, Heesters, Kruiden, Land- en WaterPlanten ... Amboina, || en de omleggende eylanden ... Na haare gedaante, verscheide benamingen, aanqueking, en gebruik; || mitsgaders van ... en gedierten, || Voor 't meeste deel met de Figuren daar toe behoorende, || Allen met veel moeite en vleit in veele jaaren vergaderi, ... mitsgaders in Twaalf Boeken, || door || Georgius Everhardus Rumphius, || Med. Doct. van Hanau, Oud Koopman en Raadspersoon in Amboina ... onder || de naam van Plinius Indicus, Lid van de Illustre Academia Naturae Curiosorum, || in 't Duitsche en Roomsche Ryk opgeng ... uitgegeeven door || Joannes Burmannus, || Med. Doct. en Botanices Professor in de Hortus Medicus te Amsterdam, Medelidt van ... Qufcekschool der Onderzoekers van de Natuurkunde; || Die daar verscheide Benamingen, en zyne Aanmerkingen heeft bygevoegt.
Te Amsterdam, || By MEINARD UYTWERF. M.DCC.L. ||

Zes deelen fol. Met portretten, koperplaten en titelvignetten.

De Latijnsche tegen-titel luidt:

Georgii Everhardi Rumphii, || Med. Doct. Hanavensis, Mercatoris Senioris, & in Amboina Consulis, nomine || Plinii Indici celebris, & Membri Inlustris Societatis || Academiae Naturae Curiosorum Germaniae. || Herbarium || Amboinense, || plurimas conplectens || arbores, frutices, herbas, plantas terrestres, & aquaticas, || quae in Amboina, || et adjacentibus reperiuntur insulis, || Adcuratissinie descriptas juxta earum formas, ... diversis || denominationibus, cultura, usu, ac virtutibus. || Quod et insuper exhibet || varia insectorum animaliumque genera, || Plunma cum na ... eorum figuris depicta. || Omnia magno labore ac studio multos per annos conlecta, || & duodecim conscripta libris. || Nunc primum in ... edita & in Latinum sermonem versa, || cura et studio || Joannis Burmanni, || Med. Doct. et in Horto Medico Amstelaedamensi Protessons || ... Academiae Caesareae Naturae Curiosorum Socii; || Qui varia adjecit Synonyma, suasque Observationes. ||
Amstelaedami; || Apud MEINARDUM UYTWERF. M.DCC.L. ||

Alle deelen dezer uitgaaf vertoonen op den Latijnschen titel het vignet „Rumphius" en op den Holl. het ... Gezicht op Amboina". De titels der verschillende deelen verschillen niet van elkander (in tegenstelling dus met de ie uitgaaf waarvan ... Lat. titel van Dl. I en II geheel anders is). Ook in deze uitgave is de voorrede van BURMAN in Dl. V soms verKort, met het Bericht aan den binder (Ex. Dr. GRESHOFF); soms geheel afgedrukt, doch zonder dat Bericht (Ex. Ko 1. Mus). *Overigens* komt deze uitgaaf van M. UYTWERF *geheel overeen* met die van 1741-50, ... zeer ten ... als tekst. Daardoor komt het ook in menig Ex. van het Kruidboek voor, dat deelen der ie en 2e editie *hjeengevoegd^raen,*

Bovenstaande in 't kort samenvattende, kan men dus zeggen dat er van het Knvidboek — naast het Auctuarium van i?55 - ... is in:

I. " De uitgave van 1741-50 te Amsterdam, 's Hage en Utrecht bij FR. CHANGUION e. a. verschenen, welke uitgaat nog te on...
   a. Exx. waarvan in alle 6 deelen de Latijnsche titel gelijk is.
   b. Exx. waarvan de eerste 2 din. een geheel anderen Lat. titel dragen, doch ovengens gelijk zijn ... aan den boekbinder; of
   c. Exx. waarvan dl. V de langere Voorrede van BURMAN heeft met zekere beloften, doch zonder bencnt ... kortere Voorrede zonder die beloften, maar met dat bericht.
II. De nieuwe titel-uitgave van i750, te Amsterdam, bij MEIN.RD UVTWEW; waarvan alle deelen dus ... denzelfden uitgever verschenen. Evengoed bij II komt het voor, dat in somtmge Exx. de voorrede van BURMAN ... daarentegen ... nweer ... voorrede een „Bericht *L* den Boekbinder" is geplaatst; terwyl de Exx. met de langere voorrede dat „Benc... evenw...
   N.B. In bijna alle Exx. is het Lat. gedicht („Peregrinatio") van RUMPH.US vo6raan in Dl. VI gep.aatst; het *behoor* ... onmiddellijk achter den titel.

De verdeeling van het Kruidboek is aldus: dl. I (Lib. I; P- i- 82); d 1 II (*UK* II-III; pi. 1-87 ...; dl. Ill (Lib. IV—V ...; dl. IV (Lib. VI; pi. 1-82); dl. V (Lib. VII-IX; pL 1-184); dl. VI (Lib. X-XII, pi. 1 9°)- ... of het *Auctuar* (pi. 1 — 29, plus 1 *ongenummerd).* Te zamen 696 platen.

B. RARITEITKAMER. VERSCHILLENDE EDITIES.

D'Amboinsche || Rariteitkamer, (Behelzende eene Beschryvinge - ." ^ ^ 1 7 , , ... te weeten raare || Krabben, Kreeften, || en diergelyke Zeedieren, || als mede allerhande || Hoorntjes en Schulpen, || die men in d'Amboinsche Zee vindt: || Daar beneven zommige Mineraalen, Gesteenten, || en soorten van Aarde, die in d'Amboinsche, en zommige omleggende Eilanden gevonden worden. || Verdeelt in drie Boeken, || En met nodige Printverbeeldingen, alle naar 't leven getekent, voorzien. || Beschreven door || Georgius Everhardus Rumphius, || ... in 't Duitsch en Roomsche Ryk opgerecht, onder den naam van || Plinius Indicus. || ... van Hanauw, Koopman en Raad in Amboina, mitsgaders Lid in d' Academiae Curiosorum Naturae, || in den naam van || Plinius Indicus. ||
V Amsterdam, || Gedrukt by FRANgois HALMA, Boekverkoper || in Konstantijn den Grooten. || 1705-

Ee'n deel fol. Met portret, koperplaten en vignetten.

---

1) Dit blijkt in het „Tweede Aanhangsel of Vervolg. op het Naamregister van Nederduytsche Boeken, die in de Jaaren 1745 tot 1750 zyn uytgekomen, of herdrukt. . . . Opgesteld door J. VAN ABKOUDE", I, 4e stuk. Leiden, S. GENET en C. DE PECKER 1750", waar o. a. op p. 132 vermeld is: „RUMPHIUS (G. E.) Amboinsch Kruytboek/ dat is/ Beschryving. . . . (enz.) 8 deelen in folio, met platen/ te Amsterdam, by WAASBERGE, nu door Inkoop gekogt door M. UYTWERF, en bied dezelve dit lopende Jaar 1750. aan voor 70 gl. en zal absoluyt na de voorgeschreven tyd niet minder werden verkogt als voor 100 gl." Typisch!
Onbegrijpelijk is de naam „WAASBERGE", alsmede de vermelding „8" deelen.
Even onduidelijk is het „Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche Boeken, Welke sedert het jaar 1600 tot het jaar 1761 zijn uitgekomen. . . voorheen uitgegeven door J. VAN ABKOUDE, Nu overzien, verbeterd en tot het jaar 1787 vermeerderd door R. ARRENBERG." Tweede druk. Rotterdam, G. A. ARRENBERG, 1788", hetwelk op p. 448 vermeldt: „RUMPHIUS (G. E.) Kruidboek/ dat is/ Beschryving. . . . (enz.) 8 deelen (fol.) met pl. Amsterdam H. UYTWERF." Alweer dus 8 deelen en (als boven) zonder vermelding van jaar, zoodat niet blijkt welke uitgaaf bedoeld wordt. Aan de opgave van 8 deelen is blijkbaar geen waarde te hechten.

II. Titelprent, waaronder: „'T Amsterdam ‖ Gedrukt by FRANCOS HALMA Boekverkoper. 1705." II. Fransche titel met vignet.

De tekst dezer Rariteitkamer wordt voorafgegaan door een opdracht aan den Hooggeleerden Heer HENRIK D'ACQUET, Burgermeester en Raad der Stad Delft, Doctor en vermaart oelenaar in konsten en wetenschappen, ... EVERHARDUS RUMPHIUS, ... den 1 van Slagtmaand 1704." „UwE Ed. onderdanige dienaar ... R'UPH.US."

Daarna volgt de korte titel van het boek en daarna de „Inleiding", eigenhjk van SIPMAN (zie hierna). ... waarop bovenaan een vignet, aan ue ...

Hierop volgt fol. 1 van den ... fol. ... waarna onmiddelhjk ... „Hooftdeelen" en 6 platen een verkorte inhoudsopgave. De mieian Si... hindelende van weeke Schaalvisschen. Dit boek neci 44

„Het eerste Boek van de Amboinsche Rariteitkamer", ... Einde van 't eerste ... waaronder ... door een vignet, begint: (genummerd I-XXVI) en eindigt op fol. 54, ... fol. blank, waarna met fol. 57, ... Dit boek telt 39 „Hooftdeelen" en 33 pl. Daarna ... „Doch aan het boek is *toegevoegd* eene:

„Het tweede Boek, Van de Harde Schaalvisschen ... slot: „Einde van 't tweede boek ... enz, enz." Deze beschrijving (genummerd XVII-XLIX) en eindigt met fol. 160 ... Sipman, Doctor ... en een dergelijke ... liefhebbers en Beschryvingen verdeelingder Amboinsche ... Schulpen opgeste.t, zynde alstoen ... eind.gt onderaan fol. ... heeft deze beschryving ... verdeelinge ... byzonderen goeden vriend, den bewaarders van zeldzaame dingen, heeft deze ... en heeft het zelve alhier ... wy het ook tot voldoeninge der naukeurige een medegenoot van den Hr. RUMPHIUS tot Amboina, dit werk, aan ons heeft overhandigt; waarom ... Hr. J. DE JONG, die het, als dienstig tot dit werk, hier hebben bygevoegt." Daaronder staat: „Einde van 't tweede deel", en volgt een vignet. Liefhebberen, en nader verstand ... dezer Beschryvingen ... voorafgegaan door een vignet, begint: ... waarna met ...

Hierna volgt fol. ... titel van het derde boek ... (genummerd L-LX) „Het derde Boek, Van de Mineralien, Gesteenten, En andere ... bevindt zich een ... en eindigt op fol. 340.

Tusschen het 35e en 36e „Hooftdeel" op fol. 262-274 (met pl. LIII en LIV), beide ... „Beschryving Van het Stuk Graauwen Amber Dat de Kamer van Amsterdam uit Oost-Indien heeft gekregen weegende 182 ponden; nevens eene korte verhandeling van zynen oorsprong en kragten". Deze verhandeling, juister „brief" blijkens den aanhef „Myn Heer", is niet van RUMPHIUS, maar van een anonymus; aan het slot staat: „Ik blyve, Myn Heer, U. Ed. gansch verpligte dienaar, N.N." Aan wien het schrijven ... gericht, ... zooals wèl bij de eerste 2 Boeken; dan op de ...

Achter het derde boek ... van een opgave van „Drukfauten", volgende fol.: ...

„Blad-wyser ... Saaken in dit ... „Pag. ... „Einde".

In de vermelding der „Drukfauten" is weer een ... RUMPHIUS het manuscript aan zijn vriend ... dit werk niet uitgegeven zooals ... het licht zag. Uit de inhoudsopgave (was toegevoegd) zijn ... de beschryving en derde boek eene beschrijving van een

verdeeling der Amboinsche ... werd ingelascht. ... Rariteitkamer aanmerkelijk deed verhoogen, was Simon stuk ..Graauwen Amber door het meest verdienstelijk maakte en de waarde der Rariteitkamer; hij wist er aantrekkel.jkheid aan

Degene die ... Kruidboek deed, verrichte S. in zekeren zin van hij wist dat zij zeldzame Rariteiten bezaten. Buna Schijnvoet; wat BORMAN voor aanmerkingen ... te verwijten ... het tweede Boek, de eigenlijke Rariteitkamer), zeer te geven, vooral door ... aanteekeningen of bijvoegingen, soms (voor al in ... vervaardigen naar Rariteiten ieder hoofdstuk voorzag ... wist te bekomen. Zie voorts sub Chemnitz, biz. 35. uitgebreid; maar bovendien waar ... afbeeldingen ... bij RUMPHIUS ... die hij zelf bezat [1]), of van bekende verzamelaars ... met den jonge ... wordt van SCHIJNVOET's medewerking gewag gemaakt in de volgende

In de opdracht van den uitgever ... Schryver maar, als men zegt, bewoordingen: „Veele zaaken, ook, Ed. Achtb. Heer, waren door den Schryver maar, als men zegt, geheel ontbraken, die 'er, zonder de schikking en orde van 't nootwendig eene nader uitbreidinge vereischten; gelyk 'er ook zulke in 't geheel ontbraken, en arbeid van nooden; en wy willen voor Uwe Ed. werk te schenden, niet aan mogten gemist worden. Hier toe was tyd, onderzoek, en arbeid van nooden; en wy willen voor Uwe Ed. Achtb. niet verbergen, dat wy zonder de hulpe en vlyt van den Heere Simon Schynvoet, groot kenner en liefhebber dezer Frayigheden, en onzer beide geeerde vriendt, niet waren terecht gekoomen; als die, alles in den grond kennende, niet alleen de aftekeningen der afbeeldzelen die 'er ontbraken, maar het werk zelf met zyne naaukeurige waarnemingen, die het zelve eene byzonderen luister en veel lichts toebrengen, doorgaans verrykt heeft; als uit de Byvoegzelen zelfs, met eenig onderscheit van letter gedrukt, t'over blykbaar is".

Herdruk. Leyden, P. VAN DER AA, 1709. ... elders vonden ... van ... maakt, ... oor J. ... Boinse ... VAN ABKOUDE, 17.. ... beschryving van allerhande Schaalvissen / Krabben / Kreeften en ... elyke, fol. Leyden 1709, P. VAN DER ... OMAN DE JONGE. 9 gl. 10 st." Het is echter bekend, hoe sterk PIETER VAN DER AA juist

AA met nlaten nu Amst. 1741- J; ...

was in herSrukken, en nieuwe titel-uitgaven ... Thesaurus ‖ Imaginum ‖ Piscium Testaceorum; ‖ Quales sunt ‖ Cancri, Echini, Echinometra, Stellae Marinae, &c. ‖ Ut & ‖ Cochlearum; Globosae; numerantur ‖ Lunares; Laciniatae; Trochi; Valvatae; sive Semilunares; Valvatae striatae; Cassides tuberosae, ‖ verrucosae, laeves & Murices; Cylindri, &c. ‖ Quibus accedunt ‖ Conchylia, ‖ Ut ‖ Nautilus, Cornu Ammonis, ... Tellinae, ‖ ... cina; Strombi; Volutae; Alatae; ‖ Porcellanae majore, ... solenes univalvii, Chamae asperae, Chamae laeves recunes, ... omnium Conchae univalviae & bivalviae; ‖ Quarum species sunt Solen ... Lapides & Argillae, varns in Iocs reperta. ‖ Quorum omnium Scenes bivalvii: Musculi, Pinnae, Ost'rea. &c. ‖ Denique ‖ Mineralia ... Naturae Curiosorum Collega, dictus Plinius Indicus, ... partem ‖ Georgius Everhardus Rumphius ... collegit, ... digessit, ‖ & ... incidi curavit. ‖ II Jam vero Naturae Amator & Curiosus quidam in Mine ... Lugduni Batavorum, ‖ Apud Petrum vander Aa, Bibliopolam. MDCCXI. ‖

---

1) Verg. wat VALENTIJN in 1726 over Liefhebbers van hoorntjes enz. in Amsterdam, liet drukken (III, 2e stuk, fol. 561 1e kol.): „De Heer *Simon Schynvoet*, die boven allen in kennis, en 't bezit van fraeje stukken aldaar" — n.l. te Amsterdam — „uitsteekt, behalven dat zijn E. een ongemenen schat van kennis ontrent veel andre zaaken..... bezit". En even verder: „Alle deze Heeren — nl. te Amsterdam — (van welke ik nu nog maar de Heer *Ruys*, en de Heer *Schynvoet* in 't leven kenne) hebben ongemeene fraeje Cabinetten bezeten. van welke ik 'er geen weet, dat aldaar by dat van de Heer *Schynvoet* te vergelyken is". Dit werd in 1726 gedrukt, terwijl SCHIJNVOET op 24 Aug. 1727 te Amsterdam overleed (zie A. J. VAN DER AA's Biographisch Woordenboek, XVII, Haarlem 1874, p. 578—579).

Ex. Kon. Bibl. Tit ' rent Titel (* 1)
van RUMPHIUS + J (Detomina ione, p t * (Naturae *m TM ti Cnn0S0 S nletaande tegenzijde „Explicatio Characterum", * 2) + Portret (Indices, ppp-qqq) + W K ^ / e r ^nn ' ^ / h T TabuU? COntinentur ~^) + 60 Platen (a-000, iV*. I-LX) + 4V1 plaat X; een compleet Ex. is ed^rin TeyTerp^ eze PP, IndlCeS 66k Senummerd LXI-LVIII). fol. [Het Ex. Kon. Bibl. mist

Terecht erkt Th. sse in zi
Genève-£ ndreip2isi86^^on n wT Tr fSor de livres rares et P^cieux ou nouveau dictionnaire bibliographique", VI, Dresde-der editie van 170?, 711 1740 7^ In' 1 2e ?' T) ^v nSmeS planches ont servi pour la version latine". gebeuten der gedeel zijn dus laten dezelfde.

en van noten voorzag. De tekst van RuMPmus Ts Li " 7 " Amsterdam geweest, welke ^ i..« editie van ,705 verzorgde de afbeeldingen der 60 platen slaat. de 1f ! V^ eenen male verdwejien, en door een Lijst van Namen vervangen, die op aanmerking neemt dat de 60 platen ' ^ i ^ vooTMl.Waarna volgen andere in verschillende landstalen. Indien men in Curiosus quidam ..... nitidissibifeaVri inrinf zij n als fle der Uitgave van X7OS, en daarnaast het .Jam vero Naturae Amator & SIMONSCHIJKVOET 66krieh CUraV1J van den Lat titel> in volstrekt-letterlijken zin mag opvatten, dan mod zelfs gezegd vvord!:^tQaidam Holfandiae nosr^Z "! de * ^ ^ " W L " . uitgave. Dat nog te meer, waar in het Voorwoord collectis & in hunc ordinemdktinn? f a.es ^ he S SU1S nobis diversas species aeri incidendas impertiere, quibus omnibus afbeelding anders is "a.s t de S S i2 £ £ T^5 P^* & ^ offerUlr ^ ^ w > — en dt waa J ^ " ^

2e editie- Hagae Comitis, 1739. fol.]

Nergens aangetroffen. O. a. door BRUNET (1863) vermeld; en zie sub Ebert, bk. 39.

D' Amboinsche ^^Y^ ^^ TM " - ^ u^k . „T Amsterdam, || By JAN ROMAN DEJONGE, Boekverkooper, 1740. || "[Ex. Jhr. C. H. A. VAN DER WIJCK.]

werd in ^benewns"*^JHI TM^^ 1601118 zooverre van dien der eerste, dat het daarop voorkomende woord ..beneven" veranderd uitgaaf de opdrachten van RuMPHiufen T Hand vi 8net, 4 °P werd ^gebracht. Het groote onderscheid is evenwel dat in deze fol. opdracht van T R TM Z HALM - A aan D'ACQUET met meer zijn afgedrukt, doch in de plaats daarvan kwamen 2 HALMA, gedateerd 1 Nov i,o;T hip *f "If den ooSSeleerden Heer JOHANNES BURMANNUS". De voorrede aan den lezer van * hetzelfde jaartal draaende tori n,-p/f.u ecuuer b, el ^oudc, n, TM o.°°k de titelprent, met dat verschil evenwel dat het onderschrift, hoewel Dus op é& T b, en; n de met volkomen gelijk is, doch luidt: ,,'T Amsterdam, Gedrukt by FRANCOIS HALMA Boekverkoper 1705- II , (of deel) het n C f ;; rw;i • "V ?-, aVe Van I7o5 (zie boven) op tw^" Verder ontbreekt achter het einde van het eerste Boek wcaelaten, D^ eite'ni f e'! eindelijk op de Platen de handige verwijzing, naar de fol. waarop ze betrekking hebben. evenzeer is hierwederom fouler staat nl. 396 ekst is volkome gelijk ^ ^ uitgaaf ^ 17oS F o L ^ TM de eerSte uitgaaf gednlkt alS 295, ,,

Nieuwe titeluitgave van den herdruk van i74O. ,,T' Amsterdam, || By JAN ROMAN DE JONGE, Boekverkoper, I74I. || »

Deze Boek TcTdL]Tf ^ K-n ^ dan herdruk van 1740 onderscheidt zich van dezen door het titel vignet, zoomede daardoor, dat achter 7^1fQ £ 1 (uds s1ul Ju e ie LUtgave), wel een vignet voorkomt. Overigens is deze uitgave volkomen gelijk aan die van 1740; ze is die tlrukfout van fol. 296 ~ er staat dus 396 — is gebleven.
B ee kel E niLinf 11 i ^ rf' (bljV> dat Van de KoL BibL) doet zich het geval voor dat het oorspronkelijk onderschrift der titelprent dezer „ L aar is overplakt met een strookje, aldus bedrukt: „? Amsterdam Gedrukt by JAN ROMAN DE JONGE, Boekverkoper 1740. li wet is dus met onmogelijk, dat hetzelfde ook geschied is bij Exx. van den herdruk nit 1740.

Amsterdam, G. DE GROOT EN ZOON, 1741. ? ?]

Bestaat deze editie inderdaad? Het is niet waarschijnlijk, aangezien J. ROMAN DE JONGE in 1740 een herdruk der Rariteitkamer van 1705 uitgeeft en daarna in 1741 een nieuvve titeluitgave; in datzelfde jaar zou dus DE GKOOT het boek wederom hebben uitgegeven ? LEUPE, die in zijne biographie (pag. 37) van deze uitgaaf melding maakt, deelt niet mede of hij ze ooit ge/ien had. vermoedelijk ontleende hij zijne mededeeling aan het ,,Naamregister van de bekendste en meest in gebruik zynde Nederduitsche ^oeken, Welke sedert het jaar 1600 tot het jaar 1761 zijn uitgekomen enz. . . . . Tweede druk Rotterdam, G. A. ARRENBERG. 1788 (verg. noot 1 op biz. 6), waar op pag. 448 wordt vermeld: ,,Amboinsche Rariteitkamer /met pi. 1741/Amsterdam/ G. W GROOT en ZOON, folio. 9.10"; d.i. f. 9,50.
Dat genoemd ,,Naamregister" weinig vertrouwen verdient, werd reeds bij de omschrijving van het Kruidboek aangetoond.

Georg Eberhard Rumphs || (Welcher ehemals Medicinae Doctor, ältester Kaufmann und Rathsherr zu || Amboina, imgleichen ein Ehren-Mitglied der Kayserlichen Academie der Naturforscher || unter dem Beynamen PLINIUS INDICUS gewesen) || Amboinische || Raritäten-Kammer oder Abhandlung II von II den steinschaalichten Thieren || welche man || Schnecken und Muscheln || nennet, || aus dem Holländischen übersetzt von Herrn Philipp Ludwig Statius Müller, || öffentlichen ordentlichen Lehrer der Weltweiszheit zu Erlangen || und mit || Zusätzen || aus Wien Conchyliologie || vermehret || von || Johann Hieronymus Chemnitz, II Koniglich Dänischen Gesandschafts-Prediger in wien und Mitghed der Kayserlichen || Academie der Naturforscher. II
Aut Kosten der Krauszischen Buchhandlung in Wien. 1766. ||

Ex. Bibl. K. Leop. Car. D. Ak. d. Naturforscher, Halle. Titelprent + Titel (•) -f 10 (Opdrachten aan JOHANN HARTWIG ERNST FREVHERK VON BERNSTORF en GRAF ADAM GOTTLOB VON MOLTKE, * 2 - *** 2) + 8 (Vorrede" van CHEMNITZ, dd. WIEN, den 20 Pebr. 1705. « « - « • « 2) +XXVIII (.Vorlaüfige Einleitung", overgenomen van J. A. CRAMER, a!g2) + 100 (XXIX-CXXVIII, Kleine Zusatze^u dem Werke des RUMPHS . . . . von J. H. CHIMNITZ", h-kk) + 2 (Vollstandige Titul derjenigen Biicher, deren ich mich ^ d e ^ e ist bey derhier voranstehenden Arbeit bedienet, und die ich desto richtiger citiren konnen, da ich sie insgesammt selber besitze , ^) J 300 GEORG EERHARD RuMPHS Platen M Abhandlung . . . . iibersetzt von PH. L. STATIUS MULLER", A—D d d 2) + 2 (Druckfehler)-f-33

Het werk geeft alldén, zooals de titel ook aanwijst, de vertaling van het lie Boek, of zooals het in den oorspronkelijken druk van 1705 heet ,,Het Tweede Boek van de Harde Schaalvisschen, Zynde de Kigentlykc Amboinsche Ranteit-Kamer, siec anvlere aanhangsel van Sipman daarop, is 66k in deze Duitsche uitgave vertaald. Doch ontbreken doen dus en de Kreeften ^ ^ e ^ schaaldieren, zeesterren enz, en de Mineralen. Alleen de heusche schelpen, hoorntjes, mosselen, slakken, enz ^P De linksmet Vandaar ook, dat alleen de platen XVII—XLIX van de origineele uitgaaf aanwezig zijn; en inderdaad zijn de piaieii paien AVIIALIA va
, maar rechts met JV.XVII—XLIX.

,885-1888 r? lil^win n 1 atUUrli Jk een dwaze fout van Dr. C. EKAMA in zijn , Fomlation TKYLKK. Catalogue de la Bibliotheque. I. Sciences « act^e^c oup^ al lles", Harlem de,' BlumeSVi Vri, ^ - Thesaur TMs van 1711 zegt: „Aprfes quc J. Roman le jeune s'etait ac4uis le droit de divulguer ce l.vrc, il est us connu sous le oom d' • Dmrnenoacli (Joh. Pried.). Handbuch der Naturgeschichte" !!

(8)

Maar in die platen-zelve is ook een groote belangrijkheid. In zijne ,,Vorrede" haalt CHEMNITZ het volgende zeggen aan uit de Voorrede weer van het zeer door hem geroemde werk van JACOB THEODOR KLEIN ,,Tentamen methodi caet.", Lugd. Bat. *IIK-Z-* „In describendo RUMPHIUS omnium felicissimus . . . . In RUMPHIO et BONANNI icones multae per sculptoris errorem sunt inversae" waarop hij onmiddellijk tusschen haakjes zelve laat volgen „(dieser grosse Fehler is bei der gegenwärtigen Ausgabe aufs sorgfältigste vermieden worden.j". En inderdaad blijkt bij nader vergelijken, dat alle de Holl. en Lat. edities der Rariteitkamer *dezelfde koperplaten* hebben gebruikt, maar dat daarentegen de echte CHEMNITZ — behalve een klein getal van afbeeldingen waarvoor blijkbaar andere voorwerpen als voorbeeld hebben gediend — de volgende schelpen enz. *in andere, omgekeerde afbeeldniv* te zien geeft (met behoud van de gelijkloopende nummering der platen bij de Holl. en de Duitsche uitgave): plaat XX n°. 2, XXIII nos. 2—4 en C; XXIV, alle, behalve n°. 2 en H; XXVI, alle, behalve B en E; XXVII, alle, behalve O- XXVIIf alle, XXIX, alle, behalve W; XXX, A, B, D, E, H, K, S, T; XXXII, I en L; XXXIII, alle; XXXIV, alle, behalve B'en H- XXXV, A; XXXIX, alle (en hier zijn beide platen *zuivcre spiegclbeelden* van elkaar *in hun ge/ieel);* XL, alle; XLIV, P;en XLIX, H. K. M *h*

Dat bij de overgroote meerderheid nieuwe koperplaten zijn gemaakt, is zeker, en blijkt o.a. uit de vaak gewijzigde rangschikking van een deel der schelpen en hoorntjes, waarbij zeker andere, eigen exemplaren tot voorbeeld zijn genomen; maar plaat XXXIX is duidelijk de oude koperplaat, doch nu *averechts,* d. 1. foutelijk zooals het wezen moet, afgedrukt.

J. G. Th. Graesse in zijn ,,Trésor de livres rares et precieux ou nouveau dictionnaire bibliographique", VI, Dresde—Genève— Londres— Paris, 1865, 4^0. zegt op p. 192, 2^ kol. *ten onrechte* van deze Duitsche vertaling: ,Av. 38 pi." Lees: 33.

In aansluiting bij wat CHEMNITZ in zijn „Sendschreiben" aan Jungfer M. B. BURCKMANNIN" reeds d.d. 12 Dec. 1758 geschreven had — zie sub Chemnitz, biz. 35 —, zegt hij dan hier weer in zijn ,,Vorrede" van 20 Febr. 1765 : ,,Nur haben es viele bedauret, dasz RUMPHS Amboinische Raritaten-Cammer hollandisch geschneben, und bisher aller ihrer Brauchbarkeit ohnerachtet noch von keinem gemeinnutziger gemacht und in die teutsche Sprache übersetzt vvorden." Maar nu nad hij gelukkig den boekhandelaar J. P. KRAUSZ gevonden, ,,sogleich entschlossen, die Ausgabe desjenigen Theils von RUMPHS Amboinischen Raritaten-Cammer, welcher von den Schnecken und Muscheln handelt, und dessen Uebersetzung immer am meisten gewiinscht worden, bereitwilligst zu veranstalten". En dan vraagt hij: ,,Aber wer ist dann der Uebersetzer dieses hollandischen Buches von den Schaalthieren? . . . Herr PHILIPP LUDWIG STATIUS MULLER, offentlicher beriihmter Lehrer der Weltweisheit auf der Erlangischen Universitat, hat diese Arbeit besorget, und man kann von ihm die getreueste Uebersetzung mit der zuversichtlichsten Hofnung erwarten, da er ein geborner Hollander, und dazu ein grosser Liebhaber, Sammler und Kenner der Schnecken und Muscheln ist."

De koperplaten waren door J. J. Waagener uit Hamburg, „grostentheils nach der Natur verferliget". En de correctie was in handen geweest van diezelfde ,,ruhmlichst bekannte Tochter, des wiirdigen Herrn SENIOR BIRCKMANNS, Jungfer MARIA BARBARA BiRCKMiiNNiNN, Kaiserlich gekrdnte Poetin," aan wie hij in 1758 geschreven had, haar toen echter ,,MARGARETHA" in plaats van ,,MARIA" noemend, en „BiiRCKMaNNiN" in plaats van „BiRCKMa"NNiNN."

Dan vertelt hij hoe „Die herrliche Einleitung, welche sogleich nach dieser Vorrede folgen wird," ,,begierigst entlehnet" werd aan het mooie werk van FR. M. REGENFUSZ — zie sub Regenfusz, biz. *33*— 34 — en daarin geschreven door „der verdienstvolle Königlich Dänische Hofprediger, und nunmehriger Professor der Gottesgelahrtheit, Herr Johann Andreas Cramer". Dan dat zijn eigen ,,Kleine Zusätze" — een soort bibliographisch materiaal bij elk der *33* platen, en elk der daar afgebeelde schelpen — op de nauwkeurigste wijze werden samengelezen uit de andere standaard-werken der conchyliologie.

En dan volgt nog dit belangrijke over de afbeeldingen: „Bey den vielen Kupfern welche diesem ganzen Werke beygefiigt worden, ist man sehr ernstlich darauf bedacht gewesen, die verkehrten und fehlerhaften Stiicke, welche so haufig im RUMPH angetroffen werden, in ihrer nattirlichen Gestalt und Lage dem Auge darzustellen. Alle Schnecken haben gewöhnlicher Weise ihre Miindung zur rechten Hand. Aber in den Schriften des BONANNI, des SKBA [2]). des RUMPHS, und vieler andern, sind die Kupferstecher überaus nachlässig zu Werke gegangen, und sie haben kein Bedenken gehabt, viele Stiicke ganz verkehrt vorzustellen, und solchen eine Miindung auf der linken Seite anzuweisen, welche dergleichcn allemal auf der rechten haben; und wiederum (wie es im SEBA nichts seltenes ist) solche mit einer Mundung auf der rechten Seite zu versehen, welche offenbar Linksschnecken sind, \ind dafur auch im Texte des Werks ausgegeben werden. Da ich es willens bin, mit der Zeit der Fortsetzung meiner kleinen Beytrao- von der Testaceotheologie, eine ausfiihrliche Abhandlung von den Linksschnecken einzuverleiben, (wozu ich die Materialien schon ziemlich beysammen habe,) und dabey alle mir bekannt gewordene Linksschnecken, deren Abzeichnung ich sogleich besorget in Kupfer stechen zu lassen, so verspare ich bisz dahin meine Urtheile iiber solche verkehrte Abbildung der Schnecken, welche ich noch am BONANNI ihren Vertheidiger gefunden [3]), und sage diszmal nur soviel, dasz unser Herr WAAGNER" — te voren „Herr JOHANN JACOB WAAGENER aus Augspurg", de snijder der koperplaten — „diesen grossen Fehler aufs geflissentlichste vermieden habe. Weil ich so gliicklich bin, die mehresten Stiicke, welche im RUMPH vorkommen, in meiner Sammlung zu haben, so habe ich mir eine vvahre Freude daraus gemacht, dem Herrn Kupferstecher solche mit nach Hause zu geben, darait er bey seiner Abzeichnung, die Natur vor Augen haben, die Fehler desto leichter vermeiden, und sich eher im Stande sehen mochte, eine genaue und accurate Abbildung zu verfertigen".

C. DIVERSE GEDRUKTEN VAN RUMPHIUS.

[Verhael (Waerachtigh) Van de Schrickelijke Aerdbevinge/ Nu onlanghs eenigen tyd herwaerts, ende voornaementlyck op den 17. Februa des Jaers 1674. voorgevallen, In/en ontrent de Eylanden van Amboina, Mitsgaders Ongehoorde Watervloeden, droevige *onselnrtli* wonderlijcke by-sonderheden, &c. daer opgevolght, gehjck sulcx in het Dagh-Register van dien, neerstigh en omstandt-h aan^etevrt ftaet, en uytgetrocken is, Als mede Autentyque Extracten van Bneven over het selve. Alles met het laetste Schip de Vr^e-zee bericht/ en bekent gemaekt.

Gedruckt naer de Copye van Batavia, In 't Jaer Onses Heeren, 1675.] kl- 4°- [Ex. Kol. Bil)l.]

Blijkens den titel dus is bovenstaand ,,Verhael" in 1675 naar de Copie te Batavia gedrukt. Geenszins evenwel is het een IPM-P I'T afdruk; de uitvoerige mededeelingen over schade aan forteD, redouten *{in* V *algcmeen militaire zaken)* enz, door de aardbeving veroorzaakt, welke in het origineele hs. voorkomen, werden in dezen afdruk *niet opgenomenl* Bovendien is het gedrukte gecopieerd en bevat zooveel drukfouten, dat zonder vergelijking met het origineele hs. de zin soms niet te vatten is. In zoo verre bevat de tekst een toevoeging, uittreksel van een brief over de aardbeving, welke in het origineel niet aaneetroffen is. Hoewel uit den titel niet blijkende, zijn er verschillende omstandigheden die er op wijzen dat het oritrineel rtho [illegible] berustend in 's Rijks Archief te 's Hage) *door Rumphius werd opgestuld;* en wel:

---

[1]) Zie ook Wat hiervan op biz. 3 bovenaan werd gezegcl over de 2 nog aanwe/.ige *origineele* teekeningen van Pieter de Ruvfpr «, A r, . plaat 3 en 7; en de Lijsta van P, van Prof. E. von Martens in dit Gedenkboek, biz. 3. Men bedenke voorts, dat Chemnitz alleen de echtste [illegible] bij Boek II dus on de pkten van J7-49. Maar 66k onder de afbeeldingen bij Boek I, plaat 1-16, zijn dus zulke ongerechtigheden. En 1 esSell Jks zeker wel bij plaat 50—60 van Boek m.

[2]) Voor het werk uit F. Bonannus, zie sub Klein, biz. 32; het werk van A. Seba heet »Locupletissimi rerum naturalium thesauri accurata descriptio & caet.", Amstelaedami 1/3 tom. fol.

[3]) Waarschijnlijk in zijn later werk »Musaeum Kiicherianum . . . nuper restitutum, auctum, descriptum & Iconibus illustratum". Romae 1709, fol.

1°. Gaf RuMPHius-zelf eene beschrijving der aardbeving, daar hij blijkens Aanteekening 17 in LEUPE'S Biographie (p. 61) die zeide: „De swaerste aerd-bevinge die Amboina by de Nederlandsche regeringe uitgestaen heeft, moet men reeckenen voorgevallen syn A°. 1644, 1671 in October en het allerverschrickelyckste in February 1674 *wekkers beschryving byzonder gegeven hebben"[1]).* (D'Ambonsche Landbeschryving Ms. fol. 5, R. Archief)

2°. „Deze beschrijving der aardbeving van RUMPHIUS werd door den Gouverneur [van Amboina] HURDT bij missive van Junij 1674 aan de H. R. gezonden" [2]).

3°. De man die geen gelegenheid liet voorbij gaan om RUMPHIUS' geschriften tot de zijne te maken, VALENTIJN nl., nam het verhaal in zijn „Ambonsche Zaaken" op (Dl. II, 2, fol. 230-237). Hij bediende zich zeker niet van den gedrukten tekst (aangezien de daarin weggevallen passages bij hem wèl voorkomen), doch van het origineel, of waarschijnlijker van een afschrift er van. Niettegenstaande VALENTIJN in zijn beschrijving nu en dan zelf aan het woord is, geeft hij het verhaal tusschen aanhalingsteekens weer, zonder vermelding van bron evenwel.

Op boven-aangevoerde gronden is het wel zoo goed als zeker, dat bovenstaande copie werd eedrukt naar gegevens, door Rumphius verstrekt, waarom het „Verhael" dan ook, zij het tusschen [ ], als een zijner werken werd beschouwd en opgenomen.

Advys, en **consideratien,** ingegeven by den Koopman, **Georgius Everhardus Rumphius,** aangaande de Fortificatie van 't Kasteel Victoria. In: **Valentijn** II; 1724; Ambonsche Zaaken, fol. 238—239.

VALENTIJN 'doet aan den tekst voorafgaan op fol. 237. onderaan: „A. 1673 den 13 September zond de Heer Rumphius *c* byzonder oordeel, wegens 't verleggen van 't Kasteel Victoria, aan haar Edelheden, met een teeensesteld eevoelen van een an op de kant, ..." & & &

Antwoord en **rapport** op eenige pointen uit name van zeker heer [GISBERTUS CUPERUS, Burgemeester van Deventerl in 't vaderland, door den Edelen Heer ANTHONY HURT, Directeur-Generaal over Nederlandsch Indie en beantwoord door **Georgius Everardus Rumphius,** oud Koopman en Raadspersoon in Amboina.

In: „Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek, door Mr. B. W. A. E. SLOET TOT OLDHUIS". Deel XIII. Zwolle, 1856. 8°. Pag. 125—139; en p. 139—141 aanteekeningen van de Redactie.

Dit niet* gedateerde rapport is, blijkens p. 127, van kort na 1683. RUMPHIUS beantwoordt hierin o. a. vragen omtrent „Nova Guinea", „Hollandia Nova", en „van de landen achter Japan en 't vruchtbare Tartarie." Vooral wat R. vertelt over *Nteu*» Guinea* — gedeeltelijk gegrond op de reis van J. KEYTS in 1678 naar 't Westelijk deel (Onin) — is nog van belang. Op p. 137 licre hij van zijn gemis aan een teekenaar voor „het onderhandene Ambons kruidboek", „en mij derhalve behelpen moet met die figuren, die lk voor 14 jaren, toen ik mijn gezigt nog had, zelfs gemaakt heb, nevens nog eenige weinige, die andere u gemaakt hebben". Het rapport is dus wel van 1684.
Jammer dat de redactie niet mededeelde, waar zich het origineel bevindt, vooral daar de tekst vrij foutief werd afgedrukt.

Advys over den Ambonschen landtbouw, ingegeven by den Oud-Coopman **Georgius Everardus Rumphius.**

Hierover zie sub **Leupe,** hierachter biz. 21. Is gedateerd Amboina, 23 Aug. 1686. Het origineel berust in het Rijksarchief.

D. GEDRUKTE BRIEVEN EN FRAGMENTEN VAN BRIEVEN VAN RUMPHIUS.

a.

Brief aan de Heeren Bewindhebbers, dd. Amboina 20 Aug. 1663. Zie sub **Leupe,** biz. 21; en den herdruk in dit Gedenkboek, als Bijlage bij de opstel van Prof. HEERES. Het origineel berust in het Rijksarchief.

b. IN:

Miscellanea Curiosa sive **Ephemerides** medico-Physicarum Germanicarum Academiae Naturae Curiosorum. Norimbergae, Sumptibus Wolfgang Mauritii Endteri. 4°. [Ex. Teyler. Ook de Univ. Bibl. Leiden bezit de volledige serie.]

Decuriae II. Annus I. 1682. Norimbergae, 1683.

Observ. XXI. Dn. Georgii Everhardi Rumphii. De Caryophyllis aromaticis. (p. 50—53).

Deze mededeeling is het eerste gedeelte van den brief van R. aan Mentzel, dd. *Amboina,* 20 *Sept.* 1680, welke echter uit niets blijkt; alleen aan het einde, v66r het Scholium, staat: *\\Ad. Excell. Dn. D. Christian Mentzeli*un hebben we dan, *in het oorspronkelijk Latijn* van RuMPHius-zelven, de levensbizonderheden die hij aan MENTZEL vertelt door M. B. VALENTINI in het Duitsch werden vertaald voor de editie van zijn Museum Museorum van 1704, en daar weer in Latijn over-vertaald door VALENTINI's zoon, CHR. B. VALENTINI, voor de Historia Simplicium reformata 1716, zonder dat deze óf den oorspronkelijken Lat. tekst heeft gekend, óf het der moeite waard achtte zooveel mogelijk dien in zijn vertaling weder op te nemen! lerecnt neett MENSCHEL m zijn ^iavis van 1033, p. z, ^ HUUL UL gcz;egu; „ 1 ow nuc^ ^. ^ «~ »if ; atque ea, q „Museo Museorum" (Francof. MDCCIV. fol.) vernacula lingua minus accurate reddita,- iterumqtie, sed aha. ! (Francot. RUMPHIUS habet, donata est in India literata, qui libellus annectitur M. B. VALENTINII „Historiae Simplicium ret **MDCCXVI. fol.) versione scil. a C. B. VALENTINIO, M. B. filio facta, non ab omni parte. accurata".**
Het mooiste kan dat bewezen worden, door de door Rumphius medegedeelde levensbizonderheden *nagst* oorspronkelijken, in 1683 afgedrukten, Lat. tekst, en in den tekst der 2 *keer vertaalde* woorden, in 1710 atge

Miscellanea Curiosa. 1683.

„Quòd vel fama fallax more suo agens, vel amici cujusdam (forsitan Domini *Cleyeri)* indulgentiores literae me majorem, quàm sum, apud te depinxerint, Vir Clariss. ex honoratis tuis 2. Octobris Anni 1678. Berohnò ad me datis, conjecturam facio: quapropter animi tui candorem obtestor, ne mihi succenseas, si jam de hisce parvitatem meam intellexeris: humanitate enim tua prolectus[3]) amplius te latere nolo: *Gennanus sum,* nee inclyto illi Hagensi Rumphio Domini Principis Auriaci Archiatro ullâ (quantum sciam) cognatione junctus; *natus in Comitatu* Solmensi: *educatus Hanoviae,* ubi Parens meus AUGUSTUS RUMPHIUS

Valentini, ed. i7[16]-

„E Literis Tuis humanissimis, Berohni die 2. Octob anni 167[8]- ad'me datis, nihil aliud conjicere possum quandam fallacem, aut Amici favorabilem relationem meam, quam limis favorabilem re meretur, depinxisse; quapropter e his detexero, cum benignitate Tua excua abscomlere non valeam. Sincerus sum German Rumphi, Hagensi Archiatro PH. Principis A. tione, quantum mihi constat, addictus; dum in u natus, Hanoviae verò educatus sum, ubi

1) De cursiveering is van mij.

2) Volgens LEUPE ZOU dus alle twijfel omtrent het auteurschap zijn opgeheven; bij nader onderzoek in het missive van HURDT, noch in 't verhaal zelve, RUMPHIUS als auteur met name wordt vermeld.

3) Sic! Lees: ^praelectus". Verg HENSCHEL'S Clavis Rumphiana (1833), p. 2.

Architecture egit ante Annum 1666.') Ego vero insatiabih rerum peregrinarum cognoscendarum desiderio flagrans mature Patriam reliqui: primo in Portugalliam delatus, deinde post triennium redux ante 28. abhinc annos [scil. 1680-28=1652] in Indiam Orientalem me contuli, & fatô in ultimas versus Ortumlnsulas *ducxus Amdonae haereo,* senectuti jam propinquus. Statim, sub meum in Indiam ingressum conscribere coepi Historic© qmdem, attamen methodico stylo rariores harum Insularum *stirpes, animantia, marina, mineralia* &r. _ quae sese ocu;isi meis obtulerunt & quantum de eorum vmbus ex incolis^ indagare potui, adjectis (quantum artis' in ™\erat>. P[1]^[8]^ ffiJ' idque Latino sermone. Processed rude chaos in all^m ™olem, cum divina voluntas, absque dubio, meae saluti, Q^m ego plus consulens, totum mundum cum omnibus [c] ^] ~ meo visui subtraxit, unde jam per decennuimL in *tmtinu tenebris sedere cogor: Catarrhacta* ingra ^[ulo]^[m_r]^[&] X d tf 1 L' id effecif noluerunt tamen Domini mei Superiors schedulas meas perire; sed subinde Amanuensem unum atque alterum mihi adjunxemnt: horum oper* praedictum chao[s] [t]" ordinem dirigere & certo consihô è Latina in vulgarem Be P^mg[a] ™ transferre aggressus sum, cum non exiguo P[no]™ "[t]or^ doctrinae detrimento, prout talia scnpta sucoedunt' quae mutuatitiis oculis manibusque componuntur. Plantis decem destinavi libros, quorum jam septem fere absolvi ; & si Deus vitam mihi protraxerit) alios quinque addere animus; qs:*te* praecipuis *animantibus* tarn terrestribus, ^m ^ ^ cochleis & lithodendris marims paucisque mineral bu • *U*™*^ Vir honoratiss. RUMPHIUM ilium Indicum, quantulus est, & quia studiorum satagat". (fol. 5°~"5[2])-

RUMPHIUS, Aedilis fuit, idque anno 1666. *) Quandoquidem verô rerum exoticarum cognoscendarum cupidissimus semper fui, juvenili statim aetate patriam meam reliqui, in Lusitaniam primo abiens. Inde triennió elapso redii, & ante XXVIII. annos in Indiam Orientalem contendi, fatoque sic volente in ultimas versus Orientem Insulas delatus hie in Amboina, ubi nunc senió confectus sum, fixam mihi sedem paravi. Quamprimùm in Indiam perveni, historic<3, sed brevi scribendi genere, rariora vegetabilia, animalia, marina & mineralia harum insularum, quotquot videre licuit, annotare & quoad per Incolarum communicationem experiri potui, illorum vires observare, imô pro virili figuras omnium designare, omnia q. linguâ Latinâ, coepi. E rhapsodia hâc haud mediocris talium copia oriebatur, donee Deo (qui sine dubio majorem curam adhibuit pro salute mea quam ipsemet) ita volente, universus hie terrarum Orbis, cum omnibus illic contends creaturis, oculis meis subtractus fuerit, ita ut guttâ serenâ oculos meos corripiente in decimum jam annum vitam in tristissimis tenebris ducere cogar. Interim tamen Superiores nostri, schedas meas neutiquam perire passi, unum vel alterum Amanuensem quandoque mihi concesserunt, quorum adminiculo chaos supradictum in ordinem redigere & certis de causis è linguâ Latinâ in Belgicam transferre licuit, quamvis id non sine notabili decrements prioris nitoris & dignitatis, ut plerunque cum iis fieri solet scriptis, quae oculis manibusque mutuatis formanda sunt. Herbis equidem X. libros destinavi, quorum VII. jam absolvi. Quodsi Deus vitam mihi indulserit, alios V. libros de Animalibus praecipuis, tam aquatilibus, quàm terrestribus, de Conchis, Lithodendris & Mineralibus quibusdam subjuncturus ero. Hac ratione ideam quandam & delineationem, Vir Honoratissime, vides RUMPHII Indici, quisquis etiam & qualiacunque ejus sint studia". (fol. **420—421).**

Observ. XXII. DN. GEORCI. EVERHARD. RUMPHH. De Corticibus Massoy & Culilavvan: mari Indico noctiluco, & aliis, nomine saltern

insignitis. (p. 55"~57)- .. . , volledi?en brief in Valentini's „Museum Museorum" (Duitsche ie ed. 1704; Latijnsche ie Dit is, zooals uit vergelijking met aen · · S·· · · f aan Mentzel dd. *Amboina* 20 *Sept.* 1680. Men heeft dien brief *eenvoudig* ed. 1716) blijkt, het ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ van gemaakt! De origineele tekst van RUMPHIUS in Observ. XXI sluit met *in tweecn geknipUtn* er, in· [m]ooh-llis sufficiant ; reliqua, quae licita sunt, mundo patescent, si, favente Dei auxilio, *Herbarium meum* deze woorden:„ Haec ^ ^ ^[a] [y]un^0 'libr0 Caryophylla fuse tractantur". En Observ. XXII heft aan: „In illam plagam, quae versus in lucem proaient, [m] CU J ^ & *Nova Guinea* appellatur, ejusque occidentalem partem, quae *Omm* dicitur, quotannis vicini nostri ortum nobis propinqua est. En nu vereeliike men eens beide edities van VALENTINI, waar echter het „Ceramienses" eenvoudig wegge- Ceramienses navigant" at de Duitsche vertaler daarmee blijkbaar in zijn maag zat! — RUMPHIUS spreekt daarin nog van een hem door MENTZEL laten is, omdat mihi in *ultima hac barbarie* & in tanta librorum penuria degenti pernecessarium". Doch achteraan deze Observatio beloofd boekwerk „[*Dabam in Insula Ambona ad Castellum Victoriae die* 20 *Septembr. styli novi Anno* 1680.]". Met 3 platen. staat:

[De]curi[ae] II. Annus III. 1684. Norimbergae, 1685.

Observ. XXII. D. GEORGII EVERHARDI RUMPHII. De Agallochi generibus & Arbore excoecante. (p. 74—75).

Is d[e] n u't bovengenoemden brief van R M[t]l aan M[e]n[z]e , *****(%*◇S^ 1680 [l]ee[s] uit een brief aan denzelfden dd *At?J*™°™*Sept*^ 1683, welke laatste *niet* bij Valentini terug te vinden is. Zie overigens sub Mentzel, biz. ,4.

YYTIT D GEORGII EVERHARDI RUMPHII. De Ligno Lacca dicto, Funibus Sylvaticis, Resina Dammar Selan, & Dammar Battu. (p. 76-77).

Obse'Vs'aL d'i^de 2 bHeven ontleend, en aan een .Catalogue die bij den iea verzonden was.

Observ XXIV D. GEORGII EVERHARDI RUMPHII. De Coralliorum quibusdam speciebus & lithodendris. (p. 77-79).

Is'evenzeer aan diezelfde 2 brieven ontleend.

Observ. XXV. D. GEORG[II] EVERHARDI RUMPHII. De Unguibus odoratis ex Munce & Pseudopurpura, Argyrodamante, Androdamante, Schoenantho Ambonico, Pisi Americani specie Ambonica; Herba sentiente Ambonica. (p. 79—81).

^ ^ ^ ^ ^ ^ ^ [m] l ^ t K s S r^ f w e i n f o f niets, hierbij ontleend is ,an den brief van 20 Sept. , 680 aan MENTZEL, Neemt men vpraeliikine met den volledigen tekst bij VALENTINI blijkt, en in aanmerking voorts nemend het bovengezegde proctfdd zooals mit de [I]^[e]^[r] H^[y] knnnen wii, door *ineenschuiving* van de 4 fragmenten in deze 4 Observationes, bijna den vollen weten- bij den ien [r]ie[f] tt an dien van elders niet bekenden brief van RUMPHIUS aan Mentzel dd. *Amboina* 24 *Sept.* 1683 *recon- schappelijken* T d'an nog een stukje tekst behoort, wat straks onder Annus V genoemd wordt. *struceren* waarb

[De]curiae II. Annus IV. 1685. Norimbergae, 1686.

Observ CX T/CFORGII EVERHARDI RUMPHII. De Ceraunia spathula metallica. (p. 212).

[r]y. LX. *D* UEORGII *w**™* [r][E] [m] [is] [ad] *P. Mentzelium missis ex Amboina Insula die* 30. *Augustianno* 1683. *hinc Augustam* K ◦ [n] [d] T [n] ^ ^ ^ ^ ^ brief d d . ^ W , *ioAug,* 1683 van RUMPHIUS aan Men t z el is van elders *onbekend*\ deze 1686 *d.* 16 *Januar. delata* (sic)J UCK UC« [n2n]Upf vfln. dit fragment- Miffo mi[t]oque sub numero 81. Ceraunam had hem daarna verder doorgestuurd naar Augsburg. Uit den metallicam: hujus parem Magno Duci Hetruriae quoque misi", blijkt dat R. zoowel aan MENTZEL een heele serie curiosa, waar- onder een bronzen „donderbeitel", gestuurd had, als dat de diergelijke zending aan den Groothertog Cosmo III de' Medici reeds gebeurd was, wat ook inderdaad in 1682 het ge[val] was geweest (zie VALENTIJN III, 1e Deel, 1726, fol. 220, 1e kol.). Met 1 plaat.

---

[1]) Terecht maakte HENSCHEL over dit verschil reeds de volgende treffende opmerking: „Male hoc „ante" germanice vertit M. B. Valentini pater: hinc etiam Chr. B. Valentini filius latino sermone false reddidit: quo quidem cl. Thouarsius in libro qui inscribitur. „Biographie Universelle" inductus est, cum latina versione uteretur, ut hunc numerum MDCLXVI ad Rumphii filii annum natalem referendum putaret, ideoque, cum absurdus esset, pro errore typographi declararet: quod, si genuinam epistolam cognovisset, omnino non potuisset". (op. cit., p. 2, 4e noot). Du Petit-Thouars had toch gezegd: „C'est par erreur typographique qu'il y a 1666 dans VALENTYN (sic)" (l. c. p. 320, 2e kol 1e noot), à-propos van R.'s geboorte, die, volgens hem, in 1626 had plaats gehad. De Duitsche vertaling van VALENTINI uit 1704 luidde aldus: „ . . indem ich in der Grafschaft Solms gebohren und zu Hanau erzogen worden bin/ alwo mein Vatter/ Augustus Rumphius Baumeister gewesen/ und zwar (sic!) Anno 1666".

Decuriae II. Annus V. 1686. Norimbergae, 1687.

[Observ. XXXIX. D. Christiani Mentzelii, de Radice Chinensium Gin-Sen, (p. 73—79).]

Hoewel dit stuk staat op naam van Mentzel, is het grootste gedeelte, immers p. 75—79, eene „relatio *D. R. P.* literis ejus binis deprompta" (p. 75); en wel staat boven het ie gedeelte (p. 75—76) dezer beschrijving van den *ginseng*— waarover Rumphius in zijn Kruidboek, VII, fol. 4?—49 uitvoerig zou handeien — het opschrift: „[*CL Dn. de Radice Gensing enarratio ex lit. ad D. Mentzelium missis Anno 1684.. die 20. Septembris.]"* terwijl boven het 2e (p. 76—79): *In lit. vissimis die 20. Septemb. 1685. in Ambona lnsula datis de Ginseng ita refert.Y,* slot op p. 79 nog toegevoegd is: *„[1686. d. 25 Sept. Augustam allata*. Ook deze twee brieven van Rumph Mentzel dd. *Amboina 20 Sept. 1684.* en *20 Sept. i68j* zijn van elders *onbekend.* Met i afbeelding op plaat 10, van Rumphius herko

Observ. CXII. D. GEORGII EVERHARDI RUMPHII, De Ovo marino, Porcellanis, seu Conchis venereis. (p. 222).

Uit den brief aan Mentzel, dd. *Amboina,* 24 *Sept.* 1683, hierboven bij Annus III reeds genoemd. Met 1 plaat.

Decuriae II. Annus VII." 1688. Norimbergae, 1689.

Observ. III. Dn. GEORGII EVERHARDI RUMPHII, De Ceraunia Metallica. (p. 5—8).

Draagt onderaan de vermelding *»[£x literis ad D. Mentzelium missis in Amboina* 1687. <?- 15 *August. St. nov. datis.]"*- deze brief van RUMPHIUS aan Mentzel dd. *Amboina* 15 *Aug.* 1687 — » *ouden stijl,* 5 Aug. 1687 — is van elders *onbekend.* Hij sp daarin duidelijk over bronzen keteltrommen; doch het is hier niet de plaats om daarop in te gaan. Voorts spreekt (p. 8) over de „Ceraunia metallica, quam inter reliquas exoticas res ad Sereniss. Magnum Ducem Hetruriae, Cosmum IV. 1682 transmisi", waardoor dus het straks uit VALENTIJN aangehaalde jaartal 1682 volkomen zeker wordt gemaakt; doch lees: „Cosmum

Observ. IV. Dn. GEORGII EVERHARDI RUMPHII, De Nautilo velificante & remigante. (p. 8—9).

Draagt onderaan de vermelding *„[Ex literis ad D. Mentzelium Ambonae* 1687. 5/15 *Aug. datis.\"* Het is dus uit dienzelfde brief aan Mentzel dd. *Amboina* 15 *Aug.* 1687, als hierboven. Met 1 plaat: ^Nautilus cum suo pisce, prout in mari velificat et re &

Decuriae III. Annus V et VI. 1697 & 1698. FRANCOFURTI & LIPSIAE, apud J. M. RUDIGER, & E. STRECK. 1700.

Observ. CXLVIII. Dn. D. (sic!) GEORGII EVERHARDI RUMPHII. De Caryophyllis Regiis Ambonicis. (p. 308).

Draagt onderaan de vermelding *„(Ex lnsula Moluccana, Ambona, ad Castellum Victoriae, d.* 20 *Sept. Anno* 1696. *missa.)"* Zooals uit het daaraan toegevoegd Scholium van de hand van L. Schröck blijkt, was deze brief van RUMPHIUS *Amboina* 20 *Sept.* 1696 aan dien Augsburgschen esculaap L. SCHRÖCK gericht, die sinds 1693 - zie sub Büchner, biz. 33 — was van de Academia Stutliosorum. Hoogst interessant is, dat hier RUMPHIUS „Dn. D." genoemd wordt, en te voren steeds maar „Dn." of ,,D."heette. Zou men hieruit de gevolgtrekking mogen maken dat Rumphius tusschen 1689 en 1696 daad ,,Med. Doct." is geworden, zooals hij op den titel van zijn Kruidboek genoemd wordt??

In dezen brief zegt RUMPHIUS over Hitoe: „cujus praefecturam olim per XIII afios gessi", doch lees VIII; want RUMPHIUS op 17 Febr. 1662 definitief als Koopman te Hitoe benoemd (Leupe, p. 6), en in Mei 1670 als zoodanig vervangen (ib., p. Scholium haalt SCHRÖCK nog de volgende woorden van RUMPHIUS uit dezen brief aan hem aan. „In studio botanico tempus, quod in hac India consumsi, maxime trivi, quo effeci, dum visu meo utebar, ut de stirpibus peregrinis & hacte cognitis opus collegerim in XII. libris comprehensum, cujus priorem partem ante quatuor annos in Hollandiam sed in itinere naufragio periit, ob id jam secunda vice, adjectis sex reliquis libris, Bataviae laboratur, ut totum opus tam in scriptis, quam in figuris, & in Hollandiam mitti possit." En nu bedenke men, dat inderdaad de Voorrede der laatste (vóórin dl. V van het Kruid-boek) dateert van 31 Dec. 1695, terwijl deze brief van 20 Sept. 1696 is. Ook deze Schröck is van elders *onbekend.* Er hoort nog een afbeeldinkje van den Caryophylhis regius bij.

N.B. *Voor de eerst in 1704 door* Valentini *in Duitsche vertaling, bovendien onvolledig, uitgegeven 9 Brieven* van Rumphius tusschen 1680 en 1689, zie sub Valentini, biz. 26 hierachter.

Voor de eerst in 1835 slechts in Latijnscht tertaling door Blume *gepubliceerde 2 Brieven* van Rumphius uit 1691, zie sub Blume, DU. 4

*En voor de pas in *i8yi door* Leupe *uitgegevene 6 Brieoen* van Rumphius tusschen 1692 en 1699, zie sub Leupe, biz. 21.

Ill. Biographiën van Rumphius.

*Universal-Lexicon (Grosses vollstandiges), aller Wissenschaften und Kiinste, welche bishero durch menschlichen Verstand und Witz erfunden und verbessert worden. Darinnen so wohl etc. etc. XXXIIer Band Ro.-Rz. Leipzig-Halle, J. H. ZEDLER, 1742. fol. [Bibl.]

Art. ,,Rumphius (GEORGE EBERHARD)", fol. 1809.

Wegens den tijd waarin dit geschreven werd — juist wel in 1741, toen dl. I en II van het Herbarium Amboinense uitkwamen — is deze korte biografie te curieus am haar niet *in haar geheel* over te nemen:

,,Rumphius (GEORGE EBERHARD) ein gelehrter Kaufmann aus Hanau, bekam den litel eines Amboinischen und that auch andere selbst eine Reise(!l) in die Moluckische Inseln, da er denn wahrend seines dasigen Auflfenthalts die dortigen Gewachse und Naturalien genau untersuchte, und sodann in Lateinischer Sprache eine Beschreibing davon aufsetzte. in Jahr Er starb um das Mitglied der academiae naturae curiosorum, und wurde bey derselben der Indische Plinms genannt. Jahr 1705, nachdem er lange Zeit vorher blind gewesen. Sein Museum Amboinicum ist kurtz vor seinem Tode ins Hollandische übersetzt (!), und 1705 in Fol. unter dem Titel: Amboinische Rariteit-Kammer, zu Amsterdam gedruckt worden. Sonsten hat er auch noch eine *Zoologiam* geschneben, und in die Ephemendes nat. cur. verschiedene Betrachiungen mit einriicken lassen. *Ada Erud.* an. 1706. M. Febr."

*Jöcher, Chr. G. Allgemeines Gelehrten-Lexicon, darinnen die Gelehrten aller Stände sowohl mann-als weiblichen Geschlechts ... würdigsten Scribenten in alphabetischer Ordnung beschrieben werden. Leipzig, J. FR. GLEDITSCH, ill, 1751. Bibl.

Art. ,,Rumph (GEORG EVERHARD)", f. 2310.

Curieus artikeltje, vrij sterk foutief, zoo o. a. „starb um 1706, im 69 Jahre." Maar dan vooral: (er) arbeitete auch an einer Beschreibung von amboinischen *Herbario amboinko,* brachte aber solches bey seinem Leben nicht zu stande, hinterliess es ...[1]) Maar dan het mooiste van See-Muscheln, und wurde zuletzt von dem oftern Anschauen dieser *Conchyhorum* ... *Herbarium amboinicum,* welches onmiddellijk: ,Johann Burmann, Med. Doctor und Botan. Professor zu Amsterdam nat seinem Hollandischen ins Latein ubersetzen 30 Jahren im Hause der ost-indischen Compagnie zu Amsterdam im Manuscript gelegen, ... was dit geha ald? Er staar und mit Anmerckungen ediren wollen." ,,Wollen", sic, en dit in 1751. Uit weiK ,,ot ,,Ae. Ke." achteraan het artikeltje.

---

[1]) Dit zeggen — reeds HENSCHEL in zijne Biographie, p. 62 en noot, heeft er op geduid — berust echter op wat zoowaar Dr. A. CLEYER dd. 20 Dec. 1683 (zie hierachter blz. 26 en noot 2) uit Malaka schreef aan SEB. SCHEFFER: „Von dieser Materie [nl. „Muscheln"] aber wird *D. Georg Eberhard Rumphius,* von Hanau gebürtig/ so jetzo in Amboina lebet / und von stetem Anschauen solcher Muscheln an dem Ufer des Meers / blind worden / eine weitläufftige Historiam schreiben / welcher auch noch ein Buch von 400. Capiteln unter der Feder hat / welches er dem Printzen von Uranien dediciren will". Dit *strijdt* tegen de uitdrukkelijke woorden van RUMPHIUS-zelven in zijn »Voorrede aan den Leser" (vóórin dl. I van 't Kruidboek, 1741), dat hij nl. blind werd in begin 1670 »juyst in dat jaar, wanneer ik Amboina meende te verlaten, en voor 't laaste, misschien al te haastig en onvoorzigtig, alle stranden en heuvelen doorkroop, ... om een volkomen kennisse der resterende kruiden te bekomen." Maar men ziet, hoe de fabel van zijn blind-worden door het turen op schelpen reeds in 1683 verteld kon worden door CLEYER, die reeds in 1682 . . . . met RUMPHIUS-zelven in briefwisseling stond! Het groote boek van 400 Capita dat RUMPHIUS, volgens dit zeggen van 1683, aan Prins Willem III wilde opdragen, is natuurlijk het Kruidboek. — Straks bij Valentini in 1704 (verg. noot 1 op blz. 25) vinden we reeds Cleyer's verhaaltje terug, en zoo wandelt het verder, bij JOCHER in 1751, enz.

*G(aerntner), J. In ,,Hanauisches Magazin vom Jahr 1785". *Will"* Bd. Hanau, Im Verlag des Ev. Lath. Waisenhauses, 1785.') kl. 4°. [Ex. Kon. Univ. Bibl. Gottingcn.]

Art. ,,Georg Eberhard Rumph", p. 337—344.

Door Henschel werd op deze biographic de aandacht gevestigd; terwijl HENSCHEL-zelf er weer opmerkzaam op werd gemaakt door Hanau eelijk hij in de Praefatio van zijn Clavis Rumphiana van 1833 op p. VI vertelt, en dat door Prof. Dr. J. K. Kopp te Marburg de Rumphiana ... prostrum'iam'in eo esset ut prelo daretur". Maar op p. 1 van zijn eigenlijken tekst voegt HENSCHEL, wel „sero, cum opusculum nosirum jam [illegible] quidem auctor optimus", de belangrijke noot toe: „Ni fallor, bij het noemen weer der [illegible] ien dit stuk nu onderteekend is met „G.", is er alle reden om de aanduiding van Gartneri illustre nomen tegens Aangez HENSCHEL ten voile te vertrouwen, Wij hebben hier dus een biographie van den beroemden botanicus J. GÄRTNER (12 Maart 1732—14 Juni 1791). Aan GÄRTNER komt de eer toe het allereerste *brouwen* gebruikt te hebben voor het schrijven van een biographie van RUMPHIUS, met name R.'s eigen gedicht „Peregrinatio sive Iter in Brasiliam", dan de Brieven in VALENTINI's Museum Museorum, en dan VALENTIJN, of zooals [illegible] Aan Beschreibung von A^boma angehangt wt [illegible] angegeben wM I?o6,, (p. 343); gelijk dit laatste jaiml in de2e helft der 18en jun. gestorben was, en aub *tu* wie [illegible] door de dissertatie van STICKMAN van 1754, in de Amoemtates Academicae van LINNAEUS 18c eeuw veel ingang nad [illegible] HENSCHEL op dat de schrijver van deze zoo laat hem in handen gekomen biographie in 1759 herdrukt. [illegible] pbruik bleek gemaakt te hebben als hij zelve; „cujus auctorem etiam nonnulla ex iisdem in vele opzichten van dezelide Droucu, [illegible] yi noot)

fere fontibus mecum accepisse laetor [illegible] eben eines Mannes umstandlicher und mit mehrerer Zuverlässigkeit, als bisher geschehen GiiRTNER's bedoehng was bepaaldelijK. »[illegible] hte keine geringen Verdienste hatte und in so feme unser Landsmann war, als er sich 1st, zu entvverfen, der in der Naturgescmc [illegible] in een Hanau'sch Tijdschrift was daarvoor ook de aangevvezen plaats; en selbst einen Hanauer nennt" (p.. 337>... [illegible] Vat de geboorteplaats van RUMPHIUS betreft, merkt GARTNER terecht op: GARTNER woonde in 1758. te Calw (Wurte [illegible] h wohl hierin mehr gelten musz als einige Privatnachrichten nach welchen „Zwar ist er nach seiner eigenen Aussage [illegible] hij de met den Corvus Niger,, kwam fc „Peregrinatio", ten onrechte, 266 also! [illegible] reden bewees dat dit als 18 jaar verstaan moet worden („Addideram puer HENSCHEL, p. 5 [illegible] is adire novas. || "). Daarop maakt GARTNER uit ditzelfde gedicht de volkomen juiste denis bis quatuor annis || Constitui partes [illegible] Schlusse jenes Gedichts, dasz er nur bis Portugall gekommen sei" gevolgtrekking: „so 1st es [illegible] foyL waarin ook Du PETIT-THOUARS (1825) en zclfs HENSCHEL (1833) vervielen, (p. 339). 1^ maakt [illegible] Linnaeus; want hij schrijft; „Selbst ein JJNNE erkannte die Verdienste unsers durch vor 01. Stickman ic [illegible] academicis von ihm sagt, dasz er mit einem unermeszhchen Fleisse u. s. w." (ib.) RUMPHS, indem er in semen [illegible] n"het"voorwoord van RUMPHTUS voor zijn eerste 6 Boeken, en aan den brief van R. Hij ontleent dan, om en om, [illegible] danks zijn blindheid, zegt dan GLIRTNER: „SO grosz war aan A. CLEVER bij VALENTINI [illegible] 15. [illegible] onderscheidene verschillende kortere stukken van hem in de Ephemerides verschenen; hij noemt zijn briefwisseling met „Au[illegible]Durg --, «[illegible] VALENTINI te vinden; en tracht dan uit VALENTIJN de gewic/itigste jaren, van zijn ambtelijke loopbaan, en andere geleerden, Dij YALU.« [illegible] vroeeere, doch onvoldoende biographen, noemt hij J6CHER und KESTNER, die von den datum van zyn [illegible] het slot geeft hij een vrij volledig lijstje der fragmenten uit R.'s brieven die in RUMPH Nachncht gegeben na [illegible] overkuw oyer de collecties rariteiten, welke R. vaak aan zijn geleerde vrienden en anderen de Ephemerides [illegible] aan CLEVER. Kortom: wij hebben hier in 1785 de *eerste ernstige paging* [illegible] die werkelijk *nieuw* door RUMPHIUS .ouden beschreven zijn.

Spitte — Geschichtc der Botanik. Nea bearbeitet. Altenburg-Leipzig, 1817-18. *2* din. 8«. [Ex. Univ. Bibl. Leiden.]

Vertelt in dl· II, p. 74-78, vrijwel hetzelfde, doch met weglating van de bizonderheid omtrent zijn eigen ex. van R's Kruidboek.

*Kuhl. H. Ms.-Biographie van Rumphius. 1821?2]

Wordt door Henschel (1833) in zijn Praefatio aldus vermeld: „Vane quoque spes erat, fore ut ex beati Kuhlii, peregrinatoris, litteris immatura morte erepti, qui vitam Rumphii olim manuscriptam reliquisse ferebatur, scriptis aliquid acciperem: cum in medio relictum sit, utrum aliquid unquam conscriptum fuerit, an si fuerit, cum auctore perierit." (Clavis Rumphiana, p. VII).

Dit is H. Kuhl, op 17 Sept. 1796 te Hanau geboren, die in 1816 amanuensis werd van Prof. VAN SWINDEREN te Groningen — zelf een vriend weer van Prof. HENSCHEL, zie [illegible] Clavis, l. c. —, op 2 Mei 1820 benoemd werd als lid der Natuurkundige Commissie voor [illegible] Batavia, doch er reeds 14 Sept. 1821 overleed. Zie over hem (zeer goed!) de [illegible] aanteekenmgen berusten deels in het Museum voor Natuurlijke Historie te Leiden, [illegible] "Jnds PlanteBtuinte Buitenzorg. Zeker zal Prof. VAN SWINDEREN, die ook een Rumphius-vereerder was (zie [illegible] hebben te meer daar deze zelf in Hanau geboren was. Eene uitvoerige SsEeschri^inglnVuht met de^olledige geschiedenis der missie-Kuhl en van Hasselt, verschijnt van de hand van Dr. M. GRKHOFF in Album der Natuur 1902.

*Du Petit-Thouars, L. M. A. Aubert. In ..Biographie Universelle ancienne et moderne [illegible] r^digd par une *Sod6t6* de gens de lettres et de savants", Paris L. G. MICHAUD, t. XXXIX, 1825. 8°. [Ex. Kon. Bibl.]

Art. ,,Rumpf '(GEORGE-EVERAD)", p. 3^7-3". Onderteekend ^D-p-s" wat, blijkens de alphabetische lijst van medewerkers vooraan in elk deel Du Petit-Thouars was; zelf botanicus en reiziger (1758-1331).

Is in alle opzichten voor zijn tijd een merkwaardig-degehjk artikel, waarby ruim gebruik is gemaakt van de gegevens door RUMPHIU zeken in dl I van zijn Herb. Amb. verschaft, en in znn eigen bnevennaar de Lat. uitgaaf door Valentini (India Literata, 1716). Daarnaast zijn 66k belangrijke dingen hem ontsnapt, als b.v. de Vooirede in R's dl. V van uRO. Dec. 1695 in het Herb. Amb. en die in R's Rariteitkamer van 1 Sept. 1699, zoodat hy hem reeds in 1693 laat sterven; daarbij zelfs nog polemiek voerende

---

178r^8, 1) Tn verschillende oudere Duitsche bibliographien kan men ten onrechte ^kl vinden, dat er van dit „Hanauisches Magazin" slechts Bd. I—VII, Dessa B^liothe\?rSchenen zo^en zijn; zoo b_v_ in W. HEWsrus „Allgemeines Bucher-Lexicon", II, G,M. Leipzig 1812, p. 889. Ln zoo bcz.t b.v. ook de Kon. Hof- und Staat[illegible] ^CK ^ Miinchen alleen dl. I—VII, doch *niet* dl. VIII.

tegen LINNAEUS — zooals het heet, maar feitelijk tegen Stickman — die „circa annum 1706" dat had gesteld; en wat weer DU PETIT-THOUARS door talloozen nageschreven werd, zelfs door Crawfurd (1858), Bickmore (1868) en Yule and Burnell (1886). Ook heeft hij R's gedicht „Iter in Brasiliam" niet gekend, en evenmin de oorspronkelijke Duitsche uitgaaf van Valentini. Soms haalt hij verkeerd aan; op p. 318, 1e kol., sprekende over de brieven van R. bij Valentini, zegt hij: „La première lettre de Rumpf est adressée à Jaeger . . . . elle est datée d'Amboine, de mars 1683", lees: „de Jaeger" en „mai 1683"; ib., 2e kol., zegt hij „La dixième Lettre de Rumpf est adressée à Guillaume Ten-Rhyne", lees: „neuvième"; ib. haalt hij aan „le *Journal des Savants*, d'avril 1824", lees: „mai". Maar het allermooiste is, dat hij aldus het Lat. gedichtje citeert onder het portret van R.:

„Caecus habens oculos tarn gnavae mentis acutos
Ut nemo meliùs detegat aut videat;
Rumphius hie vultu est, Germanus origine totus,
Belga fide et calamo: caetera diCet opus".

Maar in waarheid staat er aldus — Du Petit-Thouars heeft feitelijk „oeulos", maar dit is een drukfout —:

„Caecus habens oculos tam gnavae mentis acutos,
Ut nemo melius detegat aut videat:
RUMPHIUS hie vultu est Germanus origine, totus
Belga fide et calamo: caetera dicet opus".

En deze vermakelijke, maar niet onschuldige verhaspeling van het „Germanus origine, totus (| Belga fide et calamo:" is ook net zoo door WUNSCHMANN in 1889 overgeschreven!
Daarnevens maakt hij eenige goede opmerkingen. Zoo b. v. „Ce n'est pas sans e'tonnement qu'on a vu des savants (listing SAUNDERSON et EULER, l'un, privé de la vue dès son enfance, l'autre, dans un âge mûr, se livrer aux plus sublimes abstractions mathématiques. On conçoit que, par leurs profondes méditations, ils aient pu s'appliquer à des études purement spéculatives; mais il semble plus difficile de cultiver, en cet état, une science toute de faits et d'observations". (p. 319-320). Dan, over het Amb. Kruidboek van RUMPHIUS: „Toutes ces descriptions sont redigces sur un plan uniforme, empruntc de Fuchs [L. Fuchs, 1501-1566]. Elles sont composers du même nombre d'articles, sous ces titres: 1°. *Nomina* là se trouvent, avec beaucoup [(1) exactitude], dénominations qui dtaient parvenues à la connaissance de RUMPF, le malai, entreautres; — 2°. *Forma:* c'est la description le port est aussi bien saisi que possible; et en ge'ne'ral on ne peut y de'sirer que plus de detail sur la structure de la fruit; — 3°. *Tempus:* les époques de la ve'ge'tation; — 4°. *Locus*; — 5°. *[/sits:* les proprietc's médicates ou econo 6°. *Cultus*" (p. 321).
En ten slotte een goede vergelijking tusschen het werk van VAN RHEEDE VAN DRAAKESTEIN en dat van R.: „Tousles deux ou figurd à-peu-près le même nombre d'objets (RHEEDE a sept cent quatre-vingt-quinze planches, et RUMPF n'en a quatre-vingt quinze). L'un et l'autre n'avaient aucune connaissance de la botanique lorsqu'ils sont arrives sur. le tnga de gloire; mais RUMPF etait mieux dispose pour en acquerir, par une education classique, qui manquait a l'autre. Aussi l'emp mains beaucoup sur son dmule, par les descriptions, landis que, pour les figures, RHEEDE a quelques avantages, dus, il est vrai, emprunte'es. On pourrait croire, au premier apergu, que RUMPF fut moins favorise par les circonstances, surtout qua attention au terrible fléau qui affligea les derrières années de sa vie; mais il avait pu, pendant quinze ans de sa jeunesse des matériaux, au lieu que RHEEDE ne put y employer que quatre ou cinq ans." (p. 322, *a).*

* **Henschel, A. W. E. Th.** „Vita G. E. RUMPHII, Plinii Indici. Accedunt specimen materiae Rumphianae medicae clavisque Herbarii Amboinensis. Quae munus professoris medicinae ordinarii in Universate Regiae Vratislaviensi literaria rite auspicaturus gratiosi ordinis auctoritate edidit et die [VIII Augusti MDCCCXXXIII hora [X] palam defendet **Aug Guil. Ed. Th. Henschel,** medicinae et chirurgiae doctor, Universitatis Vratislaviensis professor publicus ordinarius, medicus clinicus, caet. Adsumpto socio bam. rapi med. stud. Vratislaviae, apud Schulzium et socios, 1833." 8°. XVI, en 216 pp. Met plaat. [Ex. Univ. Bibl. LeidenJ.

Dit is *letterlijk hetzelfde werk* als wat hieronder nader behandeld zal worden; maar de titel verschilt. Deze titel hier duidt de pas te Breslau [= Vratislavia] benoemde professor Henschel zijn colleges in de medicijnen *zou beginnen* („auspicaturus") met *te zullen verdedigen* („defendet") deze studie, die hij nu reeds *in het licht gegeven had* („edidit").
M. a. w.: dit boek is eine *„Habilitations-Schrift"* waarmee Henschel zijn ambt van gewoon hoogleeraar in de medicijnen („munus professoris medicinae ordinarii") aan de Universiteit te Breslau op 7 Aug. 1833 *aanvaardde.* Evenals ten onzent die nieuwe hoogleeraren in zulke gelegenheden slechts een Intreê-Rede houden, plegen de Duitsche professoren een toepasselijke studie van meer omvang in het licht te geven. De afsluiting van dit werk had plaats te Breslau op 8 Mei 1833, bhjkens de oriderteekening aan het In de 2 exx. door mij gezien - het tweede van 's Rijks Herbarium te Leiden — staat dan ook in *bade* het getal X, hierboven in den titel tusschen groote haken gezet, *met potlood en met dezelfde hand bijgeschreven.* Deze *particuliere,* door HENSCHEL aan vakgenooten en bekenden van te voren toegezonden, met ingevulde vermelding van dag en uur, waarop de Inaugureele Rede zou gehouden worden; de hieronder volgende is *de uitgave voor het publiek,* die natuurlijk eerst te koop kon zijn, *nadat* die Intreê-Rede gehouden was. De eerste is dus ook als de *ttrstę uitgave* te Descnouwcii, uc 1*-- dàar hem nader *titel-uitgave.* Maar daar deze laatste de vorm is waafin deze arbeid in het publiek verscheen, is het passend OOK C te behandelen.
De verwisseling van titel schijnt minder gelukkig in de tweede uitgave. Bij den oorspronkelijken titel Komt dat de uitgevers dat de biographie v66rop gaat, en ook vooraan diende te gaan wegens belangrijkheid. Het komt mij eerder meenden mddr exx. te zullen verkoopen, indien men aan het belangstellend publiek een „Uavis Rumphiana vakman noodig kon hebben, dan een „Vita RUMPHII" waardoor slechts zeer weinigen zich zouden aangetrokken zal de totale omzetting van den titel wel te wijten zijn, hoezeer ze te bejammeren blijft.
Dat bij die uitgave voor het publiek de bizonderheden van de inaugureele plechtigheid opden titel wegvielen, spreekt dezen laatsten 66k viel daarbij weg de vermelding „Adsumpto socio Sam. Pappfnheim. med stud." Misselnen moeten we in uitde Corden corrector der drSkproeven zien. Dat beide uitgaven overigens *totaal gelijkhddend zijn, behalve dien titel,* bhjkt nog rigenda op p. 216 achteraan, waar dezelfde fouten verbeterd worden.
Ook de uitslaande plaat is volkomen dezelfde. In een ovaal samengevat, geeft deze bovenaan te zien Lar. Kvan RUMPHIUS, en Hila", en middenin „III. Ambona, Castellum Victoria, Mons Soya,", dus de 3 achtereenvolgende „standplaatsen alle drie ontleend aan VALENTIJN'S vol. II, plaat no. XXVIII, XXVI, en XXX.
Ook de opdracht op p. Ill van HENSCHEL aan de Breslau'sche hoogleeraren in de geneeskunde van deze zijne in beide uitgaven gelijkluidend. En in beide uitgaven is de titel met zijn weerkant als p. 1—11 getew.
Hier volgt dan nu de bespreking van die andere, voor het publiek bestemde editie:

Rumphius, G. E. ...Clavis Rumphiana botanica et zoologica. Accedunt vita G. E. RUMPHII, Plinii Indici specimenque materiae medicae Javanensis, **Aug. Guil. Ed. Th.* Henschel,** medicinae et chirurgiae doctor, Universitatis Vratislaviensis professor publicus ordmarius, caet. Vratislaviae, apud Schulzium et socios, 1833." 8°. XVI, en 216 pp. Met plaat. [>x. KOJ. tiDi. |

Na de Praefatio (p. V-XIV), is het werk verdeeld in 3 deelen, en wel:

I. Vita G. E. RUMPHII (p. 1—88). Zelf weer onderverdeeld in Cap. I. „RUMPHII juventus"; Cap. 2. „RUMPHIUS Amboinensis"; Cap. 3. „RUMPHII infortunia"; Cap. 4. „RUMPHII commercium literarium"; Cap. 5. „RUMPHII opera"; Cap. 6. „RUMPHII Physici censura"; Cap. 7. „RUMPHII Medici Jaudes".

H. Specimen Materiae medicae Rumphianae (p. 89—136). Weer door HENSCHEL onderverdeeld Daar 2 groote groepen van planten, n.l. „Thalamiflorae" en „Calyciflorae".

HI. Clavis operum RUMPHII (p. 137—215J. Ook weer onderverdeeld in A. Clavis Herbarn Amboinensis (p. 139—202); en B. Clavis zoologica Thesauri Amboinensis s. d'Amboinsche Rariteitkammer (sic). (Edit. Amstelod. 1705). (p. 203—215).

Ten slotte Corrigenda (p. 216).

Aan den prachtig-breeden opzet en systematische volledigheid van deze voortreffelijke biographie beantvvoordt een even degelijke uitwerking. Prof. Dr. Henschel was *medicus,* en door medische studie tot Rumphius gekomen; in den aanhef van zijn Praefatio zegt hij het: "„In opera Plinii. >ndici, ... incidit auctor, quum Materiae medicae studium via ilia, quam ultimo hujus libelli capite exposuit," — d. 1. in Cap. 7 van zijn Vita — „ingressus esset" (p. V). Zoo had men kunnen vervvachten dat hij uitsluitend of bijna uitsluitend de beteekenis van RUMPHIUS voor de geneeskundige wetenschap zou hebben in-het oog gevat. Te meer, omdat zijn oorspronkelijk plan alleen was; de *vooral p/tarwacolog/sc/ie* gegevens uit RUMPHIUS bijeen te lezen, en die uit te geven ten behoeve der medici; of, zooals hij weer in de Praefatio zegt: „Sed plurimas Pharmacologiae partes easque gravissimas his operibus contineri miratus, ea, quibus nos quidem aliquantum adipisci possimus, fusiori in opusculo in usum medicorum excerpendi consilium cepit" (ib.). Maar,al voortgaande,^r^«^ zijn werk en zijn doel; hij begreep ook Rumphius, den botanicus, en daarmee tevens het leven van Rumphius te moeten behandelen, wilde het met schijnen alsof hij dingen vertelde, die men maar op zijn persoonlijk gezag moest aannemen: „Sed haec cum ex viro Botamcis quidem celebratissimo, tamen quoniam baud pauca in operibus ejus his ipsis obscnra exstant, Medicis certe minus cognito, petenda essent, ne nova plane ac fide destituta adferri viderentur, timor incessit animum. Quamobrem dubitavit auctor ea emittere, priusquam virum, imagine ejus adumbrata et auctoritate vitae examine accuratiore probata, deinde adjumentis quibusdam ad difficultates expediendas adlatis, Medicis denuo commendare potuerit" (p. V__VI). Vandaar dit boek, terwijl hij hoopte later nog in deze richting een werk te geven alle'e'n voor *medici* bestemd : „Hinc libell'us, qualiscunque est, ortus: viam, si Dii favent, muniat ad alium componendum medici plane argumenti, si huic contigerit, ut medicorum' sibi conciliet gratiam" (p. VI). *)

Door een *median* geschreven, is vanzelf het werk dus verbreed tot een volledige biografie, die en den man en zijn werken naar waarde trachtte weer te geven, „RUMPHIUS, sa vie et ses oeuvres" had in 't Fransch de titel mogen luiden. Het eenige wat te bejammeren valt, is .... dat deze biographie, in plaats van in 1833, niet m 1873 door HENSCHEL geschreven kon worden, na Leupe's „berg van feiten", in 1871 publiek geworden.

Nu heeft HENSCHEL, die — zeldzame, witte raaf — als Duitscher degelijk Hollandsch verstond, en o. a. in briefwisselmg was met de hoogleeraren TH. VAN SWINDEREN, natuurhistoricus, en H. CHR. VAN HALL te Groningen, deze laatste botanicus, van wien hij brieven in 't Hollandsch ontving (zie Praef p. VII, en p. 43 noot 1), zich voor de feiten van RUMPHIUS' leven moeten behelpen met de gegevens, verstrooid tusschen de lijvige folianten van Valentijn, dien hij bovendien veel te veel als onverdacht getuige in zake RUMPHIUS beschouwde, en met zijn „vir eruditissimus" (Praef p. VIII), „candidus est testis" (p. IX), en „optimus vir" (ib. noot) heel wat meer eer gaf dan hem toekwam;[2]) al mag dan ook het Latijn hier wat medegewerkt hebben, dat bij waardeering van personen altijd superlatieven schijnt te eischen.

Daardoor is b.v. het beeld dat hij zijn levensbeschrijving, „RUMPHIUS Amboinensis", vrijwel van nul en geener waarde meer, na LEUPE'S archiefstudie; al de gegevens ontleende HENSCHEL hier aan VALENTIJN, dien „dominus loquacissimus", zooals hij beter te noemen ware; en die daarbij een vrij booze tong er op na hield, vooral tegen Ambonsche Gouverneurs die hem, VALENTIJN, om de een of andere reden antipathiek waren. Zoo geeft HENSCHEL het VALENTIJN'sch fabeltje van Pieter Marville *contra* Rumphius (p. 21), hetgeen door LEUPE (p. 9—10) als onaannemehjk afgewezen werd.

Na en naast Valentijn heeft Henschel zooveel mogelijk alle *gedntkte bronnen* over RUMPHIUS gebruikt; het Herbarium Amboinense^/^ (wat LEUPE vergat!) de Ephemerides; de Rariteitkamer-^/^; en Valentini's India Literata, waarover hij de volgende bitter-ware opmerking maakt: „qui liber certe locupletissima vitae documenta et supplements dedisset, *si integrae litterae publicatae essent,*) neque ea tantum, quae in epistolis ad Pharmacologiam spectabant, omissis rebus privatis, excerpta ac recisa ab editore in lucem emissa fuissent" (Praef., p. VIII). Voorts had Prof. Dr. J. K. KOPP, medicus te Hanau, voor hem gegevens aezocht over het leven van RUMPHIUS in de Hanau'sche archieven, zij het dan ook vruchteloos: *) de biographie van Du Petit-Thouars (1825) was aan HENSCHEL bekend, en Dr. KOPP had, nog vóór de Clavis Rumphiana (te drukken) ging, hem opmerkzaam gemaakt op de levensbeschrijving van RUMPHIUS in het Hanauisches Magazin door Gärtner, welke HENSCHEL „brevior quidem, tamen Thouarsiana [vita] rerum copia praestans" achtte, terwijl hij er aan toevoegt: „cujus auctorem etiam nonnulla es iisdem fere fontibus mecum accepisse laetor" (Praef., p. VI, noot).

Over de samenstelling van zijne botanische „Clavis Herbarii Amboinensis" zegt hij dan nog in die Praefatio: „Clavem operis a divo Linnaeo (MDCCXLVI)[B]) et Joh. Burmanno postea (MDCCLXIX) exaratam ante omnia consultavi: evolvi diligenter Willdenovii et A. Dietrichii Species Plantarum, Lamarckii et Poireretii ingentem Encyclopaediam, De Candollii Prodromum, Sprengelii, Roemeri et Schultesii editiones Systematis vegetabilium, Loureirii et Roxburghii Floras, Wallichii et Blumii opera, Hamiltonii que excellentissimum commentarium, (quantum quidem editum habemus) aliosque haud paucos scriptores a quibus Rumphii plantas invenirem citatas: ex undique collectis et inter se collatis nominibus Index consutus est" (p. XI—XII).

Ook vraagt hij verschooning dat hij het gewaagd heeft eene zoölogische „Clavis" op de Rariteitkamer samen te stellen, waar hij „hac in urbe [= Breslau], quibusdam Conchyliologiae operibus gravissimis carebat, ac sola quadam pietate erga Rumphium, *non\n Botanice sola justo laudandum,* [5]) ad conscribendi indices consilium perductus est: quo enim suscepto nil aliud spectabat, *quam ut* in Rumphii imagine perficienda *Zoologus non deficeret, omnisque hujus doctrinae ingcns ambitus longe late que patereV^)* (p. XIII—XIV).

---

[1]) Dit is *niet* gebeurd. Wel heeft HENSCHEL in 1837 te Breslau nog uitgegeven: «Zur Geschichte der Medicin in Schlesien. I. Heft. Die vorliterärischen Anfänge», en in 1848 aldaar ook «Das medicinische Doctorat, seine Nothwendigkeit und seine nothwendige Reform». Maar een latere studie van zijn hand over RUMPHIUS is *niet* verschenen. Over HENSCHEL is niets te vinden in de «Allgemeine Deutsche Biographie», hieronder in noot 4 genoemd.

[2]) Hij zegt o.a. van VALENTIJN, die immers van Mei 1686—Mei 1694 op Ambon met RUMPHIUS samen was geweest: «videturque Rumphio et familiariter usus et cum eo studiis atque amore maxime historiae naturalis conjunctissimus fuisse. Et candidus est testis, qui quamvis non consulto ad scribendam Rumphii vitam accessit, tamen saepius hunc et res ab eo in republica Amboinensi gestas commemorat». (Praef., p. IX). Inderdaad beschreef VALENTIJN wèl al de levens der Gouverneurs-Generaal en van de Gouverneurs van Ambon, doch voor dat van Rumphius schijnt hij geen tijd te hebben gehad!

[3]) De *cursiveering* is van mij.

[4]) «At Hanovia, in qua urbe primum litteris imbutus est, ut aliquid acciperemus, quod ad hoc tempus vitae Rumphii spectaret, vel illam magis illustraret, fieri non potuit. Frustra enim hujus gratia cl. Kopp Cancellas Regiminis, documenta Magistratus, actaque Gymnasii perlustravit» (p. 4). J. H. Kopp was zelf op 17 Sept. 1777 te Hanau geboren. was er in 1807 benoemd tot «Professor der Chemie, Physik und Naturgeschichte am Lyceum in Hanau .... und später zum geheimen Medicinalrathe und zum Leibarzt des Kurfürsten von Hessen ernannt.» (Allgemeine Deutsche Biographie, XVI, Leipzig 1882, p. 683). Hij stierf in 1858.

[5]) Sic! Lees: «ab Ol. Stickmanno», en 1754 in plaats van 1746. Op p. 48 van zijn hoofdtekst zegt HENSCHEL dit laatste beter, door daar te schrijven: «.... ipso Linnaeo duce, qui anno MDCCLIV si non specierum, saltem iconum Rumphianarum clavem primus in libello academico tradidit (Amoenitat. academ. Tom. IV, p. 112)»; maar, zooals men ziet, maakt hij hier opnieuw de fout op rekening van Linnaeus te zetten hetgeen Stickman geschreven had; de eenige bepaalde *fout* (welke toch licht vermeden had kunnen worden), die m. i. in de degelijke studie van HENSCHEL hinderlijk is. Zie nog noot 2 op blz. 34 sub **Stickman II**. — Overigens zijn er nog vrijwat *drukfouten* in HENSCHEL blijven staan; het bovengenoemde MDCCXLVI (Praef. p. XI) is er zeker een van; op p. 4 leest men zelfs: «iter in Brasilium».

En hoe hij de figuur van Rumphius *lief had,* blijkt uit zijn woorden, om de plaat te verklaren welke hij aan zijn boek vergezeld deed gaan, eenige afbeeldingen uit Amboina, ontleend aan VALENTIJN'S He Deel- „illorum enim quos amemus omnia quae attigennt, piae menti grata sacraque sunt" (p. XIV).

Uit deze warmte van hart en dezen omvangrijken wetenschappelijken arbeid, is dan dit degelijke samenstel van biographie en natuurhistonsche registers geboren.

Caput I van zijn Vita, „RUMPHII juventus" (p. i—13), is opmerkelijk, en ook nu nog van waarde, door de groote zorg die HENSCHEL besteed heeft om het leven van RUMPHIUS uit te vorschen v66r hij naar onze Oost ging, al moest het dan ook helaas DLI vermoedens door redeneering blijven; hij vermeldt zoowel de mogelijkheid dat RUMPHIUS geboren werd aan den rechteroeve[1] van den Rijn, in het graafschap Solms, nu bij het Regierungsbezirk („provincia") Coblentz behoorend, als te Münzenberg (recht noord van Hanau, aan den linkeroever van het riviertje den Wetter) in de zoogenaamde „Wetterau" (p. 3); het geboortejaar 1627 (?) stelt hij vast uit de eigen gegevens van RUMPHIUS, al vergist hij zich waar hij zegt (p. 1) dat o. a. DU PETIT-THOUARS het jaar 1637 daarvoor zou hebben opgegeven; want deze, had wel degelijk in zijn biographie van 1825 gezegd, dadelijk bij den aanhef: „RUMPF . . . naquit en Allemagne, a Solm, en 1626" (p. 317, *a).*

Maar dan vooral heeft hij getracht uit het eigen gedicht van RUMPHIUS, de „Peregrinatio sive Iter in Brasiliam" alles op te diepen, wat er aan gegevens in verscholen kon zijn. Dat hij de uitstekende Latiniteit van dit gedicht naar waarde heeft erkend, blijkt uw het afdoende oordeel van Prof. J. J. Hartman, medegedeeld in noot 1 op biz. 20 sub Leupe. Ook maakt HENSCHEL de scherpzinmge opmerking dat het wellicht *niet in de bedoeling* van Rumphius heeft gelegen dat dit gedicht openbaar wierd, „ . . . carm(en), quod dm post mortem, *ipso fortasse invito,* i) publici juris factum est, dudumque inter scripta latebat" (p. [10]J' en waarbij het zeker merkwaardig coincideert, dat BURMAN blijkbaar geaarzeld heeft dit gedicht te laten verspreiden, want dat het, blijkens de signatuur, zich *behoorde* te bevinden v66rin Tom. I (1741), maar dat het in alle tot nog toe door ons geziene exx. op #n na, zich bevindt vóóraan in Tom. VI (1750), dus blijkbaar eerst in 1750 aan de inteekenaren verzonden is! Wat den inhoud betrett, is dit zijn conclusie: „Itaque ingenue fateor. etsi res nondum est absoluta et certa, me omnino existimare, Rumphi urn juvenem Brasiliam pnmum vidisse: . . . At equidem sententiam itineris in Brasiliam facti haud prorsus rejiciens non sum qui pernegem, nac occasione demum in Portugallia quoque fuisse" (p. 11). HENSCHEL gelooft dus, dat RUMPHIUS *iverkelijk* eerst in Brazilie: is gekomen met dat schip, de Holl. Swarte Raef, en daarna — hoe dan ook — in Portugal is gekomen. Ten bewijze dat hij ten minste Portugal's stranden heeft gezien — en wel de monding van den Minho -, wijst hij op het Kruidboek VI, fol. i[66]i[en]^t hij zelfs als soldaat naar Portugal was gekomen, leidt hij af uit het zeggen van RUMPHIUS in zijn brief aan ANDR. CLEYER, cia. 18 Aug. 1682 in VALENTINI'S India Literata (1716, p. 425) — hetgeen hij ook kan kunnen aanhalen in de primaire D[uj]tsch[e] vertaling van 1704, p. 53, welke uitgave HENSCHEL heel goed kende —; maar hem *onis?iapte* het veel mooier gegeven uit nc eigen Kruidboek IV, fol. 89. [2]) Doch hij sluit de behandeling van deze duistere periode uit RUMPHIUS[5] leven met deze juiste opmerking: „Cujus quidem nationis stipendia mereret, an Batavorum miles navalis, an Lusitanorum captus fuerit, an transfuga, non liquet. Cum vero exphcari non possit, quomodo fieri potuerit ut iter cum Batavis invitus contra Lusitanos hostes faceret *et tamen ínter eos incohnnis deinde versaretur* totam rem, quam meris conjecturis prosequi pi&eat, nunc plane missam faciamus" (p. [1]~7.[7]. En over den met minder duisleren tijd, nadat RUMPHIUS in 1648 uit Portugal was teruggekeerd, en v66r zijn vertrek naar Oost-Inciie 1652, zegt hij even waar: „Sed quae ad satis longum illud, quod inter utrumque iter est, intervalliim explendum pertineant non habemus, cum quid 1110 tempore ab eo gestum sit, plane ignoremus" (p. 12).

Caput II dan, „Rumphius Amboinensis" (p. 13—22), is, na LEUPE'S biographie, *totaal verouderd.* Al die gegevens, aan VALENTIJN ontleend. hebben nu geen waarde meer. Hoezeer HENSCHEL anders het Kruidboek van RUMPHIUS bestudeerd had, blijkt weer uit de door hem aangehaalde plaats II, fol. 124 over de „Radix Deiparae", waaruit hij terecht (p. 14 en noot 1) opmerkt, dat RUMPHIUS reeds in 1654 in Ned.-Indie was; en — had hij er kunnen bijvoegen — *op Ambon ook blijkbaar met zijn botanisch onderzoek begonnen!* Ook vestigt hij op p. 19 terecht de aandacht op de hulp die RUMPHIUS hadvanzijne - *eerstel— vxoxm* SUSANNA, bij Herb. Amb. V, fol. 286[3]); en op de hulp van zijn zoon PAULUS AUGUSTUS, den helper in zijn botanisch werk (blijkens dezijn aan CLEYER dd. 15 Mei 1688, in VALENTINI'S India Literata, 1716, p. 430), den conchylioloog, en den goeden teekenaar (blijkens het portret dat hij van zijn vader maakte injuni(?) 1696).

Caput III, „Rumphii infortunia" (p. 22—30). is evenzeer *verouderd*^ na LEUPE'S arbeid. Toch maakt hij hier op p. 24 weer een scherpzinnige en volkomen juiste opmerking — die aan alien, ook lateren, steeds *onts?iapt* is! —, dat RUMPHIUS dadelijk na zijn blind worden in April 1670 moet besloten hebben zijn Latijnsch concept in 't Hollandsch over te zetten: „Pnmum opus nunc erat, ut schedas latino sermone conscriptas in hollandicam converteret linguam", en dat dat wel de voornaamste „verscheide redenen" zal zijn geweest, door hem in zijn „Voorrede aan den Leser" van 1690, v66raan de eerste 6 Boeken, even juist aangeduid. Dit klemt te meer, nu er in beide hss. van het Kruidboek te Leiden, vooral bij de *namen* der planten, brokstukken van den *oorspronkelijken Latijnschen tekst* van RUMPHIUS teruggevonden zijn — zie het opstel van DR. J. P. LOTSY, biz. n, noot 2 en RUMPHIUS in zijn brief van 20 Aug. 1663 aan de Heeren Zeventienen (LEUPE, Bijlage I) bij het bespreken daar van toenmaals nog „int Latyn beschreven" werk. allereerst juist de „rechte benaemingen, soo uyt de oude Griecxe, Arabische en Latynsche, als nieuwe autheuren, van my uytgesocht, met malcanderen vergeleecken ende onderscheyden" (l.c.p.4[0]) *voorops.* Zulke brokstukken van het origineele Latijn vindt men in beide hss. o.a. in: Lib. I, cap. 1, 5, 12 (aan 't einde), 17 5 - elfs cap. 22, 28 (eventjes), 30, 32 (eventjes); Lib. Ill, cap. 1, 8; Lib. VI, cap. 13, 15, 20 enz. Bij Lib VI, cap. 20 doet zich het merkwaardige geval voor, dat daar een heele Lat. passage van RUMPHIUS, over namen van planten volgens Hebreeuwsche schrijvers, *ontbreekt* in BURMAN'S gedrukte uitgave, IV, fol. 44, en in het hs. der Compagnie *dan ook met een inktstreep isvooi* *
als redactie-wijziging blijkbaar I

Caput IV, „Rumphii commercium literarium" (p. 31—41), is weer hoogst verdienstelijk, hoewel onvolledig. Aan de hand to van VALENTINI'S India Literata geeft HENSCHEL een goed overzicht van R/s briefwisseling met Dr. ANDREAS CLEYER te Batavia, „antiq. Rumphii amicus" (p. 33); met dokter WILLEM TEN RHIJNE ook te Batavia, praedicti Cleyeri adversarius" (p. 34)1 waarDij hij

---

[1]) De *cursiveering* is van mij.

[2]) In de 1e editie van Valentini (1704) luiden die woorden van RUMPHIUS aan CLEYER in het Duitsch aldus: »Dieses aber weisz ich wohl/ dasz ich das rechte *Sium* in Portugal habe wachsen sehen/ und zwar allezeit an feuchten wasserichten Oerthern/ also/ dasz das Würtzelgen selbst im Wasser gestanden. Sie nenneten es allda *Perexil de Agoa*, das ist/ Wasser-Petersilien/ und ist in solchem Werth gehalten/ dasz ein jedweder Platz/ da es grünet/ seinen eigenen Besitzer hat/ und also nicht einem jeden frey stehet solches abzupflücken; wiewolen wir als Soldaten dasselbige zuweilen zu Salat und Mues abgeknippet haben/ ohnerachtet der Schleundersteine/ die wir öffters an die Köpffe bekommen haben». — De andere plaats, Kruidboek IV, fol. 89, door W. C. MULLER gevonden, luidt: »De zelfde manier van heiningen, dog van een ander gewas heb ik gezien in 't Zuiderdeel van Portugaal, dat men Algarbia noemt, en verstont van de Portugezen, datze het geleert hadden van. de Brasilianen. Dit was 't dikke en melkagtige blad, het welk onze Hoveniers Indische vygen, zommige Opuntia noemen, 't welk zo digt in malkander geplant en verwert was, dat het een hegge van vier voeten hoog maakte, ontzaggelyk genoeg voor die gene, die niet dan blote handen had, maar onze Duitsche Soldaten wisten door hare houwers een deur daar in te maken, daar door kappende, als of het boter was. De Brasilianen maken groote heggen daar van, en ik houde, dat 't de Opuntia der ouden niet zyn kan». Hier heeft men dus de bekende fichi d'India (Ital.), of higueras chumbas (Sp.), door RUMPHIUS-zelven in **Algarvié**, als *Duitsch Soldaat* uitstekend goed gezien!! De bekende heiningen ook nu nog in Sicilië, Andalucië, Algarvië, Algiers, Marokko enz. — Dr. LOTSY zegt mij echter dat deze Opuntia-soort *niet* »melkagtig« is, en daardoor juist blijkt een echte Cactus te zijn, *geen* Euphorbiacee.

[3]) Ook dit is een vondst van W. C. MULLER. In het Hollandsch van de aangehaalde plaats staat duidelijk: «... Flos Susannae. In *t Maleyts Bonga Susanna, ter gedachtenisse van die geene, die by haar leven myn **eerste** Gezellinne en Behulpe in 't opzoeken van kruiden en planten is geweest, ook de eerstemaal my deze bloem getoond heeft», wat BURMAN echter onvolledig, en juist te dezen opzichte *zeer slecht* zelfs vertaalt met »in memoriam charissimae meae, quae in vita sua mihi Socia & auxiliaris fuit in indagandis & conquirendis plantis». En daarnaast nu staat deze plaats uit de Rariteitkamer (1705, fol. 296 bovenaan, verkeerdelijk als 295 gepagineerd): »**Op mynen tweeden trouwdag** heeft een van de aanzittende gasten enz.« De gegevens in deze en de vorige noot genoemd, vindt men lichtelijk gebruikt in het opstel van Prof. HEEKES in dit Gedenkboek, p. 2 (»Noord- en Zuid-Lusitanië»), en p. 9 onderaan.

den naijver tusschen CLEYER en TEN RHIJNE zeer goed aantoont, en ook in de bijbehoorende noot er op wijst hoe CLEVER een hs. over den polsslag volgens de begrippen der Chineezen van RUMPHIUS ontvangen had *). Dan met JACOB DE VICQ, van wien hij terecht — aan de hand blijkbaar van VALENTIJN'S lijst achteraan diens dl. II, fol. 18—opmerkt, dat deze in 1680 Onderkoopman en Hoofd van Honimoa was geweest, en van 1681—Mei 1682 Assistent, en Secretaris van Justitie op Amboina; er op wijst welke eigenaardige rol als middelaar deze DE VICQ heeft gespeeld tusschen RUMPHIUS en DE JAEGER, aleer deze beiden met elkaar correspondeerden ; en dan met deze *merkwaardige onderstelling* sluit: „Suspicor, hunc fortasse olim inter Rumphii Amanuenses fuisse" (p. 36J. En ten slotte met HERBERT DE JAEGER; dien hij terecht „dignissimus vero inter hos" noemt (p. 36), opmerkend hoe zij „singulari casu" met een brief door elk hunner op *denzelfden* 20 Mei 1683 geschreven, voor het eerst met elkander in correspondence kwamen na` de vroegere bemiddeling door DE VICQ (p. 37); herdenkend de merkwaardig-taaie controverse die zij hadden en hidden over den oorsprong van het roode sandelhout, het zg. Caliatoers-hout. Op p. 39 staat echter 6 Mei 1685, lees: 1684. En hij sluit met de mooie opmerking: „Patet deinde quanta opera et quot labores adhiberentur ad singula ilia comparanda quae in *Herbario Amboinensi* coacervata inveniuntur; denique cernimus, quot praeparationes, dubitationes, disputationes et contentiones praecesserint ad confirmanda ea, quae postea in opera maturata et absoluta, prodiere" (p. 41). Toch, — hoe verdienstelijk dit hoofdstuk ook zij, door te trachten de wetenschappelijke correspondence te schetsen van RUMPHIUS met anderen; tot heden toe de e'enige poging in die richting! —, het is veel te onvolledig, omdat het zich maar beperkt tot de 4 genoemden! De studie, die naar waarheid teruggeeft hoe aanzienlijk veel RUMPHIUS gecorrespondeerd heeft met allerlei soort van personcn, geleerden en ongeleerden, doch alien belangstellenden, alles ter vermeerdering van zijn kennis, alles vooral ter verrijking van zijn Kruidboek en zijn Rariteitkamer,_____*deze zeker hoogst belangivekkende studie moet nog geschreven warden!*

Caput V, „Rumphii opera" (p. 41—59), is ook nu nog belangwekkend om te lezen, en getuigt van de degelijkheid en den ernst waarmee ' HENSCHEL zijn taak opvatte, al is ook door LEUPE'S arbeid en nu door het *opstd* van Dr. LOTSV *had* wat meer over de lotgevallen van RUMPHIUS' manuscripten bekend geworden; en al zou een botanicus en conchylioloog van tegenwoordig het systeem van Kruidboek en Rariteitkamer op andere vvijze uiteenzetten. Allereerst herinnert HENSCHEL (p. 42) aan die merkwaardige passage in de „Voorreede van den Autheur" van 31 Dec. 1695 voor de „ses laasfe Boeken" van het Kruidboek (vóórin dl. V van BURMAN'S uitgave, 1747): „Immers ik heb in die tvvee-en-veertig jaaren van myn residentie in Amboina, en daar onder vyf-en-twintig zonder gezigt doorgebragt, niet meer kunnen uitrigten, dewyl enz.", waardoor het jaar 1653 als dat van *zijn komen op Ambon,* en Jiet jaar -1670 als dat van zijn blind-worden zoo prachtig gedocumenteerd worden. Op p. 43 leze men dan „MDCXCVI" in plaats van „MDCXC", want de bedoelde brief van RUMPHIUS aan L. SCHRÖCK was inderdaad van 20 Sept. 1696, en het daarin vertel'de omtrent het copieeren van het Kruidboek waaraan men te Batavia bezig was — zie het excerpt uit dezen brief in de Miscellanea *Curiosa,* van 1700, hiervóór biz. 12 middenin —, sloeg op het nogmaals copieeren van den tekst nà de ramp met de Waterland van 1692. Op p. 44 wordt dan ook de fout gemaakt dat HENSCHEL, *in plaats* van STICKMAN, *ten onrechte* LINNAEUS als auteur noemt („ut Linnaeus ait"), welke zelfde fout op p. 48 („ipso Linnaeo duce"), en op p. 57 („ut .... magnus Linnaeus palam declararet") nogmaals herhaald wordt; bij den zoo nauwkeurigen HENSCHEL toch een zeer zonderlinge fout. Over de bewerking door HAMILTON der eerste 2 Boeken van R.'s Kruidboek — zie sub **Hamilton,** biz. 40 — heeft hij niets dan lof, en voegt er bij : „Sed cum tantus ipse vir, qui tamdiu in India vixit, plurima indeterminata reliquerit, patet, nimium honorem Rumphii open' non tribui, si Botanices thesaurum id vocemus, plane inexhaustum" (p. 49). Dan geeft hij een overzicht van het plan dat RUMPHIUS bij zijn Kruidboek is blijven volgen — eenigszins *a`Pinstar* van wat Du PETIT-THOUARS reeds in 1825 gedaan had___, en noemt deze rubrieken: I. Qualitates. *II.* Nomina. **III.** Locus. IV. Ternpus. V. Cultus. VI. Usus. VII. Natura. VIII. Mores — hetgeen wij nu het *ethnologische* gedeelte zouden noemen — IX. Historia. En dan maakt hij over de verschillende „clercquen" van RUMPHIUS deze ietwat gewaagde opmerking op p. 51: „si quid gravioris in opere redigendo contulissent [scil. Amanuenses] vel conferre valuissent, sine dubio haud incogniti mansissent, laudesque in collaborando clam fortasse sibi comparatas, propriis laboribus postea certe palam demonstrassent. Praeterea Rumphius ipse dicit, opus; cum caecitatis fatum ipse subiret, jam exactum fuisse, quippe cui par XVIII annos (ab anno MDCLII ad MDCLXX) „— *leg.* 16, & T()54__1670____„operam dedisset: et »solummodo ultima manu **ill** I imponenda^> caruisse (Praef. ad Herb. Amb. I, p. 2)". Dan wijst hij op het onheil, dat niet zoozeer den tekst, als wel de platen bij den brand van 11 Jan. 1687 trof (p. 52); en hoe daardoor sommige planten — o.a. de Melaleuca leucadendron L. van Tom. *II,* plaat 16 — onjuist afgebeeld werden. Dit alles over het Kruidboek.

Over de Rariteitkamer maakt hij dan deze mooie opmerking, dat RUMPHIUS blijkbaar op Amboina *een deelderbesteboeken in deze richiing Jiiet tot zijn beschikking heeft gehad:* „Sed et paucissimis melioribus libris ad Zoologiam et Mineralogiam spectantibus qui tune temporis exislebant, vel ab initio carebat, vel incendio iis, quos possesserat, destitutus erat", (p. 53), hetgeen hij in de bijbehoorende noot nader uitwerkt door te zeggen dat men in de Rariteitkamer allee'n aangehaald vindt de werken ad hoc van C. GESN.ER [2e ed. 1604], ROCHEFORT [1658], JONSTON [1657], NIEREMRERO [1635], en BONANNI [Lat. ed. 1684]-), daargclaten PLINIUS en ARISTOTELES. Dan spreekt hij over de verschillende personen, die aan de uitgave der Rariteitkamer medewerkten, allereerst d' Acquet, dan „varii amatores Batavi, inter quos numerantur Faillieus, Vincentius, Blaauwius, Jo. dejong (filius collegae et amici olim Rumphii) aliique: ita ut tabula operis XXXIV et XLIX integra nonnullaeque figurae passim, alienorum studio debeantur" (p. 54); voorts, als grootsten medewerker Simon Schijnvoet — dien hij met een drukfout ,,Schynvogt" noemt —, „rei Zoologicae optime gnarus": en eindelijk „systema denique, vel dispositionem potius methodicam Molluscorum a Rumphio descriptorum ex Amboina ipsa misit et adjecit doctus vir Jo. Phil. Sipmannus, M. D.,[8]) Rumphii collega sociusque ultimis hujus annis" (p. 54—55), omtrent wiens conchyliologisch systeem hij in de noot nog toevoegt: „Naturae curiosorum atlentione locoque in Historia Zoologiae litteraria eo magis dignus videatur [scil. Sipmannus], quod post cl. Joh. Dan. Major primus fuit,[4]) qui his temporibus systematicae Conchyliologiae dispositionis tentamen faceret". Over de schaaldieren door RUMPHIUS behandeld op plaat I—XI der Rariteitkamer, merkt hij op ,,inter haec complura invenias. quae et postea rarissima habita sunt" (p. 56), en herinnert aan de naar RUMPHIUS genoemde ,,Dromia Rumphii Lam." op plaat XI, n°. 1. Zijn oordeel over de conchyliologische waarde der Rariteitkamer vat hij aldus dan samen: ,,Et revera hujus studii post Fabium Columnam Noster saltern inter Batavos auctor fuisse videtur, ut Phil. Bonannius inter Italos et Mart. Listerus inter Anglos: quorum tamen operibus sero aut nunquam uti poterat, quamvis hos omnes viros, studiis suis conchyliologicis jam ante annum MDCLVI inceptis, antecesserat" (p. 57—58). Alleen het door hem op p. 58 dan aangehaalde oordeel van Blainville is foutief, zie toch sub **Blainville,** biz. 40. Aan het slot van dit hoofdstuk, p. 59, constateert hij dan den sterfdag van RUMPHIUS als te zijn geweest 13 Juni 1702, en dit wel op gezag van VALENTIJN.

---

*) ?*nesische$_e$ p$_{ui}$ ^K-I^C ^LIitS(*e uitgave van VALENTINI, 1704, p. 55 luidt deze plaats in den brief van RUMPHIUS aan J. DE VICQ, dd. Amboina 18 Aug. 1682: >Die Jahren an r> * !X u. ^unS' nab ian gehabt/ und zwar mit Sinesischen und Lateinischen Buchstaben beschrieben: Weilen sie mir aber nicht dienete/ hab solche vor einigen ^' *Weyern* iiberlassen*.

Staat er bij RL. Tot meerder gemak heb ik hier tusschen haken bijgevoegd de jaren waarin de conchyliologische werken van deze schrijvers verschenen. Door een drukfout J «dcNSCHEL: aquas possesseiat".

is. V. erg. no. h Dit >>M. D-<u. S onbewezen voor Sipman, evengoed als het »Med. Doct. van Hanau« op den titel van het Kruidboek voor Rumphius-zelven onbewezen Sipman dan' f-- ? op.stel van Dr* J- P- LOTSY, biz. 7 noot 1. — Alleen zou men hierbij nog kunnen opmerken, *in tegenstelling* tot wat HENSCHEL hicrboven zeide, dat [illegible] *bijzondere vegaajaneta neeje gevonna* dlhier al die »clercquens van RUMPHIUS!

Hier wordt bedoeld de 2e vermeerderde en bijgewerkte uitgave van Fab. Columna's werk »Purpura caet.« (1e ed., Romae 1616), welke in 1675 te Kiel verscheen onder den titel »Opusculum de Purpura, cum annotationibus Jo. Dan. Majoris, cui adjecit Specimen de Testaceis ... cum Dictionario Ostracologico«. Zoo dadelijk wordt in den tekst ook het genoemde werk van Fabio Colonna bedoeld. Zie voor deze, en de straks opgesomde conchyliologische werken, die Rumphius gebruikte, de goede bibliografie vóóraan VALENTIJN's Verhandeling der Zeehorenkens enz., Amsterdam 1754, hierachter op biz. 33 nader behandeld.

Caput VI, „Rumphii Physici censura" (p. 59—73). is minder gelukt, hier en daar rhetorisch en gezocht. Zijn eindoordeel over RUMPHIUS als natuurhistoricus vat hij aldus op p. 61 samen — waarbij de spatieering ook *van hcmzelven* is — ,,Runi P.] V omnino tanquam Physicum s. naturae scrutatorem spectatum, pulcherrimam sui saeculi quasi imaginem neque tamen vim temporis illius transgressum fuisse, censemus". Bij zijn verdeding dezer stelling is het ecu zonderling dat hij, in 't bespreken der i6e eeuw, de groote figuur van Garcia da Orta ten eenenmale *vergeetl* Dan maakt hij op p. 62 de zeer mooie opmerking dat het wel „aliquid divini vel ominis saltern" mag heeten, dat RUMPHIUS, zoozéé'r allédn *zelf-door-hem-geziene dingen* beschreven heeft, ,,qui sui temporis inter summos autoptas locum", dat deze *man van eigen aanschouwing* juist *blind* is geweest! Maar dan gaat hij hierop nog, quasi symbolisch, en vervalt in rhetoriek (zie p. 63). Op p. 66 maakt hij dan weer een mooie opmerking, ook weer door hemzelven gespatieerd: ,,Amor rerura enim naturalium in omni Physica primum est ac praecipuum", en een andere zeer mooie, op de beschrijving der *uiterlijkheden* van schaaldieren en schelpen door RUMPHIUS in zijn Rariteitkamer: „naturam recte in superficie quoque profnndam esse" - al is zoo'n zeggen dan ook *bijna* op de grens der rhetoriek. Waar en mooi ook is „Ponamus enimvero saeculi XVII viros in Conchyliologia inversa via progressos, studium ab intimis incepisse, zoomorphosin solam, neglectis plane istorum animalium tegmine et habitaculo, more nostrorum spectasse, nonne summa necessitas urgeret, ut jam eorum, quae ad meram rei superficiem pertinere dicantur, et quae prosecutos eos esse in illis vertatur, diligentissimum et acuratissimum, ne quid in naturae cognitione deficiat, studium inchoemus nosmet ipsi?" (P- 71), laatsten regel, leze men dan 1688, in plaats van 1668.

Caput *VII*, „Rumphii Medici laudes" (p. 73-88), is, zonderling genoeg, het minste geslaagd. Het staat vol uitweidingen, deels ook polemiek tegen zekere doctrinaire opvattingen der geneeskunde, maar vertelt weinig zakelijks over de. medische verdiensten van RUMPHIUS. Hij herinnert hoe A. VON HALLRR in zijne „Bibliotheca medicinae practicae", Bernae & Basil. 1776-88, alleen voor RUMPHIUS over heeft (p. 74, noot 2); noemt als de mannen die voor het goed recht eener Indische Pharmacopee hebben gestreden, HORSFIELD, HARDWICKE, AINSLIE, REINWARDT, BLUME en WAITZ (p. 77); herinnert aan de pharmaceutische proefnemingen die RUMPHIUS in zijn eigen „huys, en andere familien" deed nemen, o. a. blijkens zijn eigen woorden in de Voorrede van dl. I van zijn Kruidboek (ib.); spreekt van de belangwekkende speciaal-Indische ziekten, welke een afzonderlijke studie dus ook (P- 79)i en dus ook afzonderlijke studie van de speciaal-Indische geneesmiddelen medebrengen, welke laatste de Europeesche vaak in kracht en intensiteit overtreffen (p. 80 — 81), ontstaan als zij zijn onder de machtige tropische zon. Dan herinnert hij (p. 83 — 84), welk een schat van kennis er ligt in het Kruidboek voor de kennis der geschiedenis van de geneeskunde, zoowel in *geographisch* als in *ethnographisch* opzicht; en ten slotte staat hij stil bij de groote beteekenis daarvan voor de geneesmiddelleer, de „jamatologia"? of, zooals HENSCHEL het liever wil-noemen, de ,,Pharmacophysiologia" (p. 85— 87).

Dan komen zijn Catalogi en Concordanties, dus de eigenlijke *Oaves Rumphianae*. V66ropgaat de *medische* voor 154 planten, waarvan hij zegt „me utplurimum verbis Rumphii, quamvis haud semper elegantius a Burmanno redditis, usum fuisse" (p. 9°)'. De *botanische*, waarbij hij voor Lib. I—II nog'gebruik kon maken van den juist hem in handen gekomen laatsten arbeid in deze richt van HAMILTON in dl. VI der „Memoirs of the Wernerian Natural History Society" (Edinburgh 1832), waarvan hij eerbiedigst getuigt: „ingenue fateor, me, si prius scivissem, spem aliquam adesse, fore ut Hamiltoniani Coramentarii contirmatio unquam sit, nunquam vel conscribendae vel edendae Clavis opus arduum agressurum fuisse" (p. 138). En eindelijk sluit hij met de *zoölogische*, waarbij hij met één uitroepteeken heeft gekenmerkt al die dieren welke RUMPHIUS almede het éérst heeft ontdekt, en met twee uitroepteekens de zéér zeldzame gedierten, „quae neque ab aequalium ullo, neque post hos revisa sunt" (ib.); dit blijken te zijn de *Buccinum Rumphii* L. (Pl. XXV, nº. 3), de *Voluta spiralis* L. (Pl. XXIX, nº. X), de *Voluta lopponica* β L. (Pl. XXXVII, nº. 4), de *Cypraea* [illegible] L. (Pl. XXXIV, nº. VI), en de *Afatilus cornutus* L. (Pl. XLVI, nº. IV). Alleen Boek III der Rariteitkamer, met zijn vooral mineralogischen inhoud, heeft HENSCHEL onbehandeld gelaten. — En zie nu nog sub Vnese (de), blz. 44.

•(Hoëvell, Dr. W. R. van). Geschiedkundig Overzigt van de beoefening van Kunsten en Wetenschappen in Neêrland's Indië. In „Tijdschrift voor Neêrland's Indië". He jaarg. Dl. II. Batavia, 1839. 8°.

In dit overzicht wordt (pag. 25-30) ook eene bespreking van RUMPHIUS gehouden. Aangezien echter aan Dr. van Hoëvell de noodige bronnen ontbraken (hij was o. a. onbekend met HENSCHEL'S Biographie), is de schets vrij oppervlakkig, hoewel hij zijner eer toekomt de eerste Nederlander te zijn geweest, die trachtte een en anderomtrent R.'s leven en werken [illegible] Atypschool zijner Eene bizonderheid, in latere beschrijvingen niet voorkomende, deelt van Hoëvell op pag. 29 mede, nl. „de [illegible] geboorteplaats *Hanau* maakte hem *honoris caussâ* (sic!) Doctor in de Medicijnen". Er bestaat echter niet de minste aanwijzing dat iets dergelijks juist zou zijn; in allen gevalle: van Hanau kan het nooit waar zijn, want .... Hanau heeft nooit een Hoogeschool gehad!! Vermoedelijk heeft de schrijver uit het „Med. Doct. van Hanau", achter R's naam op den titel van het Kruidboek, de conclusie voor zijn bewering getrokken [1]). — Hoewel de schrijver wist dat in de archieven te Batavia Rumphius-[illegible] Historie" berustte, bleven zijne nasporingen dienomtrent vruchteloos. Opk geeft hij de Lat. inscnptie op net [illegible] (p. 30 noot).

***Collot d'Escury, H.** Baron. Holland's Roem in Kunsten en Wetenschappen, met aanteekeningen en bijdragen. Dl. VII. 's-Graven[illegible]hage —Amsterdam, 1844. 8°.

De schrijver geeft op pag. 314-317 eene beschrijving der groote verdiensten van RUMPHIUS' [illegible] Hij evenwel in de war gebracht door van Haren's mededeeling betreffende het verloren gaan der geschiedenis van Amboina, biz. 37. Bepaalde levensbizonderheden van Rumphius deelt deze schrijver overigens met mede.

***Woordenboek (Algemeen noodwendig)** der Zamenleving. Aanvankelijk zamengesteld door P. G. WITSEN GEYSBEEK. Dl P-Sce. Amsterdam, 1847. 4°.

Hierin (op pag. 2522) een goed geschreven artikel **„Rumpf** (GEORGE EBERHARD)^ doch, waar het betreft [illegible] geheel onjuist. Van RUMPHIUS wordt o. a. gezegd dat hij geboren is in 1626 te Solm en overleden te Amboina. Verder dat de O. I. C. hem benoemde tot consul en eersten handelaar op Amboina. Rariteitkamer onder oogen heeft gehad. Uit den inhoud dezer biographie blijkt overigens duidelijk, dat de samensteller Kruidboek, noch RUMPHIUS te geven. Hetzelfde kan men trouwens zeggen van velen die zich geroepen achtten eene Biograp[illegible]

[1]) In zijn Ned. bewerking van A. W. VON SCHLEGEL's «Ueber die Zunahme und den gegenwärtigen Stand unserer Kentnisse von Indien», origineel verschenen in den Berliner Kalender auf das (Gemein-) Jahr 1829 en 1831, neemt VAN HOËVELL in het Tijdschr. v. N. I., 4en jrg., Batavia 1842, dl. II, p. 586 ook zonder protest of rectificatie deze sterke bewerking van VON SCHLEGEL over: «RUMPHIUS was een Duitscher in dienst der Oost-Indische compagnie, die ook eene *Conchyliologie*, onder den onwetenschappelijken naam van «*Ambinsche Rariteitkamer*» (sic), heeft uitgegeven. Zijn boek en zijne verzameling gaven vermoedelijk (!!) de eerste aanleiding tot de naderhand in *Holland* algemeen geworden Liefhebberij voor zeldzame en schoone conchylien, waardoor ze zelfs een handels-artikel werden». Het origineele Duitsch konden wij echter niet in handen krijgen.

*[C]rawfurd, J. A descriptive dictionary of the Indian islands & adjacent countries. London, 1856. 8«.

Art. **„Rumpf, George Everard;** Latinised **Rumphius"** (p. 370).

Dit art. is in menig opzicht zoo interessant, zoo onafhankehjk en naar niemand nageschreven — behalve hier en daar naar Du Petit Thouars -- bevat sommige zoo rake opmerkingen en zelfs enkele dingen die aan LEUPE e. a. totaal onbekend bleven, dat het **wel"w** *zijn geheel* 'mag overgenomen worden. Enkele zonderlinge fouten komen er echter ook in voor.

„The celebrated author of the „HORTUS AMBOINENSE" was, like several other [illegible] the Indian service of the Dutch, a German, having been a native of Solms, in Hesse Cassel. He was born about the year 1626, and educated as a physician at Hanau. At the age of twenty-eight he proceeded to India, and arriving at Batavia, entered the civil, or rather mercantile ^ervirr^f The East India" Company, In which he attained the rank of a senior" merchant, being stationed at Amboyna, where he passed the remainder of his life. At the age of forty-two, when contemplating a return to Europe, he was struck blind bv eutta serena vet continued in that state to prosecute his researches in natural history. He died at Amboyna in 1693 (!!), at the age of sixtv seven. The naturalists of the French Expedition of D'Entrecasteaux are stated to have discovered his tomb, after the neelect of a century. Vet the English, after occupying the island twice over for several years, and making diligent search, were unable to find it[1]) The first literary performance of RUMPHIUS was a civil history of the Moluccas, still in manuscript, and of which there exist several copies besides the two in the Dutch archives, one of them deposited by myself in the Library of the Advocates in Edinburgh *) His great work, the ..Herbarium Amboinense", was not published until forty-eight years after his death, when it was rescued from the Dutch archives by BURMAN, and the original which was in Latin, printed along with a Dutch translation (!!). RUMPHIUS' account of plants contains many which are not peculiar to the little islands of Amboyna, and embraces their names and synonyms, their botanical description, their flowering seasons, their habitats, their uses, and the modes of culture of such as are obiects of cultivation. He is stated not to have been a professed botanist, but having received a medical education, which necessarily included a certain acquaintance with plants, he was probably as much so as most of his cotemporanes in an age when botany had excited a science

RUMPHIUS 'wlfs evTdently a man "of 'talents, sound sense, and indefatigable industry. Much of his information was obtained through the natives of the country, and his work affords ample evidence of his familiarity with their language. It was he that taught the natives of Amboyna the improved process for preparing sago, which is still followed by them, and for which his name is still remembered".

*[H]andwoordenboek **(Beknopt biographisch)** van Nederland,.. .. bijeengebragt door J. C. KOHUS en Jhr. W. DE RIVECOURT. Dl. II. Zutfen, 1857. 8°.

Deze bkwaDhie (pag. 737—738) van **„Rumphius of Rumph** (GEORGE EIJERHARD)", nagenoeg geheel ontleend aan het „Algemeen noodwendi* Woordenboek" is echter vermeerderd met verschillende onjuistheden. De schrijver zegt bijv. dat VALENTIJN („die in hem een leermeester vond in de'Maleische taal") de correspondence van RUMPHIUS met verschillende geleerden, in het licht gaf.

Even oniuist is zijne mededeeling, dat RUMPHIUS in 1651 (als geboortejaar meldt de schrijver 1626; dus op 25 jangen leeftijd), tengevolge van zijn rusteloozen en moeielijken arbeid in een heet khmaat, bijna geheel zijn gezicht verloor.

***Leupe, p. A.** In „De Navorscher", XVIen Jrg. (Nieuwe Reeks, 6en Jrg.), Amsterdam 1866. **4[0].**

Art. **Rumphius George Everhard",** p. 207, *2^* **kol.** Onderteekend **„Laboranter"** (= LIUJPE). LEUPK beantwoordt hier eenige vragen" door een zekeren „J. C. K." op p. 120, ie kol. van ditzelfde XVIe deel gesteld onder het hoofdje **„Rumphius",** die o. a. nadere inlichti'ngen vroeg over R's ..correspondence met geleerden, die zich toenmaals in Oostindie bevonden; welke later is uitgegeven door F. Valentijn [sic!! lees: M. B. Valentini], — die van hem de maleische taal Jeerde — onder den titel: *India littcrata".* Ook vroeg deze J. C. K[illegible]'d. i. J." C. Kobus, zie VAN DOORNINCK, p. 266 — wie de „*N. S. Gub. Amb:'* was onder het gedichtje bij R's portret.

LEUPE antwoordt o'a. over RUMPHIUS: „Het leven van deze (sic) verdienstelijken natuuikundige wachtnog op zijnen beschrijver. Wat men in de aangehaalde werken van hem leest, is van weinig beteekenis, onvolledig en onjuist.... Het ontbreekt mij voor alsnog aan gelegenheid om meer dan het volgende over hem mede te deelen, namelijk: dat hij eerst in 1652 met het jacht Muyden, onder den naam van j'urriaen Rumphius van Hanau in Indie kwam, in den rang van adelborst, en te Amboina op den 11den (sic!) junij[3]) 1702 als oud-koopman overleed. Zijn vader was Augustus Rumphius, bouwmr. te Hanau".

En dan voegt hij nog toe: „N. S. Gub. Amb. is Nicolaas Schagen, gouverneur van Amboina van 1691 —1696; van hem bestaat eene levensbeschrijving, in het Maleisch geschreven door Johannes Tzala (zie *Nav.* V, biz. 304)". — Wat LEUPE blijkbaar niet wist, is dat HENSCHEL reeds in zijn Clavis Rumphiana van 1833, p. 63 noot, voor dit „N. S. Gub. Amb." terecht deze oplossing gegeven had: „Quod mea quidem opinione alium auctorem indigitare nequit, nisi Nicolaum Schaghen, Amboinae Gubernatorem, qui rem publicam moderatus est ab anno MDCXCI ad MDCXCVI: virum ingenuum, laetum, simulac eruditum, Juris consultum, Rumphiique amantissimum".

Doch wij zien hier duidelijk in 1866 bij LEUPE het embryo van zijn *biographie* over RUMPHIUS, waaraan LEUPE sinds begin 1870 ijverig bezig was, en die in 1871 gedrukt werd.

In „Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen", XIIe Deel, Amsterdam 1S71. 4[0]. Laatste (Derde) Stuk.

Art. **„Georgius Everardus Rumphius,** Ambonsch natuurkundige der zeventiende eeuw'\ p. 1—63. (Vel 21—28).[4])

Aan LEUPE de groote eer het eerste de kennis van het leven van RUMPHIUS zeker te hebben gesteld op den grond van ernstige studie in nog ondoorzochte archiefbronnen. Hij heeft daarmee gedaan wat niemand nog had gedaan, en wat toch onmisbaar was, wilde men verder komen. En bovendien heeft hij dat *uitstekend* gedaan, zijn biographie is een *model-archiefstudie,* overal gedocumenteerd uit voor het eerst aan het licht gebrachte bescheiden. De studie is daardoor even rijk aan verrassende, als aan tegelijk stellige, nieuwe feiten. Maar een *biographic,* in den ruimeren zin van het woord, is het daarmee *niet* Buiten zijn archiefbronnen is LEUPE niet getreden. Al de toch 66k kostelijke, reeds gedrukte, bronnen over RUMPHIUS heeft hij ter zijde gelaten, en zich blijkbaar niet eens moeite gegeven om ze te leeren kennen. Op p. 2 noemt hij, in zijn Inleiding, de hoogst verdienstelijke Clavis Rumphiana caet. van Prof. Dr. A. W. E. Th. Henschel op de volgende merkvvaardig-foutieve wijze: „Eene dissertatie (sic) van A. G. L. T. HERSCHEL (sic!), *Vita G. E. Rumphii, Plinii Indici* (Vratislaviae 1833)"; terwijl hij op p. 3 weer van de „dissertatie van HENSCHEL" spreekt, nu ten minste zijn familienaam goed noemend. En onmiddelijk daarna op p. 2 spreekt hij van „de *India Litterata* (sic) van VALENTIJN (sic!)", lees: van M. B. Valentini. Deel I der „Rumphia" van Prof. C. L. Blume heeft hij in handen gehad, maar terwijl hij daar wèl zijn Bijlage XI aan ontleende (verg. zijn Aanteekening 25, met p. 29 bovenaan en noot 1 aldaar), heett hij de 2 andere brieven van RUMPHIUS, in datzelfde deel door BLUME alléén in Lat. vertahng gepubliceerd, niet opgemerkt. De oudste in druk verschenen stukken van RUMPHIUS in de Ephemerides heeft hij met gekend, hoevvel de volledige serie hiervan èn in de Univ. Bibl. te Leiden èn in Teyler aanwezig is.

---

[1]) Zie ook sub **Blume** blz. 43 en noot 1> het &oed gedocumenteerde feit, dat juist in den „EngeIschen" tijd van Amboina, het graf van RUMPHIUS vernield werd!

[2]) Dit feit bleef aan Leupe onbekend., in het overzicht dat hij van de hss. der Landbeschrijving en Amb. Historie gaf op p. 34—36 zijner Biographie.

[3]) Merkwaardig is dat Leupe hier 11 Juni 1702 als sterfdag opgeeft; in zijne biographie van 1871, p. 30 gaf hij 15 Juni. De betrekkelijke missive, daar genoemd, van den Gouv. van Amboina dd. 23 Sept. 1702, werd op het Rijksarchief door mij nagezien; inderdaad staat er 15, maar de 5 is zoo onduidelijk, dat LEUPE vroeger zeker 11 heeft gelezen. VALENTIJN noemt tot *tweemaal* toe 13 Juni 1702 als sterfdag, zie sub **Valentijn,** blz. 29; en verg. het opstel van Prof. Heeres in dit Gedenkboek blz. 9 noot 5.

[4]) Door een vergissing van den drukker is de signatuur der vellen in dit XIIe Deel, van vel 20 af — dus even vóór het begin van LEUPE's opstel — *Natuurk. Verh. der Kon. Akademie Deel XIII"; lees: XII. Elk der Stukken in deze Verhandelingen begint weer met een nieuwe pagineering.

Maar wat het ergste is: Leupe heeft blijkbaar noch het Amboinsch Kruidboek, noch de Ranteitkamer ... en, of zoekende doorbladerd. M... hield over den karper, maar vergat den karper-zelven, dien hij bij de hand had, aan zijn studenten te laten ... werkelijk een ook maar ... en ei-enlijk ten rechte, v66rin dl. I, gelijk in het Ex. Kon. Bibl.), met totaal over het hoofd g ... BUSKEN HUET (1884) en prof. HARTING (1885) opmerkzaam maakten, terwijl HRNSCHEL in ... van het H... banum van Amboina n^ar Ba.avia zijn verzonden, hebben wij tot dusverre met kunnen opsporen ... Sen dat dit in 1690 of t6... is geschied", immers . . . . de Opdragt der eerste 6 Boeken is van Amboina 20 ... :n d« brief dd is Mei 1691 aan Is. DF. SAINT-MARTIN te Batàvia - door BLUME >n Latijn gegeven in 1835;) ... mn. Alsoo ik UEdts. nedrige dienaer Georgius Everhardus Rumphms verstaan hebbe dat de 6. eerste ... ambo... cruydeboek, door my 'tsamen gebragt, onder UEdts opsigt en bewaring zyn geştelt, het z>'dan ... sekgentheyt na 't vaderlant te senden, of om nog een tyd lang op te houden, of tot een ander ins.gt dat my ... dus ... 66k LEUPE had kunnen weten dat die eerste 6 Boeken m *and September 1690* van Ambon ... dat RUMPHUS op 1 Mei 1691 weer te Ambon tegenbericht had kunnen ontvangen dat ze by ... cekomen. En ?>. had hij op p. 22-23, bij de aanteekening hoe de Hooge Regeenng dd., 8 Febr. 1696 schreeg ... VH-IX „z°°da³nig ons die 3°nSst ... mb0n van den gemeWen RUMPH... T ... IU was gegai van de uit Ambon naar Batavia waren verzonden -, dan zeker ook wel vermeld ' dat deze beading vergezeld^was,g ... Voorreede van den Autheur" dd. Amboina 31 Dec. 1695, welke dan ook v66raan Lib. VII (= v66raan Tom. v;

^rLêrgeiiird heeft in het vervolledigen van zijn overigens. zoo voortreffelijken arbeid, is, *M £U^ ffij"te verstaan*, en dit blijkbaar niet heeft willen bekennen, in alien gevalle met de medewerk.ng van een ander hee«.g ... leemte aan te vullen. Daarom heeft hij hoogst belangrijke bronnen als de Ephemerides, VALENTIJN - den hij wel ... dat in een oudere, meer originecle Duitsche uitgave bestond -, en HENSCHEL opgebukt gelaten. En daarmee ... grove fout begaan, in een archief-studie als die van LEUPE dubbel bedenkel.jk, bij 't overnemen van zijn B.jlage X ... lumphia, *ondlaan* het ..Aldus gedaan enz." er *bij te plakken*, door het jaartal x6...2 bi, BLUMK ... glad«eg *verandtren* in 1699, en de Lat. zinsnede waarmee BLUME het duidelijk afgescheiden had van het heusche stuk v ...

over het hoofd te ... behandeling, in warmte van belangstelling voor den levenden RUMPHIUS, in begrip van diens bijtengt ... beteekenis als wetenschap... ippelijk ontdekker, wint Henschel het dan ook verre van Leupe! LeupeK ... droog, het schrijven van eene biografie opvattend als een soort wiskunstig probleem, waarbij archiefjukken ... „gegevens" vormen. Indien Henschel over de feiten van LEUPE had kunnen beschikken, dan had hij een re... us ... geleverd. Willen wij, Nederlanders, een bSrafie over RUMPHIUS krijgen van de voortreffel.jkheid ... de Ficalho die gaf voor dien ànderen en ouderen *Plinius Indicus*, Garcia da Orta, [3]) dan moet zij ... een even warm hart en een even groote natuurwetenschappelijke deskundigheid als waarover prof. Henschel, en een even groote kennis van historische feiten als waarover Leup... aan

In zijn Inleiding (p. 1—4) maakt LEUPE het zich gem... HENSCHEL terecht onder ... opschrift „Rumphii juve... raadselachtige tijdperk ... -48, in Brazilië (??) en Portugal, en de geheel duistere periode 1648—52 in Batavia ... nader besproken; alleen zegt LEUPE dit: „in één opzicht waren onze nasporingen vertrek naar Oost-Indië zich eenigen tijd in Brazilie heeft opgehouden, en waarvan ... vooral sprake is in de "iervoren genoemde d.sertat^^^ dih C ... (d Bahe beh ...

Mss. XXI Akad. Bibliotheek Leiden"; welke bundel - waann ... rodera... s Kruidboek betrekking hebbend, en M... blz. nalatenschap van den heer A. Vosmaer (t 14 Jan. 1799), ... P ... *J?* ... B. P. L. 246". Zie noot 1 op de volgenj ... van het door de Leidsche Univ. Bibliotheek aangekocht -- thans de signatuur ... dat o... *sMUrende w/Jze*— Alles wat de pa ueren ... tsluiten

Doch op p. 4 begint dan de eigenhjke archief-studie van Le ipe e ... nde hie ... ts. ... P. ... zijn ui ... Rijksarchief'hU'sinL x866 aan de hand hadden gedaan £lo... yan ... .65,--... de documenten aan het woord over de heele ... uitstekende arbeid, de degelijke, onmisbare gron^ag voor a.c ... g ... van ... studie;... geschieden.s sprak dan ook Busken Huet in 1884 (P. 94) ... waarde, deels ook minder nauwkeung. De nade«... op ,... Het slot, p. 30-39, hoewel verdienstehjk rs van minder Wy>e over het ... gezien; ... van RUMPHIUS' graf, die BLUME reeds *W ... J ... g* veranderd. Alleen belangrijk «jn weerde ... ijk schijnbaar overgenomen, doch inderdaad ... omtrent de ... P. 32-33 mededeelt uit de Resolutien der Bewindhebbers ... RUMPHIUS, p. 34—37, zijn verdienstelijk, hoewel geenszins volledig, van ... in 1750 van dl. I—VI van het Kruidboek wordt o.a. niet gerept. En de aanteekeningen omtrent wat VALENTIJN aan RUMPHIUS bedekterwijze ontleend had, p. 37—39, hadden heel wat volledi^er kunnen zijn.

---

[1]) Het oordeel over de litteraire waarde van dit gedicht van RUMPHIUS loopt sterk uiteen. HENSCHEL (1833, p. 4), die toch waarlijk wel goed Latijn kende, zeide er van: «in quo praestantissimis, quos Virgilii fere arte compositos dixeris, versibus de juventute sua ipse edocet". Prof. HARTING (1885, p. 3, noot 1) schrijft er van: »Het bovengenoemde gedicht is waarschijnlijk dadelijk na de terugkomst van zijn eerste reis gemaakt. Het draagt nog den gymnasiastenstempel, door zijn hoogdravendheid." BUSKEN HUET (1884, p. 94, noot 1) noemde »de Peregrinatio, blijkbaar in Portugal geversificeerd, onder den verschen indruk van geleden onregt". — Het was daarom van waarde het afdoend oordeel in te winnen van een erkenden specialiteit in zake Latijnsche poëzie: Prof. J. J. Hartman te Leiden. Zijn oordeel luidt als volgt: «Het gedicht van Rumphius is het werk van een volleerd Latinist: taal en versbouw zijn onberispelijk. Hoewel de dichter lang niet geeft wat hij in zijn inleidende verzen belooft (hij breekt af nadat hij niets anders heeft verhaald dan op hoe bedriegelijke wijze hij voor dien tocht naar Brazilie is aangeworven, en wat een last hij heeft gehad van zeeziekte en indigestie; verder dan de golf van Biscaye komt hij niet: van de Lusiacae urbes van vs. 2 hooren wij niets), en hoewel het heele stuk vrij arm is aan inhoud, levert het toch door de vernuftige en soms geestige wijze, waarop allerlei moderne zaken in 't Latijn worden gezegd, een niet onbehagelijke lectuur op. De judices Hoeufftiani zouden het, dunkt mij, niet bekronen, maar ook niet zonder eervolle vermelding ter zijde leggen." Hiermee is dus eens en voorgoed het meesterschap van Rumphius over het Latijn vastgesteld! En, in antwoord op mijn verdere vraag, wat zijn indruk was omtrent het *tijdstip* waarop dit gedicht zou zijn samengesteld, en of het al dan niet fap, .o« geweesf zijn dan het door Barman werf afgedrokt meWde-iro... omzwervingen ... as, en ook dat hij zijn verhaal veel verder heeft zijn opgezet, lang na de wederwaardigheden door hem beschreven, toen hij na zijn '^f ... deerraDgs-poëten gebrmken feewo willen uitstrekken, maar, toen hij al zooveel verzen over dat eerste gedeelte had gemaakt (tweea ... hadden voorgesteld), het ..... er maar bij gelaten heeft".

[2]) Zie over de door mij te Leiden teruggevonden *originecllen* van dezen en een anderen brief van RUMPHIUS uit 1691, ... **Blume**, en noot 2 aldaar, vooral ook voor zoover aangaat het daaruit voortvloeiende interessante gegeven omtrent RUMPHIUS' geboortedatum.

[3]) »Garcia da Orta e o seu tempo pelo Conde de Ficalho". Lisboa, 1886. 8°. VII, en 392 pp. (Ex. Kol. Bibl.). Verg. sub **Ficalho**, blz. 51.

[4]) Blijkens het eigen ex. van Leupe zijner biografie van RUMPHIUS, in de Bibl. van het Kol. Museum, met latere hs. aanteekeningen en toegevoegde correspondentie tusschen LEUPE, Prof. HARTING en Dr. DU RIEU, vond DU RIEU op 29 Juni 1870 — krachtens een aanwijzing van LEUPE — den brief, dien BLUME had gepubliceerd in 1835, terug, en beloofde DU RIEU naar meerdere te zullen zoeken. En vóór 16 Juli d. a. v. waren die gevonden. Daarentegen blijkt uit een brief aldaar van Prof. HARTING aan LEUPE dd. 28 Mei 1870, dat het hs. toen reeds op voltooiing stond, en Prof. H. er eerst een plaats aan had toegedacht in het Album der Natuur.

Daarna volgen de Bijlagen, waarvan I — **II** aan het Rijksarchief, **III** —**VIII** en X aan de hss. te Leiden en XT aan de Rumphia van BLUME, ontleend zijn (p. 40-59). De herkomst van Bijlage IX blijft in het duister. En daarna nog £Aar .tekeningen (p.60—63), waarb^wel op te letten valt, dat van p. 16 af in de Noten de nummers der aangehaalde Aanteekeningen steeds met één verminderd moeten vvorden, omdat Aanteekening 16 (noot 6 op biz. 14) verviel, en dus alle volgende cijfers (behalve Aant. 30) één verliepen.

Aan *origincele stukkcn* van en over RUMPHIUS, heeft LEUPE dan in zijne Bijlagen (p. 40-59) de volgende uitgegeven:

Opstellen van Rumphius.

(1)	„Advys over den Ambonschen landtbouw." In 't Rijksarchief.	**dd.** Amboina, 23 Aug. 1686	Bijl. *11*, **p. 42-44.**

Brieven van Rumphius aan anderen, *chronologisch.*

(i)	R. aan de Heeren Zeventienen. In 't Rijksarchief.	dd. Amboina, 20 Aug. 1663	**Bij**l. I, p. 40-42.
(2)	R. „ Is. de Saint-Martin. Univ. Bibl. Leiden, n°. i i)	» M 15 Sept. 1692	Bijl. Hi, p. 45-46.
(3)	R. „ „ „ » » *n n<>. 2*	» » 8 Juni 1694	Bijl. IV, p. 47.
(4)	[R. „ W. ten Rhijne. *Fragment* [2]) „ „ „ n°. 4]	" » JJ j,	*In* Bijl. VI, p. 51-52.
(5)	R- „ Joh. Camphuys, oud-G.G. „ „ „ n°. 3 , ...	»» » [2]9 M 1695	Bijl. yi, P. 53-55.
(6)	R- „ Is. de Saint-Martin. ? ?	» » **9** (?) **Juli** 1696[3])	**Bijl** IX, p. 56-57.
(7)	R. „ de Heeren Zeventienen. In 't Rijksarchief thans weer. . . .	»' »» 19 Sept. 1699[4])	Bijl. XI. p. 59.

Brieven van anderen aan Rumphius.

(1)	Joh. Camphuys aan Rumphius. Univ. Bibl. Leiden, n°. 5	dd. Batavia, 2 Maart 169c	Bijl. V, p. 48-51.

Stukken van anderen over Rumphius, *chronologisch.*

(1)	W. ten Rhijne aan Joh. Camphuys. Univ. Bibl. Leiden, n°. 4	dd. Batavia, 9 (of 8 ?) Juli 1694[5])	Bijl. VI, p. 51-52.
(2)	Joh. Camphuys, op zijn ziekbed over 't Kruidboek „ „ „ n°. 8	" » 14 Juli 1695[6])	Bijl. VIII, p. 55-56.
(3)	Corn. Chastelein aan W. van Outhoorn, G. G. „ „ „ n°. 6	" " 11 Oct. 1696	Bijl. X, p. 58.

[1]) Deze bijgevoegde cijfers zijn die, welke de stukken bezitten in het bundeltje hss. te Leiden, thans geïnventariseerd als »B. P. L. 246", en uit de auctie-'s Gravenhage, gewezen ordinaris Raad van Indië, uit de jaren 1738—1739, is het wel waarschijnlijk dat deze Rumphiana, thans te Leiden, evengoed uit den boedel komen van dien De Witte van Schooten, die aan de Leidsche Univ. Bibl. legateerde de copie CAMPHUYS-SAINT MARTIN-CHASTELEIN van het Kruidboek; zie toch het opstel van Dr. J. P. LOTSY, blz. 12 noot 1. Dr. P. C. Molhuyzen maakte mij op deze coïncidentie opmerkzaam. En Dr. S. G. de Vries, bibliothecaris der Leidsche Univ. Bibl.; wees mij op den Catalogus der auctie-Vosmaer, op 17 Maart 1800 en vlg. dagen (bij de firma B. Scheurleer) in den Haag gehouden, waarvan ik het ex. herstend te Amsterdam in de Bibl. v. d. Ver. t. bev. v. d. bel. des Boekhandels door vriendelijkheid van den heer R. W. P. de Vries ter inzage mocht krijgen. De toen geveilde mss.-brieven, vele en veelsoortig van aard, waren door Arnout Vosmaer zelf indertijd weer aangekocht op de auctie-van Goens, op 19 April 1785 en vlg. dagen. Verg. ook nog noot 1 op blz. 35 sub **Chemnitz.**

[2]) Dit fragment is nl. als excerpt te vinden in den straks te noemen brief van W. TEN RHIJNE aan CAMPHUYS, dd. 9 (8?) Juli 1694.

[3]) De datum 9 Juli is verdacht, zooals reeds in noot 3 op blz. 7 van Dr. LOTSY's opstel opgemerkt werd; 5 Juli zou beter kloppen. Het P. S. is van 16 Juli 1696, nà den plotselingen dood van den Gouverneur NIC. SCHAGHEN op 7 Juli, den vriend van RUMPHIUS, die kort te voren het goedgevoelde vierregelige Lat. versje op zijn beeltenis had gemaakt. — De signatuur »MSS. R. U. als voren" bij LEUPE (p. 57 onderaan) is een raadsel; het stuk is *niet* aanwezig in den bundel te Leiden, hierboven in noot 1 besproken, thans geïnventariseerd *als* »B. P. L. 246", en die door LEUPE eerst als »Uit de MSS. XXI Akad. Bibliotheek Leiden" (p. 46) werd aangehaald, en daarna steeds als »MSS. XXI. Als voren". En het stuk is *evenmin* in het Rijksarchief, zooals Dr. H. T. COLENBRANDER zoo goed was voor mij na te gaan; *evenmin* ook in het archief van Curatoren te Leiden, zie hierachter blz. 41 en noot 2.

[4]) Door LEUPE gecopieerd naar de uitgave door Prof. BLUME in diens »Rumphia", I, 1835, p. 8—9; zie LEUPE's Biographie p. 29 en Aanteekening 2. Thans is dit, naar Leiden weleer verdwaalde stuk, weer terug op het Rijksarchief, overeenkomstig LEUPE's Aanteekening 25. Men *schrappe* echter onderaan in LEUPE's Bijlage XI het hierboven in den tekst besprokene dwaze toevoegsel »Aldus gedaan enz."; waarmee men nog vergelijke het opstel van Dr. LOTSY, blz. 3. Het origineele stuk, thans in 't Rijksarchief, draagt nota bene op den rug: »ontfangen tot batavia den 15: October 1699 pr. d'andromeda"; dus: de Civetkat die in Sept. 1692 het *eerste* Appendix van Ambon meenam, heeft *niets te maken* met de Andromeda van 1699.

[5]) t1et origineele stuk draagt bovenaan met een andere hand (van CAMHIUYS waarschijnlijk) biifgeschreven* »H^ H- w- T- [illegible] Jne van bata<1: 9= Julij 1694: (het sal 8: Julij moeten wesen). ontfn. 9: d». met de Chaloup de vlieger op Edam.»

[6]) GERARD.» Zooals men weet> gewaagt CAMPHUYS in dit memorie'tje op zijn ziekbed, tevens sterfbed, opgesteld, ook over een briefip vo 1 *r^u-* zij het waarbij deze een deel van het Kruidboek van RuMi'inrs met bijbehoorende teekeningen had »afgeeyst" Doch *1 vm≥r.* [illegible] ingenieur CRISTIAEN °ngeteekend en ongedateerd, **wel degelijk 66k te Leiden aanwezig is,** zooals uit den inhoud glashelder blijkt Ilei: kidt (»B p 2 I'^^o dat dU ^^

'Hoogh-Edele Ileer.

uijt srijvens van den ouden SR. RUMPHIUS ontfangen hebbende, gedateert den 12en maij deeses jaers, wert door hem versocht te moogen weerom hebben 't laats aan sijn Edlt gesondene werck, met alle de figueren van de 6: eerste boeken, welcke zij(n) ge-Copiërt, danckbaarlijck weerom te senden presenteert, zoo is ock sijn begeerte 't maleijtsche Focabolaer, 't welk door mijn, aan sijn Edlt geleent is — Op welk dit alles, sijn Edlns. Ordere verwachten sal".

Men krijgt hier den indruk, dat CHRISTIAEN GERAERTS *volkomen eerlijk spel speelde*, in dit briefje van ± Juni 1695, vooral wanneer men in aanmerking neemt dat deze chirurgijn aan RUMPHIUS *bekend* was. In den brief van RUMPHIUS aan DE SAINT-MARTIN dd. Amboina 15 Mei 1691 — door BLUME in zijn Rumphia alléén in Lat. vertaling gegeven, I, 1835, p. 57-58 — schrijft hij toch in het oorspronkelijke Hollandsch aldus: »De vrugten van Palmijuncus niger, of Rottang Itangh met die van Rottang Djernang naby overeen komende, sullen uEdt: konnen getoond werden, door den brenger dezes, meester Christiaen Gieraards, zynde aan myne familie gehuwt, en my behulpsaem int opsoeken van vreemde plante(n)". (Leiden, in beide hss. Kruidboek, achter Lib. III, cap. 45—46). In den brief van RUMPHIUS aan TEN RHIJNE, dd. Amboina 8 Juni 1694, ten deele bewaard in het groote excerpt dat TEN RHIJNE weer in zijn brief aan CAMPHUYS van 9 (of 8?) Juli 1694 daarvan opnam (bij LEUPE, p. 51—52), zegt RUMPHIUS: »Het is my lief dat Mr. CHRISTIAEN [GERAERTS] een permanente plaets op Purmerent [een der Duizend-eilanden, evenals Edam, wat aan CAMPHUYS behoorde] gekregen heeft" (LEUPE p. 51), alsmede — wat minstens even karakteristiek is voor het vertrouwen dat GERAERTS bij RUMPHIUS genoot —: »Ik neem het voor een goede genegenheyt aen, dat UE. en Mr. CHRISTIAEN my soeken te bewegen van hier op te breken en op Batavia te komen wonen, doch wy sullen dat wederzyds uit den sin stellen, vermits enz.« (ib., p. 51—52), zoodat dus TEN RHYNE èn GERAERTS getracht hadden RUMPHIUS te bewegen van Ambon naar Batavia te verhuizen! En zie ook wat over dezen chirurgijn Mr. CHRISTIAEN GERAERTS hiervóór op blz. 4 gezegd wordt, bij de bespreking van het Maleische Lexicon van RUMPHIUS. Dit alles pleit er voor, dat GERAERTS *volkomen te goeder trouw* was, waar hij, overeenkomstig een brief van RUMPHIUS aan hem dd. 12 Mei 1695, *van Camphuys voor Rumphius tijdelijk had teruggevraagd:* het »laats . . . gesondene werck" — naar ik vermoed, het Tweede Appendix, van Amboina in eind Sept. 1694 van Ambon naar Batavia verzonden; zie LEUPE, p. 23, en Dr. LOTSY'S opstel blz. 4—5 —, èn alle de teekeningen bij Lib. I—VI behoorende; alsmede het Mal. Woordenboek, wat GERAERTS op een der Bataviasche pasar's had opgekocht (LEUPE, p. 54—55), en aan CAMPHUYS weer geleend had.

Integendeel, mag men wel eens vragen of CAMPHUYS niet *een al te bedenkelijke voorliefde* heeft getoond voor het copieeren van andermans geschriften. Indien niet het ms. van Lib I—VI van het Kruidboek daartoe van ± Oct 1690—Febr. 1692 te Batavia ware aangehouden, zou het vergaan dezer origineelen met de »Waterland« op 12 Sept. 1692 nooit gebeurd zijn, al had dan ook een andere zeeramp evengoed kunnen plaats grijpen. En ook die bizondere belangstelling weer van CAMPHUYS voor dat Maleische Lexicon van RUMPHIUS, wat deze laatste »als zynde niet gemaekt om publieck te vertoonen« (LEUPE, p. 54) pertinent terug wilde hebben, heeft toch ook weer haar bedenkelijke zijde. Waar CAMPHUYS gewoonlijk zoozeer in de lucht wordt gestoken als redder der hss. van RUMPHIUS, mocht ook wel eens op het betrekkelijke goede recht eener andere beschouwing worden gewezen.

***Larousse,** P. Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle. XIII, Paris 1875. 4°.

Art. **„Rumpf** (GEORGES-EVERARD), en latin RUMPHIUS' leven; (p. 1520, 4e kol.—152T, ie kol).

Vrij onzuiver artikel, b. v. „me*decin et botaniste allemand, nd à Solm en 1626, mort en 1693". Hei **verlbre** is beter.

***Huet, Cd. Busken.** Het land van REMBRAND. Dl. II, 2^ Helft. Haarlem, 1884. 8°.

De schrijver geeft op pag. 91—99 een zaakrijke schets van RUMPHIUS' leven, hoofdzakelijk naar LEUPE, doch belangrijk aangevuld met uit de autobiographische „Peregrinatio" v66raan in Dl. I (of VI) van 't Kruidboek. Met zijn fijn litterair gevoel geeft HUET op p. 9° volgende mooie opmerking: „Zoolang de republiek der Zeven-Provincien bestaan heeft is er in Nederlandsch-Indie nooit zooveel aandacht aan de natuurwetenschappen geschonken als in de dagen van 'RUMPHIUS. Van het eene tot het andere eiland in den Archipel boden to de geleerde dilettanten tegen elkander op. CAMPHUIS, gouverneur-generaal in ruste, eigenaar van een of twee kleine eilanden in Batavia buurt, vischt daar schelpen en horens met denzelfden ijver als RUMPHIUS in de wateren van Amboina-, en de eene grijsaard plaagt <- anderen met zijn mededingen en met zijne vangst. „Ik heb", schrijft RUMPHIUS lagchend aan CAMPHUIS, „mede nieuvv toegehoort" en nu copieert HUET dat merkwaardige brokstuk uit den brief van 29 Juni 1695, door den 67-jarigen RUMPHIUS geschreven aan <- toen ruim 6o-jarigen CAMPHUYS, afgedrukt bij LEUPE, p. 54, aandoenlijk door benijdenswaardige levensopgeruimdheid bij een zoo zwa beproefd man, verkwikkend door de ongedwongenheid waarmee een oud-Coopman zich toenmaals, schier speelsch, tegenover een gewez Gouverneur-Generaal, zelf trouwens gewezen zilversmid, durfde en mocht uiten.

***Harting,** P. In „Album der Natuur", jaarg. 1885. Haarlem, 1885. 8°.

Art. **„George Everard Rumphius.** Geschetst", p. 1—15. Met portret.

In deze biographie, grootendeels ontleend aan LEUPE, doch aangevuld door R's autobiographisch Lat. gedicht in het Kruidboe schetst Prof. HARTING het leven en de groote verdiensten van R.; zoo zegt hij o. a. (pag. 14): „RUMPHIUS vereenigde in z talenten, die thans zeer zelden meer bijj eenen enkelen persoon tezamen voorkomen. Hij was zoolog, botanicus, mineral geograaf, etnograaf, historicus, een kenner van verschillende talen, [illegible]".

Het is te bejammeren dat schrijver aan het slot zijner verhandeling de foutieve tekst der inscriptie op R.'s monument, eve LEUPE, overneemt van BICKMORE, en, evenals LEUPE ook, er weer eigen veranderingen in aanbrengt (zie sub Bickmore, blz. 47; noot **aldaar**.

Het zeer duidelijke portret is een tot op de helft verkleinde reproductie van dat van het Kruidboek.

***Winkler Prins, A.** Geïllustreerde Encyclopaedic Tweede herziene en vermeerderde uitgave. Dl. XIII (1887), pag. 136.

Als een curiosum volge hier de geheele tekst der biographie in bovenvermelde Encyclopaedic, verschenen, lang nadat de voortreffe bijdrage van LEUPE (en ook van HARTING) was uitgegeven.

„Rumph (GEORG EBERHARD) of *Rumphius,* een verdienstelijk kruidkundige, geboren te Solm in 1676 (sic!), studeerde te Hanau en *Do* zich vervolgens naar Portugal waar hij zich 3 jaar bezig hield met nasporingen op het gebied der natuurlijke historic Daarna tra in dienst der Nederl. Oost-Indische Compagnie en zag zich benoemd tot consul te Amboina. Hier verzamelde hij bouwstoffen voor geschiedenis van de vestiging der Nederlanders op dat eiland, doch zijn werk is ora politieke redenen niet in het licht versch Daarenboven beschreef hij met zorg en ijver de op Amboina groeiende gewassen. In 1669 werd hij blind, doch hij bleef op het e gevestigd en overleed aldaar in 1693. Eerst 40 jaar daarna verscheen door de zorg van JAN BURMANN zijn hoogst belangrij heeft »Herbarium Amboinense plurimos complectens arbores, frutices, herbas etc., quae in Amboina reperiuntur (6 din. met platen)». Oo men van hem de »Amboinsche Rariteitkamer met 60 platen*."

•Wunschmann, E. In de „Allgemeine Deutsche Biographie. Auf Veranlassung Seiner Majestät des Königs von Bayern herausgegeben die historische Commission bei der Konigl. Akademie der Wissenschaften". XXIX. Leipzig, 1889. 8°. [Ex. Kon. Bibl.]

Art. **„Rumpf:** Georg Eberhard R. (Rumphius)'\ p. 663-667.

Is voor zijn tijd een slecht artikel, een mixtum compositum uit Du Petit-Thouars + Henschel, zoncier bestaan van Leupe's biographie hem ter kennis is gekomen. Het gemis daarvan wordt aangevuld door phrasen en dwaa uit eigen duim gezogen; o. a. dat na den brand van 11 Jan. 1687, [illegible] verlies van een goed deel zijner mss., „R- V Sieg des nach Gelderwerb trachtenden Speculationsgeistes über das ideale Streben bittere Klagen fiihrte. Nichtsdestowen der edeldenkende Mann, auch nach seiner Erblindung, noch fort, dem Interesse der Gesellschaft seine Zeit und seinen J Verfügung zu stellen" (ib.)! Ook laat hij 2 maal R's mss. in zee te gronde gaan, door [illegible] feit tot twee uit te [illegible]? schrijft: „Die ersten 6 Biicher, mit sammtlichen Tafeln 1692 nach Holland geschickt, wurden ein Raub der Wellen- ein Sendung, copirt nach dem im Archiv der Gesellschaft hinterlegten Originate, ging ebenfalls verloren, da das Schiff, we trug, im Kampfe gegen die Franzosen zu Grunde ging" (ib.)!! Dat hij, Henschel's Latijn botweg naschrijvena, „Oberkaufmann und schliesziich Consul" (p. 664) laat worden, en „Heinrich d'Acquet, Consul in Delft" (p. 660) m maar kleinigheden. En hij sluit met het overschrijven van het foutief door Du Petit-Thouars overgenomen vierregelig Nic. Schaghen, waarbij de verhaspelling „Germanus origine totus" nog een vizonderen en gewikten blysmaak krijgt. Het *eenige goede* wat hij zegt, is dit: „Es beweisen diese Bemühungen, wie hoch das Werk auch in unseren Tagen noch geschätzt wird und in der That gilt es auch jetzt noch als unersetzliches Quellenwerk fur alle btudien, welche die f nanzenwen u» Gegenstande haben, so dasz kaum ein botanisches Werk aus älterer Zeit zu finden ist, welches seinen Werth so uno behalten ha'lte". (p. 666).

•Dictionnaire de Botanique par **M. H. Baillon** avec la collaboration de MM. J. DE SEYNES, J. DE LANESSAN etc. etc. III. Pans, 1 4°. [Ex. Kon. Bibl.]

Art. **„Rumf** (GEORG.-EBERHARD), dit **Rumphius"**. (p. 753, **i**e kol.)

Een zeer klein, maar vrij zuiver artikeltje wat de data betreft. Alleen in de zinsneden „Les 6 volumes m-toi- *{Herbarium amboinense]* parurent de 1741 à 1755. En 1755 fut aussi public un *Auctuarium* de cet ouvrage , moet het derste 1755

***Rhede van der Kloot, M. A. van.** De Gouverneurs-Generaal en Commissarissen-Generaal van Ned.-Indie. 1610—1888. 'sGravenhage, 1891-

In de Korte Kroniek, behoorende tot en volgende op de levensbeschrijving van J. CAMPHUYS wordt vermeld (pag. 70) „1690. De beroemde kruidkundige GEORG (JURRIA^N) EVERHARDUS RUMPH (RUMPHIUS), geboren te Hanau in 1637 in dienst der O. I. Comp. te Amboina, biedt zijn „Herbarium Amboinense" of „Amboinsch Kruidboek" aan Heeren sew der O. I. Comp. aan." Vervolgens worden in een noot eenige jaartallen gegeven op RUMPHIUS betrekking hebbenae.

Dat deze, zoo te zeggen *officieele,* schrijver in 1891 nog 1637 als geboortejaar van R. noemt, is wel vermeldenswaa

*Meyers Konversations-Lexikon. Funfte, gänzlich neubearbeitete Auflage. XIV. Leipzig-Wien, 1896. gr. 8°.

Art. **„Rumpf^ Rumph"** (p. 1022, **2**^ kol.)

Onzuwei; b. v. „gest. 13 Juni 1702 als hollandischer Unterstatthalter auf Amboina", en „Schneb: „Herbanum amu (Amsterd. 1741—55, 6 Bde.)" Lees: 15 Juni, en 7 Bde.

papageno f- S. *Kalff].* De *„Indische Plinius", I-VL In Java-Bode".* Jaarg. 1896. Nos. 30, 33, 36, 3S, 41 en 44 (Februari).

De heer KALFF geeft hier een beschrijving van RUMPHIUS[1] leven, en van zijn werken, zoo boeiend geschreven dit men i/c 7 medeleeft met den ..Indischen PJinius", den man, die niettegenstaande zijn vele rampen, rustdoos tot aaTzTijn wijdde aan de bevordering der wetenschap in den meest uitgebreiden zin.

Wat de schrijver ons aan *feiten* meedeelt, is nagenoeg alles te vinden in LEUPE'S biographic, doch weerweven in PPH waarbij de archiefstudie geheel op den achtergrond treedt. Ook BUSKEN HUET'S opmerkingen maakte hij /ich ten raadpleegde eveneens de weinige bizonderheden die RUMPHIUS omtrent zijn eigen leven in zijn werken mededeelt hij: „veel heeft de in den dienst der O.-I. Comp. vergrijsde ambtenaar over zijn eigen levensloop niet losgelaten" Het is heeft de „natuurlijke drift" tot een nog onontdekten tak van wetenschap zijn hart in die mate bezeten, zijn beslag genomen, dat eigen levensbeschrijving, of het ophouden van een *Oost-Indische Spiegel* voor den nazaat, er bij in het achterschip is geraakt. De geschiedenis van zijn leven en van dat zijner tijdgenooten, schijnt het, schatte hij beneden de geschiedenis van het *regnum animate* op het eiland zijner inwoning."

Eenige losse voorbeelden uit des schrijvers biographie hieronder medegedeeld, teekenen, zij 't ook slechts gebrekkig, den eest waarin tgeheel is samengesteld. Zoo bijv. zegt schr. van RUMPHIUS' blindworden: „Dit was een zware ramp- en toch, onderwijl dat hij in Comp. dienst bleef, bleef hij mede in dienst der Wetenschap. De tastzenuwen moesten nu de oogenuwen vervangen, het zintuig van 't gevoel verfijnde zich bij den blinden man en met een scherper geworden gehoor, met prikkelbaarder vineertODnen trachtte hij zich de voorstelhngen bij te brengen, die vroeger op het netvlies der oogen zich afteekenden." Zoo verhaalt hij, na de beschrijving der aardbeving van 17 Febr. 1674, waarbij RUMPHIUS vrouw en dochtertje verloor: „Deze bezoeking deed wat de khmmende jaren, wat zelfs de verduistering van zijn gezicht niet had kunnen uitwerken; zij verdoofde de werkzaamheid van zijn brein, zij roofde hem den vrede van 't gemoed. Een floers was over zijn geest gedaald, dichter dan het floers over zijne oogen. En de vlijtige veder in de studeercel rustte nu, voor 't eerst sinds vele jaren; het stof daalde over boeken en instrumenten. Vrouw en dochter waren met eenzelfden slag hem ontnomen geworden, en met zijn voor altijd beneveld gezicht had hij niet eens zijn jammer kunnen aanschouwen *). Nu hingen de handen slap, nu leekten uit die blinde oogen de tranen .... Doch de wetenschap kreeg ten leste haren apostel terug. Er was nog veel te doen overig, bedacht hij. Geen uur mocht bij 't vorderen zijner jaren meer verloren gaan; de arbeider mocht eens schielijk van den akker worden weggeroepen, voordat nog de oogst was binnengehaald." In levendige kleuren schildert schr. verder de lotgevallen van het Kruidboek, den brand te Ambon, het verloren gaan der zes eerste boeken met de Waterland en RUMPHIUS' vrees dat over zijn werk nog meer onheil beschoren zou zijn. Het was dan ook met een bezwaard hart, dat de schrijver zijn boek zag trekken. Met dat *Kmydboek* was hij als 't ware "een-hij was er oud. bij geworden, en blind helaas! het was de hoop geweest van zijn jongen tijd en de troost van zijn ouderdom." bijkans mocht hij er van gewagen gelijk DANTE van zijn *Commoedia* als van «het boek dat mij vermagerd heeft voor vele jaren*." Dan zegt schr.: „A1 zou RUMPHIUS zijn manuscript nimmer den veredelden vorm van het boek zien aannemen, zooveel voldoenimr viel hem toch te beurt, dat bewmdhebbers bij de ontvangst van het *Kmydboek* dit openlijk als een werk van »bysondere curieusheyt* erkenden." En hij voegt er de juiste opmerking aan toe: „Het ware trouwens twijfelachtig geweest of er zich onder de beschreven vaderen op het Oost-Indische Huis bevonden, bevoegd om over de wetenschappelijke waarde van dit werk te oordeelen, maar reeds het volumen maakte indruk. Het gezicht van eene zoo verbijsterende hoeveelheid botanische wetenschap, met de illustraties er bij, alles saamgebracht door een enkel man, stemde tot eerbied." Zooals bekend is, bestond de beloonino- voor RUMPHIUS' moeite-vollen arbeid hienn, dat zijn zoon en mede-werker PAULUS AUGUSTUS van onderkoopman tot koopman werd bevorderd. Dit ontlokt den heer KALFF de schampere opmerking: „Gouden bekers schonk men aan admiraals, met gouden ketenen omhing men terugkeerende landvoogden, voor lemand die een standaardwerk geschreven, en daarover meer dan de helft van zijn leven gearbeid had, was het voldoende een zijner kinderen habiel te verklaren tot koopman." Nadat schrijver nog uitwijdt over de warme vnendschap van RUMPHIUS met den Oud-G. G. CAMPHUYS en vertelt van him wederzijdsche naiviteit eindigt hij zijn bio-raphie met het volgende treffende slot: „GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS blijft in de geschiedenis der natuurkundige wetenschap eene eerbiedwaardige figuur. Door hem, meer dan door lemand anders zijn de flora en fauna der Ambonsche eilanden bekend geworden: zijne wedergade op dat arbeidsveld is vóór noch na hem opgestaan. Slechts FRANÇOIS VALENTIJN zou voor een deel naast hem gesteld kunnen worden, ware 't niet dat diens ambonsche verhandelingen den stempel dragen van één grooten letterdiefstal, gepleegd op RUMPHIUS' onuitgegeven werken.

Gemak- en winzuchtige nederlandsche ambtenaren moeten met botten glimlach neergezien hebben op dien boekenworm en oesterjager, dien immer ontledenden, vergelijkenden, klassificeerenden Duitscher. Gewis viel het geen hunner in, zich op een zoo eervolle en voorbeeldelooze wijze de verveling van een indisch buitenkantoor van 't lijf te houden.

Als jeugdig duitsch fortiiinzoeker zien wij hem op Java landen, zonder brieven van aanbeveling in zijn mars- zonder ondere gegevens tot slagen in het kamp der geleerdheid dan eene oppervlakkig-wetenschappelijke opvoeding, dan één nauw te bevredigen kennisdrift en de onderscheidingsgave van een Linnaeus. Zijn onbesproken levenswandel dwingt eerbied af, zijn inschikkelijk humeur verdraagt zich met dubbelhartige inboorlingen en korzelige gouverneurs. Voor een sober traktement van zestig gulden 's maands dient hij levenslang de Comp. en de wetenschap om haar zelve. Hij komt, met zijn ouderwetsch geloof tot steun, al zijne rampen te boven; achterstelling in zijn carrière, verduistering van zijn gezicht, verlies van vrouw en dochter, en draagt ze ten slotte met romeinsche gelijkmoedigheid. Of ook, met chnstel.jke berusling. In zijne ledige uren wordt hij de schepper van een standaardwerk, waarmede, in dat tijdvak, slechts een enkel wetenschappelijk boek vergeleken kan worden: RHEEDE VAN DRAKENSTEINS *Hortus Malabaricus.* Zijne in stilte aan de wetenschap bewezen diensten zijn zoo groot dat de »vader der natuirliikp historie« [LINNAEUS] met waardeenng van zijne werken getuigt en zich er van bedient; dat zijn boezemvriend VALENTIJN hem bewondert, en plundert; dat wij bewmdhebbers der Comp. him koopmansgeest zien verloochenen om hem deferentie te bewiizen; eindelijk dat eene vereenigmg van duitsche geleerden hem den eernaam van »Indische Plinius« waardig keurt.

En naar het graf van zoo'n man"moet *gezocht* worden!"[2])

*[Greshoff, Dr. M.] In „Encyclopaedie van Nederlandsch-Indie". Deel III. 's Gravenhage-Leiden (1902). gr. 8°.

Art. „Rumphius (George Everhard)", pag. 464—468.

De schrijver geeft in beknopten vorm een keurige biographie van RUMPHIUS, met gebruikmaking van verschillende bronnen oa van HENSCHEL'S biographie en het „Museum Museorum" van M. B. VALENTIJN De geest, waarin deze levensschets gesteld is blijkt o. a. uit het volgende citaat: „Indien eenmaal de Molukken uit hunne huidige Ultima Thule gewekt worden, dan zal er te Hila op Amboina een „Rumphius-station" moeten verrijzen als centrum voor 't natuurhistorisch onderzoek der door Nederland zoo verwaarloosde Molukken". Slechts hier en daar zijn onwillekeurig enkele kleine onjuistheden binnengeslopen, welke hersteld kunnen worden zonder aan de groote verdienste van Dr. GRESHOFF'S arbeid ook maar eenigszins te schaden.

---

[1]) De heer KALFF nu en dan zijn verbeelding eenigszins laat werken doch geenszins de feiten daarbij uit 't oog verliest, blijkt duidelijk waar LEUPE na verhaal der n ?if. martelijk^ge^urtenis niet zonder invloed op njne werfaaamhecfcn ,s geweest, mag men wel verond erstellen; het is dan ook niet van zijn stuchen vernemen." (pag. IS).

[2]) wcuei lees vgn zij ernemen. (pag)

een *bysonder in RUMPHIUS' begraafplaats, waarvan hij te voren zegt: „Hij had zich de plek voor zijn graf zelf uitgeko?en en die olek wn« , maai hwlSfe*» eigenCloin afgeStaan Do^h onclankS <kt hiEr rlet oVerSChOt rUSne VSn InSUllntreS groOtSten ^"""orscher, d/plm,'raTkte in vergeShek™ ~«

Op pag. 465, 1e kol. verbetere men de kleine, maar hinderlijke drukfout „of te inhaligh" in „ofte inhaligh". En wat op de 2e kol. gezegd wordt, dat RUMPHIUS ook briefwisseling had met „de leeraren der Leidsche hoogeschool", is, ondanks Kruidboek, II, fol. 176, eene onbewezen gissing. Pag. 466, 2e kol. zegt schrijver dat VALENTIJN een aanzienlijk gedeelte van R's nagelaten geschriften als zijn eigen werkheeft uitgegeven en noemt daarbij ook R's Landbeschrijvihg, wat blijkens 'hef in deze bibliographic aangetoonde, zie sub Valentijn, biz. 29, met geheel juist is. Op pag. 467, 2° kol. bij de vermelding der geschiedenis van R's handschrift van het Kruidboek deelt schrijver mede dat in 1696 Lib. I—IX „zijnde de vier eerste folianten der uitgave van 1750" naar patria werden gezonden. Lib. I—IX is evenwel vervat in vijf folianten, het eerst verschenen in 1741-47. Even lager zegt schr. dat het Kruidboek in 1741—1750 te Amsterdam bij M. UIJTWERF e. a. verscheen; dit geldt deels de 2de uitgave, zie de omschrijving van het Kruidboek in deze bibliographic Pag. 468, 1* kol. vermeldt schr. dat te Utrecht het handschrift van het Auctuarium berust en te Amsterdam Lib. I—VI van het Kruidboek. De onderzoekingen van Dr. LOTSY (zie diens opstel in dit Gedenkboek) brachten aan het licht, dat zich te Utrecht R's 2* Appendix en te Amsterdam slechts een deel der hoofdstukken van het Kruidboek bevinden. Op dezelfde pag. en kol. verwijst schr. naar „deze Enc. Dl. Ill,- 167", lees „267". Pag. 468, 2* kol. zegt schr. dat de Rariteitkamer (Holl. uitgave) werd herdrukt in 1740 en 1749; bedoeld is 1740 en 1741. En iets lager dat BICKMORE zijn reis naar Amboina ondernam in 1868; lees: 1865. Waar Dr. GRESHOFF op pag. 465, 2^0 kol. zegt: „Vergeeflijk zal men 't vinden, dat de bescheiden natuuronderzoeker in 1682 met vreugde zijn schoonste schelpen en steenen liet bijeenzoeken om te voldoen aan het vereerend verlangen van den bekenden Groothertog van Toscane, Cosimo de Medici III", is in werkelijkheid de toedracht eenigszins anders geweest. In de Rariteitkamer (fol. 163) zegt RUMPHIUS zelve tuch: „lk verklaar dan, dat ik over een Kabinet van omtrent 360 soorten, alleenlyk in Hoorntjes en Schulpen bestaande, dewelke in de Amboinsche gevvesten gevonden worden, by de 28 jaaren vergadert heb, en dat daar onder veele soorten waaren, waar van ik maar een stuk gehad heb, welke alle in 't jaar 1682. op het aanhouden van eenige Vrienden, aan dewelke ik verphcht was, gezonden zyn aan zyn Hoogheit *Cosmus* den III. groot Hartog van Toscanen".

ben zeer goed en gemakkelijk overzicht van den inhoud van het Kruidboek geeft Dr. GRESHOFF op pag. 468, 2* kol., hetgeen nier wel overgenomen mag worden na de meer letterlijke inhoudsopgave van biz. 5 hierv66r:

„Deel I, tevens Lib. I, handelt over de gekweekte boomen en hun nut, in de eerste plaats over de palmen; Dl. II over de specerij-boomen (Lib. II) en over de harsleverende boomen (Lib. Ill); Dl. Ill over de timmerhouten (Lib. IV) en andere boomsoorten (Lib. V); Dl. IV (Lib. VI) over de heesters. . . . Bij den vijfden foliant vangt eene tweede afdeeling aan,.... Dl. V omvat Lib. VII over de lianen, Lib. VIII over de geneeskrachtige en andere gekweekte planten, en Lib. IX over de slingerplanten en het kruipend gewas; Dl. VI handelt in Lib. X—XI over de wildgroeiende kruiden en Lib. XII over koralen en andere op planten gehjkende zeegewassen".

*Bintang Djaoeh [= J. F. L. de Balbian Verster.] In „Eigen Haard", van Zaterdag 14 Juni 1902, no. 24.

Art. „Rumphius, de blinde ziener (1702 — 15 Juni 1902)", pag. 381—384. Met portret en afbeelding van het grafmonument. Deze allerjongste biographie van RUMPHIUS is in hoofdzaak bewerkt naar het bovengenoemde opstel van Dr. GRESHOFF, en geeft voorts eenige bizonderheden over den inhoud van dit Gedenkboek. Het begeleidende portret is met een enkel woord nader Desproken onder onze rubnek Vblz. 54; en voor de afbeelding van het grafmonument vergelijke men noot 2 op biz. 44 sub Blume.

IV. Diversen over Rumphius.

Mentzel, Chr. In „Miscellanea Curiosa sive Ephemeridum caet. Decuriae II", Annus III, Anni 1684. Norimbergae, sumpt. W. M. Endterl. Ao 1685, p. 70—74, Observatio XXI: „De Coralliis in genere, Androsace, Fucis marinis, unguibus odoratis, hgnis olentiW J. TH. ex THU ANTIBUS SILICUM generibus &c. praemissa ad Cl. Dn. G. EVERHARDI RUMPHII observationes sequentes, de rebus variis & raris ex Indus ad me transmissis." [Ex. Teyler.j

In een inleiding op de 4 daarop volgendestukjes van RUMPHIUS (Observ. XXII-XXV, zie biz. 11) begint: „Clar., Dn. GEORGius EVERHARDUS RUMPHIUS, Senator & mercator in Insula Amboina emeritus. Nomine & Omine, Plinius noster secundus[1]) & cognissimus; bis ad me literas, non per Angarias, sed triennium ob longinquum'iter responsorias, cum rebus exoticis & cunosis subinae aajunctis, dedit, quarum secunda vice transmissarum arcula nobis adhuc invisa latet." (p. 70). Dit zijn de brieven aan MENTZEL aa., Amboina 20 Sept. 1680 en 24 Sept. 1683. Op p. 73 herinnert MENTZEL aan de Observ. van RUMPHIUS in Annus 1 cier upnemendes, Decuriae II, over „Culilawan" en „caryophylli". Hij besluit: Jam enumerandae sunt Observationes Rumpnianae, rerum exoticarum a se transmissarum, juxta contenta in ejus literis", waarop dan de excerpten uit RUMPHIUS' zijn 2 brieven volgen.

Valentini, M., B.») „Natur-und Materialien-Kammer/Auch Ost-Indianische Send-Schreiben und Rapporten. [I.] Museum Museorum, oder Vollständige schau-^uhne Aller Materialien und Specereijen Nebst deren Naturlichen Beschreibung/Election, Nutzen und Gebrauch/Aus andern Material- Kunst- und Naturalien-Kammern / Oost- und VVest-Indischen Reisz-Beschreibungen/Curiosen Zeit-und Tag-Registern / Natur-unu Artzney-Kündigern / wie auch selbst-eigenen Erfahrung / Zum Vorschub Der Studirenden Jugend / Materialisten / Apothecker und deren visitatoren/Wie auch anderer Kiinstler/als Jubelirer / Mahler / Farber / 11. s. w. also verfasset/und Mit etlich hundert sauberen Kupfferstucken Unter Augen geleget von D. Michael Bernhard Valentini, Leib- und Hof-Medico, etc. \/\.\ Unvorgreifliches ^edencken Von kunst- und Naturalien-Kammern insgemein. [III.] Oost-Indianische Send-Schreiben / Von Allerhand raren Gewachsen./ baumen/Jubelen/Auch andern Zu der Natur-Kündigung und Artzney-Kunst gehörigen Raritiiten / Durch Die Belehrteste und Berunmtesre ^uropaer/So vormahlen in Oost-Indien gestanden / Als D. Cleyern/Rumphen/Herbert de Jager, ten Rhyne, &* n M - ^ ' Fn - sechslt/Und aus Deroselben in Hollandischer Sprach geschriebenen Originalien in die Teutsche Mutter-Sprache iibersetzet voi D. Micriel Bernhard Valentini/ Hoch-Fürstl. Hessen-Darmstattischen Archiatro, Prof. Ord. zu Giessen und" Academico Cunoso. Frl. Erfurt BibTLudenT myUln Verlegung JOHANN DAVID ZUNNERS. [3 Bde. in 1.] Im Jahr 1704." gr. 4°. *(niet* fol.). Mit Kupfern. [Ex. Univ.

In dl I — hetgeen eerst Franschen titel + Titelprent + Titel (2 fol.) + Opdracht (5 fol.) + Verzen en Proza aan den schJ (9 fol.) heeft — volgt dan een „Einleitung oder Vorbericht /" van VALENTINI (4 fol.), daarna een „Conspectus librorum et auctor allegatorum" (4 fol.), dan het eigenlijke Museum Museorum in 3 Boeken verdeeld met 520 gepagineerde folio's, p. 1—520; de tusschentitel voor dl. II: „Unvorgreifliches Bedencken etc." met een afzonderlijke Opdracht vveer (2 fol.), en aan „Bedencken"-zelve van 76 afzonderlijk gepagineerde folio's, p. 1—76.

[1]) Hier heeft men dus „Plinius Secundus" niet „Plinius Indicus". Merkwaardig is dat RUMPHIUS ook „Plinius Secundus" wordt genoemd in een ms.-Memorandum van 20 Sept. 1685, hetgeen zich bevindt *achter* het 8ste hs. ter Kon. Bibl met het „Register der Capitulen van 't Ambonsch Kruydboek" — zie het opstel van Dr. LOTSY, blz. 13 — geinventariseerd als „70. J. 13". Dit Memorandum over VI Boeken Natuurlijke Historie van zijn hand — feitelijk het verdwenen Dierboek *plus* de in 1705 werkelijk uitgegeven Rariteitkamer, resp. daarbij als Lib. I—III, en IV—VI door korte inhoudsopgave even aangegeven — eindigt: „datum in Insula Amboina, ad castellum Victoriae 20 7bre. 1685. — RUMPHIUS. — hoc posuit GEORG: EVERHARD: RUMPHIUS consiliarius amboinensis, & Collega Acad. curiosorum dictus Plinius secundus".

[2]) Valentini, en *niet* Valentijn, zoo als Leupe nog in zijn Biographie van 1871, p. 2, schreef. Ook vroeger schreef men wel «Valentyn", zelfs BURMAN in zijn Noten op het Amboinsch Kruidboek (b. v. II, fol. 11, onderaan). Daarentegen noemt J. A CRAMER in 1758 onzen VALENTIJN wel «Franciscus Valentini, ein hollanchscher Prechger auf den Inseln Amboiii und Banda²!

In zip van 20 Maart 1704 gedateerde ;,Einleitung oder Vorbericht" zegt VALENTINI 0. a.: ,,ob desz Iln. *Rumphii Amboinisch Rariteit-Kammer* welche Frantz Zfa/z/w: in Amsterdam zum Druck bereiten wollen / wiircklich heraus gekommen seye / hab noch nicht erfahren können" (fol. 3 onderaan). Maar op de volgende biz. prijst hij zich gelukkig dat hij, na 17 jaar professor in Giessen te zijn geweest -1 dus 1687 + 17 = 1704 - in staat is geweest zijn groot werk bijeen te brengen, dank zij allerlei medewerkende omstandigheden, ,,indem nicht allem obbelobter Herr Zunner" —- zijn uitgever dus — ,,einige sehr theure und kostbare Biicher/alsden Hortum Mala'baricum, Plukenet, Rudbeckij Atlanticam, *Tournefort^ Willoitgby^* sambt verschiedenen *Museis*, theiJs auff seinen / theils auff meinen Kosten an die Hand geschaffet hat/sondern auch umb eben diese Zeit **Herrjohann Gottfried** Vitus/jetziger Zeit Materialist und Handels-Mann in VVormbs / von seiner Reysz aus Oost-Indien kam [1]) / und nicht allein einen grossen Vorrath von allerhand Naturalien und rarita'ten / sondern auch einen zimlichen convolut" — dus: bundel — ,,von Hollandischen MSS. aus des Herrn Herberti de Jagers Verlassenschafft mit sich brachte. Nun konte zwar bey seiner ersten Ankunfft/da Er noch etwas wunderlich und griedlich war/ solche weder umb Geld/noch umb gute Wort von Ihm erhalten: als ich aber nachmahlen Ihme meine Intention schrifftlich entdeckte / auch ein ehrliches dafiir offerirte, hat Er mir solche nicht allein iiberlassen / sondern ist auch von freyen Stiicken zu mir naher Giessen gekommen / umb einige Tage lang selbsten miindliche Instruction von einem oder andern mitzutheilen / zumahlen die mit so vielen abbreviaturn geschriebene Brieffschafften ohne vorhergehenden Unterricht nicht wohl zulesen waren. Bald hernach hatte auch das Gliick [Tit.] Hern **D. Engelbrecht Kempffern** [welcher kurtz zuvor auch von seiner Persianischen Reyse zuriick gekommen war] [2]) allhier in meinem Hausz zusprechen / welcher dan vieles/so mir **Herr** Vi 111 s miindlich erzehlet hat / confirmirte und bestattigte. Was mir nun dieselbige noch vor ein Licht in diesen Sachen haben gegeben / wird der giinstige Leser aus dem Anhang dieses Buchs / nemblich den **Oost-Indianischen Send-Schreibe** und darbey gefiigten beschwornen Rapporten selbsten judiciren konnen. Zum wenigsten hat man hier etwas zuverJassiges / weilen es von grundgelehrten / erfahrnen und dazu bestelten Leuten (deren eigene Hand ich noch besitze) herriihret / welche alles mit Augen gesehen haben und desto mehr Glauben meritiren."

In zijn daarop volgenden „Conspectus Librorum et Auctorum Allegatorum, oder Entwurff Aller Biicher und Scribenten / welche in diesem Werck angezogen und gebraucht worden sind", komt dan dit voor over R.:

^*Rumphii.* Amboinsche Rariteit - Kamer.
Ambonisches Kräuter-Buch.
Send-Schreiben."

,d. i. dus: in 1704 waren de mss. van Rariteitkamer en Kruidboek onder geleerden goede bekenden. En de Hollandsche hss., die VALENTINI in handen kreeg, waren uit de **nalatenschap** van Herbert de Jager medegebracht, die *waarschijnlijk* in begin 1694 in Perzie overleden was (zie diens biographie door LEUPE in Bijdr. Kon. Inst., 3, IV (1869), p. 88-89), en wiens *nagelaten* ,,Boecken en geschriften" ten minste in Aug. 1695 in Nederland door de Compagnie ontvangen waren (ib. p. 85, noot).

In dl. III — hetgeen eerst den Titel (1 fol.) -J- Opdracht (3 fol.) bezit — volgt dan een ,,Eingang" van VALENTINI, als fol. 1—2 gepagineerd, waarop de eigenlijke ,,Ost-Indianische Send-Schreiben", zijnde fol. 3—62, volgen, die daar weer overgaan in de „Ost-Indianische Berichte und Rapporten / von allerley frembden Gewächsen", die fol. 62— 116 beslaan; met nog een laatste ,,Send-Schreiben", fol. 117—119. Dan volgt nog een Index in Latijn (6 fol.), een 2e Register op de Duitsche namen (4 fol.), en 9 folio's Platen.

In zijn „Eingang" maakte VALENTINI eerst deze curieuse vergelijking: „Gleichwie aber die Handels-Leut ihre Correspondentz gemeiniglich ins Geheime führen und sich nicht leichtlich in die Carte gucken lassen : also pflegen die Gelährte hingegen ihre gewechselte Send-Brieffe nichte allein andern guten Freunden mitzutheilen/ sondern offters gar in offentlichen Druck zu geben/". Daarvan geeft hij eenige voorbeelden, en gaat dan voort: „Absonderlich aber hat man dergleichen Correspondentz wegen derjenigen Naturalien, so in sehr weit entlegenen Ländern/ als Ost- und West-Indien hervorkommen/ sehr vonndthen/ indem diejenige/so anderer Gewerben und Geschäfften wegen dahin reisen und nachmahlen in ihren Itinerariis oder Reisz-Beschreibungen derselben gedencken/ offt keinen rechten Unterricht davon haben/ sondern alles von hören sagen melden/ ja zuvveilen sich eine Freude machen/ wann sie von weitem sicher liigen können. Und dieses mag die Ursach seyn/ war umb die so vorsichtige Ost-Indische Compagnie in Holland diejenige Commissarios, welche sie in ihre Plantagien und andere Oerter abschicket/ zuvor in Eyd und Pilichten nehmen/ dass sie in ihren Berichten und Rapporten nichts als die pure lautere Warheit schreiben oder vorbringen wolten/ welchen dann desto eher zu glauben und zu trauen ist. Nachdem aber offters auch diese sehr schlechte Natur-Kiindiger sincl/ sondern sich vielmehr umb dasjenige/ was zur Handlung dienet/ bewerben und bekiimmern : so musz man sich zugleich an diejenige curiose und gelährte Leute/welche sich in den Indianischen Oiten häuszlich niedergelassen/ und alles/ was zu der Natur-Kiindigung und Artzney-Kunst gehöret/ genauer zu untersuchen vollkommene Gelegenheit haben/ halten: wie dann deszwegen viele vornehme Glieder der Welt-berühmten Käyserlichen Sccietät der Naturkiindiger in Teutschland/ als *Volckamerus, Schroekius, Menzelius,* (welchem der König in Preussen eine eigene Pension hierzu reichen lasset) *Schefferus,* wie auch der beriihmte *Jobus Ludolfus* und andere eine genaue Correspondentz mit einigen Gelährten in Ost-Indien/ als *Cleyero, de Jager, Rumphio, ten Rhyne,* und andern gepflogen haben/deren Observationes und Send-Briefe guten Theils in den *Miscellaneis Germ. Curiosis* zu finden und zu lesen sind. Noch ein grdsseres Licht aber bekommet man ays denjenigen Briefschafften und Send-Schreiben/ welche diese letztere in Ost-Indien unter sich selbsten wechseln/ als worinnen sie sich offters aemuliren/ widersprechen und also zu fernercr und genauerer Untersuchung ansporen : Da alsdann endlich nothwendig heraus kommen musz/ was sonsten im verborgenen geblieben wäre. Ein merckwiirdiges Exempel findet man in diesen unsern **Ost-Indianischen Send-Schreiben**/ von dem rothen Sandel/ dessen wahrer Ursprung niemahlen so genau wäre untersuchet worden/ wann nicht der beruhmte *herbertus de Jager* mit dem gleichfals curiosen *Rumphio* in einen so harten Disputat daruber gerathen wäre. Weilen dann auch in eben diesen Briefen noch viele andere Seltzamheiten und sehr rare Sachen eingemischet sind/ so habe nicht nachgelassen/ bisz dieselbige von Herrn *Johann Gottfried Vito,* jetzo vornehmen Materialisten in VVormbs (welcher die autographa und eigenhandige Schrifften aus des Herrn *Herberti de Jager* hinterlassenen Erb-schafft mit aus Ost-Indien gebracht) umb Geld und gute Wort erlanget habe/ umb selbige mit einigen **Geschwornen Rapporten** aus dem Hollandischen (worinnen sie geschriefien sind) ins Hoch-Teutsche zu übersetzen/ und der gelahrten Welt im offentlichen Druck mitzutheilen/ . . . . also werde mich befleissigen/ ehistens noch mit einig-andern dergleichen Schrifften/ und nahmentlich mit einer sehr accuraten **Beschreibung der Ambonischen See-Muscheln**/ welche der schon belobte Herr *Rumphius* (so von stätigem Anschauen derselben endlich blind [3]) worden ist) hinterlassen hat/ ferner zu gefallen."

Het had dus weinig gescheeld of Valentini — het hier geschrevene is van begin 1704 - had nog v66r de Holl. uitgave der Rariteit-Kamer van 1705, een Duitsche uitgave het licht doen zien ! Volkomen zeker is ook, dat de origineele brieven kwamen uit de nalatenschap van den'in begin 1694 in Perzie overledenen Herbert de Jager, en dat *minstens* de brieven van Rumphius aan de Jager, en van de Jager aan Rumphius — die dan ook 7 van de 14 door VALENTINI gepubliceerde brieven vormen —

[1]) Dat deze Vitus (= Veit?) zoo goed als zeker persoonlijk te Batavia is geweest, blijkt op fol. 291 van VALENTINI's dl. I, het Museum Museorum, waar hij „Von den Muscaten-Nüssen und Muscaten-Blumen" sprekende, daar schrijft: „ . . . allein diese Meynung ist gantz falsch / indem mich noch kürtzlich ein Materialist / so lang in Ost-Indien gewesen / nahmens Herr *Joh. Gottfried Vitus,* jetzo in Wormbs gesessen / versichert / dasz es in der Warheit ein besondere Art seye und wären 2. Bäume darvon zu Batavia Nova im Garten bey dem Wirths-Hausz vor the Nieue Port [= *de Nieuwpoort*] zu sehen: von welchem er auch die von den lebendigen Blättern / Blut und Früchten genommene Abrisz mit lebendigen Farben bekommen hat / u s. w." Dr. WARBURG heeft op p. 338 van zijn werk „Die Muskatnuss etc.", Leipzig 1897, deze plaats reeds aangehaald bij de behandeling van de „mannetjes-noot" (Myristica fatua Houtt.).

[2]) E. Kaempfer kwam in 1694 in Holland terug van zijn reizen naar Perzie en Japan — in 1682 was hij als medicus via Rusland naar Perzie vertrokken, kwam Maart 1684 te Ispahan, bleef lang in Tiflis, was Sept. 1689 te Batavia, ging toen, dank zij den G. G. CAMPHUYS, in 1690 met het Holl. gezantschap mee naar Japan —, en keerde in ± 1697 in Duitschland terug, waar hij in 1700 huwde. Zie over hem het art. van FALKMANN in de Allgemeine Deutsche Biographie, XV, Leipzig 1882, p. 62-64.

[3]) Zie hicrvóúr noot I op biz. 12.

oorspronkelijk in het Hollandsch geschreven zijn ; hetzelfde is *hoogsi waarschijnlijk* 66k het geval gevveest met de 2 door VALENTINI gegeven brieven van R. aan Ten Rhijne, desgelijks ook wel met den eenen brief van R. aan De Vicq; doch aan den anderen kant zijn *vermoedelijk* de 2 door VALENTINI opgenomen brieven van R. aan Cleyer *oorspronkelijk* in Latijn geschreven, terwijl dit laatste *volkomen zcker* is voor den eenen opgenomen brief van R. aan Mentzel, dd. Ambon 20 Sept. 1680, blijkens do Ephemerides, zie immers hierv66r biz. 10—11.

We vinden dan nu bij VALENTINI opgenomen de volgende brieven:

Duitschc uitgave van **1704. Brieven van Rumphius aan anderen,** *chronologisch.*				Latijnsche uitgave van **1716.**
(1). R. aan CHR. MKNTZEL, dd. Amboina, 20 Sept. 1680. Origineel:	Latijn. [n°. LIII, *ongcnummerd*	fol. 117—119		n°. IIX (=VIII), fol. 420-422.
(2). R. „ A. CLEYER, „ 18 Aug. 1682. „	Latijn? n°. IX,	fol. 51-54		n°. X, ... fol. 424-427-
(3). R. „ J. DE VICQ \ „ „ „ „ „	Hollandsch. n«. X, . . .	fol. 54-55		n°. XI,. . . . fol. 427-428.
(4). R. „ H. DE JAGER, „ 20 Mei 1683. » »	n°- I	fol. 3-4		n°. I, ' . . . fol. 381 - 3 [82] -
(5). R. „ W. TEN RHIJNK, „ „ „ „ „ „	n°. XI, . . .	fol. 56-57		n°. XII, . . • fol- 428-429-
(6). R. „ H. DE JAGER, „ 6 Mei 1684. „ „	n°. V, . . .	fol. 27-30		n°. V, ... fol. 40[r] -4O3-
(7). R. „ W. TEN RHIJNK, „ 20 Aug. 1687. „ „	n°. VIII, . .	fol. 49-51		n°. IX,. . . . fol. 422-424-
(8). R. „ A. CLEYER, „ 15 Mei 1688. „	Latijn? n°. XII,	fol. 57-60		n°. XIII, . . • fol- 429-43[1]-
(9). R. „ II. DE JAOKR, „ 14 Sept. 1689. »	H o 11 an ds ch. n°. VII, . . .	fol. 44-48		n°. VII, . • • fol- 416-420.
1704. **Brieven van H. de Jager aan Rumphius,** *chronologisch'.*				
(1). Aan RUMPHIUS, dd. Batavia, 20 Mei 1683	Origineel: Hollandsch.	n°. II, fol. 5—13		n°. II, ... fol. 3^2 -**3[8]9**-
(2). „ „ dd. „ 6 Juli „	„ „	n°. Ill, fol. 13-22		n°. **III,**. . . • fol. 389-397.
(3). „ „ dd. Dinding (bij Perak, Malaka), 25 Jan. 1684.	„ „	n°. IV, fol. 23-27		n°. IV,. . . . fol. 397-401-
(4). „ „ dd. Batavia, 25 Febr. 1689. (Terug van Perzië).	„ „	n°. VI, fol. 30—44		n°, VI,. . . • fol. 404-4[1b]-
1704. **Brieven van anderen aan anderen.**				
(1). A. Cleyer aan Seb. Schcffer. *Extract,* zonder plaats of jaar[2]). Origineel: Latijn.	n°. XIII,	fol. 60—62		n°. XIV, fol. 43[2]—433.

Alleen in de Latijnsche uitgave van 1716 voegde Valentini nog toe als allerlaatste nummer, n°. LII, een brief van hemzelven „ad l)n. ANDRKAM CLEYERUM, Bataviae Novae Consulem & Soc. Ind. Orient. Proto-Medicum", dd. „Ambstelredami (sic), die 28 Maji, Anno 1686", waaruit ten duidelijkste o. a. blijkt: dat CLEYER toenmaals nog te Batavia woonde, terwijl -VALENTIN' hem in zijn aanhef den „nuper" plaats gehad hebbenden dood van him wederzijrischen vriend SKB. SCHEFFER (+ 10 Jan. 1686) mededeelt, en uit die wederzijdsche vrieiulschap juist vrijmoedigheid put om zich tot den hem onbekenden CLEYER te wenden", verg. de noot sub **Klaproth,** biz. 39. Alsmede als n°. XV een extract uit een brief van CORNKLIS SPEELMAN aan CHR. MKNTZEL over vergiftig«[e] pijlen der Makassaren, *ongedateerd*^ maar dus *in elk geval* van v66r 11 Jan. 1684, SPEELMAN'S sterfdag.

Daarna volgen in de 2e Rubriek „Ost-Indianische Berichten und Rapporten" (fol. 62—116; ns XIV—LU) nog 3 verschillentie stukken die *openlijk* aan RUMPHIUS ontleend zijn, en wel:

XXII. „Beschreibung der Niigdein-Rinde / oder Cort. Caryophillodis, auf Malaisch Coelilawan oder Kiililawan genannt/ ausz **llr. Georg Eberhard Rumphens** Ambonischen Kraüterbuch Lib. 2, Cap. 22 gezogen", (fol. 79—81).

XXVII. „BeschreiI)iing (lerTubae Bacciferae und der Coccel-Körner / ausz des Herrn Rumphii Ambonischen Kräuter-Bucn [lib. 7. cap. 18". (fol. 94—95).

XXVIII. „Bericht von dem Ganiter. Aus des Hn. **Rumphii** Ambonischen Kraüter-Buch / Lib. 5. cap. 16". (fol. 95—97).

Voorts dit, wat *niet* op naam van RUMPHIUS staat, doch bij vergelijking met het Kruidboek, I, cap. 17—18 onloochenbaar van hem blijkt te zijn:

XIV (dit *volgcijfer* is, zeker door een verzuim, *inwggewalllem).* **„Beschreibung desz Sagu- oder Brod-Baums". (fol. 62—66).** Ook dit, wat reeds door **Dr. WARHURG in zijn werk „Die Muskatnuss etc." Leipzig 1897, terecht herkend is** — zie sub **Warburg,** *biz.* 53 — als **geheel gelijkluidend aan** het Kruidboek, **II**, cap. 5—10 van Lib. II; doch met deze prikkelende bizonderheden bovendien, dat VALENTINI'S vertaling *eenige — kritieke l* — bizonderheden vertelt, die in BURMANNS uitgave werden weggelaten.

XXXIII. „Gründliche Beschreibung der Muscat-Ntissen/ samt deren Plantagien und Handlung". (fol. 81—90). Met plaat III en IV. Alsmede het volgende, wat *cvenmin* op zijn naam staat, doch, volgens de opmerking van Prof. Dr. A. 'Wichmann, blijkens *jz* Kruidboek, VI, fol. 221—235, aan dit laatste ontleend is — zie Irouwens de *uitdrukkelijke bevestigingbi)* de Lat. editie van 1716

LII. „Bericht von den Ambonischen See-Bäumgen". (fol. 107—116).

Samen dus 6 *stukken* aan het Ms. van het Kruidboek ontleend, Daarop volgt dan, tevens als slot, *zonder volgcijfer,* maar feiteiij als LIII, de brief van RUMPHIUS aan MENTZEL dd. Amboina, 20 Sept. 1680, hierboven genoemd, fol. 117—119.

Acta Eruditorum . . . . publicata . . . . Lipsae. Apud JOH. GROSSII HAEREDES, caet. 4[0]. [Ex. Kon. Bibl.].

Anno MCCIV. Lipsiae, 1704, p. 363—364. Aankondiging van het ,,Museum Museorum D. Michaelis Bernhardi Valentini . . . Francofurti ad Moenum . . . . 1704." Korte bespreking, en aan het slot de vermelding der „Epistolae a D. CLAYERO (sic), RUMPHIO, HERBK^ IAGERO, TEN RHVNK, qui Indiam Orientalem olim pelierant, lingua Belgica scriptae, sed in Germanicam translatae". (p. 364). [„Mensis Augusti >

Anno MCCVI. Lipsiae, 1706, p. 49-55; met koperplaat. Bespreking van „D'Araboinsche Rariteitkamer", de i[e] ed. van RA. HALMA, Amst. 1705. Een vrij uitgebreide behandeling. Herinnerd vvordt aan den brief dien R. „A. 1680 ad Celeberrimum *Mcntzt"* perscripsit", aan het feit dat R. „oculorum usu per guttam serenam privaretur" ; dan over zijn botanischen arbeid; en dan : >'Qj[iam] vero ambiguum adhuc potuisset videri, num tales omnes aut saltern eorum aliqui lucem adspecturi sint, quod *Autor* in Inclytam Natur Curiosorum Academiam A. 1683 receptus est, atque *Plinius lndicus* cognominatiis, tanto temporis intervallo non nisi observationes quasaa in celebratae *Academiae Ephemeridibus*^ specialim *Dec urine secundac Anno prhno, tertio^ quarto^ quinto* 6° *sepiimo,* itemque *Dccuruic ter Anno quinto & sexto* divulgaverit; dubiae nihilominus expectationi praesens nunc *Museum Amboinicum,* veluti *tres* postremos libros tanqua totidem *partes* continens, quodammodo satisfaciet. Dissimulare quidem non licet, hocce typis exscribendum jamjam a *Nostro* A. Amplissimo *llcnrico d'Acquet,* Delphorum Consuli meritissimo atque Medico Experientissimo, transmissum & inscriptum fuisse, quia tamen aliaque, in illo quae desiderabantur, opera Curiosissimi *D. Sinwnis Schynvoet* suppleri prius debuerunt, prelum industrii citius egredi, nee impediri interea potuit, quo minus ipse *Autor*^ sagacissimus naturae scrutator, in effigie a Filio delineata & in frontispi repraesentata, octo supra sexaginta aetatis annos numerans, ultimum naturae debitum persolverit." (p. 50).

Dan begint een nauwkeurige bespreking van het hoofdecle boek, wat op den voet gevolgd wordt, door een afbeelding van een poliep nog verlucht (p. 50—55); en het stuk sluit met deze merkwaardige zinsnede, waaruit blijkt dat men in 1705 volkomen op de hoogte was, onder geleerden en liefhebbers — onder dezen laatsten o. «x. [illegible] het bestaan der Mss. èn over Zoölogie èn over Botanie van RUMPHIUS: „Caeterum haud defore nulli dubitamus, qui *Auioris* pariter *Zoologiam* atq^ *Herbarium Amhoinicum*^ cujus duodecimus etiam liber jam habetur citatus," —sic!! — „ab aliquo imposterum cum publico communica , & iisdem non minus, ac Museo praesenti, memoriam Rumphianam conservari, nobiscum exoptent." (p. 55).

---

[1]) Er staat »VICA« in den druk van 1704. Zie over dezen JACOB DE VICQ nader gesproken sub **Henschel** hiervóór blz. 17 bovenaan.

[2]) Doch in allen gevalle van *vóór* 1686, immers SEB. SCHEFFER — zie sub **Büchner**, blz. 33 — overleed 10 Jan. 1686 En bij nader vergelijking blijkt, dat dit de brief is van CLEYER aan SCHEFFER »Malaccä A. 1683. d. 20 Decembr. in reditu à Legatione Japanensi scriptae", waaruit brokstukken, doch in het oorspronkelijk Latijn werden opgenomen in de Ephemerides, Decuriae II, Annus IV, Norimbergae 1686, p. 2—9. De brief is dus van 20 Dec. 1683 en te Malaka geschreven, bij CLEYKR'S terugkeer van Japan nanr Tiatavia.

Journal (Le) des S9avans pour l'annde M.DCC.XI. Paris, Veuve de J. CUSSON, 1711. 4o. [K\. Kon. Bibl.J

Geeft op p. 541—544, 30 Nov. 1711, een bespreking van den Thesaurus Imaginum, dus van de Lat. verkorte uitgave van R's Rariteitkamer, Lugd. Bat., P. VAN DER AA, 1711, waarin de „esprit français" allerminst ontbreekt. Als een staaltje diene dit:

„Le Trésor dont on nous fait part ici, a cela de singulier, que le principal fonds dont il est composé, appartient à un aveugle; car c'est ainsi que le Portrait qui paroît à la tête de ce volume, nous représente M. RUMPHIUS, ce qui est confirmé par le Quatrain Latin qui se lit au bas. Il est vrai qu'on n'y spécifie point si ce Médecin n'est devenu aveugle qu'après avoir meublé son Cabinet, ou s'il n'a [illegible] la plûpart de ses des^eL* *Tisid0nS que ^epU^Ce triste accident Q"0^"1 en soit, commc ces sortes ? ^ curiosiWs sont pour l'onlinaire les .Sices qu'elles ne sont guères à un genre oil l on puisse par l attouchement, ou par quelqu autres sens, se dédommager des pertes que l'on y fait du côté de la vûe; on peut dire que le Cabinet de M. RUMPHIUS est moins à lui, qu'à ceux auxquels il en donne le spectacle" (p. 542).

En dan wordt er van „L'Anonyme qui a procuré l'Edition de ce Livre" — versta: Simon Schijnvoet — o.a. dit gezegd:

„Il a donc fait graver ici avec beaucoup d'exactitude non-seulement toutes les piéces dont l'assemblage forme le Cabinet de M. RUMPHIUS, mais encore quantité d'autres *morceaux trés-curieux, que divers* Hollandois d'un rang distingué, ont bien voulu tirer de leurs Cabinets pour les lui communiquer. Par ce moyen, les Naturalistes peu aisés trouveront *de quoi suppléer à leur indigence, puisque* l'acquisition de ce seul volume les mettra en possession de telle coquille, par exemple, qui a coûté à son propriétaire jusqu'à 500. florins. Il est vrai qu'ils n'en verront que la figure gravée; mais n'est ce pas en quelque sorte posseder cette coquille plus réellement que ne la possede M. RUMPHIUS, prive' de Ja Vue au milieu de son Cabinet?" (p. 543).

Daarna wordt gewezen op eenige zeer bizondere schelpen.

Kaempfer, E. Amoenitatum exoticarum politico-physico-medicarum Fasciculi V, quibus continentur variae relationes, observationes & descriptiones rerum Persicarum & Ulterioris Asiae, multfi attentione, in peregrinationibus per universura Orientem, collectae Lemgovhe H W L v p l- *U2. 4o. [Ex. Kon. Bibl.] ^cmgouae, 11. u. MEIER,

Dit, het eenige door KAEMPFER-zelven uitgegevene, werk verscheen 18 jaar na zijn terugkomst in Europa(1604) van ziin verre weten schappelijke reizen; of, zooals het in den aanhef van zijn Praefatio heet: „Octodecim anni sunt, cum ab *Indis* in patriam apnuli • non lucn & mercium spolns, ut solent reduces, sed chartis onustus, quibus exoticas noiitias, in variis regionibus, multo labore 'summtu ar penculo conquisitas, enotaveram". Over die talrijke hss., onuitgegeven door zijn vele beslommeringen, schrijft hij dan daar verder • ,,Hmc mea spolia remota sunt & in cistas recondita: in quibus hactenus magno meo dolore sepultd (sic) jacuere" Dit werk *need hij* dan nu echter uit als een voorproefje, met de belofte grootere werken in druk te /ullen geven; hij noemt het verderon din ook zijn Prodromus. Maar ziehier de drie groote werken, *die hij zou wil/en* uitgeven:

„———1. *Japoniam nostri temporis*———2. *Jlerbarii 'Irans-Gangetici specimen* in folio, Latinè cum Iconibus *circiter* ciiiiWent/.s- *si* prius Cl. Dni. *Rumphii Hortus Ambonensis* publicam lucem viderit, ne ab eo acta again & sylvis inducere ligna videar- *3. Hodoeporicum tripartitum* in folio", (b) 3. recto.

Op dit laatste werk, zijn Reisbeschrijving-ms. in 3 deelen verdeeld, gaat hij dan nog door en vertelt de hoofdtrekken van zijn reizen 1682—96. Maar wel had hij dus eerbied voor en kennis van RUMPHIUS[1] Kruidboek, dat hij zijn eigen botanisrh werk niet in het licht zoude willen geven, indien dat Kruidboek gedrukt mocht worden[1]). Als Fasciculus IV (p. 659—764) geeft hij dan de uitvoerige beschrijving van den Perzischen dadelboom, welke in 1716 door VALENTINI in diens Museum Museorum *fichtelijk verkort* (vooral op taalgebied) zou overgenomen worden; de titel bij KAEMPFER luidt: „Relationes botanico-historicae de Palma dactylifera, in Persida crescente". Men mag echter wel eens vragen, of niet hss. van HERBERT DE JUGER hem hierbij machtig ten dienste stonden?

Petiver, J. . Aquatilium animalium Amboinae .... icones et nomina. Londini, 1713. fol.

Dit werk — waarvan zeker wel een ex. zal te vinden zijn in het British Museum te Londen — moet 4 pag. tekst en 20 platen bevatten. Hoogstwaarschijnlijk is het een verkorte omwerking van den „Thesaurus Imaginum" van Rumphius, ed. Lugd. Batav. 1711, hoewel noch Brunet (IV, 1863, 534), noch W. Th. Lowndes' „The Bibliographer's Manual of English litterature", IV, London 1865, p. 1840—1841, eenige aanduiding geven in die richting. *Niet gezien* helaas!

Valentini, M. B. SchauBiihne oder Natur- und Materialien-Kammer/ auch Ost-Indianische Send-Schreiben und Rapporten. I. Museum Museorum oder Vollstandige SchauBühne etc. Zweyte Edition. II. etc. III. Ost-Indianische Send-Schrciben / von allcrhand raren etc. Zweyte Edition' Franckfurt am Mayn, J. D. ZUNNERS Sel.' Erben/ und J. A. JUNGEN, 1714. 3 Bde. in 1. fol. Mit Kupfern. [Ex. MART."NIJHOFF.I

Is een *lettcrlijke herdruk* van de editie van 1704, zoozeer, dat men tal van malen aan een nieuwe titel-uitgave zou denken indien bij nauwkeurige vergelijking niet overal bleek dat men met een herdruk inderdaad te doen heeft. In de opvolging der 'brieven van en aan RUMPHIUS is dan ook niet het geringste verschil in het Derde Stuk te bespeuren.

Hier bij deze uitgave behooren dan nog: „Musei Museorum, oder der vollstandigcn SchauBuhne frembder Naturalien Zweyter Theil/ Worinnen etc . . . vorgestellet——von 1). M. B. Valentini"; en: „Neu- auffgerichtetes Rust- und Zeughausz der Natur/ . . . Anjet/o zum erstenmal in Hoch-Teutscher Sprache beschrieben/ und an statt des Dritten Theils des Musei Museorum unter Augen geleget von D. M. B. Valentini". Alle beide deze deelen „Frankfurt am Mayn, J. D. ZUNNERS sel. Erben und J. A. JUNGEN, 1714". DI. II hiervan geeft nog allerlei curiosa op natuurhistorisch gebied; doch DI. III is geheel gewijd aan physische instrumenten en bizonderheden. Over RUMPHIUS wordt er niets naders in gevonden.

,,Michaelis Bernhardi Valentini, Archiatri Hassiaci & Prof. Medici Gisseni, Flistoria Simplicium Reformat! sub Musei Museorum titulo antehac in VernacuIA edita, jam autem in gratiam Exterorum, sub directione, emendalione & locunlctitionp autoris, à D. Joh. Conrado Beckero, Medico Alsfendensi, Latio restituta. Accedit India Literata, E Lingua Belmca primum in Germanicam translate mine verd, ad desiderium Exterorum Latimtate donata, longc auctior reddita, novisque Kauris aeneis illustnra *h* Christophoro Befnhardo Valentini, M. B. Eilio. Francofurti ad Moenum, Ex Officina Ziinneriana, Apud Johannem Adamum Jungium, MDCCXVI". fol. Cum laminis. [Ex. Kol. Bibl.J.

Inderdaad, dit is eene *„editio reformat^* van de 2 vroegere Duitsche uitgaven van 1704 en ,7,4. Voorafgaan doet een Opdracht van J. C. BECKER^an Prins LUDWIG, Landgraaf van Hessen, dd Alsfeld .14 Juli 1715; dan volgt eene „Praefatio I ectori BcnVvdo" van denzelfden, dd. Alsfeld, 15 Juli 1715? daarna een lang gedicht „Autoris Vita", blijkbaar van *vTiZ^Zven* een autobiographic dus op Lat. cadans, waarin hij o. a. een heele reis beschrijft die hij maakte van Keulen naar Arnhem, Utrecht I S' Den Haag, Delft, Amsterdam, Rotterdam, waarop hij van Den Briel overstak naar Londen, daarna via Dover -Calais naar Tarris ging en weer terug naar Duitschland; terwijl hij overal de geleerden en beroemdheden opzocht. Daarna volet eene YntroXctio v h VALENTINI, dd. Giessen, 30 Juli 1715. waarin hij o. a. zegt: „*[illegible]*

gezonden *vn* geeft. Missclijen /elfs is het heele .nisi, uilgevallen, en stond er .nisi si prius caeU. Doch in de Errata achteraan staat dit nl, bedoeld is, en alleen ccn

non conceditur usus?" (p. ** 2 vsa) *). Doch daarop volgt in het Latijn vertaald hetzelfde wat reeds in de „Einleitung zu Vollreich" der editie van 1704 gestaan had omtrent de herkomst der hss. van HERH. DEJJAGKR. Alleen bij den naam van Kaempfer voegt hij toe „nunc Archiater Lippiacus, & Med. D." terwijl hij de zinsnede van 1704 over de hss. van DE J... en anderen — „(deren cigene Hand ich noch besitze)" — nu duidelijker in Latijn, maar overigens gelijklnidend in het wezen tier /.a aldus zegt: „(quorum autographa adhuc possideo)". Van 1704—1715 was hij dus in het bezit gebleven der hss. van JACIER, RUMPHIUS enz., wclke die drogist J. G. Virus (=VEIT?) van zijn Oostersche reis had medegebracht.

In zijn dan volgende bibliographic, „Allegata" geheeten, noemt hij alleen: „*Rumphii Ambohische Rariteiten-hamtr* en „*J ... Ambon." Overigens loopt de pagineering van deze uitgave geheel d66r, in tegenstelling van de editie 1704. Van. fol. 1, zijn het de ^Historiae Simplicium reformatae"; maar dan volgt op fol. 377 het afzonderlijke titelblad der India Literata aldus luidt:

„Michaelis Bernhardi Valentini India Literata; seu dissertationes epistolicae de plantis,arboribus,gemmis aliisque rarnon ad scrutinium naturae artemque medicam spectantibus, ab Europaeis curiosis et eruditis. Cleyero, Rumphio, Herpen de Jager, ten Rhyne, Kaempfero aliisque in India reciprocatae et ex autographis illornm Belgicis antehac in lingua Germanicam translatae, mine verò Exterorum gratia Latinitate donatae à Christophoro Bernhardo Valentini. Fil. Francofurti ad Moenum. Prostat apud Haeredes Zunnerianos. MDCCXVI".

Kaempfer wordt dus nu in 1716 met name genoemd, hetgeen in 1704 *niet* het geval was, ondanks het feit.da to deze uitgaaf van 1716 geen enkele eigenlijke brief van of aan KAEMPFER voorkomt! Maar dit wordt duidelijk door het slot het nu volgend Prooemium (p. 379—380). Want, terwijl dit ook slechts een vertaling is, metzeer kleine noodzakelijke wijzigingen, van „Eingang" uit 1704, shut dit Prooemium op fol. 380 (alles pagineert d66r) aldus: „Hac vice autem pro coronide adjicio cunosissim non minus, cjuam accuratissimam Palmae Dactyliferae, ceu Phoenicis Persici, Descriptionem, ab Anonymo er (quern Excellentiss. I)n. ENC.ELIJERT. KAKMPKKRUM, in Persia & India Oriental, diu versatum, esse, binae literae initiates me credere jubebant) a<1 Illustrem Dominum VAN REEDE in India Orientali (unde eandem per amicum obtinui) olim Latine perscripsit [sic! *leg.* perscriptam]; quam n11per admodum cum Figuris aeneis ipse Dn. Autor in Amoenitatibus sins bxo in lucem edidit". (Zie sub Kaempfer, biz. 27; VALENTINI gebruikte hier dus eene uit Indie weleer ontvangen en

Dan volgt de tekst dezer India Literata, fol. 381—578, waarbij als Epistola LII de afsluiting vormt een brief van M. B. ... Jr. zelven aan A. CLEVER te Batavia, dd. „Ambstelredami" 28 Mei i6^>6, reeds bij de Duitsche editie van 1704 behandeld, biz. 26. ie dus in die Duitsche editie een brief \an RUMPHIUS aan MENTZKL dd. Amboina 20 Sept. 1680 geheel achteraan kwam, zoois nu a plaats ingenomen door VALKNTINI'S eigen brief, terwijl die brief van RUMPHIUS gewoon tusschen de andere vooraan ingesc werd. De eigenlijke *bnèven* in dezen tekst zijn aldus de n°s. I—XIV (p. 381—433), en LII (p. 57^-578; tevens laatst); de an nummers zijn wetenschappeJijk-botanische beschrijvingen, meest extracten. Terwijl dus de feitelijk 53 nummers in de eciine 1704 besloegen 117 pp. (fol. 3—119), zoo beslaan in deze editie van 1716 de maar 52 nummers 198 pp. (fol. 3 Deze uitgaaf is derhalve inderdaad eene *^editio longe auctior reddM* wat dit laatste gedeelte betreft. Daarna volgen & Disputationes (fol. 579—660), een slot-gedicht van VAJ.KNTINI (fol. 661—664), en de Indices met eigen paginatuur.

Vergeleken met de Duitsche uitgave van 1704, is de Latijnsche editie van 1716 dus *ingekrompen* in het *[c* gedeelte. 1520^vl^ in 1704, tegen 376 in 1716;; het lie gedeelte (76 pp. in 1704) is zelfs geheel *weggelatcn;* maar wat in 1704 het en toen 119 pp. telde, is nu dus het He gedeelte geworden, en *belangrijk uitgebreid,* immers tot 282 pp. (fol. 379—0. meer dan het dubbel. Die vermeerdering zit natuurlijk niet in de eigenlijke brieven, waar slechts *twee* aan toegevoegd zijn.. het extract van den brief van SPEELMAN aan MKNTZKL, van v66r 1684; en LII. de brief van VAMSNTINI aan CI.EVKR, dd. Amsier 28 Mei 1686, beide aan 't eind der behandeling van de Duitsche uitgave nader genoemd, zie biz. 26.

Maar de belangrijke vermeerdering zit in de rubriek, die in 1704 „Ost-Indianische Herichte und Rapporten / von allerley trem Gewiichsen" heette, en met n°. XIV begon; doch nu in 1716 tot titel heeft „Descriptiones et Relationes juratae de vanis r naturahbus Indiae Orientali familiaribus", en met XVI op fol. 435 begint. Hier vinden we dan de 6 in 1 704 reeds opgemerkte STUK van RUMPHIUS in het Latijn terue; en wel XVI = *vroegcr* XIV, fol. 435—438; XXIV = *vroeger* XXII, fol. 45°—452; *vroeger* XXIII, fol. 452-460; XXIX = *vroeger* XXVII, fol. 484-485; XXX = *vroeger* XXVIII, fol. 485-486; enj XLVII = *vroeger* LII, nu zelfs met de uitdrukkelijke bijvoeging „Dn. Rumphii". Doch bovendien vinden we hier *nuuw* JW van RUMPHius-zelven eene vertaling van zijn artikel over den „Lapis Cordialis" uit de Rariteitkamer (Boek III, cap. »t>;, a fol. 497—498; en vooral dit: aan n°. XXV van RUMPHIUS werd *toegevoegd* de hoogst belangrijke „Fragmenta ex ... A brahami Boudenii et Goerickii Hauptii, Commissariorum, desuper arboribus nucum moschatarum earunique viruu Bandâ, de dato d. 20 Dec. A. 1682, Dn. Padbrugge exhibita" (fol. 461—480), waarvan de hooge waarde reeds gepre/en door Dr. WARBURG in (liens studie „Die Muskatnuss etc.", Leipzig 1897, p. 116-120, en hetgeen, zonderling genoeg, *zonae nummer,* achteraan het stuk van RUMPHIUS over de nootmuskaat als een soort Appendix z66 maar volgt. *Uerberti*

Voorts hebben we dan als nieuwe stukken : XXXV „Relatio dc praeparatione sacchari in India Orientali, *e Msc. JJn. de Juger",* fol. 493—494; XLVIII „Historia parreirae bravae" — den Pareira-wortel — door M. FR. LOCHMFR XLIX „Mungos animalculum et radix", door dienzelfden M. FR. LOCHNER, fol. 534—544, en hetgeen natuurlijk doetjaen wat RUMPHIUS over den „moncus" (Herpestes javanicus, den slangenbijter), en den Radix mustelae („Raiz de Mongo"), Auctuarium, cap. 83 en 37 zou vertellen, doch wat eerst in 1755 het licht zag — LOCHNER behandelt zijn onderwerp echter geheel onafhankelijk van RUMPHIUS —; dan het gewichtige stuk L, afzonderlijk op den titel der India Literata vermeld gelijk boven bleek, fol. 545 — 575, en eigeen' nier ciezen titel voert: „Fnoemx Persicus, sen' nistoria Talmau tucrifica, ... illustrem Dn. H. A. van Reede tot Drakestein, ... ab E. K.", hetgeen dus KNGELHERT KAEMPFER is, die dit stuk in zijn eigen Amoenitaieb van 1712 in meer geleerden vorm had uitgegeven, doch het in ieder geval v66r 15 Dec. 1691 — VAN RHEEDE'S sterkla En het laatste nieuwe stukje is LI, fol. 575—576, uit een brief van J. CHR. VOLCKAMER aan L. SCHROCK, over den KOO zijn

Ook de dan nog volgende 8 Disputationes (fol. 57Q—660), onder den verzamel-titel „Mantissa exotirorum acaclemi *geheel nieuw* in deze editie van 1716 toegevoegd; maar van Nederlanders is er geen werk meer bij.

„Michaelis Bernhardi Valentini, Archiatri Hasso-Darmstadini, Prof. Med. P. Ord. & Rei Oeconomicae in Academia Giessena Inspector Amplissimus, Medicae triplicis naturae regno, minerali, vegetabili & animali, seu Historia Simplicium Reformata, tradens originem illorum genuinam, vires & usum legitimum, cum India Literata seu Dissertationibus Epistolicis, à Viris celeberrimis, *Georgio Everhardo Rumphio, Herberto de Jager, Andrea Cleyero, ten Rhyne* aliisque in India Orientali de aromatum aliorumque exoticorum vegetatione cultura & negotiatione reciprocatae ac figuris aeneis ad vivum expressis illustratae. Editio secunda, auctior reddita per Accessiones Novissimas, quibus certiores de sale Ebeshamensi, alumine plumoso, auripigmento, rusmate Turcarum, smalta, hysterolithis, semine esperatae; mastiche, caffe* à la Sultane, granis chermes, cascarilla, terebinthina Veneta, sale armoniaco, lapide bezoar, secundis rajarum tSc. relationes & observationes continentur. Pro coronide adjecta est Tabula Ichnographica Stadii Studiique Medici. Giessae & Francofurti, Prostat apud DOMINICUM a SANDE & EBERII HENRIC. LAMMERS, MDCCXXII". fol. Cum laminis. [Ex. Kon. Bibl.]

Het merkwaardigste bij deze 2e editie is: en dat de *uitlegging* van het India Literata hier in den hoofdtitel is opgenomen, en dat hier de naam van Rumphius v66ropgaat, terwijl Cleyer, die in de Duitsche edities van 1704 en 1711 er op den Latijnsche van 1716 steeds n°. 1 was, nu n°. 3 is geworden. En ook is merkwaardig, dat de naam van Kaempter n

*) In deze duistere Lat. periode geeft dus Valentini te kennen: dat men, *naast* de — grootendeels onuitgegeven — hss. van RUMPHIUS, ... houden met de drogerij-verzamelingen te Amsterdam (in 't Oost- en Westindisch Huis), alsook in andere zeesteden te vinden; welke verzamelingen ten gemc zoozeer slechts te zien, als wel te gebruiken zijn; terwijl men van de eerste moet zeggen: dat men ze alléén zien, doch niet gebruiken mag.

hoofdtitel *niet* voorkomt. Maar wel komt die naam weer voor op den eigen litel van het India Literata, hetgeen op dezelfde folio-bladzijde 377 begint als in de editie van 1716; ja, in het Ex. Ron. Bibl. is clat India Literata-zelve de *eigen editie* van 1716, zoodat het kan zijn dat alleeri het derste gedeelte, de Historia Simplicium Reformata van 1716, nu als een nieuwe titol-uitcave verscheen in 1722. Inderdaad loopen fol. 1—376 volkomen en letterlijk aan elkaar gelijk, en heeft men dus met dezelfde gedrukte vellen te doen. Alleen datgene wat de titel in 1722 meer belooft dan in 1716, is v66r fol. 1 geplaatst, is *niet* gepagineerd, maar draagt de signatuur A-C2, is dus 12 pp. groot, waarop nog een uitslaande tabel met de Ichnographia volgt. En dan zijn'in de editie van 1722 de Opdracht, en de Praefalio, in 1716 beide van J. C. Becker, vervangen door eene Praefatio van VAi.KNiiNi-zelven dd. Giessen 10 April 1722, waarin hij den titel van zijn boek als ,,De Goudmijn" nader verklaart. Het India Literata achteraan is, als gezegd, *precies* eender, dezelfde druk en hetzelfde titelblad van 1716.

In 1732 eindelijk — *na den dood* van M. H. VALENTINI, welke te Giessen op 18 Maart 1729 overleed — verscheen nog een 3e editie van de Latijnsche uitgaaf, met letterlijk denzelfden titel als in 1716, alleen zonder het vignet da.-irtussrhen. on met aan het slot: „Veneunt posthac Offenbaci ad Moenum, Apud JOHANNEM LUDOVICUM KÖNIG, Bibliopol. MDCCXXXII."

Valentijn, Fr. Oud en Nieuw Oost-Indien, vervattende een Naaukeurige en Uitvoerige Verhandelinge van Nederlands Mogentheyd in *die* Gewesten. Dordrecht—Amsterdam, J. VAN BRAAM & G. ONDER DE LINDEN, 1724—1726, 5 din. in 9 stukken. fol. Met koperplaten. knnrten en portretten.

Op tallooze plaatsen wordt door Valentijn de naam van Rurnphius in het voorbijgaan genoemd. Maar ucl »u- u.u .v.^antste plaats is te vinden in Dl. II, (ie gedeelte) ,,Beschryvinge van Amboina". Bij de beschrijving van het eiland Manipa zegt toch VALENTIJN: „Eindelijk voegen wy hier een zeer net Kaartje, geteekent No. VI. by, 't geen de vcrn:aarde Heer Georgius Everhardus Rumphius, *{Een Man, van wiens nette aanteckeningen over* ***dit land*** *van Amboina, wy ons veel bedienen.)* ') In 't Jaar 1654. toen hy nog zeer wel zien kon, wonderlyk fray afgeteekent, en beneden het welke hy ook een Orangkaja van Manipa, die tegen een gemeenen Manipees Tsjacalilt, of schermutselt, met al zyne toebereidselen'er bygevoegt, en nog een Manipees in zyn dragt vertoont heeft." (fol. 32).

Werd door verschillende schrijvers herhaaldelijk en terecht aangetoo.nd dat VALENTIJN vaak van RUMPHIUS' geschriften zich heeft bediend, doch dat hij stelselmatig die bron bleef verzwijgen, uit het bovenstaande blijkt, dat hij althans in /ijn beschrijving van Amboina, hoezeer niet in 't oog vallend, er rechtstreeks melding van maakt Rumphius' aanteekeningen te hebben gebruikt; in dit geval van het hs. der *Ambonsche Landbeschrijving.* Het was dus niets nieuws toen LKUPK Ill zijn biographie, na eene — evenwel allcsbehalve nauwkeurige — vergelijking van R's Landbeschrijving met VALKNTIJN'S Beschrijving van Amboina, verzekerde: „daarin zooveel overeenkomst (te hebben) aangetroffen, dat het gcheel niet twijfelachtig is, of de Landbeschrijving van RUMPHIUS heeft tot grondslag voor de Beschrijving van VALENTIJN verstrekt." (p. 35).

Ook op andere plaatsen erkent VALENTIJN zijn gegevens aan R. te hebben ontleend. Zoo bijv. verwijst hij in zijn beschrijving van Ceram „en in 't byzonder Iloewamohel" naai het kaartje van Hoewamohel (het zgn. Klein-Ceram), afzonderlijk geteekend op de groote kaart No. I: „De landvoogdy van Amboina", en zegt dat hij, hoewel zelf een kaart van Ceram bezittende, dit kaartje gebruikt omdat „het nog veel oude naaraen van dorpen, nu niet meer bekent, en ook veel andre zaaken zeer net aanwyst, *die* in het kJeene bestek, 't geen wy volgen zullen zoo niet konden worden uitgedrukt, te weerdiger zwide, om dat men wil(!!), dat de oude Heer *Rumphius,* die te gelyk een Land-meter, en zeer net Tekenaar was, (gelyk ons eenigzins gebleken is, en nog verder blyken zal) het zelve zodanig opgestelt en afgetekent heeft." (fol. 35). En ook in de beschrijving van Cambello waar VAI.KNTIJN naar de afbeelding verwijst, erkent hij: „\Vy vertoonen het, zo als het de Heer *Rumphius,* in 't Jaar 1654. zelf zeer net geteekent heeft, in het" plaatje, No. *Vll."* En lager: ,,De afteekening deezer Vesting [nl. van CambelloJ, ziet'men onder No. VIII. van die zelve hand.'' (fol. 37).

Niettegenstaande VALENTIJN er dus eerlijk hier voor uit komt, dat R's. beschrijving hem tot grondslag diende, wil het toch voorkomen, alsof hij bij ongeluk en schier onnadenkend daartoe geraakt is. Immers in het ,,Voorbericht" van 1)1. Ill, dus zeer in *t oog loopend, betuigt hij zijn dank *7i>el* aan een groot aantal personen die tot het samenstellen van zijn werk het hunnc bijdroegen, maar RUMPHIUS wordt *daarbij niet* genoemd! Dat VALHNTIJV ook voor zijn „Bandasche Zaaken" gegevens aan K. ontleendc, werd elders in deze bibliographic aangetoond, zie hierachter Notulen Bat. (Jen. 1)1. X 1872, biz. 48—49.

Het verdient wel opmerking dat VALENTIJN in zijn zeer overzichtelijke „Lyst der Bedienden van aanzien in Amboina'[1], achterin Dl. II, vermeldt dat RUMPHIUS *is overleden den lyn Juni* 1702, en zulks herhaalt in Dl. Ill, *2v* st. fol. 559, zoodat aan een srhrijf- of drukfout niet gedacht kan worden. Zie hierbij sub Leupe, biz. 19 noot 3.

Behalve dat VALKNTJJN in zijn „Ambonsche Zaaken van den Godsriienst" (1)1. *III.* I[c] st.) ook nog meennalen van den „Commissaris Politicus de heer Rumphius" si)reekt, vertelt hij in „I)es Schryvers eerste Uyt- en T[t] Huis-reyze" (Dl. IV, 2c st. fol. 110) van een theologisch verschil var. gevoelen tusschen R. en den Gouverneur PADHKLT.C.E, en zegt, sprekendc —» 'ijn beoefening van het Maleisch: „Myne Leermeestcrs in deze taal waren de Ileeren *Rumphius* en de *Ruyter"* (ib.) [2]).

Het is niet te ontkennen dat de kundige veelschrijver en biograaf VALENTIJN, over vele zaken breed uitwijdend, ma.u t><Mcnal zich beijverend in het geven van levensbizonderheden der personen met wie hij in aanraking komt, zulks opzcttclijk ten opzichte van RUMPHIUS heeft nagelaten. Dit treedt vooral op den voorgrond in de beschrijving van zijn i« uit- en thuisreis, waarin hij tot in de "kleinste bizonderheden afdaalt, vermeldende zijn aankomst op, verblijf te (van 1686—1694, behoudens een kort tusschenverblijf op Banda), en vertrek van Amboina; zijn ontvangst bij en beschrijving van verschillende personen aldaar. Maar om hierbij, zij 'took slechts eenige regelen. te wijden aan zijn „boezem-vriend" (Dl. 111. I*- st. fol. 348), aan RUMPHIUS, den man wiens leven en werken hij meer dan iemand anders gelegenheid had gade te slaan en te. .. verecuwigen, achtte hij blijkbaar ongevvenscht. Blijkens de beschrijving van zijn *2** uit- en thuisreis vertoefde VALENTIJN zelfs voor dc tweede maal van 1707—1712 op Amboina, terwijl RUMPHIUS er in 1702 was overleden; doch ook hier vermijdt hij angstvallig elke mededeeling, welke ook maar het geringste licht zou werpen op het meer intieme leven van den toen reeds beroemden KUMPHIUS.

Als tegenstellingen mocten ook deze gelden : *nergens* noemt VALKNTVN het *woord* „Kruidboek" waar hij van RUMPHIUS spreekt; *nergens brengt hij het verder* dan tot den term „zeker groot, en schoon werk" (IV, x, fol. 322), sub Haren, biz. 37, aangehaald! Dus, ondanks het lofdicht dat hij er in 1690 op had gemaakt, afgedrukt voorin dl. I van BUKMAN'S uitgave (1741), en waarin hij o. a. zingt: „ . . . . ik agt dit werk te teer, || 't Past anderen om volmaakt de naam van Rumph te noemen. || " Maar over de Rariteitkamer, die immers in 1705 het licht ge/ien had, heeft hij het telkens, en openlijk. In III. i, fol. 344 vertelt hij: „Wy vertoonen hem niet in Prent, om dat dit reeds door de Heer *Rump/uus* in zyn *Ambonsche Rariteit Kamer* gedaan is." Even verder, fol. 345_346; heeft hij het over kreeften /,die by de Heer *Rumphius* in het eerste Boek, en ettelyk Hoofd-deelen van zyn *Ambonsche Rariteit-Kamer* reeds beschreven, en ook in Prent vertoond zyn". Weer even verder, fol. 348, de mooie plaats: „Wy zullen die hier niet beschryven, aangezien dit door de Heer *Rumphius*, mynen Boezem-vriend [met hoofdletter!], uitvoerig in zyn *Ambonsche Rariteit-Kamer*, gedaan is." Dit alles naar aanleiding van visschen, in Valentijn's „Dierboek" dus, waarvan men de herkomst nu weet, zie blz. 3. In zijn dl. III, 2e Stuk, waar hij in den beginne de „Oost-Indische Zee-hoornkens" behandelt, *valt men*, zoo te zeggen, over den naam Rumphius, en over „zyn keurlyk Werk. *de Amboinsche Rariteit-Kamer,*" (aldus fol. 517, in het inleidend

[1]) De *airsiveering* is van niij.

[2]) Ook nog een tweede maal getuigt VALKMIIN mu R.'s kennis van liet Maleisch, en **wel** waar hij in zijne ,,Ambonschc Zaaken van den fJodsdicnst" **(III** 1, fol 61) het jaar **1661** vertelt, hoe toen „de Ileer *Rumphius,* Iloofd op Ilila" deel uitmaakte van eene Commissie om de hoog-Maleische preeken van l)s. MOLANIS uiMJanda te etsen. Door C. A. L. TROOSTP:NBURG DK BurvN werd dit weer overgenomen in /ijn werk ,,I)e Ilcrvormdc Kerk in Ned. Oost-Indie onder de O. I. Comp.'[1] Arnhcm 18S4 I- 424 — een werk, allereerst op VALENTIJN gebaseerd - , en aldus weer aangehaald door Prof. HEJ:RI:S in zijn opstel in dit Gedenkboek, p. 3 noot 11.

woord). Ook streelt het zijn eigenliefde om te verzekeren, dat hij, VALENTIJN, „bevorens drie honderd zoorten van *Booms* en *Schelpen* meer, dan de Heer *Rumphius,* gehad" had (fol. 536). En in zijn Uyt- en T'huys-reyze, bij het ophalen van zijn familie-verwantschap, spreekt hij over PAULUS AUGUSTUS R. „Zoon van dien vermaarden blinden Ilr. *Georgius Everhanius Rumphius,* die de Ambonsche Rariteit-kamer beschreven heeft" (IV, *2,* fol. 152).

Maar 66k weer. . . . : in zijn „Beschryvinge van Amboina" (II, ie gedeelte), geeft hij wel onder de namen der straten: „5. De Macassaarse-straat, dat een nieuwe straat . . . . is, is de plaats, daar de vry gegeevene Macassaaren, tusschen de brug, die over de Way To mo by de Heer's wagt loopt, en tusschen de graf-thuin van de Heer *Rumphius,* woonen" (fol. 125) ; doch hij denkt er niet aan dien graftuin, en het daar v66r 1712 hoogstwaarschijnlijk reeds aanwezige monument—zie sub Labillardiere, biz. 39; en Lesson, biz. 44 — te beschrijven, noch op te nemen op zijn „Platte Grond van Amboina in 1718" achteraan bij het eind (fol. 282) van dit geheele He deel. En wel was hij op fol. 128 van dat ie gedeelte van dl. II een heele locale beschrijving begonnen van Ambon.

Beziet men echter dien platten grond, dan zoude het ons *toedunken* dat VALENTIJN, zonder het te willen, de plek van het grat van RUMPHIUS toch aangegeven heeft, en wel aan *het Z. IV. einde* van de Makassaarsche straat, welke bij hem langs de letter Y („Het Wynbergje") moet loopen, en dus als straat Van de Waitomo (n°. 8), naar de „Olifants"-rivier (n°. 10) Hep; hier ziet men bij hem aan 't einde een vierkant gebouwtje zonder naam afgeteekend, dus daar waar nu op het speciale kaartje van „Amboina en Omstreken" bij Stemfoort en Ten Siethoff, het „Residentie-huis" en „Batoe Gadjah" staat, en waar ook inderdaad het monument in 1824 werd opgericht; „niet ver van Batoegadja, in de verlenging der burgtstraat", zooals BLEEKER in 1856 (zie biz. 45) schreef.

Als afzonderlijke stukken van RUMPHIUS heeft VALENTIJN opgenomen in zijn dl. II, 2* gedeelte, fol. 230—237 de hierv66r op biz. 9—10 reeds nader besproken beschrijving der aardbeving op Ambon van 17 Febr. 1674, en wel volgens den onverkorten tekst — dus *met alU militaire bizanderheden* —, zooals die nu nog op hef Rijksarchief te vinden is in hs. (altijd indien we aannemen dat deze beschrijving onloochenbaar van de hand van RUMPHIUS is, hetgeen echter niet stellig blijkt); en voorts *onmiddellijk daarachter* het „Advys, en consideratien" van RUMPHIUS over de versterking van het fort Victoria, fol. 238—239. Juist het feit, dat dit openlijk aan RUMPHIUS ontleende stuk dadelijk volgt na de Beschrijving der Aardbeving, is een aanduiding te meer dat ook deze laatste van RUMPHIUS moet zijn.

De hoop die wij hadden eenig nader licht te zullen krijgen uit het „Boekdeel bevattende de oorspronkelijke, gekleurde teekeningen, behoorende bij de afdeeling „Gemeene en ongemeene visschen van Amboina" in VALENTIJN'S Oud- en Nieuw Oost-Indie, D. 111. btuk 1. — Bibliotheek der Rotterdamsche Diergaarde", zooals deze collectie beschreven staat op p. 146 van Groep I in den Catalogus der Intern. Kol. Tent, in 1883 te Amsterdam -, deze hoop bleek ijdel. Dit boekdeel, langw. 4^0, wat we door vriendelijkheid van Dr. J. BUTTIKOFER ter beschikking mochten hebben, vertoont 527 stuks zeer mooi met waterverf(?) geklcnrde visschen, \66\ ^ mooier dan de platen bij VALENTIJN, met korte bijschriftjes in een oud-Hollandsche hand, en een dito ouderwetschen Index aan t eind. Maar nergens vertoont zich de naam van PIETER DE RUYTER, of iets anders dat op RUMPHIUS en zijn teekenaars wijst.

Burman, J: Thesaurus Zeylanicus, exhibens plantas in insula Zeylana nascentes; inter quas plurimae novae species, & genera inveniuntur. Amstelraedami, apud JANSSONIO—WAESBERGIOS, & S. SCHOUTEN, 1737. 40. [Ex. Kol. Bibl.]

Onder de boeken in de Bibliografie („Compendia laudatorum auctorum explicate") genoemd — die achter de Praefatio volgt — wordt tot 2-maal toe het Herbarium Amboinense van RUMPHIUS genoemd, en wel eens aldus:
lytierb. Ambon. Herbarium Ambonicum MStum, ab EVERHARDO RUMPHIO Belgice conscriptum, sex (sic) voluminibus in folio conslans."
en eens daarop nog aldus — en verg. hiermee ook het slot van noot 2 op biz. 41, sub Blume —:
»*Kumpn. Herb. Ambon.* EVERHARDI RUMPHII Herbarium Ambonicum, constans sex (sic) magnis voluminibus in fol. MStum. Quod opus sane regmn est; & propediem a nobis edendum, de quo vide Praefationem hie praefixam".
un in die Praefatio nu, dd. Amsterdam, 30 Nov. T736, zegt BURMAN aan 't eind het volgende: „Antequam autem illud [scil. aliudj aggrediar, animus est publicae luci exponere tamdiu etiam mine desideratum, & omnibus numeris absolutum opus Botanicum, Herbarium nempe Amboinicum *Georgii Everhardi Rumphii,* quod ultra millia fere plantarum Indicarum continet, sexque ingentia volumina in iolio complectitur; Plantae hae ab auctore illo tam accurate, tam ample, & nitide cum earum virtutibus, usu & cultura sunt descriptae, ut certe palmam *Horto Malabarico,* quantumvis & illud eximium, & regium sane sit opus, praeripiat; plurimarum insuper descriptionibus rigurae elegantissimae, & ad vivum in locis natalibus per *Rumphii* indefessam curam, & prodigiosos sumptus depictae additae sunt, quae maximas, & incredibiles licet requirant iupensas, ac labores ad tale opus nitide inprimendum, inpedimento tamen non erunt, quo minus in gratiam Botanophilorum tantum inchoetur, ac elaboretur opus, quod Belgico licet idiomate conscriptum, ne & exteris ejus invideatur usus, Latina nihilominus civitate etiam donari curabimus: Liber hie superiore jam saeculoab auctore illo fuit conscriptus, qui totam fere vitae partem, dum in illis degebat terris, ad summam usque senectutem, & licet postea oculorum usum amitteret, in plantis mis observandis, examinandis, describendis, ac depingendis inpendit, ac consumsit, quo opere *Hortus Malabaricus* plurimis in locis haud parum Illustrabitur, ut ex *Thesauro hoc Zeylanico,* in quo toties laudatus, & cum *Herbario Rumphiano,* quem obiter tantum percurrere licuit, ad panes vocatus est, facile constat, ita ut non tantum praestantia sua *Malabaticum Hortum* adaequet, sed & eo insuper elaboratior plurimis in locis habendus sit . . . .
Per generosam autem, & non satis laudabilem Rectorum & Praefectorum Societatis Indiae Orientalis munificentiam concessa mihi est istiiis libri inpressio, & editio, quum per semiseculare fere spatium in domo societatis Indiae Orientalis tam splendidus, & adeo cinque exoptatus thesaurus delituisset, jam communi bono ab lllustrissimis & Nobilissimis illis viris in publicum prodire, & cuique inservire dabitur. Quibus solis hoc donum acceptum referre, & eo sibi gratulari universa debet Botanicorum cohors, & cuncti hujus delectabilis studn amatores tranquilli. Interim hisce meis laboribus caet." (fol. ** 2 vso. - ** 3 rto).

" [Prospectus.] In het voorjaar van 1739 verscheen daarop een folio proef-vel, een formeel prospectus, in Latijn-alleen, met een proef-plaat van de Sagoeweerpalm. [Ex. Kon. Bibl.. waaraan echter de proefplaat ontbreekt] [1]).

De Lat. titel luidt bijna letterlijk zooals die bij de heusche uitgave in de officieele exx. is gaan luiden, dus in hoofdzaak: „GEORGII EVERHARDI Rumphii. . . . . Herbarium Amboinense, ... Omnia Nunc primum in lucem edita, inque Latinum versa sermonem, cura & studio JOANNES Burmanni. Pars Prima. Amstelaedami, Apud FRANCISCUM CHANGUION, JOANNEM CATUFFE, HERMANNUM UYTWERF. Hagae Comitis, Apud PETRUM GOSSE, JOANNEM NEAULME, ADRIANUM MOETJENS, ANTONIUM VAN DOLE, Ultrajecti, Apud STEPHANUM NEAULME. M.DCC.XXXIX." De weerkant van dit titelblad is blank; waarop een *2** folio-pag. begint met „Lectoribus S. D. JOANNES BURMANNUS." Daarin vertelt hij eerst bekende dingen over het werk en diens fata, over de schrijver, over de indeeling in boeken, over de platen die er in zullen komen, en over de hooge kosten die noodzakelijk aan deze uitgave verbonden zijn. „Hihc, ut illorum [scil. bibliopolorum] justis subvenirem petitionibus ac votis, Subscriptione, ut vocant, hunc librum in lucem emittere decrevi: cui si elegantiarum harum fautores & aestimatores benigne assentiant, suaque benevola subscriptione sumptus hosce sublevent, erit, quo cito, splendide, ac magnifice hoc absolvi poterit opus, mihique de suscepto gratulari, quem ipsi impendo, labore & opera. Utque omni inservire posset populo seu nationi, in Latinam convertere incepi hnguam, pnmumque jam absolvi tomum, adjectis plantarum Synonymis, meisque Illustrationibus." Dus dl. I was in 1739 persklaar.

Dan begint het eigenlijke Boekverkoopers-prospectus: „Totum opus ex sex constabit Voluminibus in folio, ea forma, httera papyro seu charta impressum, ac subsequens exhibet specimen, excepf, quod nova erit littera, quae hoc ad opus formabitur.

Het aantal der fol-bladen tekst wordt op 500 geschat, à 1 stuiver elk, maakt /25; 370 koperplaten, à 3 stuiver elk, /SS^o; het portret van den schrijver, titels en andere versieringen /3.10. Samen fS^. Terwijl de inschrijvers slechts zuiver betalen /80, waarvan *f 20* bij de inschrijving, 725 na dl. MI, /25 na df. III-IV,/10 na deel V-VI (door een vergissing staat er v

[1]) Ook de bibliotheek Teyler bezit een ex. van dit Prospectus, waaraan echter 66k de proefplaat *ontbreekt.*

ten onrechte: „Finita tertia ac quarte parte"). Een zeker aantal exemplaren „magna imprimentur forma, sed non plura, quam subscribentium sit numerus", en deze luxe-exx. op groot papier zullen kosten /120, in dergelijke termijnen te voldoen met *f 7.0 ƒ 31.10, ƒ 37.10 en ƒ 15.* „Post subscriptionem Exemplaria minori forma impressa haud minus vendentur, quam 100, & majori forma non minus, quam 150 florenis si supersint Exemplaria, quum non plura quingentis imprimentur, nisi subscribentium copia illum excederet numerum." De oplaag zal dus wel 500 exx. in het geheel zijn geweest. „Subscriptionis tempus prolongabitur ad ultimum Octobris 1739, hancque suscipient primarii Bibliopolae non tantum in Hollandia, sed totam per Kuropam." Maar dan het "slot*"te vermakelijker, *omdat het alles zoo anders is uitgekomen*\ „Totum vero opus absolutum erit, atque subscriptoribus usui dablitur intra trium annorum spatium post peractam subscriptionem: bini nempe primi tomi post annum, sub finem scilicet Octobris 1740: tertius ac quartus ultimo Octobris 1741: quintus & sextus demum post annum. Subscribentium Nomina & numerus primae operis parti praefigentur." Dit laatste is zelfs in 't geheel niet gebeurd! Dan volgt nog een „Iconis Explicatio" van de sagoeweer-palm.

Seguier, J. Fr. Bibliotheca botanica, sive Catalogus auctorum et librorum omnium qui de Re Botanica, de Medicamentis ex Vegetabilibus paratis de Re Rustica, & de Horticultura tractant. Accessit caet. Hagae-Comitum, J. NEAULME, 1740. 4^0. [Ex. Kon. Bibl.]

Art. „ **Rumphius.** *[Georgius Everhardus* p. 172-173.
Geeft een vrij volledige bibliographie van wat er van RUMPHIUS in druk verschenen was, als de Rariteit-Kamer, de brokstukken in de Ephemerides, de brieven bij VALENTINI, en dan — nog al curieus in 1740 *reeds!* — het Amboinsch Kruidboek, waarvan hij zegt dat het is uitgegeven „*Amsterdam, by Changuion en anders* (sic). 1740 (sic!). *& segq. in fol. 6 vol.*"
Dit „6 vol." kon hij alleen aan het Prospectus van 1739 ontleenen ! Ook vergete men niet, dat de uitgever van dit botanisch werk van SEGUIER *een der mede-uitgevers* was van het Kruidboek van RUMPHIUS ! We hebben hier dus wel met een boekverkoopers-handigheid te doen!

Gualtieri, N. „Index testarum conchyliorum quae adservantur in Museo **Nicolai Gualtieri** . . . . et methodice distributae exhibentur tabulis CX". Florentiae. C. ALBIZZINI, 1742. gr. fol. [Ex. Kon. Bibl.].

In de Praefatio wordt op p. XVI gezegd: „In actuario quoque Musei Balfouriani, in Museo Kircheriano Celebratissimi Patris Bonanni, in Thesauro Cochlearum, Concharum, & Conchyliorum Musei Amboinici Georgii Everardi Rumphii, ubi prae ceteris ad vivum Testae expressae sunt, & quem saepenumero citavi, in Systemate sapientissimi Viri Caroli Linnaei Sveci, ordo aliquis, & distributio quaedam inspicitur, sed non absolutissima Methodus eruitur".
Als uitgave der Rariteitkamer haalt hij die van 1705 aan, welke dus *zeer dikwijls* door hem gebruikt werd. De edities, door hem van BALFOUR en BONANNI genoemd, waren van 1697 en 1709; van LINNAEUS bedoelt hij de i^e editie van het Systema Naturae, Leiden 1735, $c^{\wedge e}$ academische *disscrtatie* dus van LINNAEUS.

Acta (Nova) Eruditorum . . . . publicata . . . LIPSIAE. Apud Jo. FRID. GLEDITSCHIUM, & B. LANCKISII haeredes. 4^0. [Ex. Kon. Bibl.]

Anno MDCCXLIV. LIPSIAE, 1744. p. 1-8. Bespreking van dl. I-IV van het „ Herbarium-Amboinense", 1741-1743. Een geregeld overzicht van deze 4 deelen wordt gegeven, hier en daar afgewisseld met critische opmerkingen. Zoo heet het over R.: „Dolendum omnino est, Virum Cel. nec methodi botanicae, nec partium plantae, nec vegetationis, sufficientem cognitionem habuisse; quodsi enim his fundamentis cognitionis historico-physicae vegetabilium instructus fuisset, opus, tanta industria susceptum, uberiori cum fructu elaborare potuisset." (p. 2.) Maar dan herinnert hij ook aan R's eigen woorden uit zijn Praefatio. Over de behandeling van den „usus plantarum" door R., zegt de schrijver: „Multa quidem hie occurrunt, quae, ex instituto Autoris, Belgas in Indiis degentes instruunt, & in Europa parum vel nihil commodi promittunt; non'desunt tamen alia, quae ad historiam plantarum, quarum partes per commercia ad nos transferuntur, spectant, & quae ideo Materiae medicae studium juvant."' (p. 5). Men ziet het: de criticus stelt zich op een speciaal-Europeesch, niet heel ruim gekozen standpunt. Terecht maakt hij aanmerkingen op vele platen: »Sed in iconibus, nitide satis exsculptis, non ea observatur elegantia atque perfectio, quam hortus Malabaricus exhibuit, &, si Autor noster hujus horti, cujus tantum prima Volumina vidit, icones cum suis conferre potuisset, multas forte commentario egregio illustrasset." (p. 5-6). Doch ook dan herinnert hij weer onder welke ongunstige omstandigheden, immers, „met geleende oogen en handen", deze afbeeldingen waren gemaakt geworden. De criticus vat dan zijn oordeel vrijwel samen in deze woorden: „.... satis apparet, Herbarium hoc votis Botanicorum non omni ex parte respondere, Materiae medicae tamen cultoribns varias, minime contemnendas, observationes exhibere." (p. 6). En zijn laatste woorden zijn deze: „Animalium, quae in titulo promittuntur, in Praefatione Autoris nulla injicitur mentio, & nos, praeter nonnulla insecta, passim adpicta, in his *quatuor Partibus* illorum animalium nihil invenimus." (p. 8.) Een echte moderne kritiek, zou men zoo zeggen!

Kestner, Chr. W. Bibliotheca medica, optimorum per singulas medicinae partes auctorum delectu circumscripta, et in duos tomos distributa. Ienae 1746, CHR. H. CUNO. [EX. Univ. Bibl. Leiden].

De pagineering van beide din. loopt d66r; op p. 379 begint dl. II „isque specialis", terwijl dl. I ??generalis" was. Op p. 582 wordt in de nibriek „De Scriptoribus materiae medicae" (Cap. V van Tom. II), bij de onderrubriek „De scriptoribus botanicis", en wel in § XV, welke aanvangt: „De Asiaticarum prouinciarum plantis etiam exstant diuersi scriptoris speciales" (p. 581), na vermelding der werken van VAN RHEEDE, BOYM, KAEMPFER, HERMANN, en BURMAN, gezegd:
j)e plantis Amboinensibus Georg. Everh. Rvmphivs condidit, belgica conscriptum lingua, *Herbarium Amboinensc,* idque manu exaratum post se reh'quit: quod opus diffusum, romana a sese ciuitate donatum, Io. Bvrmannvs euulgare coepit Atnstelodami anno 1741. folio". Waarna nog in noot x op p. 583 de volledige Lat. titel van het Herbarium wordt gegeven, waarvan KESTNER dus alleen Tom. I—IV kan gekend hebben.
Als echter GdRTNER in zijn biographie van 1785, zie hierv66r biz. 13, over den rang van „Coopman" dien RUMPHIUS bezat sprekende, toevoegt: „woraus aber JÖCHER und KESTNER, die von RUMPH Nachricht gegeben haben, ganz unrichtig einen Kaufmann nach unserm gewöhnlichen Begriffe gemacht haben" (Hanauisches Magazin, VIII. p. 342), moet een ander werk van KESTNER toch bedoeld zijn met meer biographische bizonderheden. Misschien is bedoeld KESTNER's „Medic. Gelehrtenlexicon mit alphab. Ordnung", Jena 1740, hetgeen ik echter *niet* kon raadplegen.

Weinmann, J. W. Tailryk Register der Plaat- ofte Figuur-beschryvingen der Bloemdragende Gewassen, . . . Nu in het Nederduitsch door een voornaam Kender en Liefhebber vertaalt; en opgeheldert door **Johannes Burmannus,** . . . Die daar zyn Aantekeningen en verscheide Vreemde Gewassen bygevoegt heeft. I« Deel. Amsterdam, Z. ROMBERG, 1736 (sic! *lees* 1748)[1]). fol. Met platen. [Ex. Kon. Bibl.]

---

[1]) Dit werk draagt inderdaad op den titel van zijn 1e deel het jaartal 1736, en *negmaals* op den daaropvolgenden tweeden (binnen-)titel dit: „Duidelyke Vertoning, eeniger Duizend in alle Vier Waereldts Deelen wassende Bomen, Stammen, Kruiden . . . . . &c. Waar in de Leevendige Verwen . . . . . door de heroemde Konstenaars B. SEUTER, en J. E. RIDINGER, nieuw uitgevonden, met veel moeite in zuivere Kopere Platen gebragt, vertoont worden door J. W. WEIMANN (sic!), ... Nevens een Register in meest alle Taalen, van de Naamen der Kruiden, waar in enz. Eerste Deel. Te Amsterdam, By ZACHARIAS ROMBERG, ... MDCCXXXVI". En toch is beide deze keeren dit jaartal *misleidend*, en moet gelezen worden als **1748!** Want de Opdracht van den uitgever ROMBERG is gedateerd „Amsterdam den 7de September 1748", en de daarop volgende — vertaalde — „Voorrede, van den Heer D. ALBRECHT HALLER" heeft tot slot „Gegeeven te *Gottingen* den 15 *January* A°. 1745."! Bovendien bezit 's Rijks Herbarium te Leiden eene andere titel-uitgave van dit werk van J. W. WEINMANN, waarbij dl. I tot titel heeft: „Taalryk Register der Plaat- ofte Figuur-beschryvingen der Bloemdragende Gewassen . . . Nu in het Nederduitsch door een voornaam Kender en Liefhebber vertaalt; en opgeheldert door JOHANNES BURMANNUS, ... Die daar zyn Aantekeningen en verscheide Vreemde Gewassen bygevoegt heeft. Eerste Deel". Amsterdam, Z. ROMBERG, 1748 (MDCCXLVIII). Zooals men ziet, precies dezelfde titel, en nu uitdrukkelijk van het jaar 1748; doch de Opdracht, en de vertaalde Voorrede, zijn hier *weggelaten*. — Het meest misleidend is, dat bij de officieele Holl. uitgave van WEINMANN, dl. I niet alleen het verwarrende jaar 1736 op den titel draagt, doch dl. II 1739, dl. III 1746, en dl. IV pas 1748. De eenige *logische verklaring* dunkt mij dus deze: de tekst

In de vertaalde voorrede van den beroemden medicus en natuurhistoricus ALBRECHT (VON) **Haller,** dd. Göttingen 15 Jan. 1745? leest men in dl. I, op p. 27—28 het volgende:

„LXXXVII. In den jaare 1741. is reets het eerste Deel van het Amboinsche Kruidboek uitgekomen; het welk door wylen den Heer GEORG. EBERHARD RUMPF van Hanau, oud Koopman en Raad in *Amboina,* nagelaaten is. De meergemelde Heer JOANNES BURMANNUS heeft het zelve van de Bewindhebbers der Oostindische Compagnie gekregen, en is nog werkelyk met de uitgave bezig. (Ik bezit vier Deelen in Folio, als zynde ongeveer de helfte van het Werk.) In grootte en kostbaarheid behoeft dit Werk den Malabarischen Kruidhof niet te wyken; gelyk het dan ook ten aanzien der Gewasschen in 't geheel daar van verscheiden is, vervattende gantsch nieuwe in de Waterachtige *Indien* en zuidelyke Eilanden groejende Planten: waaronder de meesten wel gedeeltelyk voorlang in de Artzenykonst beroemt, nochtans in hunne waare gedaanten geheel nieuw zyn. (Inzonderheid aan Boomen, als de Afbeelding der Sandelboomen, van het Ebbenhout, de *Sago,* de Nagelbloemen, Muscaten, de *Culilawan, Cujaputi* (sic), Slangenhout, en veel anderen.) Alleenlyk is te beklaagen, dat de onvermoeide *Auteur,* die met ontzachelyke kosten in dit niterste einde der Waereld eigen Teekenaars onderhouden heeft (!!), geen genoegzaame kennis van de tegenwoordige Kenteekens der Planten gehadt hebbe, die men uit de Zaaden en Bloemen neemt. Want hier in overtrefifen hem de *Autheurs* van het Malabarische Werk .

Götttingische Zeitungen von Gelehrten Sachen auf das Jahr MDCCL1. Gottingen, J. W. SCHMID, (1751). kl. 40. [Ex. Kon. Bibl.]

Geven op p. 731-733 een korte bespreking van de voltooide uitgaaf van het Kruidboek. Het begint „Bey Uytwerf sind noch im vorigen Jahr 1750. die zwei letzten Theile des RUMPFISCHEN Amboynischen Krutyboeck's herausgekommen, und damit dieses kostbare und ansehnliche Werk gänzlich geschlossen worden" (p. 731). De schrijver wist dus niet dat de ie ed. van dl. V reeds van 1747 was! En het slot luidt aldus: „Es ist nun zwar dieses Werk wegen der aogehenden botanischen Kennzeichen nicht völlig in dem Stande gebraucht zu werden, aber es hat indessen von so vielen und so edlen Gewächsen, die man sonst gar nicht kennt, so viele umständliche und zuverlaszige Nachricht, und der Hr. BURMAN hat so manches Kraut zu seinem wahren Geschlecnt und Nahmen gebracht, dasz man es, seiner iibrigen Unvollkommenheiten ungeachtet, für eines der vornehmsten Werke in der Kräuterkenntnisz, und fiir eine neue, reiche, und unentbehrliche Quelle in der Materia medica ansehen kan. Der Mangel eines Registers in einem so weitläuftigen Werke ist wiirklich ein Fehler, der leicht hätte gehoben werden können" (p. 732—733).

Klein, Jac. Th. Tentamen methodi ostracologicae sive dispositio naturalis Cochlidum et Concharum in suas classes, genera et species, Iconibus singulorum Generum aeri incisis illustrata. Accedit caet. Lugduni Batavorum, apnd G. J. WISHOFF, Conr. fil. 1753. 4°- 1^x- Kon. Bibl.]

Klein heeft getracht te geven „un nouveau Systeme de Conchyliologie", *contra* Linnaeus (Blainville, op. cit. p. 309). Om zijn doel te bereiken, zoo zegt hij in de Praefatio van zijn werk, had hij alle mogelijke moeite en systematiseering aangevvend; „quem quoque in finem Rumphii museum Ambonense, nee non Bonanni" — bedoeld is F. BONANNI'S „Recreatio mentis et oculi in observatione animalium testaceorum", Romae 1684[1]) —„& Listeri Testacea (libros pretiosos) laceravi, singulaque in P^a8^mis separatis secundum enata genera juxta se invicem posui, non correspondentia transtuli, rursusque revocavi similia; & quae porro." (*3)- Maar dan op de volgende pag. volgt dit:

„In describendo Rumphius omnium felicissimus. Bonanni multum luxurial____In Rumphio & Bonanni icones multae per sculptoris errorem sunt inversae; pleraeque ab una saltim parte testam contemplandam exhibent; in conchis testa altera tantum, eaque aversa plerumque, cernitur, neglecto interiori cardine & laterali situ partium, ex quo concharum species definiendae". Hier heeft men dus — *voor het eerst P* — de duidelijke mededeeling, in 1769 door CHEMNITZ in de Duitsche uitgave der Rariteitkamer bevestigd, dat een deel der schelpen en hoorntjes bij Rumphius **in** spiegelbeeld afgebeeld werden.

Dat voor Klein de werken van Bonanni en Rumphius de hoofd-werken waren, blijkt ook nog even verder uit zijn zeggen: ,,Bonanni ita ut in usum nostrum conversimus, ut descriptiones singulas provide contraxerimus ac suppleverimus, eundemque autorem cum Rumphio in consensum redegerimus."

En in zijn achteraan toegevoegd ^Commentariolum in locum Plinii____de concharum differentiis/' zegt hij nog eens op p- 3: »*Rumphius* in Insulis Indiae Orientals intra 28. annos, 360. species summo studio collegit, plures descripsit, plures aliis describendas rehquit; multas *Schynvoetius* in Notis ad dictum Authorem, easdemque raras & summe pretiosas, addidit; sed omnem numerum nee hie inire audet." Maar even verder: „Sed,____*Rumphius* nimis laxus est, suae collectioni & instituto, quo animalia simiha in Testis habitantia quomodocunque compulit, sufficiens."

Stickman, Ol. (I). Herbarium Amboinense, quod consens. experient. Facult. Medicae in Regia Academia Upsaliensi, sub praesidio viri nobihssimi atque experientissimi, Dn. Doct. Caroli Linnaei,____publico examini submittit, alumnus regius Olavus Stickman, Smolandus. In auditorio Car. Majori d. XI. Maji, anno MDCCLIV. Upsaliae, L. M. HOJER. kl. 4°. IV + 28 pp. [Ex. Kon. Univ. Bibl. Upsala][2]).

Wij hebben hier dus de *dissertatie* van Olaf Stickman van 11 Mei 1754, zooals BURMAN die volkomen goed aanhaalt in het voorwoord van zijn Auctuarium, zdnder echter STICKMAN'S naam te noemen, dd. Amsterdam 20 Juni 1755: „Nomina nniversali huic India subjuncta, tam Generica,- quam specifica ex eleganti Dissertatione de *Herbario Amboinensi,* sub praesidio Clariss. *Caroli Linnaei,* Upsaliae Die XI. Maji Anni MDCCLIV. habita, petita sunt, adeoque eadem Litera L. notari curavimus." Zonderlingerwijs is daarvoor *foutief* „Maj.9" in de plaats gekomen in den 1en druk van het IVe deel der Amoenitates Academicae (Holmiae, 1759, P- 112), zoowel als in den 2en druk van dat dl. IV (Erlangae, 1788, p. 112).

Deze oorspronkelijke uitgave der dissertatie van 1754 is bovendien *heel wat beknopter* dan de nieuwe van 1759, welke inderdaaci een vermeerderde en bijgewerkte editie moet heeten. Aan den tegenkant van het titelblad staat *em* opdracht aan een viertal „Patronis & Fautoribus". Dan volgt een dankbetuiging *in het Duitsch* van „OLOF STICKMAN" aan den apotheker D. W.

---

van dl. I is werkelijk in 1736 gedrukt, die van dl. II, III en IV ook werkelijk resp. in de jaren 1736, '46 en '48; doch in 1748, toen het geheele werk *compleet* was, heeft de uitgever ROMBERG er een Opdracht en de vertaalde Voorrede van HALLER *aan toegevoegd,* in te binden natuurlijk vóóraan in dl. I. Dit dl. I is dus werkelijk van 1736, zooals titel en onder-titel zeggen, en vond toch eerst zijn voltooiing in 1748. Datgene wat *ons* hier interesseert, HALLER's vertaalde Voorrede, is dus eerst in 1748 uitgegeven; en zoo hebben we volle recht dit deel *chronologisch* in te voegen op het jaar 1748. —— Het bovenstaande was reeds geschreven, toen het bleek *volkomen juist* te zijn. Immers de Kon. Bibl. bezit nog een *2e ex.,* nu verdeeld in 9 banden, de platen apart in 5 bdn., en de tekst apart in 4 bdn., deze laatste weer met de jaren 1736, 39, 46, en 48. Maar ....., hier zit Opdracht (van 1748) en vertaalde Voorrede (1745) **vóórin dl. IV** van 1748! Ook kon ik nog raadplegen de *oorspronkelijke Duitsche editie* van WEINMANN, onder den titel „Phytanthoza-Iconographia, oder Eigentliche Vorstellung Etlicher Tausend, . .. Pflanzen, Bäume u.s.w.", te „Regenspurg" in 4 dln. fol. verschenen bij II. G. NKUBAUER in de jaren 1737, '39, '42 en '45. En ook hier zit **Haller**'s „Vorrede" van 15 Jan. 1745 *vóórin dl. IV,* en geeft hier *in originali*:

„LXXXVII. Schon *a.* 1741. ist der erste Theil des prächtigen Amboinischen Kräuterbuchs herausgekommen. Welches Weyland Herr GEORG EBERHARD **Rumpf** aus Hanau alter Kaufman, und Raths-Person in *Amboina* hinterlassen, obenbelobter Herr JOHANN **Burman** aber von den Ostindischen Bewindhebern erhalten, und noch herauszugeben bemühet ist. *a*). An Grösse und Kostbarkeit weicht dieses Werck dem Malabarischen Garten sehr wenig: es ist auch in Anselmng der Gewächse von demselben ganz unterschieden, und giebt uns ganz neue, in dem wässerichten Indien, und den südlichsten Eylándern wachsende Pflanzen zu kennen: worunter die meisten, zum theil in der Arzney-Kunst längst berühmt, und doch ihrer wahren Gestalt nach, gänzlich neu sind. *b*). Nur ist zu bedauren, dasz der unermüdete Herr Verfasser, der mit unsäglichen Unkosten in cliesem äussersten Ende der Welt sich Mahler gehalten, keine genugsame Kemitniisz von den heutigen Kennzeichen der Pflanzen gehabt, die man aus dem baaren und der Bliihte hernimmt. Denn hierinn iibertreffen ihn die Verfasser des Malabarischen Werckes". En ook hier vindt men dezelfde 2 noten, *a* en *If,* hierboven in *tusschen haakjes* door mij ingelascht: ,,Ich besize vier Bande *in {olio* als ungefehr die Helffte des Wercks"; en: „Sonderlich an Bäumen, als die Abbildungen der Santelbaum, des Lbenholz, des *Sago,* der Nelcken, Muscaten, der CKtf/awaw-Baum, der *Cajapiiti,* das Schlangenholz, und unzählbare andere '.

!) De voorafgaande Italiaansche uitgave was van ROMA 1681. Het werk van Bonannus heeft Rumphius, hoewel wat laat, gekend; immers in zijn aan Rurgemeester D' ACQUET van 1 Sept. 1699 schrijft hij hoe hij ,ook het meeste deel der zelve al hadde beschreven, eer ik ' er eenige schriften uit Europe, inzo van den Itahaanschen Heere PHILIPPUS BONANUS, van bequam." Verg. ook in dit Gedenkboek de bijdrage van Prof. E. VON MARTENS.

[3]) Een 2e ex. van dit werkje mocht ik te leen krijgen uit de Kön. Hof- und Staats-Bibl. Miinchen.

BOTTIGER voor de goedheid „so ich in Ew. Edlen geehrtem Hausze unter der Zeit, dasz Dero Kinder meiner Aufsehung und Handleitung anvertrauet gevvesen/zu genieszen die Ehre gehabt/". Dan volgt een opdracht aan den auteur door zijn vriend Z. N. LIUNGDAHL *in het Z7C>eedsch.* Deze 3 stukken, p. II—IV doch *ongepagineerd,* zijn in de latere editie van *i^^^Wt iveggclaten.*

Doch daarna .begint de eigenlijke dissertatie op p. 1-6 met dezelfde levensschets van RUMPHIUS, die in hoofdzaak *letterHjk herdrukt* werd in dl. IV der Amoenitates Academicae van 1759, p. 112—118, en welke daar nader behandeld is, omdat door dien herdruk onder de vlag van LINNAEUS de valsche opvatting is ontstaan, alsof LINNAEUS die levensschets geschreven had. Toch zijn er zooals bij collationeering blijkt, enkele afwijkingen. In de lijst van botanische reizigers wordt het „Mylius *Carolinam"* van 1755, in 1759 *gemist,* en is daarentegen in 1759 achteraan toegevoegd „Browne *Jamaicam".* Ook in § 2, over de geographische indeeling van Indië in „intra Gangem", „extra Gangem" en „aquosa" kvvamen in 1759 redactie-verbeteringen. Desgelijks in § 3, dus in de levensschets van RUMPHIUS, een paar wijzigingetjes; in 1755 wordt van „Ostracodermata" gesproken, in 1759 van „Testacea[M]"; „scincere" wordt in 1759 verbeterd tot „sincere; doch ^Museum Amboinense'*, wordt in 1759 door een drukfout „Musem Amboinense", en „Naturae curiosorum Plinius indicus" in 1759 „Natura curiosorum Plinius indicus". § 4, over BURMAN, loopt dan gelijk. Bij § 5, over het Herbarium-zelve, wordt dan in 1759 *ingelascht:* „praeter *Auctarium* (sic)", waarvan STICKMAN in 1754 natuurlijk niets kon weten. Zoo ook wordt het ^*Figuris* 966" van 1754, in 1759: ^*Figitris* 1010"; voorts wordt in 1759 een heele periode van 15 regels *ingelascht* over de dichte Indische wonden met hun zwaar loofdak en met hun talrijke vogels en apen; deze begint al met „sic *Lens phaseloides"* en eindigt met „ova in earum nidis destruunt". Desgelijks wordt in 1759 ingevoegd als voorbeeld van een bizondere plant de *Cassia alata* (VII. fol. 35) [1]; en wordt bij den „Fucus natans" een verwijzing bijgevoegd naar „*Acost. arom.* 293". Aan den anderen kant staan in de editie van 1759 weer eenige drukfouten in deze § 5; o. a. „varietatns" voor „varietates", „candem" voor „eandem". Het slot van deze § 5, met de mededeelingen over het doel wat STICKMAN met deze Concordantie had, is dan in 1759 weer letterlijk gelijk aan den tekst van 1755.

Doch nu komt het *belangrijke verschil.* Na deze inleiding op p. 1—6, volgt bij STICKMAN in 1754 *alUèn* de Concordantie van Tomus I—VI (p. 6—28). Daarmede *eindigt* de Dissertatie. Dit staat gelijk met p. 118—136 in de editie van 1759. Dus alles daarnà is in de editie van 1759 toegevoegd (p. 136—143); dat is: i°. de Concordantie van „Tomus VII", het immers in 1755 eerst verschenen Auctuarium; en 2°. de heele „Flora Amboinensis", met hare indeeling bij 23 Linneaansche Classes (plus een Appendix) van de verschillende planten in het Herbarium Amboinense voorkomende. De herdruk van dl. IV der Amoenitates (Erlangae 1788) geeft dan de redactie van 1759 *letterlijk* weer, zelfs met geheel gelijke paginatuur; alleen de hierboven aangegeven drukfouten zijn er (behalve ook hier weer „Auctarium", wat inderdaad klassiek Latijn is) verbeterd; maar ook „EVARHARDUS" — gelijk reeds in STICKMAN'S dissertatie van 1754 stond — is in „EVERHARDUS" gewijzigd.

Valentijn, Fr. Verhandeling der Zee-horenkens en Zee-gewassen in en omtrent Amboina en de nabygelegene eilanden door———, in zyn leven Bedienaar des Goddelyken Woords in Amboina, Banda, enz. Met zeer nette Prentverbeeldingen verrykt. Als mede het Afbeeldzel van den Schryver. Dienende tot een Vervolg van de Amboinsche Rariteitkamer, beschreven door GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS. Amsterdam, J. VAN KEULEN, 1754. fol. [Ex. Kon. Bibl.]

Is een letter 1 ij ke herdruk van wat VALENTIJN reeds in zijn Oud en Nieuw Oost Indien, III, 2e Stuk, 1726, fol. 517 - 586 gegeven had, met precies dezelfde 17 platen, doch in veel slechter afdruk; vermeerderd alleen met één plaat, een herdruk van de Zee-meermin in III, ie Stuk, fol. 330, en in tekst alleen vermeerderd,- vooraan, met een „Berigt van den Uitgever aan den Lezer", en dan vooral met een daarop volgende „Lyst van Schryvers en Boeken, handelende over de Schaal-dieren en Zee-gewassen", die werkelijk heel practisch en degelijk is. — Voor de Duitsche vertaling van dit werk in 1773, zie sub **Ebert,** biz. 39.

Btichner, A. E. Academiae S'acri Romani Imperii Leopoldino-Carolinae Naturae Curiosorum Historia conscripta ab eiusdem praeside———. Halae Magdeburgicae, J. J. GEBAUER, 1755. 4°. [Ex. Univ. Bibl. Leiden.]

Op p. 471 staat vermeld onder de lijst „De Collegis Acad. Nat. Cur." (p. 462—525):
„98. D. *Eberhardus* **Rumphius,** Consiliarius supremi Indicii Societat. Belgicae ad Indos Orientales mercaturam exercentis, in Insula Amboina Moluccensi, natus in Comitatu Solmensi, recept. in Academ. i6Sr. denat. 1706. dictus **Plinius** I."
Bij de meeste andere leden staat wel is vvaar, behalve het jaartal, *66k de dag* opgegeven van hun lid-worden der Academie, maar er zijn toch ook wel degelijk verschillenden, bij wie dit evenmin vermeld staat als hier bij RUMPHIUS.
Tevens blijkt er uit dat Chr. Mentzel op 18 Febr. 1675 M wer d? en °P J7 Jan- T7O1 te Berlijn stierf (no. 57); dat Luc. Schröck in Aug. 1677 lid werd, terwijl hij sinds Nov. 1693 — zooals op p. 394 blijkt — tot aan zijn dood op 3 Jan. 1730 de 4e Voorzitter der Academie was (no. 72); dat Andr. Cleyer, geboren te Cassel, daarna dokter te Batavia, op 8 Nov. 1678 lid werd (no. 81); dat SEB. SCHEFFER te Frankfort, op 5 April 1680 lid werd, en op 10 Jan. 1686 stierf (no. Q2); en dat M. B. VALENTINI lid werd op 13 Oct. 1683, en op 13 Maart 1729 stierf (no. 118).

Gflttingische Anzeigen von Gelehrten Sachen . . . . auf das Jahr 1756. Her Bd. Göttingen, Pockwitz en Barmeier, (1756). kl. 4°. [Ex. Kon. Bibl.].
Geven op p. 951—952 een korte aankondiging der verschijning van het Auctuarium in 1755, terugwijzend naar de vroegere bespreking in 1751, toen het tijdschrift nog „Göttingische Zeitungen" heette. Het slot er van luidt: „Den zweyten Theil dieses Anhangs macht ein Register fiir die sechs Theile des Rumphischen herbarii Amboinensis aus, wobey man, so oft sie bekannt gevvesen sind, die Linnaischen Geschlechter-Nahmen der Amboinischen Kräuter angezeigt hat" (p. 952).

Lesser, Fr. **Chr.** Testaceo-Theologia, oder griindlicher Bevveis des Daseyns und der vollkommensten Eigenschaften eines Göttlichen Wesens. aus natiirlicher und geistlicher Betrachtung der Schnecken und Muscheln, zur gebiihrenden Verherrlichung des grossen Gottes und Beförderung des ihm schuldigen Dienstes ausgefertiget. Zweyte vermehrte Auflage. Leipzig, M. BLOCHBERGER, 1756. 8°. Mit Kupfern. [Ex. Kon. Bibl.]
Op p. 35—36 wordt, bij de behandeling der verschillende schrijvers gezegd: „Der scharfsichtige blinde **George Eberhard** *Rumphius,* ein gelehrter Kanfmann aus Hanau, welcher nachhero Holländischer Rath auf Amboina worclen, wie auch ein Milglied der Kayserl. Gesellschaft der Nat. Curios, schrieb in Holländischer Sprache seine Amboinische Raritat-Cammer, und stellete sie (!) Anno 1705. zu Amsterdam an das Licht, weswegen(!) er der Indianische Plinius genennet worden. In dieser hat er unter andern sonderlich 360. Arten von See-Schnecken und Muscheln beschrieben. Simon Schynvoet hat in Hollandischer Sprache Anmerkungen darzu gemacht, so in das Werk selbst mit einverleibet sind. Es hat auch Halma Anmerkungen dazu verfertiget, und sonderlich noch rare und kostbare Muscheln gemeldet." Ook hij spreekt dan op p. 41 van „*Franciscus ValentinV*\ in plaats van VALENTIJN.
En op p. 48 zegt hij dan nog: „Die Kupfer der Schnecken, welche des *Rump/lit* Amboinische Raritat-Kammer aufweiset, sind iiberaus sauber und gut". - Ook de eerste editie van Lesser moet van ditzelfde jaar 1756 zijn gevveest; doch *niet gezien.*

Regenfusz, Fr. M. Auserlesne Schnecken Muscheln und andre Schaalthiere auf allerhöchsten Befehl Seiner Kbniglichem Majestat nach den Originalen gemalt, in Kupfer gestochen, und mit natiirlichen Farben erleuchtet von———, Königlichem Kupferste'cher. Kopenhagen (A. H. GODICHE), 1758. gr. fol. [Ex. Teyler].

De tekst is èn Duitsch èn "Fransch, in den titel en opdracht achter elkaar, in den eigenlijken tekst naast mekaar, linksch Duitsch rechts Fransch. De Fransche titel luidt: „Choix de Coquillages et de Crustacés peints d'après nature graves en taille douce et

[1]) Door een vergissing staat er alleèn „p. 37" (p. 118). Ook in den henlruk der Amoen. Acad., Erlangae, 1788, p. 118 bleef dit zoo staan.

illumines de leurs vraies couleurs". In de „Chronologische Anzeige der Schriftsteller, die etc." (welke *met zoo nauwkeurig* men bij een dergelijke uitgave wel zou meenen), vindt men o. a. op p. II:

„1705. *Georg Everh. Rumphii* Amboinsche Rariteit-Karamer; met Waarnemingen van *Sim. Schynvoet.* Amstelodam. 101. c. fig. bonis plerisque. Edit. alt. Amstelod. 1741". —; zoodat hier de naam van Schijnvoet dadelijk bij den titel worat Dan heeft men, niet heel zuiver op p. Ill:

„1710. *Rumphii* Thesaurus cochlearum, conchar. conchylior. Lugd. Batav. c. fig. bon."; en nota bene nogmaals: „1711. thesaurus imaginum piscium testaceorum. Lugd. Batav. fol. c. tabb. aeneis. *est compendium onomasticon Musei Amooinensi*

En nog veel minder zuiver op diezelfde pag.:

„1724. *Franc. Valentini* Oud- en nieu-Ostindien, in 8 Deelen, fol. maj. Amsterd. 1726. c. fig. aen. eleg. , terwiji aaarcu uitgave van VALENTIJN'S „Zee-Horenkens" van 1754 *niet* vermeld wordt.

Na een beschrijving dan van „Die vornehmsten Naturalienkammern und Conchyliensammlungen in Danemark", volgt hiervoor „ *Vorldufige Einleitimg'* welke van de hand is van **J. A. Cramer,** hoewel dit in het boek-zelve niet blijkt. Doch blz. 9, en verg. Brunet's „Manuel du libraire", IV, 1863, p. 1180. En hier nu zegt Cramer over RUMPHIUS en VALLJN volgende, waarbij door vergelijking tevens helder blijkt, dat het Duitsch de *oorspro?ikelijke tekst* moet wezen:

„Georg **Eberhard** Rumph, ein gelehrter Kaufmann und hollandischer Rathsherr auf Amboina, untersuchte und beschrieb die dieser Insel und andrer Moluckischen Eilande mit einer Einsicht, die nur durch eine lange und genaue Bekanntschaft Werken der Natur erlangt werden kann. Seine **amboinische Raritatenkammer** ist voll Nachrichten, die man umstandlichen Erkenntnisz der Schaalthiere nicht entbehren kann, ob sie gleich, weil sein Werk holland. worden sind, als sie verdienen. Seine Beschreibungen sind genau und sorgfaltig, und diese vorzuge konnen ihn entschuldigen, wenn er zu ins Weitschweifige fallt. Seine Methode, die Conchylien unter gewisse Geschlechter und Arten zu bringen, leidet verbesse sie bleibt aber immer ein Beweis, dasz er in seinen Kenntnissen einen Geist der Ordnung besasz, der ihm Ehre macn **Schynvoet** und **Halma** haben sein Werk mit Anmerckungen bereichert, welche demselben einen neuen Glanz ge Abzeichnungen sind vortrefflich, und von der Tochter des beriihmten **Merian** alle nach den Originalen verfertigt; um sie in ihrer vollkommnen Schonheit zu haben die erste Ausgabe besitzen" (p. 8). Over deze Maria Sybilla Men sub **Chemnitz,** biz. 35, die dit gegeven aan Cramer weer ontleend heeft.

En dan luidt het over Valentijn: **„Franciscus Valentini,** ein hollandischer Prediger auf den Inseln Amboina und zwar in seinen Beschreibungen der dasigen Schnecken und Muscheln nicht selten ganz offenbar zu leichtglaubig, und so zuverliissig, dasz man seine Nachrichlen als sichre und bestatigte Erfahrungen brauchen konnte; unterdesz verdient er, Aufmerksamkeit der Kenner, einiger iiberaus seltnen Arten von Conchylien wegen, die er durch sehr vortreffliche Abbi bekannt gemacht hat" (p. 9).

In den eigenlijken tekst clan van het werk — die weer met Romeinsche cijfers gepagineerd is — wordt herhaaldelijk van RUMPHIUS genoemd, evenals tal van Hollandsche benamingen, bij de beschrijving der heerlijk-mooie platen. Wat hier is, werd door Chemnitz herdrukt op p. X en XI van de *„Vorläufige Einleitung"* in de **Amboinische Raritäten-Jva** van 1766 (zie hierv66r biz. 8—9), alwaar dit heele stuk van J. A. CRAMER „begierigst entlehnet" werd, d. i. letterhjk berdru

Stickman, Ol. (II). „Herbarium Amboinense", in 7,Caroli Linnaei . . . Amoenitates Academicae; seu dissertationes variae physicae, botanicae, antehac seorsim editae, nunc collectae et auctae, cum tabulis.aenaeis." Vol. IV. Holmiae, L. Salvius, 1759. [Ex. Univ. Bibl. Leiden.] p. 112-143.

Reeds hierv66r sub **Stickman, Ol. (I),** biz. 32-33, is deze dissertatie behandeld in haar oorspronkelijken vorm van 1754, zooals B haar in 1755 heeft gebruikt voor den „Index Universalis in sex tomos et Auctuarium Herbarii Amboinensis CL, GEORGII RUMPHII", gevoegd achter elk ex. van het Auctuarium (1755). Ook is daar reeds aangegeven in hoeverre de editie, in d Amoenitates Academicae — ie ed. Holmiae 1759; 2e ed. Erlangae, J. J. Palm, 1788 [Ex. Kon. Bibl.] — een *vermeerderde m*?/ moet heefen van dien oorspronkelijken tekst van 1754. Maar zijn groote bekendheid heeft deze arbeid eerst afgedrukt te worden in dit verzamelwerk van Linnaeus, waarin zoovele andere dissertaties zijner leerlingen ook afgedru Ook hier geeft de titel zeer wel aan dat het werk van Stickman is, *niet* van **Linnaeus,** want hij luidt hier Herbarium Amboinense, sub praesidio D. D. CAR. LINNAET, proposuit OLAVUS STICKMAN, Smolandus. Upsaliae 1754 Maj. Doch de meesten hebben hier oveiheen gelezen*, de Amoenitates Academicae staan nu eenmaal op naam van ^Linnaeus, deze alleen him *verzamelaar* was, zooals de titel met zijn ,,antehac seorsim editae, nunc collectae et auctae" duidehjk Zoo komt het dat ook dit *tCrste register* op het Herbarium Amboinense, is gaan zeilen onder den naam van **Linnaeus,** b.v. Du PETIT-THOUARS (1825) en zelfs HENSCHEL (1833), polemiek gaan voeren tegen of gaan spreken over ze inderdaad **Stickman** voor zich hebben!! Maar daar STICKMAN'S werk "eerst in deze editie, en in zijn vorm (inderdaad dus ook ,,auctum"), algemeene bekendheid kreeg onder de geleerden, is het van pas uit *deze* editie excerpten te nemen.

STICKMAN dan nu geeft, nu een korte inleiding over hoinnisch nonler/nplt in TnHie, nu over HE intlnnh'nn van dat wereldcleel India. en Aquosa India, de volgende levensschets, die ook weer tallooze malen „sub nomine Car. Linnaei" door lateren nageschreven werd in de 18e eeuw, evenals Du Petit-Thouars in de 19e eeuw telkens nageschreven is tot op heden (b.v. door Wunschmann, 1889):

Rumphius (Georgius Everhardus) *Medicinae Doctor, natione Hanoverensis, Mercatorsenior Amboina Consul Naturae curiosorum* Amicus *Plinius /ndicus,* in orbe erudito adeo Celebris est, ut ejus historiam & vitam heic enarrare supervacaneum foret. Hie in vixit, ut ipse testatur, per totos quadraginta duos annos, multaque passus non modo Rei familiaris, sed ipsius sanitatis Amisit enim hic non tantum carissimam conjugem Susannam cum duobus liberis sub horrendo terrae motu qui quassabat anno 1674, die 17 Febr. stylo novo; verum etiam sub ardenti sirio, indefessus plantas inquirens, cataractam contra reliquis viginti quinque annis, quibus dein in India vixit, oculis privatus in densissimis tenebris senectutem transigere coac dum circa annum 1706, natus 69 annos, esse desiit. *) Nullus indefesso magis studio atque diligentia Indiae Gazophylacia perquisivit, cujus rei lucentissimum testimonium exstat **Museum Amboinense,** quod in *Conchiliorum* historia reliquis quae de *Testaceis* prodiere, longe palmam praeripuit. *Plantas* itidem Indiae aquosae infinita diligentia investigavit, conquisiyit, des delineavit, cum earuni Nominibus, Locis, L'su & Viribus, tarn medicis, quam oeconomicis; quaecunque de plantis audivit, vidit, aut indefessus auctor, semper candide, modeste, nulli gravis, sincere notavit, & **inHerbario** suo **Amboinensi** exposuit." (1. c. p.

Dan spreekt hij over J. BURMAN, en eindigt over hem: „ . . . . ille etiam **Rumphii Herbarium Amboinense,** societatis Indiae Orientalis Amstelodami per 30 annos alte sepullum, blattis tineisque certans investigavit, eruit observationibus & synonymis illustravit ac publice edidit, quod alioquin vix ac ne vix quidem unquam lucem adspexisset.

Dan vervolgt hij: „Sic prodiit **Rumphii Herbarium Amboinense** *complectens plantas^ quae in Amboina & adjacenti reperiuntur,* Amstelodami ab anno 1741 ad annum 1750, in *folio^ Latine & Belgice^ Volum.* VI comprehensum, praeter *Auctar* In hoc opere proposuit semper laudandus Auctor circiter *mille plantas* Indicas, easque *Figuris* 1010 illustravit. Inter nas p nullas observamus Europaeas, sed *exoticas* omnes." (ib.)

---

*) Vermakelijk hierbij is het volgende zeggen van Du Petit-Thouars: «On ne voit sur quel fondement Linné(!!) a rapporté la date de la mort de Rumpf à 1706; c'est une erreur qui a été copiée par Dryander (*Biblioth. Banks.*) Celui-ci ajoute(!?) qu'il avait 69 ans, ce qui etc." (Biogr. Univ., XXXIX, 1825, p. 320, noot). Wat een verwarring! — De hierboven, blz. 33, aangewezen *druikfouten* in deze te ed. der Amoenitates Acad. zijn stilzwijgend door mij *verbeterd,* na vergelijking met de ze ed.

**) Ook hier is opmerkelijk de verwarring bij den nauwkeurigen Henschel: » . . . contigit, ut in domo Societatis asservatum vel potius sepultum opus anno MDCCXL» — *leg.* MDCCXXXVII — *detectum* [Burmannus], blattis tineisque, quibuscum ut Linnaeus(!!) ait, certabat, statim eriperet.» (Clavis Rumphiana, 1833, P- 44)- Zelf Henschel is de kluts kwijt!

Daarna geeft hij nog bizonderheden over het Kruidboek, en slirit dan zijne schets van RUMPHIUS, zijn leven en werken, met de volgende woorden, waaruit duidelijk blijkt wat hierbij het aandeel is van Linnaeus, wat de eigen arbeid van Stickma'n-

„Cum pretiosissimum opus ad oras nostras nondum pervenerat, dum D. D. Praeses *Species* suas *plantarum* edidit fscil 17^] factum, ut hujus Synonyma, quae maxime illustrarent plantas indiae rarissimas non potuerint assumi, proinde operam me'am non displicituram fore Botanicis crediderim, dum *plantas Rumphii* cum D:ni Praesidis [scil. CAR. LINNAEI] Herbario contuli, ut *Synonyma* eruerem & connecterem. Acquiescere debui in hoc opusculo plantis evidentissimis, multasque deponere, cum Auctor non beneficio Seculi quo vixerat, noverat partes minutissimas fructificationis describere & delineare, in quo solum cedit Horti Malabarici Auctoribus". (1. c, p. 118).

En dan volgt onmiddelijk de Concordantie naar de *platen,* waarbij steeds links de Lat. namen van Rumphi11s, rechts die van Linnaeus gaan. Alles wat niet zuiver over planten handelt, is door STICKMAN ter zijde gelaten; dus het heele Liber XII. En Tom. VII, het Auctuarium, is, als gezegd, *toegevoegd.*

Na de Concordantie volgt dan nog eene „Flora Amboinensis", zijnde een indeeling der door RUMPHIUS beschreven planten naar 23 der Linneaansche Classes; ook deze Flora is eerst in 1759 *toegevocgd,* zooals op biz. *2>$* bleek.

(Chemnitz. J. H.). Kleine Beyträge zur Testaceotheologie oder zur Erkäntnisz-Gottes aus den Conchylien in einigen Sendschreiben herausgegeben. Nebst einem Anhang von etc. Frankfurt—Leipzig, 1760. 4°. [Ex. Bibl. K. Leop. Car. D. Ak. d. Naturforscher, Halle.]

Bestaat uit 5 Sendschreiben. Daarvan draagt n°. 4 (p. 67—106) dezen titel „Viertes Sendschreiben von meinen Hiilfsmitteln zu einiger Käntnisz der Conchyliologie zu gelangen an die HochEdle Wohlgelehrte und Tugendreiche Jungfer Margaretha Barbara Bürckmannin zu Niirnberg Kaiserlich gecrönten Poetin, auch Ehrenmitglieds (sic) der teutschen Gesellschaften zu Helmstädt, und in Altorf." De brief is onderteekend: „Wien den 12 December 1758."

Op p. 70 noemt hij dan allereerst onder „die kostbarsten claszischen Schriftsteller der Conchyliologie": „1. Georg Everhard Rumphii Amboinsche Raritaten Cammer. fol. 1705. Amsterdam". Dan zegt hij op p. 74: „Von des **Rumphii** Amboinischen Raritäten Cammer besitze ich zum Gliick die erste beste und rareste Ausgabe von 1705. Weil ich voraus setzen kan, dasz Ihnen dieses schöne Buch gar wohl bekandt sey: so will ich den Raum meines Briefes filr die Anfiihrung einiger andern die weit rarer sind sparen. Nur disz einige musz ich Ihnen melden, die schonen Abbildungen im RUMPHIO hat man dem Fleisze der Tochter des beriihmsten **Matthäi Merians,** und die mit einer seltenen Kunst verfertigten Abzeichnungen im **Lister** [2]), hat man seynen beyden Jungfer Töchtern zu verdancken. Sehen Sie wie verdient sich **Dero** Geschlecht um die Conchyliologie gemacht habe!"

De hier door hem even aangeduide kunstenares was **Maria Sybilla Merian,** geboren te Frankfort 2 April 1647, als dochter van den beroemden plaatsnijder Matthäus Merian der Aeltere (1593—19 Juni 1650); die in ± 1690 naar Holland kwam, en van Juni 1699—Sept. 1701 op kosten der VV. I. Compagnie een reis maakte naar Suriname met hare jongste dochter om daar insecten en planten af te schilderen; als vrucht waarvan in 1705 bij G. VALCK te Amsterdam (zie BRUNET, **III,** 1862, p. 1650—1651) verscheen haar: „Metamorphosis insectarum Surinamensium", met *60* platen; d. i. dus *in hetzelfde jaar* toen bij HALMA te Amsterdam R's Rariteitkamer verscheen. Sinds 23 Sept. 1701 was zij te Amsterdam terug, waar zij 13 Jan. 1717 stierf. Zie over haar A. Houbraken, „De Groote Schouburgh der Nederlantsche Konstschilders en Schilderessen", III, Amsterdam 1721, p. 220—224 met portret; en de „Allgemeine Deutsche Biographie", XXI, Leipzig 1885 (art. van VVesse1y), die druk gebruik maakte van HOUBRAKEN. Zij was eene „natuurhistorica", en kende Latijn. Maar van haar aandeel aan de platen in de i^e editie van R's Rariteit-Kamer wordt door HOUBRAKEN, die als tijdgenoot het wel weten kon, niet gerept; evenmin zegt WESSELY er iets van. Een ex. van dit schitterende werk over Suriname met gekleurde platen is in de Kon. Bibl. — Evenwel had Chemnitz deze bizonderheid niet uit zichzelven, maar ontleende haar aan het in hetzelfde jaar 1758 te Kopenhagen verschenen werk van FR. M. REGENFUSZ, zie hiervoor biz. ^^—34.

Dan geeft hij op p. 95 verschillende vrome wenschen te kennen, en daaronder b.v.: „Ich wiinschte . . . . dasz der scharsichtige (sic) Blinde, der vortrefliche **Rumph** seine Amboinische Raritaten Cammer, in der teutschen Sprache, die dazu seine Muttersprache war, mdchte ans Licht gestellet und sich nicht bios auf Amboinische und Ostindische Schalthiere eingeschränckt haben". En op p. 100 zegt hij iets diergelijks: „Des **Rumphii** Werck hätte es vor vielen hundert andern Biichern verdient in die teutsche Sprache iibersetzt zu werden. Denn die Holländische Sprache dieses unentbehrlichen Schriftstellers, ist den meisten Liebhabern nicht bekandt und hat zu manchen fast lächerlichen Fehlern Gelegenheit gegeben." Hier voorziet men reeds den bewerker der Duitsche vertaling, die in 1766 inderdaad verschijnen zou. Dat hij even te voren op deze pag. 100 ook het werk van **„Rumph"** had opgenoemd onder de conchyliologische werken die „lateinisch geschrieben" waren, is natuurlijk eene schrijffout van CHEMNITZ.

En op p. **ior** geeft hij nog den prijs van R's Rariteit-Kamer op: „Ftir die erste edit, des Rumphii wird gerne bezahlt 30 **fl."**

Linnaeus, Car. Species plantarum, exhibentes plantas rite cognitas ad genera relatas, cum differentiis specificis, nominibus trivialibus, synonymis selectis, locis natalibus, secundum systema sexuale digestas. Editio tertia. Vindobonae, J. TH. DE TRATTNER, 1764. 2 vol. 8<>. [Ex. Kön. Hof- und Staats-Bibl. München].

Dit is de editie, genoemd in het **Register** op het Kruidboek (Batavia; 1770?? zie biz. 37) als" „het *Species Plantarum Caroli Linaei,* derde Druk te *Weenen* in 1764 uitgegeven". In het Voorwoord „Lectori Aequo" worden onder de ?„Inventores recentioris aevi" genoemd *„Rheede, Rumphius"* terwijl in de dan volgende lijst van Auctores onder de rubriek „Fundatores" is opgenomen het Herbarium Amb. van RUMPHIUS als 6-1 fol. vol. groot.

Voorts komt op p. 49 voor het geslacht *(genus)* Rumphia; en daarvan wordt genoemd de *Myxa pyriformis,* behoorende tot de Ordo der Triandria Monogynia. — De i« editie der „Species Plantarum" was uitgegeven Holmiae, 1753; de *2** ed. Holmiae, ,y62__6^-, beide in 2 din. 8°. Eene 4^e editie verscheen te Berlijn in 1790, door C. L. WILLDENOW bezorgd.

Pallas, P. S. Elenchus Zoophytorum sistens generum adumbrationes generaliores et specierum cognitarum succinctas descriptiones cum selectis auctorum synonymis. Hagae-Comitum, P. VAN CLEEF, 1766. 8°. [Ex. Univ. Bibl. Leiden.]

Noemt in zijne Praefatio op p. IX o. a. „magnum Germaniae decus Rumphium", en in zijn „Elenchus Auctorum'.' haalt hij aan de Amboinsche Rariteitkamer van Amsterdam 1741, en het Vie Dl. van het Herbarium Amb. van 1750. Zijn voorrede is ook uit Den Haag gedateerd, waar hij „medicinae doctor" was. Ook noemt hij zich lid der Academia Caesarea.

---

[1]) Dit is het werk van M. Lister »Historiae conchyliorum Libri IV", Londini 1685—93, fol. — De naam van haar, die een deel der platen voor R's Rariteit-Kamer vervaardigde, blijkt *niet* uit de Holl. uitgave; allcen zegt de uitgever der te ed., Fr. Halma, in zijn Opdragt aan Burgemeester D'Acquet, dd. Amsterdam 1 Sept. 1704, dat het hs. van Rumphius »in den eersten opslag veel volkomener, en gereeder voor de persse (scheen) dan men naderhant wel bevondt; en vooral ten aanzien van zeer veele afbeeldzelen der Hoornen en Schulpen, die ons, of liever Uwe Ed. Achtb. wel door den Schryver belooft waren, maar die echter, door wat toeval is onbekent, of nimmer overgezonden, of altoos ons nooit ter hand gekomen zyn; zoo dat wy van den nood, als men spreekt, eene deugt mosten maaken, en met de riemen roeijen die wy hadden; dat is, dat we met veel moeite, daar ook kosten aan vast waren, uit de Kabinetten hier te Lande mosten vervullen 't geene wy uit Indien niet bequamen". — Over een deel der afbeeldingen, die inderdaad van den laatsten assistent van Rumphius, Pieter de Ruyter, moeten zijn, zie echter wat hiervóór op blz. 3 sub „Amboinsche Rariteitkamer" gezegd werd. In de auctie-Arnout Vosmaer (1800), den natuurhistoricus, uit wiens nalatenschap de Rumphius-hss. ter Leidsche Univ. Bibl. (,B. P L. 246", zie sub **Leupe,** blz. 21 nóot 1) herkomstig zijn, bevond zich ook onder n°. 137 op p. 10 van den Auctie-catalogus een ex.: „G E. Rumphius. Amboinsche rariteitkamer. Amst. 1705. gr. pap. door M. S. Merian zelfs naar het leven geschildert en afgezet na haare tekeningen op pergament: dit exempl. uit het kabinet van L. Vincent herkomstig heeft nauwelyks weergaa". [Ex. Bibl. v. d. Ver. t. bevord. v. d. bel. d. Boekhandels, Amsterdam]. Ook onder n°. 138 werd nog een *his* verkocht „met alle de zwarte onafgezette pl. en nog alle die zelfde pl. door M. S. Merian afgezet en gekozen uit de onschatbaare verzameling van Wassenaer Opdam."

Linnaeus, Car. ,,Caroli a Linné, ... Systema Naturae "per regna tria naturae, secundum classes, ordines, genera, species, cum characteribus, differentiis, synonymis, locis. Editio duodecima, reformata." Holmiae, L. SALVIUS, 1766, 67, 67, 68.3 torn, in 4 part. 8°. [Ex. Univ. Bibl. Leiden]-

In Tom. I, part. II (1767), bij het ,,Regnum Animale. Classis VI. Vermes" wordt, na het algemeen overzicht der indeeling, dit gezegd: ,,**Auctores** Vermium pretiosi: Intestinorum vix ulli; Molluscorum praeter *Bohadschium* pauci; TestaeeTorum primal[rr]: sobrius *Bonannus* 1681, ditissimus *Listerus* 1685, solidissimus *Rumphius* 1705, curiosissimus *Petiverius* 1702, absolutissimus *Gualtierus* 1742, nitidissimus *Argenville* 1742, omniumque pulcherrimus *Regenfusius* 1758, nee non *Columna, Barrelierus, Planeus* Kleinius^ Ginannus, Adansonus,* infelicique partu *Seba* 3. alii. Lithophytor 11 m Comes *Marsiglius,* oculatus *Donatus.* Zoopn)"' to rum lynceus *Ellisius,* indefessus *Basterus".* (p. 1071) [1]).

Burman, N. L. Flora Indica: cui accedit series zoophytorum indicorum, nee non Prodomus Florae Capensis. Lugduni Bat, C. HAEK; Amstelaedami, J. SCHREUDER, 1768. 4^0. Met koperplaten. [Ex. Kon. Bibl.]

Noemt in zijn ,,Prooemium" allereerst den arbeid van VAN RHEEDE TOT DRAAKESTEIN, en daarna dien van *„Georgius Everhardu^ Rumphius* in immensi laboris descriptionibus" (* 3, r©.), noemt dan de andere Oostersche en Westersche botanici, dan ne, ,,systema magni & immortalis *Linnaei,* (Praeceptoris mei eo, quo Upsaliae versatns sum, tempore honoratissimi & familiarissimi. .h r en spreekt dan over den Elenchus Zoophytorum van PALLAS (1766), waarbij talrijke half plant-achtige half dier-achtige vvezens te sprake kwamen, ,,hinc Plantae-formia vel Plant-Animalia dicenda,. . . licet sagacisbimus *Rumphius,* cujus perspicuitatem non tantum in vegetabili sed & in animali regno cum admiratione perlustramus, suo tempore jam haesitasse videatur, ad quaenam regna f. orent referenda, quum in ejus Musaeb" — versta: de Rariteitkamer — ,,L. 1. c. 37. crustaceis & testaceis tertium subjunxerit ordine m Zoophyta continentem, quorum plurima in Ejus Amboinensi Herbario t. 6. 1. 12. describuntur". (* 4, ro.-v^0.).

In het werk-zelve wordt dan telkens en telkens R's Herb. Amb. aangehaald, terwijl het heele werk op het systeem van LINNAE uS gebaseerd is, en achteraan een ,,Index Generum" en een ,,Index Synonymorum" een volledigen klapper op het heele werk levere n, waarbij in dien laatsten Index tal van inlandsche en Lat. namen. door RUMPHIUS gebezigd, opgenomen zijn.

Burman, J. Index alter in omnes tomos Herbarii Amboinensis Cl. GEORGII EVERHARDI RUMPHII, quem de novo recensuit, auxit, et emendavit **Joannes Burmannus.** M. **D.** Botanices Professor, Academiae Caesareae Naturae Curiosorum, nee non Regiae Scientiarum Academiae Upsaliensis membrum. Lugduni Batavorum, apud CORNELIUM HAAK. Amstelaedami, apud JOHANNEM SCHREUDERUM. MDCCLXIX. *io\.*

Ex. K. Vetenskaps Akademiens Bibl. Stockholm. Titel (C 2)-j-20 („Index Alter", D—H 2). 22 *ongepagineerde* folio-pagina's[8]).

Aan de keerzijde van het titelblad staat het volgende: ,,Prooemium. — Renovatum, multisque in locis illustratum, & juxta constitute hodie genera digestum, vobis obfero, Botanices cultores peritissimi, Indicem in totum *Opus Rumphianum* elaboratum, *V^os}* hi L^s enim eximii- operis editionem_ plurimae de novo detectae & constitutae sunt plantae Indicae, certisque suis generibus ^ad^sf^S"^a ' antea maxime obscurae atque incertae, ita ut hodie illarum numerus forte duplo sit major, atque superet priorum seculorum d eo tionem ac cognitionem absque controversia haud comparandam, unde sperandum quoque est, si in subsequenti temporum traC plures oriantur tales *Plinii Indici,* qualis noster laboriosissimus fuit *Rumphius,* Botanicesque studii simul periti, quin reliquae, q u ^ adhue latent, nobisque incognitae sunt, e latebris eruantur, suisque adserantur- generibus, piures enim sylvestres Arbores, Frutices, a plantae in *Herbario Ramphiano* & apud alios obviae, supersunt. quae ob defectum partium, quae fructificationem constituu nt dignosci nee determinari potuerunt, quas itaque praeterivi, vacuumque ipsis locum tribui, ut, si successsu temporis detegun t u^ adscribi ipsarum nomina generica possint. — Cognitis vero nomina tam generum quam specierum adnotata sunt juxta £7.. *Species* ultimo editas, atque *Fioram Indie am* nuper a Filio meo elaboratam & editam; — Plantis vero marinis olim creditis, O in sexto *Rumphii* tomo continentur. adjecta sunt nomina, quae Cl. *Pallas* in opere suo *Zoophytorum* denominavit, ita ut hie In quem nunc edo, multo perfectior & amplior sit priore Indice cum ipso opere edito, pro quo itaque hie novus, quum non sit molis, post ipsum opus facile inseri poterit,[3]) quique peritis in indagandis plantis ipsis plurimum lucis & commodi, ut P u ' adferet. Valete."

V66r dezen „Index Alter" van Burman op het *Herbarium Amboinense,* dient, wil het exemplaar compleet zijn, te gaan ^urn VL ra ,Jndex" op den *Hortus J/alabaricus,* tegelijkertijd bij den *tweeden* uitgever in het licht gegeven onder den analogen titel „r Malabarica, sive Index in omnes tomos Horti Malabarici, quem juxta normam a botanicis hujus aevi receptam conscripsit, et o r alphabetico digessit **Joannes Burmannus** M. D. Botanices Professor, Academiae Caesareae Naturae Curiosorum ut et) Scientiarum Academiae Upsaliensis socius. Amstelaedami, Apud JOANNEM SCHREUDERUM, 1769", fol., met de signatuur welke den daarop volgenden Index Alter, die* met C2 (Titelblad) begint, *aanvult,* en zelve na het eigen titelblad 8 P agl , n s die als 3—10 gepagineerd zijn, omdat het titelblad als fol. 1—2 geldt. *De volledige uitgave moet dus* 32 *folio-paginal* waarvan 10 op den eersten Index, en 22 op den Index Alter vallen. Ook aan de keerzijde van het titelblad van den eerste Index staat een Voorwoord „Botanices Peritis", waarbij Burman o.a. herinnert aan het oudere register op den Hortus Malabari de „Flora Malabarica, sive Horti Malabarici catalogus, Lugd. Bat. 1696" van Casp. Commelin. Dit Voorwoord heft aan: „Post splendidissjmam *Horti Malabarici* editionem, ac praesertim post *Rumphii Herbarium Indicum* evulgatum, Botanophili acrius inc inceperunt," atque indagare plantas Indicas antea maxime obscuras & fluctuantes, ita ut caet." (fol. 2).

Bij de samenstelling dan van dezen Index Alter van 1769 op het Herbarium Amboinense, is, in overeenstemming met wat n Prooemium door Burman wordt gezegd — en tevens in *scherpe icgenstelling* tot het Bataviasche **Register** van misschien 177° werkelijk gebruikgemaakt van nieuwere gegevens voor de determineering der planten volgens de methode van L in na ken

Bij vergelijking van den Index Universalis, achter elk Auctuarium van 1755 te vinden, met dezen Index Alter van 1769, blij van planten bij RUMPHIUS nader en juister nu bepaald; het ,,multo perfectior & amplior", waarmede deze tweede Index Burman wordt aangeboden, is dan ook *voile waarheid.*

Martini, Fr. H. W. Neues systematisches Conchylien-Cabinet geordnet und beschrieben von — — .... und unter dessen Aufsicht nach der Natur gezeichnet und mit lebendigen Farben erleuchtet. I. Niirnberg, G. N. RASPE, 1769. 4^0. [Ex. Univ. Bibl. Leiden].

Van binnen, na de Opdracht en de „Vorrede" dd. Berlijn 15 Aug. 1769 voor dl. I, heeft dit deel nog een nieuwen tlte l jjj^te, luidend aan den bovenstaanden, doch met het jaartal 1768, en met vermelding van den xiaam desgenen die de platen nl. A. FR. HAPPE. En in de volgende „Einleitung"? dd. Berlijn 30 Jan. 1768, zegt nu MARTINI o.a.: n voet „G. Eberhard Rumph, dieser aufmerksame indianische PLINIUS, ist durch die Beschreibungen und Zusiitze des Herrn D. S^y ihn den von langen Zeiten her der Lieblingsautor der Conchylienfreunde gewesen: Der Herr Prof. M ii 11 e r in Erlangen na tuc hbarer deutschen Lesern verstandlicher und der Herr Gesandschaftprediger Chemnitz durch seine niitzlichen Zusiitze noch on

---

[1]) Ook reeds in de zeldzaam gewordene „Editio Decima, Reformata" van LINNAEUS' Systema Naturae, Holmiae, L. SALVIUS, 1758 — een *letterd, herdruk,* «cura Societatis Zoologicae Germanicae iterum edita", verscheen in 1894 bij W. ENGELMANN te Leipzig in 3 din.; Ex. Bibl. Rotterd. Diergaarde — kan men van tlinen zijn dl. I, in den aanhef van het hoofdstuk „Vermes", ditzelfde j^olidissimus *Rnmphius"* lezen, evenals de meeste der bovengenoemde namen en epitheta. Doch ae j^ daar nog met bijgevoegd; en ontbveken doen: *Bohadschius*, Ginannus. Adansonus^ Seba,* en *Basterus.*

[2]) Een 2e volledig ex. mocht ik te leen krijgen uit de Kön. Univ. Bibl. Göttingen: hier was echter een folioblad van den voorafgaanden Index op den Hortus Malabaricus tusschen den Index Alter verdwaald. Den Index Alter-alléén bezit Dr. Greshoff persoonlijk. En de voorafgaande Index op den Hortus Malabaricus-alléén is in de Kon. Bibl. aanwezig, ingebonden achter dl. XII van dien Hortus. Bibliotheken als die van Leiden, Upsala, Halle, München, bezitten merkwaardigerwijze geen dezer beide Indices! — Curieus is, dat bij het ex. van Dr. GRESHOFF het *2** «apud» aan het einde van den titel *foutief* afgedrukt werd als «adud».

[3]) Dit is in niet één ex. van de ons oncler oogen gekomen Kruidboeken gebeurdl! Nergens werd deze Index Alter bijgebonden '

gemacht. Seine Beschreibungen sind sehr unterrichtend. Nur hat er eben nicht die bequemste Methode gewählt, und sich durch den Vorsatz, blosz Amboinische Conchylien zu beschreiben, allzusehr eingeschränket. Nach Erscheinung der deutschen Uebersetzung fehlt dem Werke nichts weiter, als die Illumination, eine richtigere Ordnung, und mehrere Vollstiindigkeit." (p. XIII—XIV).
En op noot *e* op p. XIII geeft hij nog in koeterwaalsch de volgende onzuivere bibliografische opgaaf: „*G. Eberh. Rumphii Amboinische Rariteit-Kammcr* mit waarnemingen van *Si??ion Schynvoet.* T'Amsterd. 1704 (!). 1711. & 1745 (!). fol."

Register op het Ambons Kruid-Boek van G. E. RUMPHIUS. Z. p. of j. [Batavia, E. Heemen ; 1770??]. fol.
Ex. Univ. Bibl. Leiden. Titel (rudimentair) 4- 16 („Register", *—**** 2) -j- *18 ongepagineerde (olio-paginz's („Index Universslis",* *—*****).
Het zoogenaamde Titelblad draagt onmiddellijk na het bovenstaande opschrift ^Register op het Ambons Kruid-Boek van G. E. RUMPHIUS." de volgende mededeeling, die in de plaats blijkbaar treedt van BURMAN'S Prooemium bij zijn Index Alter van 1769:
„Dit *Kruid-Boek,* in zes Deelen in Folio, door den Heer Joannes Burman, Botanich (sic) Professor te *Amsterdam,* van den Jaare 1741. tot 1750. uitgegeeven wierd den 20. Juny 1755. gevolgd door een zevende Deel, bevattende het *Auctuarium* of de vermeerdering, waar agter een *Index- Universalis* is gevoegd, dan dewyl dit byvoegsel met het Register zeldzaam gevonden word,[1]) heb ik nodig g'agt dat Register alhier (sic!!) te laaten herdrukken, en by het zelve te voegen zoo wel de Maleidsche Naamen, als de Naamen in het *Species Plantarum Caroli Linaei* (sic), derde Druk te *Weenen* in 1764 uitgegeeven, zoo mede de Naamen te vinden in de *Flora Indica* van den Heer Nicolaas Laurens Burman, in 4to. in 1768. uitgegeeven."

Dan begint op de gepagineerde bladzijde 1 een „Register op het Ambons Kruid-Boek beschreeven door G. E. RUMPHIUS. Nagezien en uitgegeeven door JOANNES BuRMANNUS..van den Jaaren 1741. tot 1755. /// *zeven Deelen in Folio",* hetgeen de 7 folianten op den voet volgt met vermelding, links van het „Maleids", rechts van het „Latyn" (nl. de Latijnsche namen door RuMPHius-zelven gegeven) en overigens naar die deelen eenvoudig verwijst; alleen op fol. 15 *(Joutief* gepagineerd als 9) is de *leelijke drukj'out: „7. Deel.* Vermeerderingen Gedrukt in 1775", lees: 1755! Want het Auctuarium wordt bedoeld. Duidt dit op een drukjaar nà 1775?

Daarna volgt een: „Index Universalis in sex tomos et Auctuarium Herbarii Amboinensis Cl. GEORGII EVERHARDI RUMPHII", wat *letterlijke overdruk* is van den Index Universalis van 1755, alleen met bijvoeging in een *$** kolom van de *Maleische namen,* en voorts onder weglating van de bizonderheden die in den Index van 1755 achter sommige *geslachts- plus soort-namen nog* wel vermeld waren. Zelfs *druhfouten* worden overgenomen, zoo b.v. „Abutilon husutum", tervvijl BURMAN'S Index van 1769 natuurlijk schrijft: „Abutilon hirsutum"! — Nu had BURMAN bij zijn Index Universalis, achter het Auctuarium van 1755, reeds gebruiktde lijst welke 01. Stickman op 11 Mei 1754 onder den naam „Herbarium Amboinense" had gegeven als concordance tusschen de namen van RUMPHIUS, en die van LINNAEUS in zijn Genera Plantarum en Species Plantarum. Maar *uit nie/s* daarentegen blijkt dat in dit Bataviasche Register de nieuwe *$e* uitgave van diens Species Plantarum, en de Flora Indica van BURMAN, in het Voorwoord genoemd, ook inderdaad gebruikt zijn! Het eenige *nieuws* wat men vindt in de op LINNAEUS gegronde wetenschappelijke namen van dit Register uit 177CK??), zijn — zooals blijkt uit geregelde collationeering met den Index Universalis, achter elk Auctuarium van 1755 te vinden — ... drukfouten; zoo b. v. „Arundo", „*Dolichus*", „*Cuburbita*", „*Cenvolvulus*", „*Malastoma*", „*Phaseolus*", het vervvisselen met elkaar van „*Piper* siriboa" en „*Piper* longum", „*Rhamus*", „*Kaempheria* rotuuda", en „Zinginber"; alle woorden, die *goed* in het Auctuarium stoncien. Slechts "bij" eén plant „?6phioglossum" is bijgeschreven „*Osmunda* L.", en misschien dan nog door een fout, want het onmiddelijk volgende „Ophioglossum" moet „Ophioglossum laciniatum" gelezen worden.
Is dus de waarde van dezen nieuwen Index niet volstrekt *nul, behalve de toevoeging der Maleische namen* ? En is het zeggen in het Voorwoord niet een *mystificatiel* Alleen het Register vooraan, de eerste 16 folio-pag. dus, zijn practisch en gemakkelijk.
Heel merkwaardig is het feit, dat in het Leidsche ex. vooraan op het oorspronkelijke schutblad met een echt-ouderwetsche hand onderaan bijgeschreven staat: „Gedruckt te Batavia". En zoowaar wordt dit sub Radermacher op de hier volgende biz. zeer aannemelijk gemaakt, en blijkt zelfs de naam van den waarschijnlijken drukker. Doch het jaartal blijft een zuivere conjectuur, al moet het besloten liggen tusschen 1769 en 1781; en misschien valt het wel nà 1775, volgens het bovengezegde.
Het geheel maakt den indruk of dit Register in'her licht is gezonden door een boeknandelaar-uitgever, die na de uitgave van BURMAN'S Index Alter van 1769, ook iets wilde doen voor het Hollandsch-Indische publiek dat geen Latijn verstond.

Hal ler, A. von. Bibliotheca Botanica. Qua scripta ad rem herbariam facientia a rerum initiis recensentur. Tomus I. Tempora ante Tournefortium. Tigun, Orell, Gessner, Fiissli, et Socc, 1771. 4^0. [Ex. Univ. Bibl. Leiden].
Op p. 615—617 geeft HALLER onder „§ 758. *„Georg. Everard. Rumpf?* een vrij uitvoerig overzicht van de gedrukte botanische geschriften van RUMPHIUS, met een enkele opmerking omtrent zijn leven. Hij noemt eenige zijner f ragmen ten in de Miscellanea Nat. Curiosorum gepubliceerd; geeft een systematisch overzicht van de 7 deelen van het Kruidboek — waarbij hij echter het Auctuarium als io 1751 verschenen voorstelt (p. 617) [2]) —; en verwijst naar de uitgaaf zijner brieven door VALENTINI in 1704. Zijn oordeel over het Kruidboek luidt: „Historia arborum & plantarum satis plena est, oeconomica etiam & medica, tantum ne minutiores & modernos characteres florum requiras. Numerus immensus est, plurimaeque etiam post hortum Malabaricum novae" (p. 616).

Haren, O. Z. van. Proeve op de leevens-beschryvingen der Nederlandsche doorlugtige mannen • Behelzende het leeyen van JOANNES CAMPHUIS, Haarlemmer. Zwolle, S. CLEMENT, 1772. 8°. [Ex. Univ. Bibl. Leiden.]

De schrijver zegt op pag. 64: „Maar de voorzorg van de [Gouverneur-JGeneraal CAMPHUIS bepaalde zig niet tot Japan alleen : zonder hem was de Amboinsche Historie van Jurriaan Rumphius verlooren geweest. Deese man die een volmaakte kennis van de Maleyse taal bezat, hadde vyf en veertig jaaren, zo onder- als opper-Koopman op Amboina geweest, de Geschiedenis van dat Land opgesteld, en na een langduurige arbeid ten einde gebragt, geholpen door de O. I. C. selve, welke aan hem daar toe twee assistenten betaalde. CAMPHUIS weetende dat het Manuscript na Holland zoude gezonden worden, deede het eerst copieeren, en behield het daar door. Want het schip Waterland, waar op het eerste Manuscript geplaatst was, is na een gevegt met de Franschen gezonken"'.
Hierbij teekent VAN HAREN in een noot aan: „VALENTYN uit welke ik dit getrokken heb, voeg 'er by, dat deese Copy, uit last van CAMPHUIS geschreeven, en in 't Vaderland overgebragt, aldaar vrugteloos blyft leggen. Maar hy onderrigt syne Leesers niet of dit by de O. I. C, of by Particuheren, is: en myne afweesendheid van Geleerden en van boeken, behalven alleen myne weinige eygene, belet my eenig verder licht over dit boek, dat egter waarschynlyk niet te verachten is, te kunnen geeven".
VAN HAREN *vult* evenwel *foutief aan* wat VALENTIJN schreef, en is zoo weer oorzaak dat dit *onware* verhaal van de „Amboinsche Historie". in latere biographiën over RUMPHIUS, telkens voorkomt. Wèl zeet VALENTIJN in Dl. IV. v. St. fol. 222. dit: Deze Heer [nl. CAMPHUIS] is het ook geweest, door welkers voorzorge zekergroot, en schoon werk van de heer RUMPHIUS, de oude, in wezen gebleven is, alzoo hy het, eer 't afgezonden wierd, uitschryven liet, gelyk men het toen weg zond met't schip Waterland, dat met den zeevoogt KEMP, *ho.* 1692, na dat het bevorens tegen eenige- Fransche schepen geslagen had, is ^ezonken, dog naderhand wierd dat zelve werk weer uitgeschreven, en in 't Vaderland gebragt", daar het vrugteloos leggen blyft".»)

---

[1]) Dit lijkt wel een boekverkoopers-/;'^. In niet één der ons onder oogen gekomen exx. van het Kruidboek weid het Auctuarium van 1755 met zijn Index Universalis gemist!

[2]) Evenzoo zegt HALLER in dl. I, p. 589 ten onrechte dat dl. XII van den Hortus Malabaricus verscheen in 1693; lees: 1703.

3) Deze periode van Valentijn is weer aldus vertaald in het Leven van Camphuys, te vinden bij J. P. I. Du Bois vVies, des Gouverneurs Generaux, avec labrege de l'histoire des Etablissemens Hollandois aux Inçles Onentales „La Haye, P. nt IIONDT, 1/63 4", p. 251 noot *g:* *C'est a lui, dit VALFNTVN qu'on est redevable de l'existence d'un grand & superbe Ouvrage de *kitmphius,* l'ancien, qu il fit copier avant que d envoyer 1 Original à bord du Vaisseau le *Waterland* lequel coula à fond en 169- avec l'Amiral *Keyts* (sic), après s'etre battu contre quelques Vaisseaux Prangois*. De vertaling van »de heer Rumphius, de oude« in »Rumphius l'ancien<r is heerlijk'

Valentijn wist maar al te goed, wat hij met zijn „zeker groot, en schoon werk" bedoelde! Heeft hij niet zelve, als predikant in functie op Ambon, een gedicht gemaakt „Op het Amboins Kruydboek van den wyzen en hoog-geleerden heer Georgius Everhardus Rumphius", hetgeen voorin dl. I van BURMAN'S uitgave (1741) afgedrukt staat? Een gedicht, dat dus moet gemaakt zijn in 1690, toen VALENTIJN op Ambon stond.

Radermacher, Mr. J. C. M. Naamlyst der planten, die gevonden worden op het eiland Java. Met de Beschryving van eenige nieuwe Geslagten en Soorten. II. Stuk. Batavia, Gedrukt in d'E: Compagnies Boek-drukkery, By EGBERT HEEMEN, 1781. 4^0. [Ex. Kon. Bibl.]

Op p. 73-88 vindt men hier een „Derde Alphabetisch Register na de Herbarius Amboinensis (sic)", wat een *groote merkwaardigheid* bezit. Immers het is *niet alleen gelieel gelijkluidend* met den Index Universalis zooals het Register van 177° wel dat geeft — zie voorgaande biz. —, dus ook met bijvoeging der *Maleische namen,* maar ook .... het wordt gesloten door denzelfden krullerigen *cul-de-lampe,* welke tweemaal in dat Register als afsluiting dient, en .... *de tekst is met dezelfde letter gedrukt 11* Dit wijst op een enzelfden drukker, op EGBERT HEEMEN, die inderdaad (verg. de „Proeve eener Ned.-Ind. bibliography, 1659—1870", door Mr. J. A. VAN DER CHIJS; in Verh. Bat. Gen. XXXVII, 1875, P- 258) van 1767—1781 boekdrukker op Batavia was. O6k RADERMACHER was van 1768—1783 (weer) op Batavia. Het is dus geenszins onmogelijk dat deze 66k de bewerker is van dat Register van 1770 (?), evenals hij nu in 1781 de tweede helft liet *hcrdrukken.* Zie ook nog botanisch werk van nem in Verh. Bat. Gen., dl. I, 1779, P- 87—109; en verg. Encycl. v. N. I., Ill, p. 355. Evenmin mag vergeten^worden, dat RADERMACHER op 24 April 1778 het Bataviaasch Genootschap v. K. en W. *stichtte,* en dat EGBERT HEEMEN *de uit^ever is geweest* der eerste 3 din. Verhandelingen (1779—81) van dat Bat. Genootschap! VAN DER CHIJS heeft den Bataviaschen druk van dat Register *niet gekend.*

Boehmer, G. R. Systematisch-Literaerisches Handbuch der Naturgeschichte Oeconomie und anderer damit verwandten Wissenschaften und Kiinste. Leipzig, J. FR. JUNIUS, 1785—1789. 5 Theile in 9 Bden. 8°. [Ex. TEYLERJ.

In Theil I („Allgemeine Schriftsteller"), 1 Bd., 1785, wordt onder het hoofd „Schriftsteller von Naturaliensammlungen" op p. 383—385 gegeven de bibliographie der Ranteitkamer, alsmede van de daarover verschenen tijdschrift-artikelen. Genoemd worden: de i* emu van 1705; de „edit. 2da Amsterd. DE JONGE 1741.... non differt a priori"; de Lat. bewerking van 1711 en de 2e druk h. ?" „Hagae Comit. 1740 (sic!) fol."; de Duitsche gedeeltelijke vertaling van 1766; de Zee-Horenkens van VALENTIJN, ed. 1754, en de Duitscne vertaling daar weer van, 1773; alles met vermelding der daarover hem bekende litteratuur.

In Theil II („Thierreich"), 1 Bd., 1786, wordt dan op pag. 34 nog even de Thesaurus Imaginum van 1711 genoemd; en in den 2 **a 1786, op p. 437 worden dezelfde mtgaven kortelijk opgesomd die al in het Theil II uitvoerig genoemd waren; ook weer diezelfde editie vai den Thesaurus, „Hag. Comit. 1740. fol." Lees: 1739.

In Theil III („Gewaechsreich"), 1 Bd., 1787, volgt dan onder het hoofd „In besondern Gegenden wildwachsenden und in botan. Gärten unterhaltenen Pflanzen", en bij de onderafdeeling „Asia" op p. 353—354 de bibliographie van het Kruidboek, welke echter vrij kort is, omdat alle'en de ie uitgave van 1741—50 plus het Auctuarium van 1755 aan BOEHMER blijkt bekend te zijn geweest, aoc niet de tweede titel-uitgave van 1750. Naast de daarover verschenen tijdschrift-litteratuur, wordt dan ook alleen nog vermeld „Io. Burmanni Flora Amboinensis s. Index in omnes icones (sic!) Herb. Amboin. Amst. 1769 in fol. pgg. 22", een opgaat cue wegens haar onzuiverheid, wel aan een ander ontleend schijnt. Voorts wordt nog verwezen naar de brieven tusschen RUMPHIUS en DE JAGER gewisseld en in VALENTINI'S Historia simplicium reformata van 1716 gepubliceerd — waarbij BOEHMER nog verwijst naar zijn Theil I, 1 Bd., alwaar hij op pag. 372—373 de Duitsche (1704, 1714) en de Latijnsche (1716) uitgave van VALENTINI'S werk had behandeld —; alsmede neemt hij er nog op den volgenden minder zuiveren **titel**: „Car. Linnaei Diss. Herbarium Amboinense. Kesp" STIKMANN (sic!). Vpsal. 1754. 4. pgg. 28", en tevens verwijst naar de „Amoenit. Acad. Vol. IV. pag. 112".

In het bibliographische gedeelte van BOEHMER zitten dus wel degelijk fouten; maar zijn litteratuur-opgaven bij elk werk zijn *van groote waarde.* Doch *niet* is het mij gelukt in handen te krijgen de volgende oudere Duitsche tijdschriften, door BOEHMER in zijn Theil III 1 Bd., 1787, p. 353—354 genoemd, en welke alle het Herbarium Atnb. en het Auctuarium moeten bespreken :

Over *t Herbarium:	Over 't Auctuarium:
Comment. Lipsiens. Vol. 1. p. 175.	Comment. Lips. Vol. 5. p. 233. — Erlang. gel. Beytr. 1756, P- 906.
Erl. gel. Anmerk. 1750. p. 341.	Ien. g. Zeit. 1756. p. 171.

[Noronha, F.]. Altingia excelsa Malaice et Javanice Rasamala, Lignum Papuanum Rumphii Herbar. Amboin. Vol. 2 Pag. 57. In „Verhandeling van het Bataviaasch Genootschap der Kunsten en Wetenschappen". Dl. V. Batavia, 1790. 8°.

De schrijver van dit Latijnsche — doch onmiddelijk daarachter in het Holl. vertaalde — stuk, p. 1—20, een Portugeesch reizige; en botanicus, verschilt met RUMPHIUS van meening omtrent vindplaatsen en eigenschappen der Rasamala-boom, en zegt (ten o. a.: „ik geloof veel meer, dat dees zeer beroemde man is bedroogen geworden en aan verkeerde en bedriegelyke heeft geloof geslagen". Intusschen is zulks volledig opgehelderd, daar onder dien zelfden naam zeer verschillende planten bezijn. Zie Dr. A. G. VORDERMAN in Teysmannia, 1894, pag. 108; en verg. Encycl. v. Ned. Indie, III (1902), p. 363.

Loureiro, J. de. Flora Cochinchinensis, sistens plantas in regno Cochinchina nascentes;.... omnes dispositae secundum systema sexuale anum. Denuo in -Germania edita cum notis Caroli Ludovici Willdenow. Berolini, HAUDE et SPENER, 1793. 2 tom> ^o* t^x# ^

De ie druk verscheen in 1790 te Lissabon („Ulyssipone"), 4^0. In zijn voorwoord ^Candido, ac rei herbariae studioso lectori ook reeds in dien ien druk moet gestaan hebben, brengt LOUREIRO het volgende compliment aan RUMPHIUS en aan VAN K VAN DRAAKESTEIN, als de twee voornaamste botanici onder hen, *die zelf in Indie waren:* „Nos ad singulas species duos plerumque laudabimus, ex his praecipue, qui plantas Indianas in ipsa India examinarunt, vel saltem, si habeantur, qui, acceptis inde. sicciis, delilia planta curiosius egerunt. Nee per ifl fateri velim mea cum illis penitus convenire. Interillos in primis excellit unau et indefessus RUMPHIUS, cum quo nostra fraequentius cohaerent, turn ob minorem distantiam locorum, turn ob acuratius (sic Autoris examen. Hortum Malabaricum Clar. RHEEDI, quern mihi perutilem futurum sperabam, quamvis diligenter quaesitu potui obtinere; ideoque raro in testem vocavi ab aliis laudatum". (p. XVIII).

In zijn dan volgende lijst van „Autores in hac Flora laudati" noemt hij *Rumpk. Amb.* GE. EVERHARDI RUMPHII Herbarium Amboinense, libri XII, et Auctuarium. Amstelaedami, 1750—1755. fol.-"i zoodat hij te Lissabon de *nieuwe titel-tutgave* van Kruidboek heeft gehad, *hetgeen in zijn beschrijvingen* verder tallooze malen wordt aangehaald.

Dryander, J. Catalogus bibliothecae historico-naturalis Josephi Banks. Londini, G. BULMER et Soc, 1796—1800. 5 vol. 8°. [Ex. TEYLER].

In deze, in menig *opzicht* bewonderingswaardige bibJiographie worden de werken van RUMPHIUS meermalen genoemd, zoowel de in de Miscellanea (Ephemerides) en VALENTINI afgedrukt, als de afzonderlijke werken. Men zie den zeer uitvoeiigen Index die bijna het gansche seel vult. Het heet daar ten onrechte op pag. 411 ten opzichte van RUMPHIUS „ob. 1706. aet. 69. van Stickman, alias LINNAEUS, overgenomen. Maar DRYANDER is *de eenige,* die in dl, III (1797), op p. 181—182, goed J. BURMAN'S Index alter van 1769 op het Herbarium Amboinense: „impr. cum ejus Flora Malabarica", doch het aantal foutief als „5" opgeeft, lees': 22. Daarentegen geeft hij volkomen goed op p. 179 van J. BURMAN: „Flora Malabarica, sive omnes tomos Horti Malabarici. Amstelaedami, 1769, fol. Pagg. 10; praeter indicem Herbarii RUMPHII, de quo mox infra". Dat „mox infra", n.l. op p. 181—182, gezegd wordt, luidt letterlijk: Joannes Burmannus. . . . Index alter in omnes tomos Herbarii Amboinensis RUMPHII, quem de novo recensuit, auxit, et emendavit. — impr. cum ejus Flora Malabarica, vide supra pag. 179-^la S^ 5 (sic!)'". En onmiddelijk daarop stelt hij het Herbarium Amboinense van 01. Stickman onder het hoofd: *Car.* Linnaeus.

Stavorinus, J. S. Reize van Zeeland over de Kaap de Goede Hoop en Batavia, naar Samarang, Macasser, Amboina, Suratte, enz. gedaan in de jaaren 1774 tot 1778. Leyden, A. en J. HONKOOP, 1797. 2 din. 8°.

In Dl. I, 4e hoofdstuk, van „De Inwooners van Amboina", pag. 268 vermeldt STAVORINUS: „Bij de beschrijving van *Ambon*, door R U M P HI us opgesteld, en welke, op verbod van de hooge Regeering, nooit door den druk is gemeen gemaakt; doch waarvan een afschrift ter Secretarij van *Ambon* vvordt bewaard, heb ik, omtrent die volken [nl. de Alfoeren] dit volgende aangeteekend gevonden". Hierop volgen drie pag. letterlijk aan RUMPHIUS' handschrift ontleend, en wel tusschen aanhalingsteekens.

Het is niet alleen merkwaardig dat het STAVORINUS geJukte een gedeelte van RUMPHIUS' beschrijving te pubJiceeren, maar tevens dat deze schrijver er rond vooruit komt, uit welke bron hij putte. Hij lag met zijn schip voor Ambon van Febr.—Juni 1775.

Labillardière, J. J. de. Relation du voyage à la recherche de La Pérouse, fait par ordre de l'Assemblée Constituante, pendant les anndes 1791, 1792, et pendant la iere et la 2^ annde de la Rdpublique Franchise. Paris, an VIII [1800]. 2 tomes. 4^0. [Ex. Kon. Bibl.].

In Dl. I, p. 299 vertelt hij van zijn verblijf op Ambon, met de vloot van DENTRECASTEAUX, alleen maar dit over zijn bezoek aan het graf van RUMPHIUS, in midden Sept. 1792: „Une petite excursion faite dans le sud de la ville [scil. „Amboine"] près du quartier habité par les Européens, nous procura la vue du tombeau de RUMPHIUS. La simplicity de ce monument nous rappela celle des moeurs de cet habile observateur de la nature: sa tombe etoit entourée du joli arbuste connu sous le nom de *panax fruticosum"*. Dit is, naar HENSCHEL (p. 59) opmerkt, de „Scutellaria tertia" zooals RUMPHIUS die zelf in zijn Herb. Amb. IV, fol. 78—79 beschreven heeft.

Dan noemt LABILLARDIERE, die zelf natuurhistoricus, vooral botanicus was, in I, p. 303 nog even de beschrijving van de sagoe-weerpalm, „saguerus" van RUMPHIUS, I, fol. 57—64; en op pag. 362, sprekend over damar, noemt hij diens beschrijving van „dammara „alba", II, fol. 174—178.

Maar dan vertelt hij op p. 327—328 nog iets vermakelijks uit 1792, wat 66k in den tijd van RUMPHIUS zeker van kracht is geweest: „Le goût de recueillir des objets d'histoire naturelle est assez rdpandu parmi les Hollandois [d'Amboine]; c'est pour eux un puissant moyen de s'avancer quand ils savent les adresser a propos a des gens qui ont du credit au conseil de Batavia ou en Europe". Ook hierop heeft HENSCHEL (p. 57, noot 2) niet nagelaten de aandacht te vestigen; waarbij hij nog venvijst naar de Amb. Rariteitkamer, fol. 216, hetgeen echter geen zuivere vergelijking is. Een juister venvijzing ware geweest naar de Amb. Rariteitkamer, fol. 163, want daar toch heft het Hoofdstuk 39 „Hoe men de Hoorntjes vergaderen en schoon maken zaP, aldus aan: „Onze Landslieden en Vrienden in 't Vaderland zyn meerendeels in dat gevoelen, dat men de Hoorntjes en Rariteiten zoo schoon en zuiver op strand vind, of zoodanig uit den zee haalt, gelyk men ze hunlieden toezend, en dat 't by gevolg geen andere moeite kost als maar het opraapen: Het was bykans niet waardig dit misverstand wydlopig te wederleggen; indien het niet nodig was, ons die in *India* woonen van dat quaad vermoeden te zuiveren, als of het onbeleeftheid of onbillikheid was, als wy de Vrienden zomtyds hun verzoek en zinlykheid niet konnen voldoen: Weshalven ik aanwyzen moet, wat tyd en moeite zy kosten, als men een stel van Rariteiten by malkander wil krygen . . . . ". En nu volgt bijna onmiddelijk de verklaring omtrent het geschenk van RUMPHIUS aan den Hertog van Toskane in 1682, aangehaald sub Greshoff, biz. 24, beginnend met „Ik verklaar dan enz."

Encyclopédic Méthodique, ou par ordre de matieres; par une socie'te' de gens de lettres, de savans et d'artistes. Botanique, par le citoyen Lamarck_____continued par J. L. M. Poiret. Tome VI. Paris, An *XII*, 1804. 4°. [Ex. Kon. Bibl.]

Op p. 352__353 wordt het *genus* Rumphia beschreven, Rumphia tiliaefolia, R. pubescens, R. amboinensis of *Myxa* pyriformis. Als bronnen voor de Rumphia amboinensis wordt verwezen naar: „Linn. Syst. Plant, vol. 1. pag. 92. — Willd. Spec. Plant, vol. 1. pag. 187. — Juss. Plant. Gener. pag. 370". Voorts naar „Rai. Hist. 156", en naar RHEEDE'S Hortus Ind. Malabaricus, IV (1683), fol. 25 „Tsiem-tani". (Verg. het aanhangsel van Prof. WARBURG'S opstel in dit Gedenkboek).

Fleming, J. Naamlijst van Indische geneeskundige planten en droogerijen, met hunne namen in de Hindostanische en Sanscritsche talen . . . . Uit het Engelsch vertaald en met de *Maleidsche* namen vermeerderd . . . . door J. R. Vos. Rotterdam, [1820]. 8°.

Blijkens den tekst raadpleegde de schrijver-zelf RUMPHIUS niet, dochde vertaler wel degelijk en vooral in het door zijn hand toegevoegde naamlijstje van „eenige Javasche geneeskundige planten". Bijvoorbeeld zoo zegt deze geneesheer: „RUMPHIUS meldt, dat deze plant [Tabernae Montanae] in verscheiden streken van *Oostindien*, zeer algemeen gebruikt wordt; zulks is de waarheid en [ik] heb het zeer dikwijls . . . . voorgeschreven." (pag. 87).

Ebert, Fr. A. Allgemeines Bibliographisches Lexikon. Ier Bd.. Leipzig, 1821. 4^0. [Ex. Kon. Bibl.]

Art. j.Rumph. *G. Everh:*\ p. 663—664.

Geeft een vrij goede bibliographie, hoewel niet zonder fouten. Zegt b. v. over het Herbarium Amb.: „Vom in Bde gibt es auch Exx. mit einem neuen Titel von 1750", zoodat hij de volledige nieuwe titel-uitgave van 1750 niet gekend heeft.

Blijkbaar heeft hij de 2e uitgave van den Thesaurus Imaginum — d. i. van de Lat. verkorte bewerking uit 1711 der Rariteitkamer— onder oogen gehad, want hij zegt er van: „Noch geringer ist die Ausg. *Hagae Com.*, 1739,/. mit 60 KK". Deze *2?* uitgave schijnt in het eerste kwartaal der 19c eeuw nog al verspreid te zijn geweest, want Cuvier noemt in zijn „Le règne animal distribue' d'après son organisation. Nouvelle édition, revue et augmentée", III, Paris 1830 op p. 408 in zijn „Table alphabe'tique des auteurs rite's", na de i? Holl. uitgave der Rariteitkamer van 1705, aDeén nog maar den ^*Thesaurus zmagtmtm*, etc. La Haye, 1739, 1 vol in-fol., avec les mêmes planches et un texte plus abrdgeV' Maar dan geeft EBERT zeer goed den titel van de Duitsche vertaling der- Rariteitkamer, Wien 1766, en voegt er aan toe de „Verhandeling der Zee-Horenkens" van FR. VALENTIJN, Amsterdam, J. VAN KEULEN, 1754, met 18 platen; terwijl hij dan van *dit laatste 7uerk* opmerkt: „Ist ein Anhang zu RUMPH'S Werke. Deutsch von PH. L. Stat. MÜLLER, *Wien. Krauss*, 1773,/..mit 18 KK."

Hiermee is de afdoende tegenspraak gegeven van wat Leupe in zijn Biographie (1871) op p. 36 min of meer onduidelijk te kennen had gegeven, alsof er nog een *2?* Duitsche editie van de Rariteitkamer zou zijn „vermeerderd uit VALENTIJN 1773." Integendeel, het werk van Valentijn, dat een soort vermeerdering vormde op de Rariteitkamer, is *zelf* in het Duitsch vertaald in 1773.

Klaproth, J. Verzeichniss der Chinesischen und JVIandshuischen Biicher und Handschriften der Koniglichen Bibliothek zu Berlin. Paris, 1822, gr. 8°. [Ex. Univ. Bibl. Leiden].

In *zijn* „Vorbericht" zegt KLAPROTH aldus bij den aanhef: „Die Chinesischen Biicher und Handschriften, welche sich in der Kœniglichen Bibliothek zu Berlin befinden, sind zu verschiedenen Zeiten an dieseJbe gekommen. Den Grund dazu legten die Ankäufe, welche der Churfürst Friedrich Wilhelm der Grosse i) in den Besitzungen der Hollændisch-Ostindischen Compagnie., und besonders *in Batavia, durch Georg Eberhard Rumpf* und *Andreas Cleyer* machen liess; und die zuerst *Andreas Mæiler*, und nach ihm besonders *Christian Menzel* besorgte. . . . *Menzel* der des Chinesischen wegen einen *ausgebreiteten Briefwechsel* urjterhieJt, *suchte noch auf* anderen Wegen Biicher und Handschriften zu erhalten, und besonders stammen alle medizinischen und botanischen Werke von ihm her", (p. *VII—VIII).*

Ditzelfde wordt dan nog eens aangehaald door J. P. Abel-Remusat in zijn bespreking van KLAPROTH'S werk In het Journal des Savans, Paris 1824 (Mai), p. 276, hetgeen dan weer door Du Petit-Thouars aangehaald wordt.

[illegible] 2) Deze was Keurvorst van I Dec. 1640—9 Mei 1688. — De 2 bekende brieven van RUMPHIUS aan CLEYER zijn van 18 Aug. 1682, en 15 Mei 16S8; en Cleyer met de Alt-[illegible] Zie SUb **Buchner**, -33— hebbenini68i RUMPHIUS zeker medelid gemaakt der Academia Naturae Curiosorum. Cleyer zoude — volgens het art. van A. Hirsch in -gemeine Deutsche Biographie, IV, Leipzig 1876, p. 332, *sinds* 1680 in Duitschland terug zijn geweest en, daar zijnde, te Frankfort tusschen 1680 en 1686 een 3-tal „die Botanik und Medicin betreffende chinesische Schriften in lateinischer Uebersetzung herausgegeben" hebben (l. c., waarbij echter voor het jaar van uitgifte der Clavis medica moet gelezen worden 1686, in plaats van 1680). Maar dit is *onwaar*. CLEYER *bleef* in Batavia, en schreef op 20 Dec. 1683 een brief aan zijn vriend SEB. SCHEFFER te Frankfort uit Malaka, waar hij was aangekomen op zijn terugreis van Japan naar Batavia; zie toch nooit 2 op biz. 26 sub **Valentini**. Het is bovendien heel merkwaardig dat noch Büchner in 1755, noch Hirsch in 1876, het sterfjaar van Cleyer geweten hebben; wel een aanduiding, dat de man in Indië gestorven is

Javasche Courant. 1824 (Zaterdag 31 Juli), No. 31.

Vermeldt: „Een grafsteen ter eere van *G. E. Rumph,* in de geleerde wereld bekend onder den naam van *de Groote Rumphius,* schrijver van de Ambonsche rariteitkamer, in der tijd geplaatst in den tuin van het huis door dien vlijtigen natuur onderzoeker op *Ambon* bewoond, was sedert lang verwaarloosd, en zelfs laatstelijk gansch opgeruimd zoo dat men te naauwernood daarvan nog de spooren kon ontdekken. Zijne Exc. [nl. Gouv.-Gen. baron VAN DER CAPELLEN] hiervan onderrigt heeft bevolen dat onverwijld dit graf worde herstelQ en dat hetzelve worde versierd met een deftig gedenkstuk tot een blijk hoezeer ook wetenschappelijke roem aan de regering van Neêrlandsch Indië, ter harte gaat, en dat de verwaarloozing der nagedachtenis van zoo verdienstelijke mannen als *Georg Everart Rumph,* allezins laakbaar zoude zijn. De teekening van het monument is terstond door den Architect van den Gouverneur Generaal (den heer *Paijen),* ontworpen, en door Zijne Exc. goedgekeurd. Eene korte latijnsche inscriptie in steen, zal te kennen geven dat dit graf ter bevredigmg der schim van den verdienstelijken kruid en natuurkundigen *G. E. Rumph* uit deszelfs vervallen staat is hersteld, en dat ten blijke van den algemeenen eerbied en achting, hem een gedenkteeken daarbij is toegewijd door den Gouverneur Generaal over Nederlandsch Indie, tijdens deszelfs aanwezen op *AmboinasC*

Een bijna letterlijk extract van deze officieele vermelding is nog te vinden in het Tijdschrift voor Neêrland's Indie, 2«i jaarg. (1839)? II_3 p. 628—629, in een artikel „Reisbeschrijvingen . . . . Beknopt Overzigt der Reize van den Gouverneur Generaal G. A. G. PH. Baron VAN DER CAPELLEN, naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in den Jare 1824." Doch *niets nieuws* wordt toegevoegd.

Blainville, H. M. Ducrotay de. Manuel de Malacologie et de Conchyliologie. Paris-Strasbourg, 1825. 8°. [Ex. Kon. Bibl.].

Zegt op p. 306 het volgende over Rumphius als conchylioloog: „En 1711, RUMPH fit connoitre une assez grande quantity de coquilles de la mer des Indes; mais il n'ajouta pas grand' chose à la conchyliologie proprement dite; ilne separa même plus les bivalves des multivalves; du reste, les univalves sont simples ou turbinées, comme dans Aristote. II ne faut cependant pas cacher qu'il indique quelques coupes genériques assez bonnes, comme celles des strombes, des porcelaines, des volutes, etc."
Het is echter een raadsel hoe de zoo nauwkeurige en degelijke Henschel, bij aanhaling van *ditzelfde boek* en *deze zelfde bladzijde* hier heeft kunnen lezen over R.'s Rariteit-Kamer het volgende oordeel van Blainville: „cet ouvrage contient des choses encore tout a fait nouvelles aujourd'hui" (p. 58 en noot)!? Dit zouden zijn, zegt HENSCHEL, de eigen „verbacl. Blainvillei inter summos nostn tempoi Conchyliologos vocandi"; maar BLAINVILLE zegt hier *niets* van in zijn hoofdstuk „Histoire de la Conchyliologie" in genoemd werk, p. 304—316! Vanwaar dit misverstand?

Hamilton, Fr., of eigenlijk **Hamilton,** Fr. **Buchanan.** Commentary on the Herbarium Amboinense. Liber Primus. In „Memoirs of the Wernerian Natural History Society", Vol. V, Part II, Edinburgh 1826, p. 307—383. 8°. [Ex. Teyler]. „Read 14th June 1823, &c".

———— A Commentary on the Second Book of the Herbarium Amboinense. In „Memoirs of the Wernerian Natural History Society", Vol. VI., Edinburgh 1832, p. 268—333. 8°. [Ex. Teyler]. „Read 22c! January 1825".
Niet verdcr voortgezet.

HAMILTON (1762—15 Juni 1829; hij heette feitelijk slechts FRANCIS **Buchanan,** maar nam in ± 1818 zijns moeders naam „HAMILTON" er bij aan) behandelt in het ie Stuk al de 69 capita van Liber I, en in het *2** Stuk al de 54 capita van Liber II. Reeds in V, p. 307—308 verwijst hij naar zijn „Commentary on the first part of the »Hortus Malabaricus»", zie beneden, gebruikt hij de andere beroemde botanische schrijvers, VAN RHEEDE, de twee BURMAN'S, LINNAEUS, WILLDENOW, LOUREIRO, GAERTNER, ROXBURGH, THUNBERG, e. a., bij zijn doorloopende kritische bespreking van wat RUMPHIUS, caput voor caput, geleverd heett.

———— A Commentary on the Hortus Malabaricus. Part I. D°. On the Second Part. D°. On the Third Part. Do. On the Fourth Part. In „The Transactions of the Linnean Society of London", Vol. XIII, London 1822, p. 474—560 („Read May 1, 1821"); Vol. XIV, London 1825, p. 171—312 („Read April 1, 1823"); Vol. XV, London 1827, p. 78—152 („Read December 7, 1824; and June 21, 1825"); en Vol. XVII, London 1837, p. 147—252 („Read February 21st, and November 7th, 1826", en hier met de bijvoeging „By (the late) Francis Hamilton"). 4°. [Ex. Teyler].
Ook hier wordt RUMPHIUS *telkens* in genoemd, nu ook in gezelschap van oudere botanische schrijvers, „GARCIAS AB HORTO, ACOSTA", e. a. FR. BUCHANAN (HAMILTON) was officier van gezondheid geweest in dienst der East India Company, en in 1800 een opdracht tot onderzoek van Mysore, Canara en Malabar, waar wel zijn liefde voor VAN RHEEDE VAN DRAAKESTEIN zijn ontstaan; in 1814 werd hij chef der Botanical Garden te Calcutta, en keerde in 1815 naar Engeland terug-, zie over den dictionary of National Biography, edited by LESLIE STEPHEN", i. .v. „BUCHANAN", VII, London 1886. [Ex. Kon. tfio J-

Bijdragen tot de Natuurkundige Wetenschappen, verzameld door H. C, VAN HALL, W. VROLIK en G. J. MULDER. IV* Deel. voor 1829. Amsterdam, 1829. 8°. [Ex. Kon. Bibl.]

In het Eerste Stuk van dit Deel, „Behelzende oorspronkelijke stukken", bevindt zich op p. 189—192 een „Verslag over twee Gedenkteekenen in Nederlandsch Indië, door Z. Excellence den voormaligen Gouverneur-Generaal Baron van der Capellen, voor de Nederlandsche Natuuronderzoekers H. Kuhl, J. van Hasselt en G. E. Rumphius opgerigt".
Eerst wordt het gezamenlijke grafschrift voor KUHL en VAN HASSELT (+14 Sept. 1821 en 7 Sept. 1823) gegeven, daarna volgt op p. 191, geheel in den stijl van het stukje uit de Javasche Courant van 1824, hierboven gecopieerd: „Ue gr. steen, deze eere van den schrijver van het *Herbarium Amboinense,* den grooten RUMPHIUS, in der tijd in den turn van het ruins, ne[ge]ening vlijtige Natuuronderzoeker bewoonde, geplaatst, was enz." lets wat LEUPE reeds in zijn Biographie van 1871 als Aanteekening opnam.
Op p. 192 volgt dan de tekst der Lat. inscriptie, *bijna letterlijk zoó* als LEUPE haar, quasi als komende van BICKMORE, p. 31—32 van die Biographie zou publiceeren; zie dezen tekst van LEUPE hierachter sub **Bickmore,** biz. 47. In deze Bijdragen leest men juister „GODARDUS" en „Totius Indiae Belgicae". Het eenige bepaald afwijkencle is net sun, datum geeft als 8 April: „Amboinae A. D. 8. Mensis Aprilis. || A. D. MDCCCXXIV. || "
Ook in het hieronder volgende titeltje van den „Algemeene Konst- en Letter-Bode" van 1829 vinden we aengeg[even] als authentieke 8 April terug, zonder dat echter blijkt aan welke bron deze beide gelijktijdige berichten ontleend zijn. De getieei ontekst van het grafschrift, hier medegedeeld, verzwakt echter het vertrouwen op dien toegevoegden datum.
Zie overigens sub **Bickmore** biz. 47, en verg. de *heusche inscriptie* sub **Blume** biz. 43.

Konst- en Letter-Bode (Algemeene), voor het jaar 1829. Dl. I. Haarlem. 8°. [Ex. Kon. Bibl.]

Op p. 369—370 (nummer van 5 Juni 1829) wordt, in nog beknopter vorm dan in de hiervoorgaande „Bijdragen enz." van J. hier afgedrukt der inscripties op de graven van KUHL en VAN HASSELT, en van RUMPHIUS. Alles wordt in *doorloopende* vermeld; en gegeven, met opoffering van het uiterlijk van een grafschrift. Dat van RUMPHIUS wordt zelfs maar in de *noot* op p. 37 die weer met dat slot „Amboinae a. d. VIII mensis Aprilis a. d. MDCCCXXiV". Het heeft den schijn, of er geerd van KUHL Bijdragen. Alleen wordt hier toegevoegd, dat Prof. REINWARDT de ontwerper is geweest der inscriptie op het gezamenlijKc g en VAN HASSELT, onder verwijzing naar den Alg. Konst- en Letter-Bode voor het jaar 1823, **II,** pag. 321.

Blume, C. L. Eenige waarnemingen omtrent den *Culilawan-boom* van RUMPHIUS, in het Ilde deel, pag. 65-69 van zijn „Herbarium Amboinense. In „Tijdschrift voor Natuurlijke Geschiedenis en Physiologic Uitgegeven door J. VAN DER HOEVEN en VRIESE." Deel I. Amsterdam, 1834. 8°. Eerste Helft („Oorspronkelijke Stukken"). [Ex, Univ. Bibl. Leiden.]

Dit opstel, p. 46-65, eigenlijk eene verhandeling over de eigenschappen van bovengenoemden boom, is van belang omdat BLUME ook mededeelt:* „Hoezeer wij bij VALENTVN de eerste narigten vinden over den boom, ... en zijn werk de eerste afbeelding van denzelven bevat, zoo moet men toch eigenlijk onzen RUMPHIUS de verdienste toekennen, deze zaak het eerste behandeld te hebben, aangezien VALENTYN het grootste gcdeelte van hetgene hij met betrekking tot de kruidkunde over *Ambotna* aanvoert, uit de toenmaals nog onuitgegevene handschriften van Rumphius (welke, bij Gouverneur der Oost-indische Compagnie berustende, ter zijner beschikking waren gesteld) getrokken, en zelfs de meeste zijner afbeeldingen uit dezelve ontleend zijn." (pag. 52-53). Het hier door mij gespatieerde blijft echter *bloot vermoeden*, en voor BLUME's rekening. Zie overigens het opstel van Prof. O. WARBURG in dit Gedenkboek.

BLUME deelt o. a. ook nog mede (waar hij twijfelt aan den gedrukten tekst der beschrijving Van genoemden boom): „Ten einde mij hieromtrent eenige opheldering te verschaffen, achtte ik het noodzakelijk, de beide Handschriften van RUMPHIUS werk, welke de *Leidsche* Bibliotheek bezit, te vergelijken, te meer omdat ook de latijnsche vertaling van J. BURMAN juist in eene zinsnede, welke ter bepaling van het karakter van dezen Amboineschen boom zeer belangrijk zijn zou, blijkbaar van den Nederduitschen tekst, waarin het werk oorspronkelijk opgesteld is, afwijkt." (p. 54). In de volgende pgg. geeft schrijver de resultaten zijner vergelijking.

Vriese, W. H. de. In *hetzelfde* Tijdschrift. Deel I, Amsterdam 1834. Tweede Helft („Boekbeschouwing en Letterkundige Berigten").

Art. ^*Clavis Rumphiana . . . . soipsit* A. G. E. T. Henschell (sic). Vratislaviae 1833, forma octava". p. 208-214.

Hier geeft Prof, DE VRIESE, dezelfde, die later — in 1858, en zdcr *onvoldoende*, door overhaast vertrek naar Java — REINWARDT'S Reis ZOLI uitgeven (zie sub Reinwardt, biz. 46), als mede-redacteur van het zoogenaamde „VAN DER HOEVEN'S Tijdschrift", eene aankondiging van de Clavis Rumphiana van HENSCHEL, het jaar te voren te Breslau verschenen. Nieuws staat er niet in. Op den voet HENSCHEL volgende, geeft hij eerst een overzicht van het leven van RUMPHIUS, daarna een klein verslagje van het tweede gedeelte van HENSCHEL'S arbeid.

Olivier Jz., J. Reizen in den Molukschen Archipel naar Makassar, enz. in het gevolg van den Gouv.-Generaal van Nederland's Indië, in 1824 gedaan, en volgens de dagboeken en aanteekeningen van onderscheidene reisgenooten, beschreven. Amsterdam, 1834, 37. 2 din. 8°.

De schrijver bevond zich *niet officieel* in 't gevolg van den Gouv. Gen., medegaan op een korvet; hij vertoefde van 4 Maart tot 18 April 1824 op Amboina, en deelt van RUMPHIUS' begraafplaats het volgende mede (I, pag. 48): „Naast het Kerkhof ligt het graf van den beroemden RUMPHIUS. Van dit zoo min als van eenig ander graf is hier het allergeringste spoor meer te vinden. Het is geheel en al vervvaarloosd, doch (gelijk in het vervolg nader vermeld zal worden) door den Gouverneur-Generaal hersteld *), en met een eenvoudig, maar gepast gedenkteeken versierd geworden, waardoor de nagedachtenis van eenen geleerde aan wien de wetenschap en het" Vaderland zoo veel verpligting heeft, vereeuwigd en hierdoor de regtmatige dankbaarheid der natie aan den dag gelegd is geworden."

Afdoende is deze beschrijving allerminst; maar 'tis te verklaren omdat de schrijver bij latere aanhalingen blijken geeft den juisten datum der plaatsing van het monument niet te kennen. Eerst in Dl. *II* (verschenen 3 jaren na het eerste), pag. 2 noot, vermeldt hij den tekst *met vertaling* der inscriptie, volgens de verbeterende aanteekening, op p. 352 achter m dat deel: „omdat zij mij eerst later in handen gekomen is." Men lette ook op de drukfout-verbetering op p. 2 in Dl. II gegeven : 18 April, *niet* Maart.

Vero-eefs zoekt men in deze beschrijving (hoe geheel anders had het kunnen zijn met 't oog op 's schrijvers bronnen!) naar eenige feiten -& beschrijving* van het monument-zelve, door wien de onthulling geschiedde, enz. . . geen spoor er van. Wei geeft hij (Dl. 1^ pag. 142) aan de hand van Cuvier, een korte biographie van R., doch waarvan letterlijk niets deugt.

Blume, C. L. co°-nomine Rumphius. Rumphia, sive commentationes botanicae imprimis de plantis Indiae Orientalis, turn penitus incognitis turn quae \n libris RHKEDII, RUMPHII, ROXIJURGHII, WALLICHII, aliorum, recensentur. Lugduni-Batavorum, 1835, 3^ 47, 4«- 4 vol. fol. Cum laminis. [Ex. Kol. Bibl.]

Reeds HENSCHEL had in zijn Clavis Rumphiana van 1833 over de „Botanici inclili Angli, Batavi, Germanique" die met *cigcnoogen* Indie hadden leeren kennen. en van wie men dus opheldering verwachtte over degeschriften van RUMPHIUS. dit gezegcl: „Interquos quidem in Blumio, celeberrimi nominis viro, maximam spem pono." (p. XIII der Fraefatio). En geheel in overeenstemming met de o Blume in zijne „Rumphia" aldus: "^Hisc^comn^Lir^i^rtim G. E. Rumphii *Herbarium Amboinense* plant, in lucem editis, officio jam a lon^o indefi^T^^^tisfacere conatus sum. Anno scilicet 1718x8 Illu.tns.ima *Academia Caesarea Naturae Curiosorum* me, vixdifm duos et vi-inti annos Datum, honorificentissimo gravissimoque cognomine Rumphii ornavit, quo me, credo, excitaret, ut fundat- nil' V v.ins hic nostro Dositis templum Florae Indicae suj)erstruere et altius erigere conarer." (p. I). Terwijl het slot *ZTl^Zio* - dd Nov ^J^FvSS*"** de biographie van HKNSCHEL, en metdeze woorden eindigt: „Simul duoVodices Hollande conscripti, et genuinae delineationes, quibus J. Burmann (sic!) in edendo *Herbario Amboinensi* usus est, quaeque, optime servatae, Bibliothecae Leidensi sunt ornamento, summâ a me religione consulentur." (p. VI). Dit klopt geheel, dat te Leiden in de Univ.-Bibl. tot zijn beschikking had; want het ex. van CAMPHUYS was er

---

[1]) Waar de schrijver hierop terug komt (I, pag. 141—142) zegt hij onbegrijpelijkerwijs: *Met *genocgen* vcniani ik den 1301 *[al. Af>ril* 1824] dat de Gouverneur-Generaal [van der Capellen] ter eere van den beroemden George Everard Rumph .... een gedenkteeken zal (sic!) doen oprigten, hetwelk zich door eenvoudige netheid kenmerken en een latijnsch opschrift voeren zal.« — En wat OLIVIER in zijn laatste Aanteekeningen in dl. II op pag. 352 schrijft: „Van meer belang is het, hierbij aan te merken, dat de Hoogleeraar Van der Hoeven in het door hem uitgegeven Tijdschrift van deze inscriptie eene vertaling heeft medegedeeld, welke mij niet bekend was, maar die ongetwijfeld de beste is, en naar welke ik derhalve den lezer moet verwijzen", is, tot onzen spijt, evenmin opgehelderd kunnen worden. In de eerste 4 jaargangen van het „Tijdschrift voor Natuurlijke Geschiedenis en Physiologie. Uitgegeven door J. VAN DER HOEVEN en W. H. DE VRIESE", Amsterdam 1834—37, staat zoo'n vertaling *niet;* en een dezer jaargangen moest OLIVIER natuurlijk in zijn IIe Deel van 1837 bedoelen. Doch ook elders hebben wij *nergens* dan bij OLIVIER-zelven eene vertaling ontmoet van het grafschrift op het RUMPHIUS-monument. hoezeer OLIVIER er blijkbaar wel een gezien heeft.

[2]) *Tot mijn groote vreugde kan ik ook deze vraag nader beantwoorden.* Zoekende naar de herkomst van de raadselachtige Bijlage IX bij LEUPE (verg. blz. 21 hiervóór, en noot 3), wees Dr. P. C. MOLHUYSEN mij op de mogelijkheid dat deze berustte in het Archief van Curatoren te Leiden. Door vriendelijkheid van Mr. J. E. BODDAERT, Secretaris van het College van Curatoren, mocht ik toen verschillende stukken uit dat Archief tot mijn beschikking krijgen. De Bijlage van LEUPE werd *niet* gevonden; doch wèl werd opgehelderd de aanwezigheid van het authentieke hs.-RUMPHIUS ter Leidsche Univ. Bibl. sinds 1826. Het blijkt toch, **dat dit te danken is aan de** bemoeienis van Prof. Dr. C. G-/ C. Reinwardt, den botanicus. Dd. 27 Dec. 1825 wendden zich de Curatoren der Leidsche Hoogeschool tot den Minister van Binnenlandsche Zaken, met eene missive die aldus aanhelt: „Wij zijn door den Hoogl" REINWARDT onderrigt dat onder de archieven der voormalige Oostindische Compagnie papieren voor de wetenschappen van belang en nagelaten door wijlen den beroemden RUMPFF, zouden berustende geweest zijn, welke bij gevolg thans tot dat van het ministerie van de Colonien behoren". Het slot van de alzoo aangevangen, en nog geheel aanwezige correspondentie — REINWARDT bracht o. a. 16 Nov. 1826 een advies uit aan Curatoren, na een bezoek aan 's Gravenhage om de hss. bij «Marine en Koloniën» te bezichtigen, waarin hij constateerde: » . . . kan ik thans, na eene oplettende bezigtiging dier handschriften de eer hebben aan UEGr.Achtbaren te berichten, dat dezelve het oorspronkelijk handschrift zijn van het algemeen geacht en vermaard kruidkundig werk, getijteld G. E. RUMPHIUS, Herbarium Amboinense of Amboinsch Kruidboek» —, het slot was, dat de Minister voor Marine en Koloniën, ELOUT, bij missive van 8 Dec. 1826 het hs. «vervat in acht banden» aan Curatoren aanbood ter plaatsing in de Bibliotheek der Leidsche Hoogeschool; en dat Curatoren bij missive van 16 Dec. 1826 voor dit geschenk hun «wel menenden dank» aan dien Minister betuigden. — Dit zijn dus de 8 folio-bdn. thans te Leiden aanwezig. zie blz. 2, sub I, 1, A. Maar BURMAN in Nov. 1736 (zie blz. 30) spreekt slechts van 6 fol. dln., dus wel van het hs. van Liber I—XII alléén, *zonder Auctuarium noch* te *Appendix*, die er toenmaals blijkbaar 110£ *niet* aan toegevoegd waren.

In het dan volgende caput I van dl. I publiceert Blume onder het hoofd ,,Rumphii laborum remuneratio" het origineel van den Holl. brief, met Lat. vertaling, (p. 8-9), dien RUMPHIUS dd. Amboina 19 Sept. 1699 aan de Bewindhebbers schreef om hen te bedanken voor de bevordering van zijn zoon PAULUS AUGUSTUS van Onderkoopman tot Koopman, als vergelding voor de ontvangst van Lib. I-IX van het Ms.-Kruidboek door die Bewindhebbers; een brief, dien later LEUPE in zijn Biographie van 1871 nogmaals als Bij*. XI afdrukte; die vroeger in het Rijksarchief berust had (zie LEUPE'S Aanteekening n°. 25), en er nu ook weer terug is gekeerd. LEUP[E] heeft dien brief weer uit BLUME overgenomen, *niet* van het origineel, zooals hij ook uitdrukkelijk p. 29 erkent; maar hij begaat daarbij de *grove /out* het onderschrift wat BLUME 66k had aangehaald, als aanwezig „in altero Manuscripto *Herbarii Amboinensis*, scilicet in additamentis ad sex priores libros" — d. i. dus in het zoogenaamde eerste Appendix, van 1692, te Leiden aanwezig, verg. LEUPE, p. 22: tervvijl het tweede Appendix van 1694 was, zie aldaar p. 23 — onderaan *bij* zijn Bijiage XI *te voegen* alsof het behoorde tot dien brief van RUMPHIUS, en daarbij willekeurig het jaartal 1692, wat BLUME terecht gaf, te *vera?ideren* in 1699! lets, wat wef een bijster-vrije opvatting mag heeten der geoorloofde verbetering van gewaande ,,drukfouten"; zie nog sub **Leupe,** biz. 20.

BLUME zegt duidelijk dat hij dien brief *vond* tusschen de 2 Leidsche Mss.: „Literae ... inter duos codices in Bibliotheca Leidensi servatos——a me repertae" (p. 7); en hij toont zich bizonder verblijd over deze vondst. De onderstelling dus van LEUPE in z*jn Aanteekening No. 25, dat ,,\vaarschijnlijk" deze brief ten bate van Prof. BLUME gelicht was uit de papieren van het Rijksarchief is, zacht gesproken, weinig gegrond [1]). Aan *Personalia* over Rumphius voegt dan Blume — gehoor gevend aan de opwekkmg in die richting van Henschel — nog deze drie toe op p. 8, welke, zoo het schijnt, aan latere biografen steeds ontgaan zijn:

,,1. Rumphii pater, procul ullo dubio, inter annos 1660—1666 Architectus Hanoviae degit. Ipsa domus, quâ in hâc urbe utebatur, periculo dd. 24 Maii 1660 jam nobis innotuit.

2. Gives ejus peritiam et industriam magni fecisse constat. Etenim charta d. 28 Augusti 1663 data delineation em Gymnasu Hanoviani, cujus non nisi parietes erant aedificatae, absolvendi describere jussus est.

3. Non magna in vita domestica felicitate frui illi licuit. Nam praeterquam quod filius natu major, Georgius Everhardus noster, ab anno inde 1652 plane a familia secesserat, novem post ejus profectionem annis accidit, ut filius Architecti Rumpn natu minor d. 10 Februarii 1661, hora vespertina circiter decima scribam adoriretur eique gladium capulo tenus per tergurn adigeret: quo facto in foro urbis novae Hanoviae telis confossus est/> Haec autem notitia ex annali manu scripto a Jacobo Dhein, qui Hanoviae servatur, desumta est."

Voorai dit laatste feit schijnt niet meer onder de aandacht te zijn gebracht, evenmin als dat GEORGIUS EVERHARDUS de *oudste* zoon van zijn vader hier genoemd wordt. De *jongste zoon* van den ouden RUMPH (?) zou dus in 1661 wegens moord te Hanau terechtgesteld zijn.

Dan begint het eigenlijke botanische werk, waarin RUMPHIUS natuurlijk telkens genoemd wordt. Allereerst dl. I. Maar op p. 57~5[8] g[eeft] BLUME daar dan de Latijnsche vertalingen van \ **brieven van Rumphius, die aan Leupe onbekend zijn gebleven** \ en toch onmiddellijk aansluiten bij den brief van RUMPHIUS aan DE SAINT-MARTIN, dd. Amboina 15 Sept. 1692, door LEUPE als Bijiage **III** gepubliceerd!! Het zijn:

1 Memorie aan den Raad-Extraordinair Diederik de Haas, over de „Macassarsche Gift-Boom" (verg. Kruidboek, *Ih* i[o]L 263 vlg.; d. i. Liber **III,** Caput 45), dd. Amboina 16 Mei 1691; en

1 Brief aan den Raad-Ordinaris Isaac de Saint-Martin, over hetzelfde onderwerp, dd. Amboina i5Meii69i; tot tweemaal toe onderteekend met ,,ROMPHIUS", in stede van ,,RUMPHIUS", ^quod vix errori scribae tribuas" zegt BLUME (I, p- 57/ **RUMPHIUS schrijft hem o. a. ook dat hij hem 2 dln. der Ephemerides toezendt, die hij zelve *dubbel* ontvangen had. En nu zie men eens den brief van R. bij LEUPE, Bijlage III, dd. Amboina 15 Sept. 1692, in antwoord weer op een (*niet-bekend*) schrijven van DE SAINT-MARTIN aan hem dd. Batavia 4 Maart 1692, waarin deze hem ook gemeld had dat hij die 2 dln. der Ephemerides** reeds zelf in zijn Bibliotheek bezat! DE SAINT-MARTIN bezat immers zoo'n rijke bibliotheek; zie Dr. de Haan in Tijdschr. Bat. Gen., XLII, 1900, p. 297—308, en verg. LEUPE, p. 45.

En daarop volgt dan nog bij BLUME, p. 5-8:

1 Excerpt uit een verslag van dien Raad-Extraordinair D. de Haas, over datzelfde onderwerp aan den G. G. en Raden van Indie., dd. 21 Juli 1691; dus blijkbaar, nadat hijzelve te Batavia was aangekomen.

Daarna begint vol. II (1836), na eene Praefatio, met een Caput **XIII** getiteld ,,G. E. RUMPHII sepulcrum". Verschillende interessante dingen vertelt BLUME daar, die evenzeer *onopgemerkt* bleven door LEUPE. Voorai dit, dat er wel degelijk *grafschennis* is aan de rustplaats van RUMPHIUS, dat dus het ,,Dira Temp. Calam. et Sacril. Manu Fere || Dirutum" inderdaad *waarheid* en dat men de beteekenis niet mag wegmoffelen zooals OLIVIER in zijn „Reizen in den Molukschen Archipel", II, Amsterdam 1837, p. 353 heeft trachten te doen [3]), door, tegen alle Latiniteit in, dit te vertalen met ,,door noodlottige omstandigheden, en niets ontziende hand des tijds"; zoodat er dan niet alleen een schennende *tand*, doch ook een schennende *hand* des tijas z wezen! — Integendeel.- BLUME vertelt duidelijk het volgende over RUMPHIUS' graf: „In Ambonae parte australi, prope coemetenu et dextra viae, quae ducit ad *Baton Gadja*, qua villa amoenissima Praefecti Moluccarum nostra aetate utuntur, praedium cum vi habuit Plinius Indicus noster. . . Hie diutius seculo ossa ejus contegebat lapis, virentibus *Panaeisfrutieosi* arbustis circumsep tus.

---

[1]) *Dit was niets te veel gezegd!* Want, nu de correspondentie over het authentieke hs.-RUMPHIUS uit 1825—26 teruggevonden is, hiervóór in de noot besproken, is tevens gebleken dat dit stuk van 19 Sept. 1699 *reeds in* 1826 *bij dat hs. werd gevoegd*. Immers, bij eene missive dd. 17 Oct. 1826 van den Minister van Marine en Koloniën ELOUT, aan den Min. van Binn. Zaken, wordt bericht dat men *nog zoekende was* naar andere stukken van RUMPHIUS, doch dat men tot op dat oogenblik «niets anders (had) gevonden dan den brief van GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS in dato 19 Sept. 1699 bij gelegenheid van de overgifte en aanneming van zijne Botanische schriften». En op 8 Dec. 1826 wordt dan ook door Min. ELOUT aan Curatoren niet alleen het hs. van het Kruidboek in 8 banden aangeboden, maar ook «benevens een brief van GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS in dato 19 September 1699 aan Heeren Bewindhebberen der Oost-Indische Compagnie, bij gelegenheid van de overgifte en aanneming zijner voornoemde handschriften geschreven». Slechts zonderling, zéér zonderling blijft het, dat Prof. BLUME in 1835 niet de geschiedenis heeft gekend van dit Leidsche hs. uit 1826, en den naam van zijn Leidschen collega, Prof. REINWARDT, *in verband daarmede niet* in zijne Rumphia heeft genoemd. Ook aan Prof. VETH, in zijn biographie van REINWARDT (in «Ontdekkers en Onderzoekers», Leiden 1884, 2e uitgave), zijn diens veraiensten te aezen aanzien *onoet:ena* geDicven.

[2]) **Hiervan zegt BLUME dat ze** zich bevinden als afschrift bij de afbeelding der *Arbor Toxicaria* in een der twee hss. te Leiden, zonder dat hij precies zegt welk der beide, dat van de O. I. C. door BURMAN bij de uitgave gebruikt, of dat van ^AMi/nu\b. Want bij die «altera imago», zelve zegt hij: »Additum est apographum aliquot epistolarum, quae sunt argumento, quantopere Rumphio nostro, extremo etiam vitae tempore, curae esset egregmine quovis modo emendare et absolvere. Has literas ob earn causam latin(versas lectori propono, caet.« (dl. II, p. 56-57). Doch in werkehjkheid zijn die brieven te Leid *duplo* aanwezig; in elk der twee hss. bevindt zich de 17-eeuwsche copia, waarvan ik afschrift nam. Hoogst interessant is de oudercopie van den brief van am Boina, Martin; deze eindigt: ».... was geteekent, Romphius. — lager stond, dit gesteld bij GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS ter zijde stont Amboina in 't Casteel Victoria den 15e Maij 1691. zijnde het slot van het 63ste Jaar mijns ouderdoms«. D. i. dus.... *Rumphius moet nà 15 Mei* 1628 *geboren zijn!* Dit is daarom van te meer waarde, omdat, indien men de onderteekening van de »Opdragt« aan de Heeren Bewindhebbers (vóórin dl. I van BURMAN's uitgave) »Op Amboina aan 't Casteel Victoria, den 20. September 1690. midden in 't 63. jaars myns ouderdoms« *geheel letterlijk* opvat, RUMPHIUS geboren zou moeten zijn op 20 Sept. 1690 *minus* 62½ jaar = 20 Maart 1628. Maar nu blijkt, dat RUMPHIUS niet alleen nà 15 Mei 1628 geboren is, doch hij moet ook vóór 7 Juli 1628 geboren zijn, want anders kon de op 7 Juli 1696 overleden Gouverneur van Ambon NICOLAES SCHAGHEN niet een ex-tempore op zijn. door zijn zoon geteekend, portret -- zie sub V, blz. 54 — gemaakt hebben, waar bij staat: Aet. LXVIII. **Rumphius is dus geboren of in de 2e helft van Mei 1628, of in Juni 1628.** Dat portret, door zijn zoon, zou dan ook best gemaakt kunnen zijn *ter ere* van zijn 68ste verjaardag. *nadat* het Kruidboek sinds uit°. Dec. 1695 geheel voltooid, en de Rariteitkamer met kracht onder handen was genomen in die eerste helft van 1696. (De 2de emissie der Rumphius-medaille heeft het jaartal 1628. *Red.*)

[3]) Dit werk moet in zijn 2e dl. zeker gedutende het jaar 1836 in afleveringen verschenen zijn, en daarop een generalen titel met 1837 gekregen hebben; anders is het niet mogelijk dat BLUME in dl. II van zijn Rumphia, met 1836 op den titel, en met eene Praefatio gedateerd Dec. 1836, op p. 12 van zijn tekst (in noot 1) p. 2 en 352 van OLIVIER's deel II had kunnen aanhalen. Waar, bovendien, blijft de beteekenis van het »Manibus Placatis« in het opschrift van het monument, indien niet werkelijke *graf-schennis* had plaats gehad?? — Doch ook BLUME vergeet hier te onderscheiden tusschen de „*bysonder grafstee*" van RUMPHIUS, en diens „*vergunde thuyn by desselfs leven*", beide in Aug. 1687 (het jaar van den brand in Jan.!) genoemd, zie LEUPE, Aant. 27 (p. 62). De *eerste* lag bij Batoe Gadjah, doch de *tweede* bij de Waitomo, „achter de tegenwoordige paerden- en beestenstal" (in 1687), d. i. bez. de letter V op den plattegrond van Ambon in 1718 achteraan VALENTIJN's IIe Deel.

Seoulcrum illud et agrum, qui vulgo nomine *Hortt sep.dcralis* Rumphii *(Graftutn van den heer* Kurnphius) summa rolebatur religione diligentissime servabat et a temporis injuriâ tuebatur civmm Ambonensmm pietas, qmbus scilicet magna res vfdebaSr tomr celebrem viium ibi habitasse et post mortem cum majonbus ipsorum quiescere. Quicunque autem novent, OUMS relSne eiusmodi momimenta ac majorum sepulcra cum Christian! Ambonenses, tum max.me Muhametani colere KS is facile intelhget, quae vulgo hominum fuerit indignat.o, quum, Amboina ab Anglis captâ, quorum impeno soieant, is iacuc e ... hortus sepulcralis venderetur ipsumque Rumphii sepulcrum nefanò emtonis multum pristini spleni ... S. vldet ur lucri cupiditas, quae Islam hominem impulerit, ut ilium praedium scelere violaretur ..... Et s sepulcro, ut in aliis compluribus, quae tune tempons diruta fuerunt, ahquas res pretiosas

1 £ £ £ Z J X £ Z ... Sed, ut frustraquaesiverat, se iirventurum esbc *p* ... domnes bonos excitaverat, aliquantum leniret; sed exinde tamen nimis eo scelere pollutum videbatur :sep ... aan de laatste rustplaats van RUMPHIUS bedreven ... mahs herbis ... den Gouverneur van Ambon W. J. CRANSSEN (ontslagen door DAENDELS midden 1809): wmstbejag, noemt BLUME in zyn noot 3 ae ... et administrationem colomarum nostrarum ... «Ttus" ... oiim Molucis fterat Iraefec'tus, hanc sepulcrf R'umphii violationem mecum communicavit. Nomen autem ... honunis inSmis, qui tale nefas ... CAPELLEN ... gen (?) April 24 ... En daarna geeft BLUME het ... wat zich bevindt o ... t, dat ... RUMPHIUS: ... stevens vervvijst hij daarbij naar de plaat die de schilder P. VAN OORT er van gemaakt had, een die de qui naturae investigatores nostros in itineribus comitatus est, et cum aliquamdiu in Ambona degerent, aedes in horto, ubi monumentum positum est, habitavit, exprimi ^ravi" (p. 13 ... Het geen met ... in La ... van MDCCCXXIV ! Of is dit een slordigheid van den lithograaf? *grave font* heeft begaan het jaar ... CCCXIV te ... het ... op p. 12 van dit deel II, deze grove fout *met*. Maar wèl laat hij, Tenminste BLUME heeft in zijn eigen teKst van ... *weg*, al erkent hi in een noot dat de ... evenals de plaat van VAN OORT ... op de zuivirheid van het grafschrift'zcSuds van' van OLIVIER ... Oort — die ... in ... en ... BLUME—VAN OORT ... welke foto berust in het Koloniaal Museum te Haarlem, en ovengens het grafmonument nog heden ten dage ... teekening vertoont, die VAN OORT in 1828 er van gemaakt had. En verg. vooral de grafschnften sub Bickmore gecopieerd, biz. 47 en noot 1.

Blume (volgens van Oort) in i836.

„M. S.
Georgii Everhardi Rumphii
De Re Bot. Et Hist. Nat.
Opt. Mer.
Tumulum
Dira Temp. Calamit. Sacril. Manu Fere
Dirutum
Manib. Placatis
Et
Piet. Reverent. Publ. Testif.
H. M.
Ipse Consecr.
Godardus Alexander Gerardus Philippus
Lib. Baro A Capellen
Tot. Indae Belgae
Praef. Reg.
Amboinae A. D. Mens. Aprilis
A. D. MDCCCXXIV."

Foto-Najoan in 1893, *authentiek.*

„M. S.
Georgii. Everardi.
Rumphii.
De Re Bot. Et Hist. Nat.
Opt. Mer.
Tumulum
Dira Temp. Calam. et Sacril. Manu Fere
Dirutum
Manib. Placatis
Rest. Jussit
Et
Piet. Reverent. Publ. Testif.
H. M.
Ipse Consecr.
Godardus. Alexander
Gerardus. Philippus
Liber Baro A Capellen
Tot. Ind. Belg.
Praef. Reg.
Amboinae. A. D. Mens. Aprilis [2])
A. D. MDCCCXXIV."

---

[1]) Lees «G. J. Cranssen», want hij heette Willem Jacob. Van Sept. 1799 —Tuni 1801 was hij Gouverneur van Ternate geweest. zie Dr. De Roo in Tijdschr. Bat. Gen. XVI (1867), p. 503 vlg., die hem echter wonderlijkerwijs J. W. CRANSSEN noemt, niettegenstaande uit de door hemzelf gepubliceerde stukken blijkt, dat hij W. J. heette. Sinds begin 1802 was hij Gouverneur van Ambon geworden: en verg. ook DE JONGE's Opkomst, XIII. p. 293 en 415—416. In najaar 1810 had DAENDELS, die hem in 1809 als Gouverneur van Ambon ontsloeg, hem te Batavia weer President van Schepenen gemaakt (ib. p. 501). Daarna bleef hij te Batavia, en werd tijdens het Engelsche Tusschenbestuur lid in den Raad van Indië — evenals Muntinghe — en bleef dat zelfs tot op de overneming weer door de Ned. Commissarisven-Generaal (verg. Van der Kemp in Bijdr. Kon. inst., 6, III (1897), p. 354 en 427—429). Hij was een *bepaalde vriend der Engelschen*, en in zooverre is zijn getuigenis in zake het graf van RUMPHIUS **onverdacht**. RAFFLES noemt in het Voorwoord tot zijn History of Java (I, 1817, p. XII), nà en naast Muntinghe, alléén nog maar van de Hollanders «Mr. J. C. (sic!! lees weer: W. J.!) Cranssen, President of the Bench of Schepenen». Hij bleef later te Batavia wonen, en was daar o. a. van 1819—1821 als pachter van een Gouv.'s-«bazaar»; zie de «Brieven van en aan Mr. J. H. VAN DE GRAAFF 1816—1826», ed. VAN DER KEMP, Verh. Bat. Gen. LII, 1901, II, p. 76—77 en 152. Nog in 1836 heette, naar vriendelijke mededeeling van den heer H. BOSHOOM, de tegenwoordige *Pasar Senèn* te Weltevreden «*Bazaar Cranssen*», zooals blijkt uit een kaart behoorende bij Gouv.'s-Besl. van 19 Dec. 1836, nº. 23, en berustend in de Bibliotheek der VIIe Afd. van het Dep. van Oorlog te Batavia. — Daar te Batavia en Buitenzorg moet Blume tusschen 1818 en 1826 Cranssen *persoonlijk gekend hebben!* En daar BLUME reeds sinds 1818 met het «cognomen Rumphius» was vereerd, was er alle aanleiding voor hem alle bizonderheden omtrent RUMPHIUS goed in zijn ooren te knoopen; terwijl CRANSSEN zijnerzijds alles kon weten omtrent de geschiedenis van het Engelsche Tusschenbestuur (in de Encyclopaedie van N. I. schittert de naam van W. J. CRANSSEN door afwezigheid). — Aangezien nu Ambon op 19 Febr. 1810 in handen der Engelschen overging (zie MEINSMA, Geschiedenis etc. II, 1^e Stuk, 1873, p. 38), en weer onder Holl. gezag kwam op 25 Maart 1817 (zie MIJER in Tijdschr. v. N. I., 3me jrg., 1840, II, p. 346), moet deze ontwijding van het graf van Rumphius tusschen 1810 en 1817 hebben plaats gehad. — En zie de *volledige bevestiging* dezer grafschennis sub Lesson, blz. 44; door wiens bericht het echter zeer waarschijnlijk wordt, dat deze ontwijding van het graf van Rumphius plaats had tusschen Jan 1796 en begin 1802; dus tijdens de éérste maal, dat Ambon in handen der Engelschen was geraakt. Verg. over deze periode Meinsma, I, p. 234, en II, 1e stuk, p. 9—10. Juist omdat CRANSSEN, dadelijk nà deze *eerste* Engelsche periode van Ambon, er Gouverneur werd, kan zijn verhaal ook evengoed op deze jaren 1796—1802 slaan.

[2]) Over deze dateering schrijft mij Prof. J. J. HARTMAN: „A. D. Mens. Aprilis, zonder cijfer achter D. is absoluut geen Latijn. Wat iemand, die zoo'n inscriptie hoeft gemaakt, er mee kan hebben bedoeld, zou CICERO zelf, zoo hij uit het graf verrees, niet kunnen zeggen." Het lijkt dus, of men hier het *ontwerp* voor zich heeft, en dat inderdaad VIII *tusschengevoegd* moet worden (zie noot 1 op de volgende blz.); zoodat de heusche datum 8 April was, dien men echter *vergat er bij te beitelen.*

D. i. dus: ,,ante diem (VIII?) mensis Aprilis", of 8 (?) April 1824[1]). Deze foto-Najoan is 17 bij 21% cM.[2]). — Bij BLUME volgt dan als ie plaat in dit deel II de reeds genoemde afbeelding van het monument op RUMPHIUS' graf, „VAN OORT del", „LAUTERS hth'. welke lithograaf LAUTERS misschien ook wel de fouten op zijn geweten heeft; onderaan is nog een klein portretje van RUMPHIUS, genomen naar dat in Rariteitkamer en Kruidboek, doch waarin de lithograaf RUMPHIUS voor de *vailatle flink ziende* heeft gemaakt.

In dl. **Ill** en IV der Rumphia (1847 en 1848) staan dan overigens, behalve de talrijke botanische aanhalingen uit RUMPHIUS, geen personalia meer over hem. Curieus is echter, dat BLUME van VALENTINI spreekt als van ,,VALENTYN", b.v. in dl. Ill, p- 155: conferatur .liber a Valentyn *India literata* inscriptus" (n.l. over de briefwisseling tusschen RUMPHIUS en DE JAGER over de Schleichera trijuga Willd., *kesambi).* En toch had HENSCHEL, wiens „Clavis Rumphiana" van 1833 BLUME zoozeer behoorde te kennen, reeds gewaarschuwd: ,,Fr. Valentynus (quern ne confundas cum Valentinio . . . .)" ! (p. VIII der Praefatio).

Vriese, W. H. de. In *hetzelfde* Tijdschrift als hierv66r, biz. 41. Deel III, Amsterdam 1836, Tweede Helft („Boekbeschouwing en Letterkundige Berigten").

Art. ,,Rumphia, *sivc Commentationes botanicae* caet. *Scripsit* C. L. Blume. Lugd. Bat. . . . 1835, fasc. 1—3". p. 27 — 40.

Op dezelfde wijze als hierv66r geeft Prof, DE VRIESE, in kwaliteit van mede-redacteur van ,,VAN DER HOEVEN'S Tijdschrift", eene bespreking der eerste 3 afleveringen van BLUME'S Rumphia, d. i. dus loopende tot en met p. 45 van dl. I. Ook hier wordt geen nieuws gezegd. DE VRIESE geeft een overzicht van BLUME'S Praefatio, merkt op, naar aanleiding van de door BLUME daar genoemde natuuronderzoekers in onzen Archipel: „Onze REINWARDT staat hier te regt op den voorgrond" (p. 29), en laat dan een bespreking volgen der eerste 3 Capita van BLUME'S eerste Deel, waarvan Caput I de Rumphiana bevatte, en waarbij DE VRIESE, sprekende over Caput III, nog even op pag. 36 diens vroeger opstel over den Culilawan-boom van RUMPHIUS in dl. I van VAN DER HOEVEN'S Tijdschrift (1834), p; 46-65, herdenkt. Zie toch hierv66r biz. 40—41.

Horsfield, Thos. Plantae Javanicae rariores, descriptae iconibusque illustratae, quas in insula Java, annis 1802—1818, legit et investigavit— — E siccis descriptiones et characteres plurimarum elaboravit J. J. Bennett; observationes structuram et affinitates praesertim respicientes passim adjecit R. Brown. Londini, 183S—1852. gr. 4°. [Ex. Kol. Bibl.]

Op verschillende plaatsen wordt RUMPHIUS genoemd, vaak als eerste opmerker en beschrijver van een plant. Bij de beschrijving van den beruchten ^75-boom, de Antiaris toxicaria Lesch., geeft Bennett blijk heel goed de waarde van VALENTIJN tegenover RUMPHIUS te kennen ; want sprekende over de afbeelding die VALENTIJN geeft bij zijn beschrijving van den „Macassaarsse Vergift-boom" **(III,** 1, 1726, fol. 218) zegt hij: „A comparison of this figure with that given in the work of RUMPHIUS will show that (like most, if not all, of the plants of VALENTYN) it is only a diminished and mutilated copy of the drawing which was subsequently made use of in the latter work . . . . Nearly all that is said by VALENTYN appears also to have been abridged from RUMPHIUS'S MS., with the exception of a narrative of the execution of four criminals by means of aeriss poisoned with the deleterious juice" (p. 55)-

Lesson, P. Voyage autour du monde entrepris par ordre du Gouvernement sur la corvette la Coquille. Bruxelles, 1839. 4 tomes, pet. in-4°. Avec planches. [Ex. Kol. Bibl.].

De reis begon 11 Augustus 1822 te Toulon en eindigde 24 Maart 1824, evenzeer te Toulon. Van 4—28 October 1823 was men op Ambon — verteld in dl. **Ill,** p. 142—180 —, **dus een half jaar voór de herstelling van het graf** van RUMPHIUS door G. G. VAN DER CAPELLEN. De Franschen vonden als Gouverneur der Molukken XMR. P. MERKUS. „qui parle le frangais comme sa langue maternelle" (III, p. 143), en vonden er ook „un officier beige. . . . M. MONNOIE, qui avait servi dans les armées de la France" (ib.), welke hen overal heen geleidde en introduceerde. En dan vertelt LESSON op p. 146—147 dit *hoogst belangrijke:*

„La demeure du capitaine MONNOIE, qui nous servaic de lieu de rendez-vous, e'tait, comme toutes les maisons des Europeens a Amboine, délicieusement accommode'e à la climature brulante des Moluques. Des varangues ouvertes à la brise de mer maintenaien une moite fraicheur que des massifs de plantes odorantes embaumaient. J'admirais la variety de ces riches parterres . . . . . gros bouquet de pissang (bananier) attira mes regards, et mon attention fut bien autrement captivée lorsque j'appris que leurs racines puisaient leur nourriture dans le cercueil de RUMPHIUS, et que leur dome de verdure abritait la sepulture de l'homme ce'lèbre qui a rendu d'immenses services aux sciences naturelles en faisant connaitre, le premier, par de précieux travaux, les productions de ces climats. A quelques pas de la gisaient deux seuls débris du tombeau: c'étaient des socles sur lesquels avaien reposé autrefois les colonnes qui supportaient le cénotaphe e'leve' à cet ancien intendant d'Amboine dans sa propre maison. Mais, environ vingt ans avant notre passage, le nouveau possesseur du terrain fit de'molir le monument et en vendit à un haut prix les mate'riaux, car le marbre et le calcaire à grains fins viennent d'Europe et sont fort recherchés à Amboine. Je parlai de cet acte singulier de vandalisme a M. MERKUS, qui s'en emut. ct qui prit l'engagement de faire restaurer, aux frais de l'Etat, cette sépulture violee. L'expedition de M. d'URVILLE, qui visita Amboine apres nous, trouva cette promesse dignement accomplie[3]). RUMPHIUS, OU *Georges, Everard, Rumph, n6* a Hanau, en 1687 (sic!!), mourut à Amboine en 1706: les ouvrages qu'il a laisse's sont apprecies de tous les savants."

Op buitengewone wijze bevestigt dit en vult aan hetgeen, sub **Blume,** biz. 42—43, door dezen op gezag van W. J. CRANSSEN is medegedeeld op grond van wat daar gegeven werd, kon de ontwijding van het grafmonument van RUMPHIUS evengoed hebben plaats gehad den *tweeden Engelsc/ien tijd* van Ambon, Febr. 1810—Maart 1817, als in den *eersten Engelschen tijd* van Amboina, Jan. *79. begin 1802. Doch LESSON spreekt hier in 1823 van ^environ vingt ans avant notre passage", en slaat dat zonder eenigen twijfel dus. op die eerste Engelsche periode. Zoolang er geen getuigenis omtrent den toestand van RUMPHIUS' graf 1792 — zie sub **Labillardiere,** biz. 39 — en 1823, hier bij LESSON, aangetroffen is geworden, zal het ondoenlijk zijn in dezen *stelir** beslissen. Maar de groote waarschijnlijkheid pleit voor de jaren 1796—1802, Amboina's eerste Engelsche periode.

Voorts blijken uit het verhaal van LESSON een paar verrassende nieuwe dingen : i°. op het graf van RUMPHIUS heeft *geduren* 18* *eeinv een marmeren tombe gestaan^* waarvan LESSON en de zijnen in Oct. 1823 nog terug konden vinden 2 voetstukken van pilaren ; 2°. LESSON is degene geweest, die de opmerkzaamheid van Mr. P. MERKUS — pas sinds 28 Oct. 1822 als Gouverneur der Molukken op Ambon aangekomen, zie LESSON, III, p. 179 — op dit geschonden graf heeft gevestigd ; hetgeen MERKUS weer over heeft gebracht aan den G. G. VAN DER CAPELLEN, toen deze op 4 Maart 1824 met zijn gevolg op Ambon aankwam en

[1]) Het blijft een raar geval met dit «A. D. Mens. Aprilis». In de Algemeene Koust- en Letter-Bode van 1829, zie blz. 40, wordt VIII er *tusschen geschoven.* dus zou 8 April de dag der inwijding van het monument zijn geweest, en de lezing moeten zijn: «A. D. VIII Mens. Aprilis A. D. MDCCCXXIV». En precies zoo geven de Bijdragen tot de Natuurkundige Wetenschappen, dl. IV, 1829, zie ook blz. 40 hiervóór, «A. D. 8. Mensis Aprilis. A. D. MDCCCXXIV". OLIVIER, verg. blz. 41, in zijn dl. II (1837), p. 2, noot, aan 't einde, laat daarentegen een plaats open voor den datum en vertaalt «op den der maand April 1824». Doch alles wijst er op, vooral ook de foto bewijst het, dat er tusschen het éérste «A. D.» en «Mens. Aprilis» *geen ruimte* overgelaten is voor een Romeinsch cijfer, en men dus als *eenige oplossing* slechts kan geven. datgene wat op de vorige blz. in noot 2 gezegd werd. — Doch ook zie men wat MÜLLER in 1828, en BLEEKER in 1855 constateerden, hierachter blz. 45, en noot 2.

[2]) Deze fotografie was in Juli 1895 ingezonden, door den onderwijzer A. ROSKOTT te Amboina, op de «Tentoonstelling van geneeskrachtige en nuttige planten» te 's Gravenhage (Kon. Zool. Bot. Genootschap); zie sub **Catalogus,** blz. 52. Later ging zij over in het bezit van het Koloniaal Museum. — Op de mooiste wijze wordt deze foto *bevestigd* door de geheel recente fotografische opname (begin 1902), gedaan door den peripateticus-sportman C. A. A. DUBOIS DE WIT, en in zinco gereproduceerd in het artikel van BINTANG: DJAOEH in «Eigen Haard» verg. blz. 41, alsmede in dit Gedenkboek. Deze volkomen gelijkheid alleszet meteen het bewijs, dat het merkwaardige monument blijkbaar niet heeft geleden door de jongste groote aardbeving op Ambon». gelijk ook zeer terecht opgemerkt staat in «De Indische Mercuur* van 17 Juni 1902, p. 461; ie koi-

[3]) Evenwel wordt hiervan *met geen woord* gerept in den »Voyage au Pôle Sud et dans l'Océanie sur les corvettes l'Astrolabe et la Zélée, executé par ordre du roi pendant les années 1837—1838—1839 – 1840, sous le commandement de M. J. DUMONT D'URVILLE Histoire du voyage». Paris, 1841—46, 10 dln. 8°. Het *morst* dan staan in dl. V, 258—281, waar het »Séjour à Amboine« van 5—18 Febr. 1839 beschreven wordt. En in de bijbehoorende „Note 32" (p. 400—428) van de hand van den botanicus der expeditie Hombron, die een wetenschappelijk uitstapje door Leitimor beschrijft, wordt wel op p. 416, 419, 425, de naam van RUMPHIUS in verband met planten genoemd, doch geen woord gesproken over het graf. Men zou dus zeggen dat LESSON dit in 1839 heeft moeten ontleenen aan *particuliere brieven,* hem uit Ambon in Febr. 1839 toegezonden.

OLIVIER'S Reizen in den Molukschen Archipel enz. in 1824 gedaan, I, Amsterdam 1834, p. 28 en 35); aan R. P. LESSON, den Franschen natuurhistoricus, *komt dus de helft der eere toe* in het herstel van RUMPHIUS' graf. Dit klemt te meer, daar REINWARDT in 1821 er *niets* aan gedaan had; zie hierachter op dezen naam, biz. 46.

Of het verhaal van LESSON, dat de grafschennis had plaats gehad om meester te worden van het mooie marmer, òf wel het verhaal van BLUME—CRAXSSEN, dat men in het graf van RUMPHIUS was gaan graven om er schatten te vinden, meer vertrouwen verdient, is niet te beslissen. Volgens beide lezingen is echter lage hebzucht de drijfveer geweest.

Maar . . . . wie had dan toch in de 18e eeuw die graftombe doen oprichten voor RUMPHIUS? Waarom is er tot heden toe geen enkel 18e-eeuwsch bericht bekend, dat het bestaan van dit marmeren gedenkteeken bevestigt; daargelaten dat van **Labillardière** — zie op dezen naam, biz. 39 —, die echter in Sept. 1792 sprak van „la simplicity de ce monument"? Indien het echter vrijstaat een *conjectuur* te wagen, dan zou het *kunnen zijn*, dat ADRIAAN VAN DER STEL, die van 17 Jan. 1706—13 Oct. 1720 Gouverneur van Ambon was (op den laatsten datum daar gestorven), en zelf *groot liefhebber* van Hoorntjes en Schelpen, dit monument op het graf van RUMPHIUS heeft opgericht. Tot mijn spijt heb ik niet in handen kunnen krijgen het werk van L. RENARD „Poissons, Ecrevisses et Crabes, autour des iles Moluques et sur les côtes des Terres Australes peints d'apres nature sur les originaux de B. COYET et A. VAN DER STEL [de 2 opvolgende Gouverneurs van Ambon, 1701 —1706, en 1706—1720!]; avec preface de A. VOSMAER." Amsterdam 1754, fol., door VAN DER AA, XVJI. 1874, p. 991 op gezag van CHR. KRAMM (V, 1861, p. 1570) vermeld.

Miiller, S. Land- en Volkenkunde. (Dl. Ill der „Verhandelingen over de Natuurlijke Geschiedenis der Nederlandsche overzeesche bezittingen . . . Uitgegeven . . . door C. J. TEMMINCK.") Leiden, 1839—44. fol.

In het gedeelte „Aanteekeningen omtrent Amboina . . . enz." (fol. 95 —126) heeft de schrijver niets dan lof voor RUMPHIUS. Zoo zegt hij o. a. (fol. 105): „Omtrent den sagopalm, zijne botanische kenteekenen, de plaatsen en gronden waar hij het weligst tiert, en het gebruik, dat de bevvoners der Molukken van hem maken, heeft RUMPHIUS ZOO allesomvattend en nauwkeurig geschreven, dat wij niet anders kunnen, dan naar dien te verwijzen. De meeste latere schrijvers, de oude VALENTYN zelfs niet uitgezonderd, hebben ten aanzien der gewassen van de Groote-Oost, hunne mededeelingen hoofdzakelijk uit zijn werk geput, zonder zulks even wel altjoos opregtelijk te bekennen."

Verder vermeldt de schrijver (fol. **114),** dat hij gedurende zijn verblijf te Amboina, 28 Maart—25 April 1828, *het huis bewoonde in welks tuin het gedenkteeken van Rumphius* stond; hij beschrijft het monument zoo wel als de inscriptie, waarbij hij in een noot vermeldt: „In het fraaije botanische werk, de Rumphia, van den Heer BLUME, bevindt zich van dit eenvoudige monument eene getrouwe afbeelding, door mijnen overledenen reisgenoot, den Heer van OORT, vervaardigd." Hij beschrijft het aldus: „Dit grafteeken. . . . bestaat uit eene gemetselde tombe, van eenen vierkanten vorm, naar boven eenigzins smaller toeloopende. Hare hoogte bedraagt i^{m},78, hare breedte aan den voet I™,I, en die van boven i"i,02. In eene groote steenen plaat, aan de voorzijde der tombe, staat het volgende opschrift gebeiteld": (en zie nu deze inscriptie sub **Bickmore,** biz. 47). **(fol. 114).**

Stuers, Jhr. F. V. A. **de.** De Sago-boom der Molukko's. In Tijdschrift voor Neêrland's Indie. 8e jaarg. Dl. I. Batavia, 1846. 8°.

Schrijver zegt: „Opmerkenswaardig is het, dat deze geheel Inlandsche wijze van bereiding [der sago], die volkomen onder het bereik en de bevatting van ieder inboorling valt, aan den *Amboinees* is geleerd door den met hem zoo bekenden *Rumphius*, daar, v66r dat tijdstip, de *Amboinees*, even als nu nog op onderscheiden plaatsen op *Ceram* en *Boeroe* en overal elders, zoo als *Sumatra's* westkust, de bovenlanders de sago met de *ela* [drab] vermengd gebruikten. De nagedachtenis aan *Rumphius* is bij den *Amboinees* algemeen, en gaat gepaard met eene ware erkentelijkheid voor deze den inboorling hoogst nuttige bereiding van voedsel, zoo mild door de natuur geschonken." (pag. 370.).

Graesse, J. G. Th. Das siebzehnte Jahrhundert in seinen Schriftstellern und ihren Werken auf den verschiedenen Gebieten der Wissenschaften und schönen Klinste literarhistorisch dargestellt. Leipzig, 1853. 8°. [Vormt den III. Bd. *2** Abth. van het „Lehrbuch einer allgemeinen Literargeschichte aller bekannten Völker der Welt, von der altesten bis auf die neueste Zeit." Ex. Kon. Bibl.]

Noemt even op p. 652 RUMPHIUS, en geeft op p. 653, noot 6 een bibliografie'tje, waarin hij ook naar Sprengel verwijst.

Junghuhn, Fr. Java, zijne gedaante, zijn plantentooi en inwendige bouw. *2** uitgave. Dl. I. 's Gravenhage, 1853. *gr.* 8°.

Bij zijn „Opgaaf betreffende de literatuur over de flora van Java", getuigt schrijver van RUMPHIUS' Kruidboek: „Het werk van RUMPHIUS' is door de geheele wereld te beroemd en om de naauwkeurigheid der daarin voorkomende beschrijvingen te hoog geacht, dan dat het noodig zou zijn dit nader aan te toonen." Tevens vermeldt schr. dat op het Kruidboek betrekking heeft: G. A. E. T. HENSCHEL, Clavis Rumphiana . . . . Vratislaviae, 1833. (pag. 180).

Bijdragen tot de Taal- Land- en Volkenkunde van Neêrlandsch Indie. Tijdschrift van het Kon. Instituut. Dl. II. 's Gravenhage, 1854. 8°.

In het overzicht van den staat en de werkzaamheden van het Instituut gedurende het jaar 1852/53 wordt op biz. X vermeld, dat de Commissie (bestaande uit de heeren P. JEEKEL, F. V. A. RIDDER DE STUERS en A. L. WEDDIK), in wier handen gesteld was een handschrift van RUMPHIUS (in 't bezit van het Instituut) der „Ambonse Histone", adviseert met tot den druk daarvan over te gaan, daar het hoewel uitvoeriger en in kleinere bizonderheden tredend, ovengens niets bevat wat met reeds door VALENTIJN werd gepubliceerd.

Het Bestuur vereenigde zich met het gevoelen dier Commissie, welke er blijkbaar geen bewustheid van had dat RUMPHIUS' beschrijving VALENTIJN ten grondslag had gediend.

Sleeker, P. Dr. Reis door de Minahassa en den Molukschen Archipel gedaan in de maanden Sept. en Okt. 1855 in het gevolg van den Gouv. Gen. Mr. A. J. DUVMAER VAN TWIST. Batavia, 1856. 2 din. gr. 8°.

BLEEKER verbleef van 2—8 Oct. 1855 op de hoofdplaats: over Hitoe schrijft hij: „Daar is een rijkdom en veelsoortigheid van gewassen welke nog slechts gedeeltelijk is bekend en welke nog op een' tvveeden RUMPHIUS wacht, om onze kennis daarvan op een meer voldoend standpunt te brengen." (II, p. 60).

En omtrent R.'s begraafplaats (ib., p. no): „Wie Amboina bezoekt, wordt gewoonlijk als eene merkwaardigheid der stad gewezen op de tombe van RUMPHIUS. Deze tombe bevindt zich op het erf van een' ingezetene, met ver van Batoegadja, in de verlenging der burgtstraat. Zij is slechts merkwaardig door den naam van den uitstekenden natuuronderzoeker en door de hulde, door VAN DER CAPELLEN aan zijne nagedachtenis gebragt, in het bevelen van hare herstelling. Het monument is thans weder in verval *niettegenstaande men het op meuiu met kalk had gewit Het opschrift was moeijelijk leesbaar en gedeeltelijk door fouten niet meer beantwoordendc aan het oorspronkelijke".* i) Op de geene 100 roeden van de tombe van RUMPHIUS verwijderde europesche begraafplaats verheffen zich meerdere grafteekenen, grootscher en sierlijker dan dat van RUMPHIUS." BLEEKER was een goed Latinist.

Miiller, Dr. S. Reizen en onderzoekingen in den Indischen Archipel, gedaan door —. Nieuwe uitgave (nl. van het werk „Land- en Volkenkunde: Dl. Ill der Verhandelingen . . . enz."), met verbeteringen door den schrijver. Amsterdam, 1857. 2 din. 8°.

Hetgeen hierboven werd aangeteekend, zegt de schrijver precies zoo in deze uitgave in Dl. II, pag. 34 en 43—44-

') De *cursiveering* is van ons. Men verg. hiermede noot 1 op biz. 44, hiervoor; en toch had MI/LCER in 1828 weer wel het ongerepte monument gekend!

Reinwardt, C. G. C. Reis naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821. 8°. Uit zijne nagelaten aanteekeningen opgesteld, met een levensberigt en bijlagen vermeerderd door VV. H. DE VRIESE. Amsterdam, 1858. 8°.

Prof. REINWARDT, zelf botanicus, stichter van den Buitenzorgschen hortus, schrijft in het **Hie** hoofdstuk: „Verblijf in de Res. Amboina", o. a. (pag. 435—436): „Ten opzigte der kruidkunde heb ik, ook nu, ruime gelegenheid gehad om de voortreffelijkheid van het schoone werk van den onsterfelijken RUMPHIUS en 's mans verbazenden vlijt in het doen van navorschingen en van het schrijven van aanteekeningen te bewonderen'*. Toch blijft het een raadsel, hoe REINWARDT, die van 27 Juni—12 Aug. 1821 op Amboina en omliggende eilanden verbleef, en den teekenaar-schilder A. J. BIK in zijn gezelschap had, met *geen enkel woord* rept over de overblijfselen van het monument op het graf van RUMPHIUS. De Franschman LESSON — zie onder dezen naam, biz. 44—45 ~^ kon in 1823 deze overblijfselen wel terugvinden, maar de officieele natuurwetenschappelijke onderzoeker REINWARDT in 1821 *niet*.- En dan vergelijke men hieronder, wat OKEN in 1815 aan REINWARDT op het hart had gedrukt. Inderdaad, zeer zonderling is dit alles, vooral wanneer men weer bedenkt dat REINWARDT zich in 1825 wel voor RUMPHIUS interesseerde, zie sub **Blume,** biz. 41 noot 2.

Ook de uitgever, Prof, DE VRIESE. bespreekt in dit werk telkenmale RUMPHIUS' groote verdiensten (zie o. a. pag. 73), doch slechts in algemeene bewoordingen. —• Niet echter vinden we hier het interessante getuigenis omtrent REINWARDT, wat Dr. M. GRESHOFF mededeelde in zijn, niet-onderteekend, artikel „Geneesmiddelen" in Encycl. v. Ned.-Indie; I (1896), p. 558, *2** kol. : „Tcen REINWARDT, de stichter van den Buitenzorgschen plantentuin, in 1815 naar Java toog, gaf de beroemde L. OKEN [Natuurphilosoof, 1779—1851] hem een programma van natuurkundige werkzaamheden in Indie mede, en ving dit aldus aan: >Vor Allem ist RUMPF an Ort und Stelle und Stuck fur Stiick nachzusammeln und nachzubeobachten !«" (Verg. nog sub **Veth,** biz. 49.

Matthes, Dr. B. F. Makassaarsche planten- en boomennamen voorkomende in het Herbarium Amboinense van G. E. Rumphius; voorzien van eenige korte aanteekeningen.

In „Makassaarsch-Hollandsch Woordenboek, . . . enz." Amsterdam, 1859. 4^0. pag. 855—868 (en in *2^* druk 's Gravenhage, 1885, pag. 1108 ~11 21).

Rosenthal, Dr. D.. A. Synopsis Plantarum diaphoricarum. Systematische Uebersicht der Heil-, Nutz-und Giftpflanzen aller Lander. Erlangen, 1862. 8°. [Ex. Lab. Kol. Museum.]

In de voorrede (p. X) leest men: „Asien betreffend sind vor Allem zwei Werke zu erwahnen, die sich durch eine wahrhaft unerschopfliche Fiille von Beobachtungen auszeichnen. Es sind dies der Hortus malabaricus.. . und das Herbarium Amboinense des grossen GEORG EVERARD RUMPH,——(das) sich von dem RHEEDE'schen (Werke) noch durch das genaueste Eingehen auf alle Verwendungsweisen der darin enthaltenen Pflanzen vortheilhaft unterscheidet, da RHEEDE mehr nur die arzneiliche Bedeutung derselben beriicksichtigt".

Brunet, J. Ch. Manuel du libraire et de l'amateur de livres. IV. Paris, 1863. 8°. [Ex. Kon. Bibl.]

Dit mag wel in zijn geheel overgenomen, wegens de uitstekende nauwkeurigheid (p. 1460):

„Rumph oil RUMPHIUS *{Georg.-Everh).* Herbarium Amboinense (belgice et lat.), nunc primum in lucem editum, et in lat. sermonem versum cura et studio JOAN. BURMANNI qui varia adjecit synonynia suasque observationes. *Amstelod.,* 1741—55, 7 vol. in fol., fig.

Cet ouvrage, execute sur le meme plan que *YHortus malabaricus* de Rheede, tient encore sa place dans la bibliotheque des botanistes; 60 a 72 fr.; vend. 120 fr. *m. r.* L'Hdritier; 84 fr. Pappenheim. — En Gr. Pap., 75 a 90 fr.; vend. 200 fr. *mar. r.* Patu de Mello.

Les exemplaires dont le tome Ier est date de 1750, ne different des autres que par le frontispice. Voici le nombre des planches de chaque vol.: tome Ier (frontispice grave', portrait de RUMPH et celui de BURMANN), 82 pi.; — tome II, 87; — tome III, 141; — tome IV, 82; — tome V, 184; — tome VI, 90; *Auctuariwn,* 30 planches. Cette dernière partie se trouve souvent relie'e avec le tome VI. II faut y re'unir: *Index alter .... quem de novo recensuit^ auxit et emendavit J'. Burmannus,* Luga.- Batav. et Amstel., 1769, in-fol. de 22 pp.

—— Cabinet des raretes de l'Ile d'Amboine (en hollandais). *Amsterd.,* 1705, in-fol., avec 60 fig.

Edition originale, preferable a la suivante, a cause de la beaute des dpreuves des fig.: 10 a 15 fr., et plus cher en Gr. Pap. Reimpr. en 1741.

Voici le titre d'un supplement a joindre a ce volume :

Verhandeling der Zee-Horenkens en Zee-gevvassen in en omtrent Amboina en de nabygelegene Eilanden, door FR. VALENTYN. *Amsterd., J. van Kettlen,* 1754, in-fol., avec un portrait et 18 planches.

Thesaurus imaginum piscium, testaceorum, cochlearum, conchyliorum, quorum maximam partem collegit RUMPHIUS. *Luga>~ Batav.,* 1711, in-fol.

Cet ouvrage est le meme que le pre'ce'dent, trad, en latin, et sous un autre titre: 10 a 15 fr.; vend. 24 fr. *mar. r.*% Patu de Men . L'edition de *La Haye,* 1739, est encore moins chere.

Le Cabinet des raretes d'Amboine a ete donne" en allemand par Muller, avec des augmentations qui sont de Chemnitz, *vtenn ,* 1761, in-fol., fig."

Merkwaardig is dat BRUNET het jaar- voor de Duitsche vertaling *foutief* opgeeft als 1761; lees: 1766. Ook het „piscium," is *Jou*

Hasskarl, Dr. J. K. Neuer Schlussel zu RUMPH'S Herbarium amboinense. In ^Abhandlungen der Naturforschenden Gesellschaft zu Halle , IX. Bd., Halle 1866, p. 143—389, vormende het 2. Hft., vel 19—49. 4^0. [Ex. Kol. Bibl.]

Vooraan, na den titel, een inleidend woord dd. Cleve, 15 Oct. 1864 (p. 145—146); dan een alphabetisch „Verzeichniss der angefuhrten Werke und ihrer Abkiirzungen" (p. 147—150); daarop de zeer voortreffelijke Schlussel (p. 151—334), die de 6 deelen-f Auctuarl? van R. op den voet volgt, echter het gemak *mist* dat bovenaan elk behandeld Tomus dit telkens aangegev-en zou zijn, hetgeen^ ^ nog al eenig zoeken ieder keer veroorzaakt. P. 151—167 bevat Tom. I.; p. 167-188 Tom. II.; p. 188 —211 Tom. III.; p. 211 Tom. IV.; p. 230—293 Tom. V.; p. 293—327 Tom. VI.; p. 327—334 Tom. VII, of het Auctuarium. Dan volgt de inwm alphabeticus, I. Nominum latinorum RUMPHII (p. 335—345); II. Nominum indigenorum (p. 345— 3^{66}); HI. Nominum (P- 366—382). Ten slotte „Addenda et Emendanda" (p. 383-389), en wel niet minder dan 6 X 3 = ^ *kolommen* en toevoegingen!! „Dit verontschuldigt HASSKARL met deze woorden: „Wahrend des Druckes kamen dem Verf. noch nacntra manche zur Aufklarung von RUMPH'S Herbarium wichtige Werke zu, welche mancherlei Zusatze nothig machten; veranlassten der schwierige Satz und die Entfernung des Wohnorts des Verf. vom Druckorte eine grosse Zahl von Drucklenie , ura deren geneigte Verbesserung vor dem Gebranche dieses Schllissels ergebenst gebeten wird." (p. 383). *Prosit I*

Bickmore, A. C. Travels in the Indian Archipelago. London, 1868. 8°.

In den aanhef van zijn boek geeft Prof. BICKMORE - o. a. „Professor of Natural History in Madison University, Hamilton N. Y." de reden van zijn reis naar O.-Indie: „I was going to Batavia [1865], to sail thence to the Spice Islands, which lie east of the purpose of collecting the beautiful shells of those seas. I had chosen that in preference to any other part of the world, the first collection of shells from the East that was ever described and figured with sufficient accurary to be of any scientinc

was made by RUMPHIUS, a doctor (!) who lived many years at Amboina, the capital of those islands. His great work, the ,,Rariteit Kamer", or Chamber of Curiosities, was published in 1705, more than sixty years before the twelfth edition of the „Systema Naturae" was issued bij LINNAEUS, „the Father of Natural History", who referred to the figures in that work to illustrate a part of his own writings. When Holland became a province of France, in 1811, and it was designed to make Paris the centre of science and litterature in Europe, it is said that this collection was taken from Leyden to that city, and afterward returned, and that during these two transfers a large proportion of the specimens disappeared; and that, finally, what was left of this valuable collection was scattered through the great museum at Leyden. It was partly to restore RUMPHIUS'S specimens, and partly to bring into our own country such a standard collection, that I was going to search myself for the shells figured in the ,,Rariteit Kamer", on the very points and headlands, and in the very bays, were RUMPHIUS'S specimens were found." (p. 13-14). Terwijl de eerste woorden van zijn Preface evenzeer zijn: ,,The object of my voyage to Amboina was simply to re-collect the shells figured in RUMPHIUS'S ,,Rariteit Kamer"." (p. 5.) Desgelijks ook p. 29.

Dan vertelt hij verderop, van zijn manier van opkoopen der schelpen op Amboina: ^At first I bought them by the basketful, until all the more common species had been obtained, and then I showed the natives the figures in RUMPHIUS'S ,,Rariteit Kamer" of those species I still wished to secure, and at the same time offered them an extra price for others not represented in that comprehensive work. One species I was particularly anxious to secure alive. It was the pearly .nautilus. The shell has always been common, but the animal has seldom been described." The first was found at this place, and a description and drawing were given by RUMPHIUS." (p. 134). Waarop nog volgt: „Only the second day after my arrival, to my inexpressible delight, a native brought me one still *living."* (p. 135).

Dan vertelt hij: ,,It was my desire not only to obtain the same shells that RUMPHIUS figures, but to procure them from the same points and bays, so that" there could be no doubt about the identity of my specimens with his drawings. I therefore proposed to travel along all the shores of Amboina and the neighboring islands, and trade with the natives of every village, so as to be sure of the localities myself." (p. T41).

Dan, sprekende over de glazen ringen die hij als groote poesaka's in het bezit had gevonden van het hoofd (,,rajah") van Asiloeloe (,,Assilulu"), en die van Ceram heetten te komen: ,,When I returned to the city of Amboina, I. looked at once in the ,,Rariteit Kamer", confident that RUMPHIUS would explain this remarkable and, as I afterward found, common belief . . . RUMPHIUS says that many rings were brought by the Portuguese and sold to the natives, who prize them very highly." (p. 152.)

Dan spreekt hij op p. 154 even over de beschrijving door R. van den'kruidnagelboom.

Daarna van de uitnoodiging die hij ontving van „A merchant from Saparua . . . to accompany him when he should return — an invitation I was most happy to accept, for RUMPHIUS received many shells from these islands," — de Oeliasers — ,,and I anticipated obtaining some species alive, of which I possessed only shells." (p. 179).

Dan bij 't begin van zijn rondreis over verder Indie, en dus bij het verlaten van Amboina: ,,Two months had now passed since I arrived at Amboina, and I had not only collected all the shells figured in RUMPHIUS'S ,,Rariteit Kamer", which I had come to seek, but more than twice as many species besides. I was therefore ready to visit some other locality, and turn my attention to a different branch of natural history." (p. 213).

Waarop dan, na zijn vertrek van Ambon, doch bij het aanloopen nog eens aldaar, het laatste komt wat hij over RUMPHIUS vertelt, p. 250-252, nl. het bezoek aan zijn graf, en een korte levenschets; in de verdere helft van zijn boek noemt hij RUMPHIUS dan niet meer. In beide gedeelten zitten eenige dikke fouten. Datgene wat over het vinden van het graf van R. handelt, vverd reeds — niet geheel zuiver — overgenomen door LEUPE, p. 31; maar dan volgt bij BICKMORE het zoogenaamde *grafschrift* van RUMPHIUS, wat een ware cacographie is, en door LEUPE op eigen houtje verbeterd vverd, zónder dat deze dal vertelde. Het is interessant BICKMORF/S cacographie te stellen naast den *behoorlijk-aangevulden* tekst, zooals SAL. MULLER dien bewaarde in zijn Land- en Volkenkunde, ed. TEMMINCK, Leiden 1839-1844, fol. 114 (ook, maar met 1 fout, te vinden in den *2^* druk, Amsterdam 1857, II, p. 44):

Bickmore in 1868: (p. 25 c)

„ Memoriae sacrum Georgii Everardi Rumphii,
de re botanica et historica (!) naturali optime merita (!)
tumulum
dira temporis calamitate et sacrilegia (!) manufere (!)
dirutum,
Manibus placatis restitui jussit
et
pietatem reverentiamque publicam testificans
hoc monumentum
ipseconsecravit
GODARUS (!) ALEXANDER GRARDUS (!) PHILLIPUS (!)
LIBER BARO A. (!) CAPELLEN
Totius Indiae Belgicaeque (!!)
Prefectus (!) Regius.
Amboinae Mensis Aprilis (!),
Anno Domini M.DCCC.XXIV."

Muller in **1844:** (fol. **114)**

„ Memoriae sacrum
Georgii Everardi
Rumphii
de re botanica et historia naturali
optime meriti
tumulum
dira temporis calamitate et sacrilega manu fere
dirutum
manibus placatis
restitui jussit
et
pietatem reverentiamque publicam testificans
hoc monumentum
ipse consecravit
Godardus Alexander Gerardus Philippus
Liber Baro A Capellen
Totius Indiae Belgicae
Praefectus Regius.

Amboinae A. D. Mensis Aprilis [1])
Anno Domini MDCCCXXIV".

Hierop dan volgt nu nog een korte levensschets van R., die evenzeer gesierd wordt door een paar fiksche fouten, hoezeer BICKMORE duidelijk verteld heeft, dat hij de ie editie van de Rariteitkamer op zijn reis steeds bij zich had. Zoo spreekt hij van ,,his death, which occurred

[1]) Versta: „A(NTE) D(IEM) (VIII ?) MENSIS APRILIS" = 8 (?) April. Zie voorts de *heutsche* inscriptie sub **Blume.** blz. 43. — Als een staaltje, hoe er met dit opschrift op het grafmonument van RUMPHIUS gesold is, volge hier de lezing van LEUPE, die in zijn biographie van 1871, p. 31-32, aldus BICKMORE *durft* aanhalen: »The inscription, which explains itself« — zeker met al die taalfouten! — »and shows how nearly this sacred spot came to be entirely neglected and forgotten for ever, reads as follows: M. S. || Georgii Everardi Rumphii || De Re Botanica et Historia || Naturali || Optime Meriti. || Tumulum. || Dira. Temporum. Calamitate. || et. Sacrilega. Fere manu || dirutum. || Manibus Placatis || Restaurari jussit. || et. || ad Pietatem. Reverentiamque || Publicas Testificandum || H. M. || Ipse consecravit || Godarus. Alexander. Gerardus. || Philippus. Liber Baro || a Capellen || Totius. Indiae. Belgicaeque. || Praefectus. Regius. || Amboinae. A. D. Mensis Aprilis || A. D. MDCCCXXIV. || «. **En dit noemt men citeeren!!** Prof. HARTING, die, naar ik sterk vermoed, deze quasi-verbeterde lezing van BICKMORE aan LEUPE aan de hand deed neemt in zijn levensschets van RUMPHIUS uit 1885, op p. 15, zoogenaamd ook weer BICKMORE's lezing over, in feitelijkheid echter LEUPE's verbeterde (?) editie, waar hij echter nog één fout méér in gooit door; à la BICKMORE te laten. [illegible] uiuKjcen »et sacrilgèia ^fere manu^] «. [illegible] net qnjlt dus wei zeer ae vraa^, ui x lui. ^/munir nu je^i v.v. tsi,vu».gui. pciawu »«^ ~^ ~.« ~^ Latimteit van RITMPIHUS. gedicht *Peregrinatio sive Iter in Brasiliamc! te oordeelen; zie sub **Leupe,** biz. 20 noot 1. - Het is ook zeer goed mogelijk, dat LEUPE de lezing lieett genomen zooals hij die vond in de hem bekende Bijdiapen enz. van **1829** — zie hiervóór biz. 40 sub **Bijdragen** —, haar (min of meer ongetrouw) overschreef, en haar nu op rekeiung stelde van BICKMORL, die in 1868 zoo'n beclorven tekst had gegeveo.

in 1693" (P- [2]S[l])i [en] desgelijks van ,,His great work on the shells of Amboina, wich was not published till 1705, twelve years after his death'* (p. 251—252), — en dat, waar (fén blik in die *steeds hem vergezdlende* Rariteitkamer van 1705 getoond zou hebben, dat RUMPHIUS nog op 1 Sept. 1699 Opdrachten kon schrijven!!

Quaritch, B. -A general catalogue of books, arranged in classes, offered for sale by———. London, 1868. 8°.

Zegt op p. 394, onder de rubriek ,,Natural History", bij het beschrijven van 2 verkoop-exx. van RUMPHIUS'Herbarium Amboinense terecht: ,,Plate 70 in Vol. V. was not published". Maar hij *vergeet* te vermelden dat in dit deel V plaat 75 steeds *dubbel* is; iets wat ook met den gedrukten tekst overeenstemt, aangezien hier van geen Zeventigste Plaat gerept wordt, doch dadelijk van „De negen en sestigste Plaat" (fol. 173) wordt overgesprongen op ,,De een- en seventigste Plaat" (fol. 177); terwijl zoowel op fol. 192 als op fol. 195 wordt verwezen naar ,,De vyf en seventigste Plaat", waarvan de eerste twee (7^/^:-soorten, de tweede een *Sorghum-* en een *Fanicum-soQit* te zien geven. Hasskarl in zijn ^Neuer Schliissel" van 1866 glijdt op p. 250 heen over het ontbreken van plaat 70, en noemt op p. 252—253, ook zonder waarschuwing, de dubbele plaat 75 en *7$bis.* En zie nog hierv66r noot **4** op biz. 5.

Jonge, Jhr. Mr. J. K. J. de. De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indiè. Verzameling van onuitgegeven stukken uit het oud-Koloniaal Archief. Uitgegeven en bewerkt door———. Dl. IV. 's Gravenhage—Amsterdam, 1869. 8°.

Nadat de schrijver — sprekende van de geschiedenis der Molukken — zegt dat VALENTIJN'S werk een hoofdbron voor de kennis van die eilanden is, vervolgt hij (pag. VI—VII): „en VALENTIJN heeft in den regel geput uit goede bronnen, onder anderen uit een belangrijk handschrift van den ouderen RUMPHIUS, dat hij echter zorgvuldig verzwijgt."
De schrijver doelt hier dus op RUMPHIUS' ,,Amboinsche Historie". Vergelijk vlak hieronder Dr. cle Roo die in hetzelfde jaar 1869, te Batavia, op VALENTIJN'S letterdiefstal opmerkzaam maakte, doch daarbij bewijzen aanvoerde.

Roo, Dr. L. W. G. de. Nota van — over de onuitgegeven ,,Ambonse historie" van Rumphius.

In „Notulen van de Algem. en Bestuurs-vergaderingen van het Bat. Gen. van K. en W". Dl. VII. 1869. Batavia, 1870. 8°.

Deze nota, als bijlage 1 (pag. LXXI—LXXXIV) in de notulen opgenomen, is van het grootste belang omdat de schrijver hier duidelijk aan het licht stelt dat ook ten opzichte van RUMPHIUS' ,,Ambonse Historie" VALENTIJN zich aan biutaal plagiaat schuldig maakte. Werd door meerdere schrijvers oratrent andere werken van R. hierop gewezen, van de „Historie" was dat feit nog niet bekend, allerminst bewezen. Na eene mededeeling van Dr. DE ROO dat de res. van Amboina, P. VAN DER CRAB, op Ceram een afschrift van het eerste deel dier Historie had gevonden en aan het Bat. Gen. aangeboden, zegt hij dat bij het catalogiseeren van het oud-archief ter Algemeene Secretarie, hem in handen kwam het manuscript, in twee deelen, der ,,Ambonsche Historie,.... Beschreven door GEORGIUS, EVERHARDUS, RUMPHIUS,. ..." (naar welk handschrift Dr. VAN HOEVELL in 1839 vergeefs zocht, zie biz. 18). Na een vergelijking van het door den Res. van Amboina gezonden eerste deel met het exemplaar der Algemeene Secretarie, bevindt hij ze gelijkluidend en zegt vervolgens (pag. LXXI), dat hij zich de vrijheid veroorlooft, [v]het gewezen lid der Directie N. P. VAN DEN BERG, bij zijn vertrek naar Nederland, uit te noodigen, eerstgenoemd ex. aldaar in handen te stellen van een historicus, met verzoek omtrent de wetenschappelijke waarde van het werk [nl. voor een eventiieele uitgave] de Directie van het Bat. Gen. voor te lichten." Van dit laatste is geen nader resultaat aan het licht gekomen.
In afwachting van dat onderzoek vergelijkt schrijver intiisschen zelve RUMPHIUS' werk met VALENTIJN'S ,,Ambonsche zaaken"; ,,vermits beideh de geschiedenis chronologisch behandelen, was eene vluchtige vergelijking niet moeijelijk." Vervolgens stelt schrijver eenige gedeelten van R's tekst naast dien van VALENTIJN (pag. LXXI1I—LXXXI), waaruit Vs. letterdieverij volkomen blijkt. Schrijver zegt dan ook: ,,Het is, dunkt me, aan geen twijfel onderhevig, dat VALENTYN vlijtig gebruik van RUMPHIUS' werk heeft gemaakt,..." En verder: „Maar de verdiensten van VALENTIJN worden ongetwijfeld niet verhoogd door de ontdekking dat hij pronkt met de veèren van anderen." Verder laat schrijver het uitkomen hoeveel V. aan R's werk verplicht is, aangezien ,,het door R. behandelde gedeelte der Ambonsche zaken 220 bladzijden beslaat van VALENTIJN'S werk, terwijl aan het overige slechts 51 bladzijden zijn gewijd." Dan zegt schrijver dat V. evenwel niet alle bizonderheden in R's. handschrift voorkomende heeft overgenomen. Zoo vertelt V. „bm geen oude wonden open te krabben" bijna niets van den zoogenaamden moord der Engelschen te Amboina, terwijl hetgeen R. hiervan schrijft Dr. DE Roo belangrijk genoeg voorkomt „om hier te worden opgenomen," (zie pag. LXXXII—LXXXIV). Ten slotte geeft schrijver eenige inlichtingen over cle indeeling van R's. werk.

Bickmore, A. C. Reizen in den Oost-Indischen Archipel. Uit het Engelsch vertaald'en van aanteekeningen voorzien door Dr. J. J. DE HOLLANDER. Schiedam, 1873. [2] din. 8°.

DE HOLLANDER heeft de studie van LEUPE al gekend, en geeft daarvan blijk in zijn noot 2 op biz. 28, en noot 18 op biz. 266 in Dl. I. Maar het mooiste is dat hij, met den reeds door LEUPE stilzwijgend veranderden tekst van het *grafschrift* naast zich, nòg eens weer op eigen houtje stilzwijgend aan het veranderen gaat, o. a. den heelen regel, ,,pietatem reverentiamque publicam testificans" er uitgooit! Voor de *authmtieke inscriptic* op het graf van RUMPPHUS, zie overigens sub **Blume,** biz. **43.**

Notulen van de Algemeene en Bestuurs-vergaderingen van het Bat. Gen. van Kunsten en Wetenschappen. Dl. X. 1872. Batavia, 1873. 8°.
Bijlage E. Nota [van Mr. N. P. **van den** Berg] over het Eerbiedig Bericht van den Raad extraordinair R. de Klerk wegens den Staat van Banda en de Eijlanden onder dat Gouvernement sorterende, dd. 9 November 1756. (pag. LXIX—LXXVIII).

Voor de samenstelling van dat ,,Eerbiedig Bericht" maakte DE KLERK gedeeltelijk gebruik van gegevens door Rumphius in hs. nagelaten, blijkens eigen getuigenis: ,,Hiertoe diende mij prealabel d"*aanteekeningen* van de Heer *Rinnphilis;...*"
Dr. DE HAAN vestigt in zijn bijdrage in dit Gedenkboek, p. 3, hierop de aandacht, doch zegt dat het hem aan tijd ontbroken heeft VALENTIJN'S Bandasche Zaaken te vergelijken met het door DE KLERK, deels naar RUMPHIUS vermelde. Een vergelijking is evenwel overbodig, daar ze reeds geschiedde door Mr. N. P. VAN DEN BERG toen hij over een eventueele uitgave van DE KLERK'S handschrift aan het Bestuur van het Bat. Gen. in eijn ,,Nota" een afvvijzend advies uitbracht o. a.: ,,omdat (zegt hij) het mij bij eene oppervlakkige inzage gebleken was, dat in den arbeid van DE KLERK niet veel voorkwam, wat niet reeds te lezen stond in het Ille deel 2e stuk van VALENTIJN". [Zooais Dr. DE HAAN in zijn bijdrage aanteekent, is DE KLERK'S geschrift later toch uitgegeven, MR. v. D. BERG zegt nader (en toont het zelfs met voorbeelden aan): .,In cle inleiding van DE KLERK'S Bericht, een geschiedkundig overzicht van de voornaamste gebeurtenissen op Banda behelzende. wordt het verhaal door VALENTIJN deswege gegeven, vrij getrouwd (sic) gevolgd en soms woordelijk nageschreven". (pag. LXXI). De schrijver heeft dus blijkbaar lang niet oppervlakkig vergeleken; maar het blijft vreemd dat hij tot deze conclusie komt (pag. LXX): .,Het lijdt geen twijfel, dat DE KLERK zijn Bericht heeft samengesteld met een exemplaar van het III[e] deel van VALENTIJN naast zich, ofschoon hij deze zijne autoriteit zoo zorgvuldig mogelijk verzwijgt". Het is immers een feit dat DE KLERK, volgens eigen verklaring, van R.'s aanteekeningen gebruik maakte, en waar deze zoo wonderlijk, soms woordelijk, overeenstemmen met hetgeen VALENTIJN in zijn Bandasche Zaaken publiceerde, ligt [ne]t veeleer voor de hand dat de laatste ook gedeeltelijk uit RUMPHIUS putte, zonder *hem* evenwel openlijk te noemen.
Dit vermoeden wordt tot volkomen zekerheid door het navolgende. VALENTIJN zegt in zijn ,,Beschryvinge van Banda[?]": ,,In 't Noordwesten des Eilands [?,Rosingein"] heeft men een Reduit, die ik vertrouwe nieuwer te zijn, dan die, van welke in't jaar 1627- in het Dagregister, nevens die van Denner, Poelo Rhun en Wayer, gemelt word; om dat ik in de *aanteekeningen van een vriend* [1]), die hier in 't jaar 1657, geweest is, klaar uitgedrukt vind, dat zy nog niet lang gestaan had" (III, 2, fol. 33). Behoeft men nog te vragen van welken ,,vriend" deze aanteekeningen waren? Immers van den man die voortdurend geroepen werd te adviseeren omtrent sterkten of ,,reduiten"! Dat RUMPHIUS in 1657 in het Banda'sche vertoefde, meldt VALENTIJN blijkens 't navolgende trouwens *zelj-*

1) De *cursiveering* is van ons.

In diezelfde „Beschryvinge van Banda" (Dl. III, 2* St.), op fol. 3, sprekende van de versterkingen „Nassau" en „Belgica", deelde hij immers reeds mede: „Dit was de reden, dat men op Batavia in 't jaar 1657. niet alleen goedgevonden had 't zelve [nl. Belgica, wegens zijn ongunstige ligging, vóór een heuvel, hooger dan de versterking zelve] af te breken; maar ook den Ingenieur en Vaandrig *Georg Eb. Ward Rumph*, mit Amboina in 't begin van Januarii des zelven jaars derwaarts zond, met last om op dien hoogsten heuvel eeT'nieuwe^ReduitTf.r'te'leggen; doch hy vertrok weer van daar den isten Mey, zonder dat ik heb konnen merken dat een van beiden geschied is; want Belgica is in wezen gebleven, en, in de jaaren 1687. en 1688., heb ik op dien hoogsten heuvel geen Reduit gezien,. . . ."

VALENTIJN vertelt ons echter niet, dat RUMPHIUS in 1662 wederom op Banda-Neira was. In dat jaar deed nl. de Gouverneur van Amboina, Sy[illegible] N Cos[illegible]nae voorgaande inspectie van syn eygen gouvernement" als „Commissaris" een reis naar de Banda-eilanden, waarvan hij zijn^rapport "een breede ouverture van de gelegenheyd van Banda". Blijkens dat rapport (zie **Dagh Register** gehouden inl Casteel Batavia, ^nno 1663, p. 256) heeft „syn E. [nl. S. Cos] met den *mathematicus*, *Rumphius*, overleyt, hoedanigen sterckte aldaer [nl. Neira] nae geleeenheyd van den berg, diende gemaekt te worden..." Wordt aldus slechts even van RUMPHIUS melding gemaakt, toch is het hoöffstwaarschijnlijk, dat hij als bekend bouwkundige, steeds den Gouv. Cos op diens reizen in het Banda'sche (met het doel de verschillende versterkingen aldaar te inspecteeren) vergezelde; wat wellicht mede de oorzaak is, dat hij zoo terdege van de „Bandasche Zaaken', op de hoogte blijkt te zijn geweest.

I. 18 Batavia, 1875.

SL't^estuu/^oef^edededing (pag. 80) eener missive van den Dir. van O. E. en N., houdende een verzoek om inlichtingen omtrent de latijnsche inscriptie „welke in 1824 van regeeringswege op het graf van den geleerde G. K RUMPHIUS isgeplaatst", en belast het bestuurslid T W F T MEINSMA met de noodige onderzoekingen, die mededeelt (pag. 95) dat de inscriptie te vinden is in de verhandeling van LEUPE en in het werk van Prof. BICKMORE. ZOO kreeg men zeker wel de *authentieke* inscriptie; verg. biz. 47 en noot 1 !!

n1 XIII i87<. Batavia, 1875. Het bestuur vermeldt (pag. 119) dat van dezelfde autonteit is ingekomen een verzoek om advies in Jnvi*pen'nlan' van de regeering (op voorstel van den Res. van Amboina) om het gedenkteeken, geplaatst op RUMPHIUS'graf, te herstellen. m[illegible] YIV ' 1876. Batavia, 1877. Het advies aan de regeering luidt (pag. 68—69) te handelen „overeenkomstig 's Residents plan". De [illegible]plichtin'ir vermeldt o.a. dat het voorstel van den Res. was het monument geheel te vernieuwen en dat de kosten op /3,021 werden [illegible]ermd[illegible] het beitelen der inscriptie alleen werd NB. begroot op / 897!! „Daarvoor zou men dan hebben een gedenkteeken van 5.35 Geraam[illegible] breed en 3 m. diep, en bestaande uit een entablement, aan de achterzijde rustende op een muur, aan de voorzijde meter no[illegible] door [illegible] paar ^oiommen en aan de vier zijden afgesloten door een ijzeren hek. In den binnenkant van den muur zal dan geciragen laat gemetseld worden, waarin de inscriptie zal gebeiteld worden, die de Gouverneur-Generaal *VAN* DER CAPELLEN in 1824 een „marmerp[illegible] daarvoor hield, heeft doen plaatsen". De „eerstaanwezend waterstaats ingenieur te *Ambon"* had het plan het [illegible] nLpmaJk? Men vereelijke hiermede de maten door MULLER in 1828 opgegeven, hiervoor biz. 45! upgeuic[illegible] deze [illegible]en tot vernieuwing van het monument, waarschijnhjk op de hooge kosten afgestuit, zijn *met* tot uitvoenng gekomen A[illegible] het [illegible]ienkteeken in 1893 door NAJOAN en in 1902 door DUDOK DE WIT gefotografeerd, welke foto's volkomen overeenkomen mA He Teekening, door VAN OORT vervaardigd, en in BLUME'S Rumphia afgebeeld; verg. hierv66r biz. 43-44. Hieruit volgt ook, dat de toestand van het monument in 1874 niet van dien aard was, dat de inscriptie geheel was verdwenen, tot welke gevolgtrekking men zou kunnen komen naar aanleiding van het bovenvermelde.

Veth, H. J. Overzicht van hetgeen, in het bijzonder door Nederland, gedaan is voor de kennis der fauna van Ned. Indië. Acad. Proefschrift. Leiden, 1879. 8°.

Deze schriiver die het Archief van 's Rijks Museum van Natuurlijke Historie te Leiden tot zijn beschikking had, geeft op p. 5-8 een levensschets van RUMPHIUS voornamelijk aan de hand van LEUPE, daarbij op p. 8 den aanhef vermeldend van OKEN'S programma van 181* voor REINWARDT, hierv66r op biz. 46 sub **Reinwardt** geciteerd. Welk programma van 140 vragen in zijn geheel afeedrukt werd in OKEN'S tijdschrift Isis, jaargang 1817, als n°. 68, en bijna geheel zoölogisch is').

En op D. 189 zegt VETH nog: „Zeer gering is het aantal geschriften in Nederland op het gebied der Mollusca van onze Indische bezittingen verschenen Onder dat geringe aantal is er echter één, dat, hoewel reeds oud, nog altijd met eere wordt genoemd en dat eene beroemdheid heeft verkregen, die niet dikwijls aan een Hollandsch boekwerk te beurt valt, ik bedoel »De Amboinsche Rariteitkamer door G. E. RUMPHIUS», over welk werk ik reeds vroeger [p. 6—7] heb gesproken".

Bisschop Grevelink, A. H. Planten van Nederlandsch-Indië bruikbaar voor Handel, Nijverheid en Geneeskunde. Amsterdam, 1883. 8°.

Tallooze malen wordt in dit werk RUMPHIUS' Kruidboek geciteerd, veelal via MIQUEL. Waarschijnlijk heeft VAN DER BURG (zie noot 1 op de volgende biz.) weer menige aanhaling uit RUMPHIUS aan hem ontleend.

Candolle, A. de. Origine des plantes cultivées. Paris, 1883. 8°. [Bibliothèque Scientifique Internationale, XLIII.]

Dit boek is een vermeerderde omwerking van zijn ^Géographie botanique raisonneV, in 1855 te Parijs verschenen. Tallooze malen wordt RUMPHIUS hier genoemd bij de in vele opzichten uitstekende historische behandeling van elk der kultuur-planten. Eene 4e, vermeerderde, editie verscheen reeds in 1896.

Der Ursprung der Culturpflanzen. Uebersetzt von Dr. E. GOEZE. Autorisirte Ausgabe. Leipzig, 1884. 8°. [Intern. Wissensch. Bibliothek, LXIV.]

Schijnbaar belangrijk vermeerderde vertaling: immers de oorspronkelijke Fransche uitgave telt maar VIII, en 377 pp.; de Duitsche daarentegen X, en 590 pp. Doch door het grooter formaat der Fransche editie wordt dit weer geneutrahseerd; slechts kon de vertaler in 1884 meer beschikken over „eine Reihe hochst werthvoller Notizen," door DE CANDOLLE hem ter beschikking gesteld, en hier en daar tusschen aanhalingsteekens als noten bijgevoegd. Veel is dat echter jiiet.

Semmelink, J. Geschiedenis der cholera in Oost-Indie v66r 1817. Utrecht, 1885. gr. 8°.

Hoofdstuk II, § 31 van dit werk is getiteld: GEORGIUS EVERHARDUS RUMPH of RUMPHIUS 1690. Bort of cholera in de Molukken". Hierin geeft schrijver (pag. n0) eerst enkele "niet geheel juiste, bijzonderheden van R. en diens werken om daarna (pag. 119—123) met een aantal letterlijke voorbeelden (in Holl zoowel als Lat. tekst) aan te toonen dat RUMPHIUS in zijn „Herbarium Amboinense" meermalen melding maakt van het Bort" (de cholera). Vervolgens (pag. 123—125) knoopt de schrijver hieraan enkele beschouwingen vast.

Vorderman, A. G. Kritische Beschouwingen over Dr. C. L. VAN DER BURG'S „Materia Indica", tevens eene bijdrage tot de kennis van eenige inlandsche geneesmiddelen. Batavia, 1886. 8°. [Ex.* Kol. Museum].

Op biz. 28 zegt de auteur: Jammer dat VAN DER BURG, bij zijne compilatie, geen gebruik heeft gemaakt van RUMPHIUS geschriften. In het oude Amboinesche ..kruijdtboeck" toch, zijn zooveel inJandsche geneesmiddelen vermeld en beschreven, die nog heden ten dage gebruikt worden en wel met een nauwkeurigheid, waarvan men de wedergade zelden zal aantreffen.

[1]) Dit tijdschrift „Isis, oder encyclopadische Zeitung", waarvan de i« jaargang in 1817 te Leipzig verscheen. mochten wij in de bibliotheken te 's Gravenhage niet aantreffen.

Als de schrijver, op enkele plaatsen in zijn *$fc* deel, citaten van den ouden Rumph aanhaalt, dan heeft hij die gewoonhjk van Filet, dus uit de tweede hand." [1]).

Yule, H. and **Burnell, A. C.** Hobson-Jobson: being a Glossary of Anglo-Indian colloquial words and phrases, and of kindred terms; etymological, historical, geographical and discursive. London, 1886. 8°. [Ex. Kol. Bibl.~|

Zeggen niet heel juist in de Bibliographic vooraan dat het Herbarium Amboinense van R. in zijn 7 din. te Amsterdam *zo\x* verschenen zijn in 1741; en laten zelfs RUMPHIUS sterven in 1693 (! !), waarschijnlijk op gezag van de Biographie Universelle (Du PETIT-THOUARS).

Daarna wordt RUMPHIUS aangehaald — nu eens met dateering „c. 1680", dan „c. 1681", dan c. „1690" en dit meestal — i. v. „Atap" (R. „adapol", I, fol. 14); „Cadjan" (R. „cadjang", I, fol. 71); „Cajeput", met de aanteekening: „The drug and the tree were first described by RUMPHIUS [II, fol. 72—77], who died 1693. (See *Hanbury and Fluckiger*, 247)", n. l. in de editie van 1874; „Coco" (I, fol. 7, en ibidem „Kokernoot"), waar zij, bij den door R. op de eerste plaats vermelden naam van „Cock-Indi", dien de Turk en aan de kokosnoot zouden geven, aanteekenen: „One would like to know where RUMPHIUS got the term *Cock-Indi*, of which we can find no trace"; „Coco-de-mer'\, waarbij ze natuurlijk niet nalaten de fout te herdenken van R. (VI, fol. 210), dat hij, „learned and laborious student of nature as he was, believed in the submarine origin of the nut" (p. 1772; en verg. sub **Ficalho**, blz. 51); „Coir" (R. „Cairo", I, fol. 7); „Conbalingua" (R. „Camolenga", V, fol. 395); „Coprah" (R. „Copra", I, fol. 7); „Curry" (R. „Karri", V, fol. 166); „Gambier" (R. „Gambir", V, fol. 62); „Goglet" (R. „Gorgelette", I, fol. 18); Gomuti" (R. „Gomuto", I, cap. 12—13); „Lip-lap" (I, fol. 4), en op grond daarvan de juiste opmerking „The proper meaning of *lip-lap* seems to be the uncoagulated pulp of the coco-nut"; „Malabathrum" (V, fol. 337); „Martaban", nº. 2 (R. „Martevaan", I, fol. 18); „Mort-de-chien" (R. „Mordexi", I, fol. 106); „Ollah" (R. „Ola", I, fol. 2); „Sago" (R. „Sagu", I, fol. 75), waarbij ze opmerken „We cannot make out the language of *Iabia tuni*", hetgeen R. gegeven had als *Iania tuni* h. e. vera *Sagu*". doch waarin *lapia* = *papeda* = de „sagoebrei" op zijn Ambonsch is, meer bepaald zelfs dialect van Haroekoe; „Sappan-wood" noot (R. „Sappan", IV, fol. 56); „Tiffin" (naar aanleiding van „tyfferen" bij R., I, fol. 5); „Upas" (II, fol. 263—268); „Wanghee" (is een *foutieve* aanhaling van „Swangi" = spook, booze geest in *»bulu sivangi"* bij R., IV, fol. 16).

En in het **Supplement** wordi RUMPHIUS dan alleen nog genoemd i. v. „Jack" — d. i. de Nangka, *Artocarpus integrifolia* L. fil. —, waar wordt teruggekomen op de reeds te voren, p. 335—336 onder hetzelfde hoofd, behandelde kwestie welke boom door PLINIUS bedoeld werd in zijn Historia Naturalis, XII. cap. 12: „Major alia porno et suavitate praecellentior; quo sapientiores Indorum vivunt.... Fructum e cortice mittit admirabilem succi dulcedine; ut uno quaternos satiet. Arbori nomen pake, porno arienae", waarin YULE en BURNELL de „jack-fruit" ontegenzeggelijk herkenden, doch er hadden bijgevoegd (p. 336^): „Strange to say, the fruit thus described has been generally identified with the plantain: so generally that (we presume) the Linnaean name of the plantain, *Musa sapientum*, was founded upon the interpretation of this passage". En hieTbij voegt nu YULE in zijn Supplement (p. 809^) dit toe: „It was, I find, the excellent RUMPHIUS who originated the erroneous identification of the *ariena* with the plantain". Hetgeen in V, fol. 128 zijn bevestiging vindt.

Hoeveel oprechten eerbied men ook moge hebben voor het uitstekende werk van YULE en BURNELL met zijn 870 pp. *n 2 compres-gedrukte kolommen, waarover ruim 15 jaren is gewerkt, eerst voortdurend te zamen, sinds BURNELL'S dood in 1882 door YULE alleen — een werk zooals wij, Nederlanders, voor onze Indisch-koloniale termen eenvoudig *niet* bezitten; 66k niet na Prof. VETH'S zwakke poging in die richting met zijn „Uit Oost en West. Verklaring van eenige uitheemsche woorden", Arnhem 1889, die zich van het bestaan van „Hobson-Jobson" sinds 1886 zelfs *niet* bewust was —, ... de groote leemte in dit prachtig-systematische en overrijke „Hobson-Jobson" is: de verwaarloozing der Nederlandsche koloniale bronnen.

Terwijl de Portugeesche koloniale litteratuur uitstekend vervverkt is, in hoofdzaak door BURNELL die afzonderlijke studie daarvan had gemaakt, en terwijl BuRNELL-zelf ook wel degelijk Hollandsch begreep — YULE blijkbaar *niet* —, zijn tal van belangrijke Nederl. werken ondoorzocht gebleven. En het merkwaardigste is, dat dit *zelfs* gebeurde met het Herbarium Amboinense van RUMPHIUS, waarbij immers 66k de Lat. tekst ten dienste stond!

In plaats van 20 keer, zooals nu, had RUMPHIUS gemakkelijk en ter snede 200 keer kunnen worden aangehaald.

Bokemeyer, Dr. H. Die Molukken. Geschichte und quellenmässige Darstellung der Eroberung und Verwaltung der Ostindischen Gewiirzinseln durch die Niederländer. Mit einem Anhange von bisher ungedruckten Aktenstücken. Leipzig, 1888. 8U. Mit Karte.

Geeft in zijn „Vorwort" op p. XVIII—XIX het volgende, voor een historicus vrij prullige, berichtje: „Ueber die altern Zustände in den uns beschaftigenden Inselgebieten vor der Zeit der Portugiesen hat ein Beamter der Kompanie, der zugleich namhafter Gelehrter war, GEORG EBERHARDT RUMPHIUS, wertvolle Nachrichten gegeben; dieser eifrige Forscher ging im Jahre 1652 nach Indien und lebte wahrend mehrerer Jahrzehnte bis zu seinem Tode auf Amboina, wo er zuletzt Kaufmann and Vorsteher des Kontors in Lanke war. Seine beiden fur unsern Zweck in Betracht kommenden Werke, die Geschichte und die Landbeschreibung der amboinischen Lande, befindet sich (!!) als Manuskript im Institut flir Sprach-, Land- und Vølkerkunde in 's Gravenhage — ein zweites Exemplar (Manuskript) von der Landbeschreibung ist noch im Besitz des Reichs-Archivs zu 's Gravenhage —, sie sind niemals gedruckt worden und haben in neuerer Zeit, in den fiinfziger Jahren, fiir die etwaige Herausgabe einer besonders berufenen Kommission zur Priifung vorgelegen. Diese stellte fest, dass die beiden Arbeiten durch FRANQOIS VALENTIJN in dessen Werk „Oud en nieuw Oost-Indie" unverkiirzt aufgenommen wurden, und zwar ohne Nennung des Autors; es konnte daher von ihrer Veröffentlichung durch den Druck abgesehen werden — man vgl. P. A. LEUPE «Biographie von G. E. RUMPHIUS» —".

Veth, Dr. P. J. Uit Oost en West. Verklaring van eenige uitheemsche woorden. Arnhem, 1889. 8°.

Blijkens de inhoud van dit werk ontleent Prof. VETH vele verklaringen van uitheemsche woorden aan RUMPHIUS' Kruidboek, En tevens opmerkelijk dat hij op p. 381 ; aanteekent, dat sommige inlandsche namen bij R. „eenigszins misspeld of verbasterd" zijn, doch in een noot toevoegt: „BURMAN, de uitgever van het Amboinsch Kruydboek, heeft waarschijnlijk niet veel van de inlandsche talen van ne Archipel geweten, en dienvolgens in het H. S. verkeerd gelezen. Men kan niet aannemen, dat hij [RUMPHIUS nl.] zelf ^\| een pela, dan eens pala zal geschreven hebben." Prof. VETH had hier echter wel eens de twee *Leidsche* hss. kunnen raadplegen.

[1]) Bedoeld zijn hier het 3e deel van Dr. C. L. VAN DER BURG's »De geneesheer in Nederlandsch-Indië«, Batavia 1885, hetgeen den ondertitel draagt »Materia Indica«; en G. J. FILET's »Plantkundig woordenboek van Nederlandsch Indië, met aanwijzing van enz.« 2e druk, Leiden 1876 — een tweede ietwat vermeerderde druk, dien Dr. VORDERMAN in 1886 nog niet kon voorzien, verscheen te Amsterdam 1888 —. Hetgeen Dr. VORDERMAN hier zegt, is echter minder juist; VAN DER BURG gebruikt slechts zelden FILET voor de gegevens bij RUMPHIUS; men vergelijke de plaatsen, waarin RUMPHIUS wordt aangehaald volgens de »Alphabetische Lijst van Eigennamen« achteraan in dat dl. III, en zal dan alléén op p. 291 dit zeggen bevestigd vinden. Vermoedelijk zijn de andere aanhalingen van RUMPHIUS echter ook door VAN DER BURG langs een omweg verkregen; verg. reeds de opmerking op de vorige blz. sub **Bisschop Grevelink.** Op dit (hoofdzakelijk of uitsluitend?) tweedehands gebruik van RUMPHIUS via MIQUEL doelt ook, wat in het art. «Plantennamen — door Dr. M. GRESHOFF — gezegd wordt over FILET in de Encycl. van Ned.-Indië, III (1902), p. 267, 2e kol.: »FILET . . . . heeft ook niet eenmaal het kruidboek van RUMPHIUS gekend.« (maar wèl MIQUEL's Flora v. N. Indië).

Fliickiger, F. A. Lehrbuch der Pharmakognosie des Pflanzenreiches. Ill Auflage, mit einem geschichtlichen Anhange. Berlin, 1891. 8°. [Ex. Lab. Kol. Mus.]
On D 1082 de korte doch iuiste vermelding der belangrijkste data van RUMPF'S leven. De groote pharmacognost geeft in zijn standaardwerk vele malen het bewijs, dat hij met het werk van RUMPHIUS, dat hij als „hochst werthvoll" roemt, vertrouwd was. Zie over FLUCKIGER o.a. Enc. v. N. Ind. I, 527.

T7-^ 1^ r *A* HP Tn rnlonnios dos simples e drogas da India por Garcia da Orta. Edicao publicada por deliberacao da Academia Real Ficalho, ^ % * * £ ^ ^ ° * J ^ \ annotada pelo Conde de Ficalho. Lisboa, ,891, 95- * vol. 8o. (Ex. Kol. Bibl.]
cien
Het 2e deel draagt op den binnentitel 1892 ; doch het werk is inderdaad eerst in 1895 gereed gekomen. Het is een nieuwe, de fe editie van het oorspronkelijke werk van G. da Orta, gedrukt in 1563 te Goa bij J. de Endem - een der alleroudste Europ. werken in Indie verschenen - met talrijke en waardevolle aanteekeningen van den Graaf de Ficalho, die zelf professor b d e botanie te Lissabon is, en in 1886 aldaar een zeer fraaie monografie over het leven van Orta in het hcht gaf „Garcia da Orta e o seu tempo'", met zorgvuldige schildering van het Indisch milieu waann deze leefde; een breed opgevatte biografie, zooals wij ^ _ e ^ n d ^ k ° ^ t op dat"de nanten'dfe"Rumphius, VII, fol. 66, voor de soorten van kamfer geeft: ..cabessa," ,bariga", en
Dee" biikbaar *niet* door hem herkend zijn als Portugeesch - ORTA verdeelt de kamfers in 4 kwahteiten, „cabeca, peito, pernas, "nl" ed Fie I D K 2 -, doch dat ze dus wel uit den mond van Maleiers zijn opgevangen en naar den klank getransenbeerd. 6Pok GOEBOUKT in Pzijn 5Histoire, des drogues, II, p. 417, die RUMPH.OS weer naschreef, herkende de^e -orden niet·

I. p. 198, noot 1. Maakt de belangrijke opmerking dat Rumphius blijkbaar de *Port. editie 1.m Orta*, die van 1563, gebruikt heeft, en *niet de* Lat. bewerking door CLUSIUS (1e ed. Antwerpen 1567), aangezien R. bij de inlandsche namen voor de Cassia fistula (II Tl.l^een dnikfouPuirORTAovernet die bij CLUSIUS verbeterd was, omdat Orta ze in zijn Errata achteraan had fistula
verbeterd,' wat R. echter ontsnapt moet zijn, n.l.: „hasangua" lees „bava simga". „Como a emenda foi feita por CLUSIUS, torna-se evidente, que RUMPHIUS quando cita ORTA, o cita pela edic.o portugueza, e nao pela versuo ou resumo latino", zegt Ficalho.

I, p. 250—252. Spreekt over wat Orta vertelde van den zeeklapper, Nux maladiva, Cocus maldivicus, de vrucht van Lodoicea seychellarum (Mai. njioer of kalapa laoet, Jav. poh dj&nggi), die de mogelijkheid aannam dat het oude verharde klappers waren, die dan in zee geraakten, en zoo bij de Malediven kwamen aandrijven; en daarnaast de meening van Rumphius (VI, fol. 210—217), die ze indeelde onder de „Zeeboompjes" als „Calappa laut," en ORTA daarover aanviel „Hic itaque Calappus marinus non est friictus terrestris qui casu in mare procidit, ac sic petraefit, uti *Garcias ab Orta* persuadere voluit, sed fructus est, in ipso crescens mari" (1. c. fol. 210; in 't Holl. eenigszins anders: „Deze Zee-kalappa is geen Landgewas, 'twelk by geval in zee geraakt, en aldus versteent zoude zyn, gelyk men (sic) Garcias ab Orta heeft willen wysmaken, maar het is een vrugt, die in zee zelfs groeit,")]) _____waarbij R. trouwens ORTA'S woorden niet zuiver teruggeeft. Ook wantrouwde ORTA de medicinale eigenschappen, terwijl R. ze ten onrechte hoog aansloeg. (Zie de bijdrage van Prof. K. GOEBEL in dit Gedenkboek).

I, p. 370. Herinnert aan de zonderlinge mededeeling van Rumphius (V, fol. 127) over den pisang: „De hedendaagze Chnstenen in Syrien en Aegypten .... houden ze eendrachtig voor de vrucht, daar aan onze eerste Moeder Eva, de eerste zonde heeft begaan. Wyl de vrucht het mannelyke lidt verbeeld, door welkers gezigt Eva in zoo een sterke begeerte is aangezet geweest."

I, p 174. Herinnert aan de lofspraak van R. op den kruidnagelboom, Caryophyllus aromaticus: „pulchernma, elegantissima, ac pretio'sissima omnium mihi notarum arborum" (II, fol. 1). En haalt hem nog even op p. 384, aan

II, P. 191 Spreekt over de planten met tegengift tegen slangenbeten, vooral de Rauwolfia serpentina Benth., de „radix mustelae van R. (VII fol. 20), of, naar hij zeide, de „raiz de mongo" der Portugeezen van zijn tijd, „identificando-a assim com a planta do mongus" (d'i. den Herpestes mungo, Blandford); waarbij FICALHO echter vergeet er opmerkzaam op te maken dat het voorlaatste hoofdstuk van R.'s eigen Auctuarium een beschrijving is van dien „Moncus" of Indischen Ichneumon (slangenbijter), terwijl dat dier zelfs op R's koperportret vereeuwigd is in de Rariteitkamer.

Greshoff Dr. M. Beschrijving der giftige en bedvvelmende planten bij de vischvangst in gebruik. Dl. I, Batavia, 1893; Dl. II, 1900. gr. 8°. LMede-deelinzen uit 's Lands Plantentuin. X en XXIX.]
Pae 160 van dit werk bevat eene ..Literatuir-opgave vermeldende werken, die herhaaldelijk met onvolled.gen titel geciteerd zS' Zoo vindt men daar ook- „G. E. RUMPHIUS, Herbarium Amboinense, 1741"; slechts zij nog opgemerkt dat Dr. GRESHOFF van de Nederlandsch-Indische bronnen het meeste onmiddellijk aan RUMPHIUS ontleende.

Kruseman, A. C. Aanteekeningen betreffende den Boekhandel van Noord-Nederland, in de 17* en 18. eeuw. (Dl. VI der „Bijdragen tot de Geschiedenis van den Nederl. Boekhandel.") Amsterdam, 1893. 8°.
De schrijver zegt [NB. in 1893!!] op ^ ^ ^ „In plantkunde hadden wij evenzoo een paar zeer uitstekende werken: G. E. RUMPHIUS, d ne natuur van Amboina een boek, *Amboinsche Rariteitskamer* (sic !), en liet in handschrift dat door J. BURMAN in het latijn en hollandsch uitgegeven werd, getiteld *Kruidboek van Amboina,* 8 (sic) folio deelen." KRUSEMAN behoorde tot de „bloem" der Ned. uitgevers-boekhandelaren . .

T .. . , „ • , -I- r» T r RHKRT AT,E Koloniaal Museum. Extra Bulletin I—V. Amsterdam, i894(—iooo).
GreshoFF, Dr. M. Nuttige Indische planten. Met mleiding van Dr. J. d. bOEFLAGL. xvuiu ™ v /
4 . ers e sene. Met 50 platen.
^Koi;nfT n;f *Aen* brief door RUMPHIUS bij de aanbieding der eerste 6 deelen van zijn
Dit werk wordt geopend met eene korte aanhaling uit den Dr ^schreven 5 J
Kruidboek aan de Bewindhebbers der O. I. C ' ^ ^ ^tendeels over R.'s'werk een der beste bronnen voor de kennis van de
De inleiding, vervolgens, van Dr. BOERLAGE,^handelt gro^nde ling van zijn boek ' ^ ^ denkbedd uiting volgens den tegen-
Indische flora." Tevens bhkt, dat Dr. GRESHOFF bij de sameinstel ^ ^ ^ op ^ uitgdezen aantal ge4s^n»
woordigen stand der wetenschap de metnoae ™ n Rumphius pas hem beschreven gewassen niet alleen naar de methode van RUMPHIUS, doch voegt
In het werk zelf behandelt Dr.. GRESHOFF ae aoöi e ^ ^- ^ doen ^ ^ nog heden ^ dage R/g beschrijvingen uit-
menigmaal diens letterlijke beschrijvmgen aan u ' j - k bizonderheden uit RUMPHIUS' leven gememoreerd, zoo op biz. 48
nemend bruikbaar zijn. Op verschillende plaatsen zijn 00
Aant. 3, en biz. 214, ze kol- noot-
• • J 11 *n v.prinnerino-en uit onzen Archipel. Batavia-'s Gravenhage, 1895. 8°-
Bemmelen, Dr. J. F. van. Uit Indie. Reisindrukken e n ^ ™ * " sche zeeen, zegt ^^ „ ^ zeetuinen zijn de ^^ waar de beroemde
Sprekende van den fauna-rijkdom jer ^ . Vereenigde OosMndische Compagnie op Ambon, grootendeels de merkwaardige
natuuronderzoeker RUMPHIUS, °PP erkoo^man oe^he Ra fiteitkamer heeft afgebeeld en beschreven". Hij vervolgt: „Ambon
zeedieren verzamelde, die hij in Jip ^m D U ^ ^ Middellandsche Zee is: een Dorado voor Zoologen. . . . Hoe wenschelijk zou
Naels
is in onzen Archipel, wat de goit van 1.:.V boston waar tenminste de eenvoudigste hulpmiddelen voor 't onderzoek der zeefauna
het zijn, dat aldaar een Zoologiscn siauon u« ,
te .vinden waren!" (pag. 171-)

i) Hier heeft men een merkwaardig voorbeelci, noe ^ ' ndé *en Zie toch de eigen woorden van ORTA bij FICALHO, I, p 243, beginnend met *A famacomum he." uit ORTA weergegeven, dat deze dat geloofd had op gezag van . . nog wel 1 . ^ ^^ ^^ gerichtige zinsnede, zie men sub **Henschel,** biz. **16,** noot 3.
— Een ander staaltje van *niet-zuiver verialen* door Lurman, en aai g AIRMAN'S vertaling *niet altijd te vertrouwen is.* Quandoque bonus . . . .! Want R. had volkomen goed dit

Catalogus der Tentoonstelling van geneeskrachtige en nuttige planten, plantaardige producten, enz. in het hoofdgebouvv en den tuin van het Kon. Zobl. Bot. Genootschap te 's Gravenhage, van 8 Juli tot 16 Juli 1895. ('s-Gravenhage, 1895). 8°. [Ex. Kol. BibL]

Op p. 65—66 van dezen (door Dr. M. GRESHOFF samengestelden) catalogus wordt als No. 1560 de inzending genoemd van den ondervvijzer A. ROSKOTT te Amboina, n.l. de „Photografie van het gedenkteeken voor GEORGE EVERARD RUMPHIUS" — nader als de foto-NAjOAN sub **Blume** op biz. **44** en noot 2 behandeld —; en daarbij deze aanteekening volgens locale inlichtingen: „*Dit* gedenkteeken bevindt zich aan de straatzijde van een partikulier erf te Amboina, op de plaats waar volgens de overlevering de woning (!!) van RUMPHIUS gestaan heeft. De boomen om de graftombe zijn muskaatboomen. Veel is er te Amboina niet meer bekend aangaande het leven van den *Plinius Indicus.* Volgens DE STUERS (1846) leeft hij in de herinnering der inlanders voort door de verbeteringen, die hij in de sagobereiding heeft aangebracht. Ook is zijn naam nog altijd verbonden aan een doesoen [plantage] en een put in de nabijheid van Roema-tiga gelegen. Men zegt dat RUMPHIUS deze(n) put heeft laten graven. Ook moet er nog een heuveltje zijn in de nabijheid van de eerste benting, dat zijn naam draagt". Men zie dit getuigenis ook aangehaald op p. 21, noot 8 van Prof. WICHMANN'S opstel in dit Gedenkboek, waar uit de eigen woorden van RUMPHIUS (Rariteitkamer, Tp5^ fol. 134) blijkt, dat dit heuveltje lag bij de monding van het riviertje Wainitoe op Leitimor „omtrent een musquetschoot van den strand af, denwelken [heuvel] het gemeene volk ai lang na myn naam genoemt heeft, om dat men aldaar, als mede in 't omleggende gebergte, veel zulke schulpen [fossiele *Tridaaia-schdpen]* vind". De Wainitoe (Geesten-rivier) met de bedoelde benteng ligt bezuidwesten de kota Ambon, bew. Batoe Gadjah, zie het aparte kaartje „Amboina en Omstreken" in Stemfoort en Ten Siethon's Atlas (1883—85). Zie voorts onder **Stuers (de),** biz. 45; en wat sub **Valentijn,** biz. 30 over het graf van RUMPHIUS gezegd is.

[Boerlage, Dr. J. G.] In „Encyclopaedic van Nederl.-Indië met medewerking van verschillende ambtenaren, geleerden en officieren samengesteld".. • Dl. I. 's-Gravenhage — Leiden, (1896). gr. 8°.

In het artikel „Botanische litteratuur van Nederl.-Indie" beschrijft Dr. BOERLAGE (pag. 270, 2de en 271, ie kol.) RUMPHIUS' ^Herbarium Amboinense" en de groote verdiensten van dat werk. Uit eene opmerking van Dr. M. GRESHOFF in diezelfde Encyclopaedic, **III** (1902), p. 468, ie kol. blijkt, dat inderdaad nu wijlen Dr. BOERLAGE de schrijver is van dit uitmuntende artikel.

[Greshoff, Dr. M.] In „Encyclopaedie van Ned.-Indie¨enz." (als boven). 1)1. I. 's-Gravenhage-Leiden, (1896). gr. 8°.

In het artikel „Geneesmiddelen" schrijft Dr. GRESHOFF (p. 557—559): „Het aloude standaardwerk op pharmacognostisch gebied is het „Amboinsch Kruidboek" van RUMPHIUS, een boek, dat ons den oogst heeft gegeven van een lang en ongesioord leven, gelieel gewijd aan de eenvoudige en zuivere waarneming der lndische natuur . . . . Nog heden mag men, ook voor de beschrijvencle geneesmiddelleer, deze taak den Indischen natuurvorscher voor oogen houden, want vele hedendaagsche geschriften over dit onderwerp staan verre achter by RUMPHIUS, wiens uitgebreide en veelzijdige kennis zelden is overtroffen, en wiens folianten maar al te vaak uit de tvveede of derde hand worden geraadpleegd. Natuurlijk zijn RUMPHIUS' opgaven vaak verouderd, maar in hoofdzaak geven zij toch nog de som van nuttige kennis weder, waarover de inlander beschikt ten opzichte der planten en haar gebruik". Wat rner met stippels *uitgeiaten* werd, is de interessante opdracht van OKEN, sub **Reinwardt** vermeld op biz. 46.

Papageno. [= S. Kalff.] Uit de „Amboinsche Rariteit-kamer", I—VI. In „Java-Bode", Jaarg. 1896. Nos. 235, 238, 241, 244, 247 en 250. (October). De heer KALFF geeft in deze reeks artikelen een werkelijk aangename bloemlezing uit de Rariteit-kamer. Na er op gewezen te hebben dat ten tijde van RUMPHIUS het bijeenbrengen van rariteiten voor velen een ware hartstocht was, doch „eerder verpoozing dan studie, eerder spelen dan leeren", gaat hij voort: „slechts bij enkele individuen heeft eene niets ontziende, alles opofferende aandrift tot kennis, eene diepgaande zucht tot onderzoek het licht doen rijzen, waaraan de wetenschap hare toorts ontsteekt . • • • Zulk een geloovige bij de altaren der natuur was RUMPHIUS, grijs en blind geworden in dienst der Comp. en der wetenschap." ^ Waar de schrijver zegt: „het boek (de Rariteit-kamer) is niet zoo dor-wetenschappelijk als titel en bladwijzer zouden doen vermoeden, terwijl RUMPHIUS door zijn uitgebreide kennis telkens gelegenheid vindt „tusschen al zijne stekelige en doornige onderwerpen in, een plaatsje te gunnen aan populaire land- en volkenkunde, aan fabelleer of geschiedenis", geeft hij in zijn beschrijving daarvan de doorslaande bewijzen. In boeienden, vaak geestigen vorm, doet schrijver hier en daar eenige grepen uit den rijken ?^0?r!?*a nu en dan RUMPHIUS zelf aan 't woord latend, dan weer eigen opmerkingen gevend, maar altijd interessant. Zoo schrijft de *nee* KALLF o.a.: „Sprekende over een inheemsch gesteente, Ambonsch kristal genaamd, vermeldt RUMPHIUS als in het voorbijgaan een trek, die een tamelijk helder licht laat vallen op de praktijken waarmede men toenmaals (en nog wel later) aan de Comp. na kanoncenvleesch bezorgde. Nl. door aan europeesche dorpers en paupers *monts et merveillts* voor te spiegelen in den »lande van overseev. De ronselaars van soldaten konden liegen als kiezentrekkers, liefst over een land waarvan zij zelve eene zeer onvolkomen voorsteinng hadden. In Indie, heette het, had men 't goud maar voor 't rapen, de juvveelen voor 't opgraven . . . . en zooveel ° f^r^ zooveel parels!". „Het zg. Ambonsch kristal nu, een tamelijk waardeloos mineraal, lag als gezaaid op de Hitoesche kust by ^ negorij Lima, en in een klein hollandsch fortje in dien omtrek lag een soldaat in garnizoen, ^dewelke een beiteltje, nijptang ^ hamertje hadde, hem van een Amsterdamsche ziel-verkoper medegegeven om paerlen en diamanten van de klippen af te nijpe j dewelke hij na des zielen-verkopers zeggen in Indien overal aan de rotsen zoude vinden. Die plompe Juwelier (nl. de sol daat. had verscheide stukken met klip en al afgeslagen, dewelke hij bij zijn wederkeeren naar Holland voornam den ziel-verkoper in' ^1 bakhuis te duwen, tot dankbaarheid dat hij hem zoo bedroogen had; doch een vroege dood heeft dit quaad voornemen voorgekome ^^ (Ook Prof. WICHMANN heeft in zijne bijdrage in dit Gedenkboek dit aardig trekje terecht niet onopgemerkt gelaten). vervolgt schrijver: „Persoonlijke en smartelijke herinneringen kunnen hier bij den schrijver van de *Amboinsche Ran* zijn boven gekomen", terwijl hij opmerkt: „Bezat RUMPHIUS zelf wellicht nog onder zijne *Souvenirs* zulk een hamer of tel rant

Het is wel te bejammeren dat deze bloemlezing, maar vooral schrijver's opstel „De lndische Plinius", slechts in een cou hun plaats vonden.

Semon, R. Im australischen Busch und an den Kiisten des Korallenmeeres. Reiseerlebnisse und Beobachtungen eines Naturforschers in Austra len, Neu-Guinea und den Molukken. Leipzig, 1896. gr. 8°. Mit Tafeln und Karten.

Op p. 496, midden in zijn „Siebzehntes Kapitel. Die Inseln Ambon", beet het: „ Ambon ist berühmt durch seine viel- gestaltigen Conchilien, und war es ehedem noch mehr, als die Zoologie wesentlich im Sammeln von Tierbälgen und Schneckensc lien bestand, und ein Zoologisches Museum gleichbedeutend war mit einer „Raritatenkammer". Ein hervorragender Zoologe J sich alten Stiles, GEORG EVERHARD RUMPH, lebte lange Zeit auf Ambon und veröffentlichte im Jahre 1795 (sic!) ein Buch, das durch vortreffliche Beobachtung, naive aber interessante Darstellung und vorzügliche Abbildungen auszeichnet: »D'Amboinsche Rariteitkamer, of eene Bescryvinge(!) van allerhande Schaalvisschen; benevens de voornaamste Horntjes(l) en Schulpen.» RUMPH ist auf Ambon bestattet, und ein einfaches Grabdenkmal erinnert an die Verdienste des ausgezeichneten Mannes".

Warburg, Dr. O. Die Muskatnuss. Ihre Geschichte, Botanik, Kultur, Handel und Verwerthung sowie ihre Verfalschungen und Surrogate. Zug ein Beitrag zur Kulturgeschichte der Banda-Inseln. Leipzig, 1897. 8°. Mit Karten, Tafeln und Abbildungen.

Op talrijke plaatsen wordt in dit door en door degelijke boek RUMPHIUS aangehaald; men zie het Register van „Personennan achteraan op p. 617, waar men alleen nog aan de cijfers zou kunnen toevoegen 3 en 336. Reeds bij de Duitsche eai VALENTINI uit 1704, en de Latijnsche van 1716, is op eenige belangrijke vingerwijzigingen van WARBURG attent gemaakt.

Slechts enkele citaten mogen hier gegeven om den grooten eerbied te toonen, dien WARBURG voor RUMPHIUS koestert. Op p. 276—277 heet het: ,,Rumpf und Valentijn, die beiden Klassiker der Molukken, beide urn 1700 herum dort lange Zeit lebend^ sind diejenigen, denen wir die ausfiihrlichste und genaueste Kenntniss des Muskatbaumes verdanken". Op p. 279__280 geeft WARBURG dan naast elkaar den Holl. tekst van R's Kruidboek, II, fol. 14 en den Duitschen ,,entstellten Text" in VALENTINI, ed. 1704, fol. 81, waaruit duidelijk blijkt hoe VALENTINI het Hollandsch van R. ten deele verkeerd heeft vertaald; maar daarentegen op p. 112, noot 4 wees hij er reeds op hoe bij VALENTINI, fol. 86 zekere bizonderheden over het ongezonde klimaat van Banda, en het daar dan ook sterven van veel slaven in de noten-perken, „zweifellos aus Rücksicht auf die Compagnie, fortgelassen" werden in de BuRMAN'sche uitgave, II, foi. 20. Desgelijks ook op p. 131, noot had hij gewezen op het *weglaten* van eene bizonderheid over het verbranden van muskaatnoten bij grooten overvloed te Banda in de BuRMAN'sche uitgave (II, fol. 19), doch die wel bij VALENTINI fol. 84 gedrukt staat, ^offenbar absichtlich, auf Wunsch von oder mit Rücksicht auf die Compagnie, der event, ein Vorwurf hieraus hätte gemacht werden können", waarbij hij tevens verwijst naar VALENTIJN, III, 1, fol. 204, 2° kol. met diens geheimhouderij over de muskaatnoten[1]): ,,Het verdere, dat wy van deze Specery-Vrugt nog zouden konnen zeggen, houden wy by ons als een geheim." Op p. 313 noemt WARBURG dan RUMPHIUS „dieser grosse niichterne Forscher"; p. 319 ,,die Notiz des sozuverlassigen Rumph"; p. 320))Riimph beschreibt sie nattirlich mit gewohnter Gründlichkeit und durchaus richtig". Ook wijst hij daar op het *naschrijven* door VALENTIJN, evenals op p. 322, 326, 329 noot 2. Op p. 328 noot 3 en p. 329 noot 2 wijst WARBURG verder op een tegenstrijdigheid in den tekst van 't Kruidboek, II, fol. 15 en 21, over de vrouwelijke noten en den ,,mannetjes-noot" of *pala boy,* wat hij Mvielleicht auch entstellt wiedergegeben" acht.

Rouffaer, G. P. Waar kwamen de raadselachtige Moetisalah's (aggri-kralen) in de Timor-groep oorspronkelijk van daan? In: „Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederl.-Indie; uitgegeven door het Kon. Instituut . . enz." (I). 6e Volgr. *DL* VI. 's-Gravenhage, 1899. gr. 8°.

De schrijver hecht in zijne verhandeling blijkbaar groote waarde aan RUMPHIUS' oordeel omtrent de herkomst der „Moetisalah's", geeft (pag. 450—455) een letterlijk afschrift van diens beschrijving der tJMutulabatta" (zooals RUMPHIUS zegt), en wijdt vervolgens menig woord aan „deze voortreffelijke schets, die door haar volledigheid, methode, en scherpwaargenomen beschrijving weer eens de buitengewone eigenschappen van den Ambonschen en ,?Indischen Plinius" doet uitschijnen" (p. 455).

Verder geeft schrijver in een noot (pag. 449—450) eenige bizonderheden over RUMPHIUS, en wijst daarin o. a. op enkele tekortkomingen van Leupe's biographic

[redacted] Een paar aanvullingen over bronzen keteltrommen in Nederlandsch-Indië.

Idem. 6e Volgr. Dl. VII. 's-Gravenhage, 1900.

In zijn te aanvulling, nl. ,,De keteltrom te Pedjeng in Gianjar (Bali)", laat de auteur allereerst aan RUMPHIUS het woord, en neemt diens beschrijving van *datzelfde* voorvverp [hetwelk RUMPHIUS evenwel in geenen deele voor een keteltrom, veeleer voor een ,,klomp" „door een donder voortgebracht" aanzag] uit de Rariteitkamer (fol. 207) in haar geheel over (pag. 285-286).

[redacted] Monumentale kunsi op Java. In „De Gids". 65en jaarg. dl. II. Amsterdam, 1901. 8°.

Schrijver wijdt hier, tusschen eene beschrijving van de ontwikkeling der kennis en wetenschap van Indië, eenige regelen aan ,,RUMPHIUS, de dorstende lief-hebber der natuur, de ziener die blind was geworden, de innige Christen". En vervolgt: „Zoo het gevraagd wordt wien wij tegenwoordig, niet op het gebied der onmiddellijk praktische daden, maar op dat van den werkenden geest, het meest waarachtig kunnen bewonderen in onze kolonién als gansche verschijning, werkelijk kunnen liefhebben zooals hij de natuur en de menschen liefhad, dan is dit de blinde ziener van Ambon" (p. 228).
En zegt (pag 230) aan het adres van VALENTIJN: „Vooral zijn grove letterdievenj bij den blinden RUMPHIUS stuit ons tegen de borst".

Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van N. Indie; uitgegeven door het Kon. Instituut. 6e Volgr. Dl. IX. 's-Gravenhage, 1901. gr. 8°.

Notulen der Bestuursvergadering van 19 Oct. 1901 (biz. XXXVI). Ingevolge een van den Dir. van het Kol. Museum, Dr. M. GRESHOFF, ingekomen verzoek om het bij het Instituut berustende handschnft van RUMPHIUS, getiteld: Ambonsche Historic van wege dat genootschap uit te geven, en daardoor „op waardige wijze deel (te) nemen aan de herdenking van RUMPHIUS' 200-jarigen sterfdag, op 15 Juni 1902," wordt na uitvoerige bespreking „waarbij in het licht wordt gesteld dat het voornaamste uit de handschriften (van R.) althans reeds door VALENTIJN is gebruikt", „en ook, dat . . . de geraamde kosten te bezwarend zijn voor de geldmiddelen van het Instituut", besloten: adat de publicatie, hoezeer wenschehjk, met voor rekening van het Instituut zal geschieden."

Haeckel, E. Aus Insulinde. Malayische Reisebriefe. Bonn, 1901. gr. 8°.

Op biz. 178—179 bericht Prof. HAECKEL over zijn voorgenomen uitstap van Java naar Ambon als volgt: ^
nMein verehrter Freund, Professor MAX WEBER in Amsterdam, hatte mir fur diese wMolukkenreise' einen vortrefflichen Plan entworfen und mich reichlich mit werthvollen Empfehlungen ausgestattet. Als Hauptziel schwebte mir dabei die tiefe Bandasee vor, mit ihrem beruhmten Reichthum an schonen Korallen und andercn Seethieren, Insbesondere gedachte ich auf der Insel Ambon mein zoologisches Laboratorium aufzuschlagen — einem classischen Orte fur die marine Zoologie, seitdem der treffliche alte deutsche Naturforscher GEORG EBERHARD RUMPH dort sein groszes Werk die ?Amboinische Rantatenkammer" verfasst hat. Was neuerdings iiber diese herrliche Insel (sudlich von Ceram) und ihre reiche Fauna mein Schiller RICHARD SEMON in seiner ausgezeichneten, mehrerwahnten Reiseschilderung iiber die „Kiisten des korallenmeeres" mitgetheilt und durch miindliche Mittheilungen erganzt hatte, war besonders geeignet, mir diesen langeren Aufenthalt auf^Ambon als den zoologisch ergiebigsten Theil meiner Insulindefahrt erscheinen zu lassen." Doch onvoorziens moest HAECKEL in Indie het plan zijner Molukken-reis laten varen.

[Greshoff, Dr. M.] In ,,Encyclopaedie van Nederl.-Indie enz." (als boven). Dl. III. 's-Gravenhage-Leiden, (1902). gr. 8°.

Bij het artikel f,Plantennamen" schrijft DR. GRESHOFF (pag. 267, ie kol.): ,,Onze kennis dier namen vangt aan bij G. E. RUMPHIUS **(1627-1702),** bij dien uitnemenden natuuronderzoeker, wiens invloed na twee eeuwen nog z66 groot en *z66* onmiddellijk is, dat het soms schijnt alsof hij nog rondwandelt, leerende van de Indische planten en dieren, en opwekkend tot nader onderzoek der landen van de Oost-Indische Compagnie". Uit ditzelfde artikel blijkt ook, dat het Kol. Museum te Haarlem bezit een door H. Doeff bewerkt register der Rumphiaansche namen, met vele aanvullingen.

Oost-Indisch Landjuweel, verzameld door S. KALFF. Haarlem, 1902. 80.

Dit werk, een bloemlezing uit geschriften van bekende schrijvers, bevat (pag. 136--138) onder het opschrift ,,De priesterv0rst van Giri" een gedeelte van den tekst (fol. 205 - 206) van Rumphius Rariteitkamer, waaraan de heer KALFF, ter verduidelijking, eenige noten toevoegde.

---

i) Hier zou men dan bij het hs. van RUMPHIUS hebben de toepassing van het *beding* door de Kamer Amsterdam op 27 Aug. 1737 aan BURMAN gemaakt: -pet consent \fT deselve boeken, biyten kosten van de Comp; vervolg«ns m •^t* mo^ u y ^ ^ ^ ,^r *daenn te >rer9en <e,«g< passa&n die tot nadeel van de Compagnie zouden konnen strerken,* en sulx alleenlyk specteerende de kruyden". (Leupe, p. 33). De *cursiveenng* is van ons.

V. Portretten van Rumphius.

Fred. Muller in zijn „Beschrijvende Catalogus van 7000 portretten, van Nederlanders, en van buitenlanders, tot Nederland in betrekking staande", Amsterdam 1853, heeft op p. 220:

> **„Rumphius, (G. Everh.,)** Kruidkundige in de Nederl. O.-I. Bezittingen, vooral op Amboina, geb. te Hanau.
> 4606. *a.* (1705?) *aet.* 68. Ter halver lijve, regts, blind zijnde, zittende voor eene tafel, waarop vele O. I. planten en aan den muur dergel. dieren en planten. Met 4 reg. Lat vers van *N. S. Gub{ernatorP) Amb{pinensis).* Naar *P. A. Rumphius,* door /. *de Later.* fol. *v. d. Aa.* (sic) *excud"*

J. F. van Someren in zijn „Beschrijvende Catalogus van gegraveerde portretten van Nederlanders .... Vervolg op FREDERIK MULLER'S Catalogus van 7000 portretten van Nederlanders", III, Amsterdam 1891, voegde op p. 539 daar dit aan toe:

> **Rumphius [Rumpf] (Geo. Everh.),** Kruidk. in de O. I. bezitt., in 't bijzonder op Amboina *{geb.* 1627, {1702 op Amboina). Zie Mullers Catal. No. 4606.
> M. 4606. — Voeg bij: *b.* Dez. plaat, vroegere druk, v6or de hagedis aan den muur en met adres van F. HALM A.
> *c.* Dez. plaat, tweede staat met hagedis en hetz. adres.
> Dit portr. is in Album d. natuur, jrg. 1885, verkleind weergegeven".

Deze zoogenaamde *verbetering* van Van Someren nu, is *totaal onjuist.* En toch had Prof. P. Harting in het door hem aangehaalde „Album der Natuur", 1885, P- 7i noot i de volgende volkomen juiste opmerkingen gemaakt, welke Van Someren maar had behoeven over te nemen: „Tusschen beide portretten bestaat een klein verschil, daarin bestaande dat op dat v66r de Rariteitkamer, tegen den muur, aan een koord de gedroogde huid is opgehangen van een viervoetig dier met langen staart, spitsen kop en scherpe klauwen. Het is de huid van een Moncos, den Javaanschen Ichneumon, *Berpestes javanicus*^ dien Rumphius een tijdlang als huisdier gehouden had, en waarvan men eene afbeelding vindt in het achter het 6de deel van het Kruidboek gevoegde Auctuarium, Tab. XXVIII. Deze figuur ontbreekt op het portret dat voor het Kruidboek is geplaatst. Toch is het blijkbaar dezelfde gegraveerde koperen plaat geweesl die voor beide werken gediend heeft, maar waarschijnlijk is de genoemde figuur van den Moncos eenvoudig door den graveur weggewerkt, toen dezelfde plaat voor het Kruidboek moest dienen".

Wat prof. HARTING hier reeds als „waarschijnlijk" onderstelde, kan absoluut zeker worden genoemd. Het bewijs is dit: wanneer men bij gunstige verlichting — vooral de koperprent van het licht af beziende — het portret van RUMPHIUS in het Kruidboek (dus zonder het dier, den slangenbijter, den Jav. *garangari)* beziet, dan kan men nog flauwtjes de lijnen volgen van het dier zooals dat afgebeeld staat op het portret van RUMPHIUS in de Rariteitkamer!

Met andere woorden: het portret in de Rariteitkamer, het eerst aanvvezig in den ien druk bij FR. HALMA, Amsterdam 1705, 22 cM. breed bij 34,7 cM. hoog in de geheele afgedrukte koperplaat, is de eerste staat; en het portret in dl. I van het Kruidboek, Amsterdam-'s Hage- Utrecht 1741, is de tweede staat.

Daarvoor is nog een *tweede bewijs.* Op beide soort portretten, zoowel die met als zonder den „*mo?icus*^\ vindt men links onderaan op het blad van een opengeslagen Kruidboek-foliant de woorden:

„P. A. Rumphius Filius Fecit Patrem. J. de Later sculpsit. F. Halma excudit".

d. i. dus: alle'e'n den naam van den „printer" F. Halma is zvvaar aangegeven; d. i. . . . Frangois Halma, de uitgever der Rariteitkamer in 1705! En bij bijna alle latere drukken van de Rariteitkamer, en bij het Kruidboek, waar gansch anderen de uitgevers van waren, bleef die naam van den eersten uitgever der Rariteitkamer op het portret overal bewaard[1]).

Onderaan het portret staat in alle drukken:

„Effigies
Georgii Everhardi Rumphii, Hanoviensis Aetati LXVIII.

Caecus[2]) habens oculos tarn gnavae mentis acutos,
Ut nemo melius detegat aut videat:
Rumphius hie vultu est Germanus origine, totus
Belga fide et calamo: caetera[2]) dicet opus.
e\ tempore posuit.
N. S. Gub: Amb:[1])

D. i. dus: Paulus Augustus Rumphius, de zoon, heeft zijn vader uitgeteekend toen hij 68 jaar (en jarig?) was, of dus *waarschijnlijk* in Juni 1696 (zie sub Blume, noot 2 op blz. 42); en Nicolaes Schaghen heeft er een bijschrift bij gemproviseerd als Gouverneur van Amboina, wat hij van Maart 1691—7 Juli 1696 was, op welken laatsten datum hij er onverwacht overleed „na een bestier van ruim vyf jaaren" (Valentijn, II, 1724, 2e stuk, fol. 259, 1e kol.). Dat de N. S. van dit onderschrift = Nicolaes Schaghen was, werd het eerste door Henschel in zijn Clavis Rumphiana (1833), P- 63, noot herkend; en door Leupe in 1866 opnieuw geconstateerd, zie hiervoor biz. 19.

Er is nog een *derde bewijs,* dat het portret in de Rariteitkamer de eerste staat is; Op de plaat heeft RUMPHIUS boven zijn hoofd een rekje met een 5-tal zeegewassen; v66r hem op tafel liggen een 3-tal groote schelpen, waaronder de befaamde nautilus-schelp, en slechts een d geeft dus bladeren, en een ananas; rechts tegen den muur hangt een gedroogde stekelvisch, een dito weekdier, en de „moncus". De voorste voor de niet den botanicus te zien, maar den liefhebber van hoorntjes, schelpen, en zoologische rariora; m. a. w.: dit portret is gemaakt voor de Rariteitkamer, voor het werk dat RUMPHIUS particulier wenschte uit te geven, in tegenstelling tot het Kruidboek, wat eigendom der Compagnie was.

Daar nu de opdracht van de laatste 6 Boeken (Lib. VII—XII) van het Kruidboek dateert van 31 Dec. 1695, zoo moet het portret reeds vóór dien tijd door CAMPHUYSEN in het RUMPHIUS, voor de Rariteitkamer bestemd, gemaakt zijn daarna, d. i. dus in de i« helft van 1696. In geen der beide Leidsche Kruidboek, noch in het officieele ex. der O. I. C. later door BURMAN gebruikt (het hs.-BuRMAN), noch in de copie van CAMPHUYSEN behoord bij het hs. later voltooid, en in 1723 aan de Leidsche Univ. vermaakt, is iets van een portret te vinden. Het origineele portret nee de fi- neeje portret der Rariteitkamer, waarvoor RUMPHIUS dd. 1 Sept. 1699 de Opdragt schreef. En, eens gedrukt, is dit hs. der Rariteitkamer en 1 g *te loor gegaan.*

In al de Holl. en Latijnsche edities der Rariteitkamer — 1705: 1709 (??); **1711;** 1739 (niet gezien door mij); 1741, 1750 —, het portret van RUMPHIUS met den „moncus" voor; in de beide edities van het Kruidboek, in dl. I — 1741, en 1750 —, het portret zonder den „moncus". Op het portret is het *blind-zijn* van RUMPHIUS zeer naar waarheid teruggegeven; men ziet de *staar* op de oogen. fcn de geheel en al die van een blinde. Een zuivere verkleining van dit portret in de Rariteitkamer op de halve grootte vinat men in het Bintang Djaoeh in Eigen Haard", van 24. 14 Juni 1902, doch zooals altijd bij reproductie, zvvarter afgedrukt, en zonaer de „moncus". Ook de fraaie prent die „ter herinneriug aan G. E. Rumphius 1702—1902" is uitgegeven als Bijvoegsel van „ue inaiscne Mercuur" van 1 Juli 1902, heeft ditzelfde portret. Een verkleining op 1/4 der ware grootte staat voorts tusschen den tekst van het opstel van rro. Gedenkboek, echter onder weglating van den benedenband met het onderschrift. Eenige tijdschriftartikelen, dezer clagen- naar RuMPHius-herdenking op 15 Juni 1902 verschenen. hebben eveneens reproduces van RUMPHIUS' beeltenis, zoo de „Ueographiscne Prof. A. WICHMANN) en de ^Apotheker-Zeitung" (van Prof. C. HARTWICH).

[1]) Zoo als men boven zag, vermeldt FRED. MULLER een portret van RUMPHIUS met „*v. d. Aa. excud",* dus met PIETER VAN DER AA, C en ^ uitgever, als ^printer" of ^drukker", in plaats van FR. HALMA van Amsterdam. Inderdaad bevindt zich dit in de Lat. uitgave van 1711, den inesau ook bij VAN DER AA gedrukt werd (zie hiervoor biz. 7—8): MULLER had dus het jaartal van dit portret op 1711 kunnen stellen. „ano Vae" blijkt, dat men

[2]) Men is geneigd „coecus" en „coetera" te lezen, daar schijnbaar een o met een e ineenvloeit. Doch daar ditzelfde ook voorkomt bij „gnavae , met een ineengeschreven a en e te doen heeft.

Dit zelfde latijnsche vers leest men ook op de Rumphius-medaille; zie de beschrijving met afbeelding dier medaille in dit Ueclenkooc , Nederlandsche vertolking in dichtmaat gegeven is.

Een verkleiming van het portret in het Kruidboek vergezelt ook de reeds genoemde levensschets van prof. HARTING in het Album der Natuur (1885); een minder zuivere staat v66rin het Ie deel van prof. F. A. W. MIQUEL'S .Flora van Nederlandsch Indie" (Amsterdam-Utrecht-Si^ 1855), waar de lithograaf C. C. A. LAST den ananas bij R.'s linkerhand bracht, en hem in de rechter alleen den tak met bladeren Het du! een *K\JMPmus-botan,cus* er van maakte, die bovendien erg sentimenteele trekken kreeg; maar een zeer onzuiver portret van RUMPHIUS werd geseven in dl. II van BLUME'S Rumphia (Lugd. Bat. 1836), waar de lithograaf LAUTERS er louter op los fantaseerde, aan RUMPHIUS zwarte sprekende oo,len en een zwarten (in plaats van witten) sik gaf, terwijl hij den voorgrond tentoonstellings-achtig overlaadde.

Toch *bestaat er óók wel een portret* van Rumphius, dat bedoeld is voor het Amboinsche Kruidboek; of liever, een titelplaat voor dat werk waarop RUMPHIUS in de kracht van zijn leven, ziende en wel, dus v66r 1670, als een 40-jarige staat te kijken naar een inlander die voor hem bezi* was een reusachtige *Ficus racemosa* (bij RUMPHIUS *Grossularia domestica* geheeten) te beklimmen, en daar een takje met vruchten van af haalt Zelfheeft RUMPHIUS dit aangegeven, door bij zijn behandeling van dien boom (Lib. V, cap. 3; d. i. Tom. Ill, fol. 137) te schrijven „waar van de volkomene nguur by dit Kapittel, en een gedeelte daar van op 't Titel-blad dezes Boeks te zien is"; d. i. *niet* bij het (niet bestaande) titel-blad van Liber V, maar bij het titelblad van *het geheele Kruidboek.* Inderdaad komt die plaat dan ook v66rin dl. I van het IIS.-CAMPHUYS te Leiden voor zonder Kleuren, bovenaan de Ficus racemosa met den inlander aan haar stam geklemd, en met RUMPHIUS, vrij onbehouwen geteekend, onder er bij staande te kijken; en daarbeneden een gezicht op het Casteel Victoria van de reede af gezien. Doch de plaat komt *niet* voor in het LS.-BURMAN te Leiden-maar wèl daarentegen vooraan in het 2e Appendix wat te Utrecht berust, en *in kleuren,* welke plaat v66r in dit Gedenkboek verkleind gereproduceerd werd. Er is geen twijfel aan, of die titelplaat *behoort niet in het Utrechtsche iweede Appendix thuis, doch* ***nwest*** *zich bevinden voorin het hs -**Burman** te Leiden!* Waarschijnlijk is het daaruit gelicht, door BURMAN-zelven of een ander, en later in het Utrechter hs. weer ingeplakt. Misschien heeft BURMAN eerst wel het als titelplaat bij dl. I van het Kruidboek willen geven, tot hij te rade werd het mooie portret aan de Rariteitkamer te ontleenen Vvaarom echter liet hij den „moncus" door den graveur wegwerken, hoezeer die eigen „moncus" juist in het voorlaatste hoofdstuk van het heele Kruidboek beschreven staat?

APPENDIX.

Op p. 24 voege men toe, achter **Mentzel:**

Fehr, J. M. In „Miscellanea Curiosa sive Ephemeridum caet. Decuriae II", Annus IV, Anni 1685. Norimbergae sumpt. W. M. ENDTERI A^{0}. 1686. p. 210—2ii, Observatio CIX: „De Carina Nautili elegantissima". Met 1 plaat. [Ex. TEYLER.]

Hier geeft FEHR, die als mede-oprichter op 1 Jan. 1652 der Academia Naturae Curiosorum te Schweinfurt (in Noord-Beieren) het 2e lid daarvan was in volgorde, en die in Sept. 1666 ook de *2** Voorzitter dier Academie werd, in zijn functie als zoodanio- bericht hoe hij van RUMPHIUS uit Amboina die merkwaardige en prachtige Nautilus-schelp had toegezonden gekregen door bemiddeling van CHR. MENTZEL, waarvan RUMPHIUS later in zijn Rariteitkamer, fol. 64—65, zelve nader het verhaal zou doen hoe hij deze door een zeearend opgepakte en „dewyl het hem meest om den visch te doen was" op het zandig strand weer loseelaten sondo „in 't jaar 1683. tot een gedachtenisse gezonden (had) aan den Heer *Johan Michael Fehr .... diet us Ar^onăuta:* in welk Collegium [Naturae Curiosorum] ik het zelve jaar tot een Lid aangenomen ben onder den toenaam van *Plinius,* door gunstio- recommandatie van de Heer *Christia?ms Mentzelius,* enz." Over FEHR zie het op biz. *33* genoemd werk van BUCHNER p. 37c en 46.

Met een beschrijving dan ook van dit bizonder geval begint FEHR zijn verhaal, en neemt het Lat. versje over, wat RUMPHIUS er bij geschreven had; een en ander als eenbeleefdheid en een bedankje voor zijn benoeming in 168r — *niet* 1683! verg. hierv66r sub BUCHNER, biz. *33,* en ook Aant. 24 bij LEUPE p. 62 [1]).— tot lid der, oorspronkelijk Frankische, Academie. Het luidt met toepas- selijkheid op den bijnaam „Argonauta I" van FEHR, en à-propos van den Nautilus:

„Argonauta, Tibi donatur Eoa carina,
Quam maris Ambonici Nautilus incoluit:
Sit munus Plin I vestro modo munere facti,
Gratus ob id Vobis Rumphius esse cupit". (p. 210).

Twee jaar had de reis dezer schelp geduurd; en bij 't overbrengen van Hamburg naar Berlijn, waar MENTZEL woonde was ze zelfs met het heele vaartuig in 't water der Elbe geraakt, doch weer opgevischt en door MENTZEL gedroogd, „nihil damni passa praeter maculas quasdam luteas, quibus ab impura aqua exterior ejusdem cortex nonnihil livoris attraxit, intus's forisque autem nive'o splendore refulget tota" (p. 210). Doch FEHR vond de schelp z66 mooi, en *z66* zeldzaam, dat hij haar weer ten geschenke had aangeboden aan Keizer LEOPOLD I, weer met een Lat. versje, nu van hemzelf.

Onmiddelijk *volgt* dan de Observ. CX van RUMPHIUS (zie hiervo6r biz. 11 onderaan), waaraan MENTZEL p. 214—216 dan nog den heelen Catalogus *toevoegt* van RUMPHIUS[1] eigen hand voor de 104 zeldzaamheden, welke deze in Sept. 1683 aan MENTZEL uit Ambon toegezonden had. Onder n°. 81 komt daar ook de „ceraunia metallica" voor, de bronzen „donderbeitel", hierv66r op p n onderaan reeds genoemd. De brief van R. MENTZEL was dus van 31 Aug. 1613. en in Sept. had R. de curiosa nagezonden.

We hebben hier dus denzelfden J. M. FEHR, die in de Biographie van Dr. GRESHOFF (verg. hierv66r biz. 23—*24)* tot de'corres pondenten van RUMPHIUS in Duitschland wordt gerekend (Encycl. v. N. I., Ill, p. 465, *2°* kol.). Feitelijk is CHR. MENTZEL daarbij echter tusschenpersoon gevveest. FEHR stierf 15 Nov. 1688.

Op p. 31 bovenaan, en ibidem middenin achter **Acta (Nova) Eruditorum,** voe^e men respectievelijk toe:

Zeitungen (Neue) von Gelehrten Sachen auf das Jahr MDCCXXXIX. Leipzig, in der Zeitungs-Expedition, (1739). kl. 4^{0}. [Ex. Kon. Bibl.l

Op p. 606—608 geeft dit tijdschrift, meer bekend onder den naam „Leipziger Gelehrte Zeitungen" — en aldus o. a. door **Boehmer** zie biz. *$&* aangehaald —, op 24 Aug. 1739 een overzicht van het Prospectus van 1739, hierv66r op p. 30—31 sub **Burman** besproken. Hierdoor wordt de tijd der verschijning van dit Prospectus nader bepaald op het voorjaar van 1739; en tevens blijkt dat de proefplaat ook wel degelijk toen verschenen is.

——— u. s. w. auf das Jahr MDCCXLIV. Leipzig, u. s. w., (1744).

Ook hier wordt een bespreking gegeven op p. 4—5 van de pas uitgekomen Tom. I—IV (1741—43) van het Herbarium Amboinense Er wordt 0. a. gezegd: „Herr RUMPH hat die Kräuterwissenschaft und die Naturgeschichte ohne einem andern Lehrmeister als dem natürlichen Triebe, gelernet, und es gleichwohl ausserordentlich weit darinnen gebracht, ausgenommen, dasz er die Kräuter- wissenschaft nicht systematisch gelernet gehabt hat, wornach man auch dieses Buch beurtheilen musz" (p. '4). En het slot luidt aldus: „Dem letzten Theile will Herr BURMANN (sic) ein Register, oder, nach COMMELIN'S Exempel, eine Floram Amboinensem beyfiigen". (p. 5).

[1]) In de meer oorspronkelijke *Duitsche* vertaling schrijft toch RUMPHIUS op 20 Mei 1683 aan TEN RHIJNE: »P. S. Vor einigen Jahren (sic) hat mir das *Collegium Curiosorum* in Teutschland ein Testimonium zugesendet/ und darinnen mich zum desselbigen Collegii angenommen/ und zwar nach ihrer Gewohnhpif/ dem Nahmen *Plinii Indicia* (Valentini, ed. 1704, fol. 57).

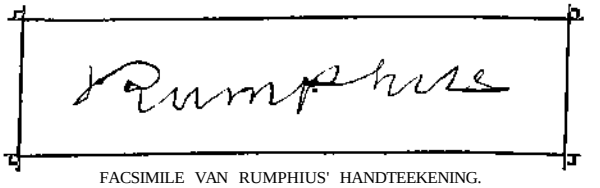

FACSIMILE VAN RUMPHIUS' HANDTEEKENING.
(Rijks Archie/).

INDEX DER BIBL1OGRAPHIE, (naar de *cursieve* pagineering).

PAG.

ABKOUDE, J. VAN . . . 6, 7
ACQUET, H. D' . . . 7
Acta Eruditorum . . . 26
Acta (Nova) Eruditorum . . . 31
ARRENBERG, R. . . . 6
BAILLON, M. H., *zie* sub Dictionnaire de Botanique.
BEMMELEN. DR. J. F. VAN . . . 51
BENNETT, J. J., *zie* sub HORSFIELD, THOS.
BERG, Mr. N. P. VAN DEN, *zie sub* Notulen Bat. Gen., biz. 48.
BICKMORE, A. C. . . . 46-48
BINTANG DjAOEH [= J. F. L. DE BALBIAN VERSTER] . . . 24
Biographie (Allgemeine Deutsche), *zie* sub WUNSCHMANN, E.
Biographie Universelle, ed. MICHAUD, *zie* sub Du PETIT-THOUARS, L. M. A. AUBERT.
BISSCHOP GREVELINK, A. H. . . . 49
BLAINVILLE, H. M. DUCROTAY DE. 40
BLEEKER, Dr. P. . . . 45
BLUME, C. L. . . . 40-41, 41-44
BOEHMER, G. R. . . . 38
BOERLAGE, Dr. J. G. . . . 52
BoKEMEYER, Dr. H. . . . 50
BROWN, R., *zie* sub HORSFIELD, THOS.
BRUNET, J. CH. . . . 46
BUCHANAN, *zie* HAMILTON.
BÜCHNER, A. E. . . . 33
BURG, Dr. C. L. VAN DER, *zie* sub VORDERMAN, A. G.
BURMAN, J. . . . 4-6, 30-31, 36
BURMAN, N. L. . . . 36
BURNELL, A. C, *zie* sub YULE, H.
Bijdragen tot de Natuurk. We tense happen. 40
Bijdragen tot de T.- L. en V.kunde v. N.-I. 45, 53
CANDOLLE, A. DE. . . . 49
Catalogus der Tentoonstelling 1895 . . . 52
CHEMNITZ, J. H. . . . 8-9, 35
COLLOT D'ESCURY, H. Baron . . . 18
CRAMER, J. A., *zie* sub REGENFUSZ, FR. M.
CRAWFURD, J. . . . 19
CUVIER, G., *zie* sub EBERT, FR. A.
Dagh Register. .. Anno 1663, *zie* Notulen Bat. Gen. biz. 49.
Dictionnaire de Botanique . . . 22
DOEFF, *H.^zie* sub GRESHOFF, Dr. M.,blz. 53.
DRYANDER, J. . . . 38
Du Bois, J. P. I., *zie* sub HAREN, O. Z. VAN.
DUDOK DE WIT, C. A. A., *zie* sub BLUME, C. L.
Du PETIT-THOUARS, L. M. A. AUBERT. 13-14
EBERT, FR. A. 39
Encyclopaedic van Nederl.-Indië, *zie* sub BOERLAGE, Dr. J. G.; GRESHOFF, Dr. M.
Encyclope'die Me'thodique . . . 39
Ephemerides . . . 10-12
FEHR, J. M. . . . 55
FICALHO, Conde DE. . . . ^
FILET, G. J., *zie* sub VORDERMAN, A. G.
FLEMING, J. . . . 39
FLÜCKIGER, F. A. . . . *5i*
GAERNTNER, J. . . . 13

PAG.

Gbttingische Anzeigen . . . 33
Gdttingische Zeitungen . . . 32
GOEZE, E., *zie* sub CANDOLLE, A. DE.
GRAESSE, J. G. TH. . . . 8, 45
GRESHOFF, Dr. M. . . . 23-24,51,52,53
GUALTIERI, N. . . . 31
HAECKEL, E. . . . 53
HALLER, A. (VON) . . . 31-32, 37
HAMILTON, FR. BUCHANAN . . . 40
Handwoordenboek (Beknopt biographisch) 19
HAREN, O. Z. VAN . . . 37-38
HARTING, P. . . . 22
HASSKARL, Dr. J. K. . . . 46
HENSCHEL, A. W. E. TH. . . . 14-18
HOEVELL, Dr. W. R. VAN . . . 18
HOLLANDER, Dr. J. J. DE, *zie* sub BICKMORE, A. C.
HORSFIELD, THOS. . . . 44
HUET, CD. BUSKEN . . . 22
Isis, *zie* sub VETH, H. J.
Javasche Courant . . . 40
JÖCHER, CHR. G. . . . 12
JONGE, Jhr. Mr. J. K. J. DE . . . 48
Journal (Le) des Sgavans . . . 27
JUNGHUHN, FR. . . . 45
KAEMPFER, E. . . . 27
KALFF, S., *zie* PAPAGENO \ en: Oost-Indisch Landjuweel.
KESTNER, CHR. W. . . . 31
KLAPROTH, J. . . . 39
KLEIN, JAC. TH. . . . 32
KLERK, R. DE, *zie* sub Notulen Bat. Gen.
KOBUS, J. C, *zie* sub Handwoordenboek (Beknopt biographisch).
Konst- en Letter-Bode (Algemeene) . . . 40
KRUSEMAN, A. C. . . . 51
KUHL, H. . . . 13
LABILLARDIÈRE, J. J. DE . . . 39
LAMARCK, J., *zie* sub Encyclopë'die Mëthodique.
LAROUSSE, P. « . . . 22
LESSER, FR. CHR. . . . *2>3*
LESSON, P. . . . 44-45
LEUPE, P. A. . . . 19-21
LINNAEUS, CAR. . . . 35, 36
en *zie* sub STICKMAN OL., (I) en (II).
LOUREIRÓ, J. DE . . . 38
MARTINI, FR. H. W. . . . 36-37
MATTHES, Dr. B. F. . . . 46
MENTZEL, CHR. . . . 24
MERIAN, MARIA SYBILLA, *zie* sub CHEMNITZ, J. H., biz. 35.
MEYERS Konversations-Lexikon . . . 22
Miscellanea Curiosa, *zie* Ephemerides.
MCLLER, S. . . . 45
MULLER, FRED. . . . 54
NAJOAN, P., *zie* sub BLUME, C. L., biz.43-44.
NORONHA, F. . . . 38
Notulen van de Alg. en Best.-verg. v. h. Bat. Gen . . . 48-49
OKEN, L., *zie* sub REINWARDT, C. G. C. en VETH, H. J.

PAG.

OLIVIER JZ., J. . . . 41
OORT, P. VAN, *zie* sub BLUME, C. L. en MÜLLER, S.
Oost-Indisch Landjuweel, ed. S. KALFF. . S3
ORTA, GARCIA DA, *zie sub* FICALHO, CondeDE.
PALLAS, P. S. . . . 35
PAPAGENO [= S. KALFF] . . . 23,52
PETIVER, J. . . . 27
POIRET, J. L. M., *zie* sub Encyclopédic Méthodique.
Prospectus, *zie* sub BURMAN, J., biz. 30-31.
QUARITCH, B. . . . 4#
RADERMACHER, Mr. J. C. M. . . . 3^
REGENFUSZ, FR. M. . . . 33"34
Register op het Ambons Kruid-Boek . . 37
REINWARDT, C. G. C. . . . 4^
RENARD, P., *zie* sub LESSON, P.
RHEDE VAN DER KLOOT, M. A. VAN. . . . 22
RIVECOURT, Jhr. W. DE, *zie* sub Handwoordenboek (Beknopt biographisch).
Roo, Dr. L. W. G. DE . . . 4^
ROSENTHAL, Dr. D. A. . . . 46
ROUFFAER, G. P. . . . 53
RUYTER, P. DE . . . 3
SCHLEGEL, A. W. VON, *zie* SUb HOEVELL, Dr. W. R. VAN.
SCHIJNVOET, S. . . . *li &*
SEGUIER, J. FR . . . 3
SEMMELINK, J. . . . 49
SEMON, R. 5
SIPMAN, J. PH. 7
SOMEREN, J. F. VAN . . . 54
SPRENGEL, K. 13
STATIUS MÜLLER, PH. L. 8-9
STAVORINUS, J. S. 39
STICKMAN, OL., (I) 32-33
———, (II) 34-35
STUERS, Jhr. F. V. A. DE . . . 45
TROOSTENBURG DE BRUYN, C. A. L., *zie* sub VALENTIJN, FR., biz. 29.
Universal-Lexicon . . . 12
VALENTINI, M. B., Duitsche ed. 1704 (en 1714) . . . 24~26,27
———, Lat.ed. 1716(en 1722 & 1732). 27"29
VALENTIJN/FR. . . . 29-30,33
VERSTER, J. F. L. DE BALBIAN, *zie* BINTANG DjAOEH.
VETH, H. J. . . . 49
VETH, Dr. P. J. . . . 5°
VORDERMAN, A. G. . . . 49'5°
Vos, J. R-, *zie* sub FLEMING, J.
VRIESE, W. H. DE . . . 41,44
WARBURG, Dr. O. . . . 52'53
WEINMANN, J. W. . . . 3x-32
WILLDENOW, C L., *zie* sub LOUREIRO, J. DE. . . . 22
WINKLER PRINS, A. . . . 22
WITSEN GEYSBEEK, P. G., *zie* sub Woordenboek (Algemeen noodwendig).
Woordenboek (Algemeen noodwendig) . . . 18
WUNSCHMANN, E. . . . 22
YULE, H. . . . 50
Zeitungen (Neue) von Gelehrten Sachen. *5b*

ROYAL ... NIC

NASCHRIFT.

HET EDINBURGSCHE HANDSCHRIFT VAN RUMPHIUS' AMBONSCHE HISTORIE.

hi 7nijne levensschets van Rumphius maak ik op biz. 16, *als post-scripturn, welding van een exemplaar van Rumphius' Ambonsche Historic m de Library of the Advocates te Edinburgh een handschrift^ nog niet door mij vergeleken, toen ik aangenoemde bijdrage voor net Gedenkboek van het Koloniaal Museum ter eere van den grooten ambtenaar der Oost-Indiscke Compagnie de laatste hand legde. Aan mijn verzoek, gericht tot den bibhothecaris der gcmeldc boekerij, om het manuscript hier te lande ter inzage te mogen hebben, werd door den titularis, den heer 1. 1. Clark, met de meeste bereidwilligheid voldaan* [1]).

Bit in kalfsleer gebonden en^ behoudens eene verkeerde plaatsmg van sommige bladzijden door den binder^ zeer net exemplaar van Rumphius' geschiedkundigen arbeid^ is een afschrift hoogsttvaarschijnlijk uit de' eerste jaren der iqde eeHW% Qp eeu j e r eerste bladzijden komt de volgen.te aanteekening voor: "This manuscript was copied from the original in the Dutch Archives at Amboyna, and is deposited in the Library of the Faculty of Advocates-[2]) *by J. Crawfurd Jate Resident at the Court of the Sultan of Java, Edinburgh* 18"' *April* 1818." *De aangehaalde woorden zijn eigenhandig door den bekende?i Engelschman, den medehelper van Raffles, geschreven.*

De kopie is blijkbaar door twee personen bezorgd, die beiden met het Nederlandsch op gespannen voet stonden, zooals blijkt uit sommige vergissingen^ b.v. „captain'": schrijffouten^ welke den Engelschman verraden. Zij is volledig^). En daar zij is afgeschreven naar het txemplaa? in het archief te Ambon, blijkt hieruit, dat toen, in do eerste jar en der 19* *eeuw, genoemd archief ?wg een compleet exemplaar bezat. Joen graaf Vidua m* 1830 *het eiland bezocht, heeft hij blijkbaar geen volledig exemplaar meer aangetroffen*[3]).

De titels, de indeeling, registers^ enz. geven mij geene aanleiding tot opmerkingen, behalve sommige schrijffovten. Zod dikwijls Romphius m plaats van Rumphius, eene vergissing van eenige beteekenis, omdat het handschrift blijkbaar te Edinburg ook beketid staat als het Romphius-manuscript [5]). *Aan het eind vindt men ook het bekende slot, waaruit blijkt, dat het handschrift volt00id is den* 9 *Met* 1678 *en aangevuld tot* 31 *October* 1687 [6])-

---

!) *Een woord van da?ik aan hem vinde hier een plaats, even als aan den heer A. Vain Turnbull, den Nederlandschen Consul te Leith, door wieni bemiddeling het boekwerk werd verzonden, en aan de heeren J. F L. Schneider, bibliothecans, en Mr. H. H. R. Roelvfs Heynnans Jr., assistent-biblio/hecaris van de Polytechnische school te Delft, die mijn verzoek, het manuscript op de bibliotheek te mogen raadplegen, met de meeste voorkomendheid inwilhgdeu.*

2) *Op den rug staat „Advocatorium".*

3) *Ik wil hiermede niet beweren, dat er rmsschien niet hier en daar ieh is verkort of weggelaten; tnaar wll dat de beide gedeelten (I tot Demmer; II tot Hustaerdt) aamvezig zy'rt en daarin alle hoofdstukken, die in een volledig exemplaar moeien voorkomen. (Vgl. mijrte levensschets van Rumphius, biz.* 14, 16).

[4]) *Zie mijne levensschets, bldz.* 16. *Hi; schrijft zelf: »Manca il resto della Prima Parte .*

[6]) *#0.* 29. *3,* 3.

[6]) *Zie mijne levensschets, bldz.* 8 *en* 14, *noot* 1.

Delft, 15 *Juli* 1902. J. E. HEERES.

INDIAN BOTANIC GARDEN,
LIBRARY

PROCESSED ✓
ACCESSION ✓
CATALOGUING ✓
CLASSIFICATION ✓
DATE 4.9.64 DVK

BOOK CARD

Indiut **Botanie GMrd«o** Llh

BOTAMtCAL SURVEY OF

caNbJift.....-^

Autbor.....

Name of Borrower/Code No.	Date of Issue

A